משטר ומדינה בישראל
על פי התורה

מהדורה שניה
בעריכה חדשה
ועם הוספות

כרך שני

סעיפים פט - קפט

נפתלי צבי יהודה בן טוביה ז״ל **בר-אילן**

ארץ חמדה
מכון גבוה ללימודי היהדות, ירושלים (ע״ר)

כתובת המחבר
רחוב מורדי הגטאות 7
רחובות מיקוד 76 464

© כל הזכויות שמורות
התשע"ג - 2013

"ארץ חמדה", מכון גבוה ללימודי היהדות, ירושלים (ע"ר)
רח' ברוריה 2, ת.ד. 8178 ירושלים 91080

המהדורה הראשונה של הספר יצאה לאור ע"י אריאל - מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל.

ISBN: 978-965-436-021-0

תוכן כרך ב

פרק יח. דרכי נעם ושלום

פט. "גדול השלום" 439

צ. יושר 446

צא. דרכי נעם 450

צב. נטל מס נמוך 455

צג. שויון 461

צד. אי שויון 470

צה. הענות לפניות הציבור 475

צו. פניות שאינן ראויות 480

פרק יט. מדינה דמוקרטית

צז. פגיעה ביחידים לטובת הכלל 485

צח. זכויות וחופשים 488

צט. פגיעה בזכויות ובחופשים 494

ק. יעודי התורה ודמוקרטיה 496

פרק כ. מנויים

קא. מנוי מועמדים ראויים 500

קב. מלך 506

קג. נביא, כהן גדול,
דיין בסנהדרין ונשיא 509

קד. דיין, מרא דאתרא ומורה הוראה 511

קה. פרנסים ונשיאי שבטים 515

קו. הפסולים להתמנות 520

קז. זכות להבחר 531

קח. "הרע במיעוטו" 534

קט. רצון הציבור 539

פרק כא. נהלי מנויים בממלכה

קי. מנוי מלך על ידי בית הדין הגדול 543

קיא. מנוי מלך על ידי נביא 548

קיב. "... נמלכים בציבור" 551

קיג. מנוי דייני בית הדין הגדול 556

קיד. מנוי נשיא, כהן הגדול
ומשוח מלחמה 558

קטו. "ואין מורידים לעולם משררה" 559

קטז. "מנויים שבישראל ירושה" 564

פרק כב. בחירות במדינה ובעיר

קיז. זכות בחירה 571

קיח. בחירות ישירות, כלליות,
שוות וחשאיות 573

קיט. בחירות לעיתים מזומנות 582

קכ. בחירות יחסיות ואיזוריות 588

קכא. מפלגות 593

קכב. מנוי רבנים, דיינים
ומורי הוראה 599

פרק כג. הדחת מלך ופרנסים

קכג. מלך 603

קכד. ההנהגה הרוחנית 607

קכה. ההנהגה המדינית 612

פרק כד. עקרונות קבלת החלטות
קכו. רוב בבית דין 615
קכז. רוב בהחלטות ציבוריות 618
קכח. רוב מיוחס והחלטות פה אחד 622
קכט. "אדם חשוב" ומרא דאתרא 629
קל. "רוב מנין ורוב בנין" 632
קלא. כוחו של המיעוט 635
קלב. פשרה 638
קלג. "לא תתגודדו" 642
פרק כה. נהלי קבלת החלטות בממלכה
קלד. מלך 647
קלה. יציאה למלחמה 651
קלו. בית הדין הגדול 657
פרק כו. נהלי קבלת החלטות במדינה ובעיר
קלז. סדר הדיון 660
קלח. יועץ משפטי 667
קלט. החלטות שנתקבלו שלא כדין 668
פרק כז. השלטון המרכזי והשלטון המקומי
קמ. יחסי גומלין 673
קמא. הרשויות המקומיות 681
קמב. דיינים ומורי הוראה 683
פרק כח. השירות הציבורי
קמג. מעמד השירות הציבורי 689
קמד. מבנה השירות הציבורי 696
קמה. מחויבות לפרנסים,
לממונים ולמשימות 699
קמו. מחויבות לתורה ולחוקי המדינה 707
קמז. מחויבות לציבור 712
קמח. זכות להתמנות 716
קמט. פיטורי עובדים 725
פרק כט. ריסון
קנ. עוצמה וריסונה 729
קנא. מנגנוני ריסון מנהליים 737
קנב. הפרדת רשויות 739
קנג. בלמים ואיזונים 745
קנד. מוסדות ביקורת 748
קנה. ביקורת שיפוטית 751
פרק ל. האדם מישראל
קנו. חובות היחיד 755
קנז. דמוי עצמי חיובי 759
קנח. "הכבוד האנושי" 762
קנט. חירות 768
קס. החתירה לשמחה 774
פרק לא. אמונה
קסא. "בחר בנו מכל העמים" 780
קסב. אמונה בה', יראתו ואהבתו 787
קסג. אמונה באחדות הבורא
והרחקה מעבודה זרה 794
פרק לב. בין אדם למקום ובין אדם לחברו
קסד. מצוות 799
קסה. כבוד הבריות 806
קסו. בושה ובזיון 810
קסז. פגיעה בזולת 814
קסח. "בתם לבב וביושר" 818
קסט. אחוה 825
קע. תלמוד תורה 831

פרק לג. "ישראל ערבים זה בזה"

קעא. סיוע לשמירת מצוות 840

קעב. "ולפני עור לא תתן מכשול" 843

קעג. "אפרושי מאיסורא" 845

קעד. "הוכח תוכיח" 851

פרק לד. טיפוח המון העם וקירוב רחוקים

קעה. טיפוח המון העם 856

קעו. האמצעים לטיפוח המון העם 865

קעז. קירוב רחוקים 872

קעח. חיזוק בעלי תשובה 878

פרק לה. היחס לעוברי עבירה

קעט. איסור חנופה 881

קפ. נדוי וחרם 884

קפא. רשע גמור 889

פרק לו . המשפחה

קפב. זכות לנשואין 896

קפג. חופש בחירת בן זוג 900

קפד. חובות הדדים 904

קפה. זכות להקמת משפחה 910

קפו. חובות הורים לילדיהם 913

קפז. חובות החברה לילדים 920

קפח. חובות ילדים להוריהם 926

קפט. חובות לקרובים 928

פרק יח. דרכי נעם ושלום

פט. "גדול השלום"

כותב הספרי: "אמר ר' יהושע: גדול השלום ששמו של הקב"ה קרוי שלום".[1] מדרש רבה כותב: "לא ברא הקב"ה את העולם אלא על מנת שיהא שלום בין הבריות".[2] שנינו: "אמר רבי שמעון בן חלפתא: לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר 'ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום' ".[3]

מדרש תנחומא כותב: "וכן את מוצא שאין ישראל נגאלין עד שיהיו כולן אגודה אחת...".[4] כותב הראשית חכמה: "ובזמן שאהבה ואחוה שרויין בישראל, הקב"ה מנחם ציון ובונה ירושלים, ואז יהיה שלום ושלוה בארמנותיך".[5]

באופן מיוחד מצווים הפרנסים למנוע מריבות ולהרבות שלום[6]

מלך הרמב"ם כותב: "נצטוינו למנות עליו מלך מישראל שיאחד את דברתנו...".[7]

בית הדין הגדול כותב אם הבנים שמחה: "חוב הסנהדרין בתור מנהיגי העם, הוא לאחד את כל העם הישראלי להיות באחדות ובאגודה אחת...".[8]

פרנס כותב הפלא יועץ: "כמו שהרועה בזרועו יקבץ טלאים שלא יהיו מפוזרים אנה ואנה כדי שלא יאבדו, כן הרועה את ישראל צריך לטרוח הרבה לראות שיהא אחדות ביניהם ושלא יתעוררו קטטות ומריבות ביניהם, שהרי אמרו: אפילו אם עובדים עבודה זרה כיון שהם באחדות אין מדת הדין שולטת בהם".[9]

דיין פוסק הרא"ש: "דכיון שבא הדין לפני הדיין והוא אינו יכול לברר הדבר, אינו רשאי למשוך ידו מן הדין ויריבו הבעלי דינין זה עם זה. וכתיב: 'אמת ומשפט שלום וגו' ', כי על ידי המשפט יש שלום בעולם, ולכך נתנו כח לדיין לשפוט ולעשות מה שירצה אף בלא טעם וראיה, כדי לתת שלום בעולם".[10] כותב ספר החינוך: "... וישתדלו תמיד בתועלת חבריהם הסמוכים עליהם ללמדם דרך האמת ולתת שלום בכל כחם ביניהם".[11]

דיינים מצווים להשתדל ולעשות פשרה בדין.[12]

---

1 ספרי על ברכת כהנים. וראה נתיבות עולם נתיב השלום א, שחותמו של הקב"ה אמת אבל שמו שלום.

2 במד"ר יב א. שלום במדינה הוא אחד משלושה הדברים שהעולם עומד עליהם, ראה פירוש המשניות לרמב"ם אבות א יח.

3 משנה עוקצים ג יב. וראה אגרת התשובה לרבינו יונה יד: "על כן נקראת כנסת ישראל שלומית".

4 תנחומא ניצבים א. וראה בר"ר צח ב.

5 ראשית חכמה שער הענוה ד סד.

6 ראה סעיף כז הערה 17. על חובת יחידים למנוע מריבה ולהשכין שלום ראה סעיפים קצ קצא.

7 ספר המצוות עשה קעג. וראה סעיף ז.

8 אם הבנים שמחה עמ' שו.

9 פלא יועץ ערך רועה.

10 שו"ת הרא"ש קז ו.

11 ספר החינוך תצא.

12 ראה סעיף קלב.

מורה הוראה פוסק היביע אומר: "... ובודאי שאף במקום שראוי להחמיר מן הדין, 'את צנועים חכמה' לעשות הכל בתבונה רבה שלא לגרום לריב ומדנים קנאה שנאה ותחרות ומחלוקות בישראל ח"ו ".[13]

פרנס המרבה שלום מקיים מצוה מן התורה. פסוק מפורש: "... אם את הדבר הזה תעשה... וגם כל העם הזה על מקומו יבוא בשלום",[14] וממנו לומד הבה"ג שיש מצוה "ואהבת שלום אמת וצדק".[15]

פרנס הגורם למריבות ולמחלוקות עובר על לפני עור,[16] ולעיתים עובר גם על לא תתגודדו.[17]

פרנס המונע מחלוקות מציל את הציבור מלעבור עבירות רבות.[18]

פרנס המשרה אוירה של שלום הולך בדרך הבורא. כותב הראי"ה קוק: "דעת ה' האמיתית היא ההליכה בפועל בדרכי ה'... הסוג העליון הכולל את היושר ותיקון ההנהגה הוא השלום. השלום בין אדם לחבירו בין משפחה למשפחה בין עם לעם שלכונן אותו באמת ובבטחה צריכין אנו לכל ההכנות הגדולות של הלימודים החכמים של דרכי ה' ועבודת ה' ".[19]

זו מדת התורה. "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום".[20]

שלום חיוני להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד וטובת הכלל

חיזוק הדת כותב ליקוטי מוהר"ן: "... כשיש שלום אפילו עובדים כוכבים ומזלות מוחלין להם, כי על ידי השלום בוודאי יתבטל הע"ז והאפיקורסות שיש לכל אחד מהם על ידי שידברו זה עם זה, וישיבו זה את זה מדעותיו הרעות והכפירות, ובוודאי יבואו לאמונה שלימה וישרה, על ידי השלום".[21]

תיקון העולם כותב הערוך לנר: "האדם יש לו הרבה הצטרכות אשר נלאה ונחלש לקבצם ולהביאם אליו, ורק כשיש שלום בין אדם לחברו ואיש את רעהו יעזורו ימצא כל אחד די מחסורו אשר יחסר לו".[22]

טובת המדינה כותב הרב יוסף חיון, רבו של דון יצחק אברבנאל: "כי כשהם בשלום ובהסכמה אחת יראים בני מלכויות אחרים להלחם עמהם, וכאשר חלק לבם – ישוטטו להלחם

---

[13] שו"ת יביע אומר א יו"ד יא. וראה שו"ת יביע אומר ב יו"ד יד (ט). וראה שו"ת חתם סופר ו ד; שערי תשובה שו"ע או"ח תקמד ס"ק א; שו"ת משיב דבר א ל. על מניעת קנאה במעשה בראשית ראה רש"י בראשית א כו; רש"י בראשית ב ז. וראה משך חכמה בראשית ט ג.

[14] שמות יח כא – כג.

[15] בה"ג, סדר מנין המצוות, המצוה הל"ז לפי פירוש המהדיר, הרב טרויב.

[16] ראה סעיף קעב.

[17] ראה סעיף קלג.

[18] ראה סעיף קצ.

[19] עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

[20] משלי ג יז. וראה בבלי גיטין נט ב.

[21] ליקוטי מוהר"ן סב, דף עז א.

[22] ערוך לנר סוף מסכת יבמות. וראה ספר החינוך תצו.

כנגדם".[23] פסוק מפורש בתורה: "זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים",[24] ומבאר המלאכת מחשבת את הסיפא של הפסוק: "לשון רבים, לומר שאז היו נפרדים. חלק לבם ועתה יאשמו – 'ויבא עמלק' ".[25] הרב פרנקל מצטט את דברי הראי"ה קוק באחד משיעוריו: "לו היו שבט אפרים ביחד עם יהודה לא נחרבה ארץ ישראל".[26]

מריבות ומחלוקות פוגעות קשה בכלכלה וביכולת הפעולה של השלטון.[27]

טובת האנושות כותב הנצי"ב: "אחד מפרטי תכלית יצירת האדם שתהא האחוה שוררת בין אישיה".[28]

קידוש השם המדרש אומר: "אימתי כביכול כסאו מבוסס למעלה בזמן שישראל עושין אגודה אחת...".[29] כותב השפת אמת: "וכפי התאחדות בני ישראל מתרבה ומתגדל כבוד שמו כמ"ש 'תנו עוז לאלקים' ".[30] כותב הרב שמואלביץ: " 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום'... הנעם והשלום מוכיחים כי זו דרך ה' ".[31]

כדי להרבות שלום על הפרנסים לנקוט בצעדים הבאים

- מלוי התפקידים השלטוניים במסירות וביעילות[32]
- התנהגות אישית למופת[33]
- שמירה על היציבות במדינה[34]
- הנהגת העם בנחת ובדרכי נעם ושלום[35]
- שמירה על זכויות אזרח וחפשים[36]
- התנהלות חכמה כותב הרלב"ג: "ראוי למנהיג העם והצבא שתהיינה פעולותיו מסודרות באופן שלא תפול קטטה בין המונהגים ממנו".[37]
- מניעת מריבות והשכנת שלום[38]

---

[23] פירושי הראשונים למסכת אבות, פירוש מילי דאבות אבות ג ב. וראה איכ"ר ב ד: "ולמה חרוב כבול מפני המחלוקת".

[24] דברים כה יז.

[25] מלאכת מחשבת סוף פרשת שופטים, דף קנה א. נראה להוסיף כי משנתסלק משכין השלום בא עמלק.

[26] שמועות ראי"ה פרשת וישב תר"ץ. וראה העמק דבר ויקרא יט ג, שכל מדינה ועם עומדים על פרנסה ועל שלום. וראה מלחמות היהודים ספר חמישי פרק ו (1).

[27] ראה מכבים א ג כט: "וירא כי אפס הכסף מן האצרות ומסי הארץ מעטים מפני המחלקת...".

[28] דרשות הנצי"ב עמ' קסב. וראה הסכמת הנצי"ב לאהבת חסד; העמק דבר בראשית ד ב.

[29] תנחומא בהעלותך יא, אמור יז.

[30] שפת אמת לפורים תרל"ד ד"ה מה שתקנו.

[31] שיחות מוסר תשל"א מאמר לג.

[32] ראה סעיף יד.

[33] ראה סעיפים מט נ.

[34] ראה סעיף ס.

[35] ראה סעיפים פג - צו.

[36] ראה סעיף צח.

[37] רלב"ג על התורה סוף בהעלותך התועלת החמישית.

[38] ראה סעיפים קצ קצא.

גם כאשר הפרנסים פועלים לחיזוק הדת עליהם להזהר שלא לעורר מריבה ומחלוקת. כותב ריה"ל: "וכאשר המרו בני ישראל עד שהתחילו להקל במצוות השכליות ובדרכי ההתנהגות אשר אין כל חברה יכולה להתקיים בלעדיהן... ועם זה החזיקו עוד בעבודת הקרבנות... הודיעם האלוק כי הוא היה מסתפק בפחות מזה באמרו להם מי יתן ושמרתם את המצוות אשר החברה הפחותה והשפלה ביותר מקבלת עליה... כי התורה האלקית לא תשלם כי אם לאחר שלמות החוקה החברתית והשכלית".[39] כותב המהר"ל: " 'האמת והשלום אהבו'. פירוש, לאהוב האמת הוא דבר ראוי אך שיהי' השלום עם האמת ולא ידחה האמת את השלום".[40]

זו דרך הבורא. אומר האבות דרבי נתן: "אף הקב"ה עשה שלום במרום. ואיזה שלום עשה הקב"ה במרום? שלא קרא עשרה גבריאל עשרה מיכאל עשרה אוריאל עשרה רפאל כדרך שבני אדם קורין... שאלמלא עשה כדרך שבני אדם עושין כיון שקרא לאחד מהם באין לפניו ומתקנאין זה בזה...".[41] מדרש תנחומא אומר: "אנו מוצאין כשאמר הקב"ה למשה לעשות את המשכן אמר לו על כל דבר ודבר 'ועשית', ועל הארון אמר 'ועשו'. למה, אלא שצוה הקב"ה לעשותו לכל ישראל שלא יהא לאחד מהם פתחון פה על חברו לומר שאני נתתי הרבה בארון לפיכך אני לומד הרבה... ואתה לא נתת בארון כלום אלא מעט לפיכך אין לך חלק בתורה".[42]

זו מדת התורה. כותב הרמב"ם: "... כי אותו המקום אשר קדש אברהם אבינו בחזון, היה ידוע אצל משה רבנו ואצל רבים... אבל מדוע לא הזכירו בפירוש בתורה ולא ייחדו אלא נרמז עליו... כדי שלא יבקש כל שבט ושבט שיהא זה בנחלתו[43] ויכבוש אותו ויהיה שם מן המחלוקת והקטטה כמו שאירע בדרישת הכהונה, ולפיכך בא הצווי שלא יבנה בית הבחירה כי אם אחר הקמת מלך, כדי שתהא ההחלטה ביד אחד ויסתלקו הקטטות".[44]

הספרי אומר: "משה היה אוהב שלום".[45] שנינו: "... אהרן אוהב שלום ורודף שלום...".[46] כותב הרב גאליפאפה: "עשרה תנאים התנה יהושע ובית דינו... וטעם תקנות אלו... הוא לדעתי להסיר הקטטה והתחרות מאיש את רעהו...".[47] כותב אם הבנים שמחה: "איתא: אמר שמואל בר רב יצחק לבש שמואל חלוקן של כל ישראל... הכונה, שלבש את כל ישראל בחלוק אחד, היינו שאיחדן באחדות אחת... ועל ידי זה פעל הצלתן של ישראל מיד הפלישתים.[48] המדרש אומר: "מלך מרדכי על היהודים... שהיה איש טוב ואיש שלום ומבקש שלום".[49]

---

[39] כוזרי ב מח. וראה סעיף סו הערה 45.

[40] חידושי אגדות יבמות יד ב.

[41] אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יב ד"ה רודף שלום. וראה משנה סנהדרין ד ה: "... לפיכך נברא אדם יחידי... ומפני שלום הבריות שלא יאמר אדם לחבירו אבא גדול מאביך...".

[42] תנחומא ויקהל ח.

[43] ראה בר"ר צט א.

[44] מו"נ ג מה. וראה מלבי"ם דברים יב ה שמקום בית המקדש נקבע על ידי נביא. וראה משך חכמה ויקרא טז ל: "... שאחרי מות הראשונים דוד ושלמה פסקה אורים ותומים מפני שהשבטים נתחלקו לשני מלכים...". וראה העמק דבר דברים יז יד; סעיף קיא.

[45] ספרי על דברים כ י.

[46] משנה אבות א יב.

[47] ידי אליהו תיקון קיט ותיקון קכח. וראה סעיף רמד הערה 29.

[48] אם הבנים שמחה עמ' שכז.

[49] אסתר"ר י יב.

השכינה שורה כאשר שורר שלום בין הפרנסים בינם לבין עצמם וכן בקרב העם. כותב רש"י: " 'בהתאסף ראשי עם' - בהתאספם יחד באגודה אחת ושלום ביניהם הוא מלכם ולא כשיש מחלוקת ביניהם".[50] כותב האור זרוע: "וגנאי היא המחלוקת שהוא מחריב את הגופים והממונות ומסלק את השכינה ואם אין שכינתו עליהם אין עליהם שומר".[51] כותב השיחות מוסר: "... ומתי כלל ישראל במעלה חזקה ואיתנה שאין שום כח בעולם היכול לשברם? רק כשהם אגודים ביחד, והיא השעה הראוי' שתשרה שכינה ביניהם".[52]

ביחד עם פעלם למען אחדות ושלום על הפרנסים לפעול לקידום כלל יעודי התורה. כותב רבי עזריאל הילדסהיימר: "רק באופן זה יש לקיים השלום אם אנחנו מוכנים בכל עת ובכל עונה להלחם ולמסור נפשינו בעד קיום התורה והמצוה, אבל לא להעלים עינינו מחובותינו שנוכל לשבת על ידי זה בהשקט ובבטחה".[53] כותב הרב הענקין: "... ואין זה אומר לשתוק להתועבות הנעשות, אדרבא צריך לתבוע ולצעוק תמיד אלא לעשות מלחמה בשלום".[54]

בכל מקרה של ספק יש לפרש דברי תורה, תקנות וגזירות באופן המרבה שלום. "דיני התורה ותקנות חכמים לא נאמרו בדברים שהם נגד הנעם והשלום".[55] כותב ר' יוסף קארו: "... דלא מסתבר שיתקנו חכמים שיהיו כל ימיהם במריבה ומחלוקת".[56] הוא הדין לגבי פירוש דברי הפוסקים.[57]

הוא הדין לגבי פירוש תקנות הקהילות. פוסק הרב שמואל בנו של הנודע ביהודה: "כיון שעיקר התקנה היא משום איבה להסיר מעליהם תלונות המון עם, א"כ אם ימכרו בקהלתכם ממה שיש לסוחרים מקודם התקנה ג"כ, יתרבה הקנאה והשנאה מהמון עם לפי שעה כל זמן שמוכרים מאותו המין ולפ"ז אומד הדעת נותן שהתקנה היא גם על מה שיש להם מקודם ובזה לכ"ע הולכים אחר הכוונה ולומר שהתקנה היה גם להפסיד מהקרן, כדי להשקיט השנאה מהר".[58]

כדי להבטיח את אחדות העם יש למנות פרנסים הרודפים שלום והבורחים ממחלוקת. פוסק הריב"ש: "וצריכין הבוררים אותם לדקדק... שיהיו אנשים חכמים ונבונים... אוהבי צדק ורודפי שלום ושיתפייסו מהם רוב הקהל".[59] פוסק הרב אישטרושה: "חלילה וחס למי שהוא אוהב מחלוקת לשומו פרנס על הציבור בשום מינוי שבעולם שבזה נמצאו המעמידים אותו מחזיקים ידי עבורי עבירה".[60] המהר"ם שיק כותב: "... דלמנות פרנס על הציבור... צריך להיות... אדם ישר ולא בעל מחלוקת ולא בעל שאר מדות רעות וכיו"ב".[61]

---

50 רש"י דברים לג ה. וראה רש"י שמות יט ב בשם המכילתא על הפסוק: "ויחן שם ישראל נגד ההר".
51 אור זרוע קטו.
52 שיחות מוסר תשל"א יב.
53 שו"ת רבי עזריאל אבהע"ז חו"מ, על התורה פרשת פנחס.
54 כתבי הגרי"א הענקין ח"א דף ריא ב (= לב איברא עמ' 124). וראה העמק דבר במדבר כה יב.
55 א"ת ערך דרכי נעם.
56 ב"י טור חו"מ קלט. וראה סעיף עד הערה 25.
57 ראה, לדוגמא, חזו"א חו"מ ב"ק כג לח.
58 שו"ת שיבת ציון נ. דיון בענין חקיקה רטרואקטיבית ראה סעיף שה.
59 שו"ת הריב"ש סימן רכח.
60 שו"ת מגן גבורים סימן י.
61 שו"ת מהר"ם שיק או"ח שיג. וראה בבלי סנהדרין קא ב: "ירבעם – שעשה מריבה בעם". וראה רש"י שם.

במשך הדורות התרבו המחלוקות והמריבות. אומרת הגמרא: "... מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצות וגמילות חסדים מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם..."[62].

על גירוש ספרד כותב רבי אברהם סבע: "וכן נמשך להם הגירוש מצד חילול שבת ומחלוקת וקטטה בבתי כנסיות בשבתות וימים הטובים"[63] מעיד המהרשד"ם: "דעו נא וראו כי גדלו עוננו וחטאת' האריכו גלותנו ואנחנו נבזים ושפלין בין האומות והסבה הגדולה שנאת חנם שיש בינינו"[64].

על תקופת האחרונים כותב הכלי יקר: "פירוד לבבות המצוי בישראל יתר מכלל האומות"[65]. כותב החתם סופר: "נראה בחוש... כי יותר שכיח קפידא ופירוד בין ישראל הרבה יותר מבאומות העולם, ובתלמידי חכמים צדיקים יותר מבשאר עמא דארעא"[66] הנצי"ב כותב על הצעה להקים קהילות נפרדות: "הלא אפילו עם אומות העולם... רצון ה' שנהיה נפרדים מהם ולהיות בדד כדכתיב ה' בדד ינחנו... וכל זה לא הועיל לנו להפרד מן העו"ג... ומזה יש ללמוד דכל מה שהיינו מתקרבים עם העו"ג יותר היו מרחקים אותנו ומבקשים לאבדנו, ואחר כל זה היה קשה עלינו להתרחק מהעו"ג משום שהוא נגד טבע בני אדם להתחבר עם רעים, בין טובים בין רעים, ואיך אמרנו לבנינו להיות נפרדים איש מאת רעהו בכל הליכות עולם לנו?"[67] כותב החפץ חיים: "דבעוונותינו הרבים נתרבה העוון הזה בכל עבר ופנה, בין בעיירות גדולות ובין בעירות קטנות... צריכים אנו מאד מאד לראות לתקן את העוון המר הזה, שהוא הגורם העיקרי לאריכת גלותינו"[68] כותב הרב יברוב על החזון איש: "אמרו משמו שהשואה האיומה רח"ל שהתרגשה על עם ישראל במלחמת העולם השניה... נגזרה בשל הדברים הנוראים שהיו נהוגים באירופה בענין בין אדם לחברו"[69].

על הצורך החיוני לטפח את השלום בימינו כותב הראי"ה קוק: "הישוב שלנו בארץ הקודש הולך ומתרחב ב"ה, ואנו חייבים לראות שכל אחד יחזק את חבירו בכל עניני החיים, לעמוד יחד נגד האויבים הרבים מבני הנכר המתנכלים לנו, ואסור לנו לפי מעמדנו כעת לעורר מדנים

---

[62] בבלי יומא ט ב. וראה העמק דבר, פתיחה לספר בראשית.

[63] צרור המור סוף פרשת בהר. וראה אשכול הכופר עמ' צו: "... וזה דבר מפורסם מטבע היהודים שבעונותינו יש בנו קנאה ושנאה ובפרט קנאת איש מרעהו...".

[64] שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק.

[65] כלי יקר ויקרא כו לו. וראה הקדמת המהר"ל לתפארת ישראל; שו"ת שואל ומשיב מה"ק קמא ג קמז. וראה סעיף רכט הערה 38.

[66] תורת משה תצוה ד"ה דורש. וראה רנה של תורה, מטיב שיר שיר השירים א ה: "...וגם עד היום שנאת חנם מרקדת הרבה בינינו, ואלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו כו', מה שאין כן בעכו"ם...".

[67] שו"ת משיב דבר א מד. וראה אורות, אורות התחיה כ; מאמרי הראיה א פרק בהלכות צבור עמ' 58. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט: "א"כ עם רשעי ישראל שאין עובדין ע"ז אין שום איסור לעשות שותפות עמהם וכדחזינן מעשים בכל יום שמשתתפין עמהם במסחר, וא"כ בצרכי העיר כ"ש שאין לאסור". וראה מפניני הרב עמ' נו: "שמעתי בשם רבנו שהתבטא פעם לומר שהוא מסופק אילו היה הגאון הצדיק ר' ישראל סלנטר ז"ל בהונגריה בתחילת תנועת הריפורמה, אם היה נוהג כמו שנהג הגאון הצדיק החתם סופר ז"ל לרודפם ולהחרימם, ואולי היה מטכס איזו שהיא עצה איך לקרבם...".

[68] בית ישראל, קונטרס אהבת ישראל עמ' נה - נז.

[69] מעשה איש ד עמ' קעח.

ומלחמות אחים אפילו בשביל מטרה היותר קדושה".[70] כותב אם הבנים שמחה: "נוכחנו לדעת, שהדרך שהלכנו עד כה באריכות הגלות שהיתה מלאה במחלוקת ופירוד לבבות ובמפלגות שונות ובשנאת חנם - לא נחם אותנו אל מקום חפצינו, אלא אדרבא נחם אותנו אל הכליה ר"ל".[71]

אומר המדרש: "ר' יוסי הגלילי אומר אף שמו של משיח נקרא שלום, שנאמר 'אבי עד שר שלום' ".[72] כותב רש"י: "על כסא מלכות דוד יהיה שלום".[73] כותב הרד"ק: "כי בימות המשיח יהיה שלום בארץ ולא ירעו איש את חברו".[74] כותב הקרן אורה: "ועל זאת הנקודה תסוב כל צרופי הגליות אשר נצרפנו כדי לעשותינו לעם אחד בארץ בשובינו אליה במהרה, ואז תהיה מעלת האחדות יותר גדולה בנו".[75] כותב השם משמואל: "אך לעתיד דכתיב 'אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יצור את אפרים' מפני שאז יהיו באמת כל ישראל כאיש אחד ממש".[76]

*

מומחים למדעי החברה ולמדעי המדינה מדגישים את חשיבות השלום בחיי הפרט והכלל, ואת אחריות השלטון לאחדות העם[77] ולמניעת מריבות ומחלוקות בקרב הציבור.[78] אחת הדרכים לכך היא קביעת הסדרים חוקתיים ראויים. במיוחד אמור הדבר בכל הנוגע למנוי מנהיגים,[79] להחלפתם,[80] ולקביעת נהלי קבלת החלטות.[81]

במדינות אחדות קובעת החוקה, שאחד מתפקידי המדינה החשובים הוא לשמור על אחדות בין האזרחים בכלל ובין אזרחי איזורים שונים בפרט.[82] בשויצריה קובעת החוקה שעל השלטון המרכזי לישב סכסוכים בין הקנטונים.[83] חוקת דרום אפריקה קובעת שכאשר קיימת סתירה בין חקיקה של המחוקק הראשי ובין חקיקה מקומית, על בית המשפט להעדיף פרשנות שיש בה כדי להרבות שלום.[84]

---

70 אגרות הראיה ב אגרת תקלא.

71 אם הבנים שמחה עמ' שיא.

72 מסכת דרך ארץ פרק שלום יא.

73 רש"י ישעיהו ט ו.

74 רד"ק ישעיה יא ו.

75 קרן אורה תענית כג ב.

76 שם משמואל חנוכה תרע"ג ר"ח טבת.

77 ראה הפדרליסט פרק ב מס' 2: "עד לא מכבר מקובל היה ללא עוררים, שפריחת העם של אמריקה תלויה ביכולתו לשמור על אחדותו האיתנה". וראה עוד בהמשך אותו פרק וכן פרקים 3 – 5.

78 ראה: EB (2008), Political Systems, The tasks, Self preservation, שמלחמת אזרחים הינה האיום הגדול ביותר על כל שלטון.

79 ראה סעיפים קי – קיב קיז – קכא.

80 ראה סעיף קיט.

81 ראה סעיפים קלז.

82 ראה ICL ההקדמות של חוקות גרמניה, שויצריה ואירלנד. וראה שם חוקת בלגיה סעיף 193, שעל סמל המדינה יש לכתוב אחדות בונה כח.

83 ראה ICL חוקת שויצריה סעיף 14.

84 ראה ICL חוקת דרום אפריקה 150.

צ. יושר

הפרנסים מצווים באופן מיוחד לנהוג ביושר[1]

דבקות באמת כותב ספר העיקרים: "צריך... המלך... שיהיה אמת ולא ימצא עולה בשפתיו... ועל כן אין ראוי לו שישקר, ועוד כי לא יבטח האדם בדברי המלך אם תדברנה שפתיו עולה ולשונו תהגה רמיה".[2] כותב הרש"ר הירש: "דבר אמת הוא היסוד ליחסי צדק בחברה".[3]

עמידה בהתחיבויות[4] הנביא אומר: "שארית ישראל לא יעשו עוולה ולא ידברו כזב",[5] והגמרא מבינה שהדברים אמורים גם על פרנסים.[6] כותב ספר העיקרים: "וכל שכן המלך, שאין מי שיעכב על ידו מעשות רצונו, ועל כן אין ראוי לו שישקר".[7]

זו דרך הבורא. אומר הנביא: "כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא ישוב אלי ריקם כי אם עשה את אשר חפצתי והצליח אשר שלחתיו".[8]

במיוחד על פרנסים לקיים התחיבות שניתנה בפומבי[9] או בשבועה.

התחייבות של פרנסים תקפה גם ללא קנין,[10] וגם אם יש בה אסמכתא[11] ואפילו אם ניתנה על דבר שלא בא לעולם.[12]

---

1 על חובת כל אחד לנהוג ביושר ראה סעיף מ וסעיף קסח.

2 ספר העיקרים מאמר ד כו. וראה אברבנאל על שמואל א טו כז. וראה שו"ת משנה הלכות ו קסז, שאסור לגבאי צדקה לרמות את הציבור ולומר שהוא אוסף כספים בעבור הכנסת כלה, בעוד שהוא מייעד את המעות לפרנסת ת"ח.

3 פירוש הרש"ר הירש על התורה ויקרא פרק יט לה – לו.

4 ראה אגרות הראיה ב תרפא: "הכרת טובה וקיום הבטחה – יסודות המוסר ושרשיהם הם העולם למעלה בקודש". וראה חידו"א בבלי תענית ד א ד"ה שאול שאל שלא כהוגן, שעל הפרנסים להמנע מהבטחה אשר קיים חשש סביר שלא יהא ניתן לקיימה.

5 צפניה ג יג.

6 ראה בבלי פסחים צא א. וראה רמב"ם קרבן פסח ה ט.

7 ספר העיקרים ד כו. וראה בבלי בבא בתרא ג ב: "אי אמר מלכותא עקרנא טורי עקר טורי ולא הדר ביה". וראה רש"י קהלת י ה, שמלך אינו חוזר בו אפילו אם הבטיח דבר מה בטעות. גם מלכי אומות העולם הקפידו לקיים הבטחות. ראה ראב"ע, הפירוש הארוך, שמות י י: "שאילו נתן להם פרעה רשות ללכת ולא ישובו, לא היה רודף אחריהם". וראה רש"י אסתר ח ח; מצודת דוד דניאל ו טז ושם שם ו יג.

8 ישעיה נה יא. וראה רש"י מלכים ב טו יב. וראה רש"י שמות ו ב, ד"ה ויאמר אליו אני ה' – "נאמן לשלם שכר טוב... ובלשון הזה מצינו שהוא נדרש בכמה מקומות אני ה' נאמן להפרע וכו' ". וראה שם רש"י על פסוק ג.

9 ראה שו"ת משפט כהן קמד יד: "שהיה ממשפט המלוכה שישמור מוצא שפתיו, ביחוד ברבים ובענין כללי, וזה דוחה אפילו שפיכת דמים אלא שהית' תרעומת על פינחס על שלא התיר נדרו...". על המילים: "וזה דוחה אפילו שפיכת דמים" העיר הרב נבנצל: "צע"ג לענ"ד". על חובת המלך לשמור על כבודו במיוחד בפומבי ראה רמב"ם מלכים ב ה.

10 ראה שו"ת הרא"ש ו יט: "פשוט הוא מה שטובי הקהל מסכימים לעשות שריר וקיים הוא בלא קנין...". וראה שו"ת הרשב"א ה קפ; הגהות מרדכי בבא מציעא תנז; שו"ע חו"מ כב א בהגה; שו"ת נודע ביהודה קמא חו"מ כא; שו"ת ארץ צבי א מ.

11 ראה שו"ת המבי"ט ג רכח.

12 ראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כז.

המפר התחיבות, ובעיקר המפר שבועה, נענש בידי שמים. שאול נענש במות בניו משום שהפר את שבועתו לגבעונים.[13] ממלכת דוד נחלקה, משום שדוד הפר את הברית ליהונתן.[14] הסנהדרין התיר שלא כדין את שבועת צדקיה לנבוכדנאצר, ועל כן גם הם וגם המלך נענשו.[15]

אין תוקף להתחייבות האסורה על פי התורה. הרמב"ן כותב: "וזה היה טעותו של יפתח בבתו, כי חשב כאשר חרם נגיד ישראל חל וקים... כן אם נדר בעת מלחמה לעשות מאיש או אנשים זבח יחול הנדר, ולא ידע כי... לחול הנדר לעשות עוולה מדבר שאין ראוי לה' חס וחלילה".[16] דוד המלך נענש על שנתן לציבא חצי משדה מפיבושת, ומבאר המלבי"ם: "דוד הכיר כי הלשין עליו רק דבר המלך אין להשיב...".[17]

תום לב בהתנהגות פסוק מפורש בספר מלכים: "ואתה אם תלך לפני כאשר הלך דוד אביך בתם לבב ובישר...".[18] כותב הרב משה ב"ר מרדכי: "... כי התורה דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום ולא ערמה ומרמה".[19]

המהר"ם מינץ פוסק: "ומה ששאלתם, אם ישאל העובר על התקנות, תראו לי התקנה... פשיטא שיש להראות לו כתב התקנות, ואין לבוא עליו בעקיפין ובטרוניא אך בצדק ובמישור".[20]

מי שאינו נוהג בתום לב נענש בידי שמים. הגמרא אומרת: "אבשלום... לפי שגנב ג' לבבות, לב אביו ולב בית דין ולב ישראל לפיכך נתקעו בו ג' שבטים...".[21]

תום לב בחקיקה ובהוראות[22] פרנסי מדינת מעהרין קבלו תקנות בשנת ת"י וכתבו בסופן: "התקנות האלו עשינו בלי שום צד מחשבה זרה ותחבולה ח"ו כי אם באמת ובתמים...".[23]

פרנסים שאינם נוהגים ביושר עוברים את כל העבירות שעליהן עובר יחיד שאינו נוהג ביושר.[24] מלבד זאת, הם גורמים להשחתת עובדי השירות הציבורי. אומר החכם מכל אדם: "מושל מקשיב על דבר שקר כל משרתיו רשעים", ומבאר הגר"א: "כי כולם פה אחד עונים ואומרים לו שקר והבל".[25] פרנס שאינו ישר מחליש את התמיכה הציבורית בשלטון.[26]

---

13 ראה בבלי יבמות עט א. וראה רד"ק שמואל ב כא א, שבני שאול השתתפו באופן אישי בהריגת הגבעונים.

14 ראה רש"י שמואל א כ טז.

15 ראה בבלי נדרים סה א.

16 פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט. וראה שו"ת שלמת חיים תתקסד.

17 מלבי"ם שמואל ב יט ל - לא.

18 מלכים א ט ד. וראה כלבו נא.

19 תשובות מיימוניות קנין סימן טז.

20 שו"ת מהר"ם מינץ סג (ג).

21 בבלי סוטה ט ב.

22 תום לב בחקיקה ובהוראות בא לידי בטוי בשמירה על העקרונות הבאים: א. על חוק והוראה להיות בהירים וחד משמעיים. ב. עליהם להיות עקביים. ג. אף אחד לא ידרש לעשות דבר שאין ביכולתו לעשות, לא יפגע אנוס, לא יפגע אחד בשל מעשה זולתו ולא תתקבל חקיקה רטרואקטיבית. ד. הוראות וחוקים יתפרסמו כראוי. על עקרונות אלו ראה סעיפים שג – שו. על יושר בענישה ראה סעיפים שמה - שמז.

23 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק שיא.

24 ראה סעיפים מ קסח פד.

25 ספר משלי ביאור הגר"א על משלי כט יב.

26 ראה הערה 2. על תמיכה ציבורית בפרנסים ראה סעיף סב.

פרנס הנוהג ביושר מקבל שכר משמים. פסוק מפורש בספר מלכים: "ואתה אם תלך לפני כאשר הלך דוד אביך בתם לבב ובישר לעשות ככל אשר צויתיך חקי ומשפטי תשמר והקמתי את כסא ממלכתך על ישראל לעלם...".[27] רש"י כותב: "הישרים שבנו מגינים עלינו כסוכה".[28] כותב המאירי: "כיון שמתמנה אדם פרנס על הצבור מתעשר ר"ל אם הנהיג עניניו בנאמנות".[29]

קיימים מצבים אשר בהם התורה מתירה לנהוג שלא ביושר.[30] נעים זמירת ישראל אומר: "עם חסיד תתחסד עם גבר תמים תתמם. עם נבר תתברר ועם עקש תתפתל".[31] אומרת הגמרא: "ומי שרי לצדיקי לסגויי ברמיותא אמר לה הן". [32] פוסק המהרי"ק: "... כי ידעת שביד הדיין לפעמים לעשות דבר יראה כנגד היושר אם יראה לו שהבעל דין דוחה או מרמה דבר זה תלוי בראות עיני הדיין רק שיעש' לשם שמים".[33]

כמו כן, עלול להיות שבשל התפתחויות בלתי צפויות נאלצים פרנסים להפר התחייבויות. במקרה זה הם רשאים לסטות מדרך הישר על פי גדרי הוראת שעה.[34]

יש למנות פרנסים ישרים ואנשי אמת כדי להבטיח שהמדינה תתנהל ביושר.

פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלקים אנשי אמת...",[35] ומפרש רש"י: " 'אנשי אמת' – אלו בעלי הבטחה...".[36] הראב"ע מפרש: "ואמר יתרו 'אנשי אמת' שאינם כזבנים".[37] הרמב"ן מפרש: "וטעם אנשי חיל... והנה יקרא איש חיל במשפטים, החכם הזריז והישר".[38]

תרומת הדשן פוסק: "... שיניחו לעשירים ולתקיפים לברור גם משלהם... אמנם דוקא בזמן שהעשירים רוצים לברור משלהם אנשי אמת, אבל אם מחזיקים להו ברמאים ובעלי תחבולות כלל וכלל לא".[39]

---

27 מלכים א ט ד.

28 רש"י בבלי עירובין קא א ד"ה יָשָׁר מִמְּסוּכָּה.

29 בית הבחירה יומא כב ב. הכונה ליושר כמבואר שם.

30 ראה סעיפים עח – פב. בכל מקרה יש להשתדל להמעיט ברמאות ככל האפשר. ראה בר"ר עח יד: "חזרנו על כל המקרא ולא מצאנו שהלך יעקב אבינו אצל עשו להר שעיר מימיו. אפשר יעקב אמתי היה ומרמה בו? אלא אימתי הי' הוא בא אצלו לעתיד לבא". וראה בבלי עבודה זרה כה ב: "שאלו להיכן הולך, ירחיב לו את הדרך, כדרך שעשה יעקב אבינו לעשו הרשע". וראה הנבחר באמונות ובדעות ד ה; פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מח טו. וראה עלינו לשבח דברים א עמ' שצז.

31 תהילים יח כו – כז. וראה בבלי בבא בתרא קכג א. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה יח: "...'עם עקש תתפל' אבל בתנאי שתהיה כוונתך האמת, והוא רצון אביך שבשמים".

32 בבלי מגילה יג ב. וראה רש"י במדבר יד כד ד"ה רוח אחרת: "שתי רוחות אחת בפה ואחת בלב. למרגלים אמר, עמכם אני בעצה ובלבו היה לומר האמת ועל ידי כן היה בו כח להשתיקם". וראה מסילת ישרים פרק יא.

33 שו"ת מהרי"ק יד.

34 ראה סעיף פא.

35 שמות יח כא.

36 פירוש רש"י שם.

37 ראב"ע שם.

38 פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כא. וראה ספר החינוך רלה: "... וכן בכלל מצוה זו שכל איש שהוא חכם בדיני התורה וישר בדרכיו, שהוא מצווה שידין דין תורה...".

39 שו"ת תרומת הדשן שדמ הו"ד בסמ"ע שו"ע חו"מ קסג ס"ק יד.

גם כיום על הפרנסים לנהוג ביושר.[40] פוסק בית הדין הרבני הגדול לערעורים: "חייבים אנו להוסיף ולומר... כי פרנסי ציבור בשליחותם בעניני הציבור, אל להם להשתמש בטענות שהתחייבויות אשר הם קבלום עליהם, אינן מחייבות, הואיל ולפי הדין יש ערעור בתוקפם. דיבור והתחייבות, ובעניני ציבור במיוחד, הם דברים שבקדושה, אשר יש לשמרם ולקיימם במלוא הכוונה כלשונם וכרוחם, וחלילה לחללם. בל יחל הציבור דברו וחס ושלום להחריב את הארץ על ידי העמדת דבריהם על דין תורה".[41]

כותב הרמב"ם: "ואין אנו מתאוים לימות המשיח... אלא... בגלל מה שיהיה שם מקיבוץ הצדיקים, וההתנהגות הטובה והחכמה, ויושר המלך וגודל חכמתו והתקרבותו לפני בוראו".[42] כותב הראיה קוק: "הגיע הזמן, קרוב מאד, העולם יתבסס ואנו נוכל כבר להכין עצמנו, כי לנו כבר אפשר יהיה לנהל ממלכתנו על יסודות הטוב, החכמה היושר וההארה האלקית הברורה".[43]

*

המחשבה המדינית סוברת, שישרות של השלטון מהווה ערובה למדינה מתוקנת.[44]

עם זאת, יש לציין את הסתייגותו של פרופ' רובינשטיין: "למדינה מעמד מיוחד גם בדיני החוזים וברור שבנסיבות מסויימות היא רשאית לחזור בה מחוזה שעשתה, בשל שינוי בצרכיה השלטוניים...".[45]

חוקת שויצריה קובעת שכל אזרח זכאי שמוסדות המדינה ינהגו עמו בתום לב.[46]

חוקת יוגוסלביה קובעת שעל המדינה למלא את התחיבויותיה המדיניות בתום לב.[47]

---

40 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 38: "פרסום דינים וחשבונות רשמיים על דיוני בית הנבחרים, וכן כל פרסום אמת, בלתי רשמי, של דיונים אלה, פטורים מכל אחריות". מכאן שאם הפרסום הוא שקרי ישאו המפרסמים באחריות. וראה חוקת עולם ב עמ' 473, שמדייק בלשון ההצעה שרק הפרסום צריך להיות אמת אך הדוחו"ת עצמם עשויים להיות שקריים.

41 פסקי דין רבניים חלק ו' עמוד קעג. בהרכב ישבו הרב ניסים, הרב גולדשמיט והרב אלישיב. וראה הרב יועזר אריאל, "הפרת הסכם שנחתם עם מורדים בכלא", תחומין כא עמ' 155 – 163. על הפרת הסכם עם עברינים ראה בבלי סנהדרין מד א וראה רש"י שם ד"ה שחדיה במילי.

42 משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק חלק עמ' קמ.

43 אורות, אורות מאופל, המלחמה ג.

44 ראה סעיפים שג - שו. וראה כתבים פוליטים עמ' 57: "אמנם המוני העם נבערים מדעת, אבל לבם פתוח לקבל דבר אמת, כמו שאמר טוליוס ציצרו, והם נשמעים בנקל לאיש נאמן הדובר אליהם אמת".

45 משפט קונסטיטוציוני וכו' עמ' 208. בהמשך הדיון שם הוא דן באילו סיבות נתן להצדיק זאת.

46 ראה ICL חוקת שויצריה 9.

47 ראה ICL חוקת יוגוסלביה 16 (1). ראה סעיף רפט.

צא. דרכי נעם

היעב"ץ כותב: "ידקדק מאד שלא יכביד בשום דבר על חברו".[1] כותב החזו"א: "... שהיה מרגלא בפומיה דהחפץ חיים זללל"ה דמבן אדם אין מרבין לבקש".[2]

כל אחד מוזהר שלא לגרום לזולת הוצאה כספית שהלה אינו רוצה בה.[3]

באופן מיוחד מצווים הפרנסים להנהיג את העם בדרכי נעם

מלך פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "... ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים...".[4]

בית הדין הגדול כותב התפארת ישראל: "אין מן הראוי להכביד על הבריות יותר מדאי בכל עניני קיום התורה והמצוה שהוא תכלית כל הבריאה".[5]

פרנסים כותב הפלא יועץ: "וכשם שהרועה עלות ינהל לאטם לפי כחן, כך הרועה ישראל לא יטריח על הצבור ולא יכביד עלו עליהם אפילו לקיים כל דבר טוב ולענות נפש".[6]

מורי הוראה כותב הרמב"ם: "וכבר בארנו שהראוי להתיר לכל בני אדם כל מה שאפשר להתיר ולא נטריח עליהם".[7] פוסק הרא"ש: "... ועל האוסר להביא ראיה ברורה וחזקה, שהתורה חסה על ממונם של ישראל".[8]

מורי הוראה מוזהרים שלא לאסור את המותר.[9]

פרנס המכביד על הציבור ללא הצדקה עובר על כל האיסורים עליהם עובר מי שמצער את הזולת, ומי שמשתרר על הציבור.[10]

---

1 בירת מגדל עוז בית מדות עליית הבושת, עמ' קמא. וראה רמב"ם גזילה ואבדה יד יג; רמב"ם שם טו א; פלא יועץ ערך שכן וערך דרך ארץ.

2 אגרות חזו"א א קנח.

3 ראה סעיף ר. וראה רמב"ם תשובה ד ד א. וראה חידו"א בבלי תענית טז ב ד"ה ביתם ריקם מן העבירה.

4 רמב"ם מלכים ב ו. ראה בבלי מועד קטן טז א: "אמר רבא: מנלן דמשדרין שליחא דבי דינא, ומזמנינן ליה לדינא...זימנא בתר זימנא דכתיב 'קראו שם פרעה מלך מצרים שאון העביר המועד' ", ומבאר הנמוק"י דף ח א מדפי הרי"ף: "שדרך מלכים הוא להאריך זמנם, וכל שכן ישראל שדרכיהם דרכי נעם".

5 תפארת ישראל משנה בכורות ד בועז א. וראה סעיפים שז שי, שאין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן הציבור יכול ורוצה לעמוד בה.

6 ראה פלא יועץ ערך רועה. וראה רמב"ם תעניות ג ט: "... שאין גוזרין על הצבור בשביל גשמים שלא ירדו יתר משלש עשרה תעניות אלו...".

7 תשובות הרמב"ם בלאו ב שי. וראה בבלי ברכות ד א: "כך אמר דוד לפני הקב"ה... שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם ואני ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה", וראה בדרך עץ חיים ב עמ' 408 שהרב מלצר לומד מגמרא זו שעל מורה הוראה להשתדל למצוא דרך להתר.

8 שו"ת הרא"ש ב יז. וראה ערוך השלחן יו"ד לט קטז. וראה שבת הארץ, פרק י במבוא, שיש לסמוך על דעת יחיד כנגד דעת רבים בנושאים העשויים להכביד מאד על הציבור. וראה הרב יצחק שילת, "סמיכה על דעת יחיד בשעת הדחק", ברורים בהלכות ראיה עמ' 451 – 476.

9 ראה סעיף שלז.

10 ראה סעיף מו. וראה שו"ת נשמת כל חי סימנים ו – ט בענין גדרי האיסור להטריח את הציבור.

הוא עלול לעבור גם על ולפני עור לא תתן מכשול. כותב המאירי: "ומכל מקום ראוי לדייני ישראל ולמנהיגיהם שלא לגזור גזירות רחוקות לקבלם, שלא יתן מכשול לפניהם, והוא שדרשו על יהושע: 'קום לך', כלומר אתה גרמת להם".[11] הסטייפלר כותב שהכבדת עול בעבודת ה' עלולה לגרום לפריקת עול תורה.[12]

פרנס המכביד על הציבור ללא הצדקה אינו נוהג בחכמה.[13]

מדרך הבורא להנהיג את העולם בדרכי נעם. פסוק מפורש בתורה: "ה' ימלך לעולם ועד", וכותב רבינו בחיי: "... ונכתב ימלך חסר, ללמדך שאין הקדוש ברוך הוא בא בטרוניא עם הבריות שיהיה מבקש מהם עבודה קשה אלא בנחת ודברים רכים...".[14] כותב המשך חכמה: "הקדמונים נתפלאו מדוע שבט לוי היה מעט במספרו כגד שארי השבטים... אולם לדעתי כי לו נתכנו עלילות... ואם בני לוי יהיו רבים במספר, הלא יצעקו מדוע נגרע חלקם, וגם על בני ישראל יהיה כבד הדבר לכלכל עם גדול כמוהו".[15] כותב הרב חיים שמואלביץ: "... הנעם והשלום מוכיחים כי זו דרך ה' ".[16]

זו מדת התורה. מפורש במשלי: "דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום".[17] הגמרא מבארת את מלת הפתיחה של עשרת הדברות: "אנכי – נוטריקון... אמירה נעימה כתיבה יהיבה".[18]

זו מדת חכמים. "ספיקא דרבנן לקולא";[19] "מאד חשו חכמים על טורח ציבור...".[20] כותב החזו"א: "כל גזירות חכמים בפלס שקלוה ואי אפשר להכביד על הציבור".[21]

פרנס המכביד על הציבור ללא הצדקה נענש בידי שמים.[22]

---

[11] בית הבחירה סנהדרין מד א. וראה שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק רמ.

[12] ראה קריינא דאגרתא ב רפה.

[13] ראה רמב"ם עבדים ט ח: "מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך ואף על פי שהדין כך מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עול על חבירו".

[14] רבינו בחיי על התורה שמות טו יח. וראה מיכה ו ג ורש"י שם; רש"י שיר השירים ב יא – יב. וראה שמו"ר לד א; ויקר"ר כז ו; מו"נ ג לט; שם ג מז; ספר החינוך תלח; תורת משה על התורה יתרו ד"ה נעשה ונשמע.

[15] משך חכמה במדבר כו סב. וראה עין אי"ה ברכות ב פרק ששי יב: "ע"כ במצות מעשרות... דאגה החכמה האלקית ביותר שתהי' נעשית על פי רוח נדיבה... ע"כ נתנה מקום להחלץ ממנה ע"י הכנסה דרך גגות וחצירות". וראה סעיף שכ הערה 13, בענין קבלת גר תושב בזמן הזה.

[16] שיחות מוסר תשל"א לג. וראה רמב"ם יסודי התורה ה יא; פלא יועץ ערך צבור. וראה סעיף לא.

[17] על משלי ג יז. וראה א"ת ערך דרכי נעם. על ההבחנה בין הנהגה בנחת ובין הנהגה בדרכי נעם ראה סעיף פג הערה 1. על דרכי נעם במשפחה ובחברה ראה סעיפים קפד קפו וכן סעיפים קסז רסד ערה.

[18] בבלי שבת קה א. וראה רש"י שם. וראה דברים ד ח: "ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקם ככל התורה הזאת...", ומפרש רש"י: "הגונים ומקובלים". וראה משך חכמה ויקרא כג כד.

[19] בבלי שבת לד א.

[20] שו"ת מהר"ם מינץ פ. וראה ב"י טור אורח חיים תרפו: "... אם כן שאנו מתענין תענית זה זכר לתענית מרדכי ואסתר למה אין אנו מתענין השלשה תעניות שהתענו הם בניסן... נראה שהטעם כדי שלא להכביד על הציבור". ראה שו"ת באר שבע מח: "כל דבר שיש בו טורח גדול לתקן חשיב כמו דיעבד". וראה שו"ת מנחת יצחק א כז ד. וראה שו"ת דבר יהושע א א ו: "... אם אי אפשר לו לעשות אא"כ יטריח בה יותר ממה שבדרך כלל מצוה זו צריכה לטרחא הוי ליה כאינו יכול לעשותה ודמי לאונס דרחמנא פטריה". וראה רמב"ם פרה אדומה י ד. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב כז. וראה א"ת ערך דבר שיש לו מתירים, שבכמה ענינים איסור נחשב כ"דבר שיש לו מתירים" רק אם ההתר בא בלא טורח. וראה א"ת ערך טרחא דצבורא.

[21] חזו"א או"ח טז ח. וראה שם שמטעם זה לא הורו חכמים לאשה פנויה לכסות את ראשה. וראה סעיף סא הערות 60 – 65.

[22] ראה סעיף צב הערות 40 - 42.

בכל מקרה של ספק לגבי פירוש התורה, ופירוש תקנה או גזירה יש לפרשם מתוך הנחה שדרכי התורה דרכי נעם הם.[23] הגמרא אומרת, שלא מסתבר שהתורה צותה ליטול הדס מסוג שאינו מצוי, ומבאר רש"י, שהסיבה לכך היא שהתורה אינה רוצה להטריח את ישראל.[24]

המהרשד"ם פוסק, שלא יתכן שרבינו גרשום מאור הגולה אסר לקחת אשה שניה, אפילו כאשר הראשונה היא מורדת: "לא יעלה על דעת בן אדם שיהיה האיש אסור בנחושתים ידיו ורגליו, ואשתו שוחקת ממנו. חלילה שיש בזה כמה איסורים ודרכי התורה דרכי נעם הם, ודבר כזה לא עלה על דעת הרב לתקן עליו".[25] תרומת הדשן מבאר את שיטת הראשונים שלפיה יבם מומר אינו מייבם: "... מי קאמר יבמה אפילו מומר? והא כתיב 'דרכיה דרכי נעם' ".[26]

כאשר אין מנוס מלהכביד על הציבור,[27] יש לפעול על פי גדרי הוראת שעה.[28]

לא זו בלבד שעל הפרנסים לפעול בדרכי נעם, אלא שעליהם אף להשתדל למנוע מה שגורם לטירחה דציבורא. כותב הפלא יועץ: "וכן צריכים לתקן תקנות להקל מטורח ציבור, כי גדול כבוד הצבור, וחמור הוא איסור טורח ציבור שדוחה איסור דרבנן...".[29]

במעהרין תקנו: "וכמו כן יש טורח ציבור עד מאוד בעשיית מי שבירך, שמרבים לעשות יותר מדאי, בכן היינו מפקחים על זה שלא יעשו כי אם חמשה מי שברך...".[30]

כאשר הציבור מחמיר בשמירת מצוות ללא הצדקה, על מורי הוראה לפרסם ברבים את ההלכה לאמיתה.[31]

---

23 ראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז עה; משך חכמה ויקרא טז ו.

24 ראה בבלי סוכה לב ב ורש"י ד"ה עבות שלושה לא משכחינן. וראה רמב"ם קרבן פסח ה ט, שדרך רחוקה נקבעת לפי מי שמהלך בנחת. וראה א"ת ערך דרכי נעם: "תקנות חכמים לא נאמרו בדברים שהם נגד הנעם והשלום". וראה משך חכמה ויקרא יג ג; ד"ר אליעזר בשן, "דרכיה דרכי נעם - מקור להלכה", דעות, בטאון האקדמאים הדתיים מח תש"ם עמ' 176 – 171; פרופ' יהודה לוי, "דרכיה דרכי נעם" המעין כא א תשרי תשמ"א עמ' 38 – 33; ההלכה כוחה ותפקידה, עמ' 34 – 41.

25 שו"ת מהרשד"ם אבהע"ז קכ. על חדר"ג כשהאשה מורדת ראה א"ת ערך חרם דרבינו גרשום יב.

26 שו"ת תרומת הדשן רכג. וראה אור שמח יבום וחליצה ה כג.

27 ראה שו"ת נובי"ת - קונטרס אחרון סימן ז: "דע לך שמה שהוא מוכרח בכלי שרת אמרינן בי' אין עניות במקום עשירות".

28 ראה סעיף פא.

29 פלא יועץ ערך תקון. וראה רש"י שמות יח יג ד"ה וישב משה וגו' ויעמוד העם: "... הוקשה הדבר ליתרו שהיה מזלזל בכבודן של ישראל...". וראה ספר התקנות, מנהגים או"ח פד, שחכמי ישראל לא רצו לגזור תענית בימי ב ה ב, למרות שבא ארבה, משום שביום ראשון היה י"ז בתמוז. וראה בבלי גיטין מה א, שאין פודים את השבויים יתר על דמיהם מפני תיקון העולם, ולדעת רבים מן הפוסקים, הטעם לכך הוא משום "דוחקא דציבורא", וראה סעיף צב הערה 19. על תקנת אושא שהמבזבז לא יבזבז וכו' יותר מחומש ראה שו"ת חתם סופר יו"ד ב רכט.

30 תקנות מדינת מעהרין ועד קרעמזיר תמ"א לפ"ק שצב.

31 ראה בבלי שבת קלט א: "מכריז רב: האי מאן דבעי למיזרע כשותא בכרמא – ליזרע"; שם שם קמו ב: "דרב אכרוזי מכריז בי סדיא שרי"; שם שם קמז א: "דרש רב נחמן בר חסדא וכו'". וראה סעיף שלז.

יש למנות פרנסים המנהיגים בדרכי נעם. אומר מדרש הגדול: "בזמן שעושים רצוני, העמדתי להם רועים נועמים כגון משה ודוד וכדומה בהם".[32] כותב רש"י: "השוטרים ישראלים היו וחסים על חבריהם מלדחקם... לפיכך זכו אותם שוטרים להיות סנהדרין.[33]

קיים תהליך ממושך לאורך דורות של החלשות כח הסבל והנכונות לסבול.

כותב רש"י: "... שדורות הראשונים היו מולידים בני ת"ק שנה. בימי אברהם נתמעטו השנים כבר ובאה תשות כח בעולם...".[34]

אומרת הגמרא: "מימות משה ועד רבן גמליאל לא היו למדין תורה אלא מעומד משמת רבן גמליאל ירד חולי לעולם והיו למדין תורה מיושב".[35] התהליך נמשך לאחר מכן. כותב רש"י: "רב נחמן אחר דורו של ר' יוחנן היה ותמיד העולם היה מתנוונה והולך ולא היה בריא כאותן שבימי ר' יוחנן".[36] בקרב הגאונים הראשונים היה מוסכם שהעולם נחלש.[37]

פוסק תרומת הדשן: "... שהמנהג נשתרבב על ידי תשות כח שירדה לעולם".[38] פוסק המהרש"ל: "מכל מקום אני אומר שאין להביא ראייה מימות הראשונים שהיו בריאים וחזקים".[39] פוסק השבות יעקב: "גם הבני אדם בזמנים ובעתי' הללו הם רפאי' וחלשים ותשושי כח אם הראשונים כבני ענקים אנו כחגבים ותמיד ב"א מתמעטים בכחם וחלושי המחצב (!) ע"כ".[40]

פוסק הנצי"ב: "והנשים בזמן הזה חלושות ואינן יכולות לסבול קרירות ויש לחוש שלא יטבלו כלל, וחובה עלינו לראות תקנה שיהיו יכולים לטבול בחמין".[41] פוסק ערוך השלחן: "... שנו חכמים בן שמנה עשר לחופה... אמנם כתבו הגדולים שבדורות אלו שנחלשו הטבעים אין להקדים ולישא בן י"ג...". [42] הדברי מלכיאל פוסק: "... שבמקומם באים רוב האנשים מעסקם לביתם רק על שבת קדש... ראוי להקל שתפסוק בטהרה ביום ד לראייתה... וגם אנכי מורה

---

[32] מדרש הגדול שמות ג א.

[33] רש"י שמות ה יד.

[34] רש"י בראשית יז יז.

[35] בבלי מגילה כא א.

[36] רש"י בבלי חולין פד א ד"ה אמר רב נחמן, על פי גירסא השמ"ק שם. וראה רש"י בבלי שבת כד א ד"ה ערבית: "... ערב תענית, אף על פי שעתיד לאכול לאחר תפלה - מתפלל תפלת תענית, וליל מחרתו.. אבל אין אנו רגילים לומר ערבית ואפילו שחרית, שמא יארע לו אונס חולי או בולמוס ויטעום כלום, ונמצא שקרן בתפלתו". וראה ב"י טור יו"ד רמד ד"ה כשהנשיא נכנס.

[37] ראה מרומי שדה הוריות יג ב ד"ה אמר רבא האידנא דחלשא עלמא.

[38] שו"ת תרומת הדשן א.

[39] שו"ת מהרש"ל מה.

[40] שו"ת שבות יעקב ג קכח.

[41] שו"ת משיב דבר ב לח. וראה שערים המצוינים בהלכה הקדמה לסימן קנג; קונטרס אחרון חלק רביעי סימן קנג; שו"ת ציץ אליעזר ו כב. וראה טהרת ישראל קפח יד אלי' ס"ק ח; אגרות משה יו"ד א סימן קא ענף ה בענין טבילת אשה כשמוך באזנה.

[42] ערוך השלחן אבהע"ז א יא.

לפעמים להקל במקום שיש מצוה, ובפרט בעת הזאת שנתרבו קלי הדעת ויקשה עליהם להמתין הרבה...״.[43]

פוסק האגרות משה: ...״כי אם הראשונים כמלאכים אמרו שא״א לעסוק בתורה ולהחכים בה כשיעשה מלאכה להתפרנס ממעשה ידיו, כ״ש בדורנו דור יתמא דיתמי וגם אין לנו הנשים צדקניות שירצו לסבול עוני ודחקות כבדורותם, שודאי א״א לשום אדם להתגאות ולומר שהוא יכול לעשות מלאכה ולהחכים בתורה״.[44]

כיום על הפרנסים ועל מורי הוראה להקפיד באופן מיוחד להנהיג את הציבור בדרכי נעם.[45] פוסק ערוך השלחן: ״תמיד מדרכי לחפש אחר קולות במקום ההכרח״.[46] פוסק הראי״ה קוק: ״שאסור להרבות בנתינת מקום לרדות ולומר שדרכי תוה״ק אינם דרכי נועם, ח״ו״.[47]

אומרת הגמרא: ״כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים מפני הטורח״.[48]

*

העיקרון שאין להכביד על הציבור יתר על המדה בא לידי בטוי במדינות המפותחות בעיקר בתחום המסוי.[49]

---

43 שו״ת דברי מלכיאל ה קב. וראה שו״ת שרידי אש ב פג: ״הדבר ברור שבזמננו ומקומותינו רוב בנ״א אינם מעמידים א״ע לענין איסור נדה ואי לא שרינן להו ודאי אתי לעבור על איסור נדה החמור, ולפיכך מצוה לחפש אחרי היתרים וקולות עד כמה שידנו מגעת״.

44 שו״ת אגרות משה יו״ד ב קטז. לעיתים החולשה גורמת להחמרה בדין. ראה, לדוגמא, אורחות הבית עמ׳ רלח, שיש סוברים שמשום שהגופים חלשים מן הראוי לפרוש שתי עונות כשיטת האו״ז.

45 ראה שו״ת יביע אומר א יו״ד טו טו. על הרש״ז אויערבאך מסופר שהיה נזהר מאד שלא להטריח את הציבור בקימה לכבודו, ראה הליכות שלמה א תפילה, פרק עשרים ושלשה ארחות הלכה ציון 157. וראה סעיף פו הערה 38.

46 כתבי הערוך השלחן, שאלות ותשובות מב. וראה שו״ת דברי מלכיאל א כח. וראה נשמחת חיים שו״ת כט: ״בימינו אלה , אם נכביד ביותר לגדור גדרים על בני דור החדש, יש לחוש שלא יפניו לנו עורף ח״ו״.

47 שו״ת משפט כהן לז. וראה שו״ת אורח משפט או״ח קיב: ״באמת דרכן של רבותי הגאונים הצדיקים שזכיתי לשמשם, זכותם יגן עלינו ועל כ״י, הי׳ שלא להיות נוטים להחמיר בכל מה שיש מקום להקל״. וראה אגרות הראיה ב סוף אגרת תקנה. ראה שו״ת משנה הלכות יא קיד: ״בדבר שאלתך היות כי... הניח אחריו ברכה ס״ת... ועכשיו חדשים מקרוב באו והמציאו לבדוק כל ספרי תורה על מכונת מחשב... לתקן תקנה כזו שודאי יבא לידי קלקול במקומות שאין להם מחשבים... נמצא שנצריך הוצאות למאות אלפים ורבבות כספים לבדוק על הס״ת על המחשב... ומה אם גם במשך הזמן יוציאו עוד מחשב חדש ויותר מדויק מזה יחזרו ויפסלו כל הס״ת האלו שכבר עברו על המחשב...״. על פסיקה שונה ראה הליכות שלמה תפילה פרק שנים עשר ארחות הלכה ציון 131: ״וכשנתחדש ענין בדיקת ס״ת במחשב, אמר לשואלים שודאי יש בכך משום ׳זה א-לי ואנוהו׳ ואפשר לגבות מעות לשם כך מהמתפללים שהם בעלי יכולת״.

48 בבלי עירובין מג ב. הערת הרב נבנצל: ״זה קודם ביאת משיח, אבל כשמשיח בא הכל עבדים לישראל, כדברי רש״י״, עכ״ל. וראה סעיף רצה.

49 ראה סעיף צב.

צב. נטל מס נמוך

מלך פסוק מפורש בתורה: "... וכסף וזהב לא ירבה לו מאד".[1] דורשת המשנה: "וכסף וזהב לא ירבה לו מאד - אלא כדי ליתן אספניא",[2] ומפרש רש"י: "שכר חיילות מדי שנה בשנה הנכנסין והיוצאין עמו כל השנה".[3] הרמב"ם פוסק: "ולא ירבה לו כסף וזהב להניח בגנזיו ולהתגאות בו או להתנאות בו אלא כדי שיתן לחיילותיו ולעבדיו ולשמשיו".[4]

התורה קוצבת את שיעורם של אחדים מהמסים שמטיל המלך.[5]

מלבד זאת, על המלך להתחשב במצבו הכלכלי של הציבור. אומר המדרש: "אמר לו הקב"ה למלך... ראה שלא תטול מכס יתר ולא כסף גולגולת יתר, 'ידוע תדע פני צאניך' ותנהלם ברחמים".[6] הראב"ע כותב: "וכסף וזהב לא ירבה לו מאד" - "שלא יעניש את ישראל".[7]

פרנסים בני העיר ופרנסיהם רשאים להטיל מסים רק בעבור צרכי העיר[8] החיוניים ביותר,[9] שאי אפשר להתקיים מבלעדיהם[10] ושכל תושבי העיר זקוקים להם.[11]

מלך או פרנס המכביד במסוי שלא כדין עובר על לאוים רבים: "לא תחמוד", "לא תתאוה",[12] "לא תגזול[13] "אל תונו איש את אחיו",[14] "לבלתי רום לבבו מאחיו"[15] ונקרא רשע.[16] בנוסף לכך

---

1 דברים יז יז. וראה סעיף רלו.

2 משנה סנהדרין ב ד.

3 רש"י בבלי סנהדרין כא ב ד"ה אספניא.

4 רמב"ם מלכים ג ד. וראה לחם משנה על אתר שמלך רשאי ליטול מסים רק לצורך שנה מראש. העקרון שלפיו פרק זמן של שנה נחשב כזמן קצר נוגע להלכות רבות. לגבי אוצרי פירות ראה שו"ע חו"מ רלא כד. בענין חיי שעה של חולה ראה שו"ת משפט כהן קמג; שם קמד ג; נשמת אברהם יו"ד קנה ב. לגבי טריפה ראה א"ת ערך טריפה. לגבי הגדרת עני ראה נקדש בצדקה קס. וראה ספר מקבים א ג כח: "ויפתח את גנזיו ויתן משכרת לחילו לשנה...". וראה הנסיך פרק עשירי, שערים בגרמניה היו מכינות אספקה לשנה מראש כהכנה לקראת מצור.

5 ראה סעיף רלד. ויש לעיין מפני מה אין התורה אוסרת על המלך להרבות לעצמו מסים שהוא נוטל מן הזרעים ומן האילנות ומן הבהמה? ושמא כסף וזהב כולל גם שוה כסף. עוד יתכן לומר שמנהג המלכים לשלם לחיילים לשנה מראש, כמבואר בהערה הבאה, והם לא נהגו ליטול זרעים וכו' ליותר משנה, ועדיין צ"ע. וראה סעיף שט.

6 מדרש הגדול שמות כא בהקדמה לפרשה. הציטוט מתוך משלי כז כג. על תאות שלטון למסים ראה בבלי עבודה זרה יז א; רש"י בבלי ב"ב ט א ד"ה עניים מרודים. על כסף גולגולת ראה סעיף רלד.

7 ראב"ע דברים יז יז. וראה חידושי הר"ן סנהדרין כא ב ד"ה לו דנשים.

8 ראה שו"ע חו"מ קסג א בהגה.

9 ראה שו"ת מהרי"ל החדשות קמז: "ובאלפסי כתב... וכן פסק שאין בני העיר יכולים לכוף... לדבר שאפשר להם מבלעדם אבל תקנת העיר שאי אפשר להם מבלעדם רשאין לכופו". הרמב"ם כולל את דיני בני העיר בהלכות שכנים פרק ו, ושכנים כופים זא"ז רק לעשות דברים שיש בהם צורך גדול, ראה שכנים ה א. וראה ערוך השלחן אורח חיים קנ א.

10 ראה שו"ת מהר"ם מלובלין קכ.

11 ראה שו"ע חו"מ קסג סמ"ע ס"ק לב. וראה פ"ת שם אות כג. וראה סעיף רלו.

12 ראה רמב"ם גזילה ואבידה א יא.

13 ראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יד, וקרית ספר שם. וראה חיים וחסד, תקנות (בסוף הספר) יב.

14 ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד סב.

15 ראה ספר החינוך תקב.

16 ראה גמרא בבלי מגילה יא א: " 'וישם המלך אחשורוש מס'. 'הוא אחשורוש' הוא ברשעו מתחילתו ועד סופו". נראה שהכונה היא שאחשורוש נקרא רשע מתחילתו – שהסכים לגזרת המן ועד סופו – שהטיל

הוא עובר על כל האיסורים עליהם עוברים פרנסים הפוגעים בציבור שלא כדין.[17] המכביד על הציבור יתר על המדה אינו נוהג בחכמה.[18]

מסוי יתר עלול לפגוע ביעודי התורה

טובת היחיד פוסק החתם סופר: "דוחקא דציבורא בכלל פיקוח נפש".[19]

מסוי יתר מכביד על הציבור לקיים מצוות.[20]

כותבים דייני פאס: "ובראות העניים עצמם בצער גדול ועצום... קצתם רוצים לגרש את נשותיהם ולהרחיק נדוד להניחן מתעטפות ברעב בראש כל חוצות וקצתם רוצים להיות תנויי דידהן במסכת תמורה ולצאת מהכללי".[21]

טובת הכלל הטלת מסים על מעוטי יכולת עלולה לגרום למתחים בין עשירים ובין עניים.[22]

טובת העיר והמדינה אומר החכם מכל אדם: "מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יהרסנה", ומבאר הראב"ע: "ידענו כי תרומות הנשיא שהוא לוקח מעם הארץ היא ששית האיפה כלומר מלך בעבור משפט שיעש' יעמיד הארץ, ואיש לוקח תרומות רבות יותר מן המדה הידועה יהרוס אותה".[23]

הנביא יחזקאל אומר: "ולא יקח הנשיא מנחלת העם להונתם מאחזתם... למען אשר לא יָפֵצוּ עמי איש מאחזתו".[24]

כותב ספר השטרות: "... על כי נתנו שונאינו עלינו עולם, זה אומר אייתי ארנונך וזה אומר אייתי גולגלך ומנדו בלו והלך ומתוך כך נתמעטו בני קהלינו מן המדינה עד שנשארנו בעוונותינו

מסים. הערת הרב נבנצל על הרישא של הגמרא: "ושהשתמש בכלי המקדש". הערתו של הסיפא: "אפשר גם לפרש ועד סופו שהמשיך לשנוא את ישראל".

17 ראה סעיף מו.

18 ראה סעיף צא הערה 13.

19 ראה שו"ת חתם סופר חו"מ קעז. וראה תפארת ישראל משנה תענית ג ח אות לז, שקובעים תענית, בין השאר, על גזירת מסים. וראה סעיף רנה. על דוחקא דציבורא כשיקול של פיקוח נפש ראה שו"ת רדב"ז א מ; ישי"ש גיטין פרק השולח סימן סו; שו"ת מהר"ם מלובלין טו; ש"ך שו"ע יו"ד רנב ס"ק משי"כ בשם הב"ח; שו"ת חיים שאל א לה; פתחי תשובה שו"ע יו"ד רנב ס"ק ד.

20 ראה ירושלמי סנהדרין ב ו, שיוסי מעוני מוכיח את הנשיא על המסים הגבוהים שהוא נוטל ושכתוצאה מכך העם לא נותן תרו"מ לכהנים וללויים. וראה בבלי סנהדרין כו א שבשל ארנונא שהטיל השלטון הרומי נאלצו חכמים להתיר לעבוד בשביעית.

21 שו"ת משפט וצדקה ביעקב א רב.

22 ראה מ"מ בדיון על הברדאן, סעיף רלה הערה 28.

23 ראב"ע על משלי כט ד.

24 יחזקאל מו יח. וראה שם פירוש דעת מקרא. וראה בבלי בבא מציעא לט א על בורח מחמת כרגא; בבלי בבא בתרא ח א; רמב"ם גזלה ואבדה ה טו.

מעט מהרבה...״.[25] כותב החזקוני: ״... כמו שעושים הפרשים, כשהמלך מטריחם יותר מדאי הם מניחים לו הקרקע שמחזיקים ממנו ושוב לא יעבדוהו״.[26]

פרנסי פוזנא מעידים: ״בהיות שהנתינות מתגברים תמיד בכל יום הב הב אשר מכח זה רבים פרקו עול הקהילה מעליהם...״.[27]

צבירת כסף בידי השליטים עלולה לפתות אותם לצאת למלחמות מיותרות.[28]

החלשות התמיכה בשלטון[29] כותב הרלב״ג: ״... מי שהוא שונא בצע יאריך ימים על ממלכתו״.[30] כותב האברבנאל: ״... באו כל קהל ישראל וירבעם עמהם לדבר אל רחבעם, ואמרו לו ׳אביך הקשה את עולנו׳ וגומר, והיה ענין זה העול אצלי בשלושה אופנים. האחד בדבר המשפט... השני, ששלמה העמיס לכל עמו לכלכל את ביתו, במאכל שלחנו שהיה עצום מאד ובמאכל סוסיו שהם רבים... והאופן השלישי מהעול היה מהמס ששם עליהם שלמה בזקנותו בכל שנה ושנה לצורך המלחמות״.[31]

שיעורו של מס שאינו מכביד יתר על המדה נקבע על פי צרכי הציבור, צרכי השלטון, על פי מצבו הכלכלי של הציבור ועל נכונותו לשאת בנטל.[32] כותב הרלב״ג: ״ידוע כי המס שהעמיס שלמה עליהם לכלכל את ביתו ולא יעדר דבר למצטרך לו... היה קשה וכבד מאד, ועם כל זה היה טוב בעיני ישראל מרוב השלוה שהיו בה, אך עתה החלו לצמוח המלחמות... ולזה בקשו ישראל שיקל מעליהם מזה המס קצת״.[33]

---

[25] ספר השטרות עמ׳ 137. וראה חזו״א בבא בתרא ה יח, שאין לחייב את בני העיר לתמוך בתלמידי חכמים אם הנטל עשוי לגרום לכך שהם יעזבו את העיר. וראה סעיף רכו הערה 64.

[26] חזקוני בראשית כז מ. וראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט״ו ועד סוף המאה הי״ח, עמ׳ 22 – 23 וכן כסף כשר עמ׳ 158.

[27] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ סח תקנה משנת תכ״ז לפ״ק.

[28] ראה דניאל יא ב ״וכחזקתו בעשרו יעיר הכל את מלך יון״ ובמפרשים שם.

[29] ראה סעיף סב.

[30] רלב״ג משלי כח א. וראה הפירוש הקצר של הראב״ע לדניאל יא ב, מהדורת מונשטיין עמ׳ 64: ״... ישנאו אותו הכל בעבור העשר שלקח בחמס״. וראה העמק דבר שמות א י. וראה קדמוניות היהודים ספר שביעי פסקה 235: ״ודוד שמע לעצה זו... ושלח את רעיו ושרי הצבא שלו למלחמה וביקשם להוכיח את התלהבותם ונאמנותם ולזכור את התנהגותו היפה כלפיהם בכל עת מצוא״. וראה משפט וצדקה בישראל ובעמים עמ׳ 92 הערה 1, שהיה מקובל בימי קדם להקל את העול על האזרחים בשעת מצור ובכלל זה לשחרר עבדים. וראה פירוש דעת מקרא לירמיה לד.

[31] אברבנאל מלכים א יב ד. העיר הרב נבנצל: ״בימי שלמה לא היו מלחמות. ואולי הכוונה למרידות הדד האדומי ורזון בן אלידע״. ראה במדרש אגדה בובר ויקרא כג ד״ה ולקחתם לכם שם מובא תיאור של מדינה שהחליטה למרוד במלך בשל נטל המיסים. וראה ילקוט שמעוני על התורה קרח תשנ, שקרח הסית את העם להדיח את משה ואהרן בטענה שהם הטילו מיזמתם מסים כבדים על הציבור הרחב.

[32] ראה משנה תמיד ה ה: ״מי שזכה במחתה נטל מחתת הכסף...״, ומבאר התפארת ישראל שם אות כז: ״ולא חתה בשל זהב, דהתורה חסה על ממונם של ישראל. ואף על גב בדבזחים קאמר דאין מכבסין בגדי כהונה משום דאין עניות במקום עשירות, נ״ל הכל לפי ההפסד, והכל לפי כבוד העבודה, והכל לפי הצורך״.

[33] רלב״ג מלכים א יב ד, וראה רד״ק ואברבנאל שם. וראה מלכים א ד כ.

בתקופת התנ"ך נזהרו העומדים בראש העם מלהכביד על הציבור יתר על המדה. אומר הנביא: "ויעל המלך שלמה מס מכל ישראל ויהי המס שלשים אלף איש",[34] ומבאר הרלב"ג: "הנה היה ענין זה המס כמו שזכר שהוצרכו לברור מישראל שלשים אלף יהיו על מלאכת כריתת העצים והבאתם באופן שלא יכבד מאד עליהם והוא שכבר יחלקו לשלש כתות תהיה כל כת חדש אחד בלבנון ושנים חדשים בביתו".[35] נחמיה מעיד על עצמו: "והפחות הראשנים אשר לפני הכבידו על העם ויקחו מהם בלחם ויין אחר כסף שקלים ארבעים גם נעריהם שלטו על העם ואני לא עשיתי כן מפני יראת אלקים".[36]

העומדים בראש העם אף השתדלו שלא להנות מן הציבור. אומר המדרש: "כך אמר להם הקב"ה לישראל שלחתי לכם שלושה שלוחין, משה אהרן ומרים. שמא אכלו מכם? שמא שתו מכם? שמא הטריחו עליכם?"[37]

פרנסי הקהילות השתדלו שלא להכביד במסים.[38] כותב ר' חיים מוולוזין: "... כבוד מארי אבא ז"ל אשר היה פרנס העיר... השגיח בזה מאד מאד, שלא להכביד עליהם בהטלת המס וכדומה".[39]

פרנס המכביד על הציבור במסים ללא הצדקה נענש בידי שמים. מבאר רש"י: "אמר דוד רבונו של עולם הצילני מדינו של ישראל שאם... ארדה את ישראל בעבודתי אני נענש...".[40] אומר הירושלמי: " 'וכסף וזהב לא ירבה לו מאוד' וכתיב 'ויתן המלך את הכסף בירושלם כאבנים'... אמר הקדוש ברוך הוא לשלמה מה עטרה זו בראשך רד מכסאי".[41] אומרת הגמרא במסכת עבודה זרה: " 'לעלוקה שתי בנות הב הב'. מאי הב הב? אמר מר עוקבא: [קול] שתי בנות, שצועקות מגיהנם ואומרות בעוה"ז הבא הבא, ומאן נינהו? מינות והרשות", ומבאר רש"י: "רשות - צועקת הבא ממון ודורונות וארנונא ומס למלך".[42]

בשעת חירום מותר להכביד במיסים. כותב המהר"ם מרוטנבורג: "דינא דמלכותא הוא בשעת מלחמה להכביד לצורך אכסניא וכן לשאר צרכים גדולים".[43] כותב הנצי"ב: "בשעת מלחמה...

---

[34] מלכים א ה כז. על הענות דוד המלך לבקשת העם שלא להכביד עליהם ראה אלשיך שמואל ב ה א.

[35] רלב"ג מלכים א ה כז. וראה רלב"ג מלכים א סוף פרק יא התועלת החמשה עשר. וראה אברבנאל מלכים א ט כ, ששלמה המלך לא דרש מהעם מס הון. ראה משפט וצדקה בישראל ובעמים עמ' 51, ששלמה נטל מס עובד ארבעה חדשים בשנה ואילו במצרים היה מקובל שעובדים את המלך רק שבעים יום בשנה. וראה The Constitutional History of England עמ' 26, שבימי הבינים אביר נדרש להתגייס למשך ארבעים יום בשנה.

[36] נחמיה ה טו.

[37] ויקר"ר כז ו. וראה סעיף שט.

[38] ראה סעיף רלו.

[39] עליות אליהו עמ' קסט.

[40] רש"י שמואל ב כב מד.

[41] ירושלמי סנהדרין ב ו. וראה מרגליות הים סנהדרין כא ב ציון כו.

[42] רש"י בבלי עבודה זרה יז א.

[43] משנה תורה לרמב"ם תשובות לספר נזיקין ט (אמנם המהר"ם אינו חתום על תשובה זו), וראה מרדכי ב"ב תרנט. וראה סעיף שכה.

הכרח להרבות חיל לתפוס חרב וקשת, וגם להעיר את ההמון להתעסק בפרנסת תופשי מלחמה״.[44]

בליטא החליטו: ״בראותינו בצרות אחינו ב״י הנתונים בצרה ובשביה עם ה׳ אלה מארצם יצאו נדדו הלכו בשבי... ואמרנו יש תקוה וא-ל שדי יתן אותם לרחמים לפני שוביהם להעמידם על הפדיון דמי כופר נפשם... על כן אמרנו עת לעשות לה׳ לפסוק צדקות במדינת ליטא על פי נדבות... עלתה הסכמתינו על משך שלש שנים רצופים...״.[45] בפוזנא החליטו: ״מאחר שהאלופים הגבאים באו בקובלנא שאין קופת הצדקה מספקת ומשגת לפרנס עניים, ועניות נתרבה מאד בעו״ה... בכן יתנו הקהל יצ״ו להגבאי שני סכומות בשנה זו...״.[46]

המלך אף רשאי ומצווה להתכונן לקראת העתיד ולהכין רזרבות לשעת חירום. פוסק הרמב״ם: ״וכל כסף וזהב שירבה לאוצר בית ה׳ ולהיות שם מוכן לצרכי ציבור ומלחמותיהם הרי זה מצוה להרבותו״.[47]

כדי להבטיח שפרנסים לא יכבידו את עול המסוי ללא הצדקה, יש למנות מועמדים הידועים כשונאי בצע. כותב העיקרים: ״צריך שיהיה המלך... שונא בצע ולא יהיה חמדן, שהרועה שהושם לשמור הצאן אין ראוי לו לגזול עורם מעליהם, ובשרם מעל עצמותם... ולזה אמר הכתוב: ׳וכסף וזהב לא ירבה לו מאד׳ ״.[48] כותב הרב דניאל אישטרושה: ״... וח״ו שימנו על הצבור מי שחומד ממון אחרים...״.[49]

יש למנות מועמדים יראי שמים. פוסק האגרות משה: ״... אסור לברור גבאי שאינו שומר תורה שהרי יש לחוש שיעשה שלא כדין להקציב על העשירים פחות מהבינונים והעניים וכדומה בשביל שחד וחנופה וכן יוציא ממון צבור יותר מכפי הצריך״.[50]

גם כיום הטלת מסים מותרת רק למטרות ראויות ובהתאם ליכולת הציבור לעמוד בנטל.[51]

---

44 הרחב דבר, העמק דבר שמות יג טז אות א. וראה ערודה שלחן יו״ד רמט ה שלפדיון שבויים מותר להוסיף על חומש.

45 ראה פנקס מדינת ליטא ועד סעלץ אדר תט״ו לפ״ק תקג.

46 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ תצ החלטה משנת תמ״ד לפ״ק. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה קכד משנת שס״ב לפ״ק: ״... בהיות שנה זו שנת, בצורת, וההקדש אינו מספיק לצורך עניי הק״ק יצ״ו, לכן יוגבה פעם אחת לחדש על ידי הפרנסים מאת הק״ק יצ״ו מהנערכים חצי לבן לכל ליטרה״.

47 רמב״ם מלכים ג ד. וראה חינוך תקב: ״... מרבה הוא לצורך ישראל ולתועלתם, כלומר לשמור אותם ועריהם ומקומתם מן האויבים״. ויש לעיין האם לשיטה זו, המלך רשאי להפקיד כספים גם לצורך שעת חירום מסוג אחר כגון לצורך התמודדות עם מגפה שלא תבוא, רעש אדמה וכד׳. וראה משך חכמה דברים יז כ: ״פירוש שלצורך הקדש יכול להרבות כסף, שבזה לא ירום לבבו״. וראה שמואל ב ח י: ״וישלח תעי את יורם בנו אל המלך דוד... ובידו היו כלי כסף וכלי זהב וכלי נחשת. גם אתם הקדיש המלך דוד לה׳...״. וראה מלכים ב יא י: ״ויתן הכהן לשרי המאות את החנית ואת השלטים אשר למלך דוד אשר בבית ה׳ ״, וראה רד״ק שם. וראה תורת המלך מלכים ג ד; בירור הלכה סנהדרין כא ב ציון ד. נראה שהמלך רשאי להוציא את הכסף מההקדש רק באישור בית הדין הגדול, ראה סעיף קלד הערה 10.

48 ספר העיקרים ד כו. וראה אברבנאל שמואל א טו כז.

49 שו״ת מגן גבורים סימן י.

50 שו״ת אגרות משה יו״ד א קמט. וראה נחמיה ה טו.

מסתבר, שבימות המשיח נטל המס יהיה נמוך.[52]

*

העקרון שלפיו אין להכביד על הציבור יתר על המדה התקבל אצל אומות העולם לראשונה במגנה כרטה,[53] והוא מוסכם בימינו.[54] השמירה על עקרון זה מביאה ברכה רבה לכלכלה. כותב אלכסנדר המילטון, מחותמי הכרזת העצמאות של ארצות הברית ושר האוצר הראשון שם: "אפשר להוכיח שהמערכת הפיננסית היצרנית והפורייה ביותר תמיד תהיה המכבידה פחות".[55] עם זאת, מוסכם שבשעת חירום יש מקום להכביד יותר.[56]

עקרונות אלו באים לידי בטוי בחוקות השונות.[57]

בשויצריה מגבילה החוקה את שיעור המס הישיר שהשלטון המרכזי רשאי להטיל על אזרחים ועל חברות.[58]

---

51 ראה חוקת עולם ב עמ' 494: "... משמע דזה שכתב הירושלמי שאסור להרבות יותר מכדי הוצאות השנה בכל שנה ושנה אינו שייך אלא בהוצאות תשלומי חילות ומשרתי המלך – ולכן לפי זה... ואסור לבקש מס מאנשי המדינה לעשות אוצר למען תשלומי הפקידים של השנים הבאות אלא קובעים ההכנסות של המדינה על פי חשבון של ההוצאה השנתית מדי שנה בשנה". אפשר להשיב על דבריו: א. י"ל שאיסור 'לא ירבה' נאמר רק למלך ולא לשאר פרנסים, ראה סעיף קנ הערה 47. ב. בשלטון שאינו מלוכני אסור מצד הדין להכביד על הציבור במסים ללא הצדקה, ראה הערות 9 - 11.

52 נראה שנטל המס יהיה נמוך בגלל שלש סיבות עיקריות: א. המלך המשיח לא יצטרך לחשוש מפני מלחמות כקודמיו וממילא הוצאות הבטחון ירדו מאד, ראה סוף סעיף רצב. ב. בזמן שיתקיים "ומלאה הארץ דעה את ה' וגו' " ירדו מאד הוצאות בטחון הפנים. ג. הטובה תהיה מושפעת הרבה והוצאות לצרכי רווחה וחברה ירדו מאד, ראה סוף סעיף קצג. בנוסף לכך העם יוכל להתנות עם המלך שלא יכביד עליהם, ראה הערה 34.

53 ראה מגנה כרטה סעיף 15, חירות ומשטר תעודה מס' 1: "להבא לא נעניק לשום אדם כל רשיון לגבות תשלום סעד... פרט לכופר נפש ופרט... ולמטרות הללו יגבה אך ורק תשלום סעד הוגן".

54 ראה EB (2008), taxation, Principles of taxation. וראה EB (2008) tax law, The taxing power, Limitations on the taxing power, שלא מצאנו ביקורת שיפוטית על גובה המסים. על תגובות קשות למסים גבוהים אצל אומות העולם בעבר ראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 361. על הגירה ונטישת ישוב בממלכות בהן היה עול המיסים כבד מדי ראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 160 וכן שם בעמ' 239. וראה The European Miracle עמ' 181 שאותה תופעה היתה גם תחת השלטון העותומני. לכך יש להוסיף כי הקש ששבר את גב הגמל, ואשר הביא להכרזת העצמאות של ארצות הברית היה חוק אנגלי שהטיל על האמריקאים מסים נוספים (The Stamp Act of Parliament 1765). וראה חירות ומשטר מסמכים 406 והלאה, על תגובת הקונגרס לחוק זה.

55 הפדרליסט פרק יג מס' 35. וראה שם: "היטלים מופרזים על מוצרי יבוא יחוללו רוח כללית של הברחה". וראה הנסיך פרק 3, שאם השליט יכביד את עולו על הציבור המקומי, עשוי הציבור לסייע למורדים בו. וראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 160, וכן שם עמ' 239 שחיילים שמכבידים עליהם אינם נלחמים ביום פקודה.

56 ראה מגנה כרטה סעיף 12, חירות ומשטר תעודה מס' 1: "שום תשלום מס בעלות או תשלום סעד לא יוטלו אלא על דעת היועצים הכללים של ממלכתנו, פרט לכופר נפש בעד גופנו...". וראה הפדרליסט יג מספר 31.

57 ראה ICL חוקת ספרד 31 (1) שהמיסים לא ישאו אופי של החרמת רכוש. ובחוקת גרמניה 106 (3) 2 הוראה מפורשת האוסרת על הכבדת יתר במיסים.

58 ראה ICL חוקת שויצריה 128 (1).

צג. שויון

על הפרנסים לנהוג בשויון[1]

מלך פוסק הרמב"ם: "כל דין שיחקוק אותו המלך לכל ולא יהיה לאדם אחד בפני עצמו אינו גזל וכל שיקח מאיש זה בלבד שלא כדת הידועה לכל... הרי זה גזל".[2]

כותב האלשיך: "... כי ככה ראוי להיות כל שבטי ישראל שוים לפני המלך".[3]

בית דין הגדול כותב ריה"ל: "התורה צותה שתהיה 'תורה אחת ומשפט אחד' לכלנו".[4]

פרנסים כותב הפלא יועץ: "וכי היכי דאיכא איסור משוא פנים בענין הדין, הוא הדין לענין ההסכמות ותקנות הקהל, צריך כל אפיא שוין, לא ישא פני דל ולא יהדר פני גדול, תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכולם".[5]

פרנסים חייבים לנהוג בשויון בשל שני נימוקים עיקריים: א. מאחר ופרנסים נדונים כדיינים, המצוה לנהוג בצדק מחייבת גם אותם.[6] ב. זו מדת דרך ארץ.[7] כותב החינוך: "שורש השוית הדין בכל אדם דבר מושכל הוא".[8]

פרנס הנוהג עם שוים במדה שאינה שוה נדון כפרנס הפועל בשרירותיות.[9]

---

[1] על שויון במשפחה ראה סעיף קפו. על שויון בחברה ראה סעיפים קצג קצד. על שויון ביחסי עובד מעביד ראה סעיף רסד.

[2] רמב"ם גזלה ואבדה ה יד. וראה מו"נ ב מ; רבינו ירוחם מישרים לב חלק ראשון.

[3] אלשיך על שמואל ב פרק טו פסוק ד.

[4] כוזרי ג לט. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות ל יב: "... כשעלו מן הגולה, מפני שהיה בדק הבית צריך להוצאות מרובות היו שוקלין דרכונות שהם גדולים מן הסלעים... שיכול הצבור להוסיף ליתן יותר מחצי סלע, ובלבד שתהא יד כולן שוה". הערת הרב נבנצל: "שם זה משום העשיר לא ירבה, מה שבדרך כלל מותר". על שויון בבתי הדין ראה סעיפים רמ שמ.

[5] פלא יועץ ערך הסכמה. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ תו, ושם שם תז.

[6] ראה סעיף מז הערה 11. יתירה מזו. מצוה או איסור שנאמרו לכתחילה לדיינים מובנים לחז"ל ולפוסקים כצווי לכל אדם מישראל. ראה בבלי סנהדרין לב ב: " 'צדק צדק תרדף' – הלך אחר בית דין יפה...", ואילו המשנה סוף פאה, לפי הגירסא שלפנינו, לומדת מפסוק זה שאסור לעני לרמות את הבריות. הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות עמ' יג לומד מאותו פסוק שעל חכם להודות על האמת. מדרש אגדה (בובר) פרשת משפטים פרק כג סימן כ דורש: " 'לא תהיה אחרי רבים לרעות' – ללמדך שאם נעשית העיר נדחת אל תמשך אחריהם אלא צא מביניהם". וראה רמב"ם סנהדרין כא ז: "אסור לדיין לשמוע דברי אחד מבעלי דינין קודם שיבא חברו... וכל השומע מאחד עובר בלא תעשה שנאמר לא תשא שמע שוא'... ובכלל לאו זה אזהרה למקבל לשון הרע ומספר לשון הרע ומעיד עדות שקר...". וראה ספר המצוות לרמב"ם עשין קעז: "... שנצטוו הדיינים להשוות בין בעלי דינין... והוא אמרו יתעלה 'בצדק תשפוט עמיתך'... ויש בו עוד שראוי לדון את חברו לכף זכות...". 'לא תכיר פנים' נאמר במקורו לדיינים, ראה רש"י דברים טז יט, והוא הדין למורים ראה מדרש הגדול דברים טז יט.

[7] ספר החינוך מצוה עט.

[8] על מדת דרך ארץ ראה סעיף מא.

[9] ראה סעיף מו.

דרך הבורא לנהוג בשויון. המדרש אומר: " 'ראשיכם שבטיכם' – "אע"פ שמניתי לכם ראשים ושופטים זקנים ושוטרים, כולכם שוין לפני שנאמר 'כל איש ישראל'..."[10] פסוק מפורש בשיר השירים: 'ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן',[11] ומבארים חז"ל: "אמר הקב"ה לישראל: הרשים שבכם חביבין עלי כאליהו שעלה לכרמל... הדלים שבכם חביבין עלי כדוד... ויש אומרים כדניאל".[12] מדרש רבה אומר: "א"ר חנינא בן פזי: אין לך גדול משבט יהודה ואין לך ירוד משבט דן... אמר הקב"ה יבא ויזדווג לו... לפי שהגדול והקטן שוים לפני המקום".[13] כותב הרמב"ם: "... יתבארו לך חסדיו יתעלה על ברואיו בהמצאת ההכרחי באופן סדיר, והשוואתו בין אישי המין בבריאתם. ולפי הבחנה זו האמתית אמר רבן של חכמים 'כי כל דרכיו משפט' ".[14] כותב הנודע ביהודה: "והמן השוה מדתו וירד לכ"א בשוה, ותינוקות יוכיחו ... ולכן ירד עומר לגולגולת לכל אחד כאיש כאשה כפועל כבטל כגדול".[15]

זו מדת התורה.[16] כותב הבית יצחק: "ומתוה"ק יצאה אורה, תורה אחת ומשפט אחד יהי' לכם וקטן וגדול שוים".[17] כותב המשך חכמה: "אין חילוק לכל עניני התורה, בין במקום בין בזמן... וכן הוא שוה בין לאדם הגבוה שבגבוהים - משה איש האלקים - להשפל שבשפלים".[18]

פרט לתנאים ולנסיבות שבהם קובעת התורה אי שויון,[19] הכל שוים בכל החלטה שלטונית[20]

- צדיק ורשע,[21] עשיר ועני,[22] איש ואשה,[23] תלמיד חכם ועם הארץ,[24] אזרח ותושב חוץ,[25] יהודי ונכרי,[26] תומכי השלטון והמתנגדים לו.[27]

---

10 תנחומא פרשת נצבים ה.

11 שיר השירים ז ו.

12 ויקר"ר לא ד.

13 שמו"ר מ ד. וראה במדר"ר יד יב; תנחומא כי תשא יג; רש"י שמות לה לד; שם דברים לג ג.

14 מו"נ ג יב.

15 שו"ת נודע ביהודה מהדורה קמא או"ח לח.

16 ראה סעיף מד.

17 סוף שו"ת בית יצחק יו"ד א.

18 משך חכמה שמות לב יט. וראה משך חכמה דברים לג ד ד"ה תורה צוה לנו משה מורשה וכו'; שם שמות לב יט; שם דברים י כ; מכתב מאליהו ד עמ' 60; עין איה ברכות א פרק חמישי קט. לשיטת ר"ש, שדורשים טעמא דקרא, לא נתבאר במה חטא שלמה המלך. יתכן לומר שלא מצאנו שצדיק וירא שמים פטור ממצוות ששאר כל אדם חייב בהן, ולא היה בסיס לחילוק שלו. עוד יתכן לומר שהדרשה לא היתה לשם שמים שכן הוא היה נוגע בדבר, וראה מעין זה בהערה 38. וראה סעיף לב הערה 25.

19 ראה סעיף צד.

20 על השויון ביחס לאזרחים ראה סעיפים צח רמד רמה רמז רסח רעד רפ וראה סעיף רלו.

21 יחיד אינו נדרש לסייע לרשע, ולעיתים אף אסור לו לעזור לרשע, ראה סעיפים קעט קפא. לעומת זאת, על רשויות השלטון לתת גם לרשע יחס הוגן. וראה רמב"ם סנהדרין כ ה, שאסור להטות דינו של רשע. מצודת דוד תקמג, מבאר: "וכן לא הנחת מקום לבעלי עבירה לחיות, שהכל יגזלו אותם ויזכו בדין", וכעי"ז ראה בבלי קידושין לה א ורש"י שם ד"ה דחיותא היא. על מחויבות השלטון להגן על רשעים ראה רש"י דברים כה יח ד"ה כל הנחשלים אחריך: "חסרי כח מחמת חטאם שהיה הענן פולטן". וראה רש"י שמות יז ט ד"ה וצא הלחם. שויון בזכויות תביעה הוא מעיקר הדין שכן כל אזרחי המדינה ותושבי העיר שותפים ברכוש הציבור, ראה סעיף יט הערה 16 וסעיף לח הערות 32 33. וראה שיעורי תורה לרופאים סימן ערב עמ' 431: "האם מותר לסרב לקבל למרפאה חולה עבריינית... אם היא חברה בקופת חולים, אין הרופא רשאי לסרב לטפל בה, שמכיון שהיא משלמת תשלומים לקופה, הרי הרופא שכיר שלה, ואינו יכול להמנע מרפואתה...".

- שכבות חברתיות, מקצועות והתאגדויות[28]
- תושבי מחוזות שונים, תושבי ערים ותושבי כפרים[29]

התנהגות לא שויונית פוגעת ביעודי התורה[30]

טובת היחיד וטובת הכלל שנינו: "רבי אליעזר הקפר אומר הקנאה והתאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם",[31] וכותב הרמח"ל: "... כי כבר היה אפשר שיכבוש האדם את יצרו על הממון ועל שאר ההנאות, אך הכבוד הוא הדוחק, כי אי אפשר לו לסבול ולראות את עצמו פחות מחבריו, ועל דבר זה נכשלו רבים ונאבדו".[32] כותב פירוש קדמון על הסמ"ק: "והנה לכל השנאות יש תקוה חוץ מאותו שנאה של קנאה".[33]

טובת המדינה תחושת קיפוח עלולה להביא לזלזול בשמירת החוקים וההוראות,[34] להתחמקות ממלוי חובות ואף לנסיונות למרידה בשלטון.[35] אלו הגרים באיזורים מקופחים עלולים לנטוש את המקום ולעבור לאיזורים אחרים.[36] במקרים קיצונים איזורים מקופחים עלולים לפרוש מהמדינה[37] ואפילו לחבור לאויב.

יש לעיין האם זכאותו של מי שגרם לעצמו להיות נצרך פחותה מזו של מי שאינו אשם במצבו. למשל, יש לדון האם זכאותו של מעשן לתרופות לטיפול במחלה שנגרמה כתוצאה מהעישון פחותה מזו של מי שאינו מעשן. כמו כן, יש לדון, האם זכאותו של מי שבחר במקצוע מסוכן ביותר לקבל זכויות תביעה פחותה מזו של שאר כל אדם. וראה בבלי שבת קכט א: "רב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל המקיל בסעודת הקזת דם מקילין לו מזונותיו מן השמים ואומרים הוא על חייו לא חס, אני אחוס עליו?" וראה עיון יעקב, עין יעקב יומא לה ב ד"ה אותו היום. וראה חידושי בתרא, בבא בתרא קה. וראה נקדש בצדקה פרק ט. לאור האמור לעיל נראה שעל הציבור לשקול בכובד ראש כל סטיה מעקרון השויון, מאחר ולפעולות אי שויוניות של ציבור השלכות מרחיקות לכת. וראה סעיף סז.

22 ראה סעיף פג, שעל הפרנסים לכבד כל אחד. וראה סעיף קצג.

23 ראה סעיף צד וסעיף שיח.

24 ראה הערה 18. וראה סעיף צד.

25 ראה סעיפים רלא רלג רמה.

26 ראה סעיף צד.

27 ראה מסילת ישרים פרק יט: "ודוד היה מתהלל במדתו זאת הטובה, שאפילו לשונאיו היה משתדל להיטיב".

28 ראה שו"ת אורח משפט, חושן משפט ב: כותב הראי"ה קוק: "... דרכה של תורה... שלא יעשה שום עול לחלק אחד, ולומר שהוא מתבטל לגמרי בערך הרוב הכללי...". וראה סעיף קכא בדיון על המפלגות.

29 ראה, לדוגמא, סעיף רעד הערה 9; סעיף רפ הערה 11.

30 ראה סעיפים כז - לא.

31 ראה משנה אבות ד כא.

32 מסילת ישרים יא. וראה רש"י בבלי זבחים צ ב ד"ה שלמין של אמש קודמין. וראה סעיף קנח.

33 סמ"ק עם פירוש צביון העמודים ח סוף הספר מצוה ח. ראה בבלי סנהדרין קח ב תשובה ניצחת וכו'.

34 ראה רש"י איכה א י, שעמון ומואב רצו לשרוף ספרי תורה משום שכתוב בהם: "לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה' ". הערת הרב נבנצל: "וע' שמואל א י"א ב' ורש"י שם".

35 ראה רש"י שמואל ב יט מד. וראה מדרש שמואל יד. וראה שמואל שם בהמשך, שבשל הקנאה מרד שבע בן בכרי. על קבוצה ממורמרת המסכנת את השלטון ראה שופטים ח א – ג, וכן שם יב א – ו.

36 ראה סעיף סט הערה 18.

37 קרח ועדתו רצו לחזור למצרים. על סכנת פרישה מהמדינה ראה סעיף קצו.

קידוש השם פוסק המהרי"ק לדיינים: "פשיטא שיש להו להשוות מדותיהן, ולא להטיל עונש על אדם אחד, ומשאר עמי הארץ אשר נוהגין תמיד לעשות המנהג הרע הזה העלם יעלימו את עיניהם. חלילה מעשות כדבר הזה, שאין זה סייג לתורה אלא חילול התורה, כי יאמרו העולם שמחמת שנאה ואיבה החמירו על זה יותר מעל שאר אנשים ונמצא שם שמים מתחלל ח"ו".[38]

הכתובים מעידים שדוד המלך הקפיד על השויון. פסוק מפורש בשמואל א: "ויאמר דוד... כי כחלק הירד במלחמה וכחלק הישב על הכלים יחדו יחלקו".[39] פסוקים מפורשים בשמואל ב: "ויבא גד אל דוד ויגד לו ויאמר לו התבוא לך שבע שנים רעב בארצך אם שלשה חדשים נֻסְךָ לִפְנֵי צָרֶיךָ וְהוּא רֹדְפֶךָ ואם היות שלשת ימים דבר בארצך... ויאמר דוד אל גד צר לי מאד נפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וביד אדם אל אפלה", ומבאר המדרש: "אשאל דבר שהכל שוין בו, עניים ועשירים נערים וזקנים...".[40]

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות שכנים: "... היו בני המצר רבים כולם זוכים בזו השדה הנמכרת והיא ביניהם לפי מניינם".[41] פוסק הרמב"ם בהלכות עירובין: "אין מערבין בחצירות אלא בפת שלמה בלבד", ומבאר ההגהות מימוניות: "... משום איבה, פ' שיקפידו על זה אני נתתי שלמה ואתה נתת פרוסה".[42]

במעהרין החליטו: "הסכמה מנויה וגמורה פה אחד כולנו יחד שיהא נבררים ששה אנשים... דהיינו בכל גליל יהיו שנים ראשים ראשי מדינה... וגם יהיו ששה האלופים מבוררים וגובה מסים, דהיינו בכל גליל שני מבוררים ובכללם יהיו ששה מבוררים".[43] תקנות חברת מאה שערים קובעות: "בכל זכות החברה ומשפטיה ותקנותיה, משפט אחד לכולם, לא יבוכר איש על רעהו, ולא יהדר פני דל או עשיר או קטן או גדול...".[44]

כאשר לא ניתן להנהיג שויון מוחלט, על הפרנסים להנהיג את השויון המירבי האפשרי.[45] ולפייס את המופלים לרעה. כותב הרלב"ג: "להודיע שראוי לברוח מהקטטה והמריבה כפי היכולת כל

---

38 שו"ת מהרי"ק קפח. וראה שו"ע יו"ד שלד יט: "זקן שנידה לצורך עצמו, אפילו כהלכה, אינו נדוי...", ומוסיף הרמ"א: "... או שעשה לו משום שנאה, כגון שאנו רואים שנידה לאחד, ואחרים שעשו כמותו לא נידה וכל כיוצא בזה". וראה שו"ת אבקת רוכל ר. על אפלית תלמידי חכמים לטובה ועל אפשרות שאפליה מעין זו תגרום לחילול השם ראה ישי"ש פרק החובל נח.

39 שמואל א ל כג – כד. וראה רמב"ם מלכים ד ט. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ מד. המבאר מה היה החידוש של דוד המלך.

40 תנא דבי אליהו רבה פרשה ח ד"ה ויבא גד אל דוד ויאמר לו וגו':

41 רמב"ם שכנים יב ה.

42 הגהות מימוניות על רמב"ם עירובין א אות ד.

43 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק כד.

44 תקנות חברת מאה שערים סעיף יא, מגנזי ירושלים ב עמ' יב.

45 ראה, לדוגמא, בראשית מט יד – טו: "יששכר חמר גרם... וירא מנוחה כי טוב...", ומבאר הרד"ק "לא יצא למלחמה עם שאר השבטים כשיצאו אלא יתן מס למלך ישראל שינחנו בארצו". וכ"כ העמק דבר בראשית מט יד - טו.

שכן כשיהיה איפשר שיתחדש מהמריבה ההיא ביטול הגעת תועלת ולזה ספר שהשתדל גדעון במה שהתרעמו עליו בני אפרים בפיוס... ולבקשת השלום השפיל עצמו מאד וכבד אותם״.[46]

בכל מצב על הפרנסים להשתדל למנוע תלונות על קיפוח.[47]

זו דרך הבורא. אומר המדרש: ״למה ניתנה במדבר שאלו נתנה להם בארץ היה השבט שניתנה בתחומו אומר אני קודם בה, כך נתנה דבר שיהיו הכל שוין בה״.[48]

הנביא שמואל הטיל גורל בבחירת שאול המלך.[49]

זו מדת חכמים. פוסק הרמב״ם: ״כל העבודות האלו שעושין בכל יום בפייס היו עושין אותן... ארבעה פייסות היו מפיסין בכל יום בשחרית, הפייס הראשון מי תורם את המזבח, הפיסו וזכה מי שזכה לתרום, והוא מסדר את המערכה, והוא מעלה שני גזרי עצים למזבח, והוא מכניס מחתה מלאה אש מן המזבח החיצון למזבח הזהב להקטיר עליה קטורת״,[50] ומבאר הקרית ספר: ״תקנו חכמים פייסות לכל העבודות משום דנפישי כהנים ואתי לאינצויי״.[51]

כך נהגו בקהילות. כותב הבן איש חי: ״עיר אחת שהיו מקדמת דנא הכהנים שבה מריבים זע״ז על מצות הפדיון של הבכורים... ולכן עשו הקהל בצרוף כל החכמים הסכמה אחת... שיעשה הרב של העיר בתחילת השנה גורל על כל הכהנים הנמצאים בעיר מי יהיה ראשון מי יהיה שני ואז מי שיצא בגורל ראשון הוא הפדיון של בכור הראשון שיהיה באותה שנה... וכן בכור השני הוא חלקו של כהן שיצא שני בגורל...״.[52]

לעיתים עדיף להמנע מפעולה מאשר לגרום לאי שויון.[53] אומר הירושלמי: ״ר׳ ציוה שלשה דברים בשעת פטירתו... ואל תספידוני בעיירות מפני המחלוקת״, ומבאר קרבן העדה: ״שכל אחד יאמר אני אספידנו״.[54]

---

46 רלב״ג שופטים פרק י פסוק ד התועלת היג. הערת הרב נבנצל: ״זה בניגוד ליפתח (שופטים י״ב)״. וראה רש״י שמות ו יד; משך חכמה שמות ו יג. וראה בבלי מגילה כד א: ״המפטיר בנביא הוא פורס על שמע״, וגמרא שם. וראה ערוך השלחן יו״ד רסה טז.

47 ראה רש״י במדבר טו א שקרח טען שלפי הסדר הוא היה ראוי להיות נשיא בני קהת ולא אליצפן בן עוזיאל. וראה תורה שלימה על במדבר טז אות קלז שקרח הסית גם בני שבטים אחרים בטענה שמשה רבינו הקדים את נחשון בן עמינדב לשאר הנשיאים.

48 במדר״ר יט כו. וראה מכילתא שמות כ ב.

49 ראה שמואל א י כ-כא. הערת הרב נבנצל: ״הוא נמשח על ידי שמואל מפי הגבורה, והגורל לא הי׳ אלא הוכחה ששמואל צדק, ועוד שהי׳ זה באו״ת״. וראה תוספתא יומא א ו מהדורת ליברמן: ״פנחס איש חבתה שעלה גורלו להיות כהן גדול״. וראה ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כג א: ״ואפשר שהיו שנים או יותר שהיו ראוים לזה, והוכרחו להטיל את הגורל״. וראה תוספתא כפשוטה יומא עמ׳ 728 שדן בענין זה. וראה שו״ת אפרקסתא דעניא א קכו, על מנוי רב על פי הגורל. וראה שושנת העמקים, עמ׳ מד בהערה. על שימוש בגורל כדי לקבוע את סדר הדרשות של מרא דאתרא בבתי הכנסת השונים ראה פנקס קהילת רומא החלטה 111 משנת שפ״א לפ״ק. במקרה שצריכים להפעיל שיקול דעת אסור לעשות גורל, ראה סעיף נו הערה 32.

50 רמב״ם תמידים ומוסיפים ד ה. על המונח פיס ראה בית הבחירה יומא כב א: ״אבל הלשון הוא שנעשה כדי שיתפייס דעתם בכך ולא תהא קנאה ביניהם״.

51 קרית ספר על אתר.

52 תורה לשמה רמח.

53 ראה סעיף נז.

54 קרבן העדה ירושלמי כתובות יב ג. הערת הרב נבנצל: ״ע׳ בגמרא שעשה לכבוד תורתו״. כוונתו לבבלי כתובות קג ב: ״סבור מינה משום טרחא הוא דקאמר... שמע מינה משום יקרא הוא דקאמר״.

אין תוקף להחלטות שרירותיות שיש בהן אי שויון. פוסק הרמ"א: "ואם המלך חקק לבעל אומנות אחד, כגון שחקק למלוה בריבית איזה דבר, יש אומרים דלא אמרינן ביה דינא דמלכותא דינא, הואיל ואינו חקוק לכל".[55] פוסק הרדב"ז: "... קהל טריפול... לא היה בידם כח לזה כיון שאין הדבר שוה לכל בני המלכות, דדינא מלכותא אמרינן ולא גזלנותא".[56]

על הפרנסים לעקוב ולפקח שלא יווצרו במדינה מצבים של אי שויון ובמדת הצורך לפעול לביטולם או לפחות לצמצומם.[57] במיוחד עליהם להקפיד על הרווחה ועל שויון הזדמנויות בתעסוקה, בחינוך ובבריאות.[58]

כותב הרב שמחה לוצאטו: "המדינאי, כל שהוא מצויין ונבון, חייב להשתדל, שנכסי העיר ועושרה יחולקו... בהתאם לחוקי החלוקה הצודקת; שכל תושביה יזכו איש איש בחלקו".[59]

זו מדת חכמים. חז"ל תקנו לחלק את הפאה שלש פעמים ביום, ופוסק הרמב"ם: "... ולמה לא קבעו לה עת אחת ביום? מפני שיש שם עניות מניקות שצריכות לאכול בתחלת היום, ויש שם עניים קטנים שאין נעורין בבקר ולא יגיעו לשדה עד חצי היום, ויש שם זקנים שאינם מגיעין עד המנחה".[60]

בכל מקרה של ספק לגבי פירוש גזירות, תקנות או דברי התורה יש לפרשם ולבצעם באופן שהתוצאה תביא ליותר שויוניות. פוסק החתם סופר: "כיוצא בו בתורתינו הקדושה דכתי' בפ' צו לכהן 'המקריב לו יהי' ' דפשטי' דקרא משמע דכל הקרבנות שיש בהם יגיעה ועבודה רבה יהי' לכהן המקריב ואינך לא יטלו חלק בזה ואך מנחה חריבה שאין בה עבודה ויגיעה יהי' לכל בני אהרן איש כאחיו. ואך אין הדין כמשמעו' הקרא אלא קבלה עפ"י חז"ל כל כהן שראוי' להקריב לאפוקי כהן טמא אלא כל שראוי להקריב באותו משמר יתחלקו להם בשוה כל קרבנות היום אעפ"י שזה יגע וזה נח במרגוע וכ' הרמב"ן בחומש שזהו משום תקנת ושלם בהמ"ק והכהנים ע"ש...".[61]

---

55 שו"ע חו"מ שסט ח בהגה. וראה כנסת הגדולה על טור חו"מ שסט הגהות הטור ס"ק כט, שהפוסקים נחלקו בשאלה אם מלכות נכרים רשאית לנהוג במדה שאינה שוה עם מיעוטים שונים הנתונים למרותה. ביאור הגר"א שו"ע חו"מ שסט ס"ק לג מקשה, שבסעיף ח פוסק הרמ"א שאסור להפלות ואילו בסעיף ו פוסק הרמ"א שמותר למלך להפלות אזרחים . נראה לחלק, שאם מנקודת מבטו של המלך יש הצדקה לאי שויון, כגון שהוא מטיל יותר מס על מיעוטים שאינם נאמנים לו (ראה דעת מקרא עזרא נחמיה נספחות, ו. המסים) הרי שדינא דמלכותא דינא. וראה שו"ת ציץ אליעזר טז מט; שו"ת אגרות משה חו"מ א מה. וראה תרומת הדשן שמא: "... ומתוך שכן דרך המלכים ושרים דין הוא לכל אשר יעלה בלב המושל מעצמו להכביד לזה ולהקל מזה לזה...". וצ"ל שמדובר רק כשלמושל שיקולים עניניים המצדיקים זאת.

56 שו"ת רדב"ז ו ב אלפים רמח.

57 ראה תורת חובת הלבבות שער הבטחון פרק רביעי; אורחות צדיקים שער הקנאה; מנורת המאור, הקדמה לנר ראשון; פלא יועץ ערך לבישה, ערך תקון וערך ימים טובים. וראה אבדר"נ יב ו בענין קנאה בין המלאכים.

58 ראה סעיפים קו קז קכא קמח.

59 מאמר על יהודי ונציה עמ' 95. וראה סעיף רסט, על יחס הרב לוצאטו לשאיפה לשויון כלכלי מוחלט.

60 רמב"ם מתנות עניים ב יז.

61 שו"ת חתם סופר חו"מ מד. וראה בבלי בבא בתרא קכא ב. הרשב"ם מבין שארץ ישראל חולקה על פי עקרון השויון, וחכמים רק נחלקו בשאלה האם השויון הוא רק בין השבטים או שכל פרט ופרט קבל חלק שוה.

גם כיום תקף עקרון השויון. פוסק הרב אייפרס: "אסור על פי דין תוה"ק להפלות לרעה בין לבנים לשחורים".[62] פוסק הרב שרמן לגבי זכויות גננות העובדות ברשת גנים: "גם אילו היו מנהגי הרשת בענין התנאים הסוציאליים נחשבים ל'מנהג', עדיין יש לטעון שמנהג זה נחשב כ'מנהג גרוע', שכן הוא פוגע בעקרונות הצדק והיושר של תורה בהיותו מפלה לרעה את הגננות העובדות ברשת זו לעומת רוב רובן של הגננות בארץ".[63]

כיום יד ישראל אינה תקיפה והשלטון נוהג בשויון גם במקרים שעל פי דין תורה אין לנהוג כן.[64]

הנביא יחזקאל מתנבא על ימות המשיח: "ונחלתם אותה איש כאחיו", ומפרש רד"ק: "כל החלקים יהיו שוים".[65]

הגמרא אומרת: "לעולם הבא, אין לך כל אחד ואחד שאין לו בהר ובשפלה ובעמק, שנאמר: 'שער ראובן אחד שער יהודה אחד שער לוי אחד'".[66]

*

אחד העקרונות המדיניים המרכזיים בימינו הוא עקרון השויון,[67] ולפיו יש להקפיד, הן ביחסים שבין השלטון ובין האזרחים והן ביחסים שבין האזרחים בינם לבין עצמם, על הכלל של 'ואהבת לרעך כמוך' או בניסוח אחר: מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך.[68]

חשיבות גדולה נודעת לדרישה לנהוג בשויון גם כלפי קבוצות בציבור.[69] כותב פרופ' אייזנשטדט, מומחה לסוציולוגיה פוליטית: "במונח המדינה המודרנית מתכוונים אנו לאותו טיפוס של מדינה, שהתחיל מתפתח המאה הט"ו במערב אירופה... סימני ההכר העיקריים של מדינה זו מבחינה סוציולוגית הם: א. ריכוזו של השלטון ואחדותו הטריטוריאלית, היינו ביטול כל מעמד

וראה שו"ת נודע ביהודה מה"ק חו"מ כ: "אבל בתיקון כזה להשביע קצתם ולפטור קצתם בלי שבועה או בשבועה קלה לאחד ולאחד בשבועה חמורה זה אינו כדין המשנה".

62 שו"ת ושב ורפא ג רנ. וראה שו"ת אגרות משה ט אבן העזר א: "בענין האתיופים... דפשוט שיש לקרבם... ואין לדינא חילוק במה שהם שחורים...".

63 הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד ומעביד", תחומין יח עמ' 236 – 247. על מנהג גרוע ראה סעיף לו.

64 ראה סוף סעיף צד ובעיקר הערות 39 40.

65 יחזקאל מז יד ורד"ק שם.

66 בבלי בבא בתרא קכב א. וראה בענין זה א"ת ערך ימות המשיח.

67 ראה The Principles of Political Thought עמ' 127 – 126 שהדרישה לנהוג בשויון נובעת מהדרישה לנהוג בצדק. וראה The Constitution of Liberty עמ' 93, שהדרישה לנהוג בשויון נובעת מהצורך למנוע קנאה. מנימוקים אלו ברור שהדרישה לשויון אינה קשורה בהכרח לזכויות אזרח, וראה ההה"מ 838. הדרישה לנהוג בשויון היא אחת הדרישות המרכזיות של הליברליזם הפוליטי שהוא חשיבה פוליטית המדגישה את הערך של חירות הפרט ואת תפקידה של המדינה בהגנה על זכויות אזרחיה, ראה EB (2008), liberalism, Introduction. וראה Democracy and its Critics עמ' 86, שעקרון השויון המהוה את יסוד היסודות של המשטר הדמוקרטי מבוסס על ההשקפה היהודית שכולם שוים לפני המקום. וראה סעיף רי.

68 ראה בבלי שבת לא א וחידו"א שם; קרית ספר הלכות דעות פרק ו.

69 ראה Human Development Report 2000 פרק 3.

מדיני וחברתי מיוחד בשביל מחוזות מסוימים והנהגת אחידות שלטונית ואדמיניסטרטיבית לגבי כל חלקי המדינה״.[70]

השויון בא לידי בטוי גם בחלוקה, וכל האזרחים וכל אזורי המדינה אמורים לזכות לשויון ברמת השירותים שהמדינה נותנת ובכלל זה במערכות המשפט, התעסוקה, הרווחה, החינוך, הבריאות. על מוסדות הממשל לפעול בכל רחבי המדינה ברמה שוה ובנגישות שוה.

מוסיף כותב פרופ׳ דינשטיין: ״השאלה אם קיימת במדינה מסוימת אפליה אסורה... נחתכת ביסודו של דבר לא לפי המצב המשתקף על גבי הנייר, כי אם לפי המצב השורר במציאות״.[71]

כמו כן, על המדינה לפעול גם למניעת אפליות שאינן נגרמות על ידי השלטון,[72] בעיקר בכל הנוגע לסיפוק הצרכים הבסיסיים.[73] ארגונים בינלאומים בוחנים מה מדת השויון שבכל מדינה ומדינה ובעיקר את הפערים שבהשגים הכלכליים, החינוכיים והבריאותיים,[74] בין בעלי ההכנסות הגבוהות ובין בעלי ההכנסות הנמוכות, בין איזורים שונים במדינה, בין קבוצות בעלות מוצא אתני שונה, בין גברים ונשים, בין תושבי ערים וכפרים וכד׳.

קיימת מודעות לקושי הגדול להגדיר את אמות המדה שלפיהן קובעים שויון, ולבעייתיות הכרוכה בישומו כאשר הוא מתנגש בערכים אחרים.[75] גם כאשר לא קיימת התנגשות ערכים, פעמים רבות לא ניתן להגיע לשויון מוחלט בשל בעיות ביצוע.[76]

מגילת היסוד של האומות המאוחדות מונה את שאיפות הארגון, ואחת מהן היא לאשר מחדש את האמונה בזכויות שוות של גברים ושל נשים.[77] ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: ״כל אדם זכאי לזכויות ולחרויות שנקבעו בהכרזה זו ללא הפליה כלשהי... גדולה מזו. לא יופלה אדם על פי מעמדה המדיני, על פי סמכותה או על פי מעמדה הבינלאומי של המדינה או הארץ שאליה הוא שייך...״.[78]

---

70 ראה מאמרו: ״תכונות יסוד של המדינה המודרנית (מבחינה סוציולוגית)״, מדינה וחברה סוגיות בסוציולוגיה פוליטית, עמ׳ 87 התכונה הראשונה. על שאר סימני ההכר ראה סעיף קו הערה 119; סעיף קיט הערה 43; סעיף קמג הערה 91; סעיף קמח הערה 93; סעיף קנ הערה 3.

71 ההה״מ סעיף 837. ראה גם The Principles of Political Thought עמ׳ 147 - 131.

72 ראה Political Philosophy עמ׳ 193 – 203.

73 שויון הזדמנויות מוחלט לא ניתן לביצוע, ראה Democracy and its Critics עמ׳ 115.

74 על המרכיבים הקובעים את מדד ההתפתחות האנושית ראה Human Development Report 2000.

75 דוגמא בולטת לבעיתיות זו אפשר להביא מתחום בריאות הציבור. כדי להבטיח טיפול רפואי שויוני בכל רחבי המדינה יש להשקיע יותר פר נפש בפריפריה מאשר במרכז. מובן מאליו, שמדיניות כזו עשויה לגרום להקצאת פחות משאבים למרכז שבו צפיפות האוכלוסין גדולה יותר, ולהצלת פחות חיי אדם. כיצד עקרון השויון עשוי בתנאים מסוימים לפגוע בהצלת חיי אדם, ראה Bureaucracy: What Government Agencies Do and Why They Do It עמ׳ 172. על עקרון השויון כמתנגש בערכים אחרים ראה The Law of Peoples עמ׳ 40, ועמודים 64- 67.

76 רולס טוען בספרו The Law of Peoples שעל פי ההשקפה הליברלית יש לדאוג לשויון מוחלט. עם זאת, מדבריו משמע שהוא מודע לכך שקיימות השקפות שאינן ליברליות שאינן מקפידות על שויון מוחלט, ולמרות זאת הוא מוכן להגדירן כהשקפות הוגנות (decent), וההשקפה הליברלית עשויה להשלים עמן, כל עוד אי השויון אינו גדול מדי, ראה שם עמ׳ 64 – 67.

77 הקדמת מגילת היסוד של האומות המאוחדות. ראוי לציין, כי זו זכות האדם היחידה הנזכרת במגילה זו.

78 הכרזה סעיף ב.

האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת שגם בשעת חירום יש להקפיד על שויון.[79]

אין כמעט חוקה בימינו שאינה קובעת שיש להקפיד על שויון. במקצתן עקרון השויון נזכר כבר בהקדמה או בסעיף הראשון.[80] במדינות רבות בעלות משטר פדרלי קיימת הוראה חוקתית שיש להקפיד על שויון בין האיזורים השונים או בין המדינות.[81] במדינות פדרליות מקפידים שלכל המדינות תהא נציגות שוה לסנאט,[82] ולעיתים אף על כך שלכל מדינה תהא נציגות שוה בקרב הפקידות הבכירה.[83] בכמה מדינות שבהן יש שתים או שלש קהילות מרכזיות, קובעת החוקה על השלטון לנהוג במדה שוה עם קהילות אלו.[84]

חוקות אחדות מדגישות כי יש להקפיד על ביצוע עקרון השויון הלכה למעשה.[85] חוקות אחרות קובעות שעל רשויות השלטון להבטיח שויון הזדמנויות מירבי[86] או לסלק את המכשולים המונעים או המכבידים על ישומו המלא של השויון.[87]

כמה חוקות קובעת שעל המדינה לעקור אפליות.[88] באחדות קיימת הוראה חוקתית לפיה יש להקטין פערים בין אזורים שונים.[89] באחרות קיימת דרישה לשויון סביר בין המדינות המרכיבות של כלל המדינה.[90]

---

79 כתבי אמנה 1040 סעיף 4, וראה סעיף שכה.

80 ראה ICL הקדמה חוקת צרפת ; שם חוקת הולנד סעיף 1.

81 ראה ICL חוקה בלגיה סעיף 9 ; שם חוקת אוסטרליה 99 .

82 ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 3 א ; ICL חוקת שויצריה סעיף 96.

83 ראה ICL חוקת גרמניה 36 (1).

84 ראה גם ICL בחוקה הבלגית סעיף 67 העוסק בהרכב הסנאט ושם מפורט כמה נציגים יש לנציגי דוברי השפות השונות והקהילות השונות. וראה שם 99 (2) שמחצית השרים בבלגיה יהיו דוברי צרפתית ומחציתם דוברי הולנדית. וראה שם חוקת קפריסין 6.

85 ראה ICL חוקת שויצריה 8 (3) שהחוק יעשה למען שויון חוקי וממשי בין גברים ונשים.

86 ראה ICL חוקת שויצריה 2 (3).

87 ראה ICL חוקת ספרד 9 (2).

88 ראה ICL חוקת פאראגוואי 46 שהמדינה תסלק את כל המכשולים ותמנע את הגורמים אשר תומכים או מקדמים אפליה. לדוגמא, בארצות הברית היתה אפליה של כושים בקבלה לעבודה, באפשרות לשכור דירה וכיו״ב. כמו כן היתה אצל המעבידים אפליה כנגד נשים בשל הריון לידה וכד׳. על אפליה של נשים בנוגע לביטוח ראה Constitutional Law 14.24.

89 ראה ICL חוקת ברזיל 3 III ושם 170 VII על הקטנת פערים בין איזורים וכן בין מעמדות במדינה. ראה גם שם חוקת שויצריה 135 (1) שהשלטון המרכזי צריך לעודד שויון כלכלי בין המדינות. ראה גם שם בסעיף 31 4 שעל השלטון המרכזי לקחת בחשבון את מצב ההתפתחות הכלכלי האינדבידואלי של כל איזור במדינה, ושם בסעיף 42 נאמר שעל השלטון המרכזי לעודד שויון פיננסי בין הקנטונים.

90 ראה ICL חוקת גרמניה 107 (2).

צד. אי שויון[1]

הפרנסים רשאים, ולעיתים אף מצווים, לנהוג באי שויון עם אלו שאינם שוים.[2]

טובת היחיד צרכים שונים, מגבלות שונות ויכולות שונות מחייבים התיחסות שונה. פסוק מפורש בתורה "בצדק תשפט עמיתך" וכותב ספר החינוך: "ואמרו זכרונם לברכה שאם באו לפניך הרבה דינין ויש ביניהם דין יתום ואלמנה, שמצוה להקדימן, שנאמר שפטו יתום ריבו אלמנה, כלומר שבדינם נצטוינו לזרז יותר מבדין אחרים. וכן אמרו זכרונם לברכה שדין תלמיד חכם קודם לדין עם הארץ, ודין אשה קודם לדין איש, לפי שבושת האשה מרובה. וכל זה שאמרנו בכלל בצדק תשפוט הוא".[3]

חסידי האדמו"ר מליובאוויטש כותבים בשמו: "שויון זכויות אמיתי הוא כאשר כל אחד ואחד מגיע לתכלית השלמות בהתאם לכשרונות ולאפשרויות שנתנו לו על ידי הקב"ה".[4]

טובת הכלל טובת הכלל מחייבת שתהיה חלוקת תפקידים. זו מדת התורה. כותב המשך חכמה: "הנה מצוות התורה יש אשר לכהנים ויש אשר ללויים ויש לכהן גדול ויש למלך או לסנהדרין, ויש למי שיש לו קרקע ובית, רק בכלל ישראל צריכה התורה להתקיים ו'כל ישראל ערבין זה לזה' ובקיומם כולן מקבלים שכר... שכל האומה הישראלית הוא אדם אחד... וכל אחד צריך לקיים מצוה התלויה בו, ובכללותם הוא 'אדם' שלם".[5] כותב הראי"ה קוק: "הזהירות של מניעת ההשויה של קטן וגדול וחילוק המעלות היא מאד נחוצה... למען יהיו הקטנים נשמעים לגדולים, והכרת החופש האמיתי שהיא שמירת המשטר הכללי תבא רק על ידי ההכרה היותר ברורה בערך של כל יחיד וכל כתה בין הכלל". [6] כותב הרב נבנצאל: "היהדות... דוגלת באחדות. לא הכל שוה בעולמו של הבורא - אבל הכל מאוחד ושואף לאותה מטרה משותפת שקבע לו הבורא".[7]

טובת הכלל מחייבת לתמוך באלו התורמים לכלל הציבור.[8]

טובת השלטון וטובת המדינה[9] מן הראוי שהשלטון יכיר תודה לתומכים בו. "וברזילי זקן מאד בן שמונים שנה והוא כלכל את המלך בשיבתו במחנים... ויאמר המלך אל ברזלי אתה עבר אתי וכלכלתי אתך עמדי בירושלם".[10]

---

1 ראה סעיף צג.

2 נושא זה עולה בסעיפים רבים, ובמיוחד בסעיפים קעה רמח רמט שיח שכ.

3 ספר החינוך רלה. על הדרשה של ספר החינוך ראה סעיף צג הערה 7. וראה בבלי סנהדרין לב ב: " 'צדק צדק תרדף' אחד לדין ואחד לפשרה. כיצד? שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זה בזה... אם עוברות שתיהן שתיהן טובעות, בזה אחר זה שתיהן עוברות... טעונה ושאינה טעונה תידחה שאינה טעונה מפני טעונה". וראה העמק דבר דברים טז כ. לפי דרכנו למדנו מדברי הגמרא שאת ההוראה שיש להתיחס לשונים באופן שונה לומדים מהפסוק "צדק צדק תרדוף" ודלא כבעל החינוך. וראה סעיף קלב הערה 6.

4 התועדויות תשמ"ב חלק ג עמ' 1661.

5 משך חכמה שמות יט ח. וראה שם דברים ד כט והפטרת פרשת דברים. וראה כתב סופר ריש פרשת ניצבים.

6 עין איה ברכות ב בכורים לג.

7 שיחות בראשית שיחה ה. אחדים מחכמי מדעי המדינה טוענים, שיש מקום לתלות את זכויות האזרח במדת תרומתו לציבור, ראה סעיף קיח הערה 63.

8 ראה סעיף סז הערה 11; סעיפף רמח הערה 53.

9 ראה הערה 16.

10 שמואל ב יט לג – לד.

השלטון רשאי לנקוט באי שויון מנימוקים של חיזוק הדת ותיקון העולם. פוסק הריב"ש: "יכולין בני העיר לעשו' ביניהם תקנות, וגדרי', והסכמות, ולקנוס העובר עליהם, מדין תורה... ואף על גב דאינן דברים כוללין לכל בני המדינה, אבל הם כנגד: מוכרי פירות לבד; או כנגד הפועלים לבד, ואית להו פסידא בהכי; אעפ"כ הרשות בידם".[11]

זו דרך הבורא. אומר הנביא: "... כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ", ומבאר הרמב"ם: "אבל מלת צדקה היא נגזרת מן צדק... ופירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו, וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו".[12] אומרת הגמרא: "כתיב לחם וכתיב שמן וכתיב דבש. אמר רבי יוסי ברבי חנינא: לנערים - לחם, לזקנים - שמן, לתינוקות – דבש", ומבאר רש"י: "לחם יפה לבחורים ושמן לזקנים ודבש לתינוקות".[13] פסוק מפורש בתורה: "ובמדבר אשר ראית אשר נשאך ה' אלוקיך כאשר ישא איש את בנו בכל הדרך אשר הלכתם עד באכם עד המקום הזה", ומבאר בעל הטורים: "שלא היה הדרך בכולם שוה, אלא לכל אחד לפי מה שהיה צריך היה הענן נושא אותן יש בגובה ויש בנמוך".[14]

פרנס שאינו נוהג על פי עקרונות האי שויון הרי הוא כפרנס הפועל בשרירות לב.[15]

התורה מתירה אי שויון רק בתנאים ובנסיבות הבאים

א. **שוני רק מנימוק עניני** הרשב"ש פוסק: "ואם אחר שהסכימו הקהל שלא ליתן יין לישמעאל רצו לתת היתר בזה לאיש אחד, רשאין הם בכך כל שרואים שיש תקנה בדבר".[16] פוסק המשא מלך: "... שאם רוב הקהל פטרו ליחיד מן המס על כרחך צריך שיהיה במחילה זאת שום טעם ותיקון בקהל, דאם לא כן מאיזה טעם יתקיים פטורם...".[17]

מנימוקי פוסקים אלו אפשר להסיק שפרנסים רשאים לנהוג אי שויון זמני ביחס לשוים אם הנימוק הוא אפליה מתקנת.[18]

ב. **רק במדה המתחייבת מן השוני** כותב ריה"ל על הפרנס האידיאלי: "הוא נוהג בכלם בצדק, לא יעשק איש מהם ולא יתן לאיש יותר ממנתו הראויה לו".[19]

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות מתנות עניים: "מצווה אתה להשלים חסרונו ואין אתה מצווה לעשרו".[20]

---

[11] שו"ת הריב"ש שצט. וראה משפט שלום קונטרס תיקון העולם סימן רלא ס"ק לא: "להטיל מס על מו"מ ידוע לאו כל כמיני דרבים להזיק ליחיד... אבל מכל מקום, היכי דיש להם טעם הגון שיהי' זה המס מזה המו"מ הידוע... לאו כל כמיניה". וראה סעיף צג הערה 55.

[12] מו"נ ג נג. וראה מו"נ א לד ושם ג נ.

[13] רש"י בבלי יומא עה ב ד"ה משטיחין.

[14] בעל הטורים על התורה דברים א לא.

[15] ראה סעיף מו. וראה אבדר"נ כ על פי נוסחת הגר"א, שמי שנוהג בשויון ללא הצדקה עושה עיוות דין.

[16] שו"ת הרשב"ש תקטז. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קטז. וראה סעיף שיג.

[17] משא מלך החלק החמישי השער הראשון המשפט הרביעי. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ תכא.

[18] כעי"ז אומרת הגמרא: "דאורייתא לא בעי חיזוק... דרבנן בעי חיזוק", ראה בבלי עירובין ג א; בבלי ר"ה יט א ועוד.

[19] כוזרי ג ג. וראה דברי אליהו פרשת ראה ד"ה כי.

ג. **זכויות חיוניות נשמרות** כותב הראי"ה קוק: "שבכללות יסוד החיים ואהבת החיים וצרכיהם הכללים אין הבדל בינו ובין זולתו...".[21]

זו מדת התורה. כותב הכתב והקבלה: "כי כל הקהל שוים במצוות התורה ואזהרותיה".[22]

ד. **עקביות** הסיבה הגורמת לאפליה לרעה מחייבת גם אפליה לטובה.

זו מדת התורה. כהנים ולויים שנגרע חלקם בארץ ישראל מקבלים מתנות כהונה ולויה.[23]

ה. **שמירת שויון בין בני אותו סוג** כגון, בין הנשים,[24] בין הנכרים,[25] בין תושבי חוץ[26] וכד'.

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "ומצות עשה להיות כל המשמרות שוים ברגלים".[27] פוסק הרמב"ם בהלכות מעשה הקרבנות: "... אבל לענין חלוקה הכל לאנשי בית אב שמקריבין באותו היום, וכולם חולקים בכל קדשי המקדש איש כאחיו".[28]

ו. **אי השויון התקבל בהסכמה**[29] ספר חסידים כותב: "אילו היה אחד מוחה לא ניתנה התורה".[30]

על אי שויון שלא התקבל בהסכמה כותב החתם סופר: "והיינו טעמי' דיעקב אבינו ע"ה שעשה לו כתונת פסים, כי בן זקונים הוא לו, שמסר לו כל דרכי החכמה וכולם חייבים בכבודו ואין כאן קנאה. אך הפסוק מדייק: 'בן זקונים הוא לו', דייקא 'לו' ולא להם, כי בעיניהם לא הי' חשוב לחכם וסופר... שחשבוהו לנער ולא לבן זקונים".[31]

על הפרנסים לעקוב ולפקח שלא יווצרו במדינה מצבים של שויון בין אלו שאינם שוים, ובמדת הצורך לפעול לביטולם או לפחות לצמצומם. אומר המדרש: " 'וירא בסבלותם' ראה שהיו מטעינים את הזקן כבחור ואת האשה כאיש ואת הקטן כגדול. עמד והשווה אותן. לפיכך זכה שתנתן פרשת ערכים על ידו להבחין בין האיש לאשה בין הזקן לבחור בין הקטן לגדול".[32] מדרש אחר אומר: "בא משה וישב עליהם בדין. אמר להם מנהגו של עולם אנשים דולים ונשים משקות כאן נשים דולות ואנשים משקים עיוות הדין יש כאן עמד והושיען".[33]

---

[20] רמב"ם מתנות עניים ז ג. וראה רש"י בבא בתרא ח ב ד"ה מפני שהוא כדיני ממונות: "לעיין ולתת לכל אחד כפי טפלים התלויין בו".

[21] עין איה ברכות א פרק שני נט. וראה סעיף צג הערה 14.

[22] הכתב והקבלה שמות יח כ. וראה הרב שלמה אבינר, "צדק סוציאלי ושויון על פי התורה", עם כלביא ב עמ' 91 – 98.

[23] ראה סעיפים שיח שכ.

[24] ראה סעיף שיח.

[25] ראה סעיף שכ.

[26] על זכויות תושבי חוץ ראה סעיף צח.

[27] רמב"ם כלי המקדש ד ד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא ז ט.

[28] רמב"ם מעשה הקרבנות י יד. על חלוקת העור ראה רמב"ם מעשה הקרבנות ה כ.

[29] ראה פחד יצחק יום הכפורים מאמר ח יא: "כללא דמילתא הוא שכל הבדלה מעוררת היא קטרוג כנגדה". וראה סעיפים שיח שכ. וראה The Constitution of Liberty עמ' 154.

[30] ספר חסידים (מרג.) רלג. וראה סעיף ב.

[31] תורת משה, לפסח, ד"ה ארמי אבד אבי.

[32] מדרש הגדול שמות ב יא.

[33] אבדר"נ כ על פי נוסחת הגר"א.

גדול שכרו של פרנס הנוהג במדה שאינה שוה עם אלו שאינם שוים. כותב ר' נחמן מברסלב: "מי שהוא פרנס חודש, או מנהיג שקורין (רוגיריר) והוא מנהיג בכשרות וביושר, ורואה ומסתכל להטיל המשאוי על כל אחד כראוי לו, כפי מה שמעריך את כל אחד ביושר להכביד על זה ולהקל כ"ז כראוי, עי"ז מבטל הד' מדות רעות".[34]

גדול עונשו של פרנס הנוהג במדה שוה עם השונים. אומרת הגמרא: "אמר רבי יצחק: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שהשוו קטן וגדול".[35] כותב ספר הרוקח: "מעשה בר' עקיבא שהיה מהלך בבית הקברות ופגע באחד שהיה ערום ושחור כפיחם והיה טוען על ראשו... אמר לו מה זו ומה מעשיך, אמר לו אותו האיש מת הוא, ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם אמר לו בני מה היה מלאכתך בעולם שבאת הימנו? אמר לו גבאי המס הייתי, והייתי מראשי העם ונושא פנים לעשירים והורג עניים...".[36]

למרות ההוראה לנהוג על פי עקרון האי שויון התקבלו בקהילות תקנות בעיקר בתחום המסוי, ולא תמיד התחשבו באלו שאינם שוים וזאת משום חשש מפני הערמות,[37] יעול הגביה[38] ועוד.

"זאת התורה לא תבטל",[39] אולם יד ישראל אינה תקיפה והיא מוגבלת ביכולתה להחיל את עקרונות האי שויון על פי התורה.[40] לגבי עניני איסור והתר כותב הרב הרצוג: "דומני שאפשר למצוא עצות ודרכים על פי התורה עד כמה שאין הדבר פוגע בעניני 'איסורא' אישות וכדומה".[41]

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם... ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות...".[42]

---

[34] ליקוטי מוהר"ן תנינא כז.

[35] בבלי שבת קיט ב.

[36] ספר הרוקח, פירושי סידור התפילה קז.

[37] ראה שו"ת תרומת הדשן שמב.

[38] ראה סעיף רלו הערות 73 74.

[39] ראה סעיף עג. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. לפי ההצעה יש לנהוג במדה שאינה שוה עם קבוצות שאינן שוות. לדוגמא, בסעיף 23 נזכרת זכות העובדים לשבות אך אין זכות מקבילה למעבידים. בסעיפים 22 24 נאמר כי יתקבלו חוקים שנועדו להגן על האם והילד בתחומים השונים ועוד. בסעיף 7 יש הבדל בין מעמד של ילד ובין מעמד של מי שהוא בן 18 ועוד.

[40] וראה הצעת החוקה, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, סעיף 5: "א) משפט אחד יהיה לכל אזרחי ישראל. לא תורשה כל הפליה מטעמי גזע, מין, דת או לשון. ב) זכויות אזרח וזכויות פוליטיות שוות נתונות לכל אזרחי ישראל. אזרח לא יופלה לרעה, לגבי כהונה ציבורית או עליה בדרגא, בשל טעמי גזע, מין, דת או לשון". ראה שו"ת משנה הלכות ט שי: "ומה שטוענין הרשעים דעמאקראטיע והכל נולדין שוה, זה כפירה גמורה בתורתנו הקדושה ושקר מוחלט, ויעקב כבר מבטן ומלידה היה צדיק ועשו רשע... כשבאת רות להתגייר אמרה לה נעמי היסוד הראשי אסר לן תחומין היינו דאצלנו הוגבל שכל האדם, ויש בזה גבולין מיוחדים לאנשים ונשים כהנים לוים וישראלים...". בענין היחס לנכרים ראה סעיף שכא הערה 23.

[41] תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 22. וראה תגובת שאר הרבנים שם עמ' 40.

[42] רמב"ם מלכים יא א – יב ה. הערת הרב נבנצל: "לא ימצא שויון בין ישראל לנכרים, ולא בין גברים לנשים, ולא בין כהנים ללויים וישראלים, ולא בין ת"ח גדול יותר לקטן יותר, ולא בין הדיוט למלך".

*

על פי עקרון האי שויון יש לנהוג במדה שאינה שוה עם אלו שאינם שוים.[43] כותב פרופ׳ דינשטיין: ״לעתים מזומנות ניתן לומר, כי אפליה פסולה היא הבחנה הנעשית על סמך סיווגו של אדם לקטגוריה מסוימת (על פי גזע, צבע, מיון וכיו״ב) במקום להביא בחשבון את כישוריו האישיים״.[44] נמצא שהכל תלוי בשאלה האם לשוני יש הצדקה אם לאו.

העקרון של יחס שאינו שוה למי שאינו שוה מוכר בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם, ובכמה סעיפים נאמר בה שיש לנהוג במדה שאינה שוה עם מבוגרים ועם ילדים,[45] עם גברים ועם נשים,[46] עם בעלי כישורים מסוימים ובין חסרי כישורים אלו,[47] וכן עם מי שהוא בן החברה ובין מי שאינו חבר בה.[48]

עקרונות אלו נזכרים ברבות מן החוקות.[49] בנוסף לכך, מצאנו בחוקות רבות נימוקים להבחנות, בדרך כלל במסים[50] ובהקצאות.[51] בכמה מדינות קיימת הוראה לפיה יש להעדיף בתעסוקה נכי צבא ומשטרה וקרובים של נופלים.[52] חוקת איטליה מסכימה שהמדינה תנהיג אי שויון במשפחה, אך זאת בתנאי שהוא תורם לשלמותה.[53]

בימינו נדונה השאלה האם יש הצדקה לפעול באופן זמני, למען קבוצות חלשות באמצעות אפליה מתקנת. בארצות הברית התעורר דיון בנושא זה בשלושה ענינים עיקריים: א. הקצאת דירות במספר מסוים למיעוטים בשיכונים ציבוריים כדי ליצור אינטגרציה חברתית. ב. העדפת בני מיעוטים במנוי למשרות ציבוריות. ג. העדפת בני מיעוטים הרוצים ללמוד באוניברסיטאות.[54]

כותב פרופ׳ דינשטיין: ״... המבחן האמיתי של שויון הוא מבחן המציאות״.[55] לפיכך ההשקפה המדינית בימינו אינה שוללת אפליה מתקנת באופן זמני ובתנאים ובנסיבות מסוימים אף תומכת בה.[56] כמה אמנות קובעות בפירוש כי אפליה מתקנת באופן זמני אינה נחשבת לאפליה.[57]

---

43 ראה The Constitution of Liberty עמ׳ 86, שלאור ההנחה שלכל אחד יחוד משלו, הרי שבאופן מהותי יש לנהוג באופן שונה עם כל אחד ואחד וממילא עקרון השויון ״נפל בבירא״.

44 ההה״מ 836. וראה The Principles of Political Thought עמ׳ 135, שכל אי שויון צריך להיות מבוסס על הנחות מוכחות, שכל תחומי האי שויון אכן מבוססים על הנחות אלו וכי האי שויון הוא סביר בהתחשב בהבדלים. על סוגי הצדק והשויון, ראה על הצדק בעיקר עמודים 5 - 22.

45 הכרזה סעיפים טז 1; כה 2; כו 1.

46 הכרזה סעיף כה 2.

47 הכרזה סעיף כא 2.

48 הכרזה סעיף כב.

49 ראה ICL חוקת הודו 15 (3) ושם 15 (4); שם חוקת ברזיל 165 (7).

50 ראה סעיף רלה הערות 43 44.

51 בחוקת ארגנטינה 75 9 מוקנית סמכות לממשלה לסייע כלכלית לפרובינציות נזקקות.

52 ראה ICL חוקת דרום קוריאה 32 (6).

53 ראה IXLחוקת איטליה 29 (2).

54 ראה Constitutional Law עמ׳ 604.

55 ההה״מ 837.

56 ההה״מ 837. וראה Human Development Report 2000 פרק 3.

57 ראה, למשל, האמנה בדבר ביטול האפליה נגד נשים לצורותיה, כתבי אמנה 1035 4 1.

צה. הענות לפניות

הגמרא אומרת: "אמרו חכמים: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות", ומפרש רש"י: "לעשות לאיש ואיש כרצונו".[1] שנינו: "וקנה לך חבר", ומבאר הרמב"ם: "ולא יחדל מלנהוג לפי רוחו עד שתתחזק חברותו כמו שאומרים אנשי המוסר אם התחברת אל תתחבר לפי דרכך אלא לפי דרכו".[2] כותב הפלא יועץ: "צריך להתנהג עם כל אחד על פי מדותיו ולירד לסוף דעתו ולעשות רצונו כרצונו אם אינו נגד רצון הבורא".[3]

זו דרך הבורא. כותב הפלא יועץ: "הקב"ה לפעמים משלים רצון האדם בעניני העולם הזה לפי דעתו שנפשו חשקה בהן למעבד לה ניח רוחא".[4]

באופן מיוחד על פרנסים להענות לפניות

מלך הרמב"ם פוסק בהלכות מלכים: "וכל העם באין אליו בעת שירצה... ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים ויצא ויבא בחפציהם ובטובתם...".[5] כותב הרב הרצוג: "המלך בישראל הוא מצוה להיות דמוקרטי ואוהב העם ונשמע לדעת העם ובחיריו הם שרי המלוכה והסנהדרין בתוכם".[6]

פרנסים פסוק מפורש בתורה: "יפקד ה' אלקי הרוחות לכל בשר איש על העדה", ומבאר אור החיים הק': "... תמנה אחד שיהיה טבעו שוה בתכונה לכל העדה, שיסכים הוא למה שיאמרו הם ויסכימו הם למה שיאמר הוא להם...".[7] כותב הנצי"ב: "... 'ורהיטנו' - המה הפרנסים... נשמעים לדעת הציבור לבטל דעתם ורצונם".[8]

בליטא החליטו: "איש אשר יעלה על לבו על איזה ענין היוצא בעיניו בלתי מתוקן יבוא יחידי או שנים ולא יותר לפניהם... ואם פניו תכסה בושה... ילך לו יחידי לפני שנים מז' טובי העיר ויציע דבריו לפניהם...".[9]

מצוה להענות לפניות. פסוק מפורש בתורה: "לבלתי רום לבבו מאחיו", ומפרש הכתב והקבלה: "כי 'אחיו' כולל ישראל כורמים ויוגבים ודלת עם הארץ, שלא יהיה לבבו רם מהם אלא יחשוב כל אחד כמהו לחמול עליו להיטיב עמו".[10]

---

1 רש"י בבלי כתובות יז א ד"ה תהא דעתו של אדם וכו'. וראה רמב"ם עבדים ט ח. וראה סעיף קסה.
2 פירוש המשניות לרמב"ם על אבות א ו.
3 פלא יועץ ערך דרך ארץ.
4 פלא יועץ ערך צער. וראה מלאכת מחשבת וזאת הברכה דף קסז א. וראה בבלי ברכות כח א: "אחזו ליה בחלמיה...".
5 רמב"ם מלכים ב ה - ו.
6 תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 244.
7 אור החיים על במדבר כז טז.
8 מטיב שיר רנה של תורה שיר השירים א טז.
9 פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק נו.
10 הכתב והקבלה דברים יז כ.

מי שבאופן שרירותי אינו נענה לפניות עובר על העבירות עליהן עובר מי שפוגע בציבור.[11] מלבד זאת, הענות לפניות מחזקת את התמיכה הציבורית בפרנסים.[12] אומרת הגמרא: "אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים... מתוך שהגדולים נשמעים לקטנים, נושאים קטנים קל וחומר בעצמם".[13] כותב הרלב"ג: "להודיע כי בהשפלת האדם עצמו יקנה לו הגדולה והממשלה ובהתנשאו יסיר הגדולה והכבוד ממנו ולזה ספר שעצת הזקנים היתה שאם יהיה היום עבד לעם הזה וישמע אליהם יהיו לו עבדים, וספר גם כן שמפני שלא הסכים בזה ורצה להתנשא ולהתגאות סרה ממנו מלכות עשרת השבטים".[14]

במקרים הבאים ראוי לפרנסים לעשות מאמץ מיוחד להענות לפניות

צרכים חיוניים אומרת הגמרא: "לחם ששאלו כהוגן ניתן להם כהוגן", ומבאר רש"י: "שאי אפשר להיות בלא לחם".[15] כותב הנצי"ב: "... שהרי אין לך גרוע מדתן ואבירם, שהיו פרנסי ישראל במצרים, מכל מקום, בצר לישראל בגזרת התבן יצאו ניצבים ודברו בחמלה רבה...".[16]

אומרת הגמרא: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו. דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס, אמר לו: רבי פרנסני... אמר רבי: יכנסו הכל".[17]

צרכי מצוה פסוקים מפורשים בתורה: "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא ויקרבו לפני משה ולפני אהרן ביום ההוא. ויאמרו האנשים ההמה אליו אנחנו טמאים לנפש אדם למה נגרע לבלתי הקריב את קרבן ה' במעדו בתוך בני ישראל... וידבר ה' אל משה לאמר דבר אל בני ישראל לאמר איש איש כי יהיה טמא לנפש...ועשה פסח לה' ".[18]

דרישה לצדק פסוקים מפורשים בתורה: "ותקרבנה בנות צלפחד... ותעמדנה לפני משה ולפני אלעזר הכהן ולפני הנשיאם וכל העדה... למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתו כי אין לו בן תנה לנו אחזה בתוך אחי אבינו... ויאמר ה' אל משה לאמר כן בנות צלפחד דברת...".[19]

---

[11] ראה סעיף מו.

[12] ראה סעיף סב.

[13] בבלי ראש השנה כה ב.

[14] רלב"ג מלכים א כב לח. וראה תנחומא משפטים ב: " 'ואיש תרומות יהרסנה' - אם משים אדם עצמו כתרומה הזו שמושלכת בזוית הבית ואומר... מה לי לשמוע קולם... שלום עליך נפשי הרי זה מחריב את העולם". וראה סעיף סב.

[15] רש"י בבלי יומא עה ב. וראה רש"י בבלי תמורה טז א ד"ה כיוצא בדבר כו'. וראה העמק דבר שמות ב כג.

[16] רנה של תורה מטיב שיר ב יג. וראה שמו"ר ה כב: "באותה שעה בקשה מדת הדין לפגוע במשה, וכיון שראה הקדוש ברוך הוא שבשביל ישראל הוא אומר לא פגעה בו מדת הדין". וראה רש"י תענית יד ב ד"ה אלא אם כן נענה: "יהורם רשע היה אלא שהתענה על רעב שהיה בימיו ונענה". וראה פירוש הרמב"ן התורה במדבר כ ז.

[17] בבלי בבא בתרא ח א.

[18] במדבר ט ו – י. ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר טז כא, שהעם חטא במה שלא ביקש מדוד לבנות את בית המקדש, וראה פירוש הרמב"ן ופירוש העמק דבר על דברים יז יד.

[19] במדבר כז א - ז

בפוזנא החליטו: "בני הרחוב של עצים צועקים עד מאוד שנותנים הרוב למעות אשפה ואין מוציאים האשפה מרחובתם כלל וכלל, וכן מחוייב הקהל למנות ממונים מיוחדים ברחוב של עצים שישגיח על זה להוציא האשפה ולנקות הרוב כמו ברחוב בית הכנסת".[20] בקהילת קאסאלי היה מקובל שרק משלמי מס משתתפים בהצבעות. למרות זאת נענו הפרנסים לבקשתו של אחד מבני הקהילה לאפשר לו להשתתף בהצבעה הנוגעת לסדרי בית כנסת, בטענה שהדיון אינו נוגע לענינים כספיים.[21]

בקשה של כלל הציבור פסוק מפורש בתורה: "ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ... וייטב בעיני הדבר", ומבאר הראב"ע: "בעבור שכלכם הסכמתם על זה".[22] הנצי"ב מוסיף: "... לפי הפשט הלכו ראשי העדה בשליחות ובהסכמת כל העם מקצה...".[23]

הרב נריה כותב בשם הראי"ה קוק: "יש להטות אוזן למה שנאמר על ידי הכלל: 'הנח להם לישראל אם אין נביאים הן - בני נביאים הן' ".[24]

ראוי לפרנסים לקבוע נוהל פניה מסודר. אומרת הגמרא: "דוד... כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו אמרו לו אדוננו המלך, עמך ישראל צריכין פרנסה",[25] ומבאר העץ יוסף: "כוונתם לומר דלאו דוקא דבר זה דלפרנסה נכנסו חכמי ישראל אלא לכל מילי, דאלו חכמי ישראל ודאי היו העוסקים בצרכי צבור ומשגיחים על עניי הצאן ונכנסו גם כן עבור שאר צרכיהם".[26] על פי המלבי"ם, המזכיר של המלך חזקיה היה דואג לסדרי התור של הפונים למלך.[27]

היו זמנים ומקומות שבהם השלטון מינה פקיד האחראי לפניות הציבור. כותב הרמב"ן: "אין לך כל מקום ומקום שאין לו ממונה על בייא שלו, אגריקוס במדינה ממונה על בייא שלו, אגרטוס במדינה ממונה על בייא שלו... רוצה לומר שבכל מקום יש איש ממונה על הצעקה ועל העוות...".[28] כותב הנצי"ב: "יש שני אופני אמצעים בין העם ובין המלך, א' האיש שהמלך מנה אותו להנהיג משרה, והוא יודע וחוקר דעת המלך ומודיע לשואליו, ב' שהעם יש להם איזה אדם חכם ואהוב למלך וראוי להתיצב לפניו ומי שיש לו דבר מציע לפני זה האיש".[29]

---

[20] פנקס הכשרים של פוזנא החלטה קח משנת שפ"ט לפ"ק.

[21] ראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תקכא משנת שצ"ב לפ"ק. וראה הערת המהדיר שם. וראה סעיף קיח הערות 9 10. על מתן זכות הצבעה רק למשלמי מס ראה סעיף קיח.

[22] ראב"ע על דברים א כג.

[23] העמק דבר דברים א כב.

[24] צניף מלוכה עמ' 52.

[25] בבלי ברכות ג ב.

[26] עץ יוסף, עין יעקב על ברכות ג ב. וראה שמואל ב יח ד.

[27] ראה מלבי"ם ישעיה לו ג.

[28] פירוש הרמב"ן התורה בראשית מג כ. על בייא ראה סעיף יד הערה 27. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות א י: "אבל אמר לעם כאשר ימצא כל אחד ילד יהודי ישליך אותו ביאור, ואם יצעק אבי הילד אל המלך או אל שר העיר יאמרו שיביא עדים ויעשה בו נקמה".

[29] העמק דבר שמות יח יט.

כאשר פרנסים אינם נענים לבקשות,[30] מן הראוי שיסבירו את הטעם לסירובם.[31]

פשיטא, שאסור לפרנסים להעניש את מי שפונה אליהם בבקשה או בתלונה.

כדי להבטיח שפרנסים יטו אוזן קשבת לפניות, יש למנות מועמדים סבלניים. פסוק מפורש בתורה: "יפקד ה' אלקי הרוחות לכל בשר", ומבאר המדרש: "לפי שאמר 'אלהי הרוחות', שאתה מכיר רוח כל אחד ואחד מכל בריה ותמנה אדם שידע להלוך עם כל אחד ואחד מהם לפי דעתו".[32] כותב המשך חכמה: "... נסיון של נח היה העמל והסבלנות לכלכל כל מינים שונים לפי כלכלתם, ולעשות רצונם...".[33]

גם כיום תקפה מצוה זו.[34]

פשיטא, שמלך המשיח יהיה קשוב לעם ולמשאלותיו. מסתבר, שמלך המשיח יפעל בשיתוף פעולה עם בית נבחרים שיתן בטוי למשאלות הציבור.[35]

---

30 ראה אסתר רבה ב יד: "אמר לו הקב"ה אני איני יוצא מידי בריותי ואתה מבקש לעשות כרצון איש ואיש?... בנוהג שבעולם שני בני אדם מבקשים לישא אשה אחת יכולה היא להנשא לשניהם אלא או לזה או לזה... למחר שני בני אדם באים לפניך בדין איש יהודי ואיש צר ואויב יכול אתה לצאת ידי שניהם אלא שאתה מרומם לזה וצולב לזה". על הענות לפניות שאינן ראויות ראה סעיף צו.

31 ראה מכילתא על שמות יד יג: " 'ויאמר משה אל העם אל תיראו התיצבו וראו', הרי משה מזרזן להודיע חכמתו של משה היאך היה עומד ומפייס לכל אותם האלפים והרבבות", וראה פירוש ברכת הנצי"ב על המכילתא שם. וראה שו"ע יו"ד רמט ד.

32 במדבר רבה כא טו.

33 משך חכמה בראשית ז א ד"ה כי אותך וכו'.

34 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5- 16 סעיף 19: "כל אזרח בישראל זכאי, לבדו או בצוותא, לפנות אל נשיא המדינה, אל מועצת השרים, אל בית הנבחרים, או אל כל רשות אחרת, בבקשה למתן חוק או לתיקון מעוות". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

35 ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז יד: "... כי מצוה שיבואו לפני הכהנים הלוים ואל השופט ויאמרו להם רצוננו שנשים עלינו מלך". הרמב"ן אינו מפרט מי ומי הבאים. וראה פירוש הרמב"ן על דברים לג ה: "ויאמרו שהיה השם למלך על ישראל בהתאסף ראשינו זקנינו ושופטינו וכל שבטי ישראל".
על נשיאי העדה כמייצגי העם ראה שמות טז כב: "ויבאו כל נשיאי העדה ויגידו למשה". וראה דברים ה כ: "ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם". וראה העמק שאלה על שאילתות דרב אחאי גאון קמב אות ט: "... שכל עוד שלא היה מלך בישראל והיה הנהגת כלל המדינה באסיפה מכל השבטים לשילה או למצפה...". וראה סעיף יח הערה 25; סעיף קי הערה 5; סעיף קלד הערה 32.
יתכן, שזקניכם הנזכר בפסוק כולל את ראשי הסנהדראות הקטנות שבערי השבטים, והם הם המכונים בתורה עדה, ראה העמק דבר במדבר יד כז: "... לעיל מקרא א 'ותשא כל העדה' הפי' סנהדרין שבכל השבטים". יתכן שזו העדה הנזכרת ביהושע ט יח – יט. וראה בבלי ברכות ג ב: "כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו...".
וראה ויקרא כ ח: "ואם העלם יעלימו עם הארץ וגו' ", וראה ספרא שם שהכונה לסנהדראות. וראה ירמיה א יח: "... ואני הנה נתתיך היום לעיר מבצר... למלכי יהודה ולשריה, לכהניה ולעם הארץ", ומבאר דעת מקרא: "יש אומרים ש'עם הארץ' היה מוסד מדיני ביהודה שיצג את העם בפני המלכות". וראה תחוקה

*

המחשבה המדינית קובעת, שיש לאפשר לאזרחים להביע מצוקות ומשאלות,[36] וכי אחת התכונות הנחוצות לכל פרנס היא היכולת לזהות את מצוקות האזרחים ולטפל בהן.[37]

הענות השלטון למשאלות האזרחים מחזקת את הלגיטימציה שלו.[38]

במדינות אחדות קובעת החוקה שבתנאים ונסיבות מסוימים האזרחים עצמם רשאים להגיש הצעת חוק לבית הנבחרים.[39] בשויצריה בתנאים ונסיבות מסוימים לאזרחים זכות ליזום שינויים בחוקה באמצעות משאל עם.[40]

חוקות אחדות קובעות שלאזרחים זכות להגיש עצומות ועל השלטון להתיחס אליהן.[41]

חוקת פאראגוואי קובעת שלאזרחים זכות לדרוש מהשלטונות לנקוט בצעדים להגנה על אינטרסים משותפים של הקהילה הנוגעים לאיכות החיים, לרכוש, מורשת התרבות הלאומית, וכד'.[42]

חוקת ארצות הברית קובעת: "הקונגרס לא יחוקק חוק... האוסר... זכותם של אנשים להתכנס בדרך שלום ולדרוש מן הממשל תיקון של מעוות".[43]

לישראל על פי התורה א עמ' 11: "הדעה... שעם הארץ הנזכר במקרא... הוא הפרלמנט הישראלי... אינו כנראה די מבוסס אך צריך בכל זאת בדיקה".

וראה מלכים א יב ג: "וישלחו ויקראו לו ויבאו ויבא ירבעם וכל קהל ישראל...", ומבאר האלשיך מלכים א יב כ: "ואומרה כי קהל הוא אותם שהם ראשים על כל העם אשר הם הנקהלים לכל דבר כללי". לפי האלשיך מובן הפסוק בדברי הימים ב ל ב: "ויועץ המלך ושריו וכל הקהל בירושלים לעשות הפסח בחדש השני".

אם יוקם בית נבחרים בימות המשיח יוכל המלך המשיח לתת לו כח של בית דין בתחום עיסוקו, כפי שיש לפרנסי המדינה והעיר, ראה סעיף כב. המלך יעסוק במשפט, במלחמה ובית הנבחרים יעסוק בשאר תחומים. בית הנבחרים אף ייצג את הציבור לפני המלך. וראה סוף סעיפים סד קנב קנג שי.

[36] ראה The Principles of Political Thought עמ' 413, שמשטר דמוקרטי יחזיק מעמד רק אם מספר מספיק של אזרחים, או נציגיהם, יהיה מוכן להתאים את עצמו לדרישות צודקות של אחרים.

[37] ראה Leadership Without Easy Answers עמ' 104 – 113. וראה חירות ומשטר מסמך 2 סעיף 5, שזכות האזרח לפנות בעצומה לשלטון נתקבלה לראשונה כזכות חוקית במגילת הזכויות באנגליה בשנת 1689.

[38] משאלי עם בישראל עמ' 26. וראה כתבים פוליטים ספר ראשון עמוד 57: "וכך היה מנהגה של רומא: כשרצה העם שינתן חוק, עשה אחד המעשים האלה, או סירב לצאת למלחמה, עד שאנוסים היו לפייס את דעתו בויתורים". "המעשים האלה" הינם הפגנות ושביתות. וראה Political Order in Changing Worlds עמ' 49 וכן עמ' 56 שציפיות של האזרחים שאינן מתממשות עשויות לגרום לאי יציבות שלטונית.

[39] ראה ICL חוקת איטליה 71 (2); שם חוקת ארגנטינה 39 (1); שם חוקת ספרד 87 (3).

[40] ראה ICL שם חוקת שויצריה 138.

[41] ראה ICL חוקת שויצריה 33; שם חוקת סלובקיה 27. וראה EB (2008) petition.

[42] ראה ICL חוקת פאראגוואי 38. וראה שם חוקת פינלנד a14 (2).

[43] חוקת ארצות הברית התוספת הראשונה לחוקה; ICL חוקת יפן 16.

צו. פניות שאינן ראויות

"ישראל ערבים זה בזה".[1] אסור להתחשב ברצון הזולת או להענות לבקשותיו, כאשר משאלותיו כרוכות בעבירה על התורה או על החוקים.[2]

"ואהבת לרעך כמוך".[3] לפיכך אסור להענות לפניות הזולת אם מלוי משאלותיו יגרמו לו נזק. הגמרא אומרת: "כל אדם שאין בו דעה אסור לרחם עליו",[4] ומבאר הרב מרגליות: "אם אחד מבקש מחבירו דבר וחבירו יבין שהמבוקש הוא לרעת המבקש, שאין לו דעה להכיר כי הדבר הזה שמבקש אינו טוב בשבילו, אסור להמתבקש לומר כיון שהוא מבקש ממני אעשה בקשתו".[5]

במקרים הבאים פרנסים אינם רשאים להענות לפניות

בניגוד לתורה כותב היראים: " 'לא יהיה כקרח'. צוה הב"ה שלא יערער אדם על הכהונה שלא יאמר אדם למה יעבוד כהן ואני לא אעבוד וכן לא יערער על כל אדם ואדם שנתן לו כבוד במצות היוצר, דכתיב בפ' ויקח קרח 'ולא יהיה כקרח וכעדתו' שערער על משה ואהרן כדכתיב 'ומדוע תתנשאו על קהל ה' ' ".[6]

פוסק הרמ"א: "ואם רוצים בעלי כיסים לקצוב מס על הבתים במקום שאין צריך ליתן מהן, אין שומעין להם".[7]

התערבות בהליכי הוראה כותב רש"י: "לא מסרן אלא להתבונן בה את האמת ואת הישר".[8]

אינן לחיזוק הדת אומר הנביא: "ויתקבצו כל זקני ישראל ויבאו את שמואל הרמתה ויאמרו אליו... עתה שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגויים",[9] וכותב הסמ"ג: "... עמי הארץ קלקלו שנאמר: 'והיינו גם אנחנו ככל הגויים ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו' ונלחם את מלחמותינו ולא תלו בטחונם בה' ".[10]

אינן לתיקון העולם הרלב"ג כותב: "... שראוי לשלם כשיראה כשיטו האנשים אל מה שהוא נכון שיזוקו בו שישתדל להסירם מזה לפי מה שאפשר לו ולזה היה קשה לשמואל כשראה שהיו ישראל שואלים להם מלך לדעתו ההיזק הראוי להגיע להם מזה בסוף הענין והתפלל אל ה'

---

1 ראה סעיפים קעא רלט.
2 ראה סעיפים קמו קנו.
3 ראה סעיף קסז.
4 בבלי סנהדרין צב א.
5 מרגליות הים שם אות יב.
6 ספר יראים סימן שנז [שמה]
7 שו"ע חו"מ קסג ג בהגה.
8 רש"י בבלי יומא מב ב ד"ה אחר שריבה הכתוב ומיעט. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע קכט: "וצורנו יתברך ויתעלה יאיר עינינו בתורתו להעמידנו על האמת והישר". וראה נתיבות עולם, נתיב התורה א: "ההלכה שהוא האמת והישר". וראה מכתב מאליהו ג עמ' 520. וראה סעיף מז.
9 שמואל א ח ד – ה.
10 סמ"ג עשין קיד קטו. וראה תורת משה, סוף פרשת קרח ד"ה בהפטרה: "אנו צריכים להיות בטוח בהשי"ת שילחם לנו בכל מלחמותינו כמו שעשה לנו תמיד... אבל לבקש מלך ללחום מלחמה כמו שהי' בימי שמואל שבא נחש מלך עמון זה חסרון בטחון ואמונה...". וראה שפת אמת פרשת שופטים תרס"ד שאם היו יראי שמים לא היו מבקשים מלך כלל וכלל. על חטא העם ראה הערה 29.

והודיעהו איך יתנהג בזה להסירם מזה הענין״.[11] כותב התפארת ישראל: ״בני גד וראובן כששאלו מתוך כרס מליאה לירש נחלתם בעבר הירדן אז חרה אף הרועה הנאמן עליהם... מפני שהיה שאלתם שלא כהוגן מכמה פנים ומסוכנת מאד להצלחת כל ישראל״.[12]

אינן לשם שמים אומר הספרי: ״... נמצאת אתה אומר שתי קריבות הם, אחת קריבה שהיא לשם שמים ואחת קריבה שאינה לשום שמים... ׳ותקרבון אלי כלכם׳ זו קריבה שאינה לשום שמים״.[13] אומרת התוספתא: ״רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר אי אפשר לעמוד על תיפלתם, אם תתן להם בשר בהמה גסה יאמרו בשר בהמה דקה בקשנו אנו. תתן בשר בהמה דקה יאמרו בשר חיה ועוף אנו מבקשים. תתן בשר חיה ועופות יאמרו בשר דגים וחגבים אנו מבקשין...״.[14]

בליטא החליטו: ״ע״ד אשר קמו איזה אנשים סוחרים והעלו דבריהם לבקש שיעשו תיקון שלא יעלה לשום יהודי לשכור המכס חדש שנקרא פאב״ר... ושקלנו וטרנו בדבר מצאנו וראינו אשר דבריהם ובקשתיהם שלא כהוגן ושלא כהלכה, ונראים הדברים אשר מקנאת איש את רעהו וליקח נקמתו או להכעיס ולהקניט בקשו על זאת״.[15]

אינן בדרך ארץ פסוק מפורש בתורה: ״ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ...״, ומבאר הספרי: ״... להלן הוא אומר ׳ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם׳, ילדים מכבדים את הזקנים זקנים מכבדים את הראשים וכאן הוא אומר ׳ותקרבון אלי כלכם ותאמרו׳ – בערבוביא, ילדים דוחפים את הזקנים זקנים דוחפים את הראשים״.[16] כותב הנצי״ב: ״דבענין שבאמת הוא טוב, הוא מתהלך מתחלה במסילת דרך ארץ...״.[17]

בפוזנא החליטו: ״... כשרוצים אלופי כשרי קהל לעמוד - רבים דחקי ועיילי לבית הוועד בערבוביא ואומרים הב הב ומבלבלין דעתו של אדם... בכן ישביעו האלופים... בשנה הבאה שלא יונח שום אינש לבוא פנימה...״.[18]

כאשר הציבור פונה בבקשה שאינה ראויה על הפרנסים לנסות ולשכנע את הפונים לותר עליה.[19]

---

[11] רלב״ג שמואל א יב כד, התועלת השניה.

[12] תפארת ישראל קידושין סוף פ״א יכין ס״ק עט.

[13] ספרי על במדבר כז יב. וראה סעיף מז.

[14] תוספתא סוטה ו ח.

[15] פנקס מדינת ליטא ועד שפ״ג לפ״ק סד. וראה שם ועד שפ״ז קכג.

[16] ספרי על דברים א כב. וראה מכילתא על שמות טו כג: ״ ׳וילונו העם על משה ועל אהרן׳ - רבי יהושע אומר: היה להם לישראל להמלך בגדול שבהם תחילה לומר מה נשתה...״. וראה כעי״ז מכילתא על שמות טז ב. וראה ילקוט שמעוני במדבר תשסג: ״כיון שמתה מרים ומשה ואהרן עסוקין בה וישראל מבקשים מים ואין מוצאין מיד נתכנסו עליהם כיון שראו אותם באין אמר משה לאהרן תאמר מהו כינוס זה, א״ל אהרן לא בני אברהם יצחק ויעקב הן גומלי חסדים בני גומלי חסדים, א״ל משה אי אתה יודע להפריש בין כינוס לכינוס אין זה כינוס של תקנה אלא של קלקלה, שאלו היה כינוס של תקנה היו צריכים להיות בראשם שרי אלפים ושרי מאות וגו׳... ואתה אומר לגמול חסד הן באין״. וראה מלבי״ם ויקרא ד יג.

[17] העמק דבר דברים א כב. וראה פירוש הרמב״ן על התורה שמות טו כה: ״ייסרם בחוקי המדבר לסבול הרעב והצמא לקרוא בהם אל ה׳ לא דרך תלונה״.

[18] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ תרצה, החלטה משנת תנ״ו לפ״ק, וראה סעיף מז.

[19] ראה שמו״ר מא ז: ״אותה שעה עמד עליהם חור ואמר להם... אין אתם נזכרים מה נסים עשה לכם הקב״ה?״

פרנס הנענה שלא כדין לדרישות שאינן ראויות נענש בידי שמים. פסוק מפורש בתורה: "ובאהרן התאנף ה' מאד להשמידו...", ומפרש רש"י: "לפי ששמע לכם".[20] אומר הנביא: "ויאמר שאול אל שמואל חטאתי כי עברתי את פי ה' ואת דבריך, כי יראתי את העם ואשמע בקולם... ויאמר שמואל אל שאול לא אשוב עמך כי מאסת את דבר ה' וימאסך ה' מהיות מלך על ישראל",[21] ומבאר הכלי חמדה את דברי הנביא: "הלא השי"ת משחך למלך ולא נעשית מלך מכח העם והי' לך להתבטל רק להקב"ה ולעשות בכח".[22]

ציבור הפונה בבקשות שאינן ראויות נענש בידי שמים. אומר המדרש: "כשקטנים נשמעים לגדולים הם גוזרים לפני המקום והוא עושה, ובשעה שהגדולים מהלכין אחר הקטנים נופלים לאחר פניהם".[23]

על פרנס להעדיף להתפטר מתפקידו ובלבד שלא להענות לפניות שאינן ראויות. פסוק מפורש התורה: "ואמר אלכם בעת ההיא לאמר לא אוכל לבדי שאת אתכם", ומבאר הנצי"ב: "היינו מלוי צרכיכם כאשר ישא האומן את היונק. והנה נוח לגדל יונק שנגרר אחר דעת האומן, מה שהוא בעצמו מבין צרכי היונק, ויותר משהאומן מבין אין היונק מבקש. מה שאין כן יונק שדעותיו משונות מדעת האומן אין האומן יכול לישא משאו. כך נוח לגדול הדור לישא משא הציבור כשאין להם דעות משונות מדעת המנהיג ממה שהוא מבין ומשכיל מה שהדור נצרך לכך ביותר. אבל כשיש להם דעות משונות וכל א' אומר כך נצרך להיות - אין גדול הדור יכול לישא משאם".[24] כותב הרב סולובייצ'יק: "איש ההלכה איננו נופל ברוחו מפני שום איש... אם הוא רואה, שבני עליה מתמעטים והולכים, הרי הוא מתעטף בגלימתו, מתקפל בטליתו ופורש לד' אמות של הלכה".[25]

עם זאת, החלטה לפרוש מההנהגה צריכה להבחן במתינות רבה. כותב אם הבנים שמחה: "לכל ענין וענין בחיי היהדות אם הצדיקים ימשכו את ידיהם מדבר מן הדברים שיש בהם צורך לכלל,

---

[20] רש"י דברים ט כ.

[21] שמואל א טו כה - כו.

[22] כלי חמדה ריש פרשת שלח. וראה בבלי שבת קלט א: "... אלו הדייניין שנעשו מקל לחזניהם".

[23] דברים רבה א י. וראה רנה של תורה מיטב שיר, שיר השירים ה ב.

[24] העמק דבר דברים א ט. וראה שו"ת בית רידב"ז כח: "וכאשר ראיתי היטב שלא אוכל לתקן, כי אין בכח כל העיר לעמוד לנגד העזות מהקטנים שבהם שמחזיקים בידי הנוכל הזה, גמרתי בדעתי לעזוב העיר, כי ידעתי שלא אבטל החברה הקטנה הזאת שהם שלוחים נאמנים מהשטן". ולהבדיל, ראה שמו"ר א ח: "... שאמרו המצרים לפרעה בא ונזדווג לאומה זו, אמר להם שוטים אתם עד עכשיו משלהם אנו אוכלים והיאך נזדווג להם, אלולי יוסף לא היינו חיים, כיון שלא שמע להם הורידוהו מכסאו שלשה חדשים, עד שאמר להם כל מה שאתם רוצים הריני עמכם והשיבו אותו, לפיכך כתיב ויקם מלך חדש".

[25] בסוד היחיד והיחד, איש ההלכה עמ' 138. וראה רוח חיים למהר"ח פאלאג'י ב חו"מ יב ב: "יעצוני כליותי אם יש לאדם למנוע את עצמו מלהיות רב ודיין על הצבור בשביל ד' דברים... ג. שאינן שומעין לקולו באיזה דברים, כשרוצים הציבור לתקן איזה תקנות שאינן לפי שורת הדין... ובפרט בעניני גאבילאס שהוא להכביד עול העניים...". וראה פאר הדור ד עמ' רמא ציון 21: "זכורני שהחזו"א נהג להדגיש בעקביות שהמציאות של דורנו זרה לרוחו".

והקלים לא ימשכו את ידיהם ממנו אז יהיה הרע בכפליים״.[26] כותב המשנה הלכות: ״שכך הוא דרכם של קלי הדעת ליכנס בעובי הקורה במקום שיראי השם מחמת ענותנותם וצדקתם מונעין עצמם מליכנס בעובי הקורה״.[27]

לפיכך על הפרנסים לשקול הענות לפניה שאינה ראויה, על פי גדרי הוראת שעה.[28] הרלב״ג מבאר: ״... ולזאת הסיבה זכר שכבר אמר השם יתעלה לשמואל שישמע בקולם להמליך להם מלך... וזה ממה שימנע ישראל משיסורו מאחרי ה׳ פן יספו הם ומלכם״.[29]

זו דרך הבורא. אומר הגמרא: ״... מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים, בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו״.[30] כותב הרמב״ן: ״ועל דעת רבותינו חטאו באמרם ׳נשלחה אנשים לפנינו׳... ומשה קבל מהם למלאות תאוותם ויהיה טעם ׳וייטב בעיני הדבר׳ שסבלתי רעתכם והוריתי לעשותו, והשם צוהו שישלח איש אחד איש אחד למטה אבותיו וגו׳ כענין שנאמר בשמואל ׳שמע בקול העם לכל אשר יאמרו אליך כי לא אותם מאסו כי אותי מאסו ממלך עליהם׳ ״.[31] כותב המהר״ל: ״כי השי״ת נותן לאדם כפי רצונו, לכך כאשר מתחזק נגד השי״ת מניח לו לעשות כפי רצונו״.[32]

כאשר פרנס נאלץ להענות לבקשה שאינה ראויה, עליו לעשות מאמץ ולתקן את הפרצות שנוצרו או התגלו בעקבות ההענות.[33] פסוק מפורש בנביא: ״ועתה הנה המלך אשר בחרתם אשר שאלתם והנה נתן ה׳ עליכם מלך. גם תיראו את ה׳ ועבדתם אתו ושמעתם בקלו ולא תמרו את פי ה׳ והיתם גם אתם וגם המלך אשר מלך עליכם אחר ה׳ אלקיכם... ויקרא שמואל אל ה׳ ויתן קלת ומטר ביום ההוא ויירא כל העם מאד את ה׳ ואת שמואל״.[34]

בכל מקרה שפרנס נאלץ להענות לבקשה שאינה ראויה, עליו למצוא דרך לבטא את מחאתו והסתיגותו. זו דרך הבורא. אומרת הגמרא: ״בשר ששאלו שלא כהוגן ניתן להם שלא כהוגן. לחם ששאלו כהוגן ניתן להם כהוגן״.[35]

גם כיום אין להענות לפניות שאינן ראויות. מאידך גיסא, לאור ירידת הדורות ולאור העובדה שיד ישראל אינה תקיפה, אין מנוס מלשים לב לרצון הציבור. הרב יהודה ליב גרויברט כותב

---

[26] אם הבנים שמחה פרק ג יב. וראה אגרות הראיה א קנא. וראה תורת משה מטות ד״ה *וימסרו. וראה בבלי ברכות סג ב: ״אמר לו הקב״ה למשה: עכשיו יאמרו הרב בכעס ותלמיד בכעס ישראל מה תהא עליהם? אם אתה מחזיר האהל למקומו מוטב ואם לאו יהושע בן נון תלמידך משרת תחתיך״.

[27] שו״ת משנה הלכות ח סז.

[28] ראה סעיף פא.

[29] רלב״ג שמואל א סוף פרק יב התועלת השלישית. וראה בבלי סנהדרין כ ב; מצודת דוד על שמואל א יב יז. על דעות נוספות בביאור חטאו של עם הארץ ראה הערה 10; סעיף ג הערה 26; סעיף ד הערה 10; סעיף ח הערה 1; סעיף כד הערה 26; סעיף קטז הערה 50; סעיף קכג הערה 14. וראה שו״ת ציץ אליעזר ב כח.

[30] בבלי מכות י ב. וראה בבלי סנהדרין קה א: ״אמר רב נחמן: חוצפא אפילו כלפי שמיא מהני״.

[31] פירוש הרמב״ן על התורה במדבר יג ב.

[32] חידושי אגדות על סנהדרין קד ב. וראה תורת משה פרשת קרח ד״ה בהפטרה: ״שהקב״ה עושה רצון המבקש אפילו הוא לרעתו כיון שהוא רוצה לילך באותו דרך מוליכים אותו כמו בבלעם״.

[33] ראה סעיף מג הערה 40.

[34] שמואל א יב יג – יח.

[35] בבלי יומא עה א.

על אסיפת הרבנים במוסקבה בשנת תרע"ז: "הצד הפוליטי אשר בפרוגרמה הביא לוכוחים נמרצים ורבים התנגדו לו. אך הרב ר' איצל רבינוביץ מפוניויז' הפך בזכותו והכריע וקימו, ואלה דבריו – 'החלק הפוליטי נחוץ, כי על ידו נמשוך את בני הנעורים והרחוב להסתדרותנו. גם הלא אנו רואים כי כלל ישראל חפץ בו, בודאי מאת ה' היתה זאת. וכלל ישראל הוא גבוה ונעלה מגדולי התורה. ישראל אם אינם נביאים בני נביאים הם, וגם הלא יהי ועד של ביקורת על כל ההחלטות, ואם ימצא דבר שאינו הגון יתקנו, או יזרנו הלאה' ".[36] כותב אם הבנים שמחה: "בעת שיש איזה צמיחה ושאיפה להמון, וחכמי הדור רואים שיש בה עיקולי ופשורי, אז מוטל על חכמי הדור שלא לרחקם בזרוע כי על ידי זה תפול השפעתם מעליהם אלא מחויבים חכמי הדור להתנהג לאט לאט עם אנשי דורם".[37]

גם כיום על פרנסים לשקול היטב האם להענות לבקשה שאינה ראויה או שמוטב להם להתפטר. כותב הרב איסר זלמן מלצר להרב ראובן כ"ץ: "אם האגודה תלך לבדה וכל תכליתה תהי' להשיג זכות המיעוטים כפי ששמעתי, אז זה יגרום שעיקר הנהגת המדינה תהי' ח"ו שלא על פי התורה...".[38]

האדמו"ר מליובאוויטש אומר: "אשר המלך המשיח לא יתפעל מהאומרים שצריך ללכת אחר רוב דיעות וממה שיאמרו עליו שהוא דיקטטור, וגם זה הוא הוראה בעבודה, אשר בעניני תורה ומצוות אין שייך ענין של דמוקרטיה ובירור על ידי רוב דעות".[39]

*

המחשבה המדינית בימינו סוברת שאין להתחשב ברצון הציבור בכל ענין ובכל זמן.[40] עקרון זה בא לידי בטוי בהוראות חוקתיות הנוגעות למשאלי עם, ובין השאר נאמר בהן שאין לערוך משאלי עם בענינים עקרוניים ובסיסיים, כגון הוראות הנוגעות לזכויות אזרח.[41]

---

36 ספר זכרון עמ' 107. וראה הרב אברהם שפירא, "דעת תורה", תחומין ח עמ' 364. וראה שמונה קבצים ב ל. על דבר ה' ראה סעיף מה.

37 אם הבנים שמחה סוף ההסכמות. וראה בסעיף שב.

38 בדרך עץ החיים חלק ב עמ' 457 מתוך מכתב מקורי שביד משפחת הרב כ"ץ המנוח. על אחריות מנהיג לקבל החלטות קשות ובלבד שצאן מרעיתו לא יפגע ראה חתם סופר על התורה בראשית, מהדורת הרב יוסף נפתלי שטרן בראשית ריש פרשת לך לך. וראה לא בחיל ולא בכח עמ' 179: "... ואמרנו כי מוסכם אצלנו שאם המטה הכללי לא ייענה לדרישותינו ולא ישנה דעתו, אין לפנינו דרך אחרת מלבד ההתפטרות... החזון איש שמע ברוב קשב את דברינו... בסיכום אמר לנו: אינני מסכים שתתפטרו מהצבא. אסור לכם להפקיר את החיילים. אם אתם תתפטרו מי ידאג להם ולכל צרכיהם?" וראה שם עמ' 174 הנחיה דומה של הבית ישראל.

39 שיחות קודש ברוקלין התשמ"ה, שיחות קודש תשי"ח תשי"ט ("הנחה בלתי מוגה") עמ' רג רד.

40 ראה הפדרליסט פרק כא מס' 63: "יש בעניני הציבור רגעים מיוחדים שבהם הבריות, שאיזה יצר לב חריג או יתרון פסול ממריצים אותם, או שסילופיהם הערמומיים של בעלי עניין הוליכום שולל... מה מבורכת תהיה ההתערבות מצד איזה גוף שקול ומכובד של אזרחים, במגמה לבלום את הריצה הנלוזה ולהשהות את המהלומה שאומרים הבריות להנחית על עצמם".

41 ראה סעיף שיב.

פרק יט. מדינה דמוקרטית[1]

צז. פגיעה ביחידים לטובת הכלל

כותב הראי"ה קוק: "אין היחיד נטבע בים הכלל... כגדולתה של הנשמה הכללית, הרוכבת בגאון על במתי שמים וארץ, הן היא הפרטיות הגדולה של כל נפש מישראל, של כל נשמה פרטית. עולם מלא הוא".[2] כותב הרב סולובייצ'יק: "... לעולם אין היחיד מתבטל כנגד הצבור ואין הצבור מתקפח בגין היחיד, או היחידים. לכל אחד מהם נתבצר לו מקומו שלו".[3]

החלטות שיש בהן משום פגיעה ביחידים מתקבלות רק בתנאים ובנסיבות מיוחדים[4]

כותב הרש"ר הירש: "הציבור לא נועד ללחוץ את היחיד. להפך, בכחו הנצחי והבלתי מוגבל... חובתו של הציבור להשלים את היחיד".[5]

חיזוק הדת פוסק רבי שלמה דוראן: "החכם ה"ר אברהם יצ"ו... בינו ובין החומה יש שם מקום חרב ונעשה בורסקי והקהל ישצ"ו קנאוה ורצו לעשות שם בית המטבחי'... והנה החכם הנז' רצה לעכב על הקהל מלעשות שם בית המטבחים... מצד הריח של בית המטבחיים. גם בזה אם יתבאר שאפשר שיהיה אפי' לאחר זמן טענת החכם היא טענה שהרי היזק גמור הוא".[6] פוסק כנסת הגדולה: "רבים שבאו לעשות מצוה בממון אחר אם מנע אותו אחר ממונו מהמצוה לא מיקרי מעכב את הרבים לעשות מצוה".[7] פוסק הרב משה זכות: "... דאין לרבים ולהקדש להזיק הקדש אחר ולא להדיוטות בשום היזק בעולם".[8]

תיקון העולם פסוק מפורש בתורה: "ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה...", ומבאר הרש"ר הירש: "עם הנחת אבן הפינה של עם ישראל, מטילים קללה על כל התפרצות הפוגעת במוסר ומשפט, ולו גם נעשתה לטובת הכלל. סבורות המדינות והאומות כי טובת הכלל מקדשת את הכל... הנה צוואת היסוד של עם ישראל מטילה קללה על ערמה ואלימות שנעשו למען המטרה הצודקת ביותר של טובת הכלל... גם בחיי הכלל ולמען הכלל יש לטהר לא רק את המטרות אלא גם את הדרכים והתחבולות".[9] פוסק הרב ישראלי: "בשום פנים ואופן אסור להציל, אפילו רבים וחשובים, כשהצלתם מחייבת הריגתו (או אפילו גרם הריגתו) של אחד

---

1 המושג דמוקרטיה מקורו ביונית. דמוס = עם קרטוס = שלטון, דהיינו שלטון העם.

2 עולת ראיה ב ריש פרקי אבות. וראה אורות ישראל ו ב. וראה סעיף כז.

3 על התשובה עמ' 87. וראה אגרות הראיה א קי.

4 ראה סעיף צח הערה 37 וסעיף צט.

5 פירוש הרש"ר הירש על התורה בראשית יט א.

6 תשב"ץ חוט המשולש ד טור ראשון נז. וראה שו"ת הרמ"ה רפה: "הכין חזינא לי דקוטרא ובית הכסא דלית להו חזקה... אבל הכא מאן יהיב להו רשותא לשבעה טובי העיר למימחל אנזקיה דהאי".

7 שיירי כנסת הגדולה יו"ד שלד הגהות הטור ס"ק קלה.

8 שו"ת הרמ"ז לז. וראה שם: "ואם בנימוסי העכו"ם ובחקתיהם יש כח ואל לבית תפלתם לקחת קרקע שאינו שלו להרחיב גבולו לא כאלה חלק יעקב". וראה שם סימנים לח - מו. וראה שו"ת מהרש"ם ג קפב, שיחיד רשאי לדרוש הריסת בית מדרש שנבנה ללא רשותו על קרקע השייכת לו.

9 רש"ר הירש בראשית מט ז.

שאילולא זה לא היה נהרג״.[10] פוסק הרב זילברשטיין: ״אין לנו להתיר הכאת ישראל למען מניעת המחלוקת״.[11]

זו מדת התורה. הרמב״ם כותב: ״... וזיכוי אלף חוטאים עדיף ורצוי מלהרוג נקי אחד באחד הימים״.[12] כותב הרב שפרן: ״לכל אדם פרטי יש חשיבות וערך, גם בשעה שנוגע לעניני המדינה. כמו שמצינו מפורש בתורה: ׳ודברו השוטרים אל העם לאמר מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו וגו׳ אשר נטע כרם וגו׳... אשר ארש אשה ולא לקחה ילך וישוב לביתו׳ ״.[13] כותב הרב ישראלי: ״מודגשת השמירה על כבוד האדם... זכות מיוחדת במינה היתה ניתנת ליחיד לא להשתתף במלחמת הצבור (מלחמת רשות) אם בנה בית חדש וכו׳. כל אלו מראים על המגמה של שמירת הפרט ורשות היחיד שלו מפגיעה״.[14]

גם בשעת חירום אין התר לפגוע ביחידים אלא במסגרת התורה והחוקים.[15]

פרנס הפוגע ביחיד בניגוד לתורה ולחוקים עובר על איסורים רבים.[16]

אין תוקף להחלטה של פרנסים הפוגעת ביחידים בניגוד לתורה ולחוקים. הרי״ף פוסק: ״קהל שהתנו בחרם שלא יפדו שבויים עד זמן קצוב אין חרם זה ולא תנאי זה דבר שיש בו ממש, שאין נשבעין לבטל המצוה״.[17] האבני נזר מורה שיחיד שבנה סוכה על אדמת הציבור רשאי לפרקה ואין הציבור יכול לחייבו למכור אותה לציבור.[18]

פרנסים הפוגעים ביחידים שלא כדין נענשים בחומרא. אומר הנביא יחזקאל: ״כה אמר ה׳ אלוקים הנני אל הרעים ודרשתי את צאני מידם והשבתים מרעות צאן ולא ירעו עוד הרעים אותם והצלתי צאני מפיהם ולא תהיין להם לאכלה״.[19] אומרת הגמרא: ״וכן מנהגו של נחוניא חופר בורות שיחין ומערות, שהיה חופר ופותח ומוסר לרבים... אמר רבי אחא: אף על פי כן מת בנו בצמא״,[20] ומבאר המהר״ל: ״אף על גב שעשה בור זה כדין מכל מקום הבור הזה היה מזיק לקצת בני אדם (שהיו נופלים לתוכו)... וכיון שבא ע״י הבור הזה רעה למי שהוא נפרע מן נחוניא״.[21] כותב צדקת הצדיק: ״צריך להזהר מלגרום צער לשום בריה אפילו לצורך מצוה

---

[10] הרב שאול ישראלי, ״הצלת רבים מול מעטים בהתמוטטות בנין״, תחומין ד עמ׳ 143. וראה נפתלי בר אילן ״תרומת לב להשתלה״, אסיא פ״ג – פ״ד תשרי תשס״ט עמ׳ 108 – 118.

[11] חשוקי חמד על סוכה עמ׳ תמד. וראה שו״ת שארית ישראל או״ח יג, שאסור להוציא שם רע מתוך שאיפה להשקיט ריב ומדון.

[12] ספר המצוות ל״ת רצ. וראה רמב״ם סנהדרין יד ז ובירור הלכה על סנהדרין עט ב ציונים ג ה ו בענין רוצח שהתערב באחרים. וראה רמב״ם סנהדרין יז א: ״לפיכך אמרו חכמים שאפילו הבריא ביותר מכין אותו שלשים ותשע, שאם יוסיף לו אחת נמצאת שלא הכהו אלא ארבעים הראויות לו״.

[13] שו״ת הרב״ז ג לז.

[14] הרבנות והמדינה עמ׳ 278.

[15] ראה סעיף שכה.

[16] ראה סעיף מו.

[17] שו״ת הרי״ף בילגורי תרצ״ה סימן לא.

[18] שו״ת אבני נזר חו״מ ח.

[19] יחזקאל לד י.

[20] בבלי בבא קמא נ א.

[21] חידושי אגדות בבלי ב״ק נ א. ושמא היה עליו להמלך בבית דין, ראה סעיף ר הערה 18.

כמ״ש ׳על כל לוחציו׳ – אפילו גבאי צדקה. ואדונירם על המס דשלמה המע״ה לחצוב אבנים לבנין בית המקדש, דאין לך מצוה גדולה מזו נענש מדה כנגד מדה רגמו בו אבן״.[22]

אם מתעורר צורך לפעול למען הכלל ואין מנוס מלפגוע ביחידים, על מורי הוראה לשקול את ההחלטה על פי גדרי הוראת שעה.[23]

בכל מקרה של ספק לגבי דבר ה׳ על הנביא לפרשו ולבצעו מבלי לפגוע באף אחד.[24]

גם כיום אין הפרנסים רשאים לפגוע ביחידים באופן ישיר אלא בתנאים ובנסיבות מיוחדים. כותב הרב זילברשטיין: ״כאשר הרב י. מ. גרשטנקורן זצ״ל, ראש המועצה הראשון של בני ברק, בא אל החזו״א... אמר לו מרן זצ״ל שלפי דין תורה אסור להפקיע קרקעות מתושבי העיר, גם אם הדבר נעשה לטובת התושבים עצמם״.[25]

גם בימות המשיח אסור לפגוע ביחידים אלא בתנאים ובנסיבות מיוחדים.[26]

*

המחשבה המדינית בימינו מדגישה, שאין לפגוע בזכויות בסיסיות של אזרחים, גם בשעה שרוב מוחלט תומך בהצעה כל שהיא וגם בשעה שהוא פועל לטובת הכלל.[27]

אפילו בשעת חירום רשאי השלטון לפגוע באזרחים רק במגבלות הנקובות בחוקה או בחוקים.[28]

---

[22] צדקת הצדיק קעה.

[23] ראה סעיפים עח פא.

[24] ראה סעיף לב הערה 45.

[25] עלינו לשבח ויקרא עמ׳ שטז. וראה חזו״א חו״מ בבא בתרא ד טז. וראה סעיף רנז הערות 83 84, ואכמ״ל.

[26] וראה שיעורי תורה לרופאים רפט: ״וידוע הדבר, שלפני דורות ניתנה רשות ליהודים מאומות העולם, להקריב קרבן פסח במקום המקדש... ומספרים שהגאון ׳בעל בית הלוי׳ אמר: יכול אני למצוא פתרון לכל הבעיות הנ״ל ולהתיר את הקרבת הפסח, אולם אינני יכול למצוא היתר לדם של יהודי אחד שישפך על ידי המוסלמים עקב קרבן הפסח״. וראה שאל אביך ויגדך עמ׳ רנג: ״... ובא ושאל להגה״צ מרן ר׳ יחזקאל לוינשטיין זצ״ל. וענה לו בלשון הזה... יש לנו בקבלה ברורה כי אם נוצר מצב כזה של הזדמנות לבנות את בית המקדש אבל יש בזה חשש של חלישות הדעת למישהו כי אז מוטב להניח ולא לבנותו״. ודבריו צ״ע, שהרי מפורש בשו״ע חו״מ קנו ג: ״וכן יש לו ללמד תינוקות ישראל תורה בתוך ביתו, ואין השכנים יכולים למחות בידו ולומר לו: אין אנו יכולים לישן מקול התינוקות של בית רבן. והוא הדין לכל מילי דמצוה, שאינם יכולים למחות בידו״. וראה פתחי חושן ה פרק טו לד ובס״ק עד. וראה סעיף צט.

[27] החשש מפני עריצות הרוב נדון במחשבה המדינית המודרנית בכתבי טוקוויל (Alexis Tocqueville), מיל (John Stuart Mill), הפדרליסט פרק ה מס׳ 10 ועוד.

[28] ראה סעיף שכה.

צח. זכויות וחופשים

המדינות הדמוקרטיות מכירות בדרישה של יחידים שהשלטון יגן עליהם ולא יפגע באינטרסים חיוניים שלהם, גם בשעה שהוא פועל לטובת הכלל.[1]

המושג זכויות אזרח[2] נכנס לשימוש לאחר מלחמת העולם השניה.[3] המבוא למגילת היסוד של האו"ם קובע שאחת ממטרות הארגון היא לאשר מחדש את האמונה בזכויות האדם הבסיסיות.[4]

ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "... הכרח חיוני הוא שזכויות האדם תהיינה מוגנות בכח שלטונו של החוק".[5] אמנות בינלאומיות רבות, שעליהן חתומות כל מדינות העולם,[6] עוסקות בדרישה לשמירת זכויות וחופשים[7] ואף להרחבתן.

זכויות וחופשים מתחלקים לארבעה סוגים עיקריים[8]

א. **זכויות אזרחיות בסיסיות**[9] א. זכות לחיים. ב. זכות לחירות. ג. זכות לבטחון אישי, הכוללת את הזכות לכבוד ולפרטיות. ד. זכות לקנין וחופש הקנין.[10] ה. זכות לעבודה וחופש

---

1 ראה Human Development Report 2000 עמ' 22: "גם אם עינויים בידי המשטרה, והענשת עברינים ללא משפט תקטין את מספר מעשי הרצח במדינה הרי שמדיניות מעין זו לא תחשב כמדיניות מקובלת". וראה ספר המצוות ל"ת רצ שדבריו מובאים בסעיף צז הערה 12.

2 קיימות הגדרות רבות למושג זכויות אזרח. ההה"מ 826 מגדיר: "אינטרסים המוגנים על ידי הדין...". Human Development Report 2000 עמ' 22 מגדיר: זכויות הפרט קובעות מהן גבולות ההפסדים שנדרשים יחידים לשאת בהם על פי חוק, ולו גם למען קידום מטרות חברתיות נעלות.
השיטה המכירה בזכויות האזרח עומדת בניגוד להשקפה הפוזיטיביסטית, שלפיה על המחוקק לא מוטלות מגבלות כל שהן, ועומדת בניגוד להשקפות הקומוניסטית והפשיסטית, שלפיהן על השלטון לפעול לטובת הכלל ללא התחשבות ביחידים, ראה The Constitution of Liberty פרק 16.

3 ראה EB (2008), human rights, Historical development. וראה שם, שהמושג זכויות אזרח החליף את המושג זכויות טבעיות (natural rights) שהיה מקובל לפני כן במחשבה המדינית והפילוסופית. על זכות טבעית ראה סעיף ג הערה 15.

4 ראה פתיחה למגילת היסוד של האו"ם: "Reaffirm the faith in fundamental rights".

5 הקדמה להכרזה. ההכרזה התקבלה בח' כסלו תש"ט בפריז ברוב של 48 מדינות, בהמנעות שש מדינות בעלות משטר קומוניסטי, דרום אפריקה וערב הסעודית, וללא התנגדות.

6 ראה מבוא הערה 33.

7 מקובל לחשוב שההבדל בין זכויות ובין חופשים הוא, שעל המדינה להקצות את כל המשאבים הנחוצים כדי להגן על זכויות או לממש אותן אולם היא אינה מחויבת להקצות משאבים כדי לאפשר לאזרחים להנות מחופשים. לדוגמא, על המדינה לממן חינוך ובריאות של כל אחד, אולם היא אינה חייבת לממן פרסומים של מי שרוצה לבטא את עצמו. העוסקים בתורת המדינה לא תמיד מקפידים על אבחנות אלו. לעיתים אמנות משתמשות בניסוחים כגון "הזכות לחופש מ...".

8 קיימים סווגים רבים ומגוונים הן בספרים העוסקים בנושא זה והן בחוקות המדינות השונות. ראה ICL חוקת סלובקיה סעיפים 11 – 50, שם מחולקים זכויות אזרח לשבעה חלקים. ב Human Development Report 2000 עמ' 2 הזכויות מחולקות לחמשה סוגים א. אזרחיות. ב. פוליטיות ג. כלכליות ד. חברתיות ותרבותיות. יש העושים הבחנה בין זכויות אדם, שהן רוב זכויות האזרח הבסיסיות והן מוענקות לכל אדם באשר הוא ובין זכויות אזרח ליברליות, פוליטיות וזכויות תביעה המוקנות בשלמות רק לאזרח המדינה.

9 ראה המשטר במדינת ישראל עמודים 352-351.

10 ראה סעיף רנז.

העיסוק. ו. זכות לנשואין וחופש בחירת בן זוג. ז. חופש תנועה ומגורים. ח. זכות להליכים ראויים של הדין. ט. זכות לאזרחות.

ב. **זכויות ליברליות** א. חופש המחשבה. ב. חופש הדת. ג. חופש המצפון. ד. חופש הדעה ה. חופש הבטוי וחופש קבלת מידע. ו. חופש מחקר מדעי. ז. חופש לפעילות יוצרת.

ג. **זכויות פוליטיות** א. חופש ההשקפה הפוליטית. ב. חופש ההתכנסות. ג. חופש ההתאגדות ובכלל זה חופש התאגדות במפלגה פוליטית. ד. זכות לבחור ולהבחר. ה. זכות להתמנות לשירות הציבורי. ה. זכות למקלט מדיני.

ד. **זכויות תביעה**[11] א. זכות לחופש ממחסור. ב. זכות לשירותי רווחה. ג. זכות לביטוח סוציאלי. ד. זכות אמהות וילדים להגנה מיוחדת. ה. זכות לחינוך. ו. זכות לטיפול רפואי. ז. כמה מדינות מכירות בזכות לתרבות.[12]

התורה מצוה על כל אדם מישראל ובכללם על הפרנסים לשמור על זכויות האזרח הבסיסיות.[13] התורה אף מעניקה זכויות אזרח נוספות[14] על אלו המופיעות באמנות.[15]

התורה מצוה להעניק חופש עיסוק, חופש בחירת בן זוג וזכות לאזרחות, כל עוד הם אינם עומדים בניגוד להלכה.[16]

התורה מצוה להעניק זכויות ליברליות ופוליטיות אולם האמנות מעניקות זכויות ליברליות ופוליטיות יותר נרחבות מאלו שהתורה קובעת.[17]

התורה מצוה להעניק זכויות תביעה,[18] ומוסיפה עליהן זכות ללימוד תורה ולשירותי דת.[19]

---

[11] המדינה מכירה בזכות אזרחים לתבוע מהרשויות מימון שירותים מסוימים. זכות מעין זו מכונה בשם זכות תביעה או בשם זכות חיובית.

[12] ראה סעיף רכה.

[13] על המונח זכויות ראה פירוש המשניות לרמב"ם, הקדמה עמ' טז: "ולא ירדוף אחרי המנוחות והתענוגות כדי שלא יופקרו זכויות בני אדם ויכבשוהו התאוות". וראה מו"נ ג נג: "אבל מילת צדקה היא נגזרת מן צדק... ופירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו, וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו". וראה שו"ע אבהע"ז סט א: "כשנושא אדם אשה מתחייב לה בעשרה דברים וזכה בה בד' דברים...".

[14] ראה, לדוגמא, סעיף קסז.

[15] על הזכות לחיים - לפי ההה"מ 863 ולפי הסדר שם - ראה סעיפים שמח שכח רצג קסז. על הזכות לחירות ראה סעיפים קנט שכח רסג. על זכות לבטחון ראה סעיפים רמ – רמה. על הזכות לכבוד ולפרטיות ראה סעיפים קנח קסה. על הזכות לקנין וחופש הקנין ראה סעיף רנז. על הזכות לעבודה ראה סעיפים רסב – רסו. על חופש בחירת בן זוג ראה סעיף קפג. על חופש תנועה ומגורים ראה סעיפים רל רלב. על הזכות להליכים ראויים ראה סעיפים שמא – שמב שדם. וראה סעיף שדם הערה 46. על הזכות לאזרחות ראה סעיף רלג.

[16] ראה סעיפים רסב קפב רלג שכא.

[17] על חופש המחשבה ראה סעיף קנח. על חופש המצפון ראה סעיפים רי קצח. על חופש הדת ראה סעיף רי. על חופש מחקר מדעי ראה סעיף רכא. על החופש לפעילות יוצרת ראה סעיף ריד. על חופש הדעה, חופש קבלת מידע וחופש הבטוי ראה סעיפים ריז – רכ. על חופש ההשקפה הפוליטית ראה סעיף ריז. על חופש ההתאגדות ראה סעיפים רכט קכא רכט. על חופש ההתכנסות ראה סעיף רכח. על הזכות לבחור ראה סעיף קיז. על הזכות להבחר ראה סעיף קז. על הזכות להתמנות לשירות הציבורי ראה סעיף קמח. על הזכות למקלט מדיני ראה סעיף רלג.

[18] על זכות לחופש ממחסור ראה סעיף רסז. על זכות לשירותי רווחה ראה סעיף רסח. על זכות לביטוח סוציאלי ראה סעיפים רסד רסט. על זכות אמהות וילדים להגנה מיוחדת ראה סעיפים קפה קפז. על הזכות לחינוך ראה סעיפים רעא – רעח. על זכות לטיפול רפואי ראה סעיף רפ. על זכויות בתחום התרבות ראה סעיף רכה.

בהקניית זכויות וחופשים יש לפעול על פי הכללים הבאים

א. אזרח זכאי לכל הזכויות והחופשים שהמדינה מעניקה.[20]

זו מדת התורה.[21]

ב. זכויות או חופשים המוגדרים כקיומיים או חיוניים יש להעניק גם לתושב חוץ.
זו מדת התורה.[22]

ג. זכויות וחופשים יש להעניק לכל אחד במדה שוה.[23]
זו מדת התורה.[24]

ד. הרשויות אינן רשאיות להתנות זכויות וחופשים בדרישות שרירותיות.[25]
זו מדת התורה.[26]

ה. הרשויות אינן רשאיות להעמיד תנאים שלא כל האוכלוסיה יכולה לעמוד בהן כדי לקבל זכויות וחופשים.[27]
זו מדת התורה.[28]

ו. הרשויות אינן רשאיות לשלול זכויות או חופשים אפילו ממי שמסכים לכך.
על פי התורה, השלטון רשאי לשלול חלק מהזכויות והחופשים ממי שמסכים לכך מרצונו הטוב,[29] אך התורה מיפה את כח הציבור לשלול מהשלטון אפשרות זו.[30]

ז. ההכרזה קובעת: "כל אחד זכאי לתקנה יעילה מטעם בתי הדין... נגד מעשים המפירים את זכויות היסוד שניתנו לו על פי החוקה והחוקים".[31]

על פי התורה, אי אפשר לתבוע את הפוגע בכמה מהזכויות ומהחופשים, אך התורה מיפה את כח הציבור להחליט להעניש את הפוגע בחופשים ובזכויות המוגדרים בחוק.[32]

---

19 ראה סעיפים קע רמו.

20 ראה המשטר במדינת ישראל עמ' 352.

21 ראה סעיף קנו.

22 ראה סעיף רסז. ראה, לדוגמא, סעיפים רלג רמה רסח רפ.

23 ראה הכרזה סעיף ב 1. וראה סעיף צג הערה 21.

24 ראה סעיפים צג צד רמה רמז רסח רעד רפ.

25 ראה, לדוגמא, אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כתבי אמנה 1040 25. עם זאת, הרשויות רשאיות לדרוש דרישות סבירות. לדוגמא, למרות זכות ההתקהלות ניתן לקבוע תקנות שלפיהן אין לקיים אסיפות במקום ובשעה הפוגעים בזולת, ראה A Theory of Justice עמ' 203.

26 מצות ואהבת לרעך כמוך מחייבת גם את השלטון, ראה סעיף נד הערה 12.

27 ראה המשטר במדינת ישראל עמ' 371. לדוגמא, התנית זכות בחירה בהשכלה מינימלית.

28 ראה סעיפים רמה רמז רסח רעד רפ.

29 על חובת השלטון להגן על אזרחים, שמתוך חולשה או מצוקה מסכימים לותר על זכות או חופש, ראה סעיף רסט.

30 ראה סעיפים יט כב.

31 הכרזה סעיף ח.

32 ראה סעיף ש.

ח. רק המחוקק הראשי רשאי לקבל חוקים המכירים בזכויות או בחופשים נוספים, ורק הוא רשאי לקבל חוקים המבטלים הכרה בזכויות או בחופשים.[33] יחד עם זאת, לבית הנבחרים סמכות ליפות את כוחה של הרשות המבצעת לשלול זכויות או חופשים על פי חות דעת של מומחים מקצועיים.[34]

על פי התורה, גם לרשויות המקומיות יש סמכות לבטל זכויות או חופשים או להוסיף עליהם,[35] אולם התורה מיפה את כח הציבור לקבל החלטה שלפיה רק השלטון המרכזי רשאי לעסוק בחקיקה מעין זו,[36] וליפות את כוחם של עובדי הציבור לשלול זכויות או חפשים בנסיבות מיוחדות ובהליכים מיוחדים.

ט. המחוקק רשאי לבטל או לשלול זכויות או חופשים רק בתנאים ובנסיבות המפורטים בחוק, ורק בהליך מיוחד.

זו מדת התורה.[37]

י. מי שנפגע משלילת זכויות או חופשים על ידי הרשויות, רשאי לתבוע את המדינה בבית משפט.[38]

זו מדת התורה.[39]

יא. כל אחד זכאי לקבל מידע על אודות זכויותיו ועל הדרך למימושן.

זו מדת התורה.[40]

יב. שלילת זכויות או חופשים כעונש תתכן אך ורק בהליך משפטי ראוי.

זו מדת התורה.[41]

---

33 משמעות הדבר שרק המחוקק הראשי רשאי לשלול זכויות מכלל הציבור.

34 לדוגמא, המחוקק עשוי להסמיך רופא פסיכיאטר להחליט כי חולה זקוק לאשפוז כפוי.

35 על סמכויות הרשויות המקומיות לקבל תקנות על פי גדרי הוראת שעה והפקר ב"ד ראה סעיפים עח פ.

36 ראה סעיפים יט כב קמ. על שיון בכל רחבי המדינה ראה סעיף צג. ראוי לציין, כי בית משפט העליון בארצות הברית החליט בפרשת Miller v. California 413 U. S. 15 (73), שיש לקבוע את הקף חופש הבטוי לפי מושגי המוסר של הקהילה המקומית (Local community). וראה Constitutional Law 16.60. על ויכוח בשאלה האם בתי משפט של המדינות רשאים לפרש את חוקות מדינותיהם בהתאם לתרבות המקומית וכו' בשונה מפירוש שנותן בית המשפט העליון של ארצות הברית לכלל המדינה, ראה Robert A. Schapiro, "State Constitutional Law", Virginia Law Review, 84: (1998) 389 - 457. לבתי משפט מקומיים בודאי יש סמכות להטיל עונשים מתוך שיקולים קהילתיים ראה סעיף שמט. להבדיל, שאלה דומה בהלכה בעניני איסור והתר ראה ריטב"א שבת צב א ד"ה ואנשי הוצל רובא דעלמא. וראה להלכה פמ"ג על או"ח תקיא א"א ט וכן ביאור הלכה שם אין עושין מוגמר וכו'.

37 ראה סעיף קכט הערה 17, שבעניני מס לא די בהחלטת הפרנסים ובעינן הסכמת אדם חשוב. מכאן, שלמרות שהפרנסים נחשבים כבית דין, ראה סעיף כ הערה 21 וסעיף כב הערה 27, ובית דין בתר בית דין לא דייקא, קיימת אפשרות לדרוש מהפרנסים להמלך ברשות נוספת. נראה להוסיף ולומר שאפילו במקומות שבהם הפרנסים לא נהגו להועץ באדם חשוב, יש מקום לדרוש מהם לקבל הסכמת אדם חשוב או בית דין חשוב לכל החלטה הפוגעת בזכויות או בחופשים. וראה סעיף קכט הערה 22 והערה 25. גם מי שיאמר שלא בעינן הסכמה של אדם חשוב להחלטה הפוגעת בזכויות יודה שקיימת אפשרות לערוך ביקורת שיפוטית על כל החלטה, ראה סעיף קנה.

38 ראה אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כתבי אמנה 1040, סעיף 3 א – ג.

39 ראה סעיפים רמה שטו.

40 ראה סעיף שו.

41 ראה סעיף שמא.

לזכויות תביעה כללים נוספים

יד. כל אזרח זכאי לנגישות נוחה לשירותים הניתנים במסגרת זכויות התביעה.[42]

זו מדת התורה.[43]

טו. על השירותים הכלולים במסגרת זכויות התביעה להיות ברמה גבוהה.

זו מדת התורה.[44]

טז. על המדינה לממש זכויות תביעה תוך כדי שמירה על כבודו, פרטיותו, תרבותו וערכיו של כל אחד.

זו מדת התורה.[45]

יז. כל אחד זכאי לקבל מידע על אודות השירותים הניתנים במסגרת זכויות התביעה.

זו מדת התורה.[46]

יח. מי שאינו מקבל זכות תביעה רשאי לתבוע אותה בבית משפט ולעיתים אף לדרוש פיצויים.

על פי התורה, כל חוק שמתקבל על ידי השלטון מחייב אותו גם מבחינה ממונית.[47]

יט. כל אחד רשאי לסרב לקבל כל זכות שהיא מזכויות התביעה.

התורה מתירה לכל אחד לותר על זכויותיו כל עוד צעד זה אינו מסכן את חייו,[48] אינו מונע ממנו מלמלא את חובותיו,[49] ואינו גורם לפגיעה בזולתו.[50]

הזכויות והחופשים מפורטים בחוקות של מרבית המדינות,[51] ובחלקן מפורטים גם הכללים שעל פיהם הם מוקנים.[52] בכמה מדינות קובעת החוקה שיש להקים נציבות לזכויות האזרח.[53]

---

42 למשל, הזקוק לטיפול רפואי יקבל את השירות במרחק סביר מביתו.

43 ראה סעיפים קע רמה רמז רסח רעד רפ.

44 ראה סעיפים קע רמה רמז רסח רעד רפ.

45 ראה סעיפים רמה רמז רסח רעד רפ.

46 על חובה מעין זו ראה רמב"ם נחלות ז ו.

47 אחרונים מבחינים בין זכות ובין זכות תביעה. ההבדל היסודי ביניהם הוא בשאלה האם בעל זכות שזכותו לא מומשה יכול לתבוע את המדינה ולדרוש פיצויים על העול שנעשה לו. על פי התורה, מרבית המצוות שבין אדם לחברו אינן מקנות זכות תביעה. עם זאת, ביד הציבור לקבל תקנות שלפיהן מתחייבת המדינה ורשויותיה מכירות בזכויות מסוימות כזכויות תביעה על כל המשתמע מכך.

48 ראה סעיפים רסח רפ.

49 ראה סעיף קנו.

50 ראה סעיף קסז.

51 ראה ICL חוקת גרמניה סעיפים 1 – 19 ; חוקת איטליה סעיפים 2-4 13 – 28 ; חוקת סלובקיה 11 – 34 ועוד.

52 ראה ICL חוקת סלובקיה 14 שכל אחד ראוי לזכויות בסיסיות, וראה שם 12 (2) שהזכויות מוקנות לכל אדם באשר הוא ; חוקת ברזיל 5 XLI וחוקת סלובקיה 13 (3) ; חוקת גרמניה 23 (1). וראה חוקת ברזיל 5 XXXV שיש להעניש את הפוגע בזכויות ובחופשים ; חוקת פורטוגל 27 (5) שאזרח שנשללה ממנו חירותו על ידי המדינה שלא כדין זכאי לדרוש פיצויים ; חוקת רומניה 49 (1), שהחלטות בדבר זכויות אזרח צריכות להתקבל על ידי בית הנבחרים ; מעין זה ראה חוקת שויצריה 36 (1) ; וראה חוקת שויצריה 2 (1) שעל הממשלה הפדרלית להגן על זכויות האזרח. ראוי לציין כי אף האמנות אינן מפרטות את כללי הזכויות והחופשים ומסתפקות בשלשה בלבד : א. שלילת זכויות וחופשים צריכה להיות במסגרת החוק. ב. שלילת זכויות היא שויונית. ג. מי שנפגעו זכויות וחופשיו רשאי לתבוע לדין את הפוגע.

קיימים הבדלים בין המדינות השונות לגבי השאלות הבאות - מה כלול בכל זכות,[54] מה הם סדרי העדיפויות כאשר זכויות שונות מתנגשות זו בזו,[55] האם ניתן להגביל זכויות או חופשים הפוגעים בערכי יסוד של המדינה וכד'.[56] לשאלות אלה התורה נותנת מענה משלה.[57]

זכויות תביעה גורמות להוצאות כספיות גדולות מאד, שלעיתים אין מדינות יכולות לעמוד בהן. אי לכך, קובעות האמנות הבינלאומיות שלמדינות יש רשות להעניק זכויות התביעה בהתאם ליכולתן הכלכלית ומתוך שאיפה לשיפור מתמיד.[58] זו מדת התורה.[59]

גם כיום יש להעניק זכויות וחופשים רק על פי התורה, אולם לאור העובדה שיד ישראל אינה תקיפה,[60] מן הראוי שהפרנסים יעניקו זכויות וחופשים כמקובל במדינות המפותחות ויגבילו אותם רק בתנאים ובנסיבות המצדיקים זאת.[61]

בימות המשיח תהא יד ישראל תקיפה להעניק זכויות וחפשים על פי התורה.[62]

הרמב"ם פוסק: "ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות שהטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויים כעפר...".[63] מסתבר, שתהיה אז אפשרות להקצות את כל המשאבים הנחוצים למימון זכויות התביעה.[64]

---

53 ראה ICL חוקת דרום אפריקה 184 שיש להקים נציבות זכויות האזרח (The Human Rights Commission); וראה שם חוקת הונגריה 32B שיש למנות נציב תלונות הציבור מטעם בית הנבחרים (The Parliamentary Ombudsman) שיהיו לו סמכות לחקור מקרים הכרוכים בהפרת זכויות אזרח. וראה חוקת פולין 208 – 212.

54 בארה"ב פרש בית המשפט העליון את החוקה באופן שאסור למדינה לתמוך בשום צורה שהיא בבתי ספר דתיים, ראה Constitutional Law 17.4. וראה סעיף קסא.

55 לדוגמא, בשנת תרי"ז (1857) הכריע בית משפט העליון של ארצות הברית בפרשת דרד סקוט כנגד סנדפורד Dred Scott v. John F. A. Sanford, 60 U.S. 393 (1856) (וראה EB (2008), Dred Scott decision), שעבדים אינם נחשבים כאזרחי ארצות הברית. עוד הכריע בית המשפט שהחלטת בית הנבחרים האמריקאי לשלול את זכות הקנין של בעלי העבדים אינה במסגרת הסמכויות המוקנות לו על פי החוקה. שמונה שנים לאחר מכן שונתה החוקה האמריקאית ובתיקון השלשה עשר לחוקה נאסרה עבדות מכל וכל.

56 ראה George P. Fletcher, "Constitutional Identity", Cardozo Law Review 14 (1993) pp. 737 – 746, שדן בהחלטת בית המשפט העליון בארצות הברית שלפיה חופש הבטוי כולל את הזכות לשרוף את דגל המדינה, ולדעתו, בגרמניה לא היו מפרשים את חופש הבטוי באופן כה גורף. וראה The Principles of Political Thought עמ' 116, שלאור הניסוח הכולל והמקיף של זכויות האזרח קיימים הבדלים קיצוניים בין הפירושים הניתנים לזכויות אלו במקרים קונקרטים.

57 ראה בעיקר סעיפים רי - רלג, רנז רנח רסב רפ.

58 ראה, למשל, כתבי אמנה 1037 2 2 – 3. וראה Human Development Report 2000 עמ' 81, שגם מדינות מפותחות עשויות להתעלם מן הצורך לקדם אוכלוסיות חלשות.

59 ראה סעיף צב.

60 ראה סעיף פו.

61 ראה סעיף צט. בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל ג על פי התורה עמ' 5 – 16, מוקדש פרק ב לזכויות אזרח. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על פרק זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

62 ראה, לדוגמא, סעיף קפג. וראה סעיפים רי - רלג.

63 רמב"ם מלכים יב ה.

64 דיון בשאלה אם יהיו עניים בימות המשיח ראה סעיף קצג.

צט. פגיעה בזכויות ובחופשים

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יוגבל אדם בזכויותיו ובחירויותיו, פרט לאותן ההגבלות שנקבעו בחוק על מנת להבטיח את ההכרה בזכויות ובחירויות של הזולת ואת יחס הכבוד אליהן, וכן את מילוי הדרישות הצודקות של המוסר, של הסדר הציבורי ושל טובת הכלל בתוך חברה דמוקרטית. לעולם לא ישתמשו בזכויות ובחירויות אלה בניגוד למטרותיהן ולעקרונותיהן של האומות המאוחדות".[1]

האמנות הבינלאומיות קובעות שבטחון לאומי,[2] בטחון הציבור,[3] הסדר הציבורי,[4] בריאות הציבור,[5] מוסר הציבור[6] ומניעת פגיעה בזולת[7] מצדיקים פגיעה בזכויות.

חלק מהחוקות מפרטות לאיזה תכלית ניתן להצדיק פגיעה בזכויות.[8]

חוק יסוד כבוד האדם וחירותו קובע: "אין פוגעים בזכויות שלפי חוק יסוד זה אלא בחוק ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה ובמדה שאינה עולה על הנדרש".[9] כיוצא בזה קובעות חוקות של מדינות אחרות.[10]

כמה מדינות קבעו בחוקתן, שכאשר קיים צורך חיוני ברור ומיידי, מותר להגביל זכויות גם ללא אסמכתא חוקית.[11]

---

1 הכרזה סעיף כט (2) – (3).

2 National Security. ראה האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כתבי אמנה 1040 סעיפים 12 3, 14 1, 18 3, 19 3, 21, 22.

3 Public Safety. ראה האמנה הבינלאומית שם סעיפים 18 3, 21 22.

4 Public Order. ראה האמנה הבינלאומית שם סעיפים 12 3, 14 1, 18 3, 19 3, 21, 22.

5 Public Health. ראה האמנה הבינלאומית שם סעיפים 12 3, 18 3, 19 3, 21, 22.

6 Public Morals. ראה האמנה הבינלאומית שם סעיף 14 1 הדן באפשרות לפגוע בזכות נאשם למשפט פומבי מנימוק זה. מעשים המוגדרים כפוגעים במוסר הציבורי הם בדרך כלל מעשים שאינם פוגעים ישירות בגופו או בזכויותיו של הזולת. החוק אוסר אותם בעיקר כאשר שהם נעשים בפומבי, בעיקר בכל הנוגע להתנהגות לא צנועה, להתבטאות פוגעת וכד'. וראה ההה"מ 869 שמנימוק זה מטילים הגבלות על פרסום חומר תועבה, על פרסום המשדל לעבירות, על כניסת ילדים לבתי שעשועים וכד'.

7 ראה סעיפים 12 3, 14 1, 18 3, 19 3, 21, 22.

8 ראה חירות ומשטר מסמך 6 הצהרת זכויות האדם והאזרח של צרפת סעיף ה: "אין החוק רשאי לאסור אלא פעולות העלולות להזיק לחברה". ראה ICL חוקת שויצריה 36 (2). וראה שם חוקת סלובקיה 23, שניתן לפגוע בזכויות לצורך שמירה על איכות הסביבה.

9 חוק יסוד כבוד האדם וחירותו סעיף 8 1.

10 ראה ICL חוקת הונגריה 54 (1), חוקת רוסיה 35 (3) ו 40 (1) וחוקת שויצריה 9, שאסור לרשויות השלטון לפגוע באזרחים בשרירות לב. וראה ICL חוקת רומניה 49 (1), שחופשים וזכויות ניתן להגביל רק אם באופן מוחלט אין מנוס מכך; שם חוקת הודו 19 6-2, שפגיעה באזרח צריכה להיות סבירה; שם חוקת שויצריה 36 (3) שההגבלות על זכויות יסוד צריכות להיות יחסיות למטרות המבוקשות ומעין זה גם בחוקת רומניה 49 (2); שם חוקת סלובקיה 13 (4) שאין רשות לנצל את ההגבלות המוטלות על זכויות וחופשים לשום מטרה אחרת זולת המטרה לה הן נועדו.

11 ראה ICL חוקת שויצריה 36 (1). וראה שם חוקת איטליה 17 (3) שאין למנוע אסיפה אלא אם כן יש נימוקים מוכחים הנוגעים לבטחון הציבור ולבטיחות. על הכלל שאין פוגעים בזכויות אלא אם כן קיימת סכנה ברורה ומיידית ("clear and present danger") במשפט האמריקאי ראה Constitutional Law פרקים 16.12 – 16.15. קיימים מקרים שבהם בית הנבחרים מיפה את כוחן של רשויות מנהליות לשלול זכויות באופן זמני. וראה סעיף צח הערה 34.

*

על פי התורה, מותר לפגוע בזכויות ובחופשים[12] רק אם נתמלאו התנאים הבאים[13]

א. הפגיעה מיועדת לחיזוק הדת ולתיקון העולם[14]
ב. אין מנוס מלפגוע
ג. הפגיעה מדתית
ד. הפגיעה אינה יתר על הנחוץ[15]
ה. הפגיעה היא לשם שמים
ו. הציבור הרחב מבין שהפגיעה מוצדקת[16]

החלטה בדבר פגיעה בזכויות מתקבלת בנוהל מיוחד.[17]

הפוסקים דנים במקרים שבהם התורה אוסרת לחלוטין פגיעה בזכויות.[18]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להגבלת זכויות וחופשים.[19]

---

12 קיימות שלש השקפות יסוד בנוגע לזכויות אזרח וחופשים. א. המבוא להכרזה לכל באי עולם קובע: "הואיל והכרה בכבוד הטבעי אשר לכל בני משפחת האדם ובזכויותיהם השוות והבלתי נפקעות הוא יסוד החופש, הצדק והשלום בעולם...". ב. במדינות בהן המשטר קומוניסטי ובאחדות מהמדינות האסיתיות השלטון סבור שלו הזכות הבלעדית להחליט מה היא טובת המדינה, ולכן הוא זה שקובע את הזכויות והחופשים בהתאם להשקפותיו, לשאיפותיו ולצרכיו. ג. מדינות מוסלמיות ואפריקאיות אחדות מכירות בכבוד הטבעי, אולם סוברות שיש לכבד גם ערכים המעוגנים בתרבות העם ובדתו. וראה סעיף ק הערה 6; סעיף קסא הערה 39. על שלש ההשקפות ראה International Human Rights in Context עמ' 517 – 665.
ההשקפות השונות באו לידי בטוי בהצבעה באו"ם על אישור ההכרזה לכל באי עולם, ראה סעיף צח הערה 5.
דיון על זכות התאגדויות לנהל את ענייניהן כרצונם, גם אגב פגיעה מסוימת בזכויות אזרח של בני ההתאגדויות אחרות, ראה וויל קימליקה ורפאל כהן אלמגור, "מיעוטים עדתיים תרבותיים בדמוקרטיות ליברליות", סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית עמ' 187 – 209. וראה סעיף צח הערה 36.

13 עקרונות אלו מבוססים במדה רבה על דברי החפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י ב. וראה חזו"א חו"מ בבא בתרא יד יז: "... דבר שהכרעת הדעת לקבוע המנהג הישר אף שיקופח בזה היחיד זהו בכלל מגדר מלתא, כמו שתיקנו חכמים כמה תקנות מפני תיקון העולם". וראה סעיף פא.

14 הגבלות על זכות הנשואין ראה סעיף קפג. הגבלות על חופש הדת ראה סעיף רי. הגבלות על חופש הדעה והדבור ראה סעיף ריט. הגבלות על חופש העיסוק בהשכלה ובאומנות ראה סעיפים רכא – רכה. הגבלות על חופש העיסוק הכלכלי ראה סעיפים רנו רנז. הגבלות על בחירת מקצוע ראה סעיף רסב. הגבלות על הזכות לחינוך גבוה ראה סעיף רעח. הגבלות על טיפול רפואי ראה סעיף רפ. על מעצר חשוד ראה סעיף שכח.

15 ראה, לדוגמא, סעיפים פח שכה.

16 ראה סעיף פא. וראה סעיפים שא שח שכד שכה. על זכות יחידים לפגוע בזולת על פי עקרונות אלו ראה סעיפים קעג קפא קפו רעה שכו.

17 ראה סעיף צח הערה 37.

18 ראה א"ת ערך יהרג ואל יעבר. על חריגים ראה סעיף סז הערה 10; סעיף סח הערה 16.

19 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. ההצעה נותנת דוגמאות, שמהן ניתן להסיק כי פגיעה בזכויות מותרת מנימוקים של הוראות בטחון, סדר, נמוסין וצניעות (סעיף 15); הגנה על זכויות אדם וחירויות יסוד ושמירה על המשטר הדמוקרטי (סעיף 16). מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

ק. יעודי התורה ודמוקרטיה

המומחים למדעי המדינה סוברים, ששיטת המשטר הטובה ביותר היא השיטה הדמוקרטית. מעלותיה העיקריות הן – כיבוד זכויות אזרח וחופשים,[1] הקפדה על שלטון החוק,[2] דאגה לצרכי הכלל[3] והפרט,[4] שמירה על יחסי שלום בין הקבוצות השונות של הציבור,[5] חילופי שלטון בדרכי שלום ויכולת הסתגלות לשינויים המתרחשים במדינה ובעולם.

פרופ׳ אליעזר שביד כותב על דמוקרטיה בכלל ועל דמוקרטיה בישראל בפרט

- ״הנחת יסוד של החשיבה הפוליטית הדמוקרטית שבה מתבטא יתרונה על החשיבה הפוליטית של משטרים טוטליטריים, היא ההכרה המופנמת... שאין דגם שלטון אידיאלי. אדרבא, כדי שמשטר דמוקרטי יתפקד בצורה ההולמת את ערכיו, הוא חייב לעמוד לביקורת מעדכנת, מתקנת ומשפרת כמידת האפשר. שנית, שהמשכיות על בסיס מסורת שלטונית המשתנה רק בדרך של עדכון ושיפור, ולא בדרך של הפֵכה, היא תנאי יסודי לאופי הדמוקרטי של התהליך הפוליטי״.[6]

---

1 מאה וארבעים וארבע מדינות חתמו על האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות (כתבי אמנה 1040). ארבעים ושש מדינות לא חתמו על האמנה ושלש חתמו אך לא אשרו את האמנה, ראה דו״ח האו״ם Human Development Report 2000 עמ׳ 48 – 51.

2 אין קשר הכרחי בין היות המדינה דמוקרטית ובין השמירה על שלטון החוק, אולם ההנחה היא שבמשטר דמוקרטי ליברלי קיימים יותר מנגנונים המבטיחים את שלטון החוק, וראה סעיפים קנ – קנה.

3 ראה Development as Freedom עמ׳ 16, שמעולם לא היה רעב מתמשך במדינה דמוקרטית, וראה The Law of Peoples עמ׳ 16. היו שטענו שמדינות דמוקרטיות כלל אינן נלחמות זו בזו אך מחקר מודרני המצוטט בספר מלחמה ואסטרטגיה עמ׳ 276, בדק את אמיתות טענה זו בין השנים 1916 – 1965, והגיע למסקנה שאין ערובה לכך שלא תהא מלחמה בין דמוקרטיות אך מלחמה מעין זו היא נדירה, ומספר החללים שנפלו במלחמות בין דמוקרטיות היה קטן יחסית.

4 ראה: Richard J. Anderson, ״Democratic Rights at National and Workplace Levels״ בקובץ: The Idea of Democracy, עמ׳ 118 – 148, שהמבחן העליון של כל שיטת משטר הוא יכולתה להגן על הזכויות הבסיסיות של האזרחים. לדעת הכותב, בתנאים של היום נראה שאין תחליף לדמוקרטיה. וראה Democracy and its Critics עמ׳ 311, שיחודו של המשטר הדמוקרטי ליברלי בא לידי בטוי בתחומים הבאים. א. מבטיח חירות מירבית לכל אחד לפעול כפי הבנתו וכפי מצפונו וכד׳; ב. מאפשר פיתוח האישיות בכל התחומים; ג. מאפשר לכל אחד להגן על האינטרסים שלו ולקדם את מטרותיו ביחד עם אחרים. וראה שם עמ׳ 51, שהמדינה הטובה האפשרית, היא זו המצמצמת למינימום את הכפיה ומגדילה למקסימום את ההסכמה, בתוך הגבולות שנקבעו על ידי התנאים ההיסטורים, ובכפוף לרדיפה אחר ערכים נוספים ובכללם אושר, חירות וצדק. כאשר שופטים על פי מטרות אלו, המדינה הטובה ביותר היא מדינה דמוקרטית. וראה The Constitution of Liberty עמ׳ 107, המונה את מעלות השיטה הדמוקרטית: א. זו השיטה היחידה שבה ניתן לקבל החלטות ואף להחליף שלטון בדרכי שלום. ב. במשטר דמוקרטי יש הכי הרבה סכויים שחירות האזרח תשמר. ג. זו שיטה המבטיחה שהמון העם יזכה לחינוך ראוי, שכן הוא מחזיק בידו את זכות הבחירה. לדעתו זו המעלה החשובה ביותר של הדמוקרטיה.

5 ראה The Constitution of Liberty עמ׳ 402 שהשיטה הדמוקרטית היא היחידה המאפשרת לחברה הטרוגנית לחיות ביחד בדרכי שלום.

6 אליעזר שביד, ״מדינה יהודית דמוקרטית: מאמר פילוסופי-פוליטי היסטורי, דברים ושברי דברים עמ׳ 359 – 394, 367. וראה What is Political Philosophy? עמ׳ 38; Liberalism, Constitutionalism and Democracy עמ׳ 67. פרופ׳ האיק (Hayek), בספרו The Constitution of Liberty עמ׳ 106, כותב שדמוקרטיה היא כנראה השיטה הטובה ביותר להשגת מטרות מסוימות, אך אינה מטרה כשלעצמה. במבוא של A Preface to

- "המורשת הפוליטית של עם ישראל כפי שהיא מתבטאת בתנ"ך, ואחר כך המורשת הקהילתית של העם היהודי בגולה, הן מן הדוגמאות המעניינות ביותר של חקיקה והנהגה דמוקרטיות שהייתה להן השפעה גם על התגבשות הרעיון הדמוקרטי בתרבות המערב בזמן החדש. בחינת מצבה, אתגריה ובעיותיה של הדמוקרטיה היהודית לאומית הישראלית כיום מחייבת מודעות לשני הקשרי זיקה אלה: הקשר הזיקה למורשת התרבותית של העם היהודי מזה והקשר והזיקה לתהליכי התגבשות של הדמוקרטיה הלאומית המודרנית בארצות המערב מזה".[7]

*

בדרכים רבות מבטיח המשטר הדמוקרטי את הגשמת יעודי התורה, אולם אין באפשרותו לעשות זאת בשלמות מהסיבות הבאות[8]

- משטר דמוקרטי אינו פועל להגשמת כלל יעודי התורה[9] ואף אינו מתחייב לתת צביון יהודי למדינה.[10]
- עשויות להתקבל החלטות שהן בניגוד לתורה[11]
- למנהיגות הרוחנית סמכויות מצומצמות בלבד[12]

עם כל זאת, פוסק הרב הרצוג: "מדינתנו דמוקראטית תהא, ומוכרחת היא להיות דימוקראטית".[13]

Democratic Theory כותב המחבר שעוד לא הוכרע האם הדמוקרטיה מבוססת באופן מהותי על שיקולים מוסריים או על שיקולים מעשיים. וראה The Idea of Democracy עמ' 118 – 148 שבתנאים של היום כנראה אין תחליף לדמוקרטיה, אך אם תמצא דרך אחרת להגן על זכויות אזרח, אין כל מניעה מלישם אותה.

7 אליעזר שביד שם עמ' 366. וראה סעיף ו הערות 20 – 22. וראה סעיף קסא הערה 39. וראה הערה 22.

8 ראה סעיף יד על המשטר האידיאלי.

9 ראה, לדוגמא, קסא – קסד קע רי ריט.

10 ראה לנבוכי התקופה עמ' 282: "הציונות החילונית... סותרת את אחד העיקרים שבא עוד לפני י"ג העיקרים של הרמב"ם... והוא כי אין אומתנו אומה אלא בתורתה". וראה לפרקים עמ' רל: "הממשלה העברית הכריזה על האופי החילוני של המדינה, ולא התביישה להצהיר בפומביות צווחנית כי מדינת ישראל היא מדינת החוק ולא מדינת ההלכה. ואנו יודעים את פירושו של חוק זה, שאינו אלא פתיחת שער לכל רוחות הנושבות מאירופה ומאמריקה. הפרזיולוגיה הנישאת בפי דברי המדינה על המורשה הגדולה והנצחית של עם ישראל, איננה יותר ממליצה ריקה, אפילו אם היא משתמשת בפסוקים לקוחים מדברי הנביאים הקדושים, כל עוד אינה מצטרפת לשפת המעשים והמימוש הריאלי". וראה דברי הגות והערכה, מה דודך מדוד עמ' 89, בהספד על הגרי"ז: "שהמדינה לא מצאה מקום במערכת חשיבתו ההלכתית ובסולם הערכים ההלכיים שלו. לא היה לאל ידו לתרגם את האידיאה של ריבונות מדינית חילונית לתכנים ולערכים הלכיים".

11 ראה סעיף מו. ראה תחוקה לישראל ג על פי התורה, הערות הרבנים להצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 39: "הרבנים מגנים, שבין העיקרים לא נקבע הכלל, ששום חוק לא יוכל להתנגד לדיני התורה".

12 ראה סעיפים קכט קל קלז.

13 תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 222. וראה סעיף כח הערה 16. וראה הצעה לחוקה, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 סעיף 2: "ישראל היא רפובליקה רבונית, חפשית, דמוקרטית". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף 2, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

נראה שלכך כמה טעמים

א. המשטר הדמוקרטי מבטיח חופש דת לכל אחד.[14]

ב. יד ישראל אינה תקיפה לפעול להגשמת יעודי התורה במלואם.[15]

ג. בתנאים של ימינו, משטר דמוקרטי עדיף על פי משטרים אחרים המוכרים לנו.[16] כותב הרב כלפון משה הכהן: "ועוד הפליא ה' חסדו אלינו כי כל העמים והמלכים הנאורים נתנו חופש ודרור גמור בכל דבר דת ודין ואין כל מעצור בשמירת הדת בשום צד ואופן... כי זה עיקר וקיום כל היסודות אשר לכל ממלכה ובזה רק בזה היא צועדת הממלכה קדימה לפנים ולא לאחור".[17]

ד. מקימי המדינה התחייבו בפני מדינות העולם שהמדינה תהא דמוקרטית.[18]

בכל הדורות, גם בקהילות שפרנסיהן לא פעלו תמיד על פי דין תורה, הכירו חכמי ישראל בתוקפו של שלטון של הקהלה[19] או של איחוד קהילות.[20] החכמים סברו שבתנאים הקיימים יש לפעול להשגת יעודי התורה קמעא קמעא.[21]

וכל מי שבידו הדבר מצווה לפעול כדי שמדינת ישראל תהיה יותר יהודית. כותב הרב הרצוג: "... רצוננו - שאיפתנו שהיא תהא דימוקראטית ברוח הישראלית המקורית, ברוח של 'ואהבת

---

[14] ראוי לציין, שבמדינת ישראל כיום משרדי הממשלה והצבא שובתים בשבתות ובמועדי ישראל ונשמרת בהם הכשרות. ברוב המדינה אין תחבורה ציבורית בשבת. נשואין וגירושין הם כדת משה וישראל. אסור ליבא מוצרי מזון טריים שאינם כשרים. חוק השבות מאפשר לכל יהודי להתישב בארץ ישראל. כל נהנה מחופש דת אפילו בצבא. המדינה תומכת בלומדי בתורה ופוטרת אותם משירות צבאי ועוד ועוד. פרט לחוק אחד שהתקבל לפני יותר מששים שנה הכנסת אינה מקבלת חוקים בניגוד לתורה, ראה סעיף קסד הערה 44. וראה שו"ת משנה הלכות יד קכב, המשבח את החוקה האמריקאית המפרידה בין דת ומדינה. וראה שו"ת משנה הלכות ד יח: "ומ"ש דהא דהתירו לבנ"י לילך לצבא מטעם פיקוח נפש פגעו בה, דאם לא ירצו אז יאמרו עלינו מרגלים אתם ואין רוצים לעבוד עבודת המלך, ויגזרו עלינו גזירות רעות... ובודאי במלכות הזאת שאנחנו גרים בה שהוא מלכות של חסד...". לשיטתו צ"ע מפני מה אין היהודים מצווים לעזוב את ארצות הברית ולעבור למדינה שאין בה גיוס חובה?

[15] ראה סעיף פו.

[16] על חסרונות משטר מלוכני ראה סעיף ד. בענין תכנית החלוקה כותב הרב פרנק: "... אם אין בידינו להוציא את כל ארץ ישראל – למה נוותר ונפסיד גם את המחצה? הרי בודאי מה שאפשר להציל עלינו להציל", ראה ד"ר איתמר ורהפטיג, "עמדת רבנים בפולמוס חלוקת הארץ" (תרצ"ה) תחומין ט, עמ' 277 ובשאר חלקי המאמר. על החלטות שהן בבחינת הרע במיעוטו ראה סעיף עח. וראה חוקת עולם א עמ' 63 – 64: "אין לנו רשות לבטל עצם הדין של יסוד מלכות בישראל כי יש תקוה לאחריתנו... ואם אנו מחליטים כבר כעת בקבלת החוקה שמהיום והלאה מלכות ישראל בטלה אנו עוקרים מצוה אחת מן התורה, שהיא מן המצוות העיקריות של המשטר וסדר המדיני בישראל". לפיכך הוא מציע לקרוא למדינה בשם "מלכות ריבונית חפשית דימוקרטית". ניסוח הצעה זו נראה כחוכא וטלולא שהרי מלכות ודמוקרטיה הנן תרתי דסתרי. בכל מקרה, כל הרבנים שדנו בהצעת החוקה של ד"ר כהן לא חששו לטענה של החוקת עולם.

[17] דרכי משה פרשת תזריע.

[18] ראה סעיף שכא הערה 23.

[19] על השלמה עם שלטון שאינו אידיאלי ראה בעיקר סעיפים קיט קכא קלב קלט.

[20] ראה רמב"ם סנהדרין ב ה; רמב"ם חנוכה ג א. וראה עין איה שבת א פרק שני רנט, שמבאר מפני מה שיבח רבי יהודה את השלטון הרומי. ראה גם סעיף רב בענין היחס למלך רשע.

[21] ראה סעיף ס.

לרעך כמוך' ושל 'צדק צדק תרדוף'. אין זה הכיון שלנו שהדימוקראטיה שלנו תהא חיקוי גמור, מעשה קוף, משועבדת ברוחה אל הדימוקראטיות של הגויים. רצוננו לקבל השראה והדרכה ממעיין החיים שלנו, ממקור ישראל".[22]

כל יזמה לחיזוק יהדותה של המדינה צריכה להתבצע בנחת ובדרכי נעם ושלום. כותב הראי"ה קוק: "סדרי החברה האנושית הם שלשלת גדולה, והפרטים רבים עד אין חקר והם אחוזים זה בזה... על כן אין למהר להתפרץ להרס סדרי החברה המדינית גם אם יראה בה פרטים רבים שאינם לפי הצדק והיושר לפי דעו... ובאשר אי אפשר לאדם להקיף את כל ארחות החברה האנושית לכל פרטיה, על כן לא יוכל להשען על בינתו, כי במקום הירוס איזה סדרים שיתוקנו לפי השערתו בטובים מהם, לא יגרם על ידי זה קלקול רב ביתר הסדרים הרבים הנעלמים מעיניו. על כן בענין רב ועצום כזה... ראוי להתנהל בנחת לפי סדרי התורה וארחות הצדק בשלום וריעות...".[23]

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה".[24]

השנויים המיוחלים לעתיד לבא לא יתחילו בתחום הפוליטי. הרמב"ם כותב: "... ואמר 'השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה ואחרי כן יקרא לך עיר הצדק', וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה' לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה' ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בא המשיח".[25] כותב הרש"ר הירש: "לא מבחוץ יבוא תיקון לעולם. לא בכפיית שלטונות וחקיקת מחוקקים... רק המהפכה הפנימית של הרוח והנפש רק היא תעמיד דור אנשים המתחנכים לחובה".[26] כותב הרב סולובייצ'יק: "ההתעוררות הדתית הכללית שלה אנו מייחלים, לא תתקיים בזירה הפוליטית. נחוצה התעלות מעבר לגבולות הצרים של הפוליטיקה... למישור עליון של תנועת רוח חובקת זרועות עולם".[27]

---

[22] תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 222. על הבדלים בין השקפת התורה ובין השקפות אחרות בענין זכויות אזרח ראה הרב אברהם שרמן, "חוקי יסוד זכויות האדם לאור תורת ישראל ומשפטיה", תורה שבע"פ לו ירושלים תשנ"ה עמ' עט - צג, צ, הרב שלמה דיכובסקי, "תחומי החיכוך בין בתי הדין הרבניים לבתי המשפט האזרחיים", תורה שבע"פ הרצאות בכינוס הארצי השלשים לתורה שבעל פה, ירושלים תשמ"ט עמ' כז – מב, וכן ד"ר ג. גרמן, "מדינה יהודית ודמוקרטית", תחומין יח עמ' 474 – 483.

[23] עין איה שבת א פרק ראשון לב. וראה אגרות הראיה א אגרת פט. וראה סעיף ס.

[24] רמב"ם מלכים יא א. וראה סעיף ז. וראה מלכי בקדש א עמ' 36: "כי הדמוקרטיה תהי בטבע האנוש ולא תצטרך עוד לממשלה ומשטר כלל כי כל הטוב אשר אנו מבקשים על ידי הממלכה והמשטר יהיה בטבע האנושית המתוקנה וישאף רק אל הדעת והתבונה". וראה סעיף נב, שלדעת הרמב"ם בימות המשיח "עולם כמנהגו נוהג".

[25] משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין א ג.

[26] הרש"ר הירש בראשית יח, יז-יט.

[27] דברי השקפה עמ' 216. וראה ראה סוף סעיף ד ו סעיף פו. ראה The Constitution of Liberty פרק שלישי סעיפים 1- 2, שגם במילי דעלמא מוכיח הנסיון ההיסטורי כי התקדמות בתחומים השונים חלה בדרך כלל לא כתוצאה מניהול ריכוזי שלטוני, אלא כתוצאה מהתקדמות של יחידים שהרבים באים בעקבותיהם. ראה גם שם עמ' 112 שמטבע הדברים מנהיג פוליטי פועל רק כאשר הוא מצפה לתמיכה ציבורית רחבה ולפיכך אין לצפות ממנהיגים פוליטים לרעיונות רוחניים חדשים.

פרק כ. מנויים

קא. מנוי מועמדים ראויים

מצוה למנות את הפרנסים הטובים ביותר

מלך אומרת הגמרא: "אמר רב יהודה אמר רב, שלשה צריכים רחמים מלך טוב, שנה טובה וחלום טוב".[1]

כותב נפת צופים: "... אמר ישעיהו בפרשת 'הן לצדק ימלך מלך'. וזה כי בתחילה באר מה הראוי למלך, שהוא הגדול באומה ההיא שימלך עליה, ולזה, צריך שיהיה גדול המעלה והחשיבות אחר שהפחיתות והתכונות הרעות בו מזיקות מאד... לכן יחס למלך הצדק...".[2]

פסוק מפורש בספר שמואל: "הראיתם אשר בחר בו ה' כי אין כמהו בכל העם".[3]

פרנסים כותב החינוך: "שלא למנות דיין אדם שאינו חכם בדיני תורה... ועל זה נאמר 'לא תכירו פנים במשפט'... ומכלל מצוה זו גם כן לפי הדומה, שכל מי שבירו אותו הקהל בני הקהל למנות עליהם ממונים לשום ענין, שישים כל השגחתו וכל דעתו למנות מהם הראויין והטובים על אותו מינוי שהקהל צריכין אותו...".[4] כותב הרב אלמושנינו: "והנה ההנהגה הראויה בקבוץ הנבחר תושלם בג' דברים. הא' הוא בשלמות המנהיג שיהיה ראוי לכך...".[5] כותב הדברי חכמים: "ראוי ונכון לחכמי הדור... ממני הפרנסים והדיינים וגבאים ושאר התמנויות... לברה ההגונים והמובחרים מבני הקהילה שהם ביותר ראוין לזה".[6]

בקסטיליה תקנו: "עליהם לבחור את המתאימים ביותר והראויים ביותר שניתן למצוא באיזור, מאחר והתורה מזהירה אותנו לעיתים קרובות בענין זה...".[7]

דיינים פסוק מפורש בתורה: "צדק צדק תרדף", ומבאר הספורנו: "כשתתן לך שופטים, אתה הממנה את השופטים בחר את היותר שופטי צדק...".[8] פוסק המבי"ט: "מצות מינוי דיינים היא הגדולים שבעיר בחכמה ושלימים יותר מאחרים בשבע מדות שמנו חכמים בדיינים".[9]

פסוק מפורש בתורה "ויבחר משה אנשי חיל מכל ישראל", ומבאר הרמב"ן: "... כי כיון שאמר 'מכל ישראל' אמר שיהיו המובחרים מכלם...".[10]

מרא דאתרא כותב מהר"ח פאלאג'י: "... דכל שיש בעיר ב' הגדול בחכמה הוא הקודם להיות דיין ומורה צדק בעיר דאיכא משום מ"ע צדק צדק תרדוף, שדרשו רז"ל... הלך אחר בית דין יפה".[11]

---

1 בבלי ברכות נה א. וראה פירוש רש"י שם. וראה ספורנו על דברים טז יח.

2 נופת צופים השער הרביעי פרק מח.

3 שמואל א י כד. וראה מלכים ב י ג: "וראיתם הטוב והישר מבני אדניכם ושמתם על כסא אביו...".

4 ספר החינוך תיד. וראה סעיף מז הערה 11.

5 מאמץ כח הדרש האחד ועשרים דף קסט א.

6 דברי חכמים (פוחוביצר) שער התשובה כג. על השרש ברה ראה שמואל א יז ח: "... ברו לכם איש וירד אלי".

7 Jewish Self-government in the Middle Ages עמ' 357. התקנה משנת ה' קצב.

8 ספורנו על דברים טז כ. וראה עמק הנצי"ב על הספרי ריש פרשת שפטים ד"ה והלא כבר נאמר.

9 שו"ת מבי"ט א רפ.

10 פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כא.

11 רוח חיים ב חו"מ יב ב.

התורה קובעת מה הם התכונות והכישורים של פרנסים.[12] פשיטא, שיש למנות את בעלי תכונות וכישורים אלו ברמה הגבוהה ביותר, אם כי מותר לממנים לקחת בחשבון גם שיקולים נוספים[13] כגון מנוי על פי עקרון היצוגיות,[14] ירושה בשררה,[15] או התחשבות ברצון הציבור.[16]

בזכות פרנסים טובים זוכה הציבור לסיעתא דשמיא. אומרת הגמרא: "ר' יוסי ב"ר יהודה אומר: שלושה פרנסים טובים עמדו לישראל אלו הן משה ואהרן ומרים וג' מתנות טובות ינתנו על ידם ואלו הן באר וענן ומן, באר בזכות מרים עמוד ענן בזכות אהרן מן בזכות משה".[17] אומרת התוספתא: "כל זמן שהיו יהושע והזקנים קיימים... לא הזיקו עובדי כוכבים את ישראל".[18] בהלכה שלאחריה אומרת התוספתא: "כל זמן שהיה שמואל קיים היו פלישתים נופלים ביד ישראל".[19] כותב רש"י: "זכותו של דוד עומדת לו ליואב במלחמותיו".[20]

אסור למנות פרנסים שאין להם תכונות וכישורים מתאימים או שהם פסולים להתמנות

מלך שנינו במסכת סוטה: "אגריפס המלך עמד וקיבל וקרא עומד ושבחוהו חכמים וכשהגיע 'ללא תוכל לתת עליך' זלגו עיניו דמעות. אמרו לו אל תתירא אחינו אתה אחינו אתה",[21] ואומרת הגמרא: "תנא משמיה דרבי נתן: באותה שעה נתחייבו שונאי ישראל כלייה, שהחניפו לו לאגריפס".[22]

פרנסים כותב החינוך: "... שכל מי שבירר אותו בני הקהל למנות עליהם ממונים לשום ענין... לא יגור מפני איש למנות מי שאינו ראוי".[23]

דיינים פוסק הרמב"ם: "כל סנהדרין או מלך או ראש גולה שהעמידו להן לישראל דיין שאינו הגון ואינו חכם בחכמת התורה וראוי להיות דיין... הרי זה שהעמידו עובר בלא תעשה, שנאמר 'לא תכירו פנים במשפט', מפי השמועה למדו שזה מדבר כנגד הממונה להושיב דיינים... ועוד אמרו כל המעמיד לישראל דיין שאינו הגון כאילו הקים מצבה... שנאמר 'ולא תקים לך מצבה אשר שנא ה' אלוהיך', ובמקום תלמידי חכמים כאילו נטע אשירה...".[24]

הרמב"ם פוסק שלמנוי דיינים פסולים או שאין להם כישורים מתאימים אין תוקף: "מי שאינו ראוי לדון מפני שאינו יודע או מי שאינו הגון, שעבר ראש גלות ונתן לו רשות או שטעו בית דין

---

[12] ראה סעיפים קב – קו.

[13] ראה ב"ח על טור חו"מ ריש סימן ח: "... דכל שהוא בקי בדינים אינו עובר בלא תעשה ואף על פי שיש גדול ממנו בעיר ומינהו לזה בשביל שהוא קרובו וכן נוהגים בכל המקומות אף על פי שאינו משנת חסידים".

[14] ראה סעיף קכא.

[15] ראה סעיף קטז.

[16] ראה שו"ת חתם סופר או"ח יב. וראה סעיף קט.

[17] בבלי תענית ט א.

[18] תוספתא סוטה יא ה.

[19] תוספתא סוטה יא ו.

[20] רש"י בבלי סנהדרין מט א ד"ה אילמלא דוד. וראה רנה של תורה, מיטב שיר, שיר השירים ה א.

[21] משנה סוטה ז ח.

[22] בבלי סוטה מא ב. על אגריפס ראה סעיף קח הערה 41.

[23] ספר החינוך תיד.

[24] רמב"ם סנהדרין ג ח. פשטיא, שהממנה דיין שאינו ראוי מבטל גם מצות עשה של מנוי שופטים.

ונתנו לו רשות אין הרשות מועלת לו כלום עד שיהא ראוי, שהמקדיש בעל מום למזבח אין הקדושה חלה עליו״.[25]

אם בראש הציבור עומדים פרנסים שאינם ראויים נענשים הממנים ונענש הציבור כולו.[26] כותב האברבנאל: ״הזהירו על המנוי הזה באמרו: ׳צדק צדק תרדף׳, רוצה לומר הדבר הצדיק והישר אותו תרדוף במנותך האנשים ההגונים לשפוט... ואם לא תעשה כן יהיה בהפך שרשעת השופטים ימיתו הנקיים שבעם והם יהיו סיבה שיאבדו מהרה מן האדמה אשר נתן ה׳ להם״.[27] פסוק מפורש בתורה ״אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם״, ומבאר הרד״צ הופמן: ״אם הכהן הגדול נכתם בעוונות, ואינו ראוי עוד להיות בא-כוחו של העם, חלה אשמתו, שאשם לה׳, על העם, שלא בחר בנציג המתאים, והוא חייב לכפר בעד בא כוחו״.[28] כותב אם הבנים שמחה: ״וכל הצרות שבאות על ישראל הוא מחמת מנהיגים לא טובים״.[29]

התורה קובעת מנגנונים המבטיחים בחירת פרנסים ראויים

א. פירוט תכונותיהם וכישוריהם[30]

ב. מנגנון לאיתור מועמדים[31]

ג. הכשרת מועמדים הרמב״ם פוסק בהלכות מלכים: ״... הניח בן קטן משמרין לו המלוכה עד שיגדיל... היה ממלא ביראה אף על פי שאינו ממלא בחכמה מעמידין אותו במקום אביו ומלמדים אותו״.[32] הירושלמי אומר: ״לא היה כהן גדול מתמנה להיות כהן גדול עד שהוא נעשה סגן״.[33]

בפוזנא החליטו: ״כשישלחו הפרנסים לאסיפות וועד קודש לארצות יצ״ו מחויבים לברר אחד מהשלחן הטהור מנהיג אחד שעדיין לא היה אצל הוועד כל ימיו עם מנהיג אחר שכבר היה לעולמים אצל הארצות שיודע בטיב עסקי ארצות יצ״ו באופן שילמוד החדש מהישן סדר והנהגות עבודת הקודש מארצות יצ״ו שיכול לעמוד בקשרי המלחמה״.[34]

---

[25] רמב״ם סנהדרין ד טו.

[26] לגבי מנוי ש״צ שאינו ראוי ראה ספר חסידים (מרג.) תשפה; מ״ב תקפא ס״ק י.

[27] אברבנאל דברים טז יח. וראה רמב״ם סנהדרין ג ח.

[28] ספר ויקרא מפורש בידי הרד״צ הופמן ויקרא ד ג.

[29] אם הבנים שמחה, הקדמה שניה עמ׳ לג. וראה רש״י בבלי בבא קמא נב א: ד״ה עביד לנגדא סמותא: ״... כשהמקום נפרע משונאי ישראל ממנה להן פרנסים שאינן מהוגנין״.

[30] ראה סעיפים קב – קו, קו. וראה פרקים במחשבת הרב עמ׳ 97: ״קשה לנסח ולהגדיר אמות מידה המאפיינות מנהיגות אידיאלית״. אמנם התורה קובעת אמות מידה אלו.

[31] ראה רמב״ם סנהדרין ב ו: ״וצריך להשתדל ולבדוק ולחפש שיהיו כולן בעלי שיבה וכו׳ ״. וראה רש״י במדבר כז יח; אור החיים דברים טז כ; פלא יועץ ערך משפט ודין. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ׳ 45: ״... שמינוי דיינים בישראל כרגיל בימי קדם... שיש אחד שממנה דיינים שזהו תפקידו...״.

[32] רמב״ם מלכים א ז. וראה בבלי מגילה ו א: ״זו קיסרי... דמרבי בה מלכי...״. וראה משך חכמה בראשית מ יג. וראה סעיף קטז הערה 13.

[33] ירושלמי יומא ג ח. וראה קרבן העדה שם. וראה רמב״ם סנהדרין א ח, על מנוי דיינים נוספים לסנהדרין.

[34] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ קעז החלטה משנת תל״א לפ״ק, וראה גם שם א׳ תשפד. וראה פנקס קהילת ברלין 245 ד החלטה משנת תקכ״ח לפ״ק. וראה דרכי משה פרשת פנחס. וראה סעיף קנא.

ד. עידוד המועמדים להסכים להתמנות[35]

ה. המועמדים הראויים מצווים להסכים להתמנות[36]

ו. על הממנים לשכנע את הציבור להסכים למנוי[37]

ז. נוהל בחירות ראוי[38]

ח. לפרנסים תנאי עבודה מתאימים[39]

ט. לפרנסים סמכויות המאפשרות להם למלא את תפקידם בצורה הטובה ביותר[40]

י. שמירה על כבודם כותב התשובה מאהבה: "אם לא נחלוק כבוד לראש הכנסת מי יטריח עצמו".[41] ברומא החליטו: "הסכימו כולם יחד שגזבר הקהל הנעשה חדש... ילכו... מעלת הממונים ומלוין אותו בביתו... ועוד שישב בבתי כנסיות ובכל מקום קרוב למעלת הממונים".[42] כותב מהר"ח פאלאג'י: "מנוי חדש, המנהג בעיר לומר מי שברך...".[43]

יא. משכורות הוגנות פוסק הרמב"ם: "דיינין שדנין את הגזלנין בירושלם נוטלין שכרן מתרומת הלשכה, וכמה היו נוטלים תשעים מנה בכל שנה ואם לא הספיקו להן מוסיפין להן, אף על פי שלא רצו מוסיפין להן כדי צרכן והם ונשיהם ובניהם ובני ביתן".[44] פוסק החתם סופר: "כיון שנתמנה פרנס על הציבור המחוייבים לעשות לו פרנסתו וצרכי ביתו ואם אינו רוצה לקבל כדי סיפוקו כופים אותו...".[45] כותב מהר"ח פאלאג'י: "נהגו בכל

---

35 ראה במדבר כז כב: "ויקח את יהושע", ומבארים הספרי ורש"י שם: "לקחו בדברים והודיעו מתן שכר פרנסי ישראל לעולם הבא". וראה רש"י במדבר יא טז; רש"י דברים א טו. וראה ירושלמי שקלים ה א, ולפי דעת קצת מן המפרשים ר' יוסי ניסה לשכנע אנשים בכופרה שיקבלו על עצמם להיות פרנסים. וראה שו"ת הרא"ש פה ה: "כן הוא דרך גדולי הדור לבקש מאנשים נכבדים שיתמצעו לשמוע דברי ריבות שבין האנשים, שרוב האנשים מושכין עצמן מן הדין, ולא יעשו אלא בבקשה או בכפיה של הגדולים".

36 ראה סעיף ר.

37 ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר כז יט. וראה רש"י בבלי סנהדרין ב א ד"ה סנהדריות: "שהיו מושיבים סנהדרי קטנה של עשרים ושלשה בכל עיר ועיר... וצריכין בית דין הגדול שבלשכת הגזית לצאת ולהושיבם".

38 ראה סעיפים קי – קטו, קיז – קכא. וראה פירוש הרש"ר הירש שמות יח כא.

39 ראה פנקס קהל וירונה ג קלז החלטה משנת שס"ז: "יען כי... נתרבה משא הפרנסים, כמעט לא יוכלו שאת, בחרו... פרנס להקל מעל משמרת פרנסים...".

40 מלבד הסמכויות המפורטות לעיל, ראה סעיף יד, לפרנסים סמכות לבחור את הכפופים להם. ראה ירושלמי ברכות ט ב: "כיון שמת דוד עמד שלמה וחילף סנקליטין שלו", ובפני משה שם פירוש המלה סנקליטין: "השרים והממונים". וראה ספר החינוך תקנ: "שלא למנות שני אנשים לעולם בדבר מכל הדברים שיהיו רחוקים בטבעם ומשונים בהנהגתם". וראה גליון מהרש"א שו"ע יו"ד רמה: "אדם שממנים אותו על הצבור אין הצבור רשאי למנות אחר לסייע כי אם מי שירצה בו האדם המנוי". וראה חשוקי חמד על יומא עמ' דש - שה, שכאשר ממנים סגן לרב יש למנות מועמד שיקבל על עצמו את מרות הרב. וראה סעיף קמה הערות 4 5.

41 שו"ת תשובה מאהבה א רח. וראה שם א קט. וראה שו"ת חוות יאיר רו; דרכי משה פרשת קרח.

42 פנקס קהילת רומא החלטה 792 משנת תכ"ב לפ"ק. וראה את התקנות של דניאל מפיזה לקהילת רומא, הנזכרות לעיל סעיף ו הערה 45, תקנה ח בתרגומו של אריאל ויטרבו: "מצהירים, שמיד שיבחרו... החובה לפרסם אותם... כדי שיכובדו ויזכו להוקרה מכל הציבור היהודי, באמצעות שבחים וכיבודים".

43 משא חיים מערכת מנהגים קכה. וראה כתבי ר"י אבוהב, "תקנות ק"ק צור ישראל בעיר ריסיפי, בראזיל", הקדמה, עמ' קעד ושם סעיף 4. על ברכה לפרנסים שסיימו את תפקידם ראה שו"ע או"ח רפד ז בהגה.

44 רמב"ם שקלים ד ז.

45 שו"ת חתם סופר חו"מ כא. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קסד. וראה בבלי שבת קיד א: "אמר ר"י: איזהו תלמיד חכם שבני עירו מצווים לעשות לו מלאכתו זה שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים". וראה חידו"א שם. וראה בבלי סנהדרין ז ב: "רב כי הוה אתי לבי דינא אמר הכי וכו' ". וראה סעיף שמ. וראה סעיפים מז נג.

מקומות ישראל שהרב של עיר יש לו הפרנסה וסיפוק מאנשי העיר כדי שלא יצטרך לעסוק במלאכה בפני הבריות ויתבזה התורה בפני ההמון".[46] פוסק הדברי מלכיאל: "וכן המנהג בכל תפוצות ישראל להספיק לעת זקנה את המשרתים בקודש".[47]

יב. ביטוח מפני נזקים[48] במעהרין החליטו: "אם יבא ח"ו עלילה על איזה ראש מדינה או על אחר... אזי מחוייבים כל בני המדינה יצ"ו לעמוד לעזרתו, ומחויבים להחזיר לו מעותיו וגם כל הוצאותיו וכל ההיזקות הנולדים לו מחמת זה".[49] באחד מתשובותיו מצטט המבי"ט הסכם שבין רב ובין עירו: "וכל הפסד ונזק והוצאה שיבא להחכ' הנז' ח"ו משום דבר מזה מכל איזה אדם שיהיה עלינו ליהדר באחריות גמורה על כל נכסינו".[50] כתב הרבנות של בעל השאגת אריה מציין: "גם מחוייבים ה"ה הקהל י"ץ בחיוב גמור לסלק מן האב"ד כל ערעורים וסכסוכים והיזקים שיכולים לבוא עליו מחמת הרבנות שלו...".[51]

יג. חסינות[52] פוסק הרשב"א: "לפי שישראל טרופין הם בעולם הזה בתוך הגולה, וצריכין הם לאנשים זריזין ואשר כח בהם להתעמל ולטרוח ללוות ולעמוד בהיכל מלך על צרכיהם הרבים, ואם היו צריכין לישבע על כל פרוטה ופרוטה שיוציאו, ממנעו ולא עבדי".[53] החלטה ברוח זו נתקבלה בפוזנא,[54] ובמקומות נוספים.[55]

כיום לאור ירידת הדורות,[56] יש לעשות מאמץ מיוחד למנות את הטובים ביותר. פוסק הרב עובדיה יוסף: "... א"כ כל שכן חברי הועדה הללו שנתמנו כדי לבחור את הדיינים הכי טובים, שיוכלו לשפוט משפט צדק, שעליהם לבחור את המועמד היותר הגון וראוי, ולנהוג ללא כל משוא פנים, כדין היושבים על מדין המוזהרים על כך".[57] כותב הרב שטרנבוך: "במלחמת היהדות החרדית

---

46 יפה ללב ד חו"מ ח ס"ק כ.

47 שו"ת דברי מלכיאל ד סד. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרטז החלטה משנת ת"ט לפ"ק: "הישיש הזקן שקנה חכמה... הסתלק את עצמו ופסק מלישב על מדין... מרוב זקנתו, בכן מאד מאד נחנו מפילים תחינותינו בעדו... כדי שיתפרנס דרך כבוד". וראה פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה יח החלטה משנת ת"ד לפ"ק. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רפו, בדבר סיוע למי שהיה פרנס לעלות לא"י. וראה פנקס הכשרים של פוזנא תרכה החלטה משנת ת"י לפ"ק; פנקס קהל טיקטין 72; פנקס קהל וירונה ב תסט. על פרנסתו של מלך שנצטרע ראה שאילתות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה ל א.

48 ראה רש"י שמות ג יב: "כאשר ראית הסנה עושה שליחותי ואיננו אוכל כך תלך בשליחותי ואינך ניזוק".

49 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק נט. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשסג החלטה משנת ת"ד לפ"ק.

50 שו"ת מבי"ט ג קפח. וראה שו"ת מבי"ט ג רכח.

51 פרופ' שמעון שורצפוקס, "תנאי הרבנות של השאגת אריה בק"ק מיץ", מוריה קסט – ע מנחם אב תשמ"ו סעיף טית עמ' פה. וראה תקנות חכמי מכנאס תקנה כג הערה 6.

52 ראה סעיף שיד.

53 שו"ת הרשב"א ג תב. וראה שו"ת גינת ורדים חו"מ ג ב שמעיקר הדין פרנס פטור משבועה. וראה שו"ת תורת חיים א צד, שהציבור התחייב מראש שלא לבא בתלונות אל שלוחי הציבור בטענה שבזבזו כספים ללא צורך.

54 ראה פנקס הכשרים של קהילת פונזא א' שצא החלטה משנת תל"ט לפ"ק.

55 ראה לדוגמא שו"ת אבני שיש ב צה.

56 ראה סעיפים עו קסב קסד.

57 שו"ת יביע אומר ז חו"מ א. לאור העובדה שדיינים דידן אינם סמוכים דנים אחרונים בשאלה האם הממנה דיין שאינו הגון עובר על איסור תורה. וראה משנת יעבץ חו"מ ז ח התולה את השאלה במחלוקת הראשונים אם שליחותייהו דקמאי היא מדאורייתא או מדרבנן.

לקיום התורה והדת צריך את הכלים המוכשרים ביותר, וצריך לזה גם מזכירים ושמשים מעולים...".[58]

כותב הכוזרי: "... הנעלה בבני אדם הוא משיח בן דוד".[59] כותב המהר"ל: "התבאר לך המעלה העליונה הרמה שורש המלך המשיח. וכמו כן יהיה מעלתו כוללת כל המעלות...".[60] כותב הראי"ה קוק: "לא רעיון של תוהו הוא, שנמצאים אנשים גדולים ונשאים בעולם, שראויים להיות מלכים אדירים, במלא המובן של השליטה... מפני גדולתם, מפני אור החיים העזיזים והישרים שמאיר בהם בשפעה רבה".[61]

*

כותב ג'יימס מדיסון, ממעצבי החוקה האמריקאית: "כל חוקה מדינית שמה לה למטרה, או צריכה לשים לה למטרה, ראשית, למצוא שליטים שחכמתם תעמוד להם להבחין בטובתה של החברה בכללותה, ומידותיהם התרומיות יחייבו אותם לשקוד עליה".[62] הוגים שונים שקלו כיצד לארגן את המשטר באופן שיבטיח שבראש המדינה יעמדו המנהיגים הטובים ביותר.[63] הצורך למנות מנהיגים טובים גדול במיוחד במדינת ישראל ומה שדי טוב מבחינת טיב הממשל במדינות אחרות איננו מספיק למדינת ישראל.[64]

כיום אין החוקות מרחיבות את הדבור על התכונות הנדרשות מהמנהיגים.[65] עם זאת בכמה מדינות הבחירות נעשות באופן שיתאפשר למנהיגים חדשים ללמוד מנסיונם של מנהיגים ותיקים,[66] במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על המדינה לסייע להכשיר מנהיגים.[67]

---

58 שו"ת תשובות והנהגות ג תעד. וראה סעיפים קח קט.

59 כוזרי ג עג.

60 נצח ישראל פרק מא. וראה חידושי אגדות למהר"ל סנהדרין צח ב ד"ה מה שמו שילה וכו'. על הצאצאים של המלך המשיח ראה רד"ק יחזקאל מה ח: "... ועוד שיהיה להם לב חדש לירא את ה' ולשמור מצותיו".

61 שמונה קבצים ח כב.

62 הפדרליסט פרק יט מס' 57. וראה EB (2008), war, The causes of war, Biological theories, : Psychology, שמנהיגים גרועים עשויים לגרור את העם למלחמות מיותרות.

63 ראה הפדרליסט פרק ב מס' 3. לדעת הכותב, ג'ון ג'יי (John Jay), ניתן להשיג מנהיגות איכותית לא בהעלאת רמת הדרישות מהמועמדים אלא בהנחה ששלטון מרכזי חזק יעמיד בראשו מנהיגים יותר איכותיים. כ"כ גם המילטון שם במס' 31. לעומת זאת ראה הפדרליסט פרק כא מס' 62, שלדעת מדיסון, יש צורך למנות בסנאט חברים יותר מלומדים ויותר יציבים באופים מאשר אלו המתמנים בבית הנבחרים.

64 ראה חידוש הציונות עמ' 289. וראה חידוש הציונות עמ' 161: "רב החשש שלשלטון במדינת היהודים... נמשכים ומגיעים רבים שאינם 'הטובים ביותר'... עם יוצאים מן הכלל מעטים גם אם חשובים".

65 ראה סעיף קה. יש יוצא מן הכלל אחד והוא חוקת מדינת מסצ'וסטס בארצות הברית סעיף XVIII בה נאמר כי יראת שמים, הגינות, צניעות, מתינות, חריצות, הסתפקות במועט חיוניים בהחלט וכי מן הראוי למנות על הציבור ממונים בעלי תכונות אלו, ראה http://www.mass.gov/legis/const.htm.

66 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א 3 ב, שסנטור נבחר לסנאט למשך שש שנים, ובכל שנתיים מתחלפים שליש מהסנאטורים. וראה הפדרליסט פרק כא מס' 64: "הוועידה גם גילתה תבונה לא פחותה בזה שקבעה בחירות תכופות של סנטורים... שהרי בהשאירה מספר נכבד של חברים ותיקים על מקומם, יישמרו האחידות והסדר כמו גם רצף מתמיד של מידע רשמי". וראה ICL חוקת ארגנטינה 50, 56 וחוקת יפן 46.

67 ראה ICL חוקת ארגנטינה 38 (3). וראה שם חוקת ספרד 60 הוראות הנוגעות למחנך של בן המלך.

קב. מלך

מצוה למנות מלך בעל התכונות והכישורים הבאים[1]

חכם[2] בחכמת התורה[3]

חכם בהנהגת הציבור[4]

ירא שמים פוסק הרמב"ם: "וכל מי שאין בו יראת שמים אעפ"י שחכמתו מרובה אין ממנים אותו למינוי מן המנויים שבישראל".[5]

אומר הזהר הק': "אי רישי עמא זכאין טב לעלמא וטב לעמא ואי לא זכאין ווי לעלמא ווי לעמא".[6]

גבור אומר הזהר הק': "והמלכים התחייבו להיות מזרע דוד כדי שיהיו רחמנים ואכזרים... ולפיכך זרע דוד נוקם ונוטר כנחש ורחמן לישראל".[7] כותב הרלב"ג: "ראוי שתהיה לשלם מדת הגבורה, במקומות הראויים להציל לנרדפים שהם מעמו".[8]

מסור לתפקיד[9]

---

1 גם כאשר השלטון אינו מלוכני חייב העומד בראש מדינה להיות בעל התכונות והכישורים המפורטים בסעיף זה. וראה גם סעיף קה.

2 ראה רמב"ם מלכים א ז: "וכל המינויין שבישראל ירושה לבנו... והוא שיהיה הבן ממלא מקום אבותיו בחכמה וביראה". וקצת צ"ע מפני מה פוסק הרמב"ם מה התכונות הנדרשות מהבן מבלי להקדים שתכונות אלו נדרשות מהאב העומד בראש השושלת.

3 ראה רש"י הוריות יג א ד"ה חכם קודם למלך ישראל: "שאין כל ישראל ראוין לחכמה, אבל מלך - כל ישראל ראוין למלכות". על תכונות ריש גלותא ראה פירוש המשניות לרמב"ם בכורות ד ד: 'הלא תראה שאין אנו שמים לב לחכמתו...". וראה תשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם ד: "ראש גולה... ודאי צריכים אנו להתנות במנויו עם ייחוסו יראתו לשם ואהבתו לצדק וכניעתו למשפטי התורה ושילך על פי הוראת החכמים ואסור להסכים עליו או לקבל אותו אם לא יהיה כך. הואיל ואין מתנין במנויו חכמתו אין מינויו להיות דן משפטי התורה בין ישראל שלא ידונו אלא החכמים בחכמת התורה...". וראה סעיף קה הערה 3.

4 הרמב"ם פוסק שעל מלך להיות חכם, וחכם הוא לא רק חכם בחכמת התורה אלא גם חכם בתחום המקצועי. וראה בבלי בכורות כא ב, שסתם רועה הנזכר בגמרא הוא רועה חכם. וראה בבלי שבת לא א שפשיטא ליה להלל נשיא ישראל שאין מעמידים מלך אלא מי שיודע טכסיסי מלכות. וראה (מיוחס ל)רש"י על דברי הימים ב יח כט. וראה ספר העיקרים ד כו, שעל מלך להיות חכם באומנות המלכים. וראה שו"ת דברי מלכיאל ד פב: "... לא ימנו למלך את מי שאינו יודע טכסיסי מלוכה ואינו חכם להנהיג המלוכה ואינו עלול להתלמד ולהרגיל את עצמו בזה". וראה מורה נבוכים ג נד; סעיף נו הערה 17.
וראה בבלי חגיגה יד א שמלך מכונה בשם קוסם. וראה חידו"א, שאחד הטעמים לכך הוא, שבדומה לדיין בבית דין הגדול, עליו לדעת כשפים. וראה סעיף כד, שיש הסוברים שלמלך סמכות לדון עברינים העוסקים בכשפים. על שימוש בכשפים בעת מלחמה ראה רש"י שמות יז ט; רש"י שמואל א טו ג; רש"י בבלי חולין קכג א ד"ה קרקפלין.

5 רמב"ם מלכים א ז.

6 זהר שמות לו ב. וראה ספרי במדבר כז יז: " 'ואשר יוציאם' - בזכויותיו. 'ואשר יביאם' - בזכויותיו". וראה רש"י על התורה שם.

7 זהר חדש מדרש רות דף לב ב. וראה משך חכמה בראשית מט ח: "ונראה כי אך 'העם' חמל אבל מספר אנשי יהודה החרימום בלא חמלה. ולכן כיון שלא חטאו בעמלק זכה במלכות, ונכון".

8 רלב"ג שמואל א סוף פרק יב התועלת העשרים. וראה רמב"ם מלכים ד י. העם ביקש מגדעון שימלוך לאחר שניצח את שרי מדין, שאול לא נתמנה בפועל כמלך בטרם ניצח ביבש גלעד ודוד נתמנה לאחר שניצח את הפלישתים. וראה סעיפים רמד ש. פשיטא שעל המלך להיות בריא, ראה סעיף קה הערה 25.

9 ראה סעיף נג.

מסור לציבור[10]

זריז[11]

גבה קומה כותב הרלב"ג: "שמואל... כאשר ראה אליאב חשב שיהיה הוא הראוי למלוכה מצד מראהו שהיה טוב וגובה קומתו שהוא ראוי למלך למען יהיה לו כח גבורה להלחם מלחמות ה' ".[12]

המלך היושב בדין[13] **צריך בנוסף לכך גם כישורים של דיין**[14]

ענוה כותב ר' יהונתן אייבשיץ: "מלך צריך להיות עניו מאד...".[15]

שנאת ממון[16]

אהבת אמת[17]

מקובל על הציבור[18] כותב הרב חפץ: "לכן השי"ת צוה לשים מלך מקרב אחיך שיהיה טבעו כטבע עמו".[19]

בעל שם טוב כותב המלבי"ם: "תנאי אל המלוכה, שטרם ימלוך על העם ימלוך על עצמו, אם ימלוך על כחות נפשו ותאוותיו שיכנעו תחת משמעת השכל אז הוא הראוי למלוך על העם".[20]

אמיץ כותב העיקרים: "שיהיה איש חיל אמיץ כח, לבו בגבורים, לשבר מלתעות עול ולא ישא פני דל ולא יהדר פני גדול ולא ייראה לעשות משפט".[21] כותב האברבנאל: "גם ראוי למלכים... שיהיה המלך איש חיל ולא ירא מפני איש...".[22]

---

10 ראה סעיף נד.

11 ראה סעיף נה.

12 רלב"ג שמואל א טז ו. וראה בבלי בכורות מה ב: "הקב"ה משתבח בבעלי קומה". וראה בבלי סנהדרין קה ב, שבלעם רצה לקלל את ישראל שלא יהיו להם מלכים בעלי קומה. וראה (המיוחס ל)רש"י בבלי תענית טז א ד"ה אדם של צורה: "בעל קומה, שישמעו ויקבלו דבריו להמריך את הלב". וראה דרשות הר"ן דרוש חמישי: "... לזה אין ראוי לדבר ברבים אלא איש שיהיה בעל קומה שיהיו דבריו נשמעים יותר". וראה מרגליות הים על סנהדרין יז א אות כו. וראה ספרא עם פירושי הראב"ד והר"ש משאנץ, פירוש הר"ש אמור פ"ב אות ו, שלא מינו את יהושע בן גמלא לכהונה גדולה משום שהיה נמוך קומה. נראה שגם הר"ש משאנץ מודה שגובה כתנאי למנוי אינו לעיכובא, שהרי הרמב"ם אינו פוסק שגובהו של אדם הוא תנאי למנוי כל שהוא. וראה מלבי"ם שמואל א טז ז: "... לא כן המלך עתה יהיה מי שימצא חן בעיני האלקים, הבלתי מביט על המראה והקומה".

13 ראה סעיף כד.

14 ראה סעיף קד.

15 תפארת יהונתן דברים יז כ. וראה סעיף פג.

16 ראה סעיף צב.

17 ראה סעיף ע.

18 ראה סעיף סב.

19 מלאכת מחשבת ויקרא ד"ה אם הכהן המשיח וכו'.

20 מלבי"ם מלכים א יא לז. וראה רש"י בראשית מט ג. מנהיג שיש לו שם טוב, זוכה לתמיכה ציבורית ולא חושדים בו שהוא אינו פועל כראוי, ראה סעיפים נ סב.

אם יוחלט כיום למנות מלך, על הממנים יהיה לבחור בעל תכונות וכישורים כאלה אשר יאפשרו לו למלא את התפקידים שיוטלו עליו.[23]

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "אם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה... וילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא משיח...".[24]

פוסק הרמב"ם בהלכות תשובה: "שאותו המלך שיעמוד מזרע דוד בעל חכמה יהיה יותר משלמה, ונביא גדול הוא קרוב למשה רבינו".[25]

כותב היעב"ץ: "ומלך המשיח שיגלה ב"ב לא נשתבח אלא ביראה".[26]

*

במדינות שבהן מכהן בימינו מלך, החוקות אינן מפרטות את התכונות והכישורים הנדרשים ממנו.[27]

---

21 ספר העיקרים ד כו. ראה כד הקמח דינין: "ולא זכה יהודה למלכות אלא על ידי המשפט, שכן דן תמר כלתו לשרפה...". ראה סעיפים קג קד.

22 אברבנאל שמואל א טו כז.

23 על האפשרות שיתמנה מלך בזמן הזה ראה סעיף ז. מלך בזמן הזה אינו דן וממילא אינו זקוק לתכונות של דיין. כיום לא מקובל שמלך יוצא בראש הלוחמים וממילא הוא אינו צריך להיות גבור מלחמה.

24 מלכים יא ד. וראה דרך מצותיך, מצות מנוי מלך דף קיא ב: "לעתיד לבוא יהי' גילוי אלקות בהשגת פנימיות התורה והיינו על ידי משיח, שהוא ילמוד פנימיות התורה לכל העם...".

25 רמב"ם תשובה ט ב. הרמב"ם פוסק שהמלך המשיח יהא קרוב למשה רבינו. מסתבר, שכוונתו לאפוקי מדעה שהיתה כנראה ידועה כבר בימיו (כנראה בעיקר בקרב הנוצרים) שהמשיח יהיה יותר ממשה, ראה כתבי הרמב"ן א ויכוח הרמב"ן נב – נג עמ' שיא שיב. וראה נצח ישראל למהר"ל מא: "עוד כולל המשיח המעלה השכלית". הכוזרי ד ג כותב על המלך כמשיח לפי תומו: "הוא הארוך". וראה ראב"ע תהילים מה ג: "יספר צורת גופו ודבורו שהוא נאה".

26 בירת מגדול עוז, עמ' קמג א. וראה סוף סעיף קנ.

27 ראה עוד סעיף קו.

קג. נביא, כהן גדול, דיין בסנהדרין ונשיא

נביא

פוסק הרמב"ם: "אין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחכמה גבור במדותיו ולא יהא יצרו מתגבר עליו בדבר בעולם אלא הוא מתגבר בדעתו על יצרו תמיד והוא בעל דעה רחבה נכונה עד מאד".[1] כותב הר"ן: "הנביא שינבא להמון ומודיע מה שצוהו השם יתברך, יצטרך... שישלימו לו המעלות השכליות ומעלות ההמוניות...".[2]

כותב הרלב"ג: "... שלא ירא משום אדם, אך יכנע למלאות מצות ה' בכל עז".[3]

כהן גדול פוסק הרמב"ם: "כהן גדול צריך שיהיה גדול מכל אחיו הכהנים בנוי, בכח, בעושר, בחכמה ובמראה... ואין אחד מכל אלו מעכב, אלא כל זה למצוה, אבל אם נתרבה מכל מקום - נתרבה".[4] פוסק ערוך השלחן: "פשיטא דצריך לעשות הגדול שבכולם בתורה ויראת שמים".[5]

דיין בסנהדרין על דיין היושב בסנהדרין להיות בעל תכונות וכישורים נוספים על אלה של שאר הדיינים.[6]

- פוסק הרמב"ם: "אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגין בחכמת התורה בעלי דעה מרובה ויודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון ותרופות ומזלות ואיצטגנינות ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו כדי שיהיו יודעים לדון אותם".[7]

---

1 רמב"ם יסודי התורה ז א. הרמב"ם פוסק שנביא הוא חכם גדול בחכמה, וראה רמב"ם סנהדרין ב א שדייני בית הדין הגדול הם מופלגים בחכמת התורה. מכאן שדיין בסנהדרין צריך להיות גדול בחכמה יותר מנביא. הערת הרב נבנצל: "חכם עדיף מנביא (ב"ב י"ב)".

2 דרשות הר"ן הדרוש החמישי. וראה מחזה עליון פרק רביעי דיון בדברי הגמרא נדרים לח א, שאין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור, עשיר, חכם ועניו. וראה ישראל קדושים עמ' 59 - 60: "ושוב מצאתי גם בדרשת הר"ן דרוש ו'... בטעם גבור ועשיר כדי שיחשב בעיני ההמון עיין שם באורך, וא"כ אינו אלא בנביא השלוח לדבר לפני ההמון ובזה לא קשה מאליהו דבעניותו לא מצינו לו נבואה לפני ההמון".

3 רלב"ג סוף ספר שמואל א התועלת השלוש עשר. וראה מדרש הגדול דברים יח טו.

4 רמב"ם כלי המקדש ה א - ב. וראה זהר חדש מדרש רות דף פב א: "א"ר יודא: מנין שכהן גדול צריך להיות תלמיד חכם דכתיב: 'כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו' ". וראה שו"ת דברי מלכיאל ד פב, שגם כהן שאינו בן תורה יכול להיות כהן גדול כמו שהיה בבית שני. נראה, שכונתו לומר שהדרישה שהכהן הגדול יהיה חכם אינה לעיכובא. וראה סעיף קלט הערה 4.

5 ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כד ג. בהלכה א הוא מגיה את לשון הרמב"ם וגורס "בחכמה וביראה". וראה משך חכמה במדבר כז כא, שלא שואלים באו"ת אלא בכהן גדול שהשכינה עליו, וראה סעיף קכד הערה 7. יש לעיין אם הממנה כהן גדול שאינו הגון עובר על האיסורים שנאמרו בענין מינוי דיין שאינו הגון.

6 ראה סעיף קד.

7 רמב"ם סנהדרין ב א. וראה כוזרי ג מא: "מצווים היו הסנהדרין לדעת כל החכמות כולם בשלמות". וראה בעל הטורים ריש פרשת שפטים: "מעמידים שופטים בעלי כשפים שיודעים לבטל הכשפים". וראה אסתר רבה על אסתר ב יא שמרדכי התהלך לפני חצר בית המלכות כדי שלא יעשו לה כשפים. וראה בירור הלכה סנהדרין יז א ציון ו אות ד. וראה סעיף קד.

- פוסק הרמב"ם: "צריך להשתדל ולבדוק ולחפש שיהיו כולן בעלי שיבה בעלי קומה בעלי מראה נבוני לחש ושידעו ברוב הלשונות כדי שלא תהא סנהדרין שומעת מפי התורגמן".[8]
- פוסק הרמב"ם: "כל מי שימצאוהו חכם... עושין אותו דיין בעירו ומשום מעלים אותו לפתח הר הבית ומשם מעלין אותו לפתח העזרה ומשם מעלין אותו לבית דין הגדול".[9] כותב הנצי"ב: "ונראה עוד דמזה למדו בדורות הראשונים לשמור מדרגות ההוראה שלא בפסיעה גסה וכדתניא בסנהדרין (פ"ח ב') דמתחלה נעשה דין בעירו משם מעלין להר הבית ומשם לעזרה ומשם ללשכת הגזית, ולא העלו מיד מעירו ללשכת הגזית, היינו משום שאין לעשות פסיעה גסה על מזבח ההוראה".[10]

נשיא פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "הגדול בחכמה שבכולן מושיבין אותו ראש עליהן",[11] ומוסיף בפירושו למשניות: "... עד שלא ימצא שלם יותר ממנו כלל בארץ ישראל בזמן שהעמידוהו".[12] כותב המאירי: "אם נתמנה נשיא להנהיג את בני דורו בדברי תורה ובמילי דשמיא ראוי לו שיהיה שלם ובקי בכל ענייני הוראה ויודע להשיב לכל מי שבא לקנטרו...".[13]

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם".[14]

---

8 רמב"ם סנהדרין ב ו. וראה רש"י סנהדרין מנחות סה א ד"ה בעלי קומה: "שירתתו מהן בעלי דינים ולא ישקרו". וראה סעיף קב. על ידיעת שבעים לשון ראה בירור הלכה סנהדרין יז א ציון ו אות ה.

9 רמב"ם סנהדרין ב ח.

10 שו"ת משיב דבר ד נ. וראה רמב"ם סנהדרין ב ח. על מנוי בעל נסיון ראה סעיפים נט קא.

11 רמב"ם סנהדרין א ג.

12 משנה עם פירוש הרמב"ם בכורות ד ד.

13 פתיחה לבית הבחירה על מסכת אבות. וראה בית הבחירה הוריות יג ב.

14 פשיטא, שחברי הסנהדרין לדעת את דרכי המעוננים, הקוסמים והמכשפים של תקופתם.

קד. דיין, מרא דאתרא ומורה הוראה

פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלקים אנשי אמת שנאי בצע..."[1]. פסוק מפורש בתורה: "... ושפטו את העם משפט צדק", ומבאר רש"י: "מנה דיינין מומחים וצדיקים לשפוט צדק"[2].

לפיכך מצוה למנות דיין סמוך, שניחן בתכונות ובכישורים הבאים.

דיין בבית דין של שלושה פוסק הרמב"ם: "בית דין של שלושה... צריך שיהא בכל אחד מהן שבעה דברים ואלו הן: חכמה וענוה ויראה ושנאת ממון ואהבת האמת ואהבת הבריות להן ובעלי שם טוב"[3].

- חכמה פוסק הרמב"ם: "חכם מופלא שראוי להורות לכל התורה כולה יש לבית דין לסמוך אותו"[4]. פוסק הב"ח: "... עוד צריך שיהיה בהם חכמה אנושית ובעל דיעה מרובה ודעת רחבה"[5]. כותב היערות דבש: "הכל צריכים לבית דין לידע להבחין בין משפט אלקים ומשפט בני אדם... ומה שהיו בית דין צריכים לתקן עם המלך, אשר במשפט יעמיד ארץ, לצורך תיקון המדינה, וכהנה רבות חכמות אשר הם בכלל ז' חכמות, וכולם סניפים לתורתנו"[6]. כותב הגר"א: "הדיינים צריכים להיות בקיאים גם בטבעו של עולם, בכדי שלא יהיה דין מרומה... ולכן כתיב 'כי השוחד יעור עיני חכמים' וכתיב 'כי השוחד יעור פקחים', והיינו חכם בעניני תורה ופקח בעניני עולם"[7].
- ענוה[8] פוסק הרמב"ם: "ומה משה רבינו עניו אף כל דיין צריך להיות עניו"[9].
- יראה פוסק הרמב"ם: " 'יראי אלקים' - כמשמעו"[10].
- שנאת ממון פוסק הרמב"ם: " 'שונאי בצע', אף ממון שלהם אינן נבהלין עליו, ולא רודפין לקבץ הממון, שכל מי שהוא נבהל להון חסר יבואנו"[11].
- אהבת אמת פוסק הרמב"ם: " 'אנשי אמת', שיהיו רודפים אחר הצדק מחמת עצמן מדעתם, אוהבים את האמת ושונאים את החמס ובורחים מכל מיני העול"[12].

---

[1] שמות יח כא.

[2] רש"י על דברים טז יח.

[3] רמב"ם סנהדרין ב ז. על תכונות הדיינים ראה בירור הלכה סנהדרין יז ב ציון ו וכן מרגליות הים שם.

[4] רמב"ם סנהדרין ד ח. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם בכורות ד ד.

[5] ב"ח טור חו"מ ז אות יד. וראה סעיף ע.

[6] יערות דבש חלק שני דרוש הספד לגאון אחד מק"ק מיץ ח"י אב תק"ט. ראה סעיף עח, שעל דיינים ומורי הוראה להיות מסוגלים לטהר את השרץ בק"ן טעמים. וראה בירור הלכה סנהדרין יז א ציון ו אות ו.

[7] משלי עם ביאור הגר"א ו ד.

[8] ראה סעיף פג.

[9] רמב"ם סנהדרין ב ז. וראה ראב"ע שמות יח כא (הפירוש הארוך) ד"ה שונאי בצע: "ממון, והם נודעים ככה למראה עיני אדם". משמע מדבריו שהדיינים צריכים להיות ידועים לטובה. וראה חזו"א אבהע"ז קא יח: "אם הם ידועים לגנאי משאר בני אדם באחת מאלו נראה דפסולים דיעבד". משמע שאין צורך שהדיינים יהיו ידועים לטובה. ויתכן שהראב"ע עוסק במנוי לכתחילה ואילו החזו"א דבר בדיעבד. וראה העמק דבר דברים א יג.

[10] רמב"ם סנהדרין ב ז.

[11] רמב"ם סנהדרין ב ז. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כא: "ואונקלוס אומר דסנן לקבלא ממון. ואין הממון אצלו שוחד, רק שלא יקבלו ממון מבני אדם במתנה או בהלואה לעולם, שלא ישאו להם פנים בעת המשפט. וכענין שאמרו האי דיינא דשאיל שאלתא אסור למידן דינא".

- אהוב לבריות כתוב בספרי: "אין אדם יושב בישיבה של מטה... עד שהבריות מרננות עליו ואומרים: איש פלוני כשר וחסיד ונאה להיות חכם ושוטר".[13] פוסק הרמב"ם: "אלו שרוח הבריות נוחה מהם. ובמה יהיו אהובים לבריות? בזמן שיהיו בעלי עין טובה ונפש שפלה וחברתן טובה ודבורן ומשאן בנחת עם הבריות".[14]
- בעלי שם טוב הרמב"ם פוסק: "... 'אנשי חיל' אלו שהן גבורים במצוות ומדקדקים על עצמם וכובשין את יצרן עד שלא יהא להן שום גנאי ולא שם רע ויהא פרקן נאה".[15]

במעהרין תקנו: "מאן דהוא שיצא עליו איזה שם רע, אפילו בקול רינון בעלמא אסור למנותו לדייין".[16]

- אמיצים פוסק הרמב"ם: "ובכלל 'אנשי חיל', שיהיה להם לב אמיץ להציל עשוק מיד עושקו".[17] כותב השל"ה: "בטבעו אמיץ כח מחזיק הדין כברזל אף שורף גדישו מצד הבעלי דינים".[18]

מלבד זאת, על דיינים לדעת לנסח את החלטותיהם בבהירות,[19] להיות מסורים לתפקידם[20] מסורים לציבור,[21] זריזים,[22] וכד'.

דיין שמינה המלך הפוסקים אינם כותבים מה הם הכישורים הנדרשים ממי שהמלך מסמיך לדון בעניני דינא דמלכותא.[23]

דיין שאינו סמוך לדיינים שאינם סמוכים צריכים להיות התכונות והכישורים הנדרשים מדיינים סמוכים.[24]

---

12 רמב"ם סנהדרין ב ז. וראה סעיף צ הערות 35 - 38.

13 ספרי על במדבר יא טו.

14 רמב"ם סנהדרין ב ז. וראה רמב"ם סנהדרין ב ח: "חכם וירא חטא ועניו ושפוי...". וראה תוספתא כפשוטה חגיגה עמ' 1299.

15 רמב"ם סנהדרין ב ז. וראה רמב"ם תעניות ד ד. וראה כלי יקר על דברים לג כב.

16 תקנות מדינת מעהרין ועד אויסטרליץ תפ"ב לפ"ק תר (ג). וראה שו"ע או"ח נג כה: "אין מסלקין חזן מאומנתו אלא אם כן נמצא בו פסול. הגה ואין מסלקין אותו משום רנון בעלמא, כגון שיצא עליו שם שנתפס עם הכותית או שמסר אדם בזה", וראה מ"ב שם ס"ק עה: "למנותו לכתחילה אפילו בשביל רינון בעלמא יש למנוע ואפילו אם הרינון היה עליו רק בילדותו".

17 רמב"ם סנהדרין ב ז.

18 של"ה ב דף שכג א. וראה סעיף שמ.

19 ראה בבלי סנהדרין יד א: "לא תסמכו לנא... לא מסרמיטים", וראה פירוש רש"י שם. וראה סעיפים שג שמב.

20 ראה ראב"ע שמות יח כא (הפירוש הארוך): "אנשי חיל שיש להם כח לסבול טורח". וראה סעיף נג .

21 ראה במדבר רבה טו כ. וראה סעיף נד.

22 ראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כא. וראה סעיף נה.

23 ראה דברי הימים ב יט ה: "ויעמד שפטים בארץ בכל ערי יהודה הבצרות לעיר ועיר", ומבאר (המיוחס ל)רש"י: "העמיד מוחזקים להכריחם ולכופן לדין מתחילה ושוב העמיד שופטים שאינן מוחזקים כל כך לעיירות שאינן בצורות...". לא נתבאר מה ההבדל בין השופטים המוחזקים ובין אלו שאינם מוחזקים. גם לא נתבאר אם מדובר בשופטים רגילים או בשופטים העוסקים בדיני המלך. וראה מרגליות הים סנהדרין מח ב אות ו: "ובמקום אחר הוכחתי ששרי צבאות המלך היה להם יפוי כח כללי לדון ולהעניש מטעם המלך כל מרגל ומורד ואינו זקוק ליפוי כח בכל משפט פרטי".

24 ראה שו"ע חו"מ ז יא. וראה בכל הסימן. וראה שו"ת המבי"ט א רפ.

במעהרין תקנו: "נכון בענין הדיין שצריך להיות בעל שבע מדות שמנו חכמים".[25] בכמה קהילות פרטו יותר את הדרישות, ויש אשר דרשו מדיין שיהיה לו תואר מורנו.[26]

מרא דאתרא מרא דאתרא יושב בדין, בדרך כלל,[27] ולפיכך יש למנות למשרה זו את מי שיש לו תכונות וכישורים של דיין. בליטא הוא היה צריך להיות מוכתר בכתר מורנו.[28] הרב רפאל מרדכי מלכי מוסיף שמרא דאתרא היושב בדין צריך להיות הגדול בתורה מכל בני העיר, ונימוקו עמו: "ואינו מן הדין דאם איכא בעיר אדם ומומחה לרבים, וחכם הקהל פחות ממנו בחכמה, שיהיה חייב לדון לפניו...".[29]

ראוי למנות מרא דאתרא מבין תושבי העיר. כותב הפלא יועץ: "ואם יש תלמיד חכם מבני העיר, הוא קודם, שהוא בקי יותר בהלכות מדינה ומדותיהם וטבעם והם בקיאים בו ומכירים אותו".[30]

מורה הוראה[31]

גם כיום יש למנות דיינים, רבנים ומורי הוראה שיש להם תכונות וכישוריים מתאימים.[32]

כותב הרב משולם ראטה: "... חברי בית הדין הרבני הגדול צריכים להיות כולם גדולים בחכמת התורה יותר מכל שאר בתי דינים האחרים שבארץ".[33]

כותב הרב הרצוג על ידיעת התורה הנדרשת מרב: "... לא יעלה על הדעת למנות לרב אפילו אדם שיודע כל ארבעת חלקי השולחן ערוך על פה, אם אינו יודע לא רק ללמוד, כי [אם] גם ללמד בכל סוגיא חמורה בכל מקום בתלמוד עם פירוש רש"י ותוספות ז"ל בהבנה בהירה".[34] כותב הרש"ז אויערבאך: "בדורות הקודמים, ואפילו בדורות שלפנינו, היה עיקר תפקיד הרב להכשיר רק את עצמו להיות עמל תמיד בתורה, כדי שיוכל להיות משיב כהלכה על כל מה שישאלו ממנו... אמנם בזמננו זה... חוץ ממה שהרב צריך להכשיר את עצמו לתשובות, צריך הוא לעורר ולהכשיר את קהל עדתו לשאלות, בבחינה זו של מי שאינו יודע לשאול את פתח לו, ועל הרב בעצמו מוטל

---

25 תקנות מדינת מעהרין ועד אויסטרליץ תפ"ב לפ"ק תר (ג).

26 ראה מן הגנזים ב, תקנות בוסקוביץ סד עמ' 109. על תואר מורנו ראה סעיף יז הערה 19. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שעח (ד), שבשעת הדחק ניתן למנות כדיין גם מי שאינו מורנו.

27 ראה סעיף כא.

28 ראה פנקס מדינת ליטא ועד חאמסק תכ"ז לפ"ק תקצב, שהרב מעניק תואר מורנו ואם כן פשיטא שהוא עצמו בעל תואר מורנו.

29 אליעזר רבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני, עמ' 103. וראה הערה 36.

30 פלא יועץ ערך משפט ודין. וראה סעיף סב הערה 18 והערה 19.

31 ראה סעיפים ריא ריב. וראה מרומי שדה על הוריות ד ב ד"ה אמנם לכאורה, שהפסול לדיני נפשות פסול גם להוראה.

32 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 19: "הנה פירוט מלא של בתי הדין הממשלתיים, תחתיים, שניים, ושלישיים ובית דין לערעורים על גביהם, והדבר ידוע שהם בתי דין שלא כתורה. בתי דין שרובא דרובא של חבריהם אין בכחם אפילו להבין כהוגן הלכה בחושן המשפט ואבן העזר, על כל פנים לא עם ביאורי נושאי כליו של השלחן ערוך, בתי דין שברור שמפאת היותם 'לא גמירי ולא סבירי' הם פסולים לדון בכפיה".

33 הרב משולם ראטה, "חכמתם וגילם של חברי בית הדין הגדול", תחומין יג עמ' 329. על הדרישות מדיינים בבתי דין איזוריים בימינו ראה שו"ת יביע אומר ז חו"מ א.

34 פסקים וכתבים ט שו"ת חושן משפט טז.

התפקיד לברוא וליצור את הצורך ונחיצות ברב...״.[35] הרב זילברשטיין כותב: ״רוצים למנותו פרנס ורב עיר... אם אין אחר טוב ממנו מותר להתמנות לרב ופרנס... והובא בשם מו״ח מרן הגרי״ש אלישיב שליט״א... וגדר תלמיד חכם, שמרוב לימודו קנה כל כך הרבה חכמה, שבכל מקום שישאלוהו, ויקשו לו קושיא התלויה בסברא, יוכל לענות בטוב טעם ודעת, ולהסביר כראוי, ואפילו בסוגיא שכלל לא למד״.[36]

*

כותב ג׳ימס מדיסון, ממעצבי חוקת ארצות הברית ונשיאה הרביעי: ״הואיל ויש הכרח חיוני בכישורים מיוחדים של החברים, צריך שהשיקול ראשון במעלה יהיה לברור אותה דרך בחירה שתבטיח את הכישורים הללו על הצד הטוב ביותר... (וכן) מפני שקביעות המינויים במחלקה (הרשות השופטת) זו ממילא תהרוס במהרה כל הרגשה של תלות ברשות שהעניקה אותם״.[37]

ההכרזה העולמית בדבר עצמאות מערכת המשפט קובעת כי יש למנות שופטים בעלי יושרה, בעלי יכולות ובעלי הכשרה יסודית ואשר רכשו נסיון רב בתחום המשפט.[38]

כמה חוקות מגדירות את הידע המשפטי הנדרש משופט[39] ובמיוחד את הידע של שופטי בית המשפט העליון.[40] חוקות אחדות קובעות שעל השופטים להיות ״ראויים, מוכשרים״.[41] חוקות אחרות קובעות כי יתמנה לשופט רק מועמד שהוצע לתפקיד על ידי ועדות מקצועיות.[42]

---

35 ערכי כשרות עמ׳ 271. וראה ״הגדול״ ממינסק, עמ׳ 127 ואילך על הקושי למלא הן תפקיד של מורה הוראה ומרביץ תורה והן תפקיד של פרנס הציבור.

36 חשוקי חמד גיטין עמ׳ שצח.

37 הפדרליסט פרק יח מס׳ 51.

38 ראה Universal Declaration on the Independence of Justice סעיף 9.

39 ראה ICL חוקת איטליה 104 (4); שם 106 (1); שם 135 (2).

40 ראה ICL חוקת ארגנטינה 111; שם חוקת פאראגוואי 258.

41 ראה ICL חוקת פינלנד 16 (1) (competent).

42 ראה ICL חוקת אוסטריה 86 (1).

קה. פרנסים ונשיאי השבטים

מצוה למנות למדינה, לשבט ולעיר פרנסים בעלי תכונות וכישורים מתאימים.

הפלא יועץ מפרט את הדרישות מפרנס[1]

"שמועתו יפה" במעהרין תקנו: "שום ב"ב לא יתמנה לבורר מדינה אם לא... שיהי' לו מעלות הנזכרים בתקנה הישנה, ולא יצא עליו קול ביש מעולם ולא נמצא בו שום שמץ ודופי מעולם".[2]

"חכם בקי בדיני התורה" הרמ"א פוסק: "... ת"ח הראוים למנותם פרנסים על הציבור, ששואלים אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר".[3]

במעהרין תקנו: "בקהלה... שיכולים לבחור אנשים המוסמכים בשם חבר, יש ליתן את הדעת שעל כל פנים רוב הקהל של ראשים וטובים יהיו מוסמכים בשם החבר".[4] בפוזנא החליטו: "... שידקדקו יפה בעשיית התמנות שלא יהא בלתי חבר".[5] בטיקטין תקנו: "סדר התמנות: ארבעה הראשים. ארבעה טובים. שלשה עיקורים... בתוך י"א מנהיגים יהיו על כל פנים שלשה מנהיגים הראויים להיות דיינים".[6]

כותב המדרש שמואל: "... עם הארץ שלא הנהיג את עצמו איך ינהיג את זולתו? על כן אוי לו לצבור שהמנהיג שלו עם הארץ שמסתמא יהיה שונא תלמידי חכמים ויכבה אור התורה".[7] כותב הנצי"ב: "... שאם יתרברבו הדיוטות להנהיג שררה על הציבור יפלו בהנהגה רעה...".[8]

---

[1] ראה פלא יועץ ערך משפט ודין. על פסולים לפרנסות ראה סעיף קו. הדוגמאות בהמשך הן גם על פרנסות במדינה.

[2] תקנות מדינת מעהרין ועד אוסטרליץ תכ"ב לפ"ק שמו (ט). וראה סעיף ק

[3] שו"ע או"ח קלו א. וראה חידו"א בבלי שבת קיד א ד"ה איזהו ת"ח שבני עירו כו': "... ר"ל על כל דבר שממנין את האדם מקרי פרנס לאותו דבר כיון ששואלים אותו דבר הלכה ר"ל בדבר הלכה של אותו דבר שמינו אותו עליה ולא בעי לידע שאר הלכות".
וראה שו"ת הרמב"ם רעא: "וטובי העיר תלמידי חכמים, אנשי תורה ואנשי מעשים טובים". וראה ראבי"ה ג הלכות תענית תתנ: "ומשמע אפילו יש גדולים [ממנו] בתורה...". וראה שו"ת הרשב"א א תרי"ז: "שבעה טובי העיר המוזכרים בכל מקום אינם ז' אנשים המובחרים בחכמה, בעושר וכבוד אלא ז' אנשים שהעמידום הצבור פרנסים סתם על עניניהם...". וראה שו"ת המבי"ט א פד: "... טובי העיר שהם ראשי העיר בחכמה ויראת חטא". וראה משפט שלום, קונטרוס תיקון עולם סימן רלא ג, שהרשב"א עוסק בטובי העיר שהם ממונים ואילו המבי"ט עוסק בטובי העיר שאינם ממונים.
וראה סעיף כב הערה 15 שלדעת הרשב"א טובי העיר הם כשרי המלך. לפי"ז נ"ל שמחלוקת הראשונים בשאלה מי הם טובי העיר תלויה בחקירה האם טובי העיר נדונים כמלך או כבית הדין הגדול.
המזרחי פוסק כרשב"א, ראה סעיף קכט הערה 5 וכן פוסק המ"ב קנג ס"ק כט. וראה א"ת ערך טוב העיר ג. בחירתם ומינויים.

[4] תקנות מדינת מעהרין ועד בודשפיץ תס"ט לפ"ק תקיח (יד). וראה מן הגנזים ב, תקנות בוסקוביץ נו עמ' 107, שטובי הקהל צריכים להיות חברים. דרגת חבר נמוכה מדרגת מורנו ומכאן ראיה שהמנהג היה כשיטת הרשב"א. על תארים אלו ראה סעיף יז הערות 19 21.

[5] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רסג החלטה משנת תקנ"ח לפ"ק.

[6] פנקס קהל טיקטין 358 ד. בסתמא הכוונה לבעלי תואר מורנו.

[7] מדרש שמואל על אבות ב ב. וראה רמב"ם נחלות י ו: "... אין בית דין ממנין אפוטרופוס... ולא עם הארץ שהוא בחזקת חשוד על העבירות". פשט לשון הרמב"ם מורה שמדובר בעם הארץ שגם אינו בדרך ארץ, ראה סמ"ע שו"ע חו"מ רצ ס"ק ו. וראה בבלי שבת קלט א בענין דייני בור. על סוגי עם הארץ ראה סעיף קעה.

[8] רנה של תורה מיטב שיר, שיר השירים ה ב. וראה גור אריה ריש משפטים ד"ה כשאויבינו פלילים.

"יראת חטאו קודמת לחכמתו" כותב הנצי"ב: "מפרש ד' מעלות המוכשרים להנהגת הצבור... מעלה שניה 'רעיתי' – פירוש מפרנסתי בעבודת התפלה... והקב"ה חפץ במנהיגי ישראל שיהיו רגילים בתפילה... מעלה רביעית שיהא תמים עמו יתברך ולא יהא מתרעם על מדותיו... אלא ילך בתום אשר בטח אין להרהר אחר מדותיו יתברך".[9]

במעהרין תקנו: "הסכמה מנוי' וגמורה פה אחד כולנו יחד שיהא נבררים ששה אנשים חכמים ונבונים ואנשי חיל ויראי אלקים להיותם ראשי מדינה...".[10] בפוזנא החליטו: "האלופים ראשי ומנהיגי העדה יצ"ו מחוייבים להתאסף יחד... כדי לברר ל"ב אנשים כשרים חכמים ונבונים אנשי אמת יראי אלקים".[11]

הרמב"ם פוסק, שמי שנכשל בעבירות חמורות כגון שגנב או שזלזל במאכלות אסורים אינו מתמנה.[12] תרומת הדשן פוסק, שמי שנשבע לשקר אינו מתמנה.[13] הרמ"א פוסק: "טובי הקהל הממונים לעסוק בצרכי רבים או יחידים, הרי הן כדיינים ואסורים להושיב ביניהם מי שפסול לדון משום רשעה".[14] החתם סופר פוסק שאין תוקף למנוי של מי שנטל שוחד.[15]

"שלם במדות ובדעות" החינוך כותב: "מצוה... שלא למנות מלך על ישראל כי אם מבני ישראל... ומשורש המצוה אתה דן שאסור גם כן למנות על הצבור אנשים רעים ואכזריים".[16]

במעהרין תקנו: "צריכין הקהל לדקדק היטב הדק להתמנות איש... שהקהל יהי' בטוחים ממנו שיתעסק בצרכי ציבור באמונה ושלא יבזבז בממון הקהל ח"ו".[17]

"יודע להנהיג את הקהל" הריב"ש פוסק: "וצריכין הבוררין אותם לדקדק הרבה... שיהיו אנשים חכמים ונבונים ויודעים בעניני הקהל במשפטיהם והנהגותיהם ותקנותיהם אוהבי צדק ורודפי שלום ושיתפייסו מהם רוב הקהל".[18]

---

9 רנה של תורה מטיב שיר, שיר השירים ה ב.

10 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק כד. וראה רמב"ם מלכים א ז המובא בסעיף קב.

11 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תלו החלטה משנת תמ"א לפ"ק. וראה קדמוניות היהודים, ספר ד יד: "בכל עיר ישלטו שבעה אנשים שהליכותיהם היו עוד מקודם הליכות של חסידות והתלהבות לצדק".

12 ראה תשובות הרמב"ם פריימן פה. וראה רמב"ם סנהדרין יז ט: "ראש הישיבה שחטא מלקים אותו ואינו חוזר לשררתו". וראה מג"א שו"ע או"ח קנג ס"ק מט: "אם עבר משררותו מחמת עבירה שעשה אפילו בשוגג אינו חוזר לשררתו". וראה א"ת ערך חזקת שררה בסוף הערך. וראה תקנות ניקולשבורג קי: "מי שנתפס עבור גנבה או חבר גנב ולא נזדכה כראוי לא יבא לתוך הברירה".

13 ראה שו"ת תרומת הדשן פו"כ ריד. וראה שם שאם הוא חזר בתשובה על עבירה זו הוא ראוי להתמנות. על מנוי בעלי תשובה לש"צ ולפרנסות ראה מ"ב נג ס"ק יד טו טז כב עד עט פב, ובאחרונים שם. וראה שו"ת דעת כהן ג, שאין למנות לכתחילה את מי שהודה שהיה שותף למשכב זכר אולם אם חזר בתשובה מותר למנותו. בענין מי שישב בעבר בכלא בשל גניבה שרוצה להתמנות כעת למשרת רבנות, ראה שו"ת משנה הלכות ט שיז. וראה חשוקי חמד על כתובות עמ' קעה – קעו: "גזלן שחזר בתשובה, האם ראוי למנותו דיין".

14 שו"ע חו"מ לז כב. וראה דבר"ר ה ח: "אם ראית חנף ורשע מנהיג את הדור, נוח לו לדור לפרוח באויר ולא להשתמש בו". וראה תרגום יונתן על דברים טז כב; שו"ת מגן גבורים יו"ד י; ספר החינוך תקנ; שו"ת מהר"ם שיק או"ח שט ושם שיג. וראה שו"ת זקן אהרן המובא בסעיף קט הערה 13. וראה שו"ת משפטי עוזיאל כרך ב - יו"ד סימן מו שאסר למנות כראש קהילה אדם שאינו מהול ולא מל את בנו. וראה שו"ת יביע אומר ו חו"מ ג בדבר מי שנשוי לנכרית.

15 ראה שו"ת חתם סופר חו"מ קס.

16 ספר החינוך תצח.

17 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קפט.

"לסבול אותם" כותב החיד"א: "כתב רבינו מאיר הלוי ז"ל... בא וראה כמה גדול טרחא של שררה... לפי שצריך להנהיג את העם בנחת, ולדבר על לב כל אחד ואחד, ולנהוג עם כל אחד ואחד כפי מדתו ולשאת טרחם ומשאם וריבם".[19] כותב הראי"ה קוק: "... הוא מרגיש את המציאות הממשית של הציבור ומתמלא אליו אהבה וכבוד אין קץ, ואז הרי הוא מתעלה להיות מנהיג ציבורי אידיאלי...".[20]

לפרנס היושב בדין צריכים להיות תכונות וכישורים של דיין.[21]

על הפרנסים להיות מסורים לתפקידם, מסורים לציבור,[22] זריזים[23] ומסוגלים להטיל מרות.[24]

על הפרנס להיות בריא. פוסק הרב מלכי: "וכלל זה יהיה בידך! שכל אדם שגולמו חזק ובעל גבורה, הוא גם דעותיו קיימים ועומד בדבורו, ובנינו בנין, ותקנותיו תקנה. וסובל תלונות ותרעומות ומנהיג בדעת... וכל מי דבנין גופו דקיק ורפוי... אף דעתו כן... ואינו ראוי לבנות בנינים ולתקן תקנות, ובנינו אינו מוצלח, ובמקום בנין הוא סותר".[25]

לפרנסי המדינה והערים סמכויות לקבל תקנות בדבר דרישות נוספות ממי שמתמנה לפרנסות. קהילות אחדות דרשו מפרנסים נסיון קודם. במעהרין תקנו: "מי שלא היה בורר מדינה מימיו אינו רשאי להיות ראש מדינה".[26] בליטא החליטו: "מי שהיה גבאי רשות לעשות אותו לעיקר קהל, ומי שהי' שתי שנים עיקר קהל רשות לעשות לטובי קהל; ומי שהיה ג' שנים טובי קהל רשות לעשות ראש מדינה או ראש הקהל".[27]

בונציה התמנה לועד הקטן רק מי ששילם סכום מס, ושילם אותו במשך ארבע שנים רצופות לפחות, וזאת כדי להבטיח שיבחרו מועמדים בעלי נסיון בנוהלי העיר.[28]

בפוזנא תקנו: "המנהיגים יתנו התמנות דמנהיגים בקהלה יצ"ו לאנשים חכמים ונבונים בעלי לשון הראוי לילך בהשתדלות הקהילה ".[29]

---

18 שו"ת הריב"ש סימן רכח.

19 ברכי יוסף חו"מ ח ח. וראה סעיף פג.

20 שמונה קבצים ג קסב.

21 על פרנסים היושבים בדין ראה סעיפים כ כב.

22 ראה סעיף נד.

23 ראה סעיף נה.

24 ראה סעיפים פז פח.

25 אליעזר רבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני, עמ' 103. הרב מלכי מביא ראיה מפסק הרמב"ם כלי המקדש ה א: "כהן גדול צריך להיות גדול מכל אחיו הכהנים... בכח", וממנו הוא לומד ק"ו לגבי שאר הפרנסים. וראה סעיף צג הערה 6.

26 תקנות מדינת מעהרין ועד העלישויא תי"ג לפ"ק שיד (ג).

27 פנקס מדינת ליטא ועד ת"ל תרנה. וראה תקנות ניקלשבורג תקנה קטו; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תשעה החלטה משנת תנ"ט לפ"ק. שם א' ריט החלטה משנת תל"ב לפ"ק; פנקס קהלת ברלין 47 ו.

28 ראה Separate Republic עמ' 98. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א החלטה תשו משנת שס"א לפ"ק: "בהיות שנמשכו קלקולים רבים מצד מקצת מאותם שבאו לדור פה לימים עברו, כי גרמו קטטות ומריבות ואיבות... לכן יושם פארטי (החלטה)... שכל אותם שיבואו לדור... לא יוכלו לבוא לבאלוטאר (להצביע) בקהל, גם לא ינתן להם בו שום אופיציאו (תפקיד) משך חמש שנים...".

29 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשצ החלטה משנת תט"ו לפ"ק.

נשיאי השבטים התורה לא קבעה מה הם תפקידיהם וסמכויותיהם של נשיאי השבטים,[30] ויש למנות מועמדים שיתאימו לדרישות התפקיד.

גם כיום חובה למנות פרנסים בעלי תכונות וכישורים מתאימים.[31]

מאחר וכיום פרנסים אינם משמשים כדיינים, אין צורך למנות פרנס בעל תכונות וכישורים של דיין.[32]

גם בימות המשיח, אם יוחלט על מינוי נשיאי שבטים, סמכויותיהם ותפקידיהם יקבעו אילו כישורים ותכונות ידרשו מהם.[33]

*

מאז ומעולם מנסים חכמי מדעי המדינה להגדיר מה הן התכונות והכישורים הנדרשים מהמנהיג האידיאלי.[34] יחד עם זאת מקובל בימינו שלא מפרטים תכונות וכישורים אלו בחוקים וחכמי מדעי המדינה נותנים לכך כמה נימוקים: א. בהיסטוריה יש דוגמאות מעטות ביותר של מי שהתמנה משום שהוא נחשב לבעל התכונות הטובות ביותר ואשר הנהיג ציבור בהצלחה לאורך זמן וגם דוגמאות אלו נוגעות לערים ולא למדינות גדולות. ב. הדרישות מן המנהיג בימינו כל כך מורכבות עד שיקשה מאד להגדיר מה הן התכונות הנחוצות ועל פי אילו אמות מדה ניתן לקבוע

---

30 ראה סעיף יח. וראה סעיף קמ.

31 ראה אגרות ר' חיים עוזר ג עמ' רכה, כרוז של רבנים ואדמורי"ם במזרח אירופה, שטובי העיר צריכים להיות יראי ה'. וראה ב"י יו"ד רמט: "ומדברי הרמב"ם נראה שצריך שיהיה חכם שכתב בסוף הלכות מתנות עניים (פ"י ה"ח) ולא יתן לתוך קופה של צדקה אלא א"כ יודע שהממונה נאמן וחכם ויודע להנהיג כשורה... ובזמן הזה לא נהגו להקפיד בכך ואפשר שהטעם מפני שהם סוברים דחכם לא שצריך שיהיה חכם בחכמת התורה אלא שיהיה חכם בהנהגת הגבאות". דון מינה ואוקי באתרא. וראה מש"כ הרב עוזיאל על תכונות הנשיא בישראל, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 33: "צריך זהירות מרובה בבחירת הנשיא בישראל שתהיה אישיות נאמנה ומכובדת על ישראל". וראה סעיפים קח קט ובמיוחד סעיף קט הערה 23.

32 על ההבחנה שעושה רבינו אברהם בן הרמב"ם בין מנהיג שדן ובין מנהיג שאינו דן, ראה סעיף קו הערה 3.

33 על מנוי נשיאי שבטים ראה סעיף יח. הראשונים דנים בשאלה האם ראשי המטות הנזכרים בראש פרשת נדרים הם סמוכים אם לאו, ראה א"ת ערך התרת נדרים. לפי"ז נ"מ גם לראשי השבטים. אך גם למ"ד שראשי המטות הם סמוכים יתכן שראשי המטות הם הזקנים ולא ראשי השבטים. עוד נ"ל שאפילו אם תאמר שבימי משה היו ראשי המטות סמוכים הרי שאין הוראה לדורות שרק סמוכים מתמנים כראשי המטות. מצד הסברא קשה לומר שראשי השבטים צריכים להיות סמוכים ומלך אינו צריך להיות סמוך, ראה סעיף קב, וכל זה צ"ע.

34 בבג"ץ 2533/97 התנועה למען איכות השלטון נ' ממשלת ישראל פ"ד נא(3),46, (1997) עמ' 58-59 כותב השופט זמיר: "הציבור מצפה שכל שר, בהיותו מנהיג לציבור, ייתן דוגמה להתנהגות תקינה. קל וחומר שהציבור מצפה להתנהגות כזאת משר המשפטים. שר המשפטים, יותר מכל שר אחר, נושא באחריות לשלטון החוק ולערכי המשפט. הוא אמור לסמל באישיותו ובהתנהגותו, לא רק את השמירה על הדין, אלא גם את הטוב והישר שמעבר לדין".

מראש מי המנהיג המתאים ביותר.[35] עוד יותר קשה להחליט ולשכנע את הציבור בטיב אמות מידה אלו.[36] ג. גם אם המנהיג אינו מובחר הרי שהוא נעזר בצוות גדול של אנשי מקצוע מעולים בכל התחומים כך שבסופו של דבר ההבדל למעשה בין מנהיג שהוא בבחינת "המובחר מכולם" ובין שאר המנהיגים קטן ביותר.[37]

עם זאת, רבים סוברים שהיה ראוי שיהיה מנגנון אשר יבטיח תנאי סף מינימלים למשרה ציבורית. זאת בעיקר במקומות שאין בחירה ישירה של מועמדים והבוחרים מצביעים בעבור מפלגות.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אזרח יהיו הזכות והאפשרות, ללא כל הפליה מן ההפליות... וללא הגבלות בלתי סבירות... להבחר בבחירות אמת".[38]

החוקות ממעטות לפרט את תכונות המנהיגים ואת כישוריהם.[39] חוקות אחדות קובעות שמי שזכאי לבחור זכאי גם להבחר.[40] בחוקות אחרות קובעות אחדים מן הכישורים הנדרשים כדי להבחר.[41] בסינגפור קיימת הוראה חוקתית שלפיה ועדה תקבע האם למועמד לתפקיד נשיא המדינה יש כישורים ראויים.[42]

חוקות אחדות קובעות שאין למנות לבית הנבחרים פושטי רגל[43] וחולי נפש.[44] כמה חוקות קובעות שאסיר וכן כל מי שבית משפט הורה על כך לא יתמנה.[45]

---

[35] על טענה זו ראה Richard J. Anderson, "Democratic Rights at National and Workplace Levels" בקובץ The Idea of Democracy, עמ' 122 – 123.

[36] ראה "Making Truth Safe for Democracy" David Estlund, בקובץ הנזכר בהערה הקודמת עמ' 71 – 100.

[37] ראה Democracy and its Critics פרק חמישי. ראה A Theory of Justice עמ' 84 שאין לשלול גם ממי שלא יהיה המנהיג הטוב ביותר את הזכות להתמודד על המשרה, משום שאסור לשלול מאף אחד את האפשרות להתנסות עצמית וליצור בקרב חלק מן האזרחים רגשות קיפוח. לפי דבריו יש להתחשב בטובת היחיד ולא בטובת הכלל. לאור הצורך הגדול במנהיגות טובה דבריו אינם מסתברים.

[38] כתבי אמנה 1040 25. וראה ההה"מ סעיפים 875 - 878. וראה סעיף צח.

[39] ראה גם סעיף קו.

[40] ראה ICL חוקת שויצריה 143.

[41] ראה ICL חוקת פינלנד 36 (2) שבממשלה יכהנו רק אזרחים הידועים בישרם. ראה שם חוקת איסלנד 34 שזכאי להבחר רק מי שבשמו הטוב לא דבק שום דופי. וראה שם חוקת אירלנד 18 (7.1) שעל אחד עשר מבין ששים חברי הסנאט להיות אקדמאים שתחום התמחותם נקוב בחוקה.

[42] ראה ICL סינגפור 18 (1).

[43] ראה ICL חוקת הודו 102 (1) (c).

[44] ראה ICL חוקת הודו 102 (1) (b).

[45] ראה ICL חוקת בולגריה 65 (1).

קו. הפסולים להתמנות

נתונים שעשויים לפסול מועמד למרות היותו בעל תכונות וכישורים ראויים[1]

נכרי פסוק מפורש בתורה: "לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא",[2] ומבאר הרמב"ם במורה נבוכים: "לפי שכל ששלט באומה אדם שאינו מיוחס, הרי הוא פוגע בה איזו פגיעה אם גדולה או קטנה".[3] הרלב"ג מבאר: "שלא יוכלו לשום עליהם כי אם מאחיהם שהם נקשרים לקיים התורה ועל פי התורה ינהיגום לא בנימוסים אחרים".[4] רבינו יוסף בכור שור מבאר: " 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי' - "פן יחטיאו אותך לי".[5] מדברי המדרש משמע שבמנוי מלך נכרי יש גם משום פגיעה בכבוד העם כאילו אין מנהיגים בישראל.[6] בנוסף לכך, חזקה על פרנס נכרי שהוא לא יפעל לשם שמים,[7] ולא ינהיג את העם בנחת[8] ובדרכי נעם.[9]

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: " 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי... ולא למלכות בלבד אלא לכל שררות שבישראל".[10]

נחלקו הדעות בשאלה האם נכרי עשוי להיות נביא. פסוק מפורש בתורה: "נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה' אלקיך...", ודורש הספרי: "מאחיך ולא מאחרים".[11] לעומת זאת, מפסק הרמב"ם משמע שנכרי עשוי להיות נביא.[12]

גר צדק פוסק הרמב"ם: "אין מעמידין מלך מקהל גרים אפילו אחר כמה דורות עד שתהיה אמו מישראל".[13] הטעם לכך הוא שאין לו זכות אבות,[14] קיים חשש שמא הוא לא התגייר לשם שמים או שהוא יחזור לסורו,[15] ושמא חלק מהציבור יזלזל בו.[16]

---

1 ראה סעיפים קב – קה. נראה, שפסולים אלו או לפחות חלקם הם בבחינת סייג לתורה, שהרי לאחר שהתורה פירטה מה הן התכונות והכישורים הנדרשים מפרנס ממילא מובן שמי שלא ניחן בהן אינו זכאי להבחר. על כל תכונה ועל כל פסול יש לדון האם הוא רק לכתחילה או גם בדיעבד, ואכמ"ל.

2 דברים יז טו. נראה שהאיסור נועד למנוע מנוי גר תושב, שהרי רק לו מותר לגור בארץ ישראל, ראה סעיף שכא. ושמא מדובר בנכרי שרוצים להמליך אותו בטענה שהוא חיוני לאומה. המלכת מי שאינו אזרח היתה מקובלת בכל הגויים אשר סביבותי, ראה הערה 6, ואכמ"ל.

3 מו"נ ג נ. על החשש שמי שאינו מיוחס יהיה אכזרי ראה הערה 22. על מעלת היחוס ראה משנה אבות ב ב: "וכל העמלים עם הציבור יהיו עמלים עמהם לשם שמים שזכות אבותם מסייעתן". וראה ירושלמי קידושין ד ה: "זכות יחסיהם עומדת להם במלחמה". וראה בבלי ברכות כז ב שלא מינו את ר"ע לנשיא ישראל משום שלא היה מיוחס. וראה שו"ת תורה לשמה תצט: "היחס הוא יתרון גדול וקדים על יתרון החכמה והזקנה". על מעלת היחוס ראה רנה של תורה מטיב שיר, שיר השירים ה ב ד"ה אחותי רעייתי יונתי תמתי. על הצורך שריש גלותא יהיה מיוחס ראה סעיף קב הערה 3. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק נ: "ויהיו עוסקים לשם שמים וזכות אבותם מסייעתם".

4 רלב"ג על שמואל א ח ד.

5 פירוש רבינו יוסף בכור שור לתורה דברים יז יד. הרשב"ם מפרש שם שהחשש הוא שמלך נכרי יסית לעבוד עבודה זרה.

6 ראה שמו"ר לז א: "בא וראה אומות הקדמונים כשהיו מבקשים להעמיד להם מלך היו מביאים מכל מקום ומעמידים עליהם".

7 ראה רמב"ם תשובה ג יג.

8 ראה סעיף קה הערה 16. וראה רמב"ם מתנות עניים י ב; רמב"ם עבדים ט ח.

9 ראה סעיפים פג, פה, צא. וראה ספר החינוך תצח ומלאכת מחשבת פרשת וזאת הברכה.

10 רמב"ם מלכים א ד. וראה ספר החינוך תצח. וראה סעיף קטו הערה 1 מה נחשב לתפקיד של שררה.

11 ספרי על דברים יח טו.

12 ראה רמב"ם יסודי התורה ט א. וראה סעיף ל הערה 17.

על מנוי גר צדק לסנהדרין פוסק הרמב"ם: "אין מעמידין בסנהדרין אלא כהנים לויים וישראלים המיוחסים הראויים להשיא לכהונה..."[17] למנויו לבית דין של ג' פוסק הרמב"ם: "בית דין של שלשה שהיה אחד מהן גר הרי זה פסול עד שתהא אמו מישראל..."[18]

לדעת הרמב"ם, גר צדק פסול לכל שררות שבישראל.[19]

האחרונים נחלקו בשאלה האם נבואה שורה על גר.[20]

גר צדק רשאי להיות מורה הוראה ואף גדול הדור.[21]

ממזר ממזר פסול למלכות, משום שאין לו ייחוס ועוד שקיים חשש שהציבור יזלזל בו.[22]

ממזר פסול לשבת בבית דין של כ"ג,[23] אך הוא רשאי לשבת בבית דין של ג' או להיות מורה הוראה ואף גדול הדור.[24]

על מנויו לפרנסות פוסק המשא מלך: "שאם יהיה ראוי להיות גזבר ופרנס בית הכנסת או ממונה וגבאי וטובי העיר או מעריך שראוי למנותו לכל השררות הללו".[25]

אשה פוסק הרמב"ם: "אין מעמידים אשה במלכות שנאמר 'עליך מלך' ולא מלכה..."[26]

הרמב"ם אינו מבאר טעם איסור זה אך ניתן להעלות כמה השערות העשויות להשלים זו את זו. א. חזקה על אשה, שהיא אינה חכמה בחכמת התורה.[27] ב. חזקה על אשה היושבת בירכתי ביתה

---

13 רמב"ם מלכים א ד. וראה העמק דבר דברים יז טו; ספרי עם פירוש עמק הנצי"ב שם; עינים למשפט קידושין עו ב ציון ח-ט.

14 ראה הערה 3.

15 ראה רמב"ם איסורי ביאה יג יח: "... אמרו חכמים קשים להם גרים לישראל כנגע צרעת שרובן חוזרין בשביל דבר ומטעין את ישראל...". וראה בבלי סנהדרין צד א: "ויחד יתרו, רב ושמואל, רב אמר: שהעביר חרב חדה על בשרו, ושמואל אמר: שנעשה חדודים חדודים כל בשרו. אמר רב, היינו דאמרי אינשי: גיורא, עד עשרה דרי לא תבזה ארמאי קמיה".

16 ראה ילקוט שמעוני ריש פרשת פנחס רמז תשעא: "ארבעה הן שבאו ממשפחה בזויה, ואלו הן פינחס ואוריה יחזקאל וירמיה... היו ישראל מזלזלין אחריו...".

17 רמב"ם סנהדרין ב א.

18 רמב"ם סנהדרין ב ט. וראה בירור הלכה סנהדרין לו ב.

19 ראה רמב"ם מלכים א ד. וראה א"ת ערך גר ה.

20 ראה מחזה עליון פרק שמיני ב.

21 ראה סעיף קח הערה 31.

22 ראה תוס' על בבלי נדה מט ב ד"ה חדא, שממזר פסול למלכות מדרבנן. השטמ"ק בבלי כריתות כו ב אות א (על הדף) מביא את דברי הרא"ש מהם משמע, שמלך צריך להיות מהמשיאים לכהונה. ויש חולקים. ראה שו"ת חיים שאל א פז ואבן האזל על מלכים א ג. וראה מנ"ח מצוה תצז (א) [ב] שחוכך לומר שאם מלך השאיר אחריו בן ממזר יורש הבן את המלכות, וראה הערה 26.

על הנימוק לפסולו של ממזר ראה בבלי ברכות ז ב: "אף דוד כן, כיון שאמר לו הקב"ה 'הנני מקים עליך רעה מביתך' היה דוד עצב, אמר: שמא עבד או ממזר דלא חייס עליי". וראה מו"נ ג מט: "וגם בגלל פחיתות בן הזנונים תמיד בכל דת ובכל אומה, נתכבד זרע ישראל מלהתערב באותו הממזר".

23 רמב"ם עדות טז ו.

24 ראה משנה הוריות ג ח.

25 משא מלך מסים וארנוניות כה. וראה משא חיים מערכת מ כה. וראה פתחי תשובה על שו"ע יו"ד רפא ס"ק י בשם הבשמים ראש, שממזר פסול למנוי ציבורי.

26 רמב"ם מלכים א ה. וראה מנ"ח מצוה תצז שחוכך לומר שבת המלך יכולה לרשת את אביו כשאין בנים.

27 ראה רמב"ם תלמוד תורה א יג שאשה פטורה מתלמוד תורה.

שאין לה הבנה בעניני שלטון.[28] ג. היא לא תוכל לצאת בראש הלוחמים.[29] ד. מלכה עלולה להיות בזויה בעיני הציבור.[30] ה. היא לא תוכל להטיל אימת מלכות.[31] ו. אשה עלולה שלא לעמוד בלחצים ובפתויים הכרוכים בתפקיד זה.[32]

באשר למנוי נשים לתפקידי שררה אחרים נחלקו הפוסקים. הרמב"ם פוסק: "... וכן כל משימות שבישראל אין ממנים בהם אלא איש".[33] הרשב"א פוסק: "לפי שאי אפשר לנשים ולקטנים ולחלושי הדעת להסכים בצרכיהם, והיחידים בעלי עצה מן הסתם כאפוטרופין עליהם לפקח על עניניהם הצריכים".[34] לעומת זאת, לדעת רבינו אברהם בן הרמב"ם מותר למנות אשה לכל תפקיד שררה פרט לדיינות: "המשפט נאמר בכלל על הממשלה וההנהלה, ובפרט על פסק הדין בין בעלי הדין בדברי ריבות... והראיה הניצחת שהכונה אל השופטים המנהלים מאמר 'ודבורה אשה נביאה'... ואשה לא תדון בין בעלי הדינין".[35] יש פוסקים נוספים החולקים בענין זה על הרמב"ם.[36]

אשה רשאית להיות מורה הוראה ולשבת בדין כבוררת,[37] אולם אינה רשאית לדון.[38]

"העם מזלזלין בהם" פסוק מפורש בתורה: "ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידעים ואתן אותם ראשים עליכם", ומפרש הספרי: "שיהיו מכובדים עליכם".[39] פסוק מפורש בתורה: "יפקד ה' איש על העדה...", ומבאר הספרי זוטא: "שלא יהא תומהון".[40] פוסק הרמב"ם

---

[28] ראה בבלי קידושין לה א: "איש דבר משא ומתן אין אשה לא"; רש"י בבלי גיטין נב א ד"ה נשים. וראה רמב"ם נחלות י ו: "... אין בית דין ממנין אפוטרופוס לא אשה ולא עבד... אלא בודקין על אדם נאמן ואיש חיל ויודע להפך בזכות היתומים וטוען טענתם ושיש לו כח בעסקי העולם כדי לשמור נכסים ולהרויח בהן". וראה נתיבות עולם למהר"ל נתיב שם טוב פרק א: "זה כלל כי אין לאשה חכמה וכן המלכות גם כן אין מקבל אותה אשה ועבד ולא שייך אצלם". וראה א"ת ערך אפוטרופוס.

[29] ראה סעיפים מט נג.

[30] הרמב"ם מלכים א ה הסמיך את האיסור למנות אשה לתפקידי שררה לאיסור למנות את אלו שאומנותם נקלה, וראה גם ערוך השלחן העתיד מלכים עא ט.

[31] ראה רש"י על מלכים ב כב יד בשם מדרש חכמים שיאשיה שלח לחולדה ולא לירמיה כי נשים רחמניות. וראה בבלי מגילה יד ב: "לא יאה יהירותא לנשי", ורש"י שם. על אימת מלכות ראה סעיפים פז פח.

[32] ראה סעיף שיז הערה 32.

[33] רמב"ם מלכים א ה.

[34] שו"ת הרשב"א ג תכ. וראה שו"ת מהר"ב אשכנזי כד; שו"ת משאת בנימין נג; שו"ת הרב"ז ג יב. וראה מש"כ הרב הרצוג על תשובת הרשב"א חוקה לישראל על פי התורה א עמ' 112. וראה שו"ת משנה הלכות ז רנד.

[35] פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם פרשת יתרו סוף פרק יח. לא נתבאר כיצד הוא יכלכל את דברי אביו הרמב"ם בענין דבר שבשררה. מן הראוי לציין כי לפי דברי רות רבה א א גם יעל היתה שופטת. וראה גם במדרש קהלת רבה ב על פסוק ח: 'עשיתי לי שרים ושרות... שדה ושרות' - "דיינים זכרים ודיינות נקבות", ובחדושי הרד"ל שם: "שופטת להשגיח שלא ישלטו הנשים בעולתה איש לרעותה את ידה". וראה א"ת ערך בית דין.

[36] ראה שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן מד; שו"ת אגרות משה יו"ד ב מד בדעת רש"י, תוס', החינוך והר"ן.

[37] ראה סעיף שיח הערות 19 – 21.

[38] ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב מה.

[39] ספרי על דברים א טו. וראה רש"י שם פסוק יג. וראה בר"ר סג ה שרינו על דיוקלטיינוס שהיה רועה חזירים. וראה הנסיך פרק 19 על אחד מקיסרי רומא: "שני דברים עשו אותו שנוא ובזוי, האחד, שמוצאו היה בשפל המדרגה. בנעוריו היה רועה צאן בתראקיה (דבר שנודע בכל מקום וגרם לו זלזול לא מעט בעיני כל)...".

[40] ספרי זוטא פנחס כז טז.

בהלכות מלכים: "ואין מעמידים מלך ולא כהן גדול לא קצב ולא ספר ולא בלן ולא בורסקי לא מפני שהן פסולים אלא הואיל ואומנותן נקלה, העם מזלזלין בהם לעולם".[41] פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "אבל ראש הישיבה שחטא מלקין אותו ואינו חוזר לשררותו",[42] ומבאר הכסף משנה: "מפני שבני אדם יזלזלו אותו, הלכך לא יחזירוהו".[43]

מגבלת גיל פוסק הרמב"ם: "הניח בן קטן משמרין לו המלוכה עד שיגדיל, כמו שעשה יהוידע ליואש".[44] פשיטא ליה לרבי יעקב בעל הטורים שמלך מתמנה בגיל שבו מתמנים דיינים.[45]

כהן פחות מבן עשרים אינו עובד בבית המקדש.[46]

השו"ע פוסק, שמי שהוא בן שמונה עשרה ראוי לדון.[47] לדעת הרב רפאל מרדכי מלכי: "טוב להסכים הסכמת הקהל שלא ימנו בדיין פחות מבן מ' שנה אם אפשר...".[48]

על גילם של פרנסים כותב הרב מלכי: "... שכל הראויים להיות ממונה להנהגת הקהל... מבן מ' שנה ומעלה".[49] הרב עוזיאל פוסק: "מכל זה נלמד שקטן מבן עשרים... אינו ראוי לנהל עניני הציבור... וקטן זה אינו ראוי גם להבחר משום כבוד הציבור, שאין הציבור רשאי למחול על כבודו. ולזה לא תועיל הסכמתו של כל הציבור שכבוד הציבור לא ניתן למחילה ואין מי שיכול

---

41 רמב"ם מלכים א ו. וראה קרית ספר על רמב"ם מלכים א, שפסול זה הוא מדרבנן.

42 רמב"ם סנהדרין יז ט.

43 כסף משנה על רמב"ם סנהדרין יז ח.

44 רמב"ם מלכים א ז.

45 ראה טור חו"מ ז. וראה שו"ת מערכי לב א דף נח ב, שיתכן שמלך יתמנה בגיל בר מצוה אך לדון הוא ידון רק כשהוא בן י"ח. מפירוש הרשב"ם לבראשית מא מו משמע שהיה מקובל באותם ימים שרק מגיל שלשים מתמנים לשררה. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר ח כד: "... הנמנים ביד משה ואהרן היו מבן ל' שנה ומעלה, והם אשר הפקיד אותם איש איש על עבודתו ועל משאו, אבל בכאן צוה כי כל אשר ידע בעצמו שבא לכלל עשרים וחמש שנה יהיה כשר לעבודה... אבל לא יהיה פקיד נגיד על עבודה ידועה". וראה מ"ב שו"ע או"ח תקפא יב. עוד יש להעיר כי צעיר שאינו ראוי לשררה מכונה בתנ"ך בשם 'נער', כמאמר החכם מכל אדם: "אי לך ארץ שמלכך נער" (קהלת י טז). וראה דברי הימים ב יג ז: "ורחבעם היה נער ורך לבב ולא התחזק לפניהם". וראה רש"י שמות ב יד ד"ה מי שמך לאיש [שר ושפט עלינו]: "והלא עודך נער". נראה לומר ששר המשקים קרא ליוסף בשם נער לרמוז לכך שהוא אינו ראוי לשררה אך הכתוב מעיד שכאשר יוסף עמד לפני פרעה הוא כבר היה בן שלשים וממילא ראוי היה לשררה. וראה ילקוט שמעוני משלי תתקכט, שלדעת ר"ע נער הוא פחות מבן שלשים ואילו לדעת בעל הפלוגתא שלו, ר"מ (?) נער הוא פחות מגיל עשרים וחמש. ואכמ"ל.

46 ספרא על ויקרא כא יז. וראה רמב"ם כלי המקדש ה טו.

47 ראה שו"ע חו"מ ז ג: "יש אומרים שאינו ראוי לדון אלא מבן יח ומעלה... וי"א דמבן יג ומעלה כשר". וראה ערוה"ש שם ס"ק ג. וראה רמב"ם סנהדרין ב ו, שלכתחילה יש למנות דיינים בעלי שיבה. וראה בירור הלכה סנהדרין יז א ציון ו אות ג.

48 אליעזר רבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני, עמ' 104. הרב מלכי מסיים שם: "ואם לא אפשר, יותר טוב קנקן חדש מלא ישן מקנקן ישן, שאפילו חדש אין בו".

49 אליעזר רבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני, עמ' 98. וראה עבודת משא סימן יד אות א.

למחול״.[50] בונציה החליטו שלועד הקהילה האיטלקית זכאים להתמנות מבן שמונה עשרה שנה ומעלה.[51]

על גילו המינימלי של מורה הוראה פוסק הרמ״א: ״ואין לאדם להורות עד ארבעים שנה אם יש גדול ממנו בעיר אף על פי שאינו רבו״.[52] בליטא החליטו: ״חתיכא דאיסורא להיות רב או מורה צדק עד שיהא בן כ׳ שנה...״.[53]

על מנוי זקן פוסק הרמב״ם: ״אין מעמידים בכל הסנהדרין לא זקן מופלג בשנים ולא סריס מפני שיש בהן אכזריות ולא מי שאין לו בנים כדי שיהא רחמן״.[54] כותב צדקת הצדיק: ״כי אין ממנין בסנהדרין זקן וסריס וכו׳ דצריך גם כן אהבת הבריות כדי לידע הדבר בעתו״.[55]

אין איסור למנות זקן מופלג לכל תפקיד ציבורי מחוץ לסנהדרין.[56]

נכות הרב ואזנר פוסק שאין למנות בעל מום למלך.[57]

הרמב״ם פוסק: ״... ואין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחכמה, גבור במדותיו... שלם בגופו״.[58]

כהן בעל מום פסול לעבודה.[59]

פוסק הרמב״ם: ״כשם שבית דין מנוקין בצדק כך צריכין להיות מנוקין מכל מומי הגוף״.[60] הרמב״ם אינו מנמק מפני מה מום פוסל לדיינות.[61] יתכן, שחז״ל חששו שהעם יזלזל בבעלי מום.[62]

---

50 שו״ת משפטי עוזיאל חו״מ ד. משמע מדברי ערוה״ש חו״מ א כב, שפרנס צריך להיות לפחות בן עשרים. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ׳ 22; הלכות מדינה ג שער ד עמ׳ קכב ואילך.

51 ראה פנקס ועד ק״ק איטאליאני בוונציאה החלטה ד משנת ת״ד לפ״ק.

52 שו״ע רמב לא. וראה שו״ת מהרשד״ם חו״מ א שיש חילוק בין זמן התלמוד לזמן הזה, ובימינו ניתן למנות דיין ומורה הוראה אפילו פחות מגיל ארבעים. וראה שו״ת הרדב״ז ה שני אלפים קמז; לח״מ בפירושו על הרמב״ם הלכות תלמוד תורה ה ד. וראה שו״ת אבקת רוכל ר רא; שו״ע יו״ד רמב לא בהגה; א״ת ערך הוראה.

53 פנקס מדינת ליטא ועד תקכ״א לפ״ק תתקסא. כבר בועד חאמסק תכ״ז תקצב החליטו בליטא שלא לסמוך אדם למורנו מי שהוא פחות מבן שלשים. מכיון שרב היה צריך להיות מוכתר בכתר מורינו הרי שבין כה אסור היה למנות רב שהוא פחות מגיל שלשים. מסתבר שהציבור לא היה יכול לעמוד בגזירה הראשונה, ועל כן גזרו שלא למנות מועמד שהוא פחות מגיל עשרים. וראה אגרות ר׳ חיים עוזר ב אגרת תכח ד, שהוא מתנגד לתקנה שלפיה לא יתמנה רב בטרם הגיעו לגיל שלשים.

54 רמב״ם סנהדרין ב ג. וראה עינים למשפט סנהדרין לו ב ציון ג. הרמב״ם לא כולל סריס בין בעלי המום כי לא כל סריס נחשב לבעל מום, ראה רמב״ם ביאת מקדש ח יב, ואכמ״ל.

55 צדקת הצדיק קצח. כותב החידושי בתרא על מדרש רבה ותנחומא אות כו: ״פסק הלכה בא כתוצאה ממיזוג של כל כוחות האדם, שכלו ורגשותיו. ואם חסר... רגש של ידיעת צער בנים, חסר לו באנושיות שלו, ואינו אדם השלם, ואינו דיין מוסמך, ולכן אין נמנה לסנהדרין אלא מי שהוא אב לבנים״. וראה סעיף נד.

56 ראה הרב משולם ראטה, ״חכמתם וגילם של חברי בית הדין הגדול״, תחומין יג עמ׳ 329 - 336.

57 ראה שו״ת שבט הלוי ח רנא. לאבשלום לא היה מום, ומשמע, שמשום כך הוא חשב שהוא ראוי למלכות, ראה שמואל ב יד כה.

58 רמב״ם יסודי התורה ז א. נביאי ישראל היו שלמים בגופם, ראה בירת מגדל עוז, אבן בוחן, פנה ג ג, דף לג א.

59 ראה רמב״ם ביאת מקדש ו ב.

60 רמב״ם סנהדרין ב ו. יש הסוברים שדיין בעל מום כשר לסנהדרין קטנה, ראה בירור הלכה סנהדרין לו ב ציונים ט - י. לגבי מנוי סריס ראה הערה 54.

61 ראה מרגליות הים על דף עא א ציון כב, שחוששים שמא הם יהיו אכזריים. וראה יערות דבש א דרוש ד: ״... ומזה הטעם כל כהנים שהוכשרו למלאכת השמים היו צריכין להיות נקי ממום וכן סנהדרין גדולה כי

סומא בעין אחת כשר להיות דיין בבית דין של ג', אך סומא בשתי עיניו פסול.[63] בזמן שאין דיינים סמוכים כשר לדיינות גם סומא בשתי עיניו.[64]

מותר למנות בעל מום להיות פרנס או רב כל עוד המום אינו מפריע להם למלא את תפקידם.[65]

יחוס שבטי פוסק הרמב"ם: "מלכי בית דוד הם העומדים לעולם... אבל אם יעמוד מלך משאר ישראל תפסק המלכות מביתו".[66]

על העומד בראש שאינו מלך מפורש בגמרא: "אין לך כל שבט ושבט שלא העמיד שופט...".[67]

יעקב אבינו מברך את יהודה: "לא יסור שבט מיהודה ומחקק מבין רגליו...", ומבאר רש"י: "... אלו נשיאי ארץ ישראל",[68] אך לא מצאנו הוראה לדורות בענין זה.[69]

בני כל השבטים עשויים להיות נביאים. אומרת הגמרא: "אין לך כל שבט ושבט מישראל שלא יצאו ממנו נביאים...".[70] כותב הרש"ר הירש: "הופעת אלדד ומידד בשעת מינוי הזקנים לסנהדרין הראשונה וכן דברי משה שנאמרו באותה שעה, הם בעלי חשיבות עליונה לכל הבאים אחריהם, כי נתגלה כאן שמינוי הרשות הרוחנית העליונה בישראל לא בא לייסד מונופולין על הרוח, כי הכישרון הרוחני הניתן מאת ה' איננו מותנה בשום משרה ותפקיד, והאחרון בעם ראוי ליטול חלק ברוח ה' לא פחות מן הראשון במשרה".[71]

אין הוראה למנות לראשות שבט רק מבני השבט.[72]

בני כל השבטים כשרים להיות דיינים בסנהדראות.[73] פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל וגו' ", ומבאר רבינו אברהם בן הרמב"ם: "אל תעמוד בזה על איזה שבט מיוחד

מי שיש לו חסרון באבריו אין מזגו שלם וגם אין נשמתו בגוף שלם, ואם כן חסר הכנה לקבל שפע אלוקות ורוח קדשו אשר יערה ממרום על הכהנים עושי עבודתו וזקנים יושבי בלשכת הגזית".

62 ראה ספר החינוך רעה. וראה סעיף קעו הערה 9.

63 ראה רמב"ם סנהדרין ב ט.

64 ראה נשמת אברהם חו"מ ז ס"ק ב.

65 ראה שו"ת דברי מלכיאל ד פב: "... ובודאי צריך ג"כ שיחכם בחכמת התורה כפי הראוי למינוי זה... וכן במדותיו צריך להיות נוח לבריות ולא יהי חרש או עור ועוד כאלה שלא יוכל להנהיג הענין כראוי בשביל זה".

66 רמב"ם מלכים א ט. וראה בבלי הוריות יג א "כל ישראל ראויים למלכות". וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י, ומפירושו נראה שלכתחילה אסור למנות מלך שאינו משבט יהודה. וראה שיחות לספר דברים יח, עמ' קעג: "יעקב אבינו ברך את יהודה במלכות, משום שלמלך מיהודה יש את הכישורים הטובים ביותר לתפקיד זה".

67 בבלי סוכה כז ב.

68 רש"י על בראשית מט י. וראה חידו"א ברכות כח א: "ואין ראוי להיות מלך ונשיא אלא מזרע יהודה". וראה עיון יעקב על עין יעקב הוריות יג ב; חידושי בית הלוי – חידושי הגרי"ז על התורה, חידושי הגרי"ז מג. וראה בניהו על סנהדרין ה א.

69 מינו את רבי אלעזר בן עזריה לנשיאות למרות שהיה כהן, ואכמ"ל.

70 בבלי סוכה כז ב. וראה דברים יח טו: "נביא מקרבך מאחיך כמני וגו' ", ומבאר העמק דבר שם: "על פי שיודעין שראוי לכך, על פי חכמתו הרחבה, ופרישתו ומעשיו שנתעלה על בני גילו, וכל זה אי אפשר לדעת על בוריו אלא כשהוא 'מקרבך' ". כל זאת הנחיה לבית הדין הגדול הממנה את הנביא אולם לאחר המנוי הוא בודאי יכול להתנבא בכל מקום.

71 רש"ר הירש במדבר יא כט. וראה תוספתא בבא מציעא ג יד.

72 במדבר הקפידו שנשיא שבט יתמנה רק משבטו אך לקראת הכניסה לארץ התמנו גם נשיאים שלא היו בני השבט, ראה העמק דבר פתיחה לספר במדבר. הערת הרב נבנצל: "אינו נלע"ד". וראה הערה 77.

אלא מי שמצאת בו את המדות הנזכרות מנה אותו״.[74] בענין אחד בלבד מצאנו הוראה הלכתית: ״ומצוה להיות בסנהדרין גדולה כהנים ולויים שנאמר ׳ובאת אל הכהנים הלוים׳, ואם לא מצאו אפילו היו כולם ישראלים הרי זה מותר״.[75]

הגמרא מביאה דרשה: ״רשב״ג אומר: לשבטיך ושפטו – מצוה לשבט לדון את שבטו״,[76] ומבאר אור החיים הק׳: ״וזה הוא גם כן טעם שצוה ה׳ עשות שופטים לשבטיך וכו׳ לפי שהשבט יתקרב בתכונה לענפיו וזה ידע ובחן משה ע״ה״.[77]

אין מצוה למנות מורי הוראה, או מרא דאתרא משבט מסוים, אם כי בכמה ענינים מוגדרים רק לכהנים סמכות להורות כמפורש בתורה: ״ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע״.[78] כהן צריך לדון גם בכמה ענינים של הקדש.[79]

תושב חוץ פוסק הרב שפירא: ״את המלך ממנים רק מתוך מי שעליהם יש להמליך״.[80]

לבית הדין הגדול ניתן למנות גם את מי שאינו גר בירושלים או בארץ ישראל.[81] הוא הדין לגבי כהן גדול.

מפסק הרמב״ם משמע שראוי למנות כדיין בעיר רק את מי שהיה קודם לכן תושב העיר.[82]

מותר למנות פרנס שלא היה תושב המקום לפני התמנותו.[83] עם זאת, במעהרין ובפוזנא החליטו שאין למנות מי שלא גר בהן ביחד עם אשתו וילדיו במשך שלש שנים.[84] בטיקטין מינו רק פרנסים שגרו בעיר ארבע שנים רצופות לפני המנוי.[85]

---

73 ראה מרגליות הים על סנהדרין ה א אות טז וכן שם על דף צג ב אות ח. וראה העמק דבר שמות לז א: ״... לדורות שבט יהודה היו מחוקקים ושבט לוי באים אחרי הכרעתם ומורים למעשה״. וראה הערה 75.

74 פירוש רבינו אברהם בן הרמב״ם על פרשת יתרו.

75 רמב״ם סנהדרין ב ב. וראה מדרש המובא בתורה שלימה על במדבר פרק יא אות קיג שבין שבעים הזקנים שמנה משה היו רק ארבעה מבני לוי (דוק ששני הפתקים הריקים היו לשיטה זו דוקא לזקני שבט לוי!). וראה בבלי יומא כו א: ״לא משכחת צורבא מרבנן דמורי אלא דאתי משבט לוי או משבט יששכר״, וראה מרגליות הים על סנהדרין ה א ציון טז, ואכמ״ל.

76 בבלי סנהדרין טז ב. וראה פירוש הרמב״ן על התורה בראשית יט ח וראה סעיף יח.

77 אור החיים במדבר כז טז. וכ״כ חתם סופר על התורה פרשת שופטים ד״ה שופטים ושוטרים. לשיטה זו יש לדון היכן כשר לדון בן שבט שגר בקביעות בחלק של שבט אחר. הרמב״ם אינו פוסק את דברי רשב״ג לדינא, וראה בירור הלכה על אתר ד״ה מצות מינוי שופטים אות א.

78 דברים כא ה. הכוונה היא להשקאת סוטה, לעריפת עגלה, לטומאת מצורע ולטהרתו - ראה ספרי על דברים יז ח; בבלי סנהדרין פז א; פירוש הרמב״ן על דברים יז ח.

79 כפשט הכתוב ויקרא כז ח ועוד. וראה רמב״ם ערכין וחרמין ח ב ורמב״ם שם א כא. וראה משך חכמה ויקרא כז יג.

80 מנחת אברהם מה ח). וראה סעיף נג הערה 46.

81 לאחר המנוי עליהם לגור בירושלים או בסמוך לה שהרי עליהם לשבת לעיתים בלשכת הגזית, ראה רמב״ם סנהדרין ג ב.

82 ראה רמב״ם סנהדרין ב ח: ״עושים אותו דיין בעירו״. וראה עינים למשפט סנהדרין יז ב ציון א. וצ״ע כמה זמן עליו לגור בעירו כדי להיות כשר להתמנות. פשיטא שבדיעבד ניתן למנות גם תושב חוץ.

83 גם מי שאינו משלם מס רשאי לקבל החלטות המחייבות אחרים לשלם, ראה שו״ע חו״מ קסג ו בהגה וביאור הגר״א שם ס״ק קו, וממילא אין מניעה הלכתית למנות פרנס שאינו גר בעיר.

84 ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק קכה. וראה שם שאם האשה ובני ביתו גרים במקום אחר הוא אינו כשר להתמנות. וראה שם ועד ברודא תל״ז לפ״ק שפג (ט) שאין למנות כראשים וטובים את מי שאין לו חזקת ישוב. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה פב משנת שפ״ח לפ״ק, שמי שאינו גר

בפוזנא החליטו: "הקהל יצ"ו אינם רשאים ליתן דיינות הקהילה לשום איש אחר יהיה מי שיהיה באם שאינו דר בתוך הקהילה".[86] בטיקטין החליטו: "שכירות הרב וכל הכנסות לא יהי' שייך להרב עד יקבע פה דירתו עם אשתו וביתו".[87]

אינו יליד המקום במנטובה החליטו שממנים לפרנסות רק את מי שנולד בה.[88]

אינו עשיר התורה אינה מצוה למנות דוקא עשיר למלכות, לכהונה גדולה, לדיינות או לפרנסות.[89] יש סוברים שנביא צריך להיות עשיר.[90]

עם זאת, ראוי למנות עשירים לפרנסות[91] וכך נהגו בקהילות רבות. במעהרין החליטו: "לא יתמנה לראש מדינה אלא שיהא אומדנא, דהיינו שיהא מן החמשה הראשונים שבסכום קהלתו, או שיתן סכום משלשת מאות זהובים ריינש...".[92] כמו כן תקנו שם שגדול העשירים בעיר יתמנה כפרנס.[93] בברלין החליטו: "... וצריך שתהיינה בהם המדות הללו, דהיינו שיהיו עשירים...".[94]

כמה טעמים לתקנות אלה. עשיר יוכל להתפנות לעסוק בצרכי ציבור מבלי שהציבור יצטרך לפרנסו,[95] דבריו נשמעים,[96] הוא פחות נוטה לקבל שוחד[97] ויקל יותר לנקותו מידי חשד.[98] פרנסים עשירים עשויים לסייע לעירם ולבני עירם בממונם[99] ובגופם.[100]

בעיר שלש שנים לא יוכל להתמנות, ובהחלטה א' תשעד משנת ת"ס לפ"ק נאמר שמי שלא גר שלש שנים לאחר החתונה לא יוכל להתמנות.

85 ראה פנקס קהילת טיקטין 358 ד. וראה גם שם 185 י.

86 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שצט החלטה משנת תל"ט לפ"ק.

87 פנקס קהל טיקטין 227.

88 ראה סדר ההערכה תל"ז כא. וראה חוקת עולם ב עמ' 514: "אם נוסיף לומר ולתקן בחוקה כי רק איש נולד בארץ ישראל הוא כשר להיות נשיא בישראל גם כן לא יהיה כנגד דעת התורה".

89 מלך וכהן גדול צריכים להיות עשירים לאחר המנוי, ראה בבלי הוריות ט א. על המצוה להעשיר מלך ראה סעיף שדמ. על המצוה להעשיר כהן גדול ראה רמב"ם כלי המקדש ה א. וראה סעיף שמ.

90 ראה סעיף קג.

91 ראה ירושלמי סנהדרין ב ו. וראה בבלי ברכות כז ב: "נוקמי לרבי אלעזר בן עזריה דהוא חכם והוא עשיר...".

92 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קכו. וראה שם תקנה קפט והערה 4 וכן תקנות ניקולשבורג קיד. תקנה מעין זו התקבלה גם בפאדוואה, ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א תשז, ושם היו בסך הכל עשרים ושלושה תושבים שהיו ראויים להבחר לועד.

93 ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גידונג תמ"ט לפ"ק תמ (כא).

94 ראה פנקס קהילת ברלין 202 ב החלטה משנת תקכ"ב.

95 המצב הכלכלי לא תמיד איפשר לתת משכורת לפרנסים וכנראה משום כך מצאנו תקנות הקובעות שאין לתת שכר לפרנסים, ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתסא החלטה משנת תס"ה לפ"ק.

96 ראה רש"י בבלי מסכת סוטה מ א ד"ה מר ר' אבהו אית לן רבה: "חכם גדול וראוי לישב בראש יותר ממני כדי שיושיבוהו בראש ונותנין לו מנות ומעשירין אותו כדי שיהא חשוב וישמעו דבריו...".

97 ראה פנקס מדינת ליטא ועד תל"ג לפ"ק תשא, שראש מדינה אינו רשאי לקבל שום מתנה או שכר טרחה.

98 ראה רמב"ם שקלים ב י שהתורם את הלשכה "עני או מי שהוא נבהל להון לא יתרום מפני החשד". וראה סעיף כה, שבעבר טובי העיר שמשו גם כדיינים, ולפיכך אם הם יהיו עשירים מובטח להם שידונו לשם שמים, כפי שיתבאר בסעיף שדמ.

99 ראה יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648), תקנות קראקא עמ' 475: "כשאין כסף בקהל, פרנס החדש מחויב להלוות מכיסו עד עשרים זהובים". וראה פנקס קהילת טיקטין 134 שפרנס החדש נדרש לארח בביתו את כל האורחים הנכבדים. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה נז משנת שנ"ד לפ"ק, שעל הפרנסים לקבל על עצמם ערבות אישית לחובות של אחד מבני הקהילה שיושב בכלא כל עוד אין לו הסדר

רווקות מלך או פרנס אינם נדרשים להיות נשואים בעת המנוי. עם זאת, בוירונה החליטו: "יושם פרט... שמכאן והלאה לא יהיה נברר בשום מנוי שום אחד אם לא יהיה או היה נשוי אשה".[101] בליטא החליטו שאין למנות דיין אלא שש שנים לאחר החתונה.[102] מנהג ישראל שלא ממנים רווק לרבנות.

בקהילות רבות קבלו החלטות הקובעות אמות מדה נוספות לפסילת מועמדים. ועד ארבע ארצות החליט: "שום אדם לא יקבע עצמו לשתות בבתי משתאות של גויים, והקובע עצמו לשתות שם... לא יקרא בשם רב וחבר לא יהיה לו שום מינוי בקהלה".[103] בפוזנא החליטו: "שום אחד מהקהל יצ"ו רשאים לגלות מהמסתורי' ממה שנתהווה ונתדבר בשלחן הטהור, וענוש יענוש אותו האיש שלא יבא לכל דבר שבקדושה לעולם בשום התמנות כל ימיו".[104] בניקלשבורג תקנו: "מי שפשט את רגלו וחייב לב"ב פה קהלתינו או לאינם נימולים פה... לא יבוא לתוך הברירה...".[105] בבאסקוויץ קבעו שמי שמסרב לעמוד לדין לא מתמנה.[106]

במעהרין תקנו שמתמנה רב רק אם עברו שמונה שנים מאז החתונה.[107] בקהילות רבות תקנו שאין ממנים לתפקיד מרא דאתרא מועמד שיש לו קרובים בעיר.[108]

"זאת התורה לא תבטל",[109] אולם בימינו יד ישראל אינה תקיפה ולכן עלולים להתמנות פרנסים פסולים.[110]

תשלומים עם נושיו. מתקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ז מוכח שהיו ערים שבחרו רבנים עשירים שבידם לתת הלואות לקהילה. על תופעה דומה בימי קדם ראה מלכים ב טו כ.

100 הפרנסים נאלצו להקדיש שעות ארוכות לעיסוקים בצרכי ציבור ואף לנסוע אל מחוץ לעיר בשליחות הקהילה ורק עשירים יכלו להרשות לעצמם לשאת בהוצאות ובהפסדים הכרוכים בפעילויות אלו, ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרפח החלטה משנת תי"א לפ"ק. לעשירים אף היו קשרים עם השלטונות, ובידם היה להשתמש בהשפעתם לטובת הקהילה; ראה שו"ת שבות יעקב ב קפא: "בני המדינה ראוי שלא לדקדק כולי האי עם פני הארץ ועשירי עם שיש להם יד ושם אצל השררה ויכולין לעמוד בפרץ".

101 פנקס קהל וירונה ב תקמז, החלטה משנת שנ"ב. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה תקעב החלטה משנת שנ"ו. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קכו שלא ממנים לפרנסות מי שאינו נשוי לפחות עשר שנים. בפנקס מדינת ליטא, ועד תקכ"א לפ"ק תתקעא נאמר ש"מנהיג" יתמנה רק עשר שנים לאחר החתונה ו"ראש" רק חמש עשרה שנים לאחר מכן. וראה שם ועד תקכ"א אלף טז שראש מדינה צריך להיות עשרים שנה אחר החתונה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' ריט החלטה משנת תל"ב לפ"ק, שם הוסכם שיתמנה ל"כשר" רק מי שנשוי כבר עשר שנים ולאחר מכן הסתפקו בשמונה שנים.

102 ראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקעא.

103 פנקס ועד ארבע ארצות מח תקנה משנת שס"ז. כעי"ז ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רח.

104 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רמה החלטה משנת תל"ג לפ"ק, ב' יז החלטה משנת תע"ז לפ"ק. וראה רלב"ג על משלי כ יט: "לא תתערב עם מי שהוא גולה סוד והולך רכיל כי זה סבה לרעות גדולות בדברים המדיניים". וראה שו"ת הראנ"ח א קיא: "מניין לכשיצא לא יאמר אני מזכה וחבריי מחייבין אבל מה אעשה שחבריי רבו עלי על זה נאמר לא תלך רכיל בעמך ואומר הולך רכיל מגלה סוד ונראה לעניות דעתי שכל העושה כן אפילו בלאו החרם הנז' אין להושיבו עוד עם טובי הקהל כשיושבין לפקח בענייני הקהל".

105 תקנות ניקולשבורג קט. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז שכט.

106 ראה מן הגנזים ב, תקנות בוסקוביץ לט עמ' 100.

107 תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ תכ"ה לפ"ק שנו (ב).

108 ראה סעיף קיח.

לדעת הרב הרצוג, במקום ובזמן שממנים פרנס רק לזמן קצוב מראש אין איסור למנות לפרנסות גם נשים.[111] לדעת הרב עוזיאל, האיסור למנות אשה לתפקיד של שררה מוטל רק על בית דין אך הציבור רשאי למנות לעצמו אשה כפרנס.[112] כיום אין ממנים דוקא לוי למשרת רב.[113]

פוסק הרמב"ם: "ואין ממנין... בירושלים לעולם אלא מלך ישראל מזרע דוד ואין מושחים אלא זרע דוד",[114] ומעיר הרב נבנצל: "אין לעם זכות לשלול המלכות מבית דוד".[115]

מפורש בדברי הנביא יחזקאל כי לעתיד ישרתו "הכהנים הלוים בני צדוק"[116] אולם לא מצאנו הלכה לדורות בענין זה.[117]

*

כותב ג'יימס מדיסון: "אסור שדרישות של עושר, מוצא, אמונה דתית או משלח יד אזרחי יכבלו את כוח השיפוט של הבריות או יסכלו את נטיית לבם".[118]

כותב פרופ' אייזנשטדט, מומחה לסוציולוגיה פוליטית: "במונח המדינה המודרנית מתכוונים אנו לאותו טיפוס של מדינה, שהתחיל מתפתח המאה הט"ו במערב אירופה... סימני ההכר העיקריים של מדינה זו מבחינה סוציולוגית הם: ... ב. "פיזורו של הכוח הפוליטי הפוטנציאלי בין שכבות

---

109 ראה סעיף עג הערה 3.

110 ראה סעיפים קח קט.

111 ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 97. על מנוי אשה לדיין ראה שם ג עמ' 22.

112 ראה סעיף קט. וראה בנין אב א סה: "מכל האמור נראה שאשה וגר יכולים לשמש כמנהיגים ואפילו כגדולי הדור שכח הנהגתם מחייבת את הסמכות".

113 ראה הערות 73 75. וראה מכתבו של הנצי"ב לד"ר פינסקר, כתבים לתולדות חבת ציון ב מכתב 699, ובו הצעה למנות ביסוד המעלה: "... בן תורה מירו' כהן או לוי שיהא מורה ומדריך ובש"ק להגיד להם תורה ומוסר... ויהי פרנסת אותו המורה ממעשר התבואה והגפן וכד' ". וראה הרחב דבר, העמק דבר שמות יג טז אות א; העמק דבר דברים לג י. להלכה שלפיה רק כהן מורה בעניני נגעים אין נ"מ האידנא, שהרי דיני נגעים אינם נוהגים בימינו מכמה וכמה נימוקים. ראה ספר החינוך קעד; מנ"ח שם; שו"ת שאילת יעבץ א קלו ושם א קלח; פתיחה למסכת נגעים לבעל התפארת ישראל אות לט.

114 רמב"ם מלכים א י. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק חלק היסוד השנים עשר: "... שאין מלך לישראל אלא מדוד ומזרע שלמה דוקא", ונראה שהכונה למלך בירושלים. וראה רמב"ם חנוכה ג א ומשמע שלא היתה מניעה שבני חשמונאי ימלכו על העם וזאת למרות שהם מלכו בירושלים. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג רכב שהחשמונאים סברו שאין איסור למנות בירושלים מלך שאינו מבית דוד אלא אם כן הוא שולט על כל ארץ ישראל. וראה שם שהאיסור למנות מלך בירושלים הוא רק אם מתכוונים שהוא ויורשיו ימלכו שם לצמיתות ואילו החשמונאים מלכו שם רק באופן זמני עד שימצא מועמד מתאים מבית דוד. וראה עשרה מאמרות מאמר אם כל חי חלק ראשון פרק ה, שאביו של המשיח מיהודה ואמו מדן.

115 הערת הרב נבנצל. וראה סוף סעיף ד, שהציבור ירצה אז במלכי בית דוד.

116 יחזקאל מד טו. הערת הרב נבנצל: "י"מ דהיינו בניו הרוחנים, שלא טעו בע"ז או בבית חוניו, בנגוד לנזכרים למעלה מפסוק זה".

117 ראה רמב"ם מלכים יב ג: "ואינו מייחס ישראל אלא לשבטיהם". ומכאן שהוא אינו מייחס לבתי אב. מסתבר שימנו את הכהן הגדול הראוי לכך ומסבב הסיבות יראה לכך שהוא יהא מצאצאי צדוק.

118 הפדרליסט פרק יט מס' 57. ראה A Theory of Justice עמ' 224 שיש להסכים לעקרון שלפיו לא כל אחד ראוי להתמנות, ובתנאי שההגבלות יהיו נובעות מתפקידי המנהיג, ובתנאי שהן לטובות הכלל ושאינן מפלות לרעה יחידים או קבוצות.

רחבות ביותר של האוכלוסיה וביטול המונופולין של ההשפעה הפוליטית בידי שכבה מסוימת...״.
ג. הפרדה בין זכויות אזרחיות ומדיניות ובין מעמד חברתי, היינו מתן זכויות פוליטיות יסודיות לכלל האזרחים בלי להתחשב בהשתייכותם לשכבות שונות...״. ו. העדרה של שכבה שלטת אחידה ומגובשת הבטוחה בעמדתה בתוקף של מסורת, מנהגי דורות וזכויות מקודשות כלשהן ובתוקף הזדהות מסורתית; והתפתחות של חוגים ושכבות חברתיות מרובות המתחרות זו בזו על השלטון״.[119]

חוקות אחדות קובעות דרישות הנוגעות לדת המנהיגים.[120] לעומתן חוקות אחרות קובעות כי אין להתחשב בדתו של המנהיג.[121]

ברבות מן החוקות מודגש עקרון השויון, ואין מניעה מלמנות אשה לכל תפקיד ציבורי וכיו״ב. יש חוקות הקובעות בפירוש שניתן למנות מלכה.[122]

חוקות אחדות קבעו גיל מינימלי לחברות בסנאט ובבית הנבחרים.[123] חוקות אחרות מפרטות את גילו של המלך.[124]

חוקות של כמה מדינות קובעות שלחבר סנאט צריכה להיות הכנסה מינימלית.[125]

חוקות אחדות קובעות שהזכות להבחר מוקנית רק למי שהוא אזרח המדינה ושהוא גר באותה מדינה פרק זמן מינימלי.[126] כמה חוקות קובעות שהזכות להבחר מוקנית רק למי שהוא אזרח, ובנוסף לכך אין לו אזרחות כפולה[127] או שיש לו חובת נאמנות למדינה זרה.[128]

כמה חוקות קובעות כי על שופטים להיות אזרחי המדינה.[129]

---

119 פרופ׳ אייזנשטדט, ״תכונות יסוד של המדינה המודרנית״, מדינה וחברה א, עמ׳ 87. על שאר סימני ההכר ראה סעיף צג הערה 70.

120 ראה ICL חוקת נורבגיה 12 (2) , שיותר ממחצית השרים בממשלה צריכים להיות בעלי דת המדינה – האוונגלית לותרנית. ראה ICL חוקת דנמרק 6 שהמלך צריך להיות חבר בכנסיה האוונגלית לותרנית. אותה הוראה ואותה כנסיה מצאנו גם בחוקת נורבגיה סעיף 4.

121 ראה ICL חוקת צרפת 2 (1) ועוד. ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ו ג.

122 ראה ICL חוקת נורבגיה 3 שניתן למנות מלכה.

123 ראה החוקה האמריקאית, חוקת ארצות הברית של אמריקה א 2 ב שחבר בית הנבחרים צריך להיות בן עשרים וחמש. ושם א 3 ג שסנאטור צריך להיות בן שלשים. ושם ב 1 ה שנשיא ארצות הברית צריך להיות בן שלשים וחמש. ראה ICL חוקת פורטוגל 125 שכל המועמדים למשרות ציבוריות צריכים להיות בני שלשים וחמש. ראה שם חוקת ארגנטינה סעיף 48 לפיה חבר בית הנבחרים צריך להיות בן 25 ותושב האיזור שאותו הוא מייצג במשך שנתיים, ושם סעיף 55 שחבר הסנאט צריך להיות בן שלשים.

124 ראה ICL חוקת הולנד 33 שזכויות ינתנו למלך עם הגיעו לגיל שמונה עשרה. וראה שם חוקת דנמרק 7).

125 ראה ICL חוקת ארגנטינה 55 בנוגע לחברי הסנאט.

126 ראה החוקה האמריקאית, חוקת ארצות הברית של אמריקה א 2 ב שחבר בית הנבחרים צריך להיות אזרח ארצות הברית במשך שבע שנים. וראה שם א 3 ג שסנאטור צריך להיות אזרח במשך תשע שנים. וראה שם ב 1 ה שנשיא ארצות הברית צריך להיות יליד ארצות הברית ומלבד זאת צריך להיות אזרח במשך ארבע עשרה שנה. וראה שם א 2 ב שחבר בית הנבחרים צריך להיות תושב המדינה שבה נבחר.

127 ראה ICL חוקת בולגריה 65 (1).

128 ראה ICL חוקת הודו 102 (1) (d) .

129 לדוגמא, ראה ICL חוקת דרום אפריקה 174 .

קז. זכות להבחר

ראוי לבעלי תכונות וכישורים מתאימים לקבל על עצמם את עול הציבור[1]

פרנס כותב המבי"ט: "... בכל דור ודור חייב אדם שתורתו אומנותו להראות את עצמו כאילו הוא מספר תולדות אדם מדורשיו חכמיו ופרנסיו..."[2] הפלא יועץ כותב: "ואל יאמר אדם: מה לי ולצרה הזאת? שאם כה יאמרו כלם, נמצא עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה"[3].

דיינים אומר המדרש: " 'ואיש תרומות יהרסנה' - אם משים אדם עצמו כתרומה הזו שמושלכת בזוית הבית ואומר מה לי בטורח הציבור מה לי בדינים מה לי לשמוע קולם שלום עליך נפשי הרי זה מחריב את העולם"[4]. כותב החינוך: "... 'בצדק תשפוט עמיתך'... וכן בכלל מצוה זו שכל איש שהוא חכם בדיני התורה וישר בדרכיו, שהוא מצווה שידין דין תורה בין בעלי הריב אם יש כח בידו"[5].

מורה הוראה פוסק הרמב"ם: "חכם שהגיע להוראה ואינו מורה הרי זה מונע תורה ונותן מכשולות לפני העורים ועליו נאמר ועצומים כל הרוגיה"[6].

מצוה גדולה להבחר במקום ובזמן שאין מועמדים אחרים.[7] שנינו: "... ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש",[8] ומפרש מחזור ויטרי: "ובמקום שאין אנשים להשתדל ולעמוד בפרק [בפרץ?[9]] תשתדל להיות איש לצאת ולבא ואין כאן משום שררה, ולא מחזקינן ליה ביוהרא"[10].

במיוחד גדולה המצוה להבחר במקום שאין מועמדים אחרים והציבור פונה ומבקש זאת. פוסק הרמב"ם בהלכות דיינים: "כך היה דרך חכמים הראשונים בורחין מלהתמנות... עד שידעו שאין שם ראוי כמותם ושאם ימנעו מן הדין תקלקל השורה. אף על פי כן לא היו יושבין בדין אלא עד שמכבידין עליהם את העם והזקנים ופוצרים בהן"[11]. כותב הפלא יועץ: "הנה כי כן ראוי לתלמיד חכם להיות מצטמק ויפה לו ולברח מן הרבנות הרחק מאד... ובמה יוודע איפוא אם נגזר עליו מן השמים? כאשר ימצא במקום שאין אנשים והם כצאן אשר אין להם רועה וקמים עליו

---

1 ראה סעיף ר.

2 הקדמה לספר בית אלקים.

3 פלא יועץ ערך ממנה.

4 תנחומא משפטים ב. וראה עוד שם; תנחומא שמיני ט; שמו"ר ל יג; ספר חסידים (מרג.) תתרה; ס' והזהיר מובא באוצר הגאונים סנהדרין דף ז ב אות קלד; רנה של תורה מיטב שיר ה ג. שו"ת הרב"ז ג א.

5 ספר חינוך רלה.

6 רמב"ם תלמוד תורה ה ד. וראה סעיף ריא.

7 ראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ א; חידו"א ברכות סג א ד"ה תמן הוי גבר. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה כ: "אבל וודאי שלהתמנות להיות מורה הוראה ליכא חיובא, ורשאין להתרחק מזה כל זמן שאיכא אחרים כמותו, כמפורש בחו"מ סימן ח' סעיף ג', שכן דרך חכמים".

8 משנה אבות ב ה.

9 ראה רש"י ישעיה נט טז; רא"ש תענית פרק ב א.

10 מחזור ויטרי תכה. וראה רש"י בבלי ברכות בג א ד"ה כנס; ש"ך שו"ע יו"ד רכח ס"ק סד; סעיף קח הערה 26.

11 רמב"ם סנהדרין ג י. וראה אורים ותומים, אורים סימן ח ס"ק ו על חילוק בין דיין ובין פרנסים.

ומפצירים בו עד בוש שיהא להם לראש ולקצין ויראה להם את הדרך אשר ילכו בה״.[12] פוסק החכמת אדם: ״אדם שהציבור רוצים וחפצים בו למנותו גבאי יש לקבל עליו״.[13]

גדול שכרו של מי שקבל על עצמו את עול הפרנסות. אומרת הגמרא: ״אין אדם עולה לגדולה אלא אם כן מוחלים לו על כל עוונותיו״.[14] אומרת מסכת שמחות: ״נתקבצו קהל גדול לכבוד בנו של רבי עקיבא... וישב עליו ודרש... יודע אני שבני בן העולם הבא הוא, שזיכה את הרבים, וכל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו״.[15] כותב המהר״ל: ״העוסקים עם הצבור מתחיל זכות שלהן מן האבות ומגיע עד סוף כל הדורות״.[16]

מי שאין לו תכונות וכישורים מתאימים או שהוא פסול להתמנות אינו רשאי להתמנות. אומר המדרש: ״ ׳לא תשא׳... אמר רבי זעירא... שלא תקבל עליך שררה ואין אתה ראוי לשררה״.[17] כותב המאירי: ״אף המתמנים מפי נביא ופרנס צריך להתבונן בעצמם אם ראויים לכך״.[18] כותב המהר״ל: ״וזה שאמר כי השם יתברך נקרא קדוש, כלומר כי הש״י ראוי לשררה בשביל קדושתו שכל בעל שררה קדוש הוא, ואם אין בך כל המדות הללו שהם ראויים לקדושה אל תקבל עליך שררה, כי עובר אתה על ׳לא תשא את שם ה׳ אלקיך לשוא׳ ״.[19]

ומי שאינו מקובל על הציבור אינו רשאי להבחר. כותב ספר חסידים: ״אם רואה אדם שאין לו כלום ואין דברים נשמעים ויש עשיר וטוב ודבריו נשמעים וחפצים למנותו ראש אל ישמע להם, ויאמר תשימו אותו העשיר לראש״.[20] כותב מהר״ח פאלאג׳י: ״... נראה שאם אינו יכול להעמיד את הדין ואינן שומעים לו טוב שימנע את עצמו...״.[21]

פוסק האבני נזר: ״אבל אם עי״ז יצמח מחלוקת יפיל עצמו לים ואל ירבה מחלוקת בישראל״.[22]

לקביעה שמצוה להתמנות ההשלכות הבאות

א. כל מי שראוי להבחר רשאי להגיש מועמדות.

ב. יש לתת לכל המועמדים הראויים הזדמנות שוה.[23]

ג. אסור להתנות את המועמדות בדרישות שרירותיות.[24]

---

[12] פלא יועץ ערך משפט ודין וראה שו״ת מהרשד״ם יו״ד קלב.

[13] חכמת אדם קמז כח. וראה א״ת ערך גבאי צדקה.

[14] בבלי סנהדרין יד א. וראה ירושלמי הוריות ג ב: ״... שהגדולה מכפרת״.

[15] מסכת שמחות ח יג. וראה בבלי יומא פז א.

[16] דרך חיים ב ב - ג.

[17] פסיקתא רבתי כב דף קיא א. וראה בבלי חגיגה יד א: ״אמר רב קטינא אפילו בשעת כשלונה וכו׳ ״.

[18] בית הבחירה על סנהדרין יז א.

[19] דרך חיים אבות ד ד. וראה פתיחתא לאסת״ר ו: ״בשעה שהצדיקים נוטלין גדולה חדוה ושמחה בעולם... ובשעה שהרשעים נוטלין גדולה ווי ואנחה וחרון אף בעולם״.

[20] ספר חסידים (וויס.) תתתקמ.

[21] רוח חיים ב חו״מ יב ב. וראה סעיף צו הערות 28 29.

[22] שו״ת אבני נזר יו״ד שיד א.

[23] על השויון ראה סעיף צג.

[24] התנאים ממן הענין מפורטים סעיפים קא – קו. הפוגע בזכות להתמנות פוגע בזכות לקיים מצוה, ראה סעיף כח. וראה תרומת הדשן פסקים וכתבים קכח: ״... דכל חד וחד בעי למזכי בשכר פרנסי ישראל שהוא שכר שאין לו שיעור״. וראה טור אורח חיים צג: ״העוסק בצרכי ציבור... שמחה הוא לו שעוסק בצרכי ציבור״,

ד. אסור להתנות את המועמדות בתנאים שלא כולם יכולים לעמוד בהם.

ה. ניתן לבטל או לשלול את המועמדות רק בחוק.[25]

ו. רק לבית דין סמכות לפסול מועמדות. פוסק החת"ס: "כתוב בתוך הפנקס בדף... תקנה שנתקנה בשנת... שאי אפשר לפסול שום בעל בית מהברירה והתמנויות אם לא בצירוף הרב ובית דין צדק... ואילו לא נכתבה תקנה זו, ראוי ונכונה היא על פי דתה"ק".[26] פוסק הרב עוזיאל: "וגדולה היא מצות התעסקות בצרכי הצבור עד שדוחה מצות ק"ש בזמנה. לפיכך אין החלטת הרוב יכולה להפקיע זכות היחיד מבחירה אקטיבית או פסיבית".[27] במעהרין תקנו: "אין ראשים וטובים או דיינים יכולים לפסול לשום אדם אם לא בצירוף עמהם הראש הגליל יצ"ו. ודוקא שישב עמהם בדין...".[28]

ז. מי ששללו ממנו את הזכות להבחר רשאי לערער על כך לפני בית דין.[29]

ח. שלילה שרירותית של הזכות להבחר עלולה לגרום לפסלות הבחירות.[30]

למרות שיש מצוה להתמנות על הציבור בית דין אינו כופה קבלת פרנסות.[31]

גם כיום תקפים כללים אלו.[32]

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי להשתתף בהנהלת ארצו...".[33] האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אזרח יהיו הזכות והאפשרות ללא כל אפליה מן ההפליות... וללא הגבלות בלתי סבירות להיבחר בבחירות אמת המתקיימות מזמן לזמן".[34]

וראה סעיף קס. הוא פוגע בחופש למימוש היכולות, ראה סעיף ריג. הוא עלול לפגוע גם בדימוי העצמי שלו, ראה סעיף קנז. יתכן שהוא פוגע בציבור שכתוצאה מכך אינו מקבל את הפרנסים הטובים ביותר.

25 ראה סעיפים קכג – קכה.

26 קובץ תשובות (=שו"ת חתם סופר ח"ח) צב. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק סז: "וכן אין ראשים וטובים או דיינים יכולים לפסול לשום אדם אם לא בצירוף עמהם הראש הגליל יצ"ו".

27 שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ ד. וראה שו"ע או"ח ע ד.

28 תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק סז.

29 ראה סעיף קיז, לגבי זכות הבחירה וק"ו שהדברים נכונים לגבי הזכות להתמנות.

30 ראה סעיף קיז הערות 8 - 10, דון מינה ואוקי באתרא.

31 ראה מ"מ נחלות י ה: "שאין בית דין יכולים לכוף שום אדם להיות אפוטרופוס על היתומים". וראה נתה"מ שו"ע חו"מ עב ביאורים ס"ק יט, שמותר לממונים ליטול שכר כי יחיד אינו חייב להסכים להתמנות. וראה סעיף ר.

32 ראה סעיף קח. וראה סעיף קט הערה 17 והערה 23.

33 הכרזה כא 1.

34 כתבי אמנה 1040 25 , וראה ההה"מ סעיפים 875 - 878. במדינות רבות היה מקובל בעבר שמי שאינו מפקיד סכום כסף נכבד אינו רשאי להתמנות. וראה החוקה האמריקאית עמ' 104. וראה ICL חוקת ארגנטינה 55 שלסנאט מתמנה רק מי שיש לו סכום כסף הנקוב בחוקה. וראה סעיף צח.

קח. הרע במיעוטו

כותב המאירי: "השלמות ימנע מרוב בני אדם, ולא ימצא רק ביחידים השרידים אשר ה' קורא".[1]

טובים וראויים עשויים לסרב לקבל את עול הציבור בשל הסיבות הבאות[2]

- אי התאמה לפעולה ציבורית[3]
- יראת הוראה של דיינים ושל מורי הוראה[4]
- חששות מפני קבלת תפקיד של שררה - פתויי השררה,[5] לחצים המופעלים על בעל השררה,[6] ביטול תורה,[7] ירידה רוחנית ומוסרית,[8] קנאת הזולת,[9] תגובות קשות של הזולת[10] מעורבות במריבה ובמחלוקת,[11] וחשש מפני פגיעה בשם הטוב.[12]

---

1 המאירי על משלי ב א. משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה למסכת אבות עמ' רנה.

2 ראה בבלי מנחות קט ב: "בתחילה כל האומר עלה לה אני כופתו ונותנו לפי הארי...". וראה בבלי בבא מציעא פה א, שר' זירא התענה מאה תעניות כדי שלא יצטרך לעסוק בצרכי ציבור. לפי תוס' בבא בתרא קי א ד"ה ולא תהא, הורה רב לתלמידו שלא לגור בעיר שבה ימנו אותו כראש. וראה רלב"ג שמואל א יב כד, התועלת השלש עשרה: "להודיע שראוי לאדם לברוח מן השררה ולזה זכר ששאול הרחיק שיהיה מלך מצד שפלות שבטו ומשפחתו וגם כשהפילו הגורל על זה היה נחבא לברוח מן השררה". וראה יסוד ושורש העבודה, צואה כד: "לכן בני אני גוזר עליכם בגזירת כבוד אב וצוואת שכיב מרע, שלא תקבלו עליכם שום התמנות...". וראה ליקוטי מוהר"ן תנינא תקעו ממשלה א ז: "צריך ליזהר מאד מהתמנות". וראה ילקוט הנהגות ותקנות א עמ' עג, צואת ר' יעקב מליסא בעל הנתיבות ז: "מאד הרחיקו עצמכם לבלתי קבל עליכם התמנות הרבנות...".

3 ראה פאר הדור ד עמ' כד בשם החזו"א: "יש נשמה המיועדת לצאת אל רשות הרבים... ואני חלקי לישב בחדרי הקטן".

4 ראה משנה אבות ד ז: "רבי ישמעאל בנו אומר: החשך עצמו מן הדין פורק ממנו איבה וגזל ושבועת שוא"; פירוש המהר"ל דרך חיים למשנה זו המובא בסעיף פה; חידו"א תמיד לב א ד"ה א"ל מה יעביד אינש ויחיה. וראה אגרות ר' חיים עוזר ב תשנא הכותב על החזו"א: "שאלתי אותו עוד הפעם במכתב אבל לפי הראות רחוק הנהו מלקבל משרת דיינות... בנוגע לדיני ממונות חושש, מגודל צדקו". וראה איש ההלכה - גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 31: "יסוד היסודות ועמוד המחשבה ההלכתית המה לא ההוראה למעשה אלא קביעת הלכה עיונית. לפיכך השתמטו ועדיין משתמטים אישי ההלכה היותר גדולים מלכהן כהונת רבנות בישראל, ונספחים אל הסיעה של יראי הוראה".

5 ראה תקלין חדתין ירושלמי שקלים ה א (דף יד א) ד"ה ולא קבלון מהם: "משום 'ושנא את הרבנות' ורצו לברוח מן הכבוד... א"נ חרדו שלא יכשלו במ"ש פרנס המטיל אימה וכו' ". וראה ספר חסידים (מרג.) טז: "וכל מי שמשפיל עצמו בעוה"ז ויכול להשתרר עצמו ולקחת גדולה ופרנסות על הצבור והוא לא חפץ להתגאות... יהי' לראש לעוה"ב"; דרך חיים על אבות א י: "כי כמה חטאים ומכשולות יש בשררה". ראה רנה של תורה, מיטב שיר, שיר השירים ה ג. המועמד אף עשוי לחשוש שהשררה תעביר את קרוביו על דעתם ועל דעת קונם, ראה סעיף ז.

6 ראה סעיף צו.

7 ראה רש"י בבלי מגילה טז ב ד"ה שפירשו ממרדכי: "לפי שבטל מדברי תורה ונכנס לשררה". וראה תוס' בבא בתרא קי א ד"ה ולא תימא כהנא אנא. וראה שמו"ר ו ב: "חכם המתעסק בצרכי צבור משכח תלמודו". וראה הקדמת הסמ"ע לספרו (נדפס בשו"ע חו"מ א): "ובראותי רוב התלאות המוטלים על רב המנהיג הקהילה... בעבור זה היתה שאלתי ובקשתי מה' הרואה אותי, שימלא שאלתי לזכני לבית תלמוד ולבלתי אהיה גלמוד וימלא ידי להספיק בו רבנים חשובים... ". וראה רוח חיים ב חו"מ יב ב; שו"ת ציץ אליעזר יח פא.

8 ראה רש"י בראשית לט ו על יוסף הצדיק: "כיון שראה עצמו מושל התחיל אוכל ושותה ומסלסל בשערו...". וראה רש"י במדבר יא כא: "הטל עליהם צרכי ציבור והם כלים מאליהם". וראה בבלי יומא פו ב:

- התנגדות קרובי משפחה החזו"א פוסק: "הלא אתה נוסע בשליחות ציבורית - וסכנת הכלל דוחה סכנת הפרט... אבל דבר אחד שואל אני ממך, האם אשתך מסכימה לנסיעה זו בלב שלם, שאם לא כן אין עבודת הכלל ושום דבר שבעולם יכולים לבטל רצונה".[13]
- חשש מהתנכלות פרנסים שעינם צרה בעלייתם לכס השלטון[14] וחרדה מהדחה[15]
- התנגדות הציבור אומרת הגמרא: "... ורבי מאיר רבי יהודה בן בבא סמכיה ?... סמכיה רבי עקיבא ולא קיבלו, סמכיה רבי יהודה בן בבא – וקיבלו".[16]

מטעמים אלו, אין מנוס לעיתים מלמנות גם מי שאין לו כישורים ראויים.

כבר בזמן המקרא התמנו פרנסים שלא נחונו בכל הכישורים והתכונות הדרושים. פסוק מפורש בפרשת דברים: "ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים..", ומבאר רש"י: "אבל נבונים לא מצאתי. זו אחת משבע מדות שאמר יתרו למשה ולא מצא אלא שלש...".[17] כותב הר"ן: "ולכן מלך שאול אף על פי שלא היה משבט יהודה... לפי שלא היה בשבט יהודה ראוי למלכות כמוהו".[18]

כך גם היה בימי המשנה. אומרת הגמרא במסכת סוטה: "משמת יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יהודה איש ירושלים - בטלו האשכולות", ומפרש רש"י: " 'אשכולות'... שהכל בהם".[19]

"... והרשות מקברת את בעליה...". וראה בבלי סנהדרין יד א: "לעולם הוה קבל וקיים". וראה רש"י על התורה דברים א ט. וראה רנה של תורה מטיב שיר, שיר השירים ה ג וכן שם ה יב. וראה חזקוני דברים יז כ, שמטעם זה מבטיחה התורה למלך אריכות ימים ומטעם זה נוהגים לומר יחי המלך בעת ההכתרה. על מנהג זה, שאינו נזכר בהלכה, ראה שמואל א י כד; מלכים א א יט; מלכים ב יא יב.
וראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תס"א לפ"ק תצ (ב): "אמרו יחי אדונינו מ"ו הגאון מוהר"ר דוד נר"י לעולם, וניתן לו הכבוד שנתקבל לרב מדינה...". וראה סעיף קיב הערה 41.

9 ראה הנבחר באמונות ובדעות המאמר העשירי יא. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם על אבות א י: "ובבקשת השררה יבואו עליו נסיונות בעולם ורעות, כי יקנאו בו ויאיבוהו". וראה מנורת המאור (אבוהב) הנר הראשון כלל ג החלק הראשון פרק ראשון: "... כי בקנאתו יחלקו עליו והוא משתרר עליהם ומפסיד אמונתו...". וראה רוח חיים למהר"ח פאלאג'י חלק ב חו"מ יב ב.

10 ראה בבלי כתובות קה ב: "אמר אביי האי צורבא מרבנן דמרחמין ליה בני מתא וכו' ". וראה שו"ת מהר"י בי רב לז: "שבזמן הזה, כל חכם שאינו חנף ועושה לכל א' משוא פנים חייו אינם חיים וכל חייו חיי צער". וראה שו"ת מהרי"ט א נג שבעל דין הקניט את הרב והרב נשבע שהוא לא ימשיך בתפקידו. וראה רוח חיים הנזכר בהערה 9: "שיש מהם שאינן מרוצים בו [ברב ובדיין] אפילו שהם מיעוטא דמיעוטא...".

11 ראה יסוד ושורש העבודה צוואה כד.

12 ראה רש"י במדבר כה יא.

13 פאר הדור ד עמ' מח. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתמג. וראה בבלי ברכות כז ב שר' אלעזר בן עזריה לא קיבל על עצמו את הנשיאות בטרם התיעץ עם אשתו, וראה עין איה ברכות א פרק רביעי יב. וראה ירושלמי פאה ח ו על ר"ע.

14 ראה סעיף קא.

15 ראה בבלי מנחות קט ב ורש"י שם ד"ה היורד לה על אחת כמה וכמה.

16 בבלי סנהדרין יד א. וראה שו"ת עמוד הימיני ג ח: "... שהסמיכה תלויה בהסכמת המקבלים אותו על עצמם".

17 רש"י דברים א טו.

18 דרשות הר"ן דרוש ז, עמ' קכב. וראה בית הבחירה הוריות יא ב: "... שנראין הדברים שמצד שנתנה המלוכה לשבט יהודה אפשר שלא היה באותו הפרק בשבט יהודה ראוי למלוך...". וראה העמק דבר דברים ז ז.

19 בבלי סוטה מז א.

כותב החתם סופר: "הלא ר"ע ור' יהושע היו גדולים מראב"ע, ואפילו הכי מנוהו לראב"ע נשיא ... שמע מינה כיון דראב"ע הי' ראוי להיות נשיא על כל ישראל זולת איזה חכמים שהיו גדולים ממנו בתורה ומיהו בשארי מילי הי' הוא עדיף מינייהו אין ראוי שיפסידו כל ישראל מפני ב' וג' אלו".[20] אומרת הגמרא במסכת כתובות: "בשעת פטירתו של רבי, אמר: לבני אני צריך... שמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא... מאי קאמר? הכי קאמר: אף על פי ששמעון בני חכם, גמליאל בני נשיא... ורבי מאי טעמא עבד הכי? נהי דאינו ממלא מקום אבותיו בחכמה, ביראת חטא ממלא מקום אבותיו הוה".[21]

לעיתים אין מנוס מלמנות פרנסים הפסולים להתמנות.[22] פסוק מפורש בפרשת יתרו: "ואתה תחזה מכל העם...", ומדייק הנצי"ב: "לא אמר מכל ישראל. הורה ברוח הקדש, דאפילו אם אין תלמידי חכמים להיות דיינים על פי התורה, ראוי לעשות מהמון העם כמו ערכאות שבסוריא".[23]

הרא"ש כותב: "ואפשר דמושיבין בסנהדרין אע"פ שאינו ראוי להוראה אי לא משכח ראוי להוראה".[24] פוסק הרמ"א: "ועיירות שאין בהם חכמים הראויים להיות דיינים, או שכולן עמי הארץ וצריכים להם דיינים שישפטו ביניהם שלא ילכו לפני ערכאות של עכו"ם, ממנים הטובים והחכמים שבהם אף על פי שאינם ראויים להיות דיינים, וכיון שקבלו עליהם בני העיר אין אחר יכול לפוסלן".[25] הפלא יועץ כותב: "מכל מקום, במקום שאין אנשים חכמים, ראוי לבחור הרע במיעוטו ולמנות אנשים סוחרים יראי אלקים, בעלי דעה, לדון בין איש ובין רעהו".[26] כותב המשנה הלכות: "נמצא כאן ענין של יבחור הרע במיעוטו... כלומר תרוייהו אינם טובים מ"מ יבחר הרע במיעוטו ומבטל הגרוע מזה".[27]

כך היה בימי הנביאים. אומר המדרש: "... אמרו כשם ששמואל ברמה כך דבורה ברמה... אמרו, לא היו תלמידי חכמים בישראל אלא כמלא חצי דקל בלבד, לכך נאמר 'והיא יושבת תחת תומר' ".[28] המדרש אומר על יפתח שהוא היה עם הארץ.[29] המופלא בימי שאול היה דואג האדומי שהיה גר צדק.[30]

---

[20] שו"ת חתם סופר או"ח יב. וראה בבלי כתובות קג ב, שרבי חנינא לא קיבל את המנוי משום שרבי אפס היה גדול ממנו בשנתיים וחצי, ולפי דעה אחת בגמרא שם, רבי לא מינה את רבי חייא למרות גדלותו בתורה כי הוא לא רצה לבטל את רבי חייא מעיסוק במצוות. וראה שו"ת המבי"ט א רפ שבני העיר אינם מצווים למנות את הגדול ביותר ובלבד שימנו את מי שראוי להוראה.

[21] בבלי כתובות קג ב. וראה ספורנו שמות יח כה שעדיף תלמיד חכם שאינו ירא שמים מעם הארץ חסיד. על סדר עדיפויות במנוי כהן גדול ראה חשוקי חמד על יומא עמ' קנב.

[22] ראה סעיף קו.

[23] העמק דבר שמות יח כא.

[24] תוס' הרא"ש בבלי הוריות ז א ד"ה ה"ד.

[25] שו"ע חו"מ ח א בהגה. וראה פלא יועץ ערך משפט ודין; חזו"א חו"מ סנהדרין טו ד. וראה ערוך השלחן חו"מ כה ז שבקהילות תקנו תקנות לפטור דיינים פסולים מתשלום במקרה שהם טועים.

[26] פלא יועץ ערך משפט ודין

[27] שו"ת משנה הלכות תניינא ב שעד. על הוראת שעה ראה סעיפים עח - פב.

[28] תנא דבי אליהו רבה ט.

[29] ראה ויקר"ר לז ד. וראה רש"ש בבלי ראש השנה ד"ה שם הא אין לך ללכת. וראה סעיף יח הערה 23.

[30] ראה צפנת פענח סנהדרין כ ב ד"ה שלש מצוות וכו'.

כך היה בימי חז"ל. כותב הריב"א, אחד מבעלי התוספות: "ויש לומר דהא דגר פסול לדון היינו היכא שיש ישראל שיודעים לדון, אבל היכא שאין ישראל לא, תדע שהרי שמעיה ואבטליון גרים היו והיו דנים את ישראל לפי שלא היה בישראל חשוב כמותם".[31] כותב הרב הרצוג: "מצאנו תקדים, שהיתה מלכה בישראל היא שלומציון המלכה אחותו של שמעון בן שטח וכל חכמי ישראל החזיקו בידה בכל תוקף שהיא היתה נאמנת לתורה שבע"פ בניגוד לבעלה שנתן ידו לצדוקים, ולא מצינו בשום מקום בתלמודים ובראשונים... שהיתה התנגדות על יסוד הדין מצד איזה חלק מחכמי התורה, והרי זה מראה לנו בעליל שבמקום שקיום הדת דורש זאת, הדין הזה נדחה...".[32]

כותב הקול מבשר: "הרי ראשי גולה של בבל שהיו כפופים למלך פרס וכמה מהם לא היו בני תורה ולא בעלי מעשים וקרעו עליהם".[33]

גם כאשר ממנים פרנסים חסרי כישורים או פסולים יש למנות רק יראי שמים. פוסק המהרשד"ם: "... והרשב"א אעפ"י שהתיר על ידי הדחק לקבל דיינים שאינם בקיאין בתורה כתב: ומכל מקום צריך לבדוק אחר אנשים כשרים יראי אלקים הרי שלא המדרש הוא העקר אלא יראת ה' היא אוצרו".[34] פוסק החזו"א: "... אם קבעו דיינים שאינם הגונים, שאינם נקיים ממדת החנופה והשקר... אין במנויים כלום".[35]

מנוי פרנס פסול או שאין לו את כל התכונות והכישורים הדרושים יעשה על פי גדרי הוראת שעה.[36] פוסק הרב אהרן וולאקין: "... במקום שאין בהם מי שיודע אפילו אות אחת ולפי צורך השעה התירו להם להעמיד אותם לדיינים כדי שלא ילכו בערכאות של גויים ע"ש, אבל במקום שיש אנשים כשרים אסורים מהתורה לבחור בפסולים וכיון שפסולים להתמנות ממילא שכל דיניהם ומעשיהם שעשו לצורך הקהל בטלים".[37] פוסק החזו"א: "אם פשעו במינוי שהיו יכולים להמנות הגון אין מנויו מינוי ואין דינו דין".[38]

כבכל מקרה של הוראת שעה על בית דין לאשר מנוי פרנס שאינו ראוי. פוסק המשנה הלכות: "ולכן צריך לעשות הכל להחזיק המעמד כפי צורך השעה והזמן, וא"כ אין בזה כבר ענין לדון על הכלל כלו אלא הכל לפי המקום והזמן ולבחור הרע במיעוטו, והדבר תלוי בכל מועמד ומועמד שהוקבעו לבחור ע"פ חוקי הממשלה בדרך גדר שמי שהוא חולה שיש בו סכנה ביו"כ מאכילין אותו הקל הקל והכ"נ אם יש לפנינו שתי מועמדים יש לשקול ביניהם ולבחור הרע במיעוטו, אבל ודאי אם יש מועמד שילך בדרכי התורה הוא קודם לאינו הולך בדרכי התורה, וכן מי שעובר

---

[31] רבותינו בעלי התוספות על התורה פרשת משפטים עה"פ לפניהם. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד כו בענין מנוי גר לראש ישיבה. וראה צפנת פענח שמות כב כז שעשוי להיות מצב שבו המופלא אינו נחשב מן הסנהדרין אך מכיון שהוא המופלא הרי כשהוא אינו נוכח אין הוראתם הוראה. ובזה תשובה לתמיהתו של המסביר (הרב יוסף בער סולובייצ'יק), ראה חידושי בתרא על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין רצב.

[32] תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 98. על מנוי אשה ראה עוד שם עמ' 102 - 113.

[33] שו"ת קול מבשר א עו.

[34] שו"ת מהרשד"ם יו"ד קסא. וראה סעיף קב הערה 3.

[35] חזו"א חו"מ סנהדרין טו ז..

[36] ראה סעיף פא.

[37] שו"ת זקן אהרן (וואלקין) ב קלא.

[38] חזו"א חו"מ סנהדרין טו ד.

אדרבנן ולא אדאורייתא וכיוצא בו, וכאמור דבר כזה באמת לגדולי הדור נאמרה להבחין ולכן במדינות יוראפע היו באמת קובעין בזה גדולי ישראל האיך ובמה לנהוג, וצריך לדון בזה לפי צורך השעה ועת לעשות לה׳ והכל לש״ש שלאו כל אדם יכול לדון בזה״.[39]

על סמכויות פרנס שהתמנה בהליך ראוי, למרות שלא ניחן בכל התכונות והכישורים הדרושים מפורש בגמרא: ״שקל הכתוב שלשה קלי עולם כשלשה חמורי עולם, לומר לך: ירובעל בדורו - כמשה בדורו, בדן בדורו - כאהרן בדורו, יפתח בדורו - כשמואל בדורו. ללמדך שאפילו קל שבקלין ונתמנה פרנס על הצבור - הרי הוא כאביר שבאבירים, ואומר ׳ובאת אל הכהנים הלוים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם׳. וכי תעלה על דעתך שאדם הולך אצל הדיין שלא היה בימיו? הא אין לך לילך אלא אצל שופט שבימיו״.[40] כותב המדרש הגדול: ״ר׳ שמעון בן לקיש אומר: אין לך אלא שופט שבדורך. מכאן אמרו שכל שלשה רועי בקר שיעמדו בית דין על ישראל הרי הן כבית דינו של משה״.[41] פוסק החיד״א: ״באתרא דאית תמן גבר מאור עינים מורה צדק בקהל הנתבע יכול לכוף התובע לדון לפני הדיין הזה שהוא מאור עינים״.[42]

אין תוקף הלכתי מחייב לפסיקות בעניני איסור והתר של מי שאינו ראוי להוראה. פוסק הרמ״א: ״יש אומרים דמי שאינו מוסמך למורינו ונתן גיטין וחליצות אין במעשיו כלום, ויש לחוש לגיטין וחליצות שנתן...״.[43]

״זו תורת משה לא תבטל״,[44] אולם בשל ירידת הדורות אין מנוס מלמנות פרנסים על פי גדרי הרע במיעוטו. כותב ערוך השלחן: ״אין לנו פרנסים בעוה״ר ואין לנו תלמידי חכמים ששואלים דבר הלכה בכל מקום ואומרה״.[45]

---

[39] שו״ת משנה הלכות יב שעד. הדיון הוא על השתתפות יהודים בבחירות בקהילות הגולה.

[40] בבלי ראש השנה כה ב. וראה סעיף יד הערה 17.

[41] מדרש הגדול על דברים יז ט. עם זאת, פשיטא שמן הראוי שיהיה קשר בין הכישורים של מנהיג ובין הקף הסמכויות שמעניקים לו, ראה שו״ת אגרות משה חו״מ א מה, וראה סעיפים קי קיא. וראה הקהל, קונטרס זכר למקדש אות זכרון (עמ׳ כו) הדן בשאלה האם לשיטת הרמב״ן למלכי חשמונאי היה דין מלך שהרי מלכו בהסכמת העם, ונפ״מ בין השאר לגבי השאלה האם הם היו צריכים לקרוא בתורה בהקהל. וראה צפנת פענח על ירושלמי סנהדרין ב ו, שבענין זה יש חילוק בין דיין שאינו ראוי ובין מלך שאינו ראוי, ואם מינו מלך שאינו ראוי לעמוד בראש העם, דוגמת אגריפס והורדוס, הוא לא נחשב כמלך אך נחשב כנשיא.

[42] ברכי יוסף חו״מ ז ח. על כך שסומא אינו ראוי להיות דיין ראה סעיף קו.

[43] שו״ע יו״ד רמב יד בהגה.

[44] ראה סעיף עג הערה 3.

[45] ערוך השלחן או״ח קלו ב וראה סעיף קה. וראה סעיף עו על ירידת הדורות בקרב תלמידי חכמים. וראה סעיף עו. וראה סעיף מז שבסתמא מנהיגים דידן הם גם פחות יראי שמים.

קט. רצון הציבור

מצוה למנות פרנסים טובים וראויים,[1] אולם אין אפשרות להתעלם מרצון ציבור גדול הדורש למנות פרנס למרות שהוא אינו ראוי ולפרקים אפילו פסול.[2]

מלך פוסק כנסת הגדולה: "בין במלך בין בשאר שררות קבלה מהניא והכתוב ד'לא תוכל לתת עליך איש נכרי' מדבר שלא בקבלה".[3]

פרנסים פוסק המהרש"ם: "... רוב הקהילות מקבלים פסולים... דודאי אם רוצים לקבלם הם כשרים דלא גרע מקיבל עליו קרוב או פסול".[4]

דיין המהר"ם מרוטנבורג פוסק: "כל דבר שבממון והם מקבלים עליהם הרשות בידם, מידי דהוה אפסולים ונשים שיכולים לקבל... וכמו דבורה ששפטה את ישראל שקבלוה עלייהו, וחד דקבליה עליה כבי תרי".[5] פוסק הרשב"ש: "ובענין דיינות, דבר ברור הוא שאין להעמיד על הצבור אלא דיין הגון... ולכשתתבונן בה תמצא שלא נאמרו הדברים אלא במעמידו על הצבור שלא ברצונם אבל אם העמידוהו מעצמם יכולים הם... ולא יהיה אלא מפשר וכיחידים דמו... ובכל שנה ושנה מבררים הקהל עליהם דיינים אוהבי בצע אוהבי מצה לפסוק על הקהל יצ"ו ואין לך דין גדול מזה ואנחנו שומעים ושותקים ומקיימים דבריהם דאחר שעשו מה שעשו נעשה דין כיון שקבלום עליהם".[6] פוסק הרמ"א: "וכן כל צבור יכולין לקבל עליהם בית דין שאינם ראוים מן התורה".[7]

---

[1] ראה סעיפים קא – קו.

[2] ראה סעיף צה. וראה שו"ת הרשב"א ג שצט שדבריו מובאים בסעיף קמח הערה 47.

[3] כנסת הגדולה על חו"מ ז בית יוסף א. וראה תורת משה, ואתחנן ד"ה *ואתחנן: "...איתא עוד במדרש דאמר משה להקב"ה... עשה אותי סומא וסומא פסול למלוכה ואמר לו הקב"ה שמא יקבלו אותך... והראיה מדבורה...". וראה תורת משה, פרשת כי תשא ד"ה ראה; תורת משה לפורים על הפסוק 'כי מרדכי היהודי'; צפנת פענח המובא בסעיף קח הערה 41; תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 45, ושם ג עמ' 63. כעי"ז מצאנו חילוק בין מנוי אפוטרופוס על ידי בית דין ובין מנוי אפוטרופוס על ידי אבי יתומים, ראה שו"ע חו"מ רצ א - ב. וראה מעין סברא זו בתוס' יבמות כד ב ד"ה לא, בין גיור על ידי בית דין ובין אלו המתגיירים מעצמם. צ"ל שהחילוק בין אם בית דין ממנה ובין אם הציבור מקבל את הפרנס על עצמו, הוא רק בשאלה מי יוזם את המנוי, שהרי בכל מקרה אין ממנים פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכים בציבור תחילה.

[4] משפט שלום, קונטרוס תיקון עולם סימן רלא כג. וראה רמב"ם סנהדרין ז ב; שו"ע חו"מ כב א; בירור הלכה סנהדרין כד א ציונים ב ג. וראה עינים למשפט על מכות יג א ציון ב שמסתפק אם ביד הציבור לקבל על עצמם מנהיג שסרח ולא ראוי לחזור לשררה שהיתה לו.

[5] שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ג (דפוס קרימונה) כט. וראה שו"ת התשבץ א קנד. וראה פירוש המשניות לרמב"ם בכורות ד ג שיש שני סוגי דיינים, אלו שנסמכו ואלו שהציבור מכיר בחכמתם והם נחשבים כדיינים מומחים למרות שלא נסמכו.

על מנוי אשה ראה ברכי יוסף חו"מ ז ס"ק יא. וראה חידושי הרשב"א וחידושי הריטב"א ריש פ"ד דשבועות; ספר החינוך עז. וראה עמק הנצי"ב על הספרי דברים יז טו ד"ה מלך ולא מלכה: "... דמלך אינו אלא במשיחה. תדע דהא בירושלמי הוריות איתא דאין מושחין מלכים כהנים... אבל שופט בעלמא ברצון שרי". ועלי הכהן ושמעון הצדיק יוכיחו. וה"נ באשה"; א"ת ערך אשה; הלכה פסוקה ז ד.

[6] שו"ת הרשב"ש תריא. וראה שם תריב: "לעולם כח הצבור חמור מכח יחיד והפקרם הפקר ואם רצו ליזוק בנכסיהם מי מעכב על ידם התורה נתנה להם רשות". וראה שו"ת הרדב"ז ג תקט: "המנהג הראשון שיהיה דן יחידי דיין אחד, ובוררין להם הצבור מי שראוי לכך... וכיון שהם בוררין אותו הוי כאלו קבלוהו עליהם כולם אפילו אותם שלא היו בשעת הברירה שהרי הוברר מטובי העיר במעמד אנשי העיר ויכול לדון אפילו

גבאי צדקה הרמב"ם פוסק: "ולא יתן אדם לתוך קופה של צדקה אלא אם כן יודע שהממונה נאמן וחכם..",[8] ומעיר הרדב"ז על אתר: "... ומה שנהגו למנות גבאי אף על פי שאינו חכם... ואפשר דסמכו דכיון שהצבור קבלוהו עליהם וגם העניים מרוצין בו כשר אף על פי שאינו חכם כי ההיא דנאמן עלי אבא נאמן עלי אביך נאמנים עלי ג' רועי בקר".[9]

יש תוקף לקבלת הציבור רק אם הפרנס הוא ירא שמים. החתם סופר כותב: "דע והבן כי כל זמן שלא היה מלך בישראל ואיש הישר בעיניו יעשה מכל מקום השופטים הדריכום בדרך ישרה ואותו שופט לא נתקבל לא מהצבור ולא משום אדם רק כשהי' נמצא איש א' בכל גבול ישראל אשר יחד מעשיו לשם ה' ולא נטה אחר הבצע וכל מעשיו לשם שמים ממילא הי' כל ישראל שומעים לו ואפילו אשה דבורה היתה שופטת את ישראל וילכו אחריה. ומי מינה אותה ומי קבלה? רק קדושתן של ישראל ולבבם השלם".[10]

אך לעיתים אין מנוס מלהסכים למנוי פרנס שאינו ירא שמים. כותב החזו"א: "נראה שאם אפילו יש דיין הגון בעיר אלא שאין כח בידם של הישרים להושיב דיין הגון, אפשר שחלה תקנתם להכשיר את הפסול, דמוטב שיצייתו דינו של דיין העיר כדי שלא ילכו כולם באלמות".[11]

יש להסכים למנוי דיין שאינו ראוי רק על פי גדרי הוראת שעה.[12] פוסק הזקן אהרון: "... דלמנות פרנסים על הצבור שהם כדיינים לדון בענינים כלליים של צרכי ציבור, שאסור מהתורה לבחור לרשעים ופסולי עדות, והמינוי גופא איסור דאורייתא הוא... ועל זה לא מהני קבלה, דקבלה לא מהני אלא במקום שדן באקראי, לא דרך בחירות והתמנות...".[13] כותב הרב הרצוג: "כל כמה שאני מוסיף להתעמק בעצות ותחבולות להכשרת פסולים מחמת עבירות שבין אדם למקום לדיינים ולעדות, בהכשרת נשים וגם גוים על ידי קבלות סיטוניות 'כלל ארציות' מבלי הגבלת זמן, אף על פי שזהו בנוגע לממונות בלבד, מתעוררת והולכת ומתגברת בי בחילה עצומה, מפני קבלה כזו, שלמעשה תעקור לגמרי חלק כל כך מהלכות דיינים ועדות ובית דין שהתיר שני דברים היו קוראים לו 'בי דינא שריא' ומכל שכן, כל כך דברים וכה חשובים! אני מתחיל לפחד שעל ידי כך

יחידי וכיון שהוא יושב ודן יחידי ובאין לדון לפניו הוי כאלו קבלוהו עליהם". בענין מנוי דיין הדן יחידי ראה תורת משה סוף פרשת תצוה.

7 שו"ע חו"מ ח א. וראה שו"ת הב"ח נח. וראה שו"ת בעי חיי חו"מ ב בענין מנוי גר צדק: "כל שהקהל מרוצים שיהיה פרנס עליהם הרי הוא כקבלוהו עליהם ויכול להיות פרנס ומיהו דוקא במילי דליכא שררה וכפיה...", וראה שם סימנים ג ד. וראה ברכי יוסף חו"מ ז ס"ק ו שקבלת הקהל מועילה לקבל גר צדק רק אם אין טובים כמותו [הערת הרב נבנצל: "אבל לא גוי"]. וראה הלכות מדינה א שער א פרק ז.

8 רמב"ם מתנות עניים י ח.

9 רדב"ז שם. על נאמנים עלי רועי בקר ראה רמב"ם סנהדרין ז ב. על מנוי גבאי צדקה שאינו חכם ראה ויקר"ר כה א. וראה מרדכי ב"ב תפח: "נכון הדבר להעמיד שלשה גבאי צדקה כדאיתא בירושלמי ובלבד שלא יהא בהן שני אחין מיהו נהגו בכל המקומות להעמיד גבאי אחד אדם שהצבור חפצים בו למנותו:

10 חתם סופר על התורה פנחס ד"ה צו. ראה שו"ת יביע אומר ו חו"מ ג: " למנותו ממונה על הקהל בודאי שראוי לבדוק אחר אנשים כשרים דוקא, הראויים להיות ממונים על הצבור, ואפילו לפי הסכמתכם להכשיר קרובים, מ"מ פסולים מחמת עבירה בודאי שאין להכשיר לכך ע"ש". וראה סעיף קב הערה 3.

11 חזו"א סנהדרין טו ד. נראה שהוא למד זאת מהמשנה אבות ג ב: "... הוי מתפלל בשלומה של מלכות" וגו'.

12 ראה תשב"ץ א קנט, שלמנוי כזה בענין הסכמת חכמי העיר או אדם חשוב. וראה סעיף פא.

13 שו"ת זקן אהרן תנינא חו"מ קלא. מצד הסברה יש מקום לחלק בין פסול ובין רשע, ואכמ"ל.

שנכשיר את כל בתי המשפט של הממשלה יצא שלא הנחנו מקום לכשרים, ח״ו, ויכלו, ח״ו שופטים כשרים באמת...״.[14]

בשום מקרה אין להתחשב ברצון הציבור למנות מורה הוראה שאינו ראוי להוראה ואם הוא התמנה אין תוקף להוראותיו.[15]

כיום יד ישראל אינה תקיפה[16] ואין אפשרות להתעלם מרצון הציבור.[17] הרב חיים עוזר גרודז׳נסקי כותב לרב הרצוג: ״ע״ד עיבוד החוקה של שלטון התורה במדינה העברית. בנוגע להמשפטים – זהו באמת ענין קשה... לפי מושכל ראשון חשבתי אולי אפשר לסדר באופן כזה שהשופטים בדיני ממונות בין ישראל לחברו יהיו הרבנים... בנוגע לגנבות וגזלות ושאר יסודות עונשין, - כפי הנראה משו״ת הר״ן הי׳ משפט מלוכה מיוחד לבד הבי״ד הדנים על פי דין תורה״.[18] פוסק המנחת יצחק: ״היכא דרבים מצטרפים יחד, ואם אזלי בתר דין תורה בכל דבר לעולם תהא מריבה ביניהם מחלי אהדדי לוותר על דין תורה, וגמרי ומקני למיזל בתר סדר דידהו כנ״ל, אין נפ״מ אם היו ענינים מסים או שארי ענינים שביניהם״.[19]

על מנוי חברי כנסת נכרים פוסק הרב הרצוג: ״וצריך לסדר מקודם אסיפה מכוננת של הישוב העברי והוא יקבל עליו על ידי באי כוחו שיש גם כן לאוכלוסיה הערבית הזכות להבחר לאסיפה המכוננת הכללית ולפרלמנט של המדינה היהודית. אותה האסיפה המכוננת הכללית יהא כוחה מוגבל בענינים הנוגעים לדת, ובעניני חוק ומשפט, שהכל יחתך על יסודות תורתנו הק׳. והוא הדין לאסיפה המכוננת של האוכלוסיה היהודית״.[20] פוסק הרב ישראלי: ״כי אין תוכן הנבחרים כיום בגדר מתן זכויות אישיות להם לשררה של הציבור ואינם אלא באי כח הצבור ושליחיו לפעול מה שצריך לטובת הצבור... וכל הנכנס לכלל הצבור על דעת כן נכנס״.[21]

---

[14] תחוקה לישראל על פי התורה א עמ׳ 229. על חילוק בין מנוי ארעי ובין מנוי של קבע ראה שו״ע או״ח נג ו. וראה שו״ת משנה הלכות ז רנד, שיחיד רשאי לקבל על עצמו באופן חד פעמי קרוב או פסול, ואף זאת בעניני ממונות בלבד, אך הציבור אינו רשאי לקבל על עצמו קרוב או פסול כמנוי של קבע. ראוי לציין כי מדברי הרשב״א בתשובה ה קפד מוכח שביד הציבור לקבל על עצמו עדים פסולים באופן קבוע, אם כי מצד הסברא יש מקום לחלק בין עדים פסולים ובין דיינים פסולים, ואכמ״ל.

[15] ראה כעין זה שו״ע יו״ד רמב פ״ת ס״ק כ, בענין חכם שטעה.

[16] ראה סעיף פו.

[17] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד״ר כהן עמ׳ 5 – 16, סעיף 28: ״כל אזרח בישראל, מבן עשרים וחמש ומעלה, יכול להבחר לבית הנבחרים בלתי אם נפסל, או שנשללה זכותו לכך, על פי חוקת הבחירות״. בסעיף 62 נאמר כי ראש הממשלה והשרים יתמנו מקרב חברי בית הנבחרים. מכאן שניתן לבחור ולמנות גם מועמדים שעל פי התורה אינם ראויים או פסולים. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

[18] תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ׳ 75 ציון י. ע״ע קונטרס טל תחיה וכן מאמרו של הרב אברהם ח. שרמן, ״נאמנותו של מי שאינו שומר תורה ומצוות״, תחומין יז עמ׳ 243 - 250. וראה סעיף כג הערה 61.

[19] שו״ת מנחת יצחק ז קכו. וראה שו״ת תה״ד שמב. המנחת יצחק אינו מתייחס כלל למפלגות.

[20] הרב הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה א עמ׳ 95. וראה הלכות מדינה ג שער ד פרק ה, שפשיטא לו שניתן לבחור נכרי לכנסת והמחבר מתלבט בענין האפשרות שהוא יהיה שר.

[21] שו״ת עמוד הימיני סימן יב פרק ה ח. וראה דיני ממונות ח״ד, הערה בסוף השער ראשון פרק תשיעי המשיג על דברי הרב ישראלי.

עם זאת, לדעת הרב הרצוג אין למנות נכרים בראש המדינה: "ודאי שכך מוכרח להיות שלא יהא כשר לנשיאות אלא יהודי. אם אי אפשר לנהוג כך בכל המשימות, הרי מן ההכרח להבטיח לפחות את קיום הצו המפורש בתורה 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא מאחיך', שהנשיא אף על פי שאינו מלך ממש, דומה למלך ישראל. אך מכיון שאפשר לעשות כך כנוגע לנשיא מבלי לבוא בהתנגשות עם החוק הבין-לאומי, למה אי אפשר להרחיב את המסגרת ולחוק כמו כן שרק אזרח יהודי הוא כשר למלא משרות גבוהות שבגבוהות כגון א) ראש הממשלה, ב) המצביא הראשי של חיילות ישראל, ג) המפקד העליון של הימיה וכדומה, על כל פנים עד עבור תקופה מסוימת והמדינה כבר תהא די מבוססת".[22]

הנימוקים המצדיקים מנוי נכרים מצדיקים גם מנוי נשים. פוסק הרב עוזיאל: "מכאן אתה למד שכל איסור של שימת אשה לשררת הציבור אינו - אלא בדרך מנוי על ידי הסנהדרין. אמנם במקרה שהצבור קיבל על עצמו שאשה תדון הרי אין איסור מהתורה להתדיין לפני אשה... אלא שלדעתנו מפני חשיבות של ענין דין בישראל לא נכון לעשות תקנה כזאת".[23]

הרב מרדכי אליהו פוסק: "קהילה מצומצמת, ארגון או ישוב יכולים לקבל בהחלטת רוב אשה כיו"ר ההנהגה או המזכירות וכדו'. אך כשמדובר על עם שלם לא תועיל קבלה".[24]

הרב אהרנברג מורה בפירוש שניתן למנות גם מי שפסול כדיין, לועדות חקירה ציבוריות.[25]

---

[22] תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 25.

[23] שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ ה. וראה שם סימן ו. וראה סעיף נז הערה 56.
וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 97 שמנוי לזמן אינו נחשב למנוי של שררה.
וראה תשובות והנהגות ג תלד: "אנשי וועד איגוד בתי כנסיות שם הם מחללי שבת בפרהסיא, ונמצאת שם אשה אחת חרדית החברה בהנהלת הבתי כנסיות, והעירו לה שחייבת להסתלק משם... מדין תורה אין להנהגה עם מחללי שבת שום תוקף וסמכות מדיני התורה ושלחן ערוך, ואשר על כן אשה זאת שבעו"ה יושב בגוב אריות אין למנוי שלה שום תוקף כלל, נמצא דאין כאן איסור מצד עצם המינוי".
לכל השיטות עולה כי ניתן במדינה דמוקרטית ליברית להעניק לכל אזרח ותושב זכות בחירה וניתן להכשיר כל שיטת בחירות ובלבד שיבחרו נציגים חכמים ויראי שמים. על תוקף החלטות של נציגים שאינם ראויים ועל תוקף החלטות המתקבלות בנוהל שאינו ראוי ראה סעיפים לח קלט.

[24] הרב מרדכי אליהו, "מינוי אשה לתפקיד צבורי", תחומין ז עמ' 519. לא נתבאר מה יסוד הסברה לחלק בין עיר ובין כלל ישראל. הערת הרב נבנצל: "כי הפסוק מדבר על מנוי על כל ישראל".

[25] בעיות אקטואליות לאור ההלכה, עמ' יד- יח.

פרק כא. נהלי מנויים בממלכה

קי. מנוי מלך על ידי בית הדין הגדול

פסוק מפורש בתורה: "שום תשים עליך מלך", וכותב החינוך: "וזאת מן המצוות המוטלות על הציבור כולן...".[1] פוסק הרמב"ם: "אין מעמידין מלך אלא על פי בית דין של שבעים ואחד".[2] מבאר הרמב"ם בפירוש המשניות: "בית דין הגדול... הוא קהל ישראל בכללותו".[3]

לבית הדין הגדול שני תפקידים - להכריע בשאלה האם השעה כשרה לקיים מצוה זו הלכה למעשה,[4] ולבחור את המועמד.

למנוי מלך על ידי בית הדין הגדול ולא על ידי העם חמשה יתרונות[5]

א. היכולת לבחור מועמד מתאים[6] כותב הרב הרצוג: "... וזה מבטיח שלא יתמנה מי שאינו ראוי לא רק מצד יחוסו כי אם גם מצד יראתו ומדותיו".[7]

---

1 ספר החינוך תצז. על חילוקי הדעות בין הפוסקים האם יש מצוה מן התורה למנות מלך ראה סעיף ז. גם הסוברים שמנוי מלך אינו מצוה מודים שמותר למנות, ומסתבר שהם אינם חולקים על הליכי המנוי.

2 רמב"ם סנהדרין ה א. וראה הקדמת האברבנאל לספר שופטים, השתוף הראשון, שבית דין הגדול ממנה גם את השופט העומד בראש העם. וראה שו"ת עמוד הימיני ז ה, שאם העומד בראש העם ממלא תפקידים של מלך יש למנותו גם על ידי בית דין הגדול וגם על ידי נביא.

3 פירוש המשניות לרמב"ם הוריות א ו. וראה העמק דבר דברים טז יח ד"ה תתן לך; גליוני הש"ס ברכות סב ב ד"ה אבישי בן צרויה; גליוני הש"ס פסחים ח א ד"ה תוד"ה על בסוף; משך חכמה שמות יב א; חידושי מרן הרי"ז הלוי סנהדרין ה א; הרב סולובייצ'יק, "קביעת המועדים על פי הראיה ועל פי החשבון", אור המזרח תשרי - טבת תשמ"א ניו-יורק עמ' 7 – 24; משפט המלוכה הלכות מלכים א ג; שו"ת משנת יעבץ חו"מ ז ז. וראה הערה 18.

4 ראה מנחת אברהם סימן מה: "אמנם נראה דמה שצריך במלך סנהדרין איכא תרי אופנים, חדא על עצם מינוי של מלך... שרק כשצריכים מי שילחם להם וכה"ג יש מצוה להמליך מלך... ועל זה מפרש הרמב"ם שזה תלוי בסנהדרין והם הקובעים... ואחרי שהם קובעים הנה עדיין יש דין שהסנהדרין גופא הם הממנים...". וראה העמק דבר דברים יז יד.

5 קיימות אפשרויות נוספות. א. העם בוחר מלך במישרין. על השתתפות כל העם בהחלטה שלטונית ראה סעיף קלה הערה 35. ב. ראשי השבטים ממנים את המלך, ראה סעיף יח הערה 25; סעיף צה הערה 35. וראה קדמוניות היהודים ספר תשיעי 327 שיהוידע הכהן קרא לראשי השבטים לבא לירושלים כדי להשתתף במרד כנגד עתליה. ראוי לציין כי בנביא לפנינו נזכרים שרי מאות ולא ראשי שבטים. ג. ראשי הסנהדראות שבערים ממנים. ראשי סנהדראות נמנו עם עדת קרח, ראה תנחומא קרח ב, והיו שותפים למרד אבשלום, ראה ירושלמי סוטה א ח. ד. השרים ובעיקר שרי הצבא ממנים את המלך. ראה רש"י בבלי ראש השנה ב ב ד"ה דאימנו עליה. וראה דברי הימים א כט כד: "וכל השרים והגברים וגם כל בני המלך דוד נתנו יד תחת שלמה המלך", ומפרש רש"י שם: "מה שאין כן באדוניה דכתיב במלכים 'והגבורים אשר לדוד לא היו עם אדוניהו'". וראה חדושי הגאונים, עין יעקב הוריות יג א ד"ה כהן גדול קודם לנביא: "... ראוי להיות גבי משיחה כהן גדול בראש ואחר כך הנביא.... גם ראוי להיות כל שרי מלוכה, ומפני זה לא רצו ישראל לקבל את שאול למלך...". וראה אסתר רבה א יט: "ר' אלעזר אמר פרתמים אלו שני לגיונותיו של מלך, שאין המלך נקרא אגוסטוס (פירוש קיסר) עד שקורין אותו הם תחלה".

6 ראה סעיף קא הערות 31 35 37. בית הדין הוא גם הממנה על פי גדרי הוראת שעה, ראה סעיפים קח קט.

7 תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 139. וראה בית הבחירה הוריות יא ב: "נראין הדברים שמצד שנתנה המלוכה לשבט יהודה אפשר שלא היה באותו הפרק בשבט יהודה ראוי למלוך ולא היה ראוי למלך הראשון רק באדם הגון ומעולה ביותר והי' קשה לנביא על שלא נתאחרה הבקשה עד עמוד ביהודה ראוי למלך...". וראה מלכים ב כג ל: "ויקח עם הארץ את יהואחז בן יאשיהו וימשחו אתו וימליכו אתו תחת אביו", ומבאר

ב. המנוי לשם שמים כותב המהרש"א: "והרי ראה בדורות הראשונים שמי שהיה לו כדי פרנסתו היה בורח מן השררה, ולא כן דורות אלו שכל מי שיש לו עושר הוא נתמנה בכסף ורודף אחר הכבוד... אבל ראיתי גדול הסיבה בזה, שהבעלי בתים הם הם הממנים והמבררים להם ראש כפי רצונם כפי הנאת כל אחד מהם ויותר בממון...".[8]

ג. מניעת מריבה ומחלוקת כותב הכתב סופר: "... האחד יבחר איש עושה משפט וצדקה בארץ והאחד יבחר איש עושה חיל גבור מלחמה והאחד... יבחר איש יודע לדבר גבוהות לפני המלכים והמדינות... וכיון שאינם אחדים בדעה אחת אז אין מלך בישראל".[9]

כותב מהר"ח פאלאג'י: "... בהיות שהקול נשמע שהסכמה קדומה יש שלא נמנה מרביץ או מרביצי התורה פה אזמיר יע"א אם לא בעצת פורעי המס מעשרה ולמעלה... ולעת הלום ראינו שלא יתכן לעשות כן... ואם כה יעשו יתחדש שנאה ותחרות וריב ומדון בין היחידים כי בעוונות הרבים אין פני הדור דומה יפה... ומהיום והלאה עלתה הסכמתינו שבכל עת וזמן שירצו ממוני הזמן וטובי העיר שבכל דור ודור למנות מרביץ תורה או מרביצי תורה ימנו ממוני הזמן וטובי העיר לאשר יסכימו בו...".[10]

ד. היכולת לגייס תמיכה ציבורית פסוק מפורש בתורה: "ויאמר ה' אל משה קח לך את יהושע בן נון... והעמדת אותו לפני אלעזר הכהן ולפני כל העדה וצויתה אתו לעיניהם", ומבאר הרמב"ן: "וזה ראוי להיות לעיניהם, כדי שיבטחו בו וישמעו אליו, כי ידעו כי ילך בענינם בדרכי האמת כי כן צוה אותו רבו".[11] פסוק מפורש בספר מלכים: "וירד צדוק הכהן ונתן

האברבנאל: "... מורה שלקחו אותו בחזקה והמליכוהו כפי מה שרצו לא כפי שורת הדין...". וראה רש"י שם שהיה עליהם להמליך את יהויקים שהיה גדול ממנו.

8 חידו"א סוטה מ א ד"ה גב' אמר איהו וכו'. וראה חידו"א בבא בתרא עג ב ד"ה אחוי לך. וראה ספרי במדבר כה יב: "... מלמד שעמדו ממנו בבנין ראשון שמונה עשר כהנים גדולים... ובשביל שהיו שוכרין אותה בדמים התחילו שנותיהם מתקצרות". וראה ירושלמי יומא א א. וראה דניאל יא כא: "ובא בשלוה והחזיק מלכות בחלקלקות" ומבאר המצודת דוד: "בא בשלוה וכו' - אבל יבוא בדברי שלוה לרמות את כולם ויחזיק המלכות בעבור חלקלקות אמרים ודברי חנף כי עי"ז הכל חשבוהו לאוהב וגלו לו מצפוני לבם ובזה התחזק עליהם". וראה בבלי מגילה יא א: "הוא אחשורוש... דלא הוה חזי למלכותא, וממונא יתירה הוא דיהב וקם".

9 כתב סופר שמות ד"ה וזה לך האות כי אנכי שלחתיך וכו'.

10 משא חיים תורת המנהגות מערכת מ קכח. וראה שם מערכת מ אות עו. וראה חידושים המיוחסים לר"ן סנהדרין יז א ד"ה כתב שבעים ושנים פתקים: "... ואם היה השבטים עצמן בוררין לעצמן היתה מחלוקת ביניהם. לפיכך ביררו משה רע"ה הראוין לשכינה". וראה שו"ת צמח צדק הקדמון ב: "נשאלתי מקהל שמנהגם מעולם לעשות כל הסכמת הקהל בקבלות הרב והחזן והשמש על פי הסכמת כל פורעי המס... ועתה רוצים מקצת נכבדי העיר לעשות מנהג חדש... תשובה... והדרך היותר ישר הוא בעניינים כאלו לעשות הכל על פי חכם מורה צדק אשר יתווך השלום בין הקהל ויעשה תיקון הגון ברצון כולם וכל העם על מקומו יבא בשלום". וראה שו"ת שפת הים יו"ד כג: "הנה יש לכם הסכמה קדומה מזמן הרב בתי כהונה זלה"ה כי למנות מרביץ תורה או מרביצי תורה יעמדו למנין ממוני הזמן וט"ה... עיקר כוונתו ז"ל באותה הסכמה אינו אלא למעט שלא תהיה הבחירה של מינוי זה... ביד כל אדם מפורעי המס... כמו שהיה מנהגם מקודם כי בזה לא תהיו הדעות שוות ברוב עם ויבא הדבר לידי קטטה ומריבה...". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קעו: "על כל קהלה וקהלה להתנהג על פי סדר ותקנות שלהם בענין ברירות האלופים רו"ט ושארי התמנויות... ואיזה קהילה שאין להם סדר... יעשו תקנה לעצמם בענין... ויקויים דווקא על ידי איזה רב ורה"ג כדי להשקיט ריבות וקטטות".

11 פירוש הרמב"ן על התורה במדבר כז יט.

הנביא ובניהו בן יהוידע והכרתי והפלתי וירכבו את שלמה על פרדת המלך דוד ויוליכו אותו על גחון", וכותב הרלב"ג: "הם היו סנהדרין כמו שקדם וזה כי אלו שזכר הם אשר על פיהם ראוי שתהיה בחירת המלך להיות מה שיבחרו נבחר מאת ה'... בסנהדרי גדולה כי כל ישראל מחוייבים להמשך למה שיגזרו כמו שנתבאר בתורה...".[12]

ה. כפיפות לתורה ולחוקים[13] כותב האברבנאל: "... בהיות המלך נבחר מהעם יהיה בהכרח נשמע אליהם מאד והיה מחויב לפייסם ולעשות כל אשר ירצו ולא יהיה עושה משפט וצדקה לכל עמו כפי הדין כי יסבור פנים לאשר בחרו אותו למלך".[14] כותב הכלי יקר: "... כי אמרו 'תנה לנו מלך', לא אמרו עלינו מלך אלא לנו כי לא רצו לקבל מרות שיהא מוראו עלינו אלא יהי' לנו מסור בידינו להקים מלכים ולהעדי מלכים והיוצא לנו מזה שבע"כ יחניף לנו...".[15]

על אפשרות שיתמנה מלך על ידי העם ולא על ידי בית הדין הגדול כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "... שאם אירע סכסוך וקטטה בזרע דוד אי זה איש למנות אם פלוני או פלוני, והיתה אחר כך הסכמת הכל על אחד מהם, או שהלכו הרוב אחריו, או שמנוהו הסנהדרין או נביא או כהן גדול, או שהושגה המלכות לאחד מהן באיזה אופן שיהיה, הרי זה נמשח בשמן המשחה כדי להפסיק הקטטה והמלחמה ולסלק המחלוקת וידעו ההמון שזה הוא משיח ה' שייראוהו...".[16]

האחרונים חלוקים בדעותיהם בשאלה זו. הרב ישראלי פוסק: "כל שהעם עצמו מסכים למנותו על ידי דרך בחירות או באיזו שהיא צורה אחרת, בזה אין צורך לשום נביא וסנהדרין אלא ודאי חל המנוי ויש לו תוקף ודין מלך".[17] הרב רבינוביץ תאומים חולק ופוסק: "אין מלך על פי הסכמת העם בלי סנהדרין".[18]

---

[12] רלב"ג מלכים א א לח. יש לדון האם המורד במלך שהתמנה כדת וכדין עובר על לא תסור או על אליו תשמעון, וראה סעיף קיב הערה 33.

[13] ראה בבלי ערכין יא ב שהמלך הוא שליח של בית הדין הגדול. וראה רש"י בבלי יומא עב ב ד"ה בי מלכים ימלוכו: "וגדול הממליך מן המלך". וראה רא"ש בבא מציעא ה נא: "ויהבינן ליה [לאפוטרופוס] בבי דינא כי היכי דליהוי אימתא דבית דין עליוויה". וראה סעיף קמה הערה 1.

[14] אברבנאל שמואל א י יז.

[15] כלי יקר דברים יז טו. ראה ליקוטי מוהר"ן תנינא פ. וראה חתם סופר על תורה ריש שלח: "... יראה לי דעיקר חטא מרגלים הי' מחמת כוונת השולחים... וידוע כי הנשלח מהקב"ה נקרא מלאך בשעת שליחותו...אך באשר הלכו על דעת בני ישראל לא הי' להם תואר מלאך רק ראשי בני ישראל יחשבו. וזהו רמז לנו הקרא כי משה עשה את שלו ושלחם עפ"י ה' כאשר ציוה...אך כולם... ראשי בני ישראל המה ולא שלוחי הבורא יתי"ש". וראה שם משמואל שלח תרע"ח ד"ה ובזה.

[16] משנה עם פירוש הרמב"ם ריש מסכת כריתות. על כהן גדול הממנה את המלך ראה סעיף קיא. .

[17] שו"ת עמוד הימיני ז ז. וראה סעיף יד הערה 41; סעיף קט הערה 3. ויתכן לומר שבמקרה שהעם רוצה במלך ובית הדין הגדול מתנגד למנויו נדון המלך כמלך רשע, ראה סעיף רב.

[18] הרב רבינוביץ תאומים, "משפטי נפשות בדין הסנהדרין ובדין המלכות", התורה והמדינה ד עמ' סג. וראה שם עמ' סד, דיון בשאלה מה היה תוקף מלכותו של אחאב. נראה שאין להביא ראיה מהרמב"ם בפירוש המשניות כנגד הרב רבינוביץ תאומים, שהרי פשיטא לרמב"ם שלאחר המנוי מושחים את המלך ורק בית הדין הגדול רשאי להורות למשוח בשמן המשחה.
וראה חידושי מרן רי"ז הלוי סנהדרין ה א, המדייק בלשון הרמב"ם שהסכמת בית הדין הגדול היא לעיכובא. וראה מועדים וזמנים ה שנא שזו גזירת הכתוב שבית דין הגדול ממנה מלך. המחלוקת בשאלה זו תלויה בחקירה האם בית הדין הגדול ממנה מלך מכח היותו בית דין או מכח היותו שליח של כל ישראל,

לפי דעת הפוסקים הסוברים שניתן למנות מלך גם בזמן שאין בית דין גדול, על רוב בנין חכמי הדור להסכים למנוי.[19] סמכויות מלך זה יהיו מצומצמות והוא לא יזכה בזכויות האמורות בפרשת המלך.[20]

נחלקו הדעות בשאלה האם ניתן למנות מלך בימינו. מחלוקת זו נובעת מכמה נושאים[21] וביניהם השאלה האם ניתן למנות מלך בזמן שאין בית דין גדול.

הסנהדרין יקום בעהשי"ת מחדש עוד לפני התגלות המשיח[22] ומכיון שכך פשיטא שהוא גם ימנה את המלך המשיח.[23]

*

המומחים לתורת המדינה תמימי דעים שיש לנקוט בשיטת בחירות שתבטיח מנוי מנהיגים איכותיים, ואשר תקל על המנהיגים לפעול לטובת הכלל.[24]

במאות השנים האחרונות הועלו הצעות שונות לגבי שיטות הבחירה במדינות דמוקרטיות, ובין השאר הועלתה הצעה, שהעומד בראש מדינה לא יבחר על ידי כלל האזרחים אלא יתמנה על ידי גורם לא פוליטי[25] כגון גוף המורכב מאישים, שאינם נושאים משרה ציבורית ושאינם מקבלים משכורת מטעם המדינה.[26] כותב אלכסנדר המילטון: "... רצוי היה שהבחירה הישירה תינתן בידי אנשים המוכשרים ביותר לנתח את התכונות המתאימות למשרה ופועלים בתנאים המסייעים לשיקול דעת ולצירוף נבון של כל הסיבות והתמריצים שראויים להנחות את בחירתם".[27] על יתרונה של שיטה זו כותב ג'יימס מדיסון, שהיה הנשיא הרביעי של ארצות

וכיצד יש לנהוג בזמן שאין בית דין גדול, ראה סעיף י הערה 14 וסעיף יד הערה 41. יתכן שבחקירה זו תלויה המחלוקת בשאלה האם רק בית דין הגדול סומך דיינים או שמא גם אסיפה של כל חכמי ישראל מוסמכת לסמוך, ראה סעיף טו.

19 ראה סעיף קל.

20 ראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך מותר וכו' בתירוץ האחרון; של"ה, ווי העמודים עמוד הדין פרק יט אות כא. וראה סעיף לג הערה 2, שלדעת הרב קפלן שחיוב גמור לנהוג אימה רק במלך משוח.

21 ראה סעיף ז.

22 ראה סעיף י.

23 דיון בשאלה אם יהיה צורך למשוח את המלך המשיח ראה מנחת חינוך בסוף דבריו על סימן קז

24 ראה סעיף קא.

25 על אזרחים רבים המוותרים מרצונם על זכות הבחירה ראה Democracy and its Critics עמ' 113 ואילך. וראה A Theory of Justice פרקים 37 38.

26 כמה מהעוסקים במדעי המדינה טוענים שאזרחים רבים אינם מעונינים כלל לקבל אחריות על השלטון ומעדיפים שלטון חזק שינהיג אותם, ראה The Principles of Political Thought עמ' 403.

27 הפדרליסט פרק כב מס' 68.

הברית: "... שבמסגרת הסדר מעין זה יהיה קולו של הציבור המבוטא על ידי נציגי העם, מכוון לטובת הכלל יותר מאשר אם יבוטא על ידי בני העם עצמם שיכונסו לצורך זה".[28]

הצעות אלו אינן מקובלות בימינו.[29] עם זאת, הרשות המחוקקת ממנה את הרשות המבצעת, היינו את הממשלה.

במדינות אחדות העם בוחר במישרים את העומד בראש הרשות המבצעת, ובאחרות בית הנבחרים בוחר אותו.[30]

---

[28] הפדרליסט פרק ה מספר 10. וראה הפדרליסט פרק כא מס' 64: "יש לאופן הבחירה הזה יתרון עצום על בחירה על ידי העם בתפקידו הקיבוצי, מקום שם, בשל פעילותה של התלהבות מפלגתית המנצלת את סכלותם, בורותם, תקוותיהם ופחדיהם של פזיזים ובעלי ענין, לעיתים קרובות אנשים מגיעים לכהונה מכוח הקולות של אחוז קטן מן האלקטורים". וראה הפדרליסט פרק כב מס' 71: "אמר מי שאמר שבדרך כלל הבריות מתכוונים לטובת הכלל... מן הנסיון הם יודעים שלפעמים טעות בידם... מה עוד שכל הזמן הם מוקפים עורמה של טפילים ומחליקי לשון, מלכודות של שאפתנים, של תאבי בצע ושל נואשים, תחבולות של בני אדם שזוכים לאמונם יותר מכפי הראוי להם – וגם של אלה החותרים לקבלו במקום לחתור להיות ראויים לו. כשנוצרים מצבים שבהם האינטרסים של הבריות נוגדים את נטיותיהם, חובה על אלו שהופקדו לשמור על האינטרסים הללו לעמוד בפני האשליה החולפת כדי לתת להם שהות ואפשרות לשיקול דעת צונן ומפוכח יותר".

[29] ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ב פסקה 1 (ב – ג) אולם סעיף זה שונה לאחר מכן. וראה The Constitution of the United States עמ' 102 – 104.

[30] ראה סעיף קיז.

קיא. מנוי מלך על ידי נביא

פסוק מפורש בתורה: "שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלוקיך בו", ומבאר הספרי על אתר: "על פי נביא".[1] פוסק הרמב"ם: "אין מעמידים מלך תחלה אלא על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא, כיהושע שמינהו משה רבינו ובית דינו, וכשאול ודוד שמינם שמואל הרמתי ובית דינו".[2]

התוספתא אומרת: "ואין מעמידין לא מלך ולא כהן גדול אלא בבית דין של שבעים ואחד".[3] הרמב"ן כותב: "יאמר שום תשים עליך המלך שיבחר השם בו, אם תוכל לעשות כן, שיענך השם בנביאים".[4] יש ראשונים הסוברים שניתן להעמיד מלך גם על פי אורים ותומים.[5]

בשל הטעמים הבאים יש להמלך בנביא

א. תמיכה במשטר מלוכני — כותב האברבנאל בפירושו לספר דברים: "לפי שהמלך היה ענין מזיק מאד להמון העם... לכן אין ראוי שיובחר כי אם להכרח גדול... לכן לא היה ראוי להם לבחור מלך כי אם הש"י".[6]

ב. היכולת לאשר שהמועמד מתאים — כותב האברבנאל בפירושו לספר שמואל: "ובהיות המדות המשובחות האלה צריכים מאד במלך, והאדם יראה לעינים וה' יראה ללבב והוא בוחן לבות וכליות, היה ראוי שלא יבחר המלך על ידי בני אדם שלא ידעו תוכו ולא יבינו מדותיו ותכונותיו הטוב הוא אם רע, ושיבחרהו הא-ל יתברך שהוא היודע תעלומת לב".[7]

---

1 דברים יז טו והספרי שם.

2 רמב"ם מלכים א ג. מפשט דברי הרמב"ם משמע, שהנביא עומד בראש בית הדין הגדול. לשיטתו, מסתבר שדבר ה' מתגלה לנביא עוד לפני הדיון בבי"ד, דומיא דמשה ושמואל וצ"ע. וראה שו"ת דברי יציב חו"מ צד: "כוונתו בזה שרק לכתחלה אין מעמידין אלא וכו' וע"פ נביא, אבל אין זה לעיכובא וכשאי אפשר ע"י נביא סגי בסנהדרין בלבד". על המלכות בנביא בשעה שממנים ראש שאינו מלך ראה סעיף קי הערה 2.

3 תוספתא סנהדרין ג ד. התוספתא אינה מזכירה נביא והאחרונים דנים בכך.

4 פירוש הרמב"ן על התורה דברים יח טו. ראה כעין זה לגבי קביעת מקום בית המקדש, ספרי על דברים יב ה: "... יכול תמתין עד שיאמר לך נביא ת"ל 'לשכנו תדרשו ובאת שמה'. דרוש ומוצא ואחר כך יאמר לך נביא". על ההכנות שעל נביא לעשות כדי לזכות לשמוע את דבר ה' ראה רמב"ם יסודי התורה ז א.

5 ראה ראב"ע דברים יז טו: " 'אשר יבחר' - על פי נביא או משפט האורים". וראה רמב"ן וחזקוני עה"ת שם. וראה פירוש המשניות לרמב"ם ריש כריתות: "... שאם אירע סכסוך וקטטה בזרע דוד אי זה איש למנות, והיתה אחר כך הסכמת הכל על אחד מהם, או שהלכו הרוב אחריו, או שמנוהו הסנהדרין או נביא או כהן גדול...". וראה רלב"ג מלכים א פרק ב תועלות, התועלת הח': "הוא להודיע שמשיחת המלך ראוי שתהיה על המעין על יד כהן גדול או נביא או על ידי סנהדרין כי אלו הם אשר יתכן שיאמר במי אשר יבחרו שבחרו ה' והנה צותה התורה שתהיה בחירת המלך על זה האופן כמו שנתבאר בתורה בפרשת שופטים". וראה רד"ק לשמואל א י כב: "אמר שאול שמא אינני הגון למלכות עד שישאלו באורים ותומים". וראה עין יעקב הוריות יג א חדושי הגאונים ד"ה כהן גדול קודם לנביא, שכהן גדול צריך להשתתף בהכתרת מלך, אך ברמב"ם ליתא. וראה בעל הטורים דברים יח א: "כי על פי הכהן גדול, מלך הוא נמשח".

6 אברבנאל דברים יז יד. האברבנאל הולך לשיטתו שלפיה אין מצוה למנות מלך, ראה סעיף ז.

7 אברבנאל שמואל א י יז. וראה פירושו לדברים יז יד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יג ה: "ממנו לבדו נדרוש כל נעלם". וראה תורת משה ריש דברים: "אמר תחילה: 'הבו לכם', שישראל בעצמם ימנו עליהם, ואחר כך כתיב 'ואקח את ראשי (שבטיכם)', שמשה בחר ומינה עליהם. ונראה דעל הממנים ומעמידים ראשים ושופטים קאי, כנאמר: 'הבו לכם אנשים חכמים'... ואם תמנו אינם מהוגנים יהי' חטא

הראי"ה קוק כותב: "הפרנס... עיקר יתרונו צריך שיהי' במעלות פנימיות, שאב לכולן הוא טהרת הלב וקדושת המעשים הנובעים מקדושת הנפש ומדותיה הפנימיות, שהוא דבר הגלוי רק לה' לבדו שהוא חוקר לב".[8]

ג. מניעת מריבה ומחלוקת כותב האברבנאל: "... שלא יפול בין שבטי ישראל קטטה ומריבה באמור כל אחד אני אמלוך... כמו שקרה בימי מלכי ישראל נתחלק העם וחצי ישראל המליכו את עמרי וחצי האחר היה אחרי תבני בן גינת להמליכו ותחזק על זה המלחמה ביניהם".[9]

ד. היכולת לגייס תמיכה ציבורית כותב הרלב"ג: "להודיע הרושם הנפלא שיקח האדם בהפך ענינו אל שיהיה מלך כ"ש בהמשחו על יד נביא הלא תראה כי שאול תכף שנמשח למלך נהפך לאיש אחר וכן הענין בדוד שכבר ספר ואמר 'ותצלח רוח ה' אל דוד מהיום ההוא ומעלה' ".[10] כותב החתם סופר: "ואמר כאן: 'שום תשים עליך מלך אשר יבחר הק' אלקיך', ולא תאמר מה יושיענו זה דכיון דבחר בו הקב"ה אם כן יתן ה' רוחו עליו".[11]

ה. כפיפות לתורה ולחוקים אומר הנביא: "וידבר עם שאול על הגג", ומפרש רש"י: "מוכיחו ומלמדו ליראה את הקב"ה".[12] כותב האברבנאל: "... בהיותו בחיר ה' יהיה שומר מצוה ולא ישא פני איש כי המשפט לאלקים הוא ואין עליו עול בחירתם".[13]

ו. כפיפות לנביא חזקה על מלך שעלה לכסאו בדבר נביא שהוא יציית להוראות נביא הפונה אליו בדבר ה'.[14]

שמואל המליך את שאול ואת דוד.[15] נתן הנביא המליך את שלמה.[16] אחיה הנביא הודיע לירבעם בן נבט שהוא ימלוך,[17] אלישע הנביא משח את יהוא.[18] זכריה בן יהוידע משח את יהואש.[19]

הנביא הושע הוכיח את העם על מינוי מלכים מבלי להמלך בדבר ה': "זנח ישראל טוב אויב ירדפו. הם המליכו ולא ממני...", ומבאר המלבי"ם: "המלכים שבחרו הם המליכו אותם מעצמם ולא ע"י נביא ע"פ ה' ".[20]

בכם... וכיון ששמעו כן 'ותענו אותי ותאמרו טוב הדבר אשר דברת לעשות' למנות שופטים, שאתה תוכל להכירם ברוח הקדש שעליך, אבל אנו יראים לנפשינו".

[8] עין איה ברכות ב פרק תשיעי כח.

[9] אברבנאל שמואל א י יז. רחבעם מלך יהודה רצה להלחם בירבעם אבל שמע לדברי הנביא שמעיה שהתנגד לכך, ראה מלכים א יב כג כד .

[10] רלב"ג שמואל ב א כז.

[11] תורת משה שופטים ד"ה אשימה, וראה כתב סופר על התורה שם ד"ה שום תשים.

[12] רש"י שמואל א ט כה.

[13] אברבנאל שמואל א י יז. וראה סעיף צו הערה 22.

[14] ראה סעיף לה. וראה קדמוניות היהודים ספר ששי פסקה 131: "ושמואל בא אל שאול ואמר, שאלקים שלחהו אליו להזכיר לו, כי הוא אשר רוממהו מכל העברים ומינה אותו למלך ועל כן חייב הוא להשמע לו ולהטות אזן לדבריו".

[15] ראה שמואל א יב א ושם טז יג.

[16] ראה מלכים א א לט, וראה גם רלב"ג מלכים א א לח.

[17] ראה מלכים א יא לא.

[18] ראה מלכים ב ט ו. הכוזרי ד טו כותב שהנביא מושח את המלך, אך הרמב"ם אינו מזכיר זאת בהלכה.

[19] מלכים ב יא יב. וראה מלבי"ם שם: "משיחת המלך צריך שיהיה על פי נביא"

מצאנו בראשונים שלש דעות לגבי השאלה מה דינו של מלך שהומלך מבלי שפנו לנביא

א. די בהסכמת בית דין הגדול והעם. פוסק הרמב"ם: "כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו",[21] ומוסיף הרדב"ז: "והאי מלך היינו שהומלך על פי נביא או שהסכימו עליו כל ישראל...".[22]

ב. כשיש נביא חייבים להמלך בו וכשאין נביא די בהסכמת העם.[23]

ג. למנוי ללא הסכמת נביא אין תוקף.[24]

לכל הדעות, למלך המתמנה ללא הסכמת נביא יש פחות סמכויות.[25] מסתבר גם שלא מושחים מלך כזה.[26]

כותב המלכי בקדש: "האמונה היא כי המלך המשיח הזה ימלוך על פי אליהו הנביא".[27]

---

[20] מלבי"ם הושע ח ג - ד. וראה ירושלמי הוריות ג ב: "... ובלחוד עד דיהוא בן נמשי. ומה טעם? 'בני רביעים ישבו לך על כסא ישראל'. מיכן ואילך בליסטייא היו נוטלין אותה". וראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך מותר ומרגליות הים שם אות י. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י: "ולפי דעתי היו המלכים המולכים על ישראל משאר השבטים אחרי דוד עוברים על דעת אביהם ומעבירים נחלה... וכמו שאמר הושע 'הם המליכו ולא ממני' ".

[21] רמב"ם מלכים ג ח.

[22] רדב"ז שם. וראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך, בתירוץ אחרון, שאחאב לא התמנה על פי נביא ובכל זאת חז"ל דנים אותו כמלך. וראה קרן אורה על הוריות יא א ד"ה יכול נשיא שבט כשמעון: "ומדברי הרמב"ם ז"ל בהל' מלכים נראה דלא נקרא מלך ישראל לכל הדברים הנאמרים בפרשה אלא מלך שהועמד ע"פ נביא כמו ירבעם". הקרן אורה מביא ראיה לדבריו מהירושלמי הנזכר בהערה 20: "... מכאן ואילך בלסטיות נטלוהו. משמע דמלך ישראל שמלך בחזקה לא נאמר בו כל דיני מלך". ויש לעיין בראייתו, שהרי הירושלמי אומר שהמלכים נהגו כליסטים, דהיינו שהם התמנו בניגוד לרצון העם, ראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יח, ואין כל רמז בדברי הירושלמי שהסכמה של נביא מעכבת. וראה שו"ת עמוד הימיני ז ז.

[23] ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז טו. וראה פנים יפות דברים יז יד לבעל ההפלאה: "... אבל לאחר שפסקה הנבואה ראוי לכל ישראל לכוון דעתם ושכלותם לשמים למנות עליהם מלך הגון, אשר לפי דעתם אם היה נביא לישראל היה ממנה אותו". וראה העמק דבר דברים יז טו. וראה פרי צדיק לחנוכה אות א (דף סט א), שהיה תוקף למלכות לבית חשמונאי משום שעל המלכות הסכימו כל ישראל, והם אבדו את זכותם למלוך רק כאשר ינאי התחבר לצדוקים. וראה שו"ת משפט כהן קמד יד: "דבזמן שיש נביא בישראל גם בדיעבד אין מלך עומד בלא נביא אבל כשאין נביא אז מעמידין ע"פ בית דין הגדול". וראה מכתבו של הרב צבי יהודה הכהן קוק להרב הילביץ, סוף שו"ת אורח משפט: "לא הנביא הוא העושה את עצם המינוי, אלא בית הדין הגדול... ופעולת הנביא בזה היא תנאי נוסף מצטרף ומסייע".

[24] ראה תורת המלך מלכים א ח בדעת הרמב"ם. וצ"ע שהרי הרמב"ם ריש הלכות חנוכה פוסק שבזמן החשמונאים חזרה מלכות לישראל. וראה רמב"ם תעניות ה ג שבר כוכבא היה מלך, ושם הלכות מלכים יא ג שר"ע חשב שבר כוכבא הוא המלך המשיח. וראה תקנת השבים ה: "... ובאמת בימי בית שני שהי' פקידה בעלמא לא הי' ראוי מלכות לישראל, ועל כן לא מלך מלך מבית דוד, ועל ידי שהם לקחו מלכות דממשלה לעצמם ולא על פי נביא נענשו על ידי הורדוס שהאביד כל זכר למו". וראה מש"כ בפרי צדיק הנזכר בהערה הקודמת.

[25] ראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך בתירוץ האחרון, שפרשת המלך לא נאמרה על מי שלא מלך על פי נביא. וראה ערוך לנר על התוספות שם ד"ה אי נמי דפרשת המלך.

[26] ראה סעיף לג הערה 2.

[27] מלכי בקדש א עמ' 37.

קיב. "נמלכים בציבור"

הגמרא אומרת: "אמר ר' יצחק: אין מעמידין פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכים בציבור שנאמר: 'ראו קרא ה' בשם בצלאל' ".[1] כותב הרב אלמושנינו: "והנה ההנהגה הראויה בקבוץ הנבחר תושלם בג' דברים... והב' שיהיה מרוצה לכל הציבור...".[2]

מלך המדרש אומר: "לפי שהעם ממליכים את המלך ואין המלך ממליך את עצמו אם אין העם ממליכים אותו".[3] כותב האברבנאל: "השופטים והמלכים הם ממונים על ידי בית דין ויקבלום ישראל על עצמם".[4] פסוק מפורש בתורה: "ויהי בישורון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל", ומבאר אור החיים הק': "פירוש שהווית המלך בישראל צריך שתהיה בהתאסף ראשי עם יחד... ובאומרו 'יחד שבטי ישראל' שצריך שיהיו ציבור מרוצים ממנו".[5]

ריש גלותא כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "הלא תראה שאין אנו שמים לב לחכמתו אלא ליחוסו ושיהא מנויו בהסכמת אנשי מקומו בלבד".[6]

דיינים פסוק מפורש בתורה: "ויאמר ה' אל משה אספה לי שבעים איש מזקני ישראל אשר ידעת כי הם זקני העם ושטריו...",[7] ומבאר הילקוט שמעוני: "אתה צריך לידע אם ברורים הם לפני העם".[8] פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל וגו' ", ומבאר אור החיים הק': "... לא יהיה מתרצה בהם עד שיבקש כל העם...".[9]

כהן הגדול[10]

פרנסים פוסק הרב וולדינברג: "שבעה טובי העיר וכדומה בודאי היו צריכים בהבחרם [להיות] מקובלים על תושבי מקומם...".[11]

מרא דאתרא פוסק הרב זילברשטיין: " אם בעת המינוי בפועל לא יהא רצוי לרוב הציבור, לא יוכל לתפקד כרב ולהורות לרבים דבר ה' זו הלכה".[12]

---

1 בבלי ברכות נה א. וראה רי"ף שם. הרמב"ם השמיט כלל זה, וראה שו"ת רב פעלים ד יו"ד כו שהרמב"ם סובר שאלו הם דברי אגדה. כיו"ב ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 143. לעומתם ראה ביאור הגר"א שו"ע חו"מ ג ד בהגה; ביאור הגר"א שו"ע או"ח קסז יד ד"ה והמברך; שו"ת חתם סופר חו"מ יט. על בצלאל כפרנס ראה תורת משה כי תשא ד"ה ראה; שו"ת רב פעלים שם; עין איה ברכות ב ט כז.

2 מאמץ כח הדרש האחד ועשרים דף קסט א. וראה סעיף קא.

3 פרקי דרבי אליעזר יא. וראה קול אליהו, בראשית לז ח: "כי מלך נקרא מי שממנים אותו ברצון העם והוא נגזר מלשון המלכה, שמתיעצים למנות את זה עליהם למלך". הדברים נרמזים בראב"ע שם.

4 אברבנאל, הקדמה לספר שופטים, השתוף הראשון. וראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יח.

5 אור החיים דברים לג ה.

6 משנה עם פירוש הרמב"ם בכורות ד ד.

7 במדבר יא טז.

8 ילקוט בהעלותך תשלו. הגירסא בספרי שם: "אתה צריך לידע אם ברורים הם לפני".

9 אור החיים הק' על שמות יח כא. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 10 שחוכך בשאלה אם גם דיינים כלולים בדברי חכמים על מנוי פרנס על הציבור וראה אברבנאל ריש פרשת שופטים.

10 ראה תוס' בבלי זבחים קא ב ד"ה ההוא. וראה תפארת ישראל יומא א יכין אות כח בפירוש "ואתה שלוחנו".

11 שו"ת ציץ אליעזר כא ט. וראה במדר"ר טז ה: "שנבחרו מכל ישראל מפי הקב"ה ומפי משה שכן כתיב 'וייטב בעיני הדבר ואקח מכם שנים עשר אנשים...".

12 חשוקי חמד על פסחים עמ' תפז.

להמלכות בציבור היתרונות הבאים

א. הציבור מקיים בעצמו את המצוות המוטלות עליו למנות את פרנסיו[13]

ב. כותב האורים ותומים: "הדור, אתם ראו ושמעו כמה רב מהעונש שיש בזה הנוטל שררה על הציבור על ידי שררה ובעו"ה פשטה נגע צרעת ממארת הזו בזמנינו וכמה כרכים נחרבו וכמה בתי המדרש נדלדלו על ידי כך וכמה הריסות בתורה ולומדים גרם זה...".[14]

ג. חזקה על מנהיג שנבחר על ידי הציבור שהוא יהיה מסור לבוחריו, לא ישתרר ולא ינהיג אימה שלא לשם שמים.[15]

ד. כותב העץ יוסף: "הטעם, אם הציבור מסכימים על בחירתו למנותו שופט עליהם דבריו מקובלים אצלם וצייתים דינו ומשפטו".[16] כותב האבני נזר: "... מה שרוב מרוצים בו זה בעצמו מעלה. וכל שדעת הבריות נוחה הימנו וכו' ועוד כי הגון יותר למלכות שכל ישראל נשמעים אליו...".[17]

ה. כותב מעלת המדות: "שכל מי שהוא רצוי ומקבל מן הבריות למטה בעבור שיודע לרצותם בדבריו ולדבר להם בלשון רכה, בידוע שהוא רצוי ומקבל למעלה...".[18] כותב האבני נזר: "... מה שהרוב מרוצים בו זה בעצמו מעלה, וכל שדעת הבריות נוחה הימנו וכו' ".[19]

פרנס המתמנה בניגוד לרצון הציבור נענש בידי שמים. אומרת הגמרא: "אוי לה לרבנות שמקפחת את בעליה".[20] פוסק הרמ"א: "מי שעושה זה בלא רשות הקהל מצער הצבור ועתיד ליתן את הדין".[21] הפרנס במקרה כזה נדון כליסטים.[22]

יש להמלך בציבור אפילו אם הפרנס מתמנה על פי הדבור[23] או שיש לו את כל המעלות הדרושות. כותב הרד"ק: " 'וגם שאול הלך לביתו' - להודיע שהלך לו לביתו כבתחילה כיון שראה שלא היה מקובל ומרוצה לכל ישראל הלך לביתו ולא התנהג עדיין כמשפט מלך".[24] פוסק הרשב"ץ: "ואף על גב שהדיין המתמנה על הציבור הוא מופלא וסמוך והממנה אותו היה אדם גדול בדורו ראוי הוא שימלך עם הציבור קודם מנותו אותו, שהקב"ה אינו ממנה פרנס על הציבור אלא אם כן נמלך בהם".[25]

---

13 ראה סעיף קי הערה 1; סעיף קיג הערה 2.

14 אורים ותומים סימן ד אורים ס"ק יג.

15 ראה חידו"א בבלי ברכות נה א ד"ה אין מעמידין פרנס כו'. וראה סעיף קמה הערה 1 וסעיפים נד פד פח.

16 עץ יוסף, עין יעקב ברכות נה א. ראה רמב"ם מלכים ב ו ואור שמח שם.

17 שו"ת אבני נזר יו"ד שיב ה. וראה סעיף סב.

18 מעלות המדות המעלה השלש ועשרים, וראה גם שם המעלה הארבע עשרה.

19 שו"ת אבני נזר יו"ד שיב ה.

20 חידו"א בבלי ברכות נה א ד"ה והמנהיג עצמו ברבנות. וראה שו"ת הריב"ש רעא; טור חו"מ ב"י ג.

21 שו"ע חו"מ ג ד. וראה ש"ך שם ס"ק טו שמשוה לענין זה בין מלך נכרי למלך ישראל.

22 ראה סעיף קיא הערות 20 22.

23 ראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רכח; ירושלים במועדיה עמ' שב.

24 רד"ק שמואל א י כו. וראה אברבנאל ומלבי"ם שם.

25 תשב"ץ א קסא. וראה בבלי סנהדרין יד א: "סמכיה רבי יהודה בן בבא וקבלו".

הגמרא אינה מפרשת מי הוא הציבור שעמו נמלכים. רבי אליהו מזרחי פוסק: "... והולכים אחרי הרוב לפי גזרת תורתנו הקדושה אחרי רבים להטות... ואין חלוק בזה אם היה אותו הרוב עשירים או עניים חכמים או הדיוטות מאחר שכל הקהל הם נקראים בית דין לענינים שביניהם".[26]

אין נמלכים בנשים[27] ובנכרים,[28] ולהבדיל - ברשעים.[29] יש סוברים שאין נמלכים בעמי הארץ.[30]

מכיון שמצוה להמלך בציבור, יש לאפשר לציבור לקבל את מירב המידע על המועמדים,[31] ולאפשר לו להחליט ללא לחצים.[32] פוסק הרב הרצוג: "ומצינו למדים שהנביא והסנהדרין יחד מציעים לפני העם... אבל הברירה נתונה בידי העם למנותו או לא למנותו, ואין בהם און אשר חטא... עד שיוצע לפניהם אחד שימצא חן בעיניהם... ניתנה להם הברירה שלא להסכים...".[33]

ההמלכות בציבור נעשית באחת מן הדרכים הבאות[34]

מנוי מועמד המקובל על הציבור כותב המאירי: "אין ראוי להעמיד פרנס על הציבור אלא מי שנודע במדותיו עניו ושפל רוח וסבלן, מפני שהוא צריך להתנהג עם הבריות בדרכים משתנים לכמה גוונים, זה בכה וזה בכה, ולהתאהב עם כל אחד מהם כפי מדותיו".[35]

הציבור מציע את המועמדים פסוק מפורש בתורה: "הבו לכם אנשים חכמים ונבנים וידעים לשבטיכם ואשימם בראשיכם", ומבאר רש"י: "שאתם מכירין בו, שאתם גדלתם אותו לכך נאמר 'וידועים לשבטיכם' ".[36] כותב הרד"צ הופמן: "אף שההכרעה האחרונה, עצם המינוי

---

[26] שו"ת הרא"ם נג. וראה שו"ת דברי ריבות רכד. משמע מדבריהם שלעמי הארץ זכות בחירה. על הדרישה שרוב מנין ורוב בנין ישתתפו בהחלטות ציבוריות, ראה סעיף קל.

[27] ראה ספר החינוך תצז: "וזאת מן המצוות המוטלות על הציבור כולן הזכרים כי להם יאות לעשות ענינים אלו". וראה אור שמח מלכים א ה. לעומתם ראה קובץ תורני – ספר זכרון ניצוצי אש חידושי האדר"ת עמ' קמא, שפשיטא לו, שנשים חייבות בכל המצוות המוטלות על הציבור. לשיטתו מובן מפני מה נשים מצוות גם על בנין בית המקדש. גם אם לא נמלכים בהן יש לנשים זכות מחאה, ראה סעיף קלא הערה 8.

[28] ראה סעיף שכ.

[29] ראה בבלי סנהדרין כו א: "שבנא הוה דריש בתליסר רבוותא, חזקיה הוה דריש בחד סר רבוותא... בא נביא ואמר לו... קשר רשעים הוא וקשר רשעים אינו מן המנין". וראה כלי חמדה האזינו ג ב שמי שאינו מכיר בסמכות בית הדין הגדול מוציא את עצמו מן הכלל. וראה שו"ת שארית ישראל חו"מ ד. וראה סעיף קפא.

[30] ראה הערה 26. וראה סעיף קיח הערות 18 – 22.

[31] ראה חפץ חיים לשון הרע ד יא באמ"ח מד. מדבריו ניתן להסיק שעל הבוחרים לדרוש ולחקור אחר הנבחרים. וראה חפץ חיים, לשון הרע ה באמ"ח ח.

[32] ראה סעיף קיח הערות 34 35 39 40.

[33] תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 141. וראה הערה 24. וראה שו"ת אבני נזר שיב אות יב שהרגע הקובע הוא רגע המשיחה: "ומצינו שאחר שמת שאול והמליכו אותו אנשי יהודה עליהם חזרו ומשחו אותו שנית. ואח"כ כשהמליכו אותו ישראל עליהם חזרו ומשחו אותו... דמשיחה קמייתא אהני לי' שיהי' מחויבין להמליכו. ולא הי' רשאין להמליך אחר". וראה שם אות יג. וראה סעיף קצו הערה 3, ואכמ"ל.

[34] אין הוראה לערוך בחירות או משאל עם.

[35] בית הבחירה יומא כג א. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים א יג: "ואלה היו ידועים לשופטים מתחלה כי היו הכל אומרים ראוי זה להיות שופט". וראה סעיפים קב – קה.

[36] דברים א יג ורש"י שם. וראה ספורנו שמות לה ה ד"ה קחו מאתכם תרומה לה'.

בתור שופט, היתה בידו של משה רבינו, בכל זאת ראה הוא להכרחי שהעם יצביע לו על האנשים שהוא הוגה להם אמון...״.[37] העם פנה לדוד בבקשה שימלוך עליו.[38]

המלכות לפני המנוי הנביא אומר: ״ויאמר שמואל אל כל העם הראיתם אשר בחר בו ה׳ כי אין כמהו בכל העם וירעו כל העם ויאמרו יחי המלך״.[39]

אם אין אפשרות להתיעץ עם כלל הציבור לפני המנוי ניתן להתיעץ עם פרנסיו - נציגיו.[40]

המלכות במעמד ההכתרה המדרש הגדול אומר: ״כל שררת הציבור תהא במעמד כל העדה שנאמר: ׳ויקח את יהושע ויעמדהו לפני אלעזר הכהן ולפני כל העדה׳, שיהיו נוהגין בשררה ובכהונה ובקדושה׳ ״.[41]

מפורש בספר מלכים: ״ויתקעו בשופר ויאמרו כל העם יחי המלך שלמה״.[42]

המלכות לאחר ההכתרה כותב ספר דברי הימים: ״וימליכו שנית לשלמה בן דויד״,[43] ומבאר הרד״ק: ״וימליכו שני׳ לשלמה מפני כי עתה לא היו הם אלא אנשי ירושלים ואחר כך הקהיל המלך כל שרי ישראל מכל השבטים אל ירושלים ושרי האלפים ושרי המאות ולעיני כל הקהל משחוהו לנגיד...״.[44]

כותב המהרש״ם ״... טעם למה שנהגו בעת קבלת רב להתאסף כל העם בבית הכנסת בשבת ראשונה והרב דורש ויש לומר דהענין לפי שהדבר קשה שתהיה קבלתו כדין ברובו מתוך כולו ולזה כשמתאספים לשמוע הדרשה ושאר עניני כבוד הוי זה גופא קבלת התמנותו עליהם״.[45] בוירונה הוחלט: ״לכן הושמה פארט... כי כל בני הק״ק הנתוועדו כנ״ל יודיעו כוונתם על פי בושלי ובלוטי... שהגאון מוהר״ר מנחם פורט... נשאר מובחר... ואנחנו פרנסים הנ״ל חושקים לשמוע ולידע אם כוונת כל בני הק״ק רצויה בו או רובם״.[46]

פוסק המהרש״ם: ״דלכתחלה אין ממנים אא״כ נמלכים בהם אבל בהחזיק כבר ושתקו ה״ז כמסכימים״.[47]

---

[37] פירוש הרד״צ הופמן לדברים א יג. וראה מלבי״ם שם.

[38] ראה שמואל ב ה א – ג. הערת הרב נבנצל: ״רק אחרי מות איש בשת, ואלו הי׳ יונתן חי מסתמא לא היו פונים אל דוד״. האלשיך שמואל ב ריש פרק ה מבאר שיש לבחון במלך חדש אם הוא ראוי מצד עצמו, אם העם מרוצה בו ואם הוא מרוצה לשמים ועל כן העם אמר למלך שלושה דברים: ״הננו עצמך ובשרך אנחנו... אתה הייתה המוציא והמביא את ישראל ויאמר ה׳ לך אתה תרעה את עמי את ישראל...״.

[39] שמואל א י כד.

[40] ראה שו״ת רדב״ז ג תקיח; תחוקה לישראל על פי התורה א עמ׳ 101. וראה הערה 44.

[41] מדרש הגדול ויקרא ח ג. וראה פירוש רמב״ן על התורה במדבר כז יט: ״ולפי דעתי בפשט הכתוב, טעם ׳וצויתה אותו לעיניהם׳ הוא המנוי שימנה אותו במעמדם להיות נגיד עליהם״. וראה מלבי״ם דברים לג ה. נראה להוסיף על דבריהם. ראה בבלי סנהדרין יג ב: ״סמכין ליה בשמא״, וכן פוסק הרמב״ם סנהדרין ד ב, ומכאן שמנוי נעשה באמצעות קריאה בתואר החדש. לפי זה נראה לומר שהבטוי יחי המלך מהוה הסכמה להכתרה. וראה סעיף קח הערה 8.

[42] מלכים א א לט.

[43] דברי הימים א כט כב.

[44] רד״ק מלכים א א לח.

[45] משפט שלום קונטרוס תיקון עולם סימן רל״א יג. וראה משא חיים, מנהגים קכה: ״מינוי חדש המנהג בעיר לומר מי שברך...״.

[46] פנקס קהל וירונה א תכה, החלטה משנת שמ״ד לפ״ק.

[47] שו״ת מהרש״ם ב קעו.

אין תוקף למנוי שנעשה בניגוד לרצון הציבור. פוסק הרדב"ז: "אם קם איש אחד ומלך על ישראל בחזקה אין ישראל חייבין לשמוע אליו...".[48] פוסק החתם סופר: "והעובר על דת תורה להשתרר על הציבור אסור לעמוד וליקח תורה מפיו, והמעמידו כאילו מעמיד אשרה אצל המזבח".[49] פוסק הרב שלמה קלוגר: "בזמן הזה, שכל טובי העיר נתמנו על פי ערכאות עכו"ם אין להם דין ז' טובי העיר".[50]

מלך הממנה שופט או שר אינו חייב להמלך בציבור. פוסק הריב"ש: "ובודאי, מחקי המלוכה הוא, למלכי האומות למנות שופטים בארץ...".[51]

גם כיום אין ממנים פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכים בציבור תחילה.[52]

*

העקרון שלפיו למנוי של בעל שררה יש תוקף רק אם הוא נעשה בהסכמת הציבור הודגש במחשבה המדינית בקרב אומות העולם לראשונה לפני כמאתיים שנה.[53] זו אחת המשמעויות של העקרון לפיו הציבור הוא הריבון.[54] אף מקובל במדינות המפותחות בימינו שיש אפשרות להציע לכל משרה שלטונית כמה מועמדים לכל תפקיד ומאפשרים לציבור לבחור ביניהם.[55]

---

48 רדב"ז רמב"ם מלכים ג ח. וראה קובץ שיעורים א בבא בתרא כג. וראה דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה יג: "דמלך בלא מנוי אינו מלך". וראה אלשיך שמואל ב ג כז שאבנר לא נחשב כמורד במלכות בית דוד משום שטבעו של דוד עדיין לא יצא בעולם. הערת הרב נבנצל: "אבל לדעה א' בחז"ל נהרג על ששהה מלכות בית דוד".

49 שו"ת חתם סופר חו"מ כא. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ כ, ששכרו הוא גזל בידו. וראה שם סימן יט.

50 טוב טעם ודעת תליתאי יו"ד לד.

51 שו"ת הריב"ש רעא. ונראה שבמלך ישראל חייבים לציית לו שהרי משימים לו אימה ויראה בלב כל אדם. אולם לגבי מלך נכרי צריך המתמנה לקבל את הסכמת הציבור. על חרם הקהילות שלא להסכים להתמנות לרבנות או לדיינות כאשר השלטון ממנה בניגוד לרצון הציבור ראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג דף קנט ב. פנקס ועד ארבע ארצות קעח; אורים ותומים, אורים חו"מ ג אות יב; שו"ת חתם סופר חו"מ יט; שם שם כא; א"ת ערך חרם דרבינו גרשום, נספח בסוף, אות עג.
בהמשך דבריו פוסק הריב"ש: "ואיברא, שאין לאדם ליטול רשות מן המלך, שלא ברצון הקהלות. ומי שעושה כן, הוא מצער את הצבור, ועתיד ליתן את הדין". הריב"ש מדבר על מלך אומות העולם ולא נתבאר מה הדין במלכי ישראל. מצד הסברא יש לחלק בין מנוי פרנס העוסק בעניני ציבור הזקוק להסכמת הציבור למנויו, לבין מנוי שר ושופט הממונה על העיר.

52 ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תרצג: "ציבור היינו בעלי הבתים ההולכים בדרך התורה והת"ח יראי אלקים".

53 ראה הצהרת זכויות האדם והאזרח בצרפת אוגוסט 1789, חירות ומשטר מסמך 6, סעיף ג: "שום פרט אינו יכול לשמש בשום שררה, שאינה נובעת באופן ישיר מן האומה".

54 ראה שם. על הריבונות ראה גם סעיף ד.

55 ראה A Preface to Democratic Theory עמ' 70 כלל 4. על הצורך שיהיו כמה מפלגות וכמה מועמדים בבחירות של ימינו ראה סעיף קכא.

קיג. מנוי דייני בית הדין הגדול

פסוק מפורש בתורה: "שפטים ושטרים תתן לך בכל שעריך...",[1] וכותב החינוך: "וזאת אחת מן המצוות המוטלות על הציבור כולן שבכל מקום ומקום".[2] פוסק הרמב"ם: "אמרו חכמים שמבית הדין הגדול היו שולחים בכל ארץ ישראל ובודקין, כל מי שימצאוהו חכם וירא חטא ועניו ושפוי ופרקו נאה ורוח הבריות נוחה הימנו עושין אותו דיין בעירו, ומשם מעלין אותו לפתח הר הבית ומשם מעלין אותו לפתח העזרה ומשם מעלין אותו לבית דין הגדול".[3]

האברבנאל סובר, שבשלטון מלוכני המלך הוא זה הממנה את הדיינים.[4]

למנוי דיינים על ידי בית הדין הגדול ולא על ידי הציבור היתרונות הבאים[5]

א. היכולת לבחור מעומדים ראויים[6] רק לבית הדין הגדול עצמו היכולת להחליט מי הם המועמדים הראויים להצטרף אליו, כאשר לא ניתן למצוא את המועמדים המושלמים.[7]

ב. המנויים לשם שמים[8]

ג. מניעת מריבות ומחלוקות

ד. היכולת לגייס תמיכה ציבורית

ה. כפיפות הנבחרים לתורה ולחוקים משה רבינו מוכיח את העם על הסכמתם למנות שופטים: "חלטתם את הדבר להנאתכם. היה לכם להשיב: משה רבינו, ממי נאה ללמוד, ממך או מתלמידך, לא ממך שנצטערת עליה? אלא ידעתי מחשבותיכם. הייתם אומרים: עכשיו יתמנו עלינו דיינין הרבה, אם אין מכירנו, אנו מביאין לו דורון והוא נושא לנו פנים".[9] כותב המלבי"ם: "קביעות הדיינים לא יהיה על ידי בחירת העם שאז יחנפו תמיד את העם הבוחרים אותם".[10]

---

1 דברים טז יח. על בתי הדין השונים ראה סעיף כג.

2 ספר החינוך תצא. וראה ריש סעיף קי.

3 רמב"ם סנהדרין ב ח. וראה סעיף יא. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 9: "כל החכמים הסמוכים הם היו בוחרים מקרבם את הסנהדרין הגדולה". ונראה שהוא דן במקרה שבית הדין הגדול התפזר, וצ"ע.

4 ראה אברבנאל דברים יז ח. נמצא שלמרות שלדעתו אין מצוה למנות מלך - ראה סעיף ז - הרי שבשעה שיש מלך הוא ממנה גם את בית הדין הגדול. וראה ספר מסעות בנימין מטודלה סג: "ראש הגולה... והוא עושה הסמיכה לראש הישיבה". וראה סעיף קיד.

5 על מנוי מלך על ידי בית הדין הגדול ראה סעיף קי.

6 ראה רמב"ם סנהדרין ב ו. וראה שם הלכה ח: "אמרו חכמים שמבית דין הגדול שולחים בכל ארץ ישראל ובודקין...". וראה שו"ת אבני שיש א צג: "דבשלמא דורות הראשונים לא היו ממנים כ"א מי שהוא חכם בדורו ואין כמותו בעיר בחכמה ובמנין ולא היו ממנים רק היודע לישא וליתן בש"ס ובפוסקים ולהוציא הדין לאמיתו אבל בדורנו זה כל מי שהוא חכם וראוי למנותו על הציבור הוא נחבא אל הכלים ונשאר הדבר תלוי ברצון הדיינים וטובי העיר שלפעמים מפני אהבתם לאיש א' ממנים אותו אע"פ שאינו ראוי לכך".

7 ראה סעיף קח.

8 ראה ספרי על במדבר יא טז: " 'אספה לי' – שתהא סנהדרין לשמי".

9 רש"י דברים א יד.

10 מלבי"ם שמות יח כא. וראה רש"י מלכים א א ז, על תמיכת יואב בן צרויה באדניה: "לפי שהיה יודע שבלבו של דוד עליו על שהרג את אבנר ועמשא ואבשלום וסופו שיצוה את בנו המולך תחתיו עליו לפיכך היה רוצה שימלך זה על ידו ויאהבנו".

נביא אינו שותף להחלטה למנות דיינים.[11]

אין מעמידים דיינים אלא אם כן נמלכים עם הציבור.[12]

למרות שלדעת הרמב"ם ולדעת פוסקים נוספים המצוה למנות דיינים מוטלת על בית הדין הגדול מצאנו פסוק מפורש בדברי הימים: "וגם בירושלים העמיד יהושפט מן הלוים והכהנים ומראשי האבות לישראל למשפט ה' ולריב וישבו ירושלים".[13]

קיימות כמה אפשרויות לבאר זאת

א. המלך יהושפט ישב אז בראש בית הדין הגדול.[14]

ב. בית הדין הגדול מינה את הדיינים ומשום כבודו של המלך הפסוק מייחס זאת אליו.[15]

ג. המלך סייע לבית הדין הגדול לבצע את המנויים.[16]

לכל הדעות, מלך ישראל שאינו דן גם אינו ממנה דיינים לבית הדין הגדול.[17]

יש סוברים שניתן למנות את בית הדין הגדול גם בימינו.[18] לשיטתם, צריכים כל חכמי ישראל להתכנס, למנות דיינים ולהמלך בציבור.

---

[11] ראה אברבנאל דברים טז יח: "... לפי שמנוי השופטים מסר הש"י לשבטים לא לנביא הדור, וענין משה במינוי השופטים היה להוראת שעה אבל לדורות לא רצה שיהיה זה על פי נביא כי יהיה זה אליו טורח מופלג למנות שופטים בכל ערי ישראל גם כי תסתלק הנבואה ולא ישאר מי שימנו אותם ולכן מסר זה לשבטים". וראה מרגליות הים סנהדרין דף טז ב ציון טו. וראה שו"ת חתם סופר או"ח נד: "... נ"ל שאין מברכין על מינוי הדיינים שהוא מ"ע שופטים ושוטרים וגו... והטעם נ"ל, האדם יראה לעינים ואולי השופטים שאנו ממנים אינם עפ"י דין תורה וחפץ ה' אולי איכא דעדיפי מינייהו". לשיטתו נראה שצריכים לברך על מנוי מלך שהתקבל בדבר ה'.

[12] על דיינים להיות מקובלים על הציבור, ראה סעיף קד. וראה סעיף קיב הערה 9, ואכמ"ל.

[13] דברי הימים ב יט ח. וראה משך חכמה דברים יז ט שהכונה לבית הדין הגדול. וראה משך חכמה ויקרא כז יג שהכהנים היו אז גם שופטים (ובראיה הראשונה נפלה טעות בהעתקה שכן במקור [דברים יט יז] נאמר: "הכהנים והשופטים" ואילו המשך חכמה קורא "הכהנים השפטים" דהיינו שהכהנים הם גם השפטים). וראה יחזקאל מד כד: "ועל ריב המה יעמוד למשפט במשפטי ישפטוהו...". וראה רש"י ירמיהו ה ל: "והכהנים שהם שופטי העם ונוגשיהם". ראוי לציין כי התורה עושה הבחנה בין כהנים לשופטים, ראה דברים יז יב: "לבלתי שמע אל הכהן... או אל השפט", ואכמ"ל.

[14] ראה סעיף י. על עקרון הפרדת הרשויות ראה סעיף קנב.

[15] ראה סעיף י. לשיטת האברבנאל אפשר לומר שהמלך יזם את המנוי ובית הדין הסכים.

[16] לדוגמא, יתכן שחלק מהדיינים לא רצו לעבור ולגור בירושלים והמלך כפה זאת עליהם, וכל כיו"ב.

[17] ראה אורים ותומים, תומים סימן ג ס"ק ו.

[18] ראה סעיף י.

קיד. מנוי נשיא, כהן גדול ומשוח מלחמה

נשיא פוסק הרמב"ם: "הגדול בחכמה שבכולן מושיבין אותו ראש עליהן".[1] משמע, שהדיינים מחליטים על כך על דעת עצמם. האברבנאל, הסובר שמלך ממנה את הדיינים בבית הדין הגדול,[2] כותב בפירוש שאת הנשיא ממנים הדיינים.[3]

כהן גדול המצוה למנות כהן גדול מוטלת על הציבור.[4] עם זאת, נחלקו הפוסקים בשאלה מה הוא הליך המנוי. הרמב"ם פוסק: "אין מעמידין כהן גדול אלא בית דין של ע"א".[5] התוספות לעומת זאת סוברים: "... שהדבר תלוי במלך ובאחיו הכהנים",[6] ואינם מזכירים כלל את בית הדין הגדול. ערוך השלחן פוסק: "התמנות כהן גדול צריך להיות על פי המלך וסנהדרין והכהנים".[7] האגרות משה סובר, שעל בית הדין הגדול למנות כהן גדול, אולם קיימת אפשרות שהכהן הגדול יתמנה על ידי מלך או על ידי אחיו הכהנים ובית הדין יסכים בדיעבד למנוי.[8] כהן גדול אינו ממונה על הציבור ולפיכך מסתבר שאין חיוב להמלך בציבור בעת מנויו.[9]

משוח מלחמה מצות מנוי כהן משוח מלחמה מוטלת על הציבור.[10] נחלקו הפוסקים בשאלה מה הוא הליך המנוי, האם המלך ממנה או בית הדין.[11]

נביא על בית הדין הגדול לאשר שהפונה אליו הוא נביא.[12]

---

1 רמב"ם סנהדרין א ג. וראה כוזרי ג סה: "... 'השבעים סנהדרין'... על פיהם היו ממנים כל ממנה ומעבירים כל מעבר...". על מנוי ראשי השבטים ראה סעיף יח הערה 23.

2 ראה סעיף קיג.

3 ראה אברבנאל על דברים יז ח: "... ובמות השופט הגדול היו כלל הסנהדרין ממנים אחד מהם לראש ולשופט עליהם". וראה בבלי ברכות כז ב; בבלי פסחים סו א. יש שהגמרא מכנה את ר' יהודה בן אילעי בשם ראש המדברים בכל מקום, ומבאר רש"י בבלי שבת לג ב ד"ה ראש המדברים: "במצות המלך שצוה עליו לדבר תחילה בכל מקום". וראה שו"ת הרמ"א עג המשוה דין מלך בארצו לשלטון הרומאי בארץ ישראל ומדבריו ניתן להסיק שגם מלך ישראל ממנה את ראש המדברים בכל מקום, ולא ברור מה משמעות מנוי זה להלכה. לא מצאנו שיש צורך להמלך עם הציבור בעת מנוי נשיא.

4 ראה ספר החינוך קז.

5 רמב"ם כלי המקדש ד טו. וראה קרית ספר שם, שלומדים זאת מ"כל הדבר הגדול יביאו אליך" וכו', וראה רדב"ז שם. וראה רמב"ם עבודת יוהכ"פ א ז: "ואתה שלוחנו ושליח בית דין". וראה מנחת אברהם מה.

6 תוס' בבלי יומא יב ב ד"ה כה"ג. שלמה המלך מינה את צדוק הכהן לכהן גדול במקום אביתר, ראה מלכים א ב לה. וראה דברי הימים ב יט יא, שהמלך יהושפט מינה את "הכהן הראש" ולדעת הרד"ק והרלב"ג שם הכונה לכהן הגדול (לדעת רש"י הוא רק הסגן). וראה בבלי יבמות סא א, שהמלך מינה את יהושע בן גמלא לכהונה גדולה, וראה גם שם רש"י ד"ה מינהו אין. וראה תוספתא יומא א ז מהדורת פרופ' שאול ליברמן: "משרבו מלכים התקינו להיות מעמידין כהנים", ובתוספתא כפשוטה עמ' 728 מפרש שהכונה שהתרבו מלכים שאינם הגונים. על מנוי כהן גדול באמצעות גורל ראה סעיף נו.

7 ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כג ג. וראה שו"ת משנה הלכות מהדורא תניינא ד קנד, שבית דין לא היה יכול להשביע כהן גדול צדוקי שהרי אפשר להבין שצדוקי נוהג כמנהג רבותיו הצדוקים, אך הכהנים שבחרו בו היו יכולים להשביע אותו בדרישה שנציגם לא ימעל באמונם.

8 ראה שו"ת אגרות משה חו"מ מה. וראה שם על הנ"מ מי מינה לכתחילה. וראה מועדים וזמנים ה שנא.

9 למ"ד שכהנים שליחי דידן אולי באמת חייבים להמלך בציבור, ואכמ"ל.

10 חינוך מצוה תקכו.

11 ראה בירור הלכה על מסכת סוטה דף מב א. ויתכן שהמחלוקת היא האם כהן משוח הוא שליח בית דין או בחינת סרכין, ראה סעיף כב הערה 3. וראה סעיף קטז הערה 41.

12 ראה סעיף יב הערה 2.

קטו. "ואין מורידים לעולם משררה"[1]

מלך פסוק מפורש בתורה: "... ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל למען יאריך ימים על ממלכתו..."[2] ופוסק הרמב"ם: "ומאחר שמושחין המלך הרי זה זוכה לו ולבניו עד עולם".[3]

כהן גדול פוסק הרמב"ם: "כשימות המלך או כהן גדול או אחד משאר הממונים מעמידין תחתיו בנו או הראוי ליורשו".[4]

פרנס פוסק הרמב"ם: "ואין מורידים לעולם משררה שבקרב ישראל אלא אם סרח".[5]

דיין ומרא דאתרא פוסק כנסת הגדולה: "כל שררה מן הציבור הן מלך הן חכם הן חזן הן שופט הן מוהל הן גבאי במקום שלא נהגו למנותן לזמן ידוע, שאין מסלקים אותם אם לא נמצא בהם פסול".[6]

אין מורידים משררה אפילו אם נמצא מועמד טוב יותר. פוסק הרמ"א: "ומי שהוחזק לרב בעיר, אפילו החזיק בעצמו באיזה שררה אין להורידו מגדולתו אף על פי שבא לשם אחר גדול ממנו".[7]

לא זו בלבד שאין מורידים משררה אלא שגם אסור לפגוע בבעל שררה באופנים אחרים. פוסק הרמב"ם: "מעלין משררה לשררה גדולה ממנה ואין מורידים אותו לשררה שהיא למטה ממנה, שמעלין בקדש ולא מורידין".[8] אין מקטינים סמכויות של פרנס,[9] אין מקטינים את משכורתו באופן שרירותי[10] ואין ממנים פרנס נוסף לאותו תפקיד.[11]

---

1 רמב"ם כלי המקדש ד כא. בעל שררה הוא מי שבידו לתת הוראות לאחרים, והם מחויבים להשמע לו, ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב מד. לדעתו משגיח כשרות נושא בתפקיד של שררה. לדעת הרב הרצוג מנוי לזמן אינו נחשב למנוי של שררה, ראה סעיף קט הערה 23. וראה את סברת הרב ישראלי סעיף קט הערה 21.

2 דברים יז כ. בכל הנוגע לסעיף זה ראה א"ת ערך חזקת שררה.

3 רמב"ם מלכים א ז.

4 רמב"ם כלי המקדש ד כא. וראה תוס' בבלי יומא יב ב ד"ה כהן גדול משום איבה, וקצת משמע שם שביד המלך ואחיו הכהנים להדיח כהן גדול ללא כל עילה, וצ"ע.

5 רמב"ם כלי המקדש ד כא. וראה בבלי תענית כה א: "דגמירי: דמיהב יהבי, מישקל - לא שקלי". וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית כז כח: "... כי מתת האלקים תמיד הוא ואין לו הפסק לעולם".

6 כנסת הגדולה אורח חיים סימן נג בית יוסף.

7 שו"ע יו"ד רמה כב בהגה. נראה שלכך רומז הרמב"ם בפסקו: "ואין מורידים לעולם...". נ"ל שאחת הסיבות שחרה לנביא על בקשת העם למנות מלך היתה משום שמנוי מלך אז היה כרוך בהורדת המנהיג הנוכחי משרתו. ניתן למנות מלך או במקרה שרוצים להעלות בדרגה את המנהיג הנוכחי, בדומה להצעה שהציעו לגדעון, או במקרה שהמנהיגות הנוכחית מוותרת על שרתה, ומבקשת מרצונה למנות מלך. ושמא זו כונת בני רבי חייא – בבלי סנהדרין לח א - שאין בן דוד בא עד שיכלו שני בתי אבות מישראל, כי כל עוד קיימים בתי אבות אלו, המלכת המשיח תפגע בכבודם.

8 רמב"ם כלי המקדש ד כא.

9 ראה שו"ת דברי מלכיאל ד פב בדין מנוי רב לספרדים בישוב שבו הרב האשכנזי מקובל על כולם: "ואף שאינו הורדה גמורה דהא ישאר רב לאשכנזים בכל זאת בארנו למעלה דהורדה במקצת מיקרי גם כן הורדה. וגם כיון שהספרדים הם כת מיוחדת בעיר מיקרי זה לגבייהו הורדה גמורה".

10 כך ניתן להוכיח מדיוני הפוסקים בדין השגת גבול ברבנות, ועדיין צ"ע.

11 ראה שו"ת המבי"ט ג ר; שו"ת דברי מלכיאל ד פב. וראה סעיף יד, שאין למנות שני פרנסים לאותו תפקיד.

לכלל שאין מורידים משררה היתרונות הבאים

הפרנסים בעלי נסיון אומרת הגמרא במסכת ברכות: "מאן דלביש מדא ילבש מדא", ומבאר רש"י: "הרגיל ללבוש המעיל ילבש, כלומר, הרגיל בנשיאות יהיה נשיא".[12] מוסיף הראי"ה קוק: "... מאן דלביש מדא, שרגיל בעניני מדינות ושררות, ראוי שלא יפריעוהו ויתנו הנשיאות המדינית לאינו מורגל וחסרות לו ידיעות נסיוניות...".[13]

הפרנסים פועלים לשם שמים כותב המהר"ל: "ומעתה אוי לנו מיום הדין. כי הדיינים והם הרבנים שהם במדינות אלו כולם תלוים בראשים וביחידי הקהל, שכל שנה או שלש שנים הם חוזרים להעמיד אותו על רבנות שלו, ואיך לא יהיה ירא מפניהם אותם שהוא נמסר בידם באולי לא יחזירו אותו לרבנותו, וראוי לומר כי דיין כמו זה פסול מדינא... וגם זה מכשלה לכמה וכמה דברים".[14]

ראיה לעתיד הקרוב והרחוק כאשר הפרנסים אינם צריכים לחשוש שיחליפו אותם כעבור מספר שנים, יש להניח שהם ישקיעו הרבה יותר לקראת העתיד הקרוב והרחוק ולא יסתפקו בהכנת תכניות שהציבור מכיר בתועלתן עוד לפני הבחירות הבאות.[15]

יציבות שלטונית[16]

מניעת מריבות ומחלוקות אומר ר' יהושע בן פרחיה: "בתחילה כל האומר עלה לה אני כופתו ונותנו לפי הארי. עתה כל האומר לי לירד ממנה אני מטיל עליו קומקום של חמין שהרי שאול ברח ממנה וכשעלה בקש להרוג את דוד".[17] פוסק הרמב"ם: "אבל ראש הישיבה שחטא מלקין אותו ואינו חוזר לשררותו...", ומבאר הרדב"ז: "אם יחזירו אותו לנשיאותו קטיל להו לב"ד".[18] פרנסים ותומכיהם עלולים לנסות ולמנוע את החלפתם בדרכים פסולות אחרות.[19]

השארית יוסף פוסק: "שאלה מק"ק... תקנה ביניהם לברור בכל שנה שבעה אנשים שאינם פסולים זה לזה... ועתה אירע שבירו שבעה... ויהי ממחרת אז התחילו מקצת מק"ק לרנן על הברירה כדי לבטלה. ואומרים שבאותן השבעה יש שנים פסולים זה לזה. ואם כן היה הכל

---

[12] בבלי ברכות כח א.

[13] עין איה ברכות א פרק רביעי כד.

[14] נתיבות עולם, נתיב הדין סוף פרק ב. וראה כלי יקר דברים יז טו. וראה סעיף קי.

[15] על המצוה להתכונן לקראת העתיד ולקראת העתיד הרחוק ראה סעיף נח.

[16] ראה בבלי יומא ט א ד"ה חובטין אותן: "כל שנים עשר חודש משנה לשנה הממונים מתחדשין, ומכבידין למצוא עלילות לגבות ממון כשהן מתחדשין". לא יפלא איפוא שרחבעם לא רצה להשמע לעצת הזקנים. וראה דודאי ראובן ב עמ' קמב: "מדרך העולם הוא כאשר מתמנה ראש ממשלה חדש, הוא בא לפרסם את קוי התכנית של ממשלתו, אשר כרגיל קווים אלו מתנגדים וסותרים את קווי התכנית שהנחו את הממשלה הקודמת". וראה סעיף ס.

[17] בבלי מנחות קט ב. וראה שמואל א טז ב: "איך אלך ושמע שאול והרגני". וראה רש"י בבלי ברכות כז ב ד"ה לית ליה זכות אבות: "ודלמא עניש ליה רבן גמליאל". וראה בבלי ברכות כח א: "אמר להו ר"ע לרבנן טרוקי גלי וגו' ". וראה ירושלמי יומא א א: "מתקינין לו כהן אחר תחתיו שמא יארע בו פסול. מה מייחדין ליה עימיה? א"ר חגיי משם דאין מייחדין ליה עימיה דו קטל ליה".

[18] רדב"ז רמב"ם סנהדרין יז ט.

[19] ראה זהר ג דף קנח א: " 'כלם אנשים' כלהו זכאין הוו ורישי דישראל הוו... אלא אמרו אי ייעלון ישראל לארעא נתעבר אנן מלמהוי רישין וימני משה רישין אחרנין". וראה קדמוניות היהודים ספר שביעי פסקה 37: "מכאן אפשר להבין, מה המעשים ובאיזה שיעור מעיזים בני אדם לעשות בגלל בצע ושלטון... ומתוך פחד להפסידו משתדלים הם לקיימו בידם בדרכים אחרות הגרועות בהרבה...".

בטעות ובטל מעיקרו... תשובה... אין יכולין לחזור והברירה קיימת... כל זה יש לצדד מפני השלום שלא יתביישו הנבררים ויבצבץ מזה מחלוקת".[20]

איכות הפרנסים פוסק המהרשד"ם: "... כי כן דרך לכל מי שיש להם בעלי תורה, שנשבעים שלא ליקח אחר בחייו, דאם לא הכי לא יאותו מנהיגי הקהלות ליכנס שמא יכנס היום ויוציאוהו למחר".[21]

לא זו בלבד שהעם קבל את העקרון שלא מחליפים מלך מכהן אלא שבכמה הזדמנויות העם בקש להעביר את המנוי בירושה לבנו.[22]

פרנסים מתחלפים במקרים הבאים

מנוי לזמן מוגבל[23] בימי בית שני החליפו מדי שנה את הכהנים הגדולים, ומבאר האגרות משה: "כשמינוהו כדי ליתן לו משרה וגדולה אז הויא המשרה והגדולה מתנה מהממנים ולכן תלוי בדעתם והרי יש אומדנא שלא נתנו לו המשרה רק לזמן שירצו ואין לו חזקה שיהיה לעולם בהשררה".[24]

נמצאו טובים ממנו כותב המאירי: "ואם נתמנה נשיא להנהיג את דורו בדברי תורה ומילי דשמיא ראוי לו שיהיה שלם ובקי בכל עניני הוראה... ואם מכיר בעצמו שאינו ראוי לכך שבח הוא לו שלא יתבייש להניח את כתרו ולמסרו למי שראוי לו".[25]

---

[20] שו"ת שארית יוסף סימן ל. וראה שו"ת דברי מלכיאל א לו ט וכן ד פג. וראה סעיף קלט.

[21] שו"ת מהרשד"ם יו"ד פה. וראה שו"ת מים עמוקים ע. וראה בבלי ברכות כח א: "דלמא מעברין לך".

[22] ראה סעיף קטז. וראה קדמוניות היהודים ספר חמישה עשר פסקה 39 – 41: "המלך הורדוס נטל מיד את הכהונה הגדולה מחננאל... אף על פי שעשה שלא כדת, שכן לא ניטלה משרת הכבוד הזאת משום איש אחר משקיבלה פעם אחת".

[23] ראה סעיף קיט. על האפשרות למנות מלך לזמן מוגבל ראה סעיף ח הערה 36.

[24] שו"ת אגרות משה חו"מ א מה. הערת הרב נבנצל: "זה מפני ששנות רשעים תקצרנה (יומא ט'.) ומפני שנציבי רומא היו מחליפים אותם תמורת כסף כפלהדרין".

[25] בית הבחירה פסחים סה ב. על שכר פרנס המתפטר בנסיבות אלו ראה ירושלמי פסחים ו א; ספר חסידים (מרג. טז). וראה בבלי בבא מציעא פד ב – פה א. אמנם חובה גמורה אין כאן ראה בית הבחירה מו"ק כה א ד"ה חכם שבא לעיר.
וראה שיח השדה ג תמורה כ א שמלך אינו יכול לותר על מלכותו, וכ"כ בדרך שיחה פרשת שופטים עמ' תקפה – תקפו. וראה סעיף רא הערה 85. שו"ת בית דוד סימן קיג חוכך לומר שמלך רשאי לותר על כסאו בהסכמת הסנהדרין. וראה פסקי דין של בתי הדין הרבניים יא עמ' 109 - 111.
הפוסקים דנים בשאלה האם פרנס רשאי להתפטר מתפקידו מרצונו. שו"ת הריב"ש תפט מחדש שאפוטרופוס שונה מכל פועל והוא אינו רשאי להתפטר, וראה שו"ע חו"מ קצ כג וקצוה"ח שם. שו"ת המבי"ט א רפ פוסק: "אין ממנין אלא גדול שבעיר ואינו רשאי הוא להסתלק אם אין שם ראוי להוראה. ב. כשיש ראוי להוראה כמו שהוא יכול להסתלק". החכמת אדם קמז יט פוסק שגם גבאי צדקה אינו רשאי להתפטר אלא שחוכך מה דינו אם הוא רוצה לעזוב את העיר. שו"ת שואל ונשאל ה חו"מ ה פוסק שמרא דאתרא אינו רשאי להתפטר מתפקידו משום שכבודו הוא כבוד הציבור. וראה תשובות והנהגות כרך א סימן תתמג: "והגאון רבי הירש מיכל זצ"ל אמר לעסקן אחד שרצה לעזוב עסקנותו ולהתמסר ללמוד תורה שמשורר ששיער במיתה, שחייב לעסוק בעבודה שלו, ועבודה שלו שמצליח בעסקנותו, ואין בזה כללים". ראה הרב שלמה גורן, "ועדת הבחירות לרבנות הראשית", תחומין כ"ב, בעיקר עמודים 13 – 15. וראה סעיף נג הערה 8.

נבצרות העדרות ממושכת מכל סיבה שהיא[26] ומחלה.[27]

הדחה[28]

כיום מחליפים פרנסים בבחירות הנערכות לעיתים מזומנות.[29] אם יתמנה מלך לפני בוא המשיח[30] יהיה צורך להחליט אם ממנים אותו לכל ימי חייו.[31]

הנביא יחזקאל אומר: "... ודוד עבדי נשיא להם לעולם".[32]

*

ג'מס מדיסון, הנשיא הרביעי של ארצות הברית, עמד על חסרונות השיטה שלפיה מחליפים מנהיגים לעיתים תכופות: "ההפכפכנות במועצות הציבוריות כתוצאה מתחלופה מהירה של חברים חדשים, ויהיו מצוינים ככל שיהיו, מבליטה, בצורה חזקה ביותר, את הצורך באיזה שהוא מוסד יציב בממשל... אם ננסה להתחקות אחר תוצאותיו הפסולות של ממשל הפכפך נמלא כרך שלם. ארמוז כאן על אחדות... ראשית כול, הוא מפסיד את יחס הכבוד והאמון מצד אומות אחרות... הרות אסון עוד יותר הן ההשפעות הפנימיות של מדיניות הפכפכה. היא יוצקת רעל בברכות החירות עצמה... לא תצמח תועלת הרבה לעם... אם יהיו ספרי החוקים כרסתניים עד כדי כך שאי אפשר לקרוא אותם... או אם יחולו בהם שינויים בלתי פוסקים עד כדי כך ששום איש היודע מה הוא החוק היום לא יוכל לנחש מה יהיה מחר... תוצאה נוספת מאי היציבות בעניני הציבור היא היתרון הלא הגיוני שהיא מקנה למעטים הנבוכים... לאלה שצופים בשינוי ויכולים לעקוב אחר תוצאותיו... מבחינה נוספת נגרם נזק רב כאשר הממשל אינו יציב. חוסר האמון במועצות הציבוריות עוכר כל מפעל מועיל שהצלחתו וההנאה ממנו אפשר שיהיו תלויים בהמשכם של סידורים קיימים... אבל התוצאה המעציבה מכול היא אותה ירידה בתחושת הקשת ויראת הכבוד, המסתננת ללבותיהם של הבריות ביחס למשטר מדיני המגלה סימנים כה רבים של חולשה...".[33]

אלכסנדר המילטון, ממעצבי החוקה האמריקאית, כותב: "מעטים האנשים שלא יחושו הרבה פחות התלהבות למילויה של חובה כאשר ידעו כי יתרון המעמד שבו היא קשורה יישמט מידיהם בהכרח במועד מוגדר, מאשר במקרה שרשאים יהיו לקוות להשיג, בזכות, את

---

[26] ראה סעיף נג הערה 46. וראה רמב"ם מלכים א ז, שכאשר המלך משאיר יורש קטן ממתינים לו עד שיגדיל, ומשמע שממתינים אפילו שנים רבות, ויש לדון כמה זמן יש להמתין עד לשובו של המלך לארצו, ואכמ"ל.

[27] ראה רמב"ם שגגות טו ט: "נשיא שנצטרע עבר מנשיאותו". וראה בבלי סנהדרין קז א; רש"י בבלי סוכה מה ב ד"ה יותם בן עוזיהו; וראה רד"ק מלכים ב ח כא, שהמליכו את אחזיה בימי יהורם אביו משום שיהורם חלה. וראה חידושי בתרא חידושי המסביר למסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין קיג שאם המלך מרגיש שאין בכוחו להנהיג עוד דינו כאילו המלך מת.

[28] ראה סעיפים קכג – קכה.

[29] ראה סעיף קיט.

[30] ראה סעיף ז.

[31] ראה הערה 23.

[32] יחזקאל לז כה. וראה סעיף קנ.

[33] הפדרליסט פרק כא מס' 62.

המשכתה... תוצאה רעה נוספת של הסילוק תהיה הפיתוי להתפס להשקפות פסולות, למעילה... אדם תאב בצע שבמקרה יכהן בכהונה, ויראה לנגד עיניו ימים שבהם ייאלץ ממילא לוותר על כל היתרונות שנהנה מהם, יחוש נטייה... לנצל ככל אשר יוכל את האפשרויות שבידו כל עוד הן קיימות, ואפשר שאף לא יהסס להשתמש בתחבולות המושחתות ביותר כדי שהיבול יהיה שופע ככל שהוא בן-חלוף... כאשר אדם שאפתן הנמצא בפסגת הכבוד של ארצו יישא את עיניו למועד שבו יהיה חייב לרדת לבלי שוב מן הפסגה הרוממה... יחזק עליו הרבה יותר החשק לנצל צירוף נסיבות נוח ולנסות להאריך את תקופת שלטונו חרף כל הסיכונים האישיים... תוצאה רעה שלישית של הסילוק תתבטא בכך שישלל מן הציבור היתרון של הנסיון שקנה לו ראש הממשל בעת ששימש כהונתו[34]... התוצאה הרעה הרביעית של הסילוק תהיה הרחקתם של אנשים ממשרות שנוכחותם בהן, במצבי חירום מסוימים של המדינה, עשויה להתגלות כחשובה במידה גדולה ביותר לאינטרס הציבורי או לבטחון הציבור... החלפת ראש הממשל בעת פרוץ מלחמה, או בכל משבר דומה לזה... תגרום בכל עת ובכל שעה נזק לכלל, שהרי בזה יומר הנסיון בחוסר נסיון, ויהיה בכך כדי לזעזע ולערער את מהלכו הקבוע כבר מאליו של הממשל... תוצאה רעה חמישית של הסילוק תתבטא בכך שיוטל למעשה איסור חוקתי על יציבות בממשל. ביצירת הכורח בחילופי אישית, בכהונה הראשונה במעלה של האומה, תווצר בהכרח אי יציבות בצעדים הננקטים. בדרך כלל אין לצפות לכך שאנשים יתחלפו והצעדים ישאר כשהיו. המהלך הרגיל של הדברים הוא היפוכו של זה...".[35]

במדינות המפותחות מתקיימות בחירות לעיתים מזומנות.[36] לא זו בלבד, אלא שבמדינות רבות אף קיימת הוראה חוקתית המגבילה את מספר הפעמים שבהם מותר לבחור מועמד לתפקיד נשיא.[37]

עם זאת, כותב פרופ' דרור, מומחה לקביעת מדיניות: "חילוף הדורות המזורז בסגל הפוליטי הבכיר של ישראל מוסיף ומחריף עוד יותר את הצורך בהסדרים מוסדיים שיש בהם כדי לאפשר ולהמריץ מתן משקל רב לשיקולים ארוכי טווח... מכאן הצורך לשקול שינויים מוסדיים, כגון: הארכת תקופת הכהונה של הכנסת ושל ראש הממשלה... לחמש שנים ושינויים דומים בבחירות מקומיות".[38]

גם כיום במדינות בעלות משטר מלוכני אין מחליפים את המלך.[39]

---

[34] ראה הנסיך פרק 3: "בני אדם נוטים בחפץ לב להחליף את השולט בהם, באמונה שכך ישופר מצבם... אלא שעד מהרה הם מתאכזבים, כי הנסיון מוכיח להם שנפלו מן הפח אל הפחת. דבר זה נובע מכורח אחר טבעי ומצוי, הוא הכורח מצד נסיך חדש לפגוע תמיד בבני העם שעליהם הוא בא להשתלט – לפגוע בהם גם בצורה של דיכוי צבאי וגם באלף נגישות אחרות...".

[35] הפדרליסט פרק כב מס' 72. וראה שם פרק כב מס' 71: "אדם המשמש בתפקיד ראש ממשל, וידוע לו שכעבור זמן קצר מאוד יהיה חייב להסתלק מכהונתו, עלול למצוא בה עניין כה מועט עד שלא ירצה להסתכן בשום גינוי או מבוכה של ממש מחמת שימוש עצמאי בסמכויותיו". וראה שם פרק כא מס' 63: "חסרה בממשלה מידה נאותה של אחריות כלפי העם, דבר הנובע מאותה תכיפות של בחירות שבמקרים אחרים היא המניבה את האחריות הזאת". וראה פרק יח מס' 51, שלרציפות השלטון השלכות על נכונות המנהיג להאבק למען זכויות המיעוטים.

[36] ראה סעיף קיט.

[37] ראה, לדוגמא, חוקת ארצות הברית של אמריקה התוספת ה – 22 פסקה 1.

[38] חידוש הציונות עמ' 249. וראה סוף סעיף קיט.

[39] אך מגבילים מאד את סמכויותיו כמבואר סעיף ח.

קטז. "מנויים שבישראל ירושה"

פוסק הדברי מלכיאל: "... התורה הטילה מצוה על הממונים שימנו במקומו את בנו".[1]

מלך פוסק הרמב"ם: "ומאחר שמושחין המלך הרי זה זוכה לו ולבניו עד עולם, שהמלכות ירושה, שנאמר: 'למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל'...".[2]

בן המלך או בתו[3] קודמים בירושה גם אם הם קטנים,[4] וגם אם יש מועמדים טובים ממנו.[5]

נשיא הסנהדרין כותב החתם סופר: "... דנשיאים מהלל ואילך נהגו בעצמם דין מלך משום מלכי הורדוס דלא היו מולכים ברשות התורה".[6]

נשיא שבט דורש הספרי: "ויקריבו נשיאי ישראל... שומע אני שהיו הדיוטות ונתמנו ת"ל 'ראשי בית אבותם' ולא ראשי בית אבותם בלבד אלא אף נשיאי שבטים נשיאים בני נשיאים".[7]

פרנסים פוסק הרמב"ם: "ולא המלכות בלבד אלא כל השררות וכל המינויין שבישראל ירושה לבנו ולבן בנו עד עולם...".[8]

דיינים כותב האברבנאל: "ואמנם השופטים האלה שהיו בשערים אם היה מנוים מידי שנה בשנה או מג' שנים לג' שנים. או היה האדם הממונה לשופט נוהג מנויו כל ימי חייו הנה זה לא נתפרש בכתוב. וחז"ל אמרו דרך כלל... שכל המנויים שבישראל היה לאדם כל ימי חייו והיו ירושה גם כן לבניו בהיותם טובים וישרים במעגלותם".[9]

מרא דאתרא פוסק הדברי מלכיאל: "לפ"ז נראה דהיכא שהבן היורש את מינוי אביו מוסכם שהוא ראוי למינוי זה".[10]

---

1 שו"ת דברי מלכיאל ד פב. וראה ספרי דברים יז טו: " 'שום תשים' – שאם מת תמנה אחר תחתיו". ונראה שכוונת הספרי היא, שרק כאשר ממנים את המלך הראשון בשושלת צריך בית הדין הגדול לשקול אם ראוי למנות מלך – ראה סעיף קי הערה 4 - אך לאחר מות מלך מצוה למנות יורש לאלתר. בדבר פירוש הספרי ראה משך חכמה דברים שם ודבריו בפירוש השני צ"ע.

2 רמב"ם מלכים א ז. וראה רמב"ם כלי המקדש ד כ – כא. חקירות רבות בגדרי ירושה בשררה ראה שו"ת חקרי לב או"ח יח. וראה א"ת ערך חזקת שררה ד. בירושה.

3 ראה מנ"ח מצוה תצז ס"ק ב. המנ"ח מציין לנובי"ק חו"מ א הסובר שבירושה ממנים גם אם אין אמו מישראל, וראה תורת משה פרשת שופטים ד"ה ס"פ בני העיר.

4 ראה רמב"ם מלכים א ז. על הגיל שבו ראוי היורש לעלות על כס המלכות ראה סעיף קו.

5 ראה שו"ת חתם סופר או"ח יב. על זכות המלך לקבוע איזה מבניו ימלך תחתיו ראה סעיף ט הערה 18.

6 שו"ת חתם סופר או"ח יב. וראה שם סימן יג. החתם סופר מפנה לספר עשרה מאמרות. וראה שם מאמר חיקור דין חלק שני פרק יט: "ואפשר שכיון שקלקלו עבדי חשמונאי בבית שני ועמדו הורדוס ובניו וחטפו להם על ישראל מלכות שאינה הוגנת התקינו בית דין שיהא כתר תורה משלים לכתר מלכות...". וראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רכח, שתמה על העשרה מאמרות. וראה מלמד התלמידים פרשת שופטים: "כי זה מצורך ההנהגה שיהיו שם אנשים רודים בעם להכות ולענוש על פי החכמים המנהיגים ואם אין שם שוטר ומושל ישתדל השופט בעצמו שישים משטרו על העם". וראה סעיף ג הערה 2.

7 ספרי על במדבר ז ב.

8 רמב"ם מלכים א ז. וראה רמב"ם כלי המקדש ד כ – כא.

9 אברבנאל דברים ריש פרשת שופטים.

10 שו"ת דברי מלכיאל ד פב. על חילוקי דעות בדין ירושה ברבנות ראה פסקי דין של בתי הדין הרבניים יא עמ' 97 – 115; א"ת ערך חזקת שררה.

לירושה בשררה היתרונות הבאים[11]

הפרנסים בעלי הכשרה כותב שלטי הגבורים: "כי בני כל המנויים כולם בנקלה ידעו לשרת שרות אביהם... ובני הגזברים ואמרכלים והסגנים ידעו לשרת בלי למוד כאביהם ממש".[12] הכתב סופר כותב: "והנסיון ילמדנו שבענין רבנות ונשיאות גדול השימוש וצורך רב הוא כדי לידע להנהיג ציבור וזולת זה כמעט לא יוכל איש לעמוד ולשרת בקודש".[13]

רציפות שלטונית כותב הראי"ה קוק: "בהתחלפות הנשיאות מגזע לגזע יוכל לגרום איזה חלישות בהשתרשות הענינים בלב האומה, שחינוך אחד מנוגד לחינוך של זולתו".[14]

קיים חשש שבהעדר רציפות שלטונית תשתרר אנרכיה. כותב הגר"א: "אחר שמת פרעה ולא היה מלך עדיין במצרים וכל איש הישר בעיניו יעשה אפילו בלא משפט... ולכן כיון שמת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו".[15] המאבק על השלטון עלול להתפתח למלחמת אזרחים.[16] אויבים עלולים לנצל את המצב לטובתם. ר' ישעיה דיטארני כותב על תקופת השופטים: "בין שופט לשופט היו מענים אותם".[17]

סיעתא דשמיא אומרת הגמרא: "אמר רבי חנינא: בשעה שפוסקים גדולה לאדם פוסקים לו ולזרעו עד סוף כל הדורות".[18] כותב הרב שטרנבוך: "וראוי להשתדל מאד למנות את הבן דווקא, שהקב"ה מעניק לו סיעתא דשמיא מיוחדת, אף שעתה לא נראה עליו כשאינו מלך, מכל מקום עם מנויו זכות אבותיו ואחריות המשרה מסייעים לו באופן בלתי טבעי".[19]

העם המקבל על עצמו מלך מקבל את המשך השושלת. פסוק מפורש בתורה: "... ואמרת ואשימה עלי מלך ככל הגויים...", ומבאר הספורנו: "שתהיה המלכות לו ולזרעו, לא כענין

---

[11] ראה בבלי סנהדרין קה ב, שבלעם רצה לקלל את ישראל שלא יהיה להם מלך בן מלך. וראה בבלי מסכת עבודה זרה י א: "והתני רב יוסף: 'הנה קטן נתתיך בגוים' - שאין מושיבין מלך בן מלך".

[12] שלטי הגבורים סוף פרק מג. דבריו מובאים בשו"ת בית יצחק יו"ד א לד ושם יו"ד ב סט. וראה פירוש חזקוני על במדבר ח יח-יט: "שאם היו כל הבכורים עובדים יהיה בהם נגף, שהרי אביו של זה הבכור שמא הוא לא היה בכור ולא אבי אביו ולא הורגלו בעבודה... אבל הלויים כיון שנבחרו המה ובניהם ובני בניהם לדורות הורגלו והוזהרו בעבודתם לעשותה כמשפט".

[13] כתב סופר פרשת פנחס ד"ה יפקד. וראה שו"ת אפרקסתא דעניא ד חו"מ דש. וראה דברי הימים א כז לב "...יחיאל בן חכמוני עם בני המלך", ובמפרשים שם. וראה ראב"ע דניאל א ה: "וטעם לגדלם, להרגילם לעמוד ולדעת משפטי המלוכה וזה הוא אשר כח בהם". וראה שלטי הגבורים להרב אברהם משער אריה פרק מ: "והנה לעניות דעתי מדרגת הישראלי היא של שני סוגים. הסוג האחד הוא באנשים הנאותים לקבוץ המדיני הטוב והנחמד... צא. בני המלך. צב. האומנים שלהם הלומדים אותם טכסיסי מלכות ודרך ארץ". צג. החכמים המראים להם פנים בתורה שבכתב ושבעל פה ומלמדים להם לשונות עמים שונים". וראה דברי הימים א יח יז: "ובני דוד הראשונים ליד המלך" ומפרש (המיוחס ל)רש"י שם: "פתרונו: ובני דוד היו תמיד ראשוני' אצל המלך לעשות כל צרכו". וראה מלכים ב טו ה, שכאשר המלך עזריה היה מצורע שפט יותם בנו את העם. נראה שמטעם זה לא חשד המלך דוד באבשלום בנו כאשר הלה שפט את העם "אשר יבאו למשפט אל המלך" (שמואל ב טו ו).

[14] עין איה שבת א פרק ראשון עב.

[15] שיר השירים עם ביאור חדש עבודת הגרשוני ב יב. וראה בבלי חולין נז ב: "אי נמי בין מלכא למלכא הוה".

[16] ראה שו"ת דברי מלכיאל ד פב.

[17] פירוש הרי"ד שמואל ב ז יא.

[18] בבלי מגילה יג ב. וראה נתיבות עולם למהר"ל נתיב הענוה ו. וראה בבלי ערכין טז ב, שלא ישנה אדם מאומנותו ומאומנות אבותיו, ומבאר בן יהוידע, שחזקה על האב שהתפלל שבנו יצליח.

[19] שו"ת תשובות והנהגות ב תשיט.

השופטים שהיה השופט מולך הוא בלבד אבל לא זרעו אחריו״.[20] פסוק מפורש בספר שופטים: ״ויאמרו איש ישראל אל גדעון משל בנו גם אתה גם בנך גם בן בנך...״.[21] פוסק האבני נזר: ״... דמסתמא כשמקבלים איש למלך מקבלים אותו הוא וזרעו אם יהי׳ הגון למלכות כדין תורה והועיל משיחת אביו לו ולזרעו״.[22]

כאשר גם רוב מנין וגם רוב בנין מתנגדים למנוי יורש, אין מצוה למנותו אפילו אם הוא ראוי.[23] פוסק האבני נזר: ״אם היורש יש לו רוב מנין לבד או רוב בנין לבד אין מפקיעין ממנו ירושתו אלא אם כן אין לו לא רוב בנין ולא רוב מנין אז פקע ירושתו״.[24]

כאשר רוב מנין או רוב בנין תומכים במנוי, מן הראוי לנסות ולשכנע את המתנגדים לקבל את היורש.[25] על הפרנסים אף לשקול נקיטת אמצעי אכיפה כנגד מי שרוצה להשיג את גבולו של היורש.[26] פוסק המהרש״ך: ״על כן באתי להודיע להחכם הרוצה לבא שמה, שאם ירצה להסיג גבול החכם הקודם לו... הרי הוא רשע וחוטא כדין עני המהפך בחררה״,[27] ומוסיף המהר״ם שיק: ״והמסייע לזה הוא מסייע לעושים שלא כדין״.[28]

על היורש לנסות ולפייס את המתנגדים. פוסק הרב משה בר חסדאי: ״... כמו שהוא מזומן לרצות בין ישראל לאביהם שבשמים כן שורת הדין ומשפט שירצה בין הציבור. וצריך הוא הבחור בן הרב להקיש על דלתי כל אחד ולפייסו ולרצותו ולהשוות את עצמו לאוהב לו ולמשרת, להיות ניאות בעבודתו ויותר לקטן מלגדול ולרחוק מן הקרוב. וכן רבותינו שעמו. לפי גדולתן תהא ענוותנותן. גם הם יכניעו את עצמם לבקש מאחינו הממאנים שיכופו דעתם ויתרצו באגודה״.[29]

אם לא מצליחים לשכנע את המתנגדים מן הראוי שבית דין יכריע בדבר. כותב החתם סופר. ״וע״כ בעי מינוי למלך בן מלך והקמתו על כסא ממלכתו... דבעי בדיקה אי ראוי והגון למלכות או לא...״.[30]

פוסק הדברי מלכיאל: ״אכן, אם יש חילוקי דיעות בזה. ויש רבים שאומרים שאינו ראוי לכך מצד מדותיו וכדומה. אזי אזלינן בתר רוב דיעות בזה. והציבור הם בזה כדיינים... ואם יש אנשים בין הציבור שידוע שאינם מבינים להעריך ענין כזה... שאין לצרף דעתם. והדרך היותר

---

[20] ספורנו דברים יז יד.

[21] שפטים ח כב. וראה שמואל א ח ה.

[22] שו״ת אבני נזר שיב טו.

[23] על רוב מנין ורוב בנין ראה סעיף קל.

[24] שו״ת אבני נזר יו״ד שיב כ. וראה שו״ת מהרש״ם ד קמג, שגם אם מעטים רוצים ביורש שומעים להם שכן הם אומרים כהלכה.

[25] ראה פסקי דין רבניים יא עמ׳ 97: ״והנה בנידון דידן בזכות ירושה ברבנות נראה, דבעינן רצון גמור בלי שום אונס, וצריך הסכמת הציבור בלי שום לחץ, מפני שהם צריכים לקבל את שררותו ומרותו״.

[26] שו״ת אבני נזר יו״ד שיב יח. מסתבר, שהמערער על זכות הירושה של בן המלך נדון כמורד במלכות.

[27] שו״ת מהרש״ך ב צה.

[28] שו״ת מהר״ם שיק יו״ד רכח. וראה אגרות ר׳ חיים עוזר ג קס. וראה הערה 24. וצ״ל שהציבור צריך לקבל החלטה בלי שום לחץ אולם אסור למועמדים אחרים להתערב בדבר.

[29] שו״ת מהר״ח אור זרוע קטו.

[30] שו״ת חתם סופר חלק או״ח יב. פשיטא שבית הדין הגדול הממנה מלכים צריך להחליט על כך.

נכונה בענין כזה להביא איזה רבנים מעיירות אחרות והם ישקלו הדבר במאזני שכלם כראוי בצירוף דעת איזה ת"ח ויראי ד' מיושבי העיר שידעו שמגידים לש"ש בלי שום כוונה צדדית".[31] כותב החזו"א: "ומן הראוי שיסמכו כולם על הכרעת גדולי הדור".[32]

אם לא מועילים כל המאמצים ורוב מנין או רוב בנין מתנגד למנוי, על היורש להסתלק ממועמדותו.[33] כותב המהר"ם שיק: "... והמלכות והשררה זכות אם העם רוצים בו אבל אם מורדים בו ואינם רוצים בו אין השררות זכות וממילא בכה"ג אינו מוריש".[34]

הוא הדין אם המנוי עלול לגרום למחלוקת. כותב הכלי חמדה: "כשיש מחלוקת בישראל, שאין רוצים בבני המלך לגמרי י"ל דגם הרמב"ם ז"ל מודה דפסק כח הירושה".[35]

במקרים הבאים אין ירושה בשררה

היורש אינו מעונין[36]

היורש אינו ראוי[37] אומר המדרש: "בשעה שראה משה רבינו את בניו שאין בהן תורה שיעמדו בנשיאות אחריו נתעטף ועמד בתפילה אמר לפני רבונו של עולם הודיעני... מי יצא בראש כל העם הזה...".[38] אומר הנביא: "ואבשלום לקח ויצב לו בחייו את מצבת אשר בעמק המלך כי אמר אין לי בן...",[39] ומבארת הגמרא: "... אמר רב יצחק בר אבדימי: שלא היה לו בן הגון למלכות".[40]

כותב השלטי הגבורים: "אמנם בן משוח מלחמה לא ידע לעשות סיפורי הלצה בקהל עם ישראל, ולא יהי' בקי בפרטי המלחמות אלא בלמוד רב ובאריכות זמן, על כן לא יתמנה תחת אביו, אם

---

31 שו"ת דברי מלכיאל ד פב. וראה נתיבי עם או"ח תצג.

32 חזו"א אמונה ובטחון פרק ג. כל זה בהנחה שבני העיר מסכימים ביניהם מי הם גדולי הדור, ראה סעיף טז.

33 ראה שו"ת בית שערים יו"ד שלד; שו"ת אבני נזר יו"ד שיד א. וראה יעלזו חסידים תשמח – תשע: "לא יכנס אדם... לעשות שום מצוה או שררה על הצבור על ידי מחלוקת".

34 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רכח. וראה שו"ת אבני נזר יו"ד שיב כז הגהת בן המחבר: "ויש לומר בטעם דמשיחה... כשמשחוהו, שוב אין לומר שלא הי' רוב, דא"כ הי' מעילה בשמן המשחה ובודאי קמו רבנן בהא מילתא".

35 כלי חמדה פרשת שופטים ו.

36 ראה תורת משה פרשת פנחס ד"ה *יפקוד. וראה א"ת ערך חזקת שררה ה. ירושה מחיים. נ"ל שגם לדעת הסוברים שמלך אינו רשאי לותר על כסאו - ראה סעיף קטו הערה 25 - יורש רשאי להחליט שלא להתמנות.

37 ראה שו"ת דברי מלכיאל ד פב: "ואם נשאר בן קטן... משמרין לו את המלוכה... וגם זה דוקא כשרואים בו שכשיגדל יהא ראוי להתמנות, שיהא ירא חטא וחכם וכן יתר הדברים הדרושים להתמנות הזאת".

38 אבדר"נ יז ג. וראה רש"י במדבר כז טז.

39 שמואל ב יח יח.

40 בבלי סוטה יא א. וראה רש"י דברים יז כ: "שאם בנו הגון למלכות הוא קודם לכל אדם". וראה בבלי סנהדרין ע ב: "כל נשים של בית אביך היו נודרות יהא לי בן הגון למלכות". וראה בבלי הוריות יא ב, שלכתחילה מינו את יהואחז למלכות ולא את יהויקים שהיה גדול ממנו משום שיהויקים לא היה ממלא מקום אבותיו. וראה רמב"ם מלכים א ז; שם כלי המקדש ד כ. וראה ספר חסידים (מרג.) תשנז: "צדיק אחד היה רגיל להתפלל בר"ה ויוה"כ... ובסוף ימיו לא רצה להתפלל. אמרו לו למה לא תתפלל עתה כמו בכל השנה אמר להם אם אתפלל ואמות יאמר בני אני רוצה להתפלל תחת אבי, ואני חפץ שבימי יתפלל אדם הגון...".

לא ידע בכל אלה כמוהו״.[41] כותב הרב יצחק אריפול: ״ועל מ״ש הרב הפוסק למה שאין משוח מלחמה מנחיל לבניו... ועוד... דכל מינויו הוא לומר לעם אל תיראו ואל תחפזו ודברים הללו צריכים שיהיו מפי בעלי הבטחה שזכותם כדאי להגין על ישראל ולא מפי מאן דהוא״.[42] מוסיף הרב נבנצל: ״וגם צריך לשאול באו״ת, ולשם כך צריך להיות בעל רוח הקדש״.[43]

האבני נזר חוכך לומר שמנוי של שר צבא אינו עובר בירושה.[44]

החתם סופר פוסק: ״בענין רבנות דמדינה שעיקרו שיהיה גדול מכל רבני המדינה ושישאלו ממנו ועל פיו יצאו ויבואו ואם איננו גדול מהם בודאי לא יועיל ירושת אבותיו...״.[45] פוסק השואל ומשיב: ״אבל כתר תורה היאך אפשר לומר דהבן ימלא מקומו והא עיקר התורה להורות חקים ומשפטים ישרים על פי דרכי התורה וא״כ בחכמה תליא רחמנא ואם כן איך ימלא הבן מקומו של אב?... ורק כל שהוא ממלא מקומו קצת בחכמה וממלא מקום אביו עכ״פ בי״ש, אם כן כיון שהוא י״ש בודאי מן השמים יעזרוהו שיהיה ממלא אחר כך מקום אביו גם בתורה״.[46] פוסק ערוך השלחן: ״... משוח מלחמה בעיקרו הוא הידיעה בתכסיסי המלחמה ובזה צריך חכמה גדולה ואם ישמש בזה מי שאינו לזה יאבד המלחמה ולכן אינה בירושה וממנים הראוי לכך... ולכן נ״ל ברור גם לענין ירושת הרבנות דלא שייך ירושה אם אין הבן ממלא מקום אביו בתורה ויראה, מפני דעיקר הרבנות הוי גדלו בתורה והוי דינו כמשוח מלחמה ואין בזה שום ירושה, והנוהגים בזה דין ירושה מכבים נרה של תורה ועתידים ליתן את הדין״.[47]

כותב ספר חסידים: ״ועל זה נענש עלי הכהן שהיה לו להעביר בניו ולבחור בכהנים צדיקים... כי המצוות אינן ירושה״.[48]

---

[41] שלטי הגבורים סוף פרק מג. וראה ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כג יח. וראה רמב״ם מלכים ז א, ומשמע שכל תפקידו של כהן משוח הוא לדבר אל העם. לעומת זאת, מבבלי סנהדרין טז א משמע שכהן משוח הוא המפקד הראשי של הצבא. וראה תוספות הרא״ש הוריות יג א ד״ה וחכ״א יטמא נזיר ואל יטמא כה״ג: ״שהוא ראש ערכי מלחמה וחיי ישראל תלויין בו״. וראה ערוך השלחן העתיד מלכים עו א: ״דכפי הנראה עיקר משיחותו להנהגת המלחמה״. וראה לאור ההלכה, המלחמה, ד: ״מהגרא״י הכהן קוק ז״ל שמעתי... הסבר שיש בו נקודה מוסרית: המלחמה והשלום – הראשונה היא בחינת ׳חיי שעה׳, והשני – ׳חיי עולם׳... משוח מלחמה שכל תפקידו הוא לערך של חיי שעה, אין בו הגדר של ירושה שעניינו הוא ההמשך הנצחי״. וראה שו״ת מהר״ם שיק יו״ד רכח: ״ולא נתמעט אלא משוח מלחמה דאין גדולתו בקרב ישראל אלא במלחמה ועל פי מקרה״. אמנם אם באמצעות הכשרה ממושכת הוא יהיה ראוי למלא את תפקידו, מן הראוי לתת ליורש הכשרה לתפקידו, ראה רמב״ם מלכים א ז.

[42] שו״ת גנת ורדים יו״ד ג ח.

[43] הערת הרב נבנצל.

[44] שו״ת אבני נזר יו״ד שיב אות מו.

[45] שו״ת חתם סופר או״ח יג. וראה שו״ת מהר״ם שיק יו״ד רכח: ״אמנם אפילו לדעת הפוסקים שאין כתר תורה בירושה נראה דהיינו דווקא באיכא דעדיף מיניה, אז דוחה כבוד התורה דאחרים את כבוד התורה של המת, אבל אם אינו עדיף מיניה רק שאינם רוצים בו מחמת מעלות אחרות בנוי ובכח ובדיבור פה וכיוצא בזה לא מצי למידחי...״.

[46] שו״ת שואל ומשיב מה״ק ב יז. וראה שו״ת באר שבע, פירושו להוריות יג ב ד״ה תנו רבנן שהנשיא נכנס: ״... הא דאיתא בכתובות פרק הנושא שבשעת פטירתו של רבי אמר שמעון בני חכם גמליאל בני נשיא חנינא בר חמא ישב בראש... ש״מ בהדיא דנשיא לאו היינו ראש ישיבה. ושמא י״ל דמשום שלא היה ר״ג חכם כל כך כמו אחיו שמעון... לא היה יכול להיות ראש הישיבה ומשום יקרא דר״ג לא רצה רבי למנות שמעון בנו לראש הישיבה״.

[47] ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כג יח. וראה חשוקי חמד על יומא עמ׳ תמא – תמג.

[48] ספר חסידים (מרג.) תשנז.

התקבלה תקנה שאין ירושה בשררה בתקופת השופטים השלטון לא עבר בירושה,[49] ומבאר המהר"ם שיק: "ונראה שמעיקרא כך הנהיגו ואדעתא דהכי נתמנה השופט שלא יהא מוריש זכותו לבניו לאחריו".[50] כותב הרב אלישר: "מנהג עיר הקדש הוא שהפקידים והרבנים הם יבחרו לברור למי שירצה הם לשום אחרים תחתם... ואין נוהגים ירושה בזה".[51]

יש סוברים שמלך שאינו מבית דוד אינו מוריש את המשרה לבניו.[52]

"זו תורת משה לא תבטל",[53] אולם הנצי"ב פוסק: "כך בזמן שישראל ישבו על הארץ היו מנהיגי רוח היהדות הלויים מצד יחוסם, אבל משעה, שגלו ישראל, והסכנה מרחפת על כח היהדות אז ראוי להעמיד בראש רק גבורי תורה, והמה הולכים בראש עדת ישראל".[54] הרב זילברשטיין פוסק שרב בימינו דומה לכהן משיח ואין ירושה במנויי קדושה.[55]

---

49 ראה הקדמת האברבנאל לספר שופטים.

50 שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רכח. הערת הרב נבנצל: "לגדעון הציעו שלטון תורשתי (שופטים ח' כ"ב). לפי משל יותם יתכן שגם לשופטים קודמים הציעו זאת".
וראה שו"ת אבני נזר יו"ד שיב נב בהגה: "... שלא היה המנוי השופטים חיוב אצלם, שלא יהי' בלא שופט כעין מינוי המלך. רק כשהי' ישראל בעת צרה ואויביהם משלו בהם העמיד להם ה' שופט... וה' כל מינוי כל שופט ענין בפ"ע... ולא ה' שייך שירש בן השופט הראשון". ודבריו צ"ע. כיצד יתכן לומר שבתקופת השופטים לא היה חיוב למנותם, הלא בכל דור מצוה למנות בית דין גדול? על פי המהר"ם שיק אפשר לומר, ומסתבר שזו כוונת ההגה, שלאחר מות יהושע עמדו בראש בית הדין הגדול זקנים שעסקו רק במילי דשמיא, ובשעת חירום מינו לוחם וקצין לעמוד בראש, והם הם השופטים הנזכרים בספר שופטים, וראה סעיף יח הערה 23. הוסיף בני הרב טוביה שלפי"ז מובן שעמי הארץ לא היו מרוצים מכך שהנביא שמואל, שלא היה לוחם ומושל, עומד בראש, ועל כן הם פנו אליו בבקשה למנות מלך. הנביא קצף עליהם שהרי הם ראו במו עיניהם שתחת הנהגתו ה' נלחם להם באויביהם, ראה שמואל א ז יג. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י. למרות שהבקשה היתה לא ראויה נענה לה הקב"ה שכן מדרך הבורא לקבל בקשה להתנהג בדרך הטבע, כמו שמצאנו במעמד הר סיני: "... דבר אתה עמנו ונשמעה וכו' " וכמו בפרשת המרגלים. וראה סעיף צו הערה 29.

51 ספר התקנות, מנהגים סב דף סה ב, בשם ספר מזבח אדמה דף לו עמוד ב. ראוי לציין, כי ששים חברי המוסד המרכזי בקהילת רומא היו מתמנים לכל ימי חייהם, ומשנפטר אחד מהם השתדלו למנות את בנו במקומו. ראה, פנקס קהילת רומא החלטה 379 משנת שצ"ח לפ"ק; החלטה 420 משנת ת לפ"ק ועוד.

52 ראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י. וראה רמב"ם מלכים א ט; הראב"ד, כסף משנה ורדב"ז שם. וראה בית הבחירה הוריות יא ב.

53 ראה סעיף עג הערה 3.

54 הרחב דבר, העמק דבר שמות יג טז אות א. וראה שו"ת שואל ומשיב תליתאה ב קיז בענין קהילה שלא רצתה למנות לרבנות בן שלא היה ראוי. וראה עבודת יששכר ליקוטים בסוף הספר עמ' 10: "אמנם זה מחדש אשר נצמח... אם צדיק אחד הולך לעולמו, ומניח בן תיכף מתקבצים יחד הנערים ודוחפים הזקנים לבל יתנו לב ודעת להבחין אם הבן ראוי לעלות במקום אביו אם לא....ומושיבים אותו תיכף על כסא אביו... ועשו זאת לעיקר, והעיקר עושים לטפל עד שנשתכח החסידות עד גמירא...". וראה חידושי בתרא, הוריות קיט: "... אך נראה דהגמרא מפרשת שמלכות דוד לעולם לא תיפסק כלל, ואם כן צ"ע מי הם המלכים משבט יהודה בזה"ז וצ"ל שגדולי התורה אף בזה"ז ממלכות בית דוד הם". וצ"ע מה משמעות דבריו למעשה. אף מצאנו ששמעיה ואבטליון היו גדולי התורה בדורם. הערת הרב נבנצל: "באותו זמן הי' ריש גלותא בבבל".

55 ראה חשוקי חמד על יומא עמ' תא – תג. וראה חשוקי חמד על בבא בתרא עמד קיב – קיד. וראה א"ת ערך חזקת שררה ד. בירושה. וראה שו"ת אפרקסתא דעניא ד חו"מ שד: "בזה"ז דהרבנות הוא צורך פרנסה ויש קופצים הרבה, ודאי יש לחוש, דעניות מעביר על דעת קודם ותפוג תורה ח"ו. ודאי צריך לדקדק ביותר. ול"ד לשאר מנויים שאין פרנסתו תלוי בזה לא נחשד שיקח גדולה לעצמו באינו ראוי ע"ש... דאפילו תימא דחז"ל תיקנו גם ברבנות, בכה"ג ודאי לא תיקנו, דחכמים לא באו אלא לתקן".

אם יתמנה מלך בימינו יתעורר צורך להחליט מי יבוא במקומו לאחר שהוא יסיים את תפקידו.[56]

הנביא מבטיח לדוד מלך: "ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם לפניך כסאך יהיה נכון עד עולם".[57] כותב הרמב"ם: "והמשיח ימות וימלוך בנו ובן בנו... ותתמיד מלכותו זמן רב מאד... אלפי שנים".[58] כותב בעל המנחת חינוך: "בימי המלך המשיח עולם כמנהגו נוהג כדכתיב 'תחת אבותיך יהיו בניך וכו' ".[59]

*

מקיוולי כותב: "לנסיך מלידה יש פחות סיבות וגם פחות צורך לפגוע בבני עמו".[60] אלכסנדר המילטון ממעצבי החוקה האמריקאית כותב: "מלך מכוח ירושה אמנם מדכא לעיתים קרובות את עמו, אבל מעורבותו האישית בשלטון גדולה עד כדי כך שאין כל סכנה של ממש שמדינות זרות יוכלו לשחדו. וכנגד זה, אדם שהורם ממצב של אזרח פרטי לדרגת ראש ממשל, שעושרו בינוני או זעום בלבד, ואשר רואה לנגד עיניו תקופה לא רחוקה אשר בה ייאלץ ככל הנראה, לחזור למצב שממנו לוקח, צפוי יהיה לפעמים להתפתות להקריב לאינטרס שלו את מלוי חובתו...".[61]

בעבר הרחוק סברה המחשבה המדינית שלא ניתן למנוע בעד היורש הטבעי של המלך מלרשת את כס המלוכה, אולם לאחר מכן הוסכם שנציגי הציבור רשאים להתנגד למנוי היורש.[62]

כיום, כמה מדינות בעלות משטר מלוכני קובעות שבן המלך או הקיסר ממשיכים את שלטון אביהם.[63] באחדות מהן בן המלך נחשב כחבר הסנאט בהגיעו לגיל עשרים וחמש.[64]

---

[56] ראה ספר החינוך תצז: "... שענין המצוה... למנות מלך חדש אם תהיה סיבה שנצטרך לו וגם כן להעמיד המלוכה ביד היורש". על מנוי מלך כיום ראה סעיף ז.

[57] שמואל ב ז טז. וראה רמב"ם מלכים א ז ושם שם א ט.

[58] משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק חלק עמ' קלט. וראה שם משמואל פרשת שופטים שנת תרע"א ד"ה ולפי הדברים, שהמצוה למנות מלך רק בתקופה שיש צורך להנהיג את העם במדת הדין, ולא בתקופה שבה יש להנהיג את העם במדת הרחמים, ולפי"ז לכאורה לא יהא צורך למנות את בנו של המלך המשיח וצ"ע. הערת הרב נבנצל: "לענ"ד תפקיד המלך לסמל שמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא, ובטול המלוכה וההפקרות הדתית רח"ל הלכו יד ביד. ע' הושע י ג' ".

[59] מנחת חינוך מצוה תצז ס"ק ב.

[60] הנסיך, פרק שני.

[61] הפדרליסט פרק כב מס' 75. וראה שם פרק יח מס' 48: "... הכבוד לאמת מחייב אותו לציין שככל הנראה הם לא הפנו מעולם את עיניהם, ולו לרגע קט, מן הסכנה לחירות המתגלמת בזכות היתר המוגדלת והבולעת כול של ראש שלטון היורש את כסאו, תוך תמיכה וחיזוק מצד ענף של הרשות המחוקקת המיוסד אף הוא על ירושה".

[62] ראה Constitutional History of England עמ' 220 – 221 שכך היה באנגליה במאה החמש עשרה, וראה שם שבשאלה זו היה אחר כך מאבק בין המלכים ובין הפרלמנט.

[63] ראה ICL חוקת נורבגיה 6; חוקת שבדיה 5 (1); חוקת יפן 2.

[64] ראהICL חוקת בלגיה 72.

פרק כב. בחירות במדינה ובעיר

קיז. זכות בחירה

מצות מנוי פרנסים מוטלת על הציבור בכל שיטת משטר.[1]

בהליכי הבחירה יש להקפיד על הכללים הבאים[2]

א. כל מי שראוי לבחור מצווה לבחור.[3]

ב. לכל בעלי זכות הבחירה זכות שוה.[4]

ג. אסור להתנות את זכות הבחירה בדרישות שרירותיות.[5]

ד. אסור להתנות את זכות הבחירה בדרישה שלא הכל יכולים לעמוד בה.[6]

ה. יש לאפשר לכל בעל זכות בחירה נגישות נוחה למקום האסיפה או ההצבעה.

ו. יש להעניק לכל אחד את המידע המלא בכל הנוגע לכל המועמדים.[7]

ז. ניתן לשלול זכות בחירה רק בחוק.[8]

ח. רק לבית דין סמכות לשלול זכות בחירה מאדם מסוים.[9]

ט. מי ששללו ממנו את זכות הבחירה רשאי לערער לפני בית דין.

י. שלילה שרירותית של זכות הבחירה עלולה לגרום לפסלות הבחירות. הרב משה בנבנישתי פוסק: "... רואה אני מנוסח השאלה שז' טובי העיר הללו לא הושמו כי אם על פי חכמי מנהיגי העיר ושאר העיר לא היה להם עסק במינויים, ואף אם לא מיחו בדבר הוא מטעם שדברי דלת העם אינם נשמעים, אם כן מנויים לאו במעמד אנשי העיר הוא ואין להם דין ז' טובי העיר לתקן במידי דאיכא רווחא להאי ופסידא להאי".[10] פוסק מהר"ח פאלאג'י: "ודאי דעל פי הדין אין מקום לחייב לכת העניים שיקבלו עליהם בע"כ הממונים הללו אשר בירורו מכת העשירים... דאין מנוי רב וממונה נמצא מצד אחד כי דוקא מכל הצבור בכללות".[11]

---

[1] ראה סעיפים ג קיב.

[2] ראה סעיף צח.

[3] ראה סעיפים רלא רלג.

[4] ראה סעיף יט שבני העיר נדונים כשותפים שוים בעניני העיר.

[5] בימינו מקובל שאסירים או אזרחים הגרים בחו"ל אינם מצביעים והגבלות אלו נחשבות כסבירות. וראה סעיף קיח, שהיה מקובל בקהילות בגולה שלא היתה זכות בחירה למי שלא שילם מסים.

[6] לדוגמא, עשויה להיות דרישה לתשלום סכום כסף בעבור מימוש הזכות. יש להוסיף כי לבני העיר זכויות ממוניות בעירם, ולפיכך אין רשות לפרנסים להציב דרישות מכבידות הפוגעות בזכותם להגן על ממונם.

[7] ראה סעיף קיב הערה 31.

[8] ראה סעיף קיח.

[9] ראה שו"ת צמח צדק הקדמון. ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קצב, פסק משנת שמ"ה, שבו אשרו דייני פאדוואה את זכות הבחירה של אחד מבני העיר לאחר ששלושה פרנסים הכירו כמה חדשים קודם לכן בזכות הבחירה שלו. וראה סעיף קז הערה 27.

[10] שו"ת פני משה א ד. על החלטות שיש בהן משום רווחא להאי ופסידא להאי ראה סעיף קכט.

[11] משא חיים עז. שו"ת פני משה א ד.

למרות שהציבור מצווה לבחור אין בית דין כופה השתתפות בבחירות.[12]

בקהילות אחדות קבלו תקנה המחייבת השתתפות בבחירות.[13]

על השתתפות בבחירות בימינו כותב הרב נבנצל: "החזו"א ראה את ההצבעה כמצוה".[14]

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי להשתתף בהנהלת ארצו, בין השתתפות ישירה ובין דרך נציגות שנבחרה בבחירות חפשיות".[15] האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת כי: "לכל אזרח יהיו הזכות... להצביע...".[16] אחת המשמעויות של ההחלטה שלפיה לאזרחים יש זכות בחירה היא, שמקום ההצבעה נקבע במרחק סביר ממקום המגורים,[17] ולא מוטלות מגבלות לא סבירות המונעות מהאזרחים מלהצביע.[18]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה חובה להצביע.[19]

---

12 ראה שו"ע חו"מ קסג א בהגה: "והמסרב מלומר דעתו על פי החרם בטילה דעתו ואזלינן בתר רוב הנשארים האומרים דעתם". אך ראה משא מלך החלק החמישי השער הראשון המשפט השלישי המדייק בפסק ההגה"מ והרמ"א, שהחלטות צריכות להתקבל בהשתתפות כל משלמי המס ללא יוצא מן הכלל, משום שהחלטות ציבוריות צריכות להתקבל "רובו מתוך כולו". וראה סעיף קלז.

13 ראה תקנות קנדיאה ד.

14 שיחות לספר בראשית שיחה יד, עמ' קנו. וראה אורחות רבינו הקהלת יעקב ד רכב. וראה שערי אהרן עמ' מט: "כידוע שרבותינו התבטאו בענין הבחירות ואמרו שזהו קידוש השם, כן העיד... בשם מרן החזו"א זצללה"ה... וכן אמר מרן הגרא"מ שך שליט"א... וכ"ה הלשון במכתבו של הגר"א קוטלר...". וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16, סעיף 27: "כל אזרח בישראל... זכאי להשתתף בבחירות לבית הנבחרים, בלתי אם נפסל, או נשללה זכותו לכך, על פי חוקת הבחירות". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

15 הכרזה כא 1.

16 כתבי אמנה 1040 25

17 ראה הפדרליסט פרק כ מס' 61.

18 על המושג זכות ראה סעיף צח.

19 ראה ICL חוקת איטליה 48 (2), שם חוקת בלגיה 68 (2) בענין ההצבעה לסנט. וראה EB (2008), election, Voting practices, Compulsory voting.

קיח. בחירות ישירות, כלליות, שוות וחשאיות[1]

בחירות ישירות פוסק המהר"ם מרוטנבורג: "יש להושיב כל בעלי בתים שנותנים מסים... וילכו אחר הרוב הן לברור ראשים הן להעמיד חזנים... הן למנות גבאים".[2] פוסק הרמ"א: "כל צרכי ציבור שאינן יכולין להשוות עצמן, יש להושיב כל בעלי בתים הנותנים מס... וילכו אחר הרוב".[3]

לא בכל הקהילות נהגו כך. בקהילות רבות נעשו המנויים על ידי פרנסים מכהנים[4] או על ידי אנשי ציבור שנבחרו לשם כך.[5] לעיתים נערכה הגרלה בין המועמדים.[6]

במעהרין החליטו שיש תוקף לכל שיטות הבחירה הנהוגות בקהילות: "על כל קהילה וקהילה להתנהג על פי סדר ותקנות שלהם בענין ברירות האלופים ראשים וטובים ושארי התמנויות. ואיזה קהלה שאין להם סדר או שנראה להם כי הסדר שלהם איננו טוב למדי לפי הזמן, יעשו תקנה לעצמם בעניין, כפי ראות עיניהם, ויקויים דווקא על ידי איזה רב וראש הגליל כדי להשקיט ריבות וקטטות".[7]

בחירות כללית

- משלמי מסים מבאר המהרי"ט: "אותם שאינם פורעים בערך - אלו ודאי דלא מצטרפי לרובא כיון דלא שייכי בה ואולי לא יחושו לבזבז הואיל ואינהו לא מחסרי ממונא".[8]

---

1 בחירות ישירות – כל אזרח ותושב מצביע באופן ישיר למועמד או למפלגה. כלליות – משתתפים בהם כל התושבים והאזרחים. שוות – לכל אזרח ותושב קול אחד בלבד. חשאיות - מובטח שלא יוודע למי הצביע כל אחד.

2 הגהות מימוניות רמב"ם תפלה יא אות ב. וראה שו"ת מהר"י מינץ ז, המצטט את תשובת מהר"ם מרוטנבורג ומוסיף: "... ואל תטו מן הדרך אשר הראה לנו הגאון ואשר הורה ופסק ימין ושמאל כי דרכיו דרכי נועם וכל נתיבותיו שלום".

3 שו"ע חו"מ קסג א בהגה. וראה ב"י טור אורח חיים קנ ד"ה ואין פותחין. פשיטא, שהבטוי כל צרכי ציבור שבדברי הרמ"א כולל גם מנוי פרנסים.

4 ראה משא חיים, תורת המנהגות קכח; משנה ברורה שו"ע או"ח נג ס"ק נג.

5 ראה לבוש אורח חיים נג כ: "... בדורות הללו שבעוונותינו הרבים הרבה מחזיקים במחלוקת בלי טעם ולא ריח וכל כוונתם לא לשם שמים... טוב וישר הוא שבוררין ברורים למנות שליח צבור". וראה מ"ב שו"ע או"ח נג ס"ק נג.

וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ל לד לו, שנציגי הקהילות בחרו מתוכם תשעה בוררים ואלו הציעו מועמדים מבין הנציגים ובסופו של דבר בחרו כל הנציגים את הנהגתם. בפוזנא נעשתה בחירת הגוף הבוחר - הכשרים, על ידי הפרנסים, והפרנסים חזרו ובחרו כעבור זמן את הכשרים לתקופת הכהונה הבאה. גם בברלין נעשתה בחירת המנהיגים על ידי הכשרים, ראה פנקס קהלת ברלין 36 ג. בפאדוואה היו בקלפי כדורים שחורים ולבנים. כל ממונה שהוציא כדור שחור נדרש להציע מועמד וכל הממנים הצביעו הן או לאו על אותו מועמד, ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה מבוא עמ' 28. וראה ספר התקנות למאה שערים ג. בחירת הועד א, עמוד כ', שבתחילה הגרילו גוף בוחר בן כ"ג חברים וגוף זה בחר את זטוה"ע.

6 ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קכה; שו"ת אבקת רוכל רו; שו"ת דברי ריבות קצז. במקומות אחרים הציעו טובי העיר מועמדים ולאחר מכן הכריעו ביניהם באמצעות גורל, וראה שו"ת זכרון יהודה לר"י בן הרא"ש נא; שו"ת זכרון יוסף א.

7 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קעו. וראה סעיף יט הערה 8.

8 שו"ת המהרי"ט א סט. המהרי"ט אינו דן בשאלה מה ההצדקה לדרוש מאזרחים לשמור על חוק מבלי שתהא להם נציגות בהנהגת העיר בשל שלש סיבות - א. הפרנסים נבחרו באופן אישי ולא כנציגי קבוצה כל

בדיון שההחלטה בו אינה כרוכה בהוצאה כספית משתתף כל הציבור. פוסק הרב יהודה אריה ממודינא: "הא תינח לענין ממון במסים ותקנות העיר להכי התנו שיקרא קהל הפורעים מיב' דוקא ומעלה כי הם היותר עשירים גם במיגדר מילתא בהסכמת החכמים ניחא... אבל להחרים על זולתם היה להם לקרוא את כלם להתועד, כי נפש העני כנפש העשיר בדבר שיש בו עסקי נפשות יקר בעיני ה' ".[9] כותב החזו"א: "... ונראה דאין דברי מהר"ם אלא בעניני ממון, כיון שאין הנידון נוגע אליו... ולפי"ז אם הנידון למגדר מלתא במילי דשמיא דין הוא שגם העני נכנס במנין עמהם".[10]

- תושבים קבועים — פוסק הרב וולדינברג: "... וברור שלחוות דעה בענינים ציבוריים עירוניים יש הזכות רק לבני העיר הקבועים, לאותם שנקראים בני העיר".[11]
- מגבלות גיל — ההגהות מימוניות והרמ"א אינם מפרטים את גיל המשתתפים באסיפות הציבור.[12] מצאנו בענין זה כמה דעות. מדברי רש"י ניתן להסיק כי מי שנתמלא זקנו רשאי להשתתף בהן.[13] מדברי הרמב"ן ניתן להסיק כי פחות מבני עשרים אינם משתתפים בהכרעות ציבוריות[14] מדברי מלכיאל משמע שלדעתו גיל הבחירה הוא שמונה עשרה.[15]

  בקהילות אחדות השתתפו בהחלטות ציבוריות גם בני פחות משמונה עשרה.[16]
- פסולי יוחסין[17]
- עמי הארץ — מהגמרא משמע, שלעמי הארץ אין זכות להביע דעה בעניני הציבור.[18] כותב רמח"ל: "רוב האנשים בעולם הם האוילים וחסרי המדע והמיעוט אנשי

שהיא. ב. החלטות הפוגעות במיעוט צריכות להתקבל בהסכמת אדם חשוב וחזקה עליו שהוא יגן על זכויות המיעוט, ראה סעיף קכט. ג. הפרנסים כפופים לביקורת שיפוטית ותמיד וכל מי שנפגע על ידי החלטות ציבוריות רשאי לפנות לבי"ד, ראה סעיף קנה.

9 פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק. ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח לז; שו"ת דברי ריבות רכד; שו"ת לחם רב ב. וראה סעיף צה הערה 21.

10 חזו"א נזיקין ב"ב ה א. אפשר להביא ראיה לכך מדברי הש"ך שו"ע יו"ד שעו ס"ק יב. וראה חורב עמ' 447. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תקסח משנת שע"ד לפ"ק.

11 שו"ת ציץ אליעזר ב כד. על הגדרת תושב קבוע ראה סעיף רלא. וראה סעיף רלג.

12 ראה סעיף קיז.

13 ראה בבלי חולין כד ב: "ת"ר נתמלא זקנו ראוי ליעשות שליח ציבור", ומפרש רש"י: "לכל צרכיהם לתקוע שופר ולנדות ולמנות פרנס". וראה חידושי הרמב"ן, הרשב"א והמאירי שם המשיגים על רש"י ולדעתם, שליח ציבור הוא רק היורד לפני התיבה.

14 ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר א ג: "... יתכן שיהיה פירוש 'כל יוצא צבא', כל היוצאים להקהל בעדה, כי הנערים לא יקהלו בתוך העם. כי כל אסיפת עם תקרא 'צבא' ".

15 ראה שו"ת דברי מלכיאל ד פג: "... כי הוא בזיון להציבור שיצרפו נערים שהרי הציבור הם בזה כדיינים לדון על הענין שעוסקים בו". וראה שו"ע חו"מ ז ג. וראה סעיף קו הערות 50 51.

16 ראה שו"ת הרשב"א ה רכב, שבני חמשה עשר ומעלה משתתפים בהטלת חרם. וראה שו"ת מהרי"ט א נח, שבני שלש עשרה בחרו את הגוף הבוחר את הפרנסים. וראה זקני יהודה עמ' 111 שהרב יהודה אריה ממודינא מתרעם על מי שנותן זכות בחירה לבני ארבע עשרה.

17 לפסולי יוחסין זכות להבחר לפרנסות, ראה סעיף קו. ק"ו שהם זכאים לבחור.

18 ראה בבלי סנהדרין כו א: "שבנא הוה דריש בתליסר רבוותא, חזקיה הוה דריש בחד סר רבוותא... בא נביא ואמר לו... קשר רשעים הוא וקשר רשעים אינו מן המנין". מכאן שמעיקר הדין סופרים רק את התלמידים. וראה הערה 24.

השכל בטבע. ובין אנשי השכל הטבעי עצמם הרוב הם אשר לא לימדו עצמם בחכמות ועיונים... אלא עסקו בסחורה ובשארי מלאכות או שבחרו להם ישיבת הקרנות הבטלה. ובין תופשי החכמות עצמם, הרוב הם אשר לא ייגעו עצמם... לרדת לעומקם של דברים, אלא שבעו בשטחיות הדברים לכשיוכלו לדבר בתוך האסיפות ומקהלות הנכבדים... והמיעוט הם הם שמרבים בישיבה לברר וללבן דבר להיות מן היודעים בפועל ולא בשם״.[19] לעומת זאת, פוסקים רבי אליהו מזרחי ומהר״י אדרבי שגם הדיוטות נחשבים כחלק מן הקהל וממילא יש להם זכות בחירה.[20] הדברי מלכיאל פוסק: ״אלמא שאף חלושי הדעת מ״מ דעתם שקולה בזה ללכת אחר הרוב״.[21]

הדברי מלכיאל פוסק שבענינים מסוימים גם לעמי הארץ זכות להביע דעה: ״כשיש לפניהם שני רבנים או שוחטים אשר ידוע ששניהם שוים ושניהם ראוים להתקבל בעירם, ויש אנשים שרוצים בזה ויש שרוצים בזה... אין צריך לזה לשיקול דעתם אם הוא טובת הציבור רק צריך לדעת איך ההוא רצונם מצד שגם הם שותפים בצרכי העיר...״.[22]

- נשים — פוסק המהרי״ל: ״... אפשר שאין מצטרפות לעשות תקנה על פי הרוב״.[23]
- רשעים — כותב המהר״י אסאד: ״... אינם מן המנין קשר בוגדים כזה, כמו שאמר הנביא (ישעיה ח׳) לחזקי׳ וסייעתו אע״פ שאתם מועטים מסיעת שבנא ׳לא תאמרון קשר לכל אשר יאמר העם הזה קשר׳ ופירש״י לא תאמרון אחרי רבים להטות לפי שקשר רשעים אינו מן המנין״.[24] למי שחזר בתשובה יש זכות בחירה.[25]
- נכרים — לנכרים זכות בחירה בישוביהם[26]
- חרש, שוטה וקטן — אינם זכאים לבחור מפני שאין להם דעת[27]

---

[19] מסילת ישרים בעריכת אברהם שושנה סדר ויכוח עמ׳ סד׳.

[20] ראה שו״ת הרא״ם נג; שו״ת דברי ריבות רכד. וראה סעיף קיב הערה 26.

[21] שו״ת דברי מלכיאל א לה יג.

[22] שו״ת דברי מלכיאל ד פג. וכעי״ז פוסק החזו״א, ראה קובץ ענינים עמ׳ קצח. וראה שו״ת דברי מלכיאל א לה: ״ו) ובענין מש״כ דאין שוקלין הדיעות נראה דיש מקום לחלק בזה. כגון בלקיחת רב ומורה וכדומה התלוי בדעת תורה אם הוא ראוי או לא. א״כ אין שייך לצרף דעת ההמון בזה כיון שאינם יודעים מאומה בזה. וקרוב לומר דאדעתא דהכי נשתתפו. ורק נראה שאם יש להם איזה טענה שאינם רוצים בדבר שגם ההמון יודעים זה. כגון מפני מדה מגונה או כדומה. בזה וודאי יש להם דיעה. משא״כ בדבר שאינם יודעים״.

[23] שו״ת מהרי״ל החדשות קמז. וראה ספר החינוך מצוה תצז: ״מצות מינוי מלך עלינו... וזאת מן המצוות המוטלות על הציבור כולן הזכרים, כי להם יאות לעשות ענינים אלה״. פשיטא, שהוא הדין בנוגע לשאר המנויים. וראה קובץ תורני, ספר זכרון ניצוצי אש עמ׳ קמא, שלדעת האדר״ת נשים חייבות בכל המצוות המוטלות על הציבור. וראה שו״ת דברי מלכיאל א לה, שלכתחילה נעשתה שותפות הקהל מתוך הנחה שלהמון העם הכולל נשים אין זכות הצבעה. לכל הדעות יש לנשים זכות מחאה אם הציבור מחליט החלטות הנוגעות לכספן בניגוד לרצונן, ראה סעיף קלא הערה 7.

[24] שו״ת יהודה יעלה א או״ח לו. על הבטוי קשר רשעים ראה סעיף קיב הערה 29. הרמב״ם סנהדרין ב יד משתמש בבטוי קשר בוגדים. וראה שו״ת הריב״ש סא.

[25] ראה שו״ת תרומת הדשן פו״כ ריד.

[26] ראה סעיפים שכ שכב.

[27] ראה רמב״ם שלוחין ושותפין ב ב.

בחירות שוות לכל בעל זכות בחירה יש קול אחד בלבד. פוסק המהרי"ט: "אותם שפורעים המס כולם שוים, העשיר בעושרו והעני ממנו בעוניו, דלפום גמלא שחנא".[28] כך נהגו בפרנקפורט: "זכות הבחירה האקטיבית והפסיבית ניתנה לכל אחד מחבריה ללא הבדל בין עשיר, המשלם מסים גדולים, לבין עני, המסתפק בתרומת חבר קטנה. לא היו לברון רוטשילד, הנדבן, הצדיק והידוע, זכויות יותר רחבות מאשר לשאר החברים".[29]

לא די בהסכמת רוב הציבור ויש לבחירות תוקף מחייב רק אם רוב בנין החכמים מקבל את תוצאות הבחירות.[30] פוסק מהרשד"ם: "והעיקר לילך אחר רוב מנין כשיהיו רוב בנין, דאז ודאי לא יבחרו אלא האמת והיושר מה שאין כן ברוב ההמון".[31]

כיוצא בזה, אין תוקף לבחירה שמרא דאתרא מתנגד לה. בליטא תקנו: "שום אדם שיתמנה, הן איזה עלוי גדול וקטן, ויהי' בלתי הסכמת הרב, בטל ומבוטל ואין ממש מעיקרא".[32]

בחירות חשאיות לדעת המהר"ם מרוטנבורג והרמ"א החלטות ציבוריות מתקבלות בהצבעה פומבית וגלויה אך בקהילות רבות הקפידו על הצבעה חשאית.[33]

על הבוחרים להצביע לפי שיקול דעתם ולשם שמים. פוסק ההגהות מימוניות: "... ויקבלו עליהם ברכה שכל אחד יאמר דעתו לשם שמים ולתקנת העיר...".[34] כותב הרש"ר הירש: "בכל עניני העדה... יתאספו לאספה... וכל אחד יקבל עליו לומר דעתו לשם שמים... וכפי אשר יורהו שכלו לחוות שמה את דעתו".[35]

שוחד בחירות אסור באיסור חמור. בליטא תקנו: "וכן שום ראש מדינה לא יתן מעות שיבחרו אותו לר"מ...".[36] כעבור כמה שנים תקנו שם: "ומי שנתקבל מחמת הלואת ממון או מחמת

---

[28] שו"ת המהרי"ט א סט. וראה אשל אברהם שו"ע או"ח נג אות ג. וראה שו"ת מהרשד"ם או"ח לז שבתחילת דבריו משמע שמבין פורעי המס רק לעשירים יש זכות בחירה אולם בהמשך דבריו הוא מצטט את פסק ההגהות מימוניות ומשמע שהוא סובר שיש זכות בחירה לכל פורעי המס. על שיטת המהרשד"ם ראה שו"ת לחם רב ב; שו"ת ציץ אליעזר ג כט, ואכמ"ל. וראה שו"ת דברי מלכיאל א לה יג): "בכל הפוסקים לא הוזכר רוב בנין רק מי שנותנים רוב הממון. ולא מי שגדולים בחכמה וכדומה".

[29] שו"ת שרידי אש ד עמ' שסט.

[30] ראה סעיף קל. וראה סעיפים קי קיב קיג.

[31] שו"ת מהרשד"ם או"ח לו. וראה ערוך השלחן חו"מ ג ח. וצ"ע מפני מה ההגהות מימוניות והרמ"א השמיטו.

[32] פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א תתקעח. וראה סעיף קלז.

[33] ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קי החלטה משנת שפ"ט לפ"ק. תקנות יהודי מעהרין, ועד דרעזנין שלד (טו), תקנה משנת תי"ט לפ"ק; וראה פנקס קהל וירונה הקדמה עמ' 18 – 19, שבוירונה היו הצבעות חשאיות באמצעות גולות לבנות (הן), שחורות (לאו) ואדומות (נמנע). וראה פנקס קהילת ברלין 262 החלטה משנת תקל"ב לפ"ק. וראה תקנות חברת מאה שערים סעיף ב, מגנזי ירושלים עמ' י.

[34] הגהות מימוניות רמב"ם תפילה יא אות ב. וראה שו"ע חו"מ קסג א בהגה. וראה שיחות לספר בראשית שיחה יד; שו"ת ציץ אליעזר ג כט פרק א. מטעם זה פשיטא שאין לבוחרים להענות לבקשה של מי שמתאים אך אינו רוצה להתמנות, וראה תקנות רומא, החלטה 1135 משנת התנ"ג. וראה סעיף מז.

[35] חורב עמ' 447. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קעו. וראה סעיף מח.

[36] פנקס מדינת ליטא ועד תנ"א לפ"ק תתמא. וראה דברים טז יט: "לא תטה משפט לא תכיר פנים ולא תקח שחד..."., ומבאר אדרת אליהו על התורה האופן השני ריש פרשת שופטים ד"ה לא תקח שחד: "מן הדיין למנות אותו". וראה רש"י בבלי סנהדרין ז ב ד"ה אלוה הבא בשביל כסף: "דיין שהעמידוהו על ידי שנתן ממון למלך על כך". וראה שו"ת חת"ס חו"מ קס: "בעיקור הדין נראה בודאי אם המצא ימצאו ב' עדים

שוחד אזי המעות יהי׳ קנס להמדינה ואסור להתנהג ברבנות, והמקבלו יהי׳ לו העברה עולמית״.[37]

בבוסקוביץ נשבעו הממונים: ״אך וויל מאכין ראשים וטובים וי״א אנשים ובעלי תקנות הכל לשם שמים אנשים הגונים לזה לפי דעתי ושכלי ולא מחמת שום צד הנאה בעולם, ממון או דברים ומכ״ש ניט מחמת איזה שוחד מוקדמת או מאוחרת״.[38]

אסור להפעיל לחצים על הבוחרים ואסור לבוחרים להכנע ללחצים.[39] במעהרין החליטו: ״בועד התחדשות המדינה אין שום בן אדם רשאי להעיז ולבוא לשם, יהיה מה שיהי׳ אפילו רבנים ומכל שכן שארי ב״ב, הן בני מדינתינו והן ממדינות אחרים... ולא ישאו פנים לשום אדם, אפילו יהי׳ נכבד מאוד״.[40]

מי שעשויה להיות לו טובת הנאה אישית מתוצאות הבחירות אינו רשאי להשתתף בהן. כותב הרב יוסף אנגל: ״מה לי שוחד ממון או הנאה זו״.[41] מנימוק זה, קרובי משפחה של המועמדים אינם רשאים להשתתף בבחירות. בדיווח על בחירת פרנסים שנערכה בוירונה כתוב בין השאר: ״פלקון בחר במהר״ר מרדכי... והוא וקרוביו לא שמו בלוט׳ ״.[42] בכמה ערים התקבלה תקנה שאין למנות רב שיש לו קרובים בעיר.[43]

על הפרנסים לפקח על הליכי הבחירות.[44] קהילות אחדות קבעו שמרא דאתרא או בית הדין יפקחו על הבחירות.[45]

כשרים... שיעידו שמאנשי הק״ק קבלו שוחד על הנ״ל א״כ פשוט כביעי בכותחא דהקבלה ההיא שע״י אותו המינוי בטלה מעיקרא״. וראה שו״ת תשורת ש״י א תקעד. וראה קובץ שיעורים בבא בתרא עא המדייק בדברי התוס׳ ב״ב כא א ד״ה זכור אותו האיש לטוב: ״ואפשר... אם הממנה הגון לזה, אין איסור ליקח מעות ממנו כדי שימנוהו״. כך גם מדייקים בדברי רש״י בבלי יבמות סא א ד״ה קטיר קחזינא הכא. וראה ב״ח טור חו״מ ד״ה אין למנות דיין שאינו הגון וכו׳, שאסור לעמוד לפני דיין שנתן ממון כדי שיתמנה אפילו אם הוא הגדול בעיר בחכמה ובמנין.

37 פנקס מדינת ליטא ועד תנ״ה לפ״ק תתפב. וראה פנקס ועד ארבע ארצות ח ושם קעח.

38 תקנות באסקאביץ, מן הגנזים ב עמ׳ 105.

39 ראה שו״ת דברי ריבות רכד.

40 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״ק לפ״ק נא. נלענ״ד שהמשביע את חברו שיצביע בעבור מפלגה פלונית עושה שלא כדין ממ״נ: אם לדעת החבר ראוי להצביע לאותה מפלגה אין צורך בשבועה. ואם לדעתו לא ראוי להצביע בעבורה הרי זה כמשביע את חברו לנהוג בניגוד לשו״ע. הנימוק היחיד המצדיק השבעה היא הטענה שהשבועה נועדה למנוע לחצים המופעלים על הבוחר שלא להצביע לשם שמים, ראה רמב״ם גירושין ב כ.

41 שו״ת בן פורת ב ז.

42 פנקס קהל וירונה ב תעג, החלטה משנת שמ״ז. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ רסד החלטה משנת תל״ד לפ״ק. וראה שו״ת דברי מלכיאל ד פג בענין מנוי רב.

43 ראה שו״ת הרמ״א קלג תשובת הגאון שאול בן הגאון מוהר״ר העשיל; שו״ת זכרון יוסף יו״ד יד; שו״ת עבודת הגרשוני ב. וראה שו״ת חתם סופר חו״מ יז, שלמנהג זה כמה טעמים: ״א׳, משום דכמה עניני ציבור וגביות מסים, יעשו בצירוף הסכמת חבר עיר. ואינו מן הדין שיהי׳ לו קרובי׳ בעיר, הנוגעי׳ בענין זה... ב׳, שהוא פסול לדון לקרוביו. וכל מי שיש עמהם דין ודברים, יצטרך להביא לו דיינים מחוץ לעיר... ג׳, מפני תחלת הקבלה, שכל מי שיש לו קרוב למדן, יאמר: אותו תקבלו לרב. וירבו מחלוקו׳ ביניהם. וגם לפעמים לא יהי׳ אותן הלומדים ראוי׳ לכך, ומפני זרוע עוז של הקרובים יתקבל לרב״.

44 ראה שו״ע או״ח נג יט בהגה. וראה פנקס ועד ק״ק איטאליאני בוויניציאה צד החלטה משנת תי״ח לפ״ק.

"זו תורת משה לא תבטל",[46] אולם לציבור יש סמכות להחליט על שנויים בנוהל הבחירות. פוסק הרב וולדינברג: "כל דיני ומנהגי אופני הבחירה ניתנים להשתנות ע"י קביעת מנהג חדש מכל אנשי העיר או רובם, או ע"י אותם שהוברר לשם תיקון תקנות לטובת העיר ע"י כל הקהל או רובו, ואפילו יחיד כשנברר במיוחד לשם כך, והמנהג החדש מקבל את התוקף הראוי אחרי שינהגו בו שלש פעמים".[47] זאת, בתנאי שהשינויים הם לחיזוק הדת ולתיקון העולם.[48]

לדעת כמה מן הפוסקים ראוי להרחיב את זכות בחירה יותר ממה שהיה מקובל בקהילות.

משלמי מס פוסק הרב עוזיאל: "ומסתברא לן שמושג 'מסים' שנאמר בזה, הוא כולל כל תשלומים שתופיים שהיחיד משתתף בהם לפי הערכתו. ובכלל זה גם תשלום בעד שרויות של מים ונקיון וכיוצא. הואיל וכל השרויות האלה נעשות מקופת הצבור ומתנהלות על ידי הנהלה צבורית נבחרת. הלכך שורת הדין נותנת שכל המשתתפים בתשלומים ככל מה שהוטל עליהם, בין רב למעט, יש להם הזכות להשתתף גם בבחירות ההנהלה הצבורית העירונית בזכות שוה ומלאה. זהו מעיקר הדין וההלכה".[49] הרב וולדינברג פוסק: "אבל להלכה נוטין לענ"ד דברי הסוברים שאלו שלא מילאו אחרי התחייבות המס שהטילו עליהם הקהל ונבחריו עפ"י תקנות הקהל, אין להם זכות בחירה וחות דעה... אם לא שיש מנהג קבוע שנהגו בו כבר ג' פעמים, או שכן נקבע בתקנון הקהל או העדה, שלכולם יש זכות בחירה מגיל בגרות כזה וכזה, אזי לא מעכב כלל אי תשלום המס".[50]

---

[45] ראה "כתבי מנוי לרבנות", זכור לאברהם קובץ תורני תשנ"ט עמ' תקצא. וראה ספר התקנות למאה שערים ג. בחירת הועד א (עמוד כ): "בכל שתי שנים במועד חג הסוכות יבחרו להם בני החבורה ועד חדש... לעיני הבד"צ דק"ק אשכנזים הי"ו...".

[46] ראה סעיף עג הערה 3. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 29: "בית הנבחרים יבחר בבחירות שוות, ישירות וכלליות, על ידי הצבעה חשאית", והרבנים שהעירו על החוקה לא העירו מאומה על סעיף זה. וראה הצעת החוקה סעיף 50, שם מובאות שתי גירסאות ושתי אפשרויות חליפיות לבחירת נשיא המדינה: על ידי בית הנבחרים או על ידי הציבור באופן ישיר. הרבנים לא העירו מאומה על סעיף זה פרט להרב אושפיזאי שהציע, שהנשיא יבחר על ידי כל העם. ראה גם שם הערה לסעיף 34 בשם הרב מ. לוין: "הוא בעד השיטה, שלפיה הממשלה נבחרת על ידי נשיא המדינה, והיא אחראית לפניו (השיטה של ארצות הברית)". יש להעיר על דבריו, שסמכויות הנשיא בהצעת החוקה מאד מצומצמות (ראה שם סעיפים 56 – 60) ואין להשוותו לנשיא ארצות הברית שיש לו סמכויות נרחבות ביותר. כמדומני שלא מקובל בשום מקום בעולם שהעם בוחר באופן ישיר נשיא שסמכויותיו כה מצומצמות.

[47] שו"ת ציץ אליעזר ב כד.

[48] ראה סעיף מו. כל שנוי צריך להתקבל על ידי רוב מנין ורוב בנין ובהסכמת אדם חשוב ראה סעיפים קכט קל. וראה אגרות הראיה א נוספות יא, הצעת חוקה לפתח תקוה. סעיפים ג – ח עוסקים בעקרונות הבחירות. וראה כרוזי ראי"ה יא הצעה לסדרי בחירות של הועד הדתי ביפו. וראה שם סעיף א שלרווק אין זכות בחירה, ואכמ"ל.

[49] שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ ג.

[50] שו"ת ציץ אליעזר חלק ג כט א. וראה אליעזר רבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני, עמ' 104: "יהיה מנוי החכם בהסכמות כל אנשי העיר הראוים ליתן צדקה במעמד אנשים, ואפילו העניים שבהם ובלבד שיהיה עני ונכבד... [היינו] כל שמתנהג ובא בכלל אנשים נכבדים".

הגבלת גיל פוסק הרב עוזיאל: "מכל זה נלמד, שקטן מבן עשרים... אינו ראוי... למנות שלוחו להנהלת מוסדות הצבור..."[51] מדברי הרב וולדינברג משמע שביד הציבור לקבוע מאיזה גיל יש זכות בחירה.[52]

נשים נחלקו דעות הפוסקים בענין זכות הבחירה של נשים. בשנת תרפ"ד התפרסם כרוז עליו חתומים בין השאר החפץ חיים, ר' חיים עוזר גרודז'נסקי והמשך חכמה, בו נאמר: "על פי דין תורתנו הקדושה אין לה לאשה שום זכות לא לבחור ולא להבחר".[53] מבין הפוסקים בדורות האחרונים יש הסוברים שמעיקר הדין יש לאשה זכות בחירה,[54] יש הסוברים שמותר להן להצביע מפני דרכי שלום[55] ויש הסוברים שראוי להן להצביע על פי גדרי הוראת שעה.[56]

חרשים לדעת רבים מן הפוסקים יש זכות בחירה לחרש שיש לו דעת.[57]

רשעים יד ישראל אינה תקיפה למנוע זכות בחירה מרשעים.[58]

נכרים יד ישראל אינה תקיפה למנוע זכות בחירה מנכרים.[59]

יד ישראל אינה תקיפה לתת מעמד מיוחד לרוב בנין החכמים.[60]

*

המחשבה המדינית הקלאסית סברה, שרק לאזרחים בעלי כישורים מתאימים הזכות להשתתף בחיי הציבור.[61] לפני כשלש מאות שנה התקבל העקרון שלפיו יש לערוך הליך של הצבעה שבו הציבור בוחר את מנהיגיו אולם עדיין לא נתנה לכל אזרח ואזרח זכות בחירה.[62] אחד החידושים הגדולים של המחשבה המדינית כיום הוא שהכל בוחרים והכל נבחרים.[63] החובה

---

51 שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ ד.

52 ראה שו"ת ציץ אליעזר ג כט א.

53 אגרות ר' חיים עוזר ג סימן קכא. חתומים על הכרוז גם האדמורי"ם מבלז ומויזניץ וכן בעל הצפנת פענח.

54 ראה דברי הרב הרצוג, סעיף שיז; שו"ת משפטי עוזיאל ד ו א; וראה פוקח עורים עמ' י: "הרב בענגיס זצ"ל... השיב בפה מלא שמותר להשתתף בבחירות גם לנשים". וראה טובי העיר פרק ב ס"ק 16. וראה הערה 23.

55 ראה שו"ת שרידי אש ב נב; שו"ת שרידי אש ג קה.

56 ראה סעיף עח הערה 56.

57 ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך חרש עמוד 539.

58 ראה סעיף קט הערה 17. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 5 ב): "זכויות אזרח וזכויות פוליטיות שוות נתונות לכל אזרחי ישראל". הרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה. וראה סעיף קט הערה 23.

59 ראה סעיף שכ. וראה סעיף קט הערה 23.

60 ראה בין דימוקרטיה ליהדות עמ' 11: "שמעתי פעם מפי הרב מאיר בר אילן ז"ל: ביום הבחירות שתי תגריות מהשוק של מחנה יהודה יותר חשובות מהרב הגאון ר' איסר זלמן מלצר ז"ל". רבני העיר מודיעין קבעו במכתב שנשלח לפרנסי העיר בעש"ק ט"ו בכסלו תשס"ו: "... ד. בנוגע למינוי בעלי תפקידים מרכזיים, יש להתחשב בדעת הרבנים כשלטענתם יש בכך משום השלכות על העניינים הרוחניים".

61 ראה Democracy and its Critics עמ' 124 – 126 ובכל הפרק התשיעי, שזו גם דעת לוק (Locke) רוסו (Rousseau) ומיל (John Stuart Mill). וראה שם עמ' 56, שההשקפה הדמוקרטית מסכימה לעקרון זה במדת מה משום שהיא מגבילה את זכות הבחירה למבוגרים בלבד.

62 ראה EB (2008), election, History of elections.

63 ראה Human Development Report 2000 פרק 3. חלק מהוגי הדעות במחשבה המדינית המודרנית, ביניהם גרין (Thomas Hill Green), בוסנק (Bernard Bosanquet) ולסקי (Harold Joseph Laski) תולים את זכויות

להקפיד על עקרון השויון בין האזרחים באה למנוע קיפוחן של קבוצות מסוימות. ואכן כבר במאה התשע עשרה נטען, שאפילו שליטים נאורים ובעלי רצון טוב אינם מסוגלים למנוע קיפוח קבוצות שאין להן יצוג במוסדות השלטון והדרך היחידה להשגת שויון מלא היא הענקת הזכות לבחור ולהבחר לכל אזרח.[64]

בארצות המפותחות כל האזרחים מצביעים ובכללם גם מי שאינו משלם מסים,[65] נשים[66] ועמי הארץ,[67] אך יחד עם זאת מוסכם שניתן לשלול את זכות הבחירה מעבריינים היושבים בכלא,[68] מילדים,[69] מחסרי דעת ומתושבי חוץ.

הרעיון כי ניתן לקבל החלטות דמוקרטיות לא רק באמצעות הצבעה ישירה כפי שהיה מקובל בעת העתיקה אלא גם באמצעות נציגים התקבל רק במאה השמונה עשרה.[70]

האמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אזרח יהיו הזכות והאפשרות, ללא כל הפליה מן ההפליות... וללא הגבלות בלתי סבירות... להצביע... בבחירות אמת תוך מתן זכות בחירה כללית ושווה, והנערכות בהצבעה חשאית, המבטיחה בטוי חופשי לרצונם של האזרחים".[71] מהאמנה מובן שההצבעה היא זכות; רק לאזרחים ולתושבים מוקנית זכות זו; לכל הקולות משקל שוה;[72] ההצבעה חשאית וההצבעה היא בקלפי.

האזרח בתרומתו לכלל וכיו"ב, ראה The Principles of Political Thought עמ' 112. גישה זו מנוגדת לתפיסה, שלפיה כל הזכויות הן טבעיות ולפיכך אין להתנותן בתנאי כל שהוא. על זכות טבעית ראה סעיף ג הערה 15. על זכות בחירה של המון העם ראה הערה 67.

64 ראה Democracy and its Critics עמ' 93 וכן עמ' 103 – 104.

65 על המחשבה המדינית המודרנית בענין זכות הבחירה של מי שאינו משלם מיסים ראה EB (2008), Liberalism, Classical liberalism, Liberalism and democracy. וראה שם שעד סוף המאה התשע עשרה רבים מהוגי הדעות הפוליטיים התנגדו לזכות בחירה שוה.

66 לראשונה נשים קבלו זכות בחירה בבחירות ארציות בניו זילנד בשנת 1893.

67 ראה Models of Democracy עמ' 75 שיש להבחין בין שתי השקפות דמוקרטיות: דמוקרטיה הגנתית (Protective Democracy) ודמוקרטיה התפתחותית (Developmental Democracy). לפי ההשקפה הראשונה על האזרחים להגן על עצמם מפני מי שעלול לפגוע בהם. לפי ההשקפה השניה על האזרחים לתרום תרומה חיובית לעיצוב החברה והמדינה. וראה שם עמ' 99 ועמ' 116 טבלאות המסכמות את ההשלכות של שתי השקפות אלו למעשה. וראה שם עמ' 117 שמיל (J. S. Mill), שנמנה שם עם הסוברים כשיטה השניה, נאלץ להכיר בהבדל שבין זכויות של חכמים ובין זכויות של עמי הארץ ועל כך הוא ספג ביקורת קשה. בסוגיה זו נחלקו גם הליברלים והשמרנים. הליברלים מביעים אמון ביכולת המון העם ולעומתם עומדים השמרנים על מגבלות יכולת זו, ראה על כך The Constitution of Liberty עמ' 61. וראה Studies in Ethnomethodology. גם מי שאינו מסכים להשקפתו של המחבר אינו יכול להתעלם ממחקריו הרבים. ראה, לדוגמא, את הפרק הרביעי בספרו הדן ביכולת ההכרעה של מושבעים. וראה EB (2008), Propaganda, Evolution of the theory of propaganda, Modern research and the evolution of current theories.

68 בית משפט העליון בארה"ב אישר שלילת זכות בחירה ממי שהורשע ברמאות, ראה החוקה האמריקאית עמ' 104.

69 ראה Democracy and its Critics פרק 9. וראה Models of Democracy עמ' 126, שיש מקום לומר שמאחר ולילדים אין חובות אין להם זכות בחירה.

70 ג'ון סיוטארט מיל (J. S. Mill) אמר על שיטה זו שהיא גלוי עצום של הזמנים המודרניים, ראה Models of Democracy עמ' 118 – 119. כמעט בלשון זו כתב הפדרליסט פרק ה מס' 9.

71 כתבי אמנה 1040 25

72 ראה EB (2008), election, History of elections. וראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law, שבבחירות בפרוסיה בשנת 1850 חולקו משלמי המס לשלושה: עשירים, בינונים ועניים ולכל קבוצה היה יצוג שוה בבית הנבחרים. מבחינה מספרית 150,000 עשירים קבלו אותו יצוג שקבלו שנים וחצי מליון

העקרונות הנזכרים באמנה באים לידי בטוי בחוקות רבות.[73] כמו כן, מצאנו בחוקות בטוי לעקרונות שלכל בוחר קול אחד,[74] שעל הבוחר להיות אזרח המדינה,[75] שעל הבוחר לגור במדינה באופן קבוע,[76] שהבחירות חשאיות,[77] ושאין להתנות את זכות הבחירה בתשלום מס.[78]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית מפורשת בכל הנוגע לגילו של הבוחר.[79] באחדות קובעת החוקה לאילו אזרחים אין זכות בחירה.[80] בחלק מן החוקות קיימת הוראה חוקתית שהבחירות לשלטון המקומי יערכו במתכונת הבחירות לשלטון המרכזי.[81] בכמה מדינות קובעת החוקה שיש לפקח על הבחירות.[82] באחרות קובעת החוקה שמובטח לעובדי ציבור שהם לא יהנו ולא יפגעו בשום צורה בשל הצבעתם.[83]

במדינות אחדות העומד בראש נבחר באופן ישיר על ידי העם.[84] באחרות, העם בוחר נציגים לבית הנבחרים,[85] והנציגים ממנים ראש ממשלה ושרים.[86]

חכמי מדעי המדינה קובעים שלא די בהליך בחירה תקין ביום הבחירות עצמו ויש צורך להבטיח שהמועמדים והמפלגות יקפידו על כללים אתיים גם לפני הבחירות ולאחריהן, כדי לאפשר בחירות הוגנות ללא לחצים, ללא הפצת מידע שקרי וכד.[87] לרעיונות אלה אין בטוי בחוקות.

העניים. וראה Democracy and its Critics עמ' 110, שהעקרון שלכל אזרח קול אחד נובע מעקרון השויון, אך אפשר לטעון שעל פי עקרון זה יש להתיחס במדה שאינה שוה לאלו שאינם שוים, ראה סעיף צד, ולפיכך היה ראוי לתת משקל יתר לקולו של המומחה, או לקולו של עשיר שהנבחר עלול לפגוע בו במדה רבה.

[73] ראה ICL חוקת הונגריה 71 (1) ; חוקת פאראגוואי 118.

[74] ראה ICL חוקת בלגיה 61 (2). וראה שם חוקת סלובקיה 30 (3) שזכות הבחירה היא כללית ושוה.

[75] ראה ICL חוקת פאראגוואי 120.

[76] ראה ICL חוקת סלובקיה 74 (2) וחוקת איסלנד 33.

[77] ראה ICL חוקת סלובקיה 30 (3).

[78] ראה ICL חוקת לוקסמבורג 52 (2). ראה בחוקת ארצות הברית של אמריקה את התוספת ה - 24 שהתקבלה לפני כארבעים שנה בלבד (1964 !) שלפיה אין לשלול את זכות הבחירה ממי שלא שילם מסים.

[79] ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה התוספת ה - 26 פסקה 1 : "ארצות הברית או כל אחת ממדינות הברית לא תשלול ולא תגביל מטעמי גיל - את זכויות ההצבעה של אזרחי ארצות הברית, בני שמונה עשרה ומעלה". וראה חוקת פינלנד 11 (1) וחוקת פאראגוואי 120. וראה חוקת אוסטריה 26 (1) שזכות הבחירה מוקנית לאזרחים בני תשעה עשר.

[80] ראה ICL חוקת רוסיה 32 (3) שאזרחים שבית משפט יקבע שיש להם מגבלות מיוחדות, וכן אזרחים הנמצאים במעצר לא יהיו זכאים לבחור או להבחר. שם בחוקת הונגריה 70 3 מפורש שאין זכות בחירה לאסירים. שם בחוקת הולנד 54 (2) (a) שמי שנדון ללא פחות משנת מאסר מאבד את זכות הבחירה, ושם (b) שביד שבית משפט להכריז על מי שאינו שפוי בדעתו שאין לו זכות בחירה. ראה שם חוקת לוקסמבורג 53 (1) 3 שמי שנתון תחת אפוטרופסות אינו זכאי לבחור.

[81] ראה ICL חוקת סלובקיה 69 (2).

[82] ראה ICL חוקת פאראגוואי 118 ; חוקת דרום אפריקה 90 – 91.

[83] ראה ICL בחוקת פורטוגל 269 (2).

[84] ראה ICL חוקת צרפת סעיף 7 ; חוקת פינלנד 23 (1).

[85] ראה חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 2 א) ; ICL חוקת שויצריה 149 (2). על יוצא מן הכלל ראה ICL חוקת אירלנד 18 שהסנאט מורכב מששים חברים. אחד עשר מהם נבחרים על ידי ראש הממשלה ואילו ארבעים ותשעה מהם נבחרים על ידי סגל המוסדות האקדמאים.

[86] ראה ICL חוקת שבדיה 6 2 (1) ; חוקת יפן 67 (1) ; חוקת סלובקיה 69 (3). על שיטות בחירה שונות ראה EB (2008), election, Systems of vote counting.

[87] ראה Human Development Report 2000 עמ' 66.

קיט. בחירות לעיתים מזומנות

פרנסים השו"ע פוסק: "קהל שנהגו למנות אנשים על צרכי הציבור לזמן ובהגיע הזמן יצאו אלו ויכנסו אחרים תחתיהם בין לחזן בין לקופה של צדקה בין לשאר מנויים הצריכים לציבור, בין שנוטלים עליהם שכר בין שאינם נוטלים אפילו לא קבעו להם זמן סתמם כפירושם מאחר שנהגו כך".[1]

מרא דאתרא פוסק הרמ"א: "... ובמקום שיש מנהג לקבל רב על זמן קצוב... הרשות בידם".[2] בליטא תקנו: "אב"ד לזמן ידוע. בכלות זמנו אם אין חוזרין ומקבלי' אותו הרי הוא מסולק מן הרבנות".[3] קהילות אחדות במעהרין תקנו, שרב לא יתמנה ליותר מאשר לשנה אחת.[4]

דיינים פוסק הרמב"ם: "בראשונה היה כל מי שנסמך סומך לתלמידיו, וחכמים חלקו כבוד להלל הזקן והתקינו... ושלא יהא הנשיא סומך אלא אם כן היה אב בית דין עמו... וכן יש לסומכין ליתן רשות עד זמן ולומר לנסמך יש לך רשות לדון או להורות עד שיבא הנשיא לכאן, או כל זמן שאין אתה עמנו במדינה וכן כל כיוצא בזה".[5]

במרבית הקהילות נבחרו הדיינים לתקופה קצובה בלבד.[6]

בקהילות נערכו בחירות לפרנסים לעיתים מזומנות. מעיד הרשב"א: "יש מקומות שממנין עליהם אנשים ידועים לזמן שיתנהג על פיהם בכל עניניהם הכלליים והם אפוטרופין עליהם".[7] כותב הכלבו: "ועכשיו נהגו כל קהלות הקדש למנות אנשים על צרכי צבור לזמן ובהגיע זמנם יצאו אלו ויכנסו אחרים תחתיהם".[8] ועד שלש ארצות כתב לפרנסי פרנקפורט: "ואדרבא ידי כל המבוררים המנהיגים יהיו בראשונה ויד כל העם באחרונה להתאסף ולפקח ולעשות השתדלות נמרץ... ולהחזיר העטרה ליושנה, להיות ברירת בוררים וברירת מנהיגי הקהל... פעם אחת בשנה או פעם א' בשנתים ימים, כנהוג בין שאר כל בני ישראל אחינו".[9] כך נהגו גם בקהילות במזרח.[10]

---

1 שו"ע או"ח נג כו. וראה שו"ת חתם סופר יו"ד ה; משפט שלום, קונטרוס תיקון עולם על סימן רלא אות ג. וראה גם א"ת ערך חזקת שררה, בשררה לזמן. וראה יהודים ויהדות במזרח אירופה, "מחלוקת על ברירת הקהל בפראנקפרוט דמיין וכו' ", עמ' 108 – 135, שבפרקנפורט היתה תקופה שבה ההנהגה היתה מורכבת בחלקה מפרנסים שהתמנו לכל ימי חייהם וחלקה מפרנסים שנבחרו לתקופה קצובה.

2 שו"ע יו"ד רמה כב בהגה.

3 תקנות מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק מח.

4 ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק רצא. וראה שם הערה 5.

5 רמב"ם סנהדרין ד ה - ט.

6 ראה פנקס קהל טיקטין ח"ב עמ' 24; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עמ' 477, דף המנויים משנת תמ"א. וראה בתי הדין וסדריהם פרק ד. וראה את דברי המהר"ל המובאים בסעיף שמא.

7 שו"ת הרשב"א ג שצד. וראה פסקי דין רבניים חלק ח עמוד 147: "נשיא שהעניקו לו שררה וגדולה אבל לא קדושה, הרי זו ניתנת לביטול והורדה". וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מה.

8 כלבו קמז. וראה ש"ך שו"ע יו"ד רנז ס"ק ד.

9 יהודים ויהדות במזרח אירופה, עמ' 127:

10 בקהילות רבות היו הפרנסים מכונים בשם ממוני הזמן, ראה שו"ת תורת אמת קמז; שו"ת מהרי"ט א נח; שו"ת גינת ורדים חו"מ ו א.

לא זו בלבד אלא שקהילות רבות אסרו על פרנסים להציג את מועמדותם לתקופת כהונה נוספת. במעהרין תקנו: "כבר הסכמה גמורה ומנוי' מכל בני המדינה... בחרם הגדול והנורא לחדש ששה ראשי מדינה וששה מבוררים בכל שלש שנים... ולא יהי' רשאים לעשות ראש מדינה או מבורר מן אותן שהי' כבר... וכן קיימו וקבלו על עצמם ועל זרעם ועד סוף כל הדורות עד ביאות הגואל...".[11] כעבור שלש שנים תקנו שם: "... שמחוייבים בכל שנה ושנה מכל קהלה וקהלה לחדש ראש הקהל באופן ששום ראש הקהל לא יהא רשאי להשאר יותר כי אם שנה אחת".[12] בפוזנא תקנו: "חק ולא יעבור כתיב, שלא להניח אמט אחת מהאלופים הקהל יצ"ו רק שלש שנים לבד".[13] בונציה תקנו: "ויהיה לכל כת וכת מהפרנסים... שנה אחת אחרי שירותם, שלא יוכל שום א' מהם להיות נבחר לפרנס".[14]

כדי להבטיח שחילופי השלטון יעשו בצורה מסודרת נהגו בקהילות רבות לקבוע מראש את מועד הבחירות. במעהרין החליטו: "הסכמה גמורה ומנויה... לחדש ששה ראשי מדינה וששה מבוררים בכל שלשה שנים לזמן המוגבל ח"י תמוז חוק ולא יעבור".[15] כעבור שלש שנים החליטו שם: "התחדשות האלופים קצינים ראשי המדינה.... רק אחרי שבת נחמו".[16] בחול המועד פסח היו ממנים פרנסים בליטא[17] ובמקומות רבים נוספים.[18]

להחלפת פרנסים לעיתים מזומנות היתרונות הבאים[19]

כפיפות לתורה ולחוקים כותב האברבנאל: "למה לא יהיו הנהגותיהם זמניות משנה לשנה או פחות או יותר? ובהגיע תור שופטים ושוטרים אחרים יקומו תחתיהם ויראו אם הראשונים פשעו באומנותם ואשר ירשיעון אלקים ישלם את כל אשר הרשיע לעשות?"[20]

מסירות לתפקיד כותב הפלא יועץ: "וגדר גדול שיתקנו בכל עיר למנות ממנים אנשים מהוגנים מדי שנה בשנה ויעשו חליפות, ויש בזה שני תועליות גדולים: אחת - שהנכנס לשרת בקדש בתחלה נראה לו יקר וגדלה ועומד לשרת בחבה רבה ולפקח על צרכי רבים בכל

---

[11] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צח. וראה תקנות באסקאביץ סא מן הגנזים ב עמ' 108.

[12] תקנות מדינת מעהרין ועד העלישויא תי"ג לפ"ק שיז (ו). וראה תקנות מדינת מעהרין ועד בושפיץ ת"פ לפ"ק תקפב (יד), שהאריכו את התקופה, אם יש צורך ויש הסכמה בדבר, לשנתיים.

[13] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרנז החלטה משנת תנ"ד לפ"ק. אמט = משרה. כך החליטו גם בטיקטין, ראה פנקס קהל טיקטין 453 ח.

[14] פנקס ק"ק איטאליאני בווינציאה ו.

[15] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צח.

[16] תקנות מדינת מעהרין ועד העלישויא תי"ג לפ"ק שיב (א). גם בונציה נערכו הבחירות באמצע חדש מנחם אב, ראה פנקס ועד ק"ק איטאליאני בווינציאה ו משנת ת"ד לפ"ק.

[17] ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק סג. וראה שם ועד שפ"ח קנט.

[18] ראה ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות חול המועד [א]: "יש לסדר צרכי צבור וקיומ' בח"ה, הן האנשים להעמיד גבאים ולמנות פרנסים וכה"ג. גם לברור המתעסקים בגמילות חסדים וביקור חולים וכה"ג". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תשסט החלטה משנת ת"ס לפ"ק שהבחירות לכשרים היו תמיד בראשון של חוה"מ פסח. וראה שם א' תרנד א' תקיא א' תלו, שבחירות ל"ב אנשים היו באסרו חג. על בחירות בחול המועד פסח ראה פנקס קהילת טיקטין ההחלטות 78 79 86 88 90 96 ועוד.

[19] על מעלות השיטה שלפיה אין מורידים משררה ראה סעיף קטו.

[20] אברבנאל שמואל א ח ד - ו. וראה רש"י בבלי בבא בתרא כא א ד"ה דלמא אתי לאתרשולי.

כחו, ואחר כך מחמת הטרחא ודבת רבים וכדומה נבול יבול ורפו ידיו, לכן טוב להיות מחדש חדשים...״.[21]

יעילות שלטונית כותב האברבנאל: ״והיום הזה ראינו ארצות רבות תהיה הנהגתם על ידי שופטים ומושלים זמניים נבחרים ביניהם משלשה חדשים לשלשה חדשים ומלך אלקום עמהם... לא יעמוד איש בפניהם״.[22]

מניעת מריבה ומחלוקת כותב הפלא יועץ: ״... שלא יבואו להתריס נגד הממונים ולדבר תועה עליהם כי יאמרו הם יעשו בזמנם מה שליבם חפץ ואנחנו נעשה בזמננו... ובזה יהיה בעיר אהבה ואחוה ושלום ורעות״.[23]

שויון כותב הפלא יועץ: ״... שאם היא גדולה - כל בני העיר הראויים יטלו חלק בה ולכל אחד יהיה הנאה ביניהם, ואם הוא עבדות וטירחא - ישאו כולם במשא העם ולמטי להו שיבא מכשורא״.[24] בוירונה החליטו: ״... שכאשר כלו המשמרה מן איזה דבר שיהיה עשוי בקהל יצ״ו לא יוכלו לקופרמר אותו עד תום שנה תמימה, כדי שגם אחרים יוכלו לעשות המוטל עליהם״.[25] בפוזנא הוחלט: ״מחוייבים הקהל יצ״ו להעביר שנים מהם על כנם כדי לחלוק כבוד לשני אנשים חדשים יחידים הגונים הראויים לכך, כדי שיגיע חלוקת כבוד לכל א׳ חלקו וכן יחזור חלילה בכל שנה ושנה למנות שני אנשים חדשים״.[26]

שיפור מערכת החינוך מבאר הרב יוחנן אלימן: ״כל אחד ואחד מגדל בנו בדרכים ישרים ותכסיסי מלכים, למען ידעון שדין והנהגת המדינה בבא עתם להשתרר על הציבור ולהנהיגם, ומזה הדבר יהיו אנשי המדינה ההיא יותר שלמים ויותר מלכיים מאנשי עיר אחרת אשר ימלוך עליה מלך, כי שם אין איש שם על לב ללמד את בנו דרכי המלכות, כי לא יקוה לשוב בנו מלך, כי איננו מזרע המלוכה״.[27]

ההחלטה לערוך בחירות לעיתים מזומנות התקבלה בשל ירידת הדורות בקרב הפרנסים[28]

משתררים על הציבור כותב המהרש״ל: ״כי בעו״ה הנסמכים מרובים, והיודעים מועטים, ונזוחי דעת נתרבו. שאין אחד מכיר מקומו. ומיד כשהוא נסמך מתחיל להשתרר, ולקבץ בחורים בהון עתק. כדרך השרים, ששוכרים עבדים לרוץ לפניהם. והנה אותם נקראו שועלים קטנים, שמחבלים כרם ה׳ צבא-ות...״.[29] מעיד הנחלת שבעה: ״במקומות הללו כל

---

[21] פלא יועץ ערך ממנה. וראה שו״ת תשובות והנהגות ג תעד סוף ד״ה אמנם האמת יורה דרכו.

[22] אברבנאל שמואל א ח ד - ו.

[23] פלא יועץ ערך ממנה. על חשיבות התמיכה הציבורית במנהיגים ראה סעיף סב.

[24] פלא יועץ ערך ממנה. וראה שו״ת מהרשד״ם חו״מ ב: ״שאין ספק כי כבוד ותועלת גדול הוא לו להיות ממונה וראש על הקהל״. על מעלת השויון ראה סעיף צג.

[25] פנקס קהל וירונה א קסא. קופרמר = למנות לזמן כהונה נוסף.

[26] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ תקסג החלטה משנת תמ״ח לפ״ק.

[27] ספר אחות הקטנה של החכמות, המחשבה המדינית של ההוגים היהודים ברינסאנס האיטלקי עמ׳ 86.

[28] ראה בבלי מגילה יג ב: ״ואמר רבי אלעזר כשהקב״ה פוסק גדולה לאדם פוסק לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות... ואם הגיס דעתו הקב״ה משפילו״. וראה סעיף קנ הערות 34 35. מלבד זאת, מרבית הפרנסים לא קבלו שכר ולכן הסכימו להתמנות רק לפרק זמן מוגבל.

[29] יש״ש פרק החובל נח. וראה שו״ת מעיל צדקה נ. על הפסולים להתמנות ראה סעיף קו.

הגדול מחבירו בולע את חבירו ומולכים מעצמם וכל אחד עושה להנאתו ולטובתו על ידי אלמותן ואין מי שיעמוד לנגדם ואין פוצה פה ומצפצף״.[30]

עושקים עניים כותב ר׳ יעקב עמדין: ״נודע בכל הארץ בשתם של מנהיגי פולין, וצעקת אחיהם דמעת העשוקים... והם כפרהדרין הללו קונים הרבנות מן השררות, אחר כך רודים בהמון העם ומפשיטים עורם מעליהם ואת עצמותם פצחו...״.[31]

נושאים פנים כותב הנוהג כצאן יוסף: ״... ונראה לעינים שלפעמים נושאים פנים לאוהבים ולמי שידם תקיפה, אשר לא די שנכשלים בעוון גזל אלא אף גם שעל ידי זה נכשלים ונענשים על השבועה... באשר עינינו רואות שבכל דור ודור מתקלקל יותר בעו״ה״.[32]

מתמנים פסולים כותב המהר״ל: ״ובקצת קהילות שמים ללענה משפט. ראשונה הקימו להם מציבות למנות להם מקצת ראשים בורים לא ידעו לשון משפט ומהו הדין... ״.[33] כותב ר׳ שמואל די אבילה: ״ובעוונותינו הרבים בימים ההם ובזמן הזה אשר יראי החטא נמאסו ועמדו קצת רשעים נערים מן השנים וגם מן השכל ושפלים שאין ראוי למנותם לשום מינוי כלל ובעזות פניהם עמדו למשול באדוניהם...״.[34] כותב הדברי חיים: ״עתה בעוה״ר המנהיגים המה לא בגדר צדיקים וחוצפא יסגא בעקבות משיחא...״.[35] פוסק המהרש״ם: ״... רוב הקהילות מקבלים פסולים... דודאי אם רוצים לקבלם הם כשרים דלא גרע מקיבל עליו קרוב או פסול״.[36]

אינם פועלים לשם שמים כותב המהרי״ו: ״ובעוונותינו הרבים המכשלה הזאת ברוב קהלות שהפרנסים לוחצים ורודים העם בחזקה שלא לשם שמים ולהנאת עצמם הם מכוונים פורקים מעליהם העול ונותנים על צוארי האומללים״.[37]

אינם מקובלים על הציבור[38]

לכל הדעות לא ראוי לקצוב לפרנסים תקופת כהונה קצרה מדי.[39]

---

30 נחלת שבעה כז טז. רבינו יונה בשערי תשובה א ח מונה בין העבירות השכיחות בדורו גם ״נתינת חתתו״. וראה יהודים ויהדות במזרח אירופה, ״מחלוקת על ברירת הקהל בפראנקפרוט דמיין וכו׳ ״, עמ׳ 108 – 135, שבפרנקפורט התלוננו שבהנהגת העיר יושבים קרובי משפחה ואלו משתררים על הציבור שלא כדין. הם אף התלוננו על כך לפני רשויות השלטון.

31 ספר התאבקות דף יד א.

32 נוהג כצאן יוסף, פרנס ב, עמ׳ קכט. וראה סעיף קנ.

33 גור אריה ריש משפטים. וראה נתיבות עולם נתיב הענוה פרק ה. וראה שו״ת הרמ״א יד: ״... כיון שקצת מוסרים מפורסמים נמנים להיות ראשי העיר בעת ההיא ולשפוט העם...״. וראה הקדמת כלי יקר לפירושו על התורה. וראה שו״ת שבות יעקב ב קמג.

34 כתר תורה דף טו ב.

35 שו״ת דברי חיים א חו״מ כה.

36 משפט שלום, קונטרוס תיקון עולם סימן רל״א כג. וראה שו״ת הרשב״ש תריא תריב; ערוך השלחן חו״מ ט יב.

37 שו״ת מהרי״ו קעג. וראה סעיף מז.

38 ראה ב״ח על טור אורח חיים סוס״י תריט: ״ובדור הזה בעונותינו כל אחד עושה עצמו יחיד להיות שליח צבור בראש השנה וביום כפורים אף שלא נמצא נאמן ואינו זקן ולא רגיל ולא מרוצה לעם... ולא השגיחו כי לא אמרו חז״ל אלא בפרנסים הנאמנים המגינים על הדור שלהם״. וראה מ״ב סימן תקפא ס״ק ט.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לתדירות הבחירות.[40]

*

המדינות המפותחות בימינו הן דמוקרטיות[41] - רפובליקניות.[42] כותב פרופ' אייזנשטדט, מומחה לסוציולוגיה פוליטית, עומד על סימני ההכר של מדינה המודרנית מבחינה סוציולוגית: "ז. התחרות גלויה או סמויה על השלטון; ואפשרות של חוסר קביעות מסוימת בממשל כאפשרות מוסדית תקינה במבנה המדינה".[43]

לבחירות לעיתים מזומנות כמה יתרונות:[44] א. "הן מאפשרות פיקוח של האזרחים על הזכויות האזרחיות והזכויות הפוליטיות שלהם".[45] ב. הן מעודדות את המנהיגים לפעול לטובת הציבור[46] והלזהר מפעולות שרירותיות.[47] ג. הן מבטיחות החלפת מנהיגים בדרכי שלום.[48] ד. בהסכמתם

---

[39] ראה שו"ת אבני שיש ב צה, שלא ראוי להחליף את הראש מדי חדש. וראה פרנס קהילת רומא החלטה 91 משנת השפ"א.

[40] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעתה חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 30: "הבחירות תערכנה תוך חדשיים ימים מיום גמר תקופתו של בית הנבחרים היוצא, או מיום פיזורו. הבחירות תתקיימנה ביום אחד בכל רחבי המדינה". וראה שם סעיף 33: "בית הנבחרים יבחר לתקופת שלש שנים". הרבנים לא העירו מאומה על סעיפים אלו. בענין מנוי רבנים לזמן קצוב השתנה המנהג. ראה שו"ת חתם סופר או"ח רו: "נוהגין ברוב תפוצות ישראל לכתוב שטר הרבנות על זמן, יש על ג' שנים ויש על חמשה שנים, ומ"מ מעולם לא נשמע שאחר כלות הזמן ההוא יצא נקי מרבנותו...".

[41] מדינות רבות שמלך עומד בראשן הן למעשה דמוקרטיות, והמלך ממלא תפקיד טקסי בלבד. ראה ICL חוקת יפן 4 (1) שלקיסר אין כל סמכות שלטונית.

[42] המונח רפובליקה מורכב משתי מילים בשפה הלטינית: res publica שפירושן: עניין הציבור. מקובל לומר שבדמוקרטיה משתתף הציבור באופן ישיר בדיונים הציבוריים ואילו ברפובליקה המדינה מונהגת על ידי נבחרים, ראה לדוגמא הפדרליסט מס' 10. יש מדינות דמוקרטיות המדגישות בחוקתן שהן גם רפובליקה ראה לדוגמא ICL חוקת אוסטריה סעיף 1.

[43] מדינה וחברה א, תכונות יסוד של המדינה המודרנית עמ' 87, התכונה השביעית. על שאר סימני ההכר ראה סעיף צג הערה 70. וראה EB (2008), Liberalism, Liberalism and democracy, Periodic elections.

[44] ראה EB (2008), election, Functions of elections.

[45] ראה Constitutional Law עמ' 722. כותב הפדרליסט 37: "רוח החירות הרפובליקנית דורשת, מצד אחד, לא רק שהשלטון כולו יבוא מן העם, אלא גם שהאנשים שבידיהם הופקד יישארו תלויים בעם על ידי כך שיתמנו לפרק זמן קצר". וראה The Constitution of Liberty עמ' 107 שאחת המעלות הגדולות של השיטה הדמוקרטית היא שמירתה על זכויות אזרח, וראה סעיף ק הערה 4.

[46] ראה כתבים פוליטים, ספר ראשון עמ' 50: "ברבות הימים, כשהיו ממנים את הנסיך לא בבחירה אלא על פי חוק הירושה, התחילו היורשים סרים מיד מדרך אבותיהם... ומדמים בנפשם שאין לנסיכים מלאכה אחרת מלבד לעלות על זולתם בתפארת של מותרות, בפריצות ובכל דבר עינוג והנאה...".

[47] כותב ג'יימס מדיסון, הפדרליסט 57: "כל חוקה מדינית שמה לה למטרה, או צריכה לשים לה למטרה, ראשית, למצוא שליטים שחכמתם תעמוד להם להבחין בטובתה של החברה... ושנית, לנקוט באמצעי הזהירות היעילים ביותר לשמירה על אותן מידות תרומיות של השליטים כל זמן שהם מוסיפים להחזיק בפקדון שקיבלו מן הציבור. השיטה של השגת שליטים על ידי בחירה היא המדיניות המאפיינת את הממשל הרפובליקני... האמצעי היעיל ביותר הוא הגבלתה של תקופת המינויים ככל שנדרש לקיים מידה נאותה של אחריות כלפי העם". ראה בענין זה גם The Constitution of Liberty עמ' 106.

לבחירות לעיתים מזומנות מקבלים המנהיגים על עצמם שלא להשתמש בכח כנגד יריבים אשר מסכימים לקבל על עצמם את אותן מגבלות, ויוצרים הליכים אשר באמצעותם אותם יריבים יכולים בעצמם להרכיב ממשלה. ה. בתהליך הבחירות מציגים המנהיגים את השגיהם בעבר ואת תכניותיהם לעתיד ונותנים לציבור הזדמנות לדון בתכניות ולבטא את דעתו.[49] ו. הבחירות נותנות הזדמנות לציבור הרחב להביע את תמיכתו בשלטון ובדרך זו להגביר את יציבות השלטון ואת הלגטימיות שלו. ז. הבחירות מחזקות את תחושת החשיבות והכבוד של כל אזרח כאדם. ח. בחירות וכל הפעילות הכרוכה בהם מעוררות את הרגשות ומכוונות אותן כלפי מטרות ציבוריות משותפות. ט. ביודעם כי הם עתידים לעמוד לבחירות מטפחים המנהיגים את המון העם, מתוך כוונה להבטיח את עתידם האישי.[50]

עם זאת מוסכם כי יש להמנע מלערוך בחירות לעיתים תכופות מדי, מהנימוקים הבאים: א. שלטון טוב זקוק לזמן כדי לתכנן ולבצע את תכניותיו והחלפת שלטון לעיתים מזומנות פוגעת ביעילות השלטון.[51] ב. הבחירות כרוכות בהוצאות רבות.[52] ג. הציבור פחות משתתף בבחירות הנערכות לעיתים תכופות מדי.[53]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "רצון העם הוא היסוד לסמכותה של הממשלה. העם יביע את רצונו בבחירות כשרות הנשנות לעיתים מזומנות...".[54]

כן מפורש בחוקות של כל המדינות המפותחות.[55] חלק מן החוקות אף קובעות כי יש לקבוע בחוק את מועד הבחירות,[56] או כי יש להקפיד על כך שהבחירות יערכו בזמנן.[57]

חוקות רבות קובעות מה תדירות הבחירות של כל נבחר.[58]

---

48 ראה EB (2008), political system, Development and change in political systems, Types of political change, Stable political systems, שההנחה הדמוקרטית היא שאופיה של מערכת פוליטית עשוי להשתנות לא בפתאומיות או באלימות תוך כדי הפיכה אלא על ידי השפעה הדרגתית ושוחקת של רעיונות ועל ידי רשמים מצטברים של דרכי חשיבה פוליטיות שונות. וראה (2008) political system, Governments classified by mode of succession, Succession by force

49 ראה כתבים פוליטים עמ' 71: "אתה מוצא לעתים רחוקות שהעם לא יקבל את ההצעה הטובה יותר ולא ידע להבדיל בין אמת ושקר ויוציא משקל מעוקל, בשעה שניתן לו לשמוע דברי שני נואמים... ואם הוא טועה בהצעות נועזות או בהצעות הנראות בעיניו מועילות... הרי גם נסיך טועה מחמת תאוות לבו, שהן מרובות לאין שיעור מתאוות העם".

50 ראה EB (2008), election, Participation in elections.

51 ראה סעיף קטו.

52 ראה EB (2000) government.

53 ראה The Constitution of Liberty עמ' 107.

54 הכרזה כא 3. וראה כתבי אמנה 1040 25; ההה"מ סעיפים 875 - 878.

55 ראה לדוגמא ICL חוקת שויצריה 149 (2) שיש לערוך בחירות כל ארבע שנים.

56 ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ב ד) "הקונגרס זכאי לקבוע את המועד לבחירת "הבוחרים" ואת היום שבו יצביעו, ויום זה יהיה זהה בכל רחבי ארצות הברית".

57 ראה ICL חוקת ברזיל 77 (0). וראה שם חוקת סלובקיה 30 (2).

58 לפי חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 2, חבר בית הנבחרים נבחר כל שנתים. לפי פסקה 3 נבחר חבר סנאט כל שש שנים. לפי סעיף ב פסקה 1 נבחר הנשיא כל ארבע שנים.

קכ. בחירות יחסיות ואיזוריות

מצוה למנות את הפרנסים הטובים ביותר שניתן,[1] אולם יחד עם זאת ראוי לתת נציגות לכל קבוצה חשובה שבציבור. פוסק הראי"ה קוק: "זו היא מדתה של תורה לבחור ממונים מכל חלק חשוב מן הצבור... כי דרך הישר והטוב הוא ליתן יד ושם לכל חלקי הציבור בכל דבר שבקדושה ובכל סדר של הנהגת הכלל".[2]

שתי מעלות גדולות ליצוגיות

חיזוק התמיכה ציבורית[3] תרומת הדשן פוסק שבין חמשה בוררים שנקבעו לקבוע את שומת תושבי העיר יש למנות שנים כנציגי העשירים: "... דכשהעשירים והתקיפים בוררים מעריכים גם משלהם... צייתי העשירים טפי שלא יתבלבל הסדר ולא יבקשו עוד ערעורים בתקיפותם, דסברי ודאי קים להו להני מעריכים שכך עולה לנו כנגד הצבור, שהרי מבוררים שלנו היו בדבר והיו מדקדקים אחר זכותינו אלו היו יודעים שאין ערכנו מגיע ועולה כך לא היו שותקים".[4] כותב הראי"ה קוק: "בודאי דעת הציבור תהי' סומכת רק כשיהי' להם בא כח גם כן מצדם בהנהגת הכלל, וזהו ק"ו מדין זבל"א שבעסקי יחידים... כשזה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד יצא הדין לאמיתו... ואם הוא דרך משובח בעסקי יחיד לרדוף את דרך היושר והשלום על ידי שכל אחד יש לו בא כח מצדו, קל וחומר בעסקי רבים, ושלום הציבור בכללו, שאין לנו דרך יותר רצויה כי אם שתהי' כל מפלגה מפוייסת על ידי מה שתדע שיש לה בא כחה ומהפך בזכותה בהנהגת הציבור...".[5]

הגברת שויוניות[6]

קיימות דרכים שונות לקבוע את הבסיס ליצוגיות

מחוזות במדינה על הליך עיבור השנה בבית הדין שנינו: "רשב"ג אומר: בשלושה מתחילים, ובחמשה נושאין ונותנין וגומרין בשבעה...",[7] ומבאר המהרש"א: "רמז לג' ראשונים

---

[1] ראה סעיף קא.

[2] אורח משפט חושן משפט סימן ב. על הטוב והישר ראה סעיף לט.

[3] ראה חידו"א בבלי סוטה לד ב ד"ה שלח לך: "לא רצו כל שבט ושבט מהם לשלוח לו מרגל שאינו משבטו כי לא האמין לו". וראה התוועדויות תשנ"א ח"ג עמ' 357: "דהשליחות די"ב נשיאי ישראל היא כדי שכל נשיא יוכל להעיד ולהבטיח לשבטו שראה במו עיניו את חלקם בארץ הטובה". על תמיכה ציבורית ראה סעיף סב. על "והייתם נקיים" ראה סעיף נ.

[4] שו"ת תרומת הדשן שדמ. דבריו נזכרים לדינא בשו"ע חו"מ קסג ג בהגה.

[5] שו"ת אורח משפט, חושן משפט ב. וראה רש"י סנהדרין כג א ד"ה יצא דין אמת לאמיתו – "דצייתי בעלי דינין, דסבר החייב הרי אני בעצמי בירורתי האחד ואם היה יכול להפך בזכותי היה מהפך, והדיינין בעצמן נוחה דעתן להפך בזכות שניהן מפני ששניהם בירורום". ראוי לציין כי במשטר המורכב מנציגי מפלגות לא יושב בגוף המחליט דיין שלישי שאין לו פניות, שיכריע ביניהם. וראה שו"ת שבות יעקב ב קמג, שעדיף לאפשר לבעלי דין להתדיין בזבל"א מאשר לחייב בעלי דינים להזדקק לבית דין קבוע. וראה ברכי יוסף חו"מ ז כד, שיש הסוברים שאוהב גמור פסול גם לזבל"א, ויש לדון שנציגי קבוצות בציבור נדונים כאוהבים גמורים, וראה סעיף קכא.

[6] ראה סעיף צג.

[7] בבלי סנהדרין י ב.

בעיבור... כלפי מ״ש לקמן על ג׳ ארצות מעברין השנה יהודה ועבר הירדן והגליל על ב׳ מהן מעברין כו׳ ולזה נטלו ג׳ סנהדרין א׳ מכל ארץ להלוך בהן על פי הרוב לפי ארצות שלהם כפי צורך העיבור״.[8]

בכמה גלויות נבחרה הנהגה משותפת לכל הקהילות שבמדינה, ובה נציגות לאיזורים הגיאוגרפים השונים. במעהרין החליטו: ״על כל הקהילות מהמדינה לשלוח משולחים לאותה עיר שהוקבע להתאסף שמה... כל קהילה הנותנת מפחות מחצי זהו׳ לסכום מדינה אינה רשאית כלל לשלוח שום משולח. ואיזה קהלה הנותנת... חצי זהו׳... ולמעלה עד זהו׳ אחד ולא עד בכלל, רשאית לשלוח משולח אחד. ואיזה קהלה הנותנת א׳ זהו׳ לסכום מדינה, יש לה שני משולחים...״.[9] באותה אסיפה בחרו נציגים לכל גליל וגליל: ״אותן משולחי הקהלה... וישבו משולחים מגליל עליון בפני עצמם ומשולחים דגליל אמצעי בפני עצמם ומשולחים דגליל שלישי בפני עצמם. ומכל גליל וגליל יבחרו חמשה אנשים... אותן ט״ו אנשים יתוועדו ויתווכחו בענייני עסקי מדינה...״.[10]

שבטים כותב המאירי: ״אפילו פרנס ונביא המנהיג את העם ברצון השי״ת צריך להזהר כשממנה פרנסים על הצבור שלא יטיל קנאה במנויו בין המשפחות. דרך הערה אמרו: ׳וישארו שני אנשים במחנה׳ - בקלפי נשתיירו; שבשעה שאמר הקב״ה למשה ׳אספה לי שבעים איש׳ אמר משה: כיצד אני עושה: אם אני בוחר חמשה חמשה מכל שבט נמצאו עשרה חסרים. ששה ששה - נמצאו שנים יתירים. ששה משבט זה וחמשה משבט זה - הריני מטיל קנאה בין השבטים. מה עשה וכו׳ ״.[11]

קהילות במחוז פוסק המהר״ם מינץ: ״אמנם אם רוצים להכניס עמהם בכלל התקנות הישובים אשר סביבותיהם למגדר מילתא שהוא צורך רבים. אז קובעים יום מיועד ונקבצים יחד הקהילות והישובים שהחפצים שם, שיהיו בכלל התקנות, ושולחים שנים או שלשה מכל עיר ומתקנים תקנות...״.[12]

קהילות בעיר פוסק החזו״א: ״נראה שבוררים יחידים מכל בית הכנסת והנבררים מכל בתי הכנסיות יש להם דין בני העיר והם בוררים ז״ט העיר, ונחשבים כנבררים מכל בני העיר, וכן יש להסכים על מספר בני אדם שצריך לנציג אחד, וסידור העודפים על הקצב שהקציבו כפי הנכון, וחשיבי הנבררים בזה הענין כברורי כל הצבור״.[13]

כותב המהר״ם אלשיך: ״שדרכנו היום בכל גלילות ישראל שמתקבצים ממונים א׳ או שנים מכל קהל וקהל שבעיר למעמד והן הן טובי העיר ואם רוב הממונים של רוב הקהלות יסכימו דבר אחד כופין את מיעוט הקהלות לעשות התיקון ההוא או לגדור את הגדר ההוא כמ״ש שהולכים אחר הרוב ובדבר הזה ישפות שלום על ישראל ועל רבנן״.[14] פרנסי ניקופול כותבים למהר״י די

---

[8] חידו״א בבלי סנהדרין י ב.

[9] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק כה.

[10] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק כז.

[11] בית הבחירה סנהדרין יז א. וראה מש״כ הרלב״ג על יהושע אחר פרק ד התועלת השנים עשר.

[12] שו״ת מהר״ם מינץ סג ג.

[13] חזון איש נזיקין ב״ב ד טו. לשיטת זו תתכן אפשרות שנציגי בתי הכנסת גם מייצגים קבוצות חברתיות שונות. ראה סעיף רכט הערה 24. בשו״ת מהרי״ו, דינין והלכות מא נזכר בית הכנסת של הבחורים.

[14] שו״ת מהר״ם אלשיך נט. וראה שו״ת דברי ריבות קעז.

בוטון: "ילמדנו רבינו. ק"ק ניקופול הסכימו הסכמות ביניהם ובכללם הסכמה אחת להוציא ג' פרנסים בכל שנה ושנה מכל קהל וקהל מהג' קהלות...".[15] כותב מהריט"ץ: "עיר קטנה ואנשים בה מבני ישראל שלשה קהלות הקדש... אחרי כן באו כל הגבירים השלשה ק"ק יצ"ו והקימו עליהם ממונים שבעה שבעה מכל קהל וקהל, לגדור פרצותיהם ולקנוס ולהעניש כל אשר יעבור אחת מכל הסכמותיהם ותיקוניהם".[16]

קבוצות בציבור פסוק מפורש בתורה: "ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו...",[17] ומבאר הנצי"ב: "... ופשיטא שלא באו למשה ששים רבוא לדבר, אלא... שלוחים מכל אופני אנשים, היינו פשוטים ומכובדים תלמידי חכמים ועמי הארץ...".[18] ברומא עמדו בראש הקהילה ששים קרואים ושלושה ממונים. בשני הגופים היתה נציגות הן ליוצאי אטליה והן ליוצאי שאר הארצות.[19]

מעמד כלכלי כותב הדברי ריבות: "לכן גמרנו והסכמנו... להתנהג ככל הקהלות קדושות אשר בגולה, להעמיד פרנסים וממונים ואנשי מעמד... מהם עשירים, מהם בינונים, ומהם עניים, כדרך כל הקהילות יצ"ו באופן שיהיה כל העם מקצה מושגחים בכל עניניהם...".[20] כותב הפלא יועץ: "אין ראוי שיהיו קבועים עשירי העיר למנהיגים וממנים לעולם אלא יהיו מעורבים עשירים ועניים, כל אשר תבונה בו כי הממון אינו עושה חכם לבור. ויש כמה טעמים כי טוב למנות מנהיגים בכל שנה עניים ועשירים אנשים חכמים יחדיו יהיו תמים".[21] בפוזנא החליטו: "אחר זה יבררו הקהל יצ"ו יא' אנשים ואותן יא' אנשים יבררו לב' אנשים דהיינו עשירים, בינונים, פחותים...".[22]

מטבע הדברים, נציגי איזורים גיאוגרפיים שונים או נציגי קבוצות שונות המשתתפים באסיפה מעונינים לסייע למשלחיהם, והם רשאים להביע באסיפות את השקפתם על כל נושא העומד על הפרק, אולם לאחר שמיעת נציגי שאר האיזורים והקבוצות עליהם לשקול היטב את דברי שאר

---

15 שו"ת לחם רב סג. וראה את המבוא לפנקס ק"ק איטאליאני בונציה, שהיו שם ארבע קהילות: אשכנזי, איטליאני, ספרדי וליוואנטיני. וראה שו"ת מהריט"ץ החדשות קצט על עיר שהיו בה שלש קהילות: אשכנזים, ספרדים ורומאניטיש. וראה שו"ת הרד"ך יא: "במתא ארטא נתיישבו ארבעה קהלות קורפייטי וסיסלייני וקאלברסי ופוייזי וכל קהל בית הכנסת לעצמם". על קהילות אלו ועל קהילות נוספות שהיו באימפריה העותומנית ראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט"ו ועד סוף המאה הי"ח פרק ב.

16 שו"ת מהריט"ץ החדשות קצט.

17 דברים א כב.

18 העמק דבר דברים א כב.

19 ראה פנקס קהילת רומא עמ' 1 – 3. וראה שם החלטה 5 משנת השע"ה.

20 שו"ת דברי ריבות רכד. וראה שו"ת באר מים חיים יב: "... ומסיימים בגורל שלשה שמאים אחד מן הגדולים ואחד מן האמצעיים ואחד מן הקטנים ומי שיסכימו השנים מהם ומכל שכן השלשה כך יקבלו עליהם היחידים". וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קטז: "משו"ה בררו ט' אנשים שיהי' ג' עשירי' וג' בינונים וג' תחתונים כדי שיהי' ב"ד לכל א' מהכתות שלא יוזק א' מהכתות האלו ולכל א' יהי' לו ב"ד שלם של ג' ".

21 פלא יועץ ערך ממנה. וראה משא חיים מהלכות מדינה והסכמות וכו' עז, שההנהגה צריכה להבחר הן על ידי העשירים והן על ידי העניים: "על פי הדין אין מקום לחייב לכת העניים שיקבלו עליהם בעל כרחם הממונים הללו אשר ביררו מכת העשירים, דקיי"ל בפרק ז"ב: זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד".

22 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשלו, החלטה משנת תי"ג לפ"ק.

הנציגים, לפעול לשם שמים ולתמוך אך ורק בהחלטות שהן לטובת כלל הציבור. תרומת הדשן תומך בזכות עשירים למנות נציגים לגוף הקובע את השומות בעיר, ומוסיף: "אמנם דוקא בזמן שהעשירים רוצים לברור משלהם אנשי אמת, אבל אם מחזיקים להו ברמאים ובעלי תחבולות כלל וכלל לא".[23]

הפוסקים דנים בשאלה האם ראוי להעדיף בימינו בחירות יחסיות ארציות, שבהן יש סיכוי לקבוצות מיעוט המפוזרות על פני כל המדינה לקבל יצוג, או שמא עדיף לערוך בחירות איזוריות שבהן יהיה יצוג לכל איזור ואיזור.

הראי"ה קוק תומך בשיטת הבחירה הראשונה: "דעת תורה, שכל זמן שיש איזה צד חילוק בין האנשים, אי אפשר לקפח את זכויותיהם שלא יהי' להם ממונה מצדם".[24]

לדעת הרב גורן יש להעדיף את שיטת הבחירה השניה, שכן אז כל אזרח בוחר באופן ישיר את הפרנס המקובל עליו, והוא אינו צריך לבחור ברשימת מועמדים שנקבעת על ידי מפלגה.[25] הרב גורן מודע לכך שבשיטה זו קיימת אפשרות שיבחר נציג שאין לו תמיכה של רוב האזרחים באיזורו,[26] ולכן הוא מציע, שאם בסיבוב הבחירות הראשון לא זכה אחד מהפרנסים ברוב הקולות יערך סיבוב שני בין שני המועמדים המובילים ואז יבחר נציג הזוכה לתמיכה של הרוב.[27]

אם יוחלט להקים בית נבחרים בימות המשיח, אשר ייצג את האזרחים ואשר ישמש כגוף מייעץ למלך המשיח[28] יתעורר הצורך להחליט על פי איזו שיטה יבחרו הנבחרים.[29] לא נתבאר האם בימות המשיח תהיה נציגות לשבטים בבית הדין הגדול.[30]

---

[23] שו"ת תרומת הדשן שדמ.

[24] שו"ת אורח משפט הלכות דיינים ב.

[25] ראה תורת המדינה עמ' 53 – 57. יש להעיר כי הרב גורן סובר שהפרנסים הם שליחים של הבוחרים אולם מדברי הראשונים מוכח שפרנסים הם כאפוטרופסים ולא שליחים. וההבדל ביניהם הוא שאפוטרופוס על הציבור מחויב לפעול תמיד לטובת כלל הציבור לפי שיקול דעתו, ואילו שליח מחויב למלא את רצון משלחו, וראה הערה 5. עוד ראוי להעיר כי ברוב הקהילות הציבור רק אישר את בחירת הפרנסים, ומבחינה זו אין הבדל גדול בין מנהג זה ובין רשימות שקובעת מפלגה. הרב גורן אינו מזכיר את תשובת הראי"ה קוק הנ"ל, שהתפרסמה רק לאחר שהוא כתב את תשובתו.

[26] ראה תורת המדינה עמ' 58. ראוי להעיר כי בארצות הבריח נבחר נשיא על ידי אלקטורים שהם נציגי המדינות ומספר פעמים קרה שנבחר נשיא למרות שרוב תושבי ארצות הברית בחרו במועמד אחר.

[27] ראה תורת המדינה עמ' 58. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעתה חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 29: "בית הנבחרים יבחר בבחירות... שטח המדינה יחולק למספר אזורי בחירות, להיות כל 10000 איש בערך בוחרים בציר אחד". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. הרב עוזיאל כותב שם עמ' 33, שיש לו מה להעיר על סעיף זה אך הוא אינו מפרש את דבריו.

[28] ראה סוף סעיף סד וסוף סעיף צה. וראה תורת המדינה עמ' 58.

[29] מכיון שאין חיוב להקים בית נבחרים הרי שביד המלך המשיח וביד בית הדין הגדול לקבוע באיזו שיטת בחירות יבחרו הצירים.

[30] ראה תורת המדינה עמ' 60, שיש לשתף בבית דין הגדול נציגים מכל השבטים כפי שהיה במדבר. וקצ"ע שכן הרמב"ם פוסק בהלכות מלכים יב ג שלעתיד לבא יתיחסו כל אחד לשבטים ולא מצאנו הוראה לדורות בענין

*

במדינות המפותחות כיום קיימות שתי שיטות בחירה עיקריות לבתי הנבחרים - יחסיות ואיזוריות. בשיטה היחסית כל הארץ מהוה איזור בחירה אחד ואילו בשיטה האיזורית כל איזור בוחר נציג להנהגה הארצית. יתרונה של השיטה היחסית הוא שהיא מאפשרת גם לקבוצות קטנות לקבל יצוג בבית הנבחרים, ויותר אזרחים מרגישים שיש מי שמייצג אותם במוסדות השלטון.[31] חסרונה העיקרי של השיטה הוא שהיא מנציחה קבוצות מיעוט קטנות ומחלישה את המפלגות הגדולות. ממילא גם נחלשת היעילות השלטונית.[32]

השיטה האיזורית יותר מקובלת בימינו,[33] ומומחה למדעי המדינה כותב שבקרב 74 מתוך 77 מדינות, המקיימות בחירות דמוקרטיות, נוהגות בחירות איזוריות לבית התחתון (או היחיד) של בית הנבחרים שלהם.[34]

ההכרזה העולמית בדבר עצמאות מערכת המשפט קובעת כי אמות המדה לבחירת שופטים והליך הבחירה חייבים להיות בנויים כך שיהיה בהם כדי להבטיח יצוג הוגן לכל מרכיבי החברה.[35]

בחוקות של כמה מדינות נזכרות הן השיטה היחסית[36] והן השיטה האיזורית.[37] בכמה מדינות קיים שילוב של שתי השיטות,[38] או פיתוח של אחת השיטות.[39]

מנויי נציגי השבטים לבית הדין הגדול. בעקבות דברי המהרש"א בענין עיבור השנה יש מקום לדון האם בימות המשיח יהיו הדיינים העוסקים בעיבור השנה נציגי יהודה, הגליל ועבר הירדן, כבעבר, ואכמ"ל.

31 ראה Democracy and its Critics עמ' 149 דיון על חשיבות בחירות יחסיות. על שיטה זו כשיטה יותר דמוקרטית כותב גם The Constitution of Liberty עמ' 105.

32 ראה EB (2008) proportional representation, Development and debates. על יעילות השלטונית ראה סעיף נז.

33 על הקושי להגדיר איזורים בבחירות איזוריות ראה EB (2008), election, Districting and apportionment. וראה שם, שקיים חשש שהמגדירים יחלקו את האיזורים להנאתם ולטובתם הפוליטית.

34 ראה מדינאות יהודית עמ' 82.

35 UNIVERSAL DECLARATION ON THE INDEPENDENCE OF JUSTICE שהתקבלה במונטריאול ב 10.6.83 סעיפים 2.13

36 ראה ICL חוקת הולנד 53, שחברי שני בתי הנבחרים יבחרו בבחירות יחסיות.

37 ראה ICL חוקת צ'כיה 18 (1) וחוקת פאראגוואי 118.

38 ראה ICL חוקת ספרד 68, שבית הנבחרים ימנה בין 300 ל 400 חברים וכל איזור בוחר ארבעה נציגים הנבחרים באופן יחסי. וראה שם חוקת הודו 80(4); שם חוקת אוסטריה 26 (1) ; שם חוקת לוקסמבורג 51 (5) שחברי בית הנבחרים יבחרו מתוך רשימה מפלגתית, ושם (6) שהמדינה נחלקת לארבעה איזורי בחירה.

39 ראה ICL בחוקה השבדית סעיף 3 7 (2) שמפלגה צריכה לקבל לפחות ארבעה אחוזים מקולות הבוחרים בפועל. סעיף דומה שם חוקת לוקסמבורג 51 (5). ראה שם חוקת אירלנד 16 (2.5) שחברי בית הנבחרים יבחרו בשיטת בחירות יחסיות בשיטת הקול הניתן להעברה ("transferable vote") (על שיטה זו ראה מדינאות יהודית עמ' 87 וראה שם שהדבר מקובל בעוד מדינות). וראה EB (2008),election, Systems of counting votes, Proportional representation, וכן שם proportional representation.

קכא. מפלגות[1]

כותב פרופ׳ אייזנשטדט: ״המפלגה (המודרנית) היא קבוצה של אנשים, הרוצים לתפוס ולקיים שלטון או להשתתף בו... במדינה המודרנית נתון המאבק על השלטון, במישרין, בידי המפלגות והן שמהוות את הגיבושים הקונטקרטיים של הכוח הפוליטי בתוך החברה המודרנית״.[2]

מפלגות מציעות אלטרנטיבות שלטוניות הן מבחינת התכניות והן מבחינת המנהיגות. הן מסייעות לציבור הרחב להכיר את המנהיגים ונותנות ערובה מסוימת שהם יהיו נאמנים להבטחותיהם.[3] המפלגות הראשונות בעולם, במובן שאנו מכירים בימינו, קמו לפני כמאתיים שנה.[4]

הנסיון המדיני מלמד שאין אפשרות מעשית לנהל משטר דמוקרטי ללא מפלגות.[5]

המחשבה המדינית עומדת גם על הנזק שמפלגות גורמות. הן מהוות גורם מפלג בין האזרחים, הן מאיימות על האחדות הלאומית ומעודדות שחיתות ודמגוגיה.[6] הנבחרים פועלים לטובת עצמם ולטובת ציבור בוחריהם וזאת על חשבון ציבורים אחרים ועל חשבון כלל הציבור.[7] כותב ג׳יימס מדיסון, ממייסדי ארצות הברית ונשיאה הרביעי: ״אם נעיין ברשומות הקונגרס, כמו גם בהודאות גלויות הלב של מי שנתכבדו לשבת באותה אספה, ניווכח לדעת שלעיתים קרובות מדי הפגינו החברים אופי של תומכים איש איש במדינתו, ולא של אנשים חסרי פניות המופקדים על אינטרס משותף״.[8] כותב ריינהולד נייבור: ״האבות המייסדים של ארה״ב ראו בסיעתיות את הרע בהתגלמותו. החוקה האמריקאית נועדה למנוע את הופעת המפלגות הפוליטיות״.[9]

מכיון שמשטר דמוקרטי נחשב בימינו למשטר הטוב ביותר,[10] נתפסות המפלגות בימינו כרע במיעוטו.[11] בד בבד, נעשים מאמצים גדולים להקטין את הנזקים שהמפלגות גורמות ולאלץ את נציגי המפלגות לפעול כראוי ולטובת הכלל.[12]

לפיכך על חברי מפלגה להקפיד על כך שהתאגדות פוליטית תהא משוחררת מתביעות פרטיות, דהיינו תביעות שלא נדונו באופן ציבורי מתוך דאגה לטובת הכלל,[13] ועליהם לעשות מאמץ

---

1 המונח מפלגה נמצא במקרא פעם אחת במובן של קבוצה או משמרת, ראה דברי הימים ב לה: ״ויסירו העלה לתתם למפלגות לבית אבות לבני העם להקריב לי״.

2 ש. נ. אייזנשטאדט, ״תכונות יסוד של המדינה המודרנית״, מדינה וחברה א עמ׳ 90 91.

3 EB (2008), Political party, Parties and political power, Power and representation

4 ראה Political Order in Changing Worlds עמ׳ 130 – 132. ראה מש״כ על מפלגות שם עמ׳ 90 – 92.

5 ראה EB (2008), Political party, Parties and political power, Power and representation.

6 ראה EB (2008), Political parties, Future of political parties.

7 ראה Democracy and its Critics עמ׳ 30. חשש זה נכון לא רק לגבי מפלגות.

8 הפדרליסט פרק יז מס׳ 46.

9 בני האור ובני החשך עמ׳ 76.

10 ראה סעיף ק.

11 ראה Political Order in Changing Worlds בעמ׳ 71, שהנסיון המדיני מוכיח שבמדינות שבהן אין מפלגות פוליטיות, ושבהן שולטות המשפחה, הקליקה החברתית או החמולה – השבט, יש יותר שחיתות.

12 ראה סעיף מז.

13 ראה A Theory of Justice עמ׳ 226.

למניעת שוחד בחירות[14] ולהגן באופן יעיל על המנהיגות מפני לחצים או פיתויים של סקטורים חזקים.[15]

כדי למנוע שחיתות יש צורך חיוני לטפח מנגנוני ריסון ובכללם הקמת מוסדות שלטון עצמאיים ולא פוליטים המקבלים החלטות מקצועיות לטובת הכלל.[16]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אינה מזכירה מפלגות, ואף אינה קובעת שיש לאפשר לציבור לבחור מנהיג אחד מבין כמה מועמדים.[17]

חוקות של כמה מדינות קובעות, שמשטר תקין[18] תלוי בקיומן של מפלגות.[19] בארגנטינה קובעת החוקה שעל המדינה לתמוך במפלגות.[20]

בכמה חוקות נדרשים חברי בתי הנבחרים ליצג לא רק את בוחריהם אלא גם את כלל האומה,[21] לפעול על פי מצפונם ועל פי החוק ולא על פי תכתיבים כל שהם,[22] ולפעול רק במסגרת השבועה שנשבעו בעת שהתמנו.[23]

*

השיטה המפלגתית עומדת בניגוד לתורה. כותב הרב עמיאל: "מפלגה פוליטית מה זו אומרת? יותר משהיא מדברת על אהבה הדדית של החברים, חברי המפלגה, היא מדברת על השנאה למי שאינו שייך למפלגה זו. מפלגות פוליטיות על פי דרך התורה - כלום אפשר לא יהיה בזה משום 'תרתי דסתרי'? התורה אומרת 'קבל את האמת ממי שאמרה' והפוליטיקה המפלגתית מתיראת תמיד פן יבולע להפריסטיג'ה שלה. התורה מלמדת לבלי לדבר אחד בפה ואחד בלב, לבלי להשתמש בלישנא דמשתמעא לתרי אנפי וכו' - ואילו הפוליטיקה המפלגתית? ברור הדבר כי כל

---

[14] ביום כח בכסלו תשס"ב (13.12.01) דחה בית הלורדים באנגליה פסיקה של ערכאה נמוכה והורה שראש עיריית וסטמינסטר, סגן ראש העיר ושמונה פקידים ונבחרים נוספים יפצו את העיריה מכיסם בסך של כעשרים ושבעה מליון ליש"ט בשל הפסד כספי שגרמו לעיריה. התביעה טענה שהנאשמים ניצלו את סמכותם ואת מעמדם לרעה, מכרו לדיירי שכונות בהם גרו תומכיהם דירות מהדיור הציבורי במחיר מסובסד, ועקב זאת גרמו להפסד לציבור. עוד טענה התביעה שהנאשמים היו מודעים לכך שמדובר בפעולה בלתי ראויה (willful misconduct). השופטים הסבירו בפסק דינם, כי אין כל פגם בציפיה ובתקווה של נבחר הציבור כי פעולותיו יניבו תמיכה ציבורית ואלקטורלית, ובלבד שמטרת הפעולה אינה התוחלת הפוליטית האישית, אלא המטרה הציבורית שבבסיס הסמכות.

[15] ראה A Theory of Justice עמ' 225 - 226 שיש צורך בהסדרים למנוע זאת. בין השאר מציע פרופ' רולס, שהמפלגות יקבלו תמיכה ציבורית.

[16] ראה סעיף קנא.

[17] ראה הכרזה סעיף כא. וראה Law Without Nations? עמ' 165, כי ההשמטה נעשתה כדי לרצות מדינות בעלות משטר קומוניסטי. הוא מעיר שעקרון זה נשמט גם באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות.

[18] ראה ICL חוקת ארגנטינה 38 (1); חוקת צרפת 4; חוקת שויצריה 137.

[19] ראה ICL החוקה השבדית 3 7; חוקת גרמניה סעיף 21; חוקת צרפת סעיף 4. לעומת זאת החוקה האמריקאית, אינה מזכירה כלל מפלגות, ראה החוקה האמריקאית הקדמה עמ' יט.

[20] ראה ICL חוקת ארגנטינה 38 (3).

[21] ראה ICL חוקת יפן 15 ס"ק 2; חוקת בלגיה 42; חוקת בולגריה 67 (1); חוקת לוקסמבורג 50.

[22] ראה ICL חוקת סלובקיה 73 (2); חוקת איסלנד 48; חוקת בולגריה 67 (2).

[23] ראה ICL חוקת צ'כיה 26.

עיקר המושג מפלגה פוליטית בא אלינו מן החוץ. מהפרלמנטריזם באו המפלגות הפוליטיות, כי לא הצדק מושל בעולם אלא הכח... אבל אצלנו אין צדק של כח, אלא צדק של תורה, שהיא צריכה לשלוט בכל חדרי חיינו״.[24]

למרות זאת, מזה כמאתים שנה שבקהילות פועלות מפלגות, ובכללן מפלגות של שומרי מצוות ויראי שמים.[25] חסידים לאדמוריי״ם שונים, מתנגדים, ציונים ואנטי ציונים, אשכנזים, ספרדים וכל כיו״ב, העמידו מועמדים משלהן לתפקידי שררה ורבנות. כל קבוצה פעלה לטובת מועמדה ולעיתים קרובות השתמשה גם באמצעים האסורים על פי התורה כדי להבטיח את הצלחת מועמדיה. קבוצות אלה עשו הסכמים אחת עם השניה, הבטיחו הבטחות שונות לתומכיהן, גינו והשמיצו מועמדים אחרים, ועוד כיוצא בזה. לאחר שנבחרו, פעלו הפרנסים לטובת תומכיהם גם במקרים שאסור היה להם לעשות כן. הם הודיעו מראש מה הם חושבים על נושאים שונים העומדים על הפרק, ודווחו לאחר הצבעה כיצד הצביע כל אחד מהמשתתפים בדיון.

נחלקו הפוסקים בשאלה כיצד להתיחס אל הפרנסים הנבחרים בשיטה המפלגתית ומה תוקף החלטותיהם. החזו״א פוסק: ״ואם ז׳ טובי העיר שנבררו אינם טובים באמת, ובני העיר שבררו אותם לא היתה כונתם לשם שמים אלא כפי קירוב דעתם לאנשים מסוימים - אין להנבררים שום כח״.[26] הרב ואזנר פוסק: ״בזמננו צ״ע אם יש לפרנסי העיר כח של ז׳ טובי העיר, כיון שבעו״ה הרבה פעמים השיקול דעת שלהם אינו נובע מחמת טובת בני העיר לבד אלא גם משיקולים פוליטים וכד׳... בערים הגדולות שבחירת הפרנסים אינה על פי התורה לא שייך כלל שיהיה לפרנסים כח של ז׳ טובי העיר״.[27]

הראי״ה קוק סובר שיש מקום להשלים בדיעבד עם משטר המבוסס על מפלגות, ושעל כגון זה ניתן לומר שמנהג עוקר הלכה. שני נימוקים עמו. א. ״הרי המפלגות יש להן לכל אחת איזה ענין מיוחד שמתיחדים בו ודינם כבעלי אומניות... והסברא נותנת שאם כל בעלי אומנות יכולים להסיע על קיצתן ודינם כבני עיר... , והוא הדין... המפלגות שהן דומין לבעלי אומנות כמש״כ״.[28] ב. ״ואין שום מקום ספק בזה שכל הענינים שבין אדם לחברו שייך בהו מחילה וויתור בין ביחיד בין בציבור, ומאחר שכך עלתה הסכמת הרבים ומנהגם שהיו הבחירות ע״פ היחסות כדי להמנע ממחלוקת, שזהו דין תורה ממש...״.[29]

---

[24] לנבוכי התקופה עמ׳ 206. על החיוב לנהוג לשם שמים ראה סעיף מז. וראה How the West Grew Rich עמ׳ 308, שבדמוקרטיות המודרניות שבהן פועלות מפלגות או נציגי קבוצות אינטרסנטיות מותנים השגים פוליטיים בקיומה של קואליציה מספיק גדולה כדי לתמוך בהצעות המטילות על כלל החברה את מימון הוצאותיה.

[25] ראה שו״ת דברי חיים תשובות נוספות לג: ״ובדרך אגב אעיר אותו, נא ונא להפציר ולהזהיר את כל מי ששומע בקולו ומסתופף בצלו, לבל יתן יד... לעשות פירוד בין הדביקים תושבי אונגארן ואנשי פולין בענין מעות ארץ הקדושה, אדרבא יחדיו יתלכדו ולא יתפרדו. ואשר אחזה אנכי... אשר על ידי הפירוד שנעשה בעוה״ר, זה היה גרמא בנזקין חבילין דמעיקין התגברות האפיקורסים על יראי ה׳ שנענשו להפרד מהם מדה כנגד מדה...״.

[26] חזו״א נזיקין ב״ב ד טו.

[27] קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות, סימן קסג א, עמ׳ מו. וראה שו״ת שבט הלוי ח שב: ״ובזה״ז חושבים שע״י הזבל״א ניתן רשות לבעלי התחבולות להפוך דברי אלקים חיים״. וראה סעיף קכ הערה 5. וראה שו״ת טוב טעם ודעת תליתאי לד; שו״ת זקן אהרן תנינא חו״מ קלב.

[28] שו״ת אורח משפט חו״מ ב.

[29] שו״ת אורח משפט שם. מסעיף כה הערה 33 משמע שזו גם דעתו של הרב חיים עוזר גרודז׳נסקי. וראה סעיף כד הערה 20, שכאשר אין אפשרות להנהיג את הציבור על פי דין תורה יש להנהיגו על פי עקרונות המוסר

בקהילות רבות הפוסקים השלימו עם מנוי פרנסים שבחירתם נעשתה שלא כדין תורה, עם מנוי פרנסים פסולים ועם החלטות שהתקבלו בנוהל פגום

מתן זכות בחירה לפסולים פוסק הלבוש: "... אבל בדורות הללו שבעוונותינו הרבים הרבה מחזיקים במחלוקת בלי טעם ולא ריח וכל כוונתם לא לשם שמים, אם היו צריכין לשאול כל יחיד ויחיד בפרט בקהילות הגדולות, לא היו מסכימים לעולם על חזן אחד... לכך טוב וישר הוא שבוררין ברורים למנות שליח צבור על פי רוב פורעי המס שביניהם אפילו פסולים עמהם, ואפילו אם יהיו הרבה יחידים כנגדו הולכים אחר הרוב משום תקנת הקהילות".[30]

בחירה בנוהל פגום פוסק המהרש"ם: "וגם במקצת מקומות שנהגו למנות פרנסים מן הערכאות על פי רוב חתימות... וזה בודאי לא הוי רוב על פי דין... ואולי יש לומר... דעכשיו נשתנו המנהגים... דגם בזה נשתנו המנהגים, וכיון שנהגו לברור המנהיגים בדרך זה שוב מהני עשייתם מכח המנהג".[31]

בחירות פרנסים הן על פי רוב רגיל ולא פה אחד.[32]

התמנו פרנסים פסולים[33]

התעלמו מדעת מרא דאתרא[34] כותב מהרלב"ח: "מעשה שהיה כך היה. כי בעיר אחד נתקבצו כל אנשי הקהל יצ"ו בבית הכנסת שלהם לברר אנשי המעמד להיות רואי כל צורכי הקהל כמנהגם. ובהיות כי לא היו מוסכמים בברירה, והיה ביניהם חילוק, עלתה ההסכמה ביניהם לחלות פני החכם מהקהל קדוש יצ"ו שהוא יהיה הבורר. וענה החכם ואמר: יותר טוב הייתי חפץ שאתם תעשו הברירה ולא תטריחו אותי לדבר זה כי אני יודע שאנשי השכל שביניכם, אם אברור אותם לאנשי המעמד יתרעמו עלי; והאחרים, שתופסים המינוי בקהל בכבוד גדול, אם לא אברור אותם גם כן יתרעמו ממני...".[35] מהר"ח פאלאג'י כותב: "ובאו אלי

הטבעי ודרך ארץ. נראה להוסיף, כי כאשר פרנסים פועלים שלא לשם שמים, הם עלולים לפגוע באזרחים, ראה סעיף מז הערה 19. כיום חשש זה קטן מבעבר בשל מחויבות המדינה לשמור על זכויות אזרח. עוד נראה להוסיף כי מכמה סיבות אין כ"כ נ"מ בימינו באיזה שיטה נבחרים הפרנסים, ראה סעיף קט הערה 23. על תוקף החלטות של פרנסים שאינם ראויים ראה סעיף קלט.

30 לבוש התכלת נג כ. וראה שו"ת משאת בנימין ז: "... מאחר שנהגו כך מכמה שנים שבוררין שמאים ע"פ רוב הקהילה. ואף על פי שיש ביניהם קרובים אין מדקדקין בכך כאשר מבואר בשאלה. א"כ מנהג כזה מבטל ההלכה...". וראה מ"ב סימן נג ס"ק נג.

31 משפט שלום, קונטרס תיקון עולם סימן רלא ו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קכ משנת ת"ל לפ"ק: "התמנות אמטין שנתמנו על פי הרוב יעשה דוקא על פי פתקין ולא בעל פה...". וראה הרב הדאיא, "רוב דעות במו"מ בכתב", התורה והמדינה ט - י תשי"ח - תשי"ט עמ' מג - מח.

וראה שו"ת מהרש"ם א י שמעיקר הדין יש תוקף רק להחלטה שהתקבלה ברובו מתוך כולו, ראה סעיף קלז ובעיקר הערה 20. כמו כן, לדעת המהרש"ם בתשובה הנזכרת שם, מועמד אינו יכול להסתפק ברוב קולות המשתתפים בהצבעה, כפי שנדרש על ידי דינא דמלכותא שם, ועליו לזכות ברוב קולות של בני העיר.

32 על הדעות השונות בענין זה ראה סעיף קכח.

33 ראה סעיפים קט קיט.

34 ראה סעיף קיח. וראה חידו"א בבלי סוטה מ א ד"ה גב' אמר איהו וכו': "אבל מן הראוי שהלומדים והרבנים בעצמם יבררו להם ראש כמו שהיה בדורות הראשונים...". וראה ספר התקנות בעריכות שלום בר אשר עמ' 343 – 345, תקנה משנת תק"י, שרק בית דין ממנה את גבאי בית הכנסת.

35 שו"ת מהרלב"ח לח.

לחלות פני שאנכי אהיה הממנה הממונים חדשים ואנכי לא הייתי רוצה מכמה סיבות ובפרט כי כח כל הציבור הם בידם...".[36]

החלטות התקבלו בנוהל פגום[37]

גם הסוברים שיש תוקף מחייב להחלטות פרנסים שנבחרו כנציגי מפלגות מודים שלפרנסים אלו יש סמכויות מופחתות.[38]

החוקת עולם פוסק שראוי לטפח משטר רב מפלגתי: "... אבל יען כי לעשות אגודה אחת במדינה לא נכון כי מזה נמשכת לממשלת אלימות, כי הן האגודות הפוליטיות והן האגודות הדתיות והספרותיות כל שבחן הוא ברבוין ולא שאחת תהיה המכריעה וזוהי הדרך הדימוקראטית. ודימוקראטיה זו היתה לנו ויש לנו גם בממשלת התורה".[39]

נשארה בעינה הדרישה מכל בוחר ובוחר ומכל פרנס ופרנס לפעול תמיד לשם שמים.[40] כותב הרב נבנצל: "במחנה הרוצה במלכות ה', למשל, יש הטוענים שהמדינה תועיל למטרה זו, ויש הטוענים שהמדינה מפריעה. יש התומכים בגיוס בני הישיבות ויש המתנגדים. יש מי שאומר הלל עם ברכה ביום העצמאות, או הלל בלי ברכה, או לא הלל ולא ברכה, ושאר דעות מדעות שונות, וכל אחד עם השקפתו המיוחדת. אבל היעד המשותף לכולם, מן הקצה אל הקצה, הוא מלכות ה' שתתגלה במהרה בימינו... יכול כל אחד לבחור את הקרוב להשקפתו ולליבו".[41]

---

36 משא חיים תורת המנהגות קכח.

37 ראה סעיף קלז. פעמים רבות מצאנו שהפוסקים לא מחו על קיומם של מנהגים שלא מן הדין, שהתקבלו בעניני הנהגת הציבור, ראה משפט שלום, קונטרוס תיקון עולם ו. הם השלימו עם מנהגים שלא מן הדין גם בבתי הדין ראה לדוגמא שו"ע חו"מ ז יב; שו"ע חו"מ לג יח; שו"ע חו"מ לז יח; שו"ת שארית יוסף מ. נראה שההחלטה להסכים בדיעבד להסדרים שלטוניים שיש בהם פגמים דומה לקבלת עצת יתרו שמשה רבינו לא ידון בעצמו אלא ימנה דיינים, זאת למרות שמבחינה עקרונית היה רצוי לנהוג אחרת. היא אף דומה לעצת יתרו במובן זה שהתקבלו אצלנו סדרי שלטון שהיו מקובלים בקרב אומות העולם. וראה במבוא הערה 30.

38 ראה סעיפים קט קנ. וראה שו"ת מהרש"ם א י, על סמכות פרנסים כיום למכור בית כנסת.
וראה שו"ת דברי מלכיאל ה רל: "נראה דאף דבדין אסור לאחד לומר שהוא חולק על השנים בדין והוי הולך רכיל... מכל מקום בפשרה ובזבל"א מותר לעשות כן דהא יודע שכל אחד מצדד בזכות מי שבירר אותו...".
וראה פלא יועץ ערך ברורים שכותב בפירוש שגם בוררים אינם רשאים לומר מי היה בדעת מיעוט.
נראה לומר, שאפילו מי שסובר שפרנסים אינם חייבים להמלך באדם חשוב, יודה שבמשטר רב מפלגתי בעינן הסכמת אדם חשוב לכל החלטה, וראה סעיף קכט הערה 22.

39 חוקת עולם ב עמ' 363. וראה אגרות הראיה א אגרת רכז, ודבריו הובאו בסוף סעיף מג. וראה סעיף ריז הערה 19.

40 ראה מנחת חינוך פא א, שגם בקבלו עליהם פסולים לדון אסור לדיינים להטות את הדין. וראה סעיף מז. ראה The Constitution of Liberty עמ' 105, שקביעת אוכלוסיית הבוחרים היא במדה רבה שרירותית, ולדעתו אין הצדקה שפקידות ציבורית וכל הנהנים מקופת הציבור ישתתפו בבחירות.

41 שיחות לספר בראשית יד. כיו"ב ראה התורה המשמחת עמ' 251 בשם הרש"ז אויערבאך. וראה שו"ת דברי חיים תשובות נוספות סימן טז: "שגורה בפי כי עיקר החסידות לעשות רצון צדיק הדור, ולא כאנשים המהתלים ומשחקים במי שאינו נוטה אחר רבו שהוא בחר בו, כי שגור בפיהם שאין קדוש רק רבם ושארי צדיקי הדור מחרפים ומקללים, ובאמת אין זה דרך חסידות רק דרך אפיקורסת, ובאמת אנשים האלה חסרו דעת ושכל, ולבב אנוש אין להם כידוע...".

הפרנסים אינם רשאים לפעול לטובת בוחריהם בלבד, ועליהם לפעול להגשמת כלל יעודי התורה.[42]

כאשר עומדות על הפרק הכרעות גורליות מן הראוי לנציגים להמלך בבוחרים.[43]

כל חבר מפלגה מצוה לכבד חברי מפלגות אחרות. כותב הרב מאיר בר אילן: "... אפשר לשנוא איש את רעהו גם בלי כל מפלגתיות ואפשר, וגם מן הצורך, להיות מפלגתיים ולקיים 'ואהבת לרעך כמוך' בכל לב".[44] כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "חלילה לנו להגדיר בכללה את האופוזיציה שאינה מבקשת את טובת הארץ אלא עוסקת בחיפוש מומים והבלטתם. ההדרכה הנבואית של דבר ה' אל זכריה 'ואיש את רעהו אל תחשבו בלבבכם' חיובית וקיימת היא, לא בלבד ביחסי האישים היחידיים בין אחד לחברו, אלא לא פחות מזה, ועל אחת כמה וכמה, ביחסי הגופים הצבורים שבתוכנו. ההדרכה התורנית... 'הוה דן את כל האדם לכף זכות'... כוללת את הרבים ואת הגופים הצבוריים".[45]

גם כאשר פרנסים מתמנים על בסיס מפלגתי יש תוקף רק להחלטות שהן לחיזוק הדת ולתיקון העולם.[46]

קיומן של מפלגות אינו פוטר מהמחויבות להמשיך ולחפש דרכים אשר תשפרנה את התנהלות כלל המנהיגים ובפרט את התנהלותם של פרנסים המייצגים מפלגות של יראי שמים.

בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג.[47] מסתבר, איפוא, שתהיינה התאגדויות שונות של הציבור,[48] ובכלל זה התאגדויות המשפיעות על ההחלטות השלטוניות.[49] עם זאת, חזקה על המלך המשיח ופרנסיו, שיתעלו להתעלות מעל אינטרסים צרים. כותב הראי"ה קוק: "אמנם צד האומה הוא בעל מעלות ומפלגות שונות, וזהו אושר האומה והצלחתה בהיותה מרובה בפלוגות, ובלבד שהכל יכוונו לבם למקום אחד".[50]

---

42 ראה סעיפים כז – לא מו. וראה פלא יועץ ערך ברורים.

43 ראה סעיף לח הערה 23. וראה עתון שערים מיום כ"ז סיון תשי"ד עמוד השער: "... הח' איידלמן... סיפר בקצרה על 'מאורעות פתח תקוה' בהדגישו, כי פא"י הסתמכה על דברי החזון איש שהורה להם: 'בבואכם לבחור בין הימין והשמאל שאלו לדעת בוחריכם' ". דברי החזו"א, שבאותה עת כבר הלך לעולמו, נאמרו כהנחיה כללית, ולא בנוגע ל'מאורעות פתח תקוה'. תודה לד"ר חיים שלם שהפנה את תשומת לבי למקור זה. וראה סעיף קכה הערה 23.

44 מכתב בכת"י מיום עש"ק פרשת שירה התרצ"ד לבנו ד"ר טוביה בר אילן.

45 לנתיבות ישראל ב עמ' רכו.

46 ראה סעיפים לח קלט.

47 ראה סוף סעיף נב. וראה שם שהראב"ד חולק.

48 על התאגדויות ראה סעיף רכט.

49 על אפשרות שליד המלך המשיח יפעל גוף מייעץ שבו יושבים נציגי ציבור ראה סעיפים סד צה.

50 עין איה ברכות ב פרק תשיעי סח.

קכב. מנוי רבנים, דיינים ומורי הוראה

רב מדינה מנוי רב מדינה מוטל על אזרחי המדינה ועל פרנסיהם. במעהרין תקנו: "והרב מדינה נר"י יתקבל דוקא בוועד התחדשות ראשי מדינה ומבוררים מדינה יצ"ו".[1]

מרא דאתרא מנוי מרא דאתרא מוטל על תושבי העיר. במקומות אחדים תהליך הבחירה בוצע על ידי הצבעה באסיפת כל הקהל. החקרי לב מעיד: "מנוי מרביץ תורה שיהיה בעצת כל פורעי המס (מערך עשר ולמעלה)... רובם מתוך כולם".[2] במקומות אחרים הפרנסים הם שהיו ממנים את הרבנים. במעהרין תקנו: "קבלות רב וחזן ושמש על פי ל"א אנשים כנהוג בכמה קהלות קדושות".[3] בוירונה תקנו: "יושם פארט מצד השלשה פרנסים... לבחור מתוך הק"ק יצ"ו ששה אנשים אצל השבעה הנבחרים כבר, אשר עליהם יהא מוטל לבקש אלוף דורש ומלמד ומדריך העם בדרך הישר... וכל אשר יעשו ויתנו עמו בכמות ואיכות יהיה עשוי ויחוייבו כל בני הק"ק יצ"ו לקיימו כאילו נעשה בהסכמת כל בני הק"ק יצ"ו".[4] בטיקטין החליטו: "בהתאספות האלופים רוזנים קצינים ראשים ומנהיגים בצירוף העדה הקדושה לקבלת הרב למז"ט לקהלתינו יצ"ו...".[5]

דיינים מצות מנוי דיינים סמוכים מוטלת על הצבור,[6] אולם נחלקו הדעות מי ממנה אותם בפועל.[7]

הרמב"ם פוסק: "ואין עושין סנהדרי קטנה לכל שבט ושבט ולכל עיר ועיר אלא על פי בית דין של שבעים ואחד".[8]

לדעת האברבנאל, העומדים בראש השבטים ממנים את הדיינים בערים.[9]

השלחן ערוך פוסק: "... דזהו בכלל דינא דמלכותא להושיב דיינים ושופטים מי שירצה".[10] לדעת הרב ז'ולטי מלך ממנה רק בתי דין של שלושה דיינים.[11]

---

1 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קמה.

2 חקרי לב ב יו"ד נדרים ריז דף פא סימן מט.

3 תקנות מדינת מעהרין, ועד קרעמזיר תמ"א לפ"ק תב. וראה משא חיים מערכת מ אות עו, שבאיזמיר בתקופות מסוימות כלל הציבור בחר ברב ובתקופות אחרות רק טובי העיר.

4 פנקס קהל וירונה א תכ.

5 פנקס קהל טיקטין 486.

6 ראה ספר החינוך תצא. וראה אברבנאל ריש פרשת שופטים: "והנה אדון הנביאים ביאר בזה שהשופטים שיהיו בישראל שאין ראוי שימנה אותם המלך ולא יהיו מידו אבל שהעם ימנו אותם רוצה לומר שכל שבט ושבט ימנה את השופטים הראויים בכל עיר מעריהם". יש להעיר, שבמצוה תצז העוסקת במנוי מלך כותב ספר החינוך שהמצוה מוטלת רק על הזכרים ואילו לגבי מנוי דיינים אין הוא כותב על מי מוטלת המצוה. על המצוה למנות דיינים ראה סעיף כג.

7 ראה סעיף קיג.

8 רמב"ם סנהדרין ה א. וראה בבלי סנהדרין טז ב: "כדאשכחן במשה דאוקי סנהדראות ומשה במקום שבעים וחד קאי".

9 ראה אברבנאל דברים טז יח ד"ה הכונה השניה. לשיטתו צ"ל שבית דין הגדול ממנה דיינים בכל עיר רק העומדים בראש השבט אינם ממנים. וראה מרגליות הים סנהדרין ב א אות לז.

10 שו"ע חו"מ ג ד בהגה. וראה שו"ת הרמ"א עג שהדברים אמורים גם בארץ ישראל. וראה סמ"ע ס"ק יז: "מיהו צריך שיהא גמיר וסביר...". וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 10: "ברם ברמב"ם... כתוב: 'כל סנהדרין או מלך או ראש גולה שהעמידו להן לישראל דיין שאינו הגון וכו'... מכאן משמע שהכח הראשוני למנות דיין הוא ביד הסנהדרין הגדולה אלא שהיא יכולה למסור כח זה ביד המלך". וראה שו"ת

לדעת הרב פרלא, תושבי העיר הם הממנים בית דין של שלושה: "... דאין צריך למנותו ע"פ ב"ד של שבעים ואחד. אלא העיר עצמה מעמדת ב"ד של שלשה".[12]

אין חובה להמלך בנביא לפני מנוי דיינים.[13]

בהעדר שלטון מרכזי, על כל קהילה למנות לעצמה דיינים.[14]

כאשר אין דיינים סמוכים, יושבים בדין רק שלושה דיינים.[15]

בתקופת התלמוד היו הדיינים מתמנים על ידי השלטון המרכזי. בבבל הם היו מתמנים על ידי ריש גלותא ואילו בארץ ישראל - על ידי הנשיא.[16]

בתקופת הגאונים ראשי הגולה מינו חלק מהדיינים ואת שאר הדיינים מינו ראשי הישיבות.[17]

בתקופה יותר מאוחרת מינו ראשי הישיבות את כל הדיינים. כותב ספר תשובות הגאונים: "כך ראינו כי המנהג בבבל שבית דין הגדול הן ממנין דיאנין בכל פלך ופלך וכותבין לו לדיאן איגרת רשות וקוראין אותו בלשון ארמית פתקא דדיאנותא".[18]

בקהילות הפרנסים מינו את הדיינים בדרך כלל. פוסק הרדב"ז: "ובוררין להם הצבור מי שראוי לכך וממנין אותו לדיין עליהם וכיון שהם בוררין אותו הוי כאלו קבלוהו עליהם כולם אפילו אותם שלא היו בשעת הברירה שהרי הוברר מטובי העיר במעמד אנשי העיר".[19]

מורה הוראה מנוי מורה הוראה מוטל על תושבי העיר, בדרך כלל הפרנסים מינו את מורי ההוראה.[20]

עמוד הימיני ג ו: "... בתפקיד המלך מונה הרמב"ם 'לעשות משפט'... ומכח שררה זו... יש לו למנות שופטים כמו הסנהדרין". וראה דברי הימים ב יט ד - ה: "ויש יהושפט בירושלים... ויעמד שפטים בארץ בכל ערי יהודה הבצרות לעיר ועיר". וראה דברים טז יח: "שפטים ושטרים תתן לך בכל שעריך...", ומבאר הראב"ע: "וכן מצאנו שעשה יהושפט". וראה רמב"ם סנהדרין ד ז שדוד המלך סמך שלשים אלף זקנים ביום אחד, והלח"מ מעיר שם שהגירסא בירושלמי היא תשעים אלף. ולכאורה יש לומר שרק מלך שהוא בעצמו סמוך רשאי לסמוך דיינים ולמנותם, אולם מצאנו שריש גלותא מינה דיינים גם לאחר שפסקה הסמיכה מישראל ועדיין צ"ע. מסתבר שמלך ישראל שאינו דן גם אינו ממנה דיינים.

11 ראה משנת יעבץ חו"מ ז ח.

12 ביאור על ספר המצוות לרס"ג מנין שישים וחמש הפרשיות פרשה א. וראה ערוך השלחן חו"מ א יח שמצוה להעמיד בכל עיר ועיר, בין בארץ ובין בחוץ לארץ בית דין של שלושה. הוא אינו מפרט מי מצווה להקים את בתי הדין העירוניים. וראה הערה 26.

13 ראה סעיף קיג.

14 ראה סעיף כג. וראה שו"ת שבות יעקב ב קמג.

15 כשאין דיינים סמוכים לא דנים דיני נפשות, ראה סעיף רצז. וראה סעיף כב הערה 15.

16 וראה ספר החינוך תיד, שמצות מנוי דיינים מוטלת על בית הדין הגדול ועל ריש גלותא, וצ"ע אמאי לא כתב שגם מלך ממנה דיינים.

17 ראה בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד פרק ד.

18 תשובות הגאונים - הרכבי קפ.

19 שו"ת רדב"ז ג תקט. וראה ישו"ש ב"ק פרק תשיעי ז; שו"ת חוות יאיר קנו. ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא, החלטה ט משנת שפ"א לפ"ק; החלטה כו משנת שפ"ז; החלטה תקעו משנת תל"ז. לפ"ק. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה החלטה יד משנת של"ח לפ"ק.

20 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה ד משנת שפ"א לפ"ק.

בעיר שיש בה מרא דאתרא יש למנות דיינים ומורי הוראה בהסכמתו.[21]

לבחירת רב ראשי, מרא דאתרא דיינים ומורי הוראה צריכים להסכים גם רב בנין החכמים.[22] פוסק מהרשד"ם: "ואם לענין ממון הקהל הקפיד שיהיו הנקבצים מבעלי כיסים לא משאר בעלי בתים, בדבר הצריך לידיעת התורה יכנסו במנין עמי הארץ? אסור לעלות דבר כזה על לב".[23]

במעהרין החליטו: "גם באותן הקהילות שיש להן קצבה כמה אנשים יהיו בקבלות הרב, מחוייבים להיות בשעת מעשה כל המורינות מפורעי מס".[24]

לכל מנוי צריכים להסכים רב מנין התושבים, שהרי אין ממנים פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכים בציבור תחילה.[25]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לנוהל בחירת רבנים, דיינים ומורי הוראה.[26]

*

כיום קיימים מנהגים שונים בנוגע לשיטת מנוי שופטים.[27] במדינות אחדות המנוי פוליטי ובאחרות לא. בכמה מדינות קיים גוף בוחר המורכב מנציגים פוליטים ומנציגים שאינם פוליטים.

נהלים שונים אלה באים לידי בטוי בחוקות. בסלובקיה בית הנבחרים ממנה את השופטים לאחר שהממשלה ממליצה עליהם.[28] פאראגוואי בית המשפט העליון ממנה שופטים בעקבות

---

21 ראה ערוך השלחן יו"ד רמב כט; שו"ת ציץ אליעזר ה ד.

22 ראה סעיף קל. וראה סעיף קיח שלמנוי הפרנסים צריכים להסכים החכמים ומרא דאתרא.

23 שו"ת מהרשד"ם יו"ד רכז.

24 תקנות מדינת מעהרין, ועד קרעזמיר תנ"ד לפ"ק תנה (יג). על מורנו ראה סעיף יז הערה 19.

25 ראה שו"ת הרשב"ש תריא: "ובענין דיינות, דבר ברור הוא שאין להעמיד על הצבור אלא דיין הגון... אבל זו אינה אלא במעמידן על הצבור שלא ברצונם... וכך הם דברי הרמב"ם ז"ל, כל סנהדרין או מלך או ראש גולה שהעמידו להן לישראל דיין שאינו הגון ואינו חכם בחכמת התורה וראוי להיות דיין... הרי זה שהעמידו עובר בלא תעשה וכו'... ולכשתתבונן בה תמצא שלא נאמרו הדברים אלא במעמידו על הצבור שלא ברצונם". עולה מדבריו, שלמלך ואפילו לסנהדרין יש רשות למנות שופט גם בניגוד לרצון הציבור. וצ"ע. וראה סעיף קיב הערה 51.

26 כאשר יד ישראל תקיפה עדיף שהשלטון המרכזי יסדיר את מנוי הדיינים בערים. מנוי כזה יבטיח מנוי דיינים יותר איכותיים ויבטיח יותר תיאום בין בתי הדין בכלל המדינה, ראה סעיף קמב. וראה הצעת החוקה, תחוקה לישראל על פי התורה עמ' 5 – 16 סעיף 74: "כל השופטים... יתמנו על ידי נשיא המדינה על פי הצעת שר המשפטים... שופטי בתי הדין הדתיים יתמנו על ידי נשיא המדינה, על פי הצעת שר הדתות, אשר ישים על לב את המלצת המועצה הדתית העליונה של אותה עדה". וראה שם עמ' 46, הערת הרב אונטרמן שהוא מתנגד לתת סמכות כה רחבה לשר הדתות ומציע שיתמנו רק דיינים המומלצים על ידי הרבנות הראשית. על השאלה מי ממנה את בית הדין הגדול ראה שו"ת משפטי עוזיאל ד חו"מ ב.
מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שמקובל עליהם שהשופטים והדיינים מתמנים על ידי השלטון המרכזי ולא על ידי השלטון המקומי.

27 על שיטות מנוי שונות ראה ב EB (2008) court, Court structure and organization, Professional judges in the civil-law tradition, ושם Professional judges in the common-law tradition.

המלצת מועצה משפטית.[29] בארגנטינה הנשיא ממנה את השופטים על פי המלצת המועצה המשפטית ובהסכמת הסנאט.[30] בגרמניה הנשיא ממנה את השופטים הפדרליים.[31]

החוקות השונות קובעות אפשרויות שונות למנוי שופטי בית המשפט העליון ושופטי בית משפט לחוקה. בבלגיה המלך ממנה את השופטים השונים מתוך רשימות שחלקן מוגשות לו על ידי בית הנבחרים, וחלקן על ידי שופטים ועל ידי נציגי האיזורים.[32] בארצות הברית ובארגנטינה הנשיא ממנה את שופטי בית המשפט העליון אך הוא זקוק לאישור הסנאט.[33] בסלובקיה הנשיא בוחר את שופטי בית המשפט לחוקה מתוך עשרים מועמדים שמציע לו בית הנבחרים.[34] בצרפת ובגרמניה שופטי בית המשפט העליון נבחרים חלקם על ידי בית הנבחרים וחלקם על ידי הסנאט.[35] באיטליה השופטים מתמנים על ידי מועצה משפטית.[36]

---

[28] ראה ICL חוקת סלובקיה 145 ששופטים מתמנים על ידי בית הנבחרים ובהמלצת הממשלה.

[29] ראה ICL חוקת פארגוואי 251 ושם סעיף 262.

[30] ראה ICL חוקת ארגנטינה 99 4.

[31] ראה ICL חוקת גרמניה 60 (1).

[32] ראה ICL חוקת בלגיה 151 (1).

[33] ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ב פסקה 2 ב. וראה ICL חוקת ארגנטינה 99 4.

[34] ראה ICL חוקת סלובקיה 134 (2)

[35] ראה ICL חוקת צרפת 67 (2) וחוקת גרמניה 94 (1).

[36] ראה ICL חוקת איטליה 104.

פרק כג. הדחת מלך ופרנסים

קכג. מלך

אחדים מן הראשונים אינם דנים כלל בהדחת מלך.[1]

האברבנאל סובר, שלעולם אין מדיחים מלך: "האמנם בהיות המלך רע ובליעל צריך לחקור האם ראוי לעמו שימרדו בו ויסירוהו מהמלוכה... ואני דברתי בדרוש הזה לפני מלכים עם חכמיהם והוכחתי שאינו מהראוי ושאין יכולת לעם למרוד במלכם ולהסיר ממשלתו ומלכותו אף שירשיע על כל דבר פשע. ועשיתי על זה שלש טענות:

האחת, שהעם בהמליכם מלך כורתים לו ברית לשמור ולעשות דבריו ומצוותיו, לכן היה המורד במלך חייב מיתה בין שיהיה מלך צדיק או שיהיה רשע...

והטענה הב' כי המלך בארץ הוא במקום הקב"ה בעולם ולכן היה מסור אליו היכולת המוחלט... ולכן אין ראוי להמון העם שישלחו יד במלכם להסירו ממלוכה כי היה זה רב ידו לו כשולח ידו בכבוד אלקים...

הטענה הג' מיוחדת לישראל... ובהיות שבחירת המלך אינה ביד העם כי אם ביד השם יתברך, כמו שנאמר 'שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלוקיך בו' לכן לא היה ראוי שהם שלא נתנו לו המלוכה יסירוה ממנו כי אם השי"ת שהוא מהקם מלכין... הנה לא נתן להם הש"י רשות למרוד בו ולהסירו ממלוכה... כי אם שיצעקו אל ה'...".[2]

---

[1] ראה רש"י סנהדרין טז א ד"ה דבריו של גדול: "דינו של בעל שררה נשיא וכהן גדול". רש"י אינו מזכיר כלל שבית הדין דן גם דינו של מלך. וראה רמב"ם סנהדרין ה א, המונה את המקרים שהם בבחינת ה"דבר הגדול" הנדונים בבית דין הגדול, ואינו דן על האפשרות שידונו מלך שחייב מיתה. וראה רמב"ם סנהדרין יז ט, שראש הישיבה שחטא מלקים אותו ואינו חוזר למעלתו ומלך שחטא אינו נדון כלל.

[2] אברבנאל דברים יז יד. וראה פירושו לשמואל ב ריש פרק כד. על הטענה הראשונה יש להשיב, כי גם המלך כורת ברית לעם - ראה סעיף ד - ובמקרה שצד אחד מפר ברית גם הצד השני אינו חייב לשמור עליה, ראה סעיף קלה הערה 6. לפי הטענה השניה רק המון העם אינו רשאי לשלוח יד במלך אולם בית דין הגדול בודאי רשאי לעשות כן. על הטענה השלישית יש להעיר שהקב"ה מהקם מלכין אולם גם משפיל גאים ואין איסור הלכתי להדיח את מי שראוי להדיחו. וראה פירוש האברבנאל לשמות לב, בביאור תפילת משה רבינו. וראה שו"ת ציץ אליעזר יב סד, שמשמעות דברי חכמים שאין מעל גבי המלך אלא ה' אלוקיו היא, שאסור להדיח מלך אפילו אם הוא רשע ופושע. נראה לדחות את דבריו. ראה בבלי הוריות יא ב, שלדעת רבי חייא נשיא אינו מביא שעיר משום שהוא כפוף לריש גלותא שבבבל. ולכאורה היה לו לטעון שנשיא כפוף לחכמי ישראל שלכולי עלמא רשאים להדיחו! מכאן שהאפשרות להדיח את מי שסרח אינה שוללת את העקרון שאין מעל המלך אלא ה' אלוקיו. גם לא מסתבר שאפילו לבית דין הגדול אין סמכות להדיח מלך הרוצח חפים מפשע, שבגד בעמו וכיו"ב. וראה צפנת פענח הוריות י א ד"ה פרט לנשיא שנצטרע, שאין להדיח את מלכי בית דוד שכן יש להם הבטחה שיהיו לעולם. אולם צ"ע לשיטה זו, מדוע לא ניתן להדיח מלך שחטא ולמנות במקומו את יורשו. וראה שו"ת עמוד הימיני ז ט שאי אפשר היה להדיח את דוד משום שנמשח, וראה הערה 18. על מלך משוח ראה סעיף לג הערה 2.

ויש סוברים, שמהנימוקים הבאים מדיחים מלך

א. פגיעה ברבים או ביחיד הרד"ק כותב: "אבל אם היו הורגין וגוזלין שלא במשפט היו ישראל מורדין בו כי לא היו מניחים מלך עליהם אם לא יעמיד ארץ במשפט".[3]

סיכון העם[4]

ב. עבירה חמורה המנחת חינוך כותב: "מלך שהרג נפש בשגגה בודאי תיכף מורידים אותו".[5] פשיטא שהוא הדין למלך העובר עבירה שחייבים עליה מיתה.[6] לדעת האבני נזר, מלך שלקה מודח מתפקידו.[7]

הכשלת הציבור בעבירות או מניעתו מקיום מצוות[8]

ג. סרח כותב רלב"ג: "ואם היה המושל מטה המשפט בעבור תרומה שיפריש לו... הנה לא יקרא זה האיש מלך כי אין כמוהו ראוי להיות מלך".[9]

ד. אי מלוי התפקיד כותב הרלב"ג: "הנה כל חכמי ישראל הסכימו בזאת העצה כי גם האמינו בדברי אבשלום אל העם שאין אביו רוצה לעשות דין ומשפט לאחד מהבאים לפניו...".[10] ספר הררי קדם כותב: "דמדיני המלוכה שילחם מלחמות ה'... אבל אם אינו לוחם מלחמות ה' אינו מלך ומעצמו מסתלק מן המלוכה".[11]

ה. העדר תמיכה ציבורית כותב הקרן אורה: "... דהדבר תלוי בעם וכל שקבלו אותו למלך מחוייבים לסור אל משמעתו וגם בהם הדבר תלוי להורידו מגדולתו".[12] פוסק הרב הרצוג: "אם אין רוב ישראל מרוצים בו יכולים לסלקו מן המלכות".[13]

---

[3] רד"ק מלכים א כא י. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד ט. וראה שמואל ב טז ז: "צא צא איש הדמים ואיש הבליעל", ומבאר המצודת דוד: "ר"ל צא ממלכותך אתה האיש השופך דמים כאומר הנה בעצתך נהרג אבנר ואיש בושת...". במקרה שיש עילה להדיח מלך יש לדון מה הדין אם היה רק כשלון חד פעמי, ואכמ"ל.

[4] נראה לומר, שגם לדעת האברבנאל רשאי העם להדיח מלך המסכן אותו. וראה דברי הימים ב כה כז: "ומעת אשר סר אמציהו מאחרי ה' ויקשרו עליו קשר בירושלים", ומפרש רש"י שם: "... לפי שנתגרה במלך ישראל". וראה בבלי ברכות סב ב: "אמר לו דוד לשאול: מן התורה בן הריגה אתה שהרי רודף אתה". יתכן, שלדעת הסובר, שדוד נענש על שביזה את הבגדים, אסור היה לדוד לשלוח יד במשיח ה', למרות שהיה לו דין רודף, וצ"ע.

[5] מנחת חינוך מצוה תי ס"ק כד. וראה חמדת ישראל משפטים ו. לעומתם ראה שו"ת הרדב"ז ב תשעב, שמלך שהרג בשגגה אינו גולה.

[6] ראה ירושלמי עבודה זרה א א. וראה ילקוט שמעוני נביאים קנא: "ואחיתופל יעץ לאבשלום שיהרוג לאביו והוא ישב עליו בדין על שעינה נשי אביו ואני הורגו ומולך אני". וראה משך חכמה במדבר יח ז. מסתבר שהאברבנאל מודה שניתן לשפוט מלך שעבר עבירה באופן אישי אפילו אם כתוצאה מהעונש הוא לא יוכל למלא עוד את תפקידו.

[7] ראה שו"ת אבני נזר או"ח שצא. וראה בבלי סוטה כא א שדואג (שהיה ראש סנהדרין כמבואר בילקוט שמעוני נביאים שמא) ואחיתופל (ראה שו"ת רדב"ז ז לג שהוא היה חבר בסנהדרין) רדפו אחר דוד מתוך הנחה שאלקים עזבו לאחר שהוא בא על אשת איש. מכאן שלדעתם ניתן להדיחו. הערת הרב נבנצל: "היכי משמע?"

[8] ראה דברי הימים ב כא יא: "גם הוא עשה במות בהרי יהודה, ויזן את ישבי ירושלם וידח את יהודה".

[9] רלב"ג משלי כט ד. וראה אסתר רבה פתיחתא ט: "רשב"ל אומר נוח להן לבריות להגדיל להן כנפים ולפרוח באויר, ואל ימסרו וישתעבדו תחת יד מלך חנף".

[10] רלב"ג שמואל ב יז ד. המלבי"ם על שמואל ב טו ב מבאר מה היתה התלונה על דוד: "... שהמלך לא ישמע משפטי העם, מזקנותו או מעצלותו".

[11] הררי קדם סימן קפז. וראה שם: "... ששאול עצמו קדם וסילק עצמו בידים מן המלוכה על ידי שלא נלחם מלחמת ה' ". על תפקיד המלך ראה סעיף ח הערה 1.

[12] קרן אורה בבלי הוריות יא א ד"ה יכול נשיא כנחשון. הערת הרב נבנצל: "מלכי ישראל ודאי לא קבלו הסכמת ב"ד הגדול שבירושלים, וגם לא הכירו בסמכותו".

השם משמואל חולק על כך ופוסק: "אלא ודאי דאין אחר המינוי כלום [זולת שסרח] אבל אין מי שגדול ממנו הן סנהדרין הן רוב ישראל שיהי' ביכולתם לסלקו דאם הי' כן, לעולם הי' מתכפר בשעירה כהדיוט, שלעולם יש ע"ג ממשלה היינו רוב ישראל".[14]

ו. מרד פוסק האבני נזר: "... ובאמת מלך גופי' אף לאחר שהמליכוהו אם מרדו בו רוב ישראל אין עליו דין מלך".[15]

העם רשאי להתנות עם המלך עובר למנויו, שהוא יודח במקרים נוספים.[16]

בית דין הגדול ממנה מלכים ומשום כך מסתבר שרק לו הסמכות להדיחם.[17] כיוצא בזה, לבית הדין הגדול סמכות להכריז על סיום כהונתו של מלך.[18]

החלטה בדבר הדחת מלך צריכה להעשות במתינות רבה.[19] לעיתים, בחשבון כולל, טובת הכלל וטובת המדינה דורשות שלא להדיח פרנס;[20] לאחר הדחת מלך רשע עלול לעלות לכס המלוכה רשע גדול ממנו,[21] עלולה להתפתח מלחמת אזרחים, אויבי ישראל עלולים לנצל את המשבר השלטוני לנצל את המצב וכד'. הדחה אף עלולה לגרום לחילול השם בעיני אומות העולם.[22]

---

13 תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 27. וראה תפארת ישראל על משנה הוריות ג ס"ק ד; שו"ת אבני נזר יו"ד שיב ס"ק טו. וראה סעיף סב הערה 6.

14 שו"ת אבני נזר שם ס"ק כז. וראה רמב"ם כלי המקדש ד כא: "ואין מורידין לעולם משררה שבקרב ישראל אלא אם סרח". משמע כשיטת השם משמואל. החידו"א בבלי סנהדרין כ ב מבאר את חטא העם: "לפי שהקדימו לבקש הדבר על ידי שמואל שהיה שופט אותם וכאלו בו מאסו וכמ"ש וירע הדבר בעיני שמואל וגו' ויאמר ה' אל שמואל וגו' כי לא אותך מאסו כי אותי וגו' ודו"ק". על חטא העם ראה סעיף צו הערה 29.

15 שו"ת אבני נזר יו"ד שיב אות טו. וראה מלכים א ב כח: "והשמועה באה עד יואב כי יואב נטה אחרי אדניה ואחרי אבשלום לא נטה וינס יואב...", ומבאר רד"ק: "... פחד על עצמו... כי אילו נטה אחרי אבשלום ולא נטה אחרי אדוניהו לא היה לו לפחד שכיון שכל ישראל היו רוצים להמליכו לא היה מרד שיתחייב מיתה...".

16 ראה סעיף ד.

17 ראה משך חכמה במדבר יח ז: "לפי מה דמשמע מיומא נג, דעוזיה הקטיר קטורת במזבח, אמאי לא המיתוהו לפי זה?... ונראה, דנשיא הוא ככהן גדול... ואם כן צריך בית דין של לשכת הגזית סנהדרין גדולה...". נראה שבית דין הגדול רשאי להדיח מלך גם מבלי להמלך בנביא, ואכמ"ל.

18 פשיטא, שעל בית הדין הגדול לקבוע מי הוא השליט החוקי בכל מקרה של מרד או ספק מי השליט, ראה טורי אבן על מגילה יד ב. לקביעה מי השליט עשויה להיות השלכות גם בעניני איסור והתר ראה ירושלמי הוריות ג ב, שבאותם ששה חדשים שאבשלום תפס את כס המלוכה, הביא דוד קרבן חטאת של הדיוט. ושו"ת חתם סופר יו"ד ה כותב שדוד נדון כהדיוט למרות שהיה מלך משוח. על אפשרות שמלך יתפטר מרצונו ראה סעיף קטו הערה 25.

19 ראה סעיף רב.

20 ראה בבלי סוטה כא א שדואג ואחיתופל טעו כאשר דנו את דוד כרשע שבא על אשת איש ולא התחשבט בזכויות הרבות שהיו לו. וראה בבלי סנהדרין צ א, שאחאב נמנה בין המלכים שאין להם חלק בעולם הבא וראה בבלי מו"ק כח ב, שאחאב היה מסור בלב ונפש לעם ישראל. וראה שאילתות דרב אחאי גאון, העמק שאלה פתח העמק ח; הראי"ה קוק, "המספד בירושלים", מאמרי הראי"ה א עמ' 94 – 99. וראה סעיף מד הערה 38.

21 ראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות ב כג: "מנהג כל הנעבדים למלך בליעל רשע שיהיו מצפים ומחכים ליום מותו. וכאשר ראו שמת המלך נאנחו מאד ממלוך אדם חנף מרשיע מן הראשון".

22 ראה סעיפים קטו

המלך ומקורביו עשויים לנקום בכל מי שהיה שותף להדחתו.[23]

לאחר שחכמים תקנו שאין דנים את מלכי ישראל,[24] אין לבית דין סמכות להדיחם.[25]

אחדים מהמלכים שסרחו הודחו בידי שמים. פסוק מפורש בספר שמואל: "ויאמר אליו שמואל קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך היום ונתנה לרעך הטוב ממך".[26] פסוק מפורש בספר מלכים: "ויאמר ה' לשלמה יען אשר היתה זאת עמך ולא שמרת בריתי וחקתי אשר צויתי עליך קרע אקרע את הממלכה מעליך ונתתיה לעבדך".[27] הנביא אחיה השילוני אומר לירבעם: "ובערתי אחרי בית ירבעם כאשר יבער הגלל עד תמו".[28] הנביא יהוא בן חנני אומר לבעשא מלך ישראל: "ונתתי את ביתך כבית ירבעם בן נבט".[29] כותב הרב נבנצל: "... הקטרוג שהכריע את דינו למות היה: הריגת נבות היזרעאלי... נראה שהתביעה עליו היא, שכאשר איזבל אמרה: 'קום אכול לחם... אני אתן לך את כרם נבות היזרעאלי היה עליו להבין... שהיא זוממת משהו שאינו בדיוק על פי הצדק והיושר. שוב רואים, שהאדם נתבע על הרשלנות, על חוסר הדאגה המספקת, גם כשלא הזיק בידיו".[30]

אם יתמנה מלך בימינו,[31] יצטרך בית הנבחרים לקבוע אם ובאילו נסיבות ניתן להדיחו ולמי הסמכות לכך.

*

לפני כשמונה מאות שנה קבעה המגנה כרטה שניתן להדיח מלך העובר על החוק.[32]

במדינות שבהן קיים משטר מלוכני מפרטות כמה מן החוקות באילו תנאים ונסיבות מאבד המלך את כסאו.[33] במדינות מלוכניות אחדות קובעת החוקה שלמלך חסינות מוחלטת.[34]

---

[23] ראה סעיף קטו הערה 18. וראה סעיף רב.

[24] ראה רמב"ם סנהדרין ב ה.

[25] ראה עמוס ז י: "וישלח אמציה כהן בית אֵל אֶל ירבעם מלך ישראל לאמר קשר עליך עמוס בקרב כל ישראל...", ומבאר המצודת דוד שם: "כי כשישמעו שונאיו שהנביא מייעד עליו החרב יתעוררו להרגו בדבר ה' ".

[26] שמואל א טו כח. ראה משך חכמה סוף ספר שמות על ההפטרות, פרשת זכור, שמרגע שהנביא הודיע לו כי ה' קרע ממנו את ממלכתו לא היה עוד לשאול דין מלך. וראה משך חכמה דברים יג ו, שמה שקובע הוא מי ששולט בפועל, ולכן סובר שם שהמלך בזמן אחאב היה אשתו איזבל שכן היא שלטה בפועל, וקצ"ע.

[27] מלכים א יא יא.

[28] מלכים א יד י.

[29] מלכים א טז ג.

[30] שיחות לספר במדבר שיחה כט עמ' שטז - שיז.

[31] ראה סעיף ז, שיש הסוברים שניתן למנות מלך בימינו.

[32] ראה England Constitutional History of עמ' 138, שזה אחד משני החידושים העיקריים של המגנה כרטה. החידוש השני של המגנה כרטה הוא שהממשל כפוף לחוקים היסודיים של המדינה. על המגנה כרטה ראה סעיף ט הערה 9.

[33] ראה ICL חוקת נורבגיה 11 (1) שאין למלך רשות לגור מחוץ למדינה יותר מששה חדשים אלא בהסכמת בית הנבחרים, ובמקרה שהוא יעבור על כך הוא יאבד את זכותו למלוכה.

[34] ראה ICL חוקת דנמרק 13 ; שם חוקת נורבגיה 5.

קכד. ההנהגה הרוחנית

במקרים הבאים מותר, ולעיתים אף מצוה, להדיח פרנס[1]

נביא נביא אמת שהפך להיות נביא שקר, שנטרפה דעתו או שחטא[2]

כהן גדול כהן גדול שרצח נענש על ידי בית דין או שהוא גולה מירושלים וממילא אינו יכול להמשיך בכהונתו.[3] כהן גדול שקיבל מלקות רשאי להמשיך בתפקידו.[4]

מדיחים כהן גדול שאירע בו מום או שאינו יכול לעבוד מחמת מחלה או זקנה.[5]

מסתבר, שניתן להדיח כהן גדול שעבר עבירה הפוסלת אותו לעדות, שמרד במלכות וכיו"ב.[6]

מסתבר, שמותר להדיחו אם הוא סרח בעניני עבודת בית המקדש, אם הוא אינו ממלא את תפקידו כיאות, ואפילו כאשר הוא אינו זוכה לקבל מענה כאשר הוא שואל באורים ותומים.[7]

נשיא ודיינים[8]

א. פגע ברבים או ביחידים פוסק רב האי גאון: "וששאלתם על שיש דיינים שהם ממשכנים מטות העניים וחפצים שאינם בדין התורה ובעלי חובות באין וגוזלים בתיהם ושוללים מטותיהם וכליהם שאינם ראוים למשכן ואין אתם יכולין לכוף אותם. תפח רוחם מאותם הדיינים הם דייני סדום גזלנים וחומסים עליהם כתיב 'ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם'. על כן צריך להעביר קול עליהם בכל שכניכם ומקומות הקרובים לכם לביישם ולהעבירם מלדון לכם כי אינם חוששים לתורה ולדברי רז"ל".[9]

פוסק הריב"ש: "באשר היה דיין הקהל, ובמקום המשפט שם הרשע, וצוה להמית נפש מאחיו מישראל, וכבר המיתוהו שניהם ע"פ צואתו... ומן הנראה בעיני, שמלבד מה שתייסרהו לדיין הזה על רעתו... ראוי מלבד זה להורידו מגדולתו ולעקור אשרה הנטועה אצל מזבח, ושלעולם לא יתמנה בשום שררה על הצבור".[10]

---

1 בכל מקרה יש להבחין בין כשלון חד פעמי לבין השתקעות בחטא, וראה הערות 11 24.

2 ראה סעיף קג.

3 ראה רמב"ם סנהדרין ה א; רמב"ם רוצח ושמירת הנפש ז י. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 27: "מסתבר שהוא הדין בכהן גדול שהרג במזיד (אלא שמפני חוסר התראה וכדומה לא דנו אותו למות...), שאינו חוזר לגדולתו".

4 ראה רמב"ם סנהדרין יז ח.

5 ראה בית הבחירה הוריות יא ב. פשיטא, שהוא הדין לכל סיבה אחרת המונעת אותו מלעבוד בבית המקדש.

6 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 27: "... ומצינו שגם שכהן גדול היה אפשר לסלקו על ידי המלך או מי שעומד במקומו (והיינו אפילו אם לא חטא במובן הרגיל)...". ויש לעיין האם כהן גדול שהודח משום שעבר על התורה או על החוקים נדון ככהן גדול שעבר, וראה בבלי יומא יב ב – יג א, ואכמ"ל.

7 ראה רש"י בבלי ברכות ד א ד"ה ואביתר אלו אורים ותומים: "שכל ימי דוד היה נשאל באביתר עד מלחמת אבשלום ששאל אביתר ולא עלתה לו ושאל צדוק ועלתה לו, כדאמרינן בסדר עולם, ונסתלק אז מן הכהונה". וראה רש"י שמואל ב טו כד. ולא נתבאר האם כל כהן שאינו מסוגל לשאול באורים ותומים פסול לכהונה או שמא זו היתה החלטה אישית שלו. מדברי הרד"ק שם ניתן להסיק כי אין הכרח להורידו.

8 כמה מהדוגמאות נאמרו לגבי נשיא ואחרות לגבי שאר דיינים ויש לדון אם יש מקום לחלק ביניהם ואכמ"ל.

9 שערי תשובה פו. מרבית הדוגמאות נוגעות לדיינים שאינם סמוכים, ויש לדון אם הכללים שונים לגבי דיינים סמוכים. הערת בני הרב טוביה שלמה: יש לדון אם אפשר להפקיע 'סמיכה' ממישהו, ובפשטות נראה שלא, ויל"ע.

10 שו"ת הריב"ש רנא.

ב. עבר עבירה חמורה[11] פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "ראש הישיבה שחטא מלקים אותו ואינו חוזר לשררתו".[12] פוסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה: "חכם זקן בחכמה וכן נשיא או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם, אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט וחביריו, אבל כשחטא שאר חטאות מלקין אותו בצנעה, שנאמר וכשלת היום וכשל גם נביא עמך לילה אף על פי שכשל כסהו כלילה, ואומרים לו הכבד ושב בביתך".[13]

על רוצח בשגגה פוסק הרמב"ם: "רוצח ששב לעירו אחר מות הכהן הגדול הרי הוא כשאר כל אדם ואם הרגו גואל הדם נהרג עליו שכבר נתכפר לו בגלותו. ואף על פי שנתכפר לו אינו חוזר לשררה שהיה בה לעולם אלא הרי הוא מורד מגדולתו כל ימיו הואיל ובאה תקלה זו הגדולה על ידו".[14]

הרמב"ם פוסק שמדיחים דיין אשר עבר עבירה בפרהסיא.[15]

ג. סרח בעניני הדיינות פסוק מפורש במשלי: "אֹמֵר לְרָשָׁע צַדִּיק אָתָּה יִקְּבֻהוּ עַמִּים יִזְעָמוּהוּ לְאֻמִּים",[16] ומבאר רבינו בחיי: "כי הדיין האומר לרשע בדינו צדיק אתה שמזכה אותו והוא חייב, וכל שכן אם יחייב את הזכאי המון העם יזעמוהו וירחיקוהו בהטותו המשפט".[17]

פוסק המחבר: "כל דיין שיושב ומגדיל שכר לסופרים ולשמשים, הרי זה בכלל הנוטים אחר הבצע".[18]

ד. אינו ממלא תפקידו כיאות[19]

ה. התנהגות שאינה ראויה פוסק רבינו אברהם בן הרמב"ם: "... ואפילו היה לנו נשיא כחוק הדת יש כח לחכמי דורו להעבירו אם חס ושלום לא ילך בדרך נכונה".[20] כותב מנורת המאור: "... אשרי הדור שהגדולים סובלים לקטנים ואינם מצערים אותם על

---

[11] ראה ספר השטרות עמ' 131: "... מעבירין... לדיין חס ושלום כגון דסנו שומעיה או כגון ששנה ושילש בעוון ונמנו ביה רבנן לעבוריה".

[12] רמב"ם סנהדרין יז ט. משמע שרק נשיא אינו חוזר לשררה אך שאר דיינים חוזרים.

[13] רמב"ם תלמוד תורה ז א.

[14] רמב"ם רוצח ושמירת נפש ז יד. וראה חידושי הריטב"א למכות סוף פרק שני. בשו"ת בית יצחק יו"ד א נב מדייק מלשון הרמב"ם שרק רוצח בשגגה שבאה על ידי תקלה גדולה אינו חוזר לשררה. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 27: "על כל דבר פשע אחר (זולת רוצח בשגגה) אין אדם מפסיד את שררותו, על פי הדין הגמור, לאחר שקיבל את עונשו כדין". וראה א"ת ערך חזקת שררה.

[15] ראה תשובות הרמב"ם מהדורת פריימן יח. לא נתבאר בדברי הרמב"ם על איזה עבירה מדובר.

[16] משלי כד כד.

[17] רבינו בחיי על התורה שמות כא א.

[18] שו"ע חו"מ ט ד. וראה רמב"ם סנהדרין כג ה שדיין הנוטל שכר לדון דיניו בטלים וק"ו שנוטל שוחד. וראה שו"ת המהרי"ק קיז; חוקת עולם ב עמ' 620. וראה סעיף שט.

[19] ראה רמב"ם אבל יד ג: "... ובית דין היו מתקנין שלוחין ללוות אדם העובר ממקום למקום, ואם נתעצלו בדבר זה מעלה עליהם כאילו שפכו דמים", ודיין השופך דמים אינו ראוי להמשיך לשבת על כסאו. מסתבר שיש לדונו כשופך דמים רק אם הוא מזניח לגמרי את תפקידו זה.

[20] שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם ד.

כל דבר ודבר, שכבר מצינו שהעבירו את רבן גמליאל מנשיאותו על שהיה מצער בדברים אלו לר׳ יהושע״.[21]

ו. התרשלות במלוי התפקיד — השו״ע פוסק: ״סדר גביית החוב כך הוא: כשהמלוה מוציא שטר חוב מקויים, אומרים ללוה: שלם... אין יורדים לנכסיו, עד שיודיעוהו תחלה אם הוא כאן או במקום קרוב. ואם טעה הדיין והוריד לנכסיו קודם שיודיעוהו, מסלקים אותו״.[22] מדבריו ניתן להסיק כי מסלקים לאלתר דיין שטעה.[23] לעומת זאת, מדעת הרמ״א ניתן להסיק שיש לסלקו רק אם הוא רגיל לטעות או שהתרו בו.[24]

ז. התחדש בו פסול[25]

ח. העדר תמיכה ציבורית — הרב הרצוג פוסק: ״נשיא במובן של ראש הסנהדרין כרבן גמליאל דיבנה. ודאי שהציבור שמינה אותו רשאי להעבירו אפילו אם לא חטא במובן הרגיל אלא שאין דעתם נוחה מהדרך שבו הוא נוהג נשיאותו כמו שמצינו ברבן גמליאל דיבנה״.[26]

מרא דאתרא ומורה הוראה

א. פגיעה ברבים או ביחיד — פוסק המהרי״ק: ״מכל אלה יחזור בו וגם ישוב ויבקש תשובה וכפרה על חטאתו אשר חטא להתיר עריות כנ״ל כי מאד הרבה אשמה וחטאתו כבדה לכן יבקש רחמים על עצמו כי פשט את ידו בהתרת אסורים החמורים ובמה יכופר לו העון הגדול הזה אם לא בשובו מדרכיו הרעים ומעשיו אשר לא טובים ואם ח״ו ימאן משה קפיסלי״י לשמוע לדברי אלה יבדל מקהל הגולה ומכל ישראל״.[27]

ב. עבר עבירה חמורה[28]

ג. סרח בעניני הרבנות — פוסק המהרש״ם: ״כל רב ממונה בעירו... מעבירים אותו בפרט אם סרח בעניני רבנות כגון שהכשיל רבים בהוראתיו לקלקולא וזלזל באיסורים״.[29] הוא הדין אם הוא אוסר את המותר.[30]

---

[21] מנורת המאור (אבוהב) נר שני ז א ב (סב). וראה פסקי דין רבניים יא סעיף ז עמוד צז: ״הנשיאים בישראל היה להם דין של מלך, וכשם שהמלך חייב לכבד תלמידי חכמים, כך חובתו של הנשיא, ואם הנשיא מזלזל בזה מותר להוריד אותו מגדולתו״. ויש לדון בדברים אלו ואכמ״ל.

[22] שו״ע חו״מ צח ג. וראה מ״מ על רמב״ם מלוה ולוה כב א שמסלקים את הדיין.

[23] ראה רמב״ם שכירות י ז ושו״ע חו״מ שו ח, בענין אומן שטעה או שהפסיד.

[24] ראה שו״ע חו״מ שו ח שאין מסלקים אומן שקלקל אם אין לו חזקה לקלקל או שלא התרו בו. וראה בבלי בבא בתרא קעד א: ״ההוא דיינא דאחתיה למלוה לנכסי דלוה מקמי דלתבעיה ללוה, סלקיה רב חנין בריה דרב ייבא״, וראה א״ת ערך טעות הדיינים ציון 533. וראה תשב״ץ ב ט: ״עוד שאלה דיין שטעה בדבר משנה או בשקול הדעת ונתחייב בדין לשלם מביתו... מהו לפסול הדיין הוא מכאן ולהבא. תשובה. לא מצינו דיין שטועה בדינו אף על פי שמשלם מביתו שהוא פסול לדון, לפי שכל אדם עשוי לטעות שאפילו גדולי התנאים טעו בדין... אבל אם הדיין הזה אינו טועה מחמת חכמה גדולה שיש בו אלא מפני שאינו זהיר בתלמודו והרבה מדיניו היו טעות היה אפשר לפוסלו״. וראה שו״ת מעשה אברהם חו״מ יא הדן באריכות בענין זה.

[25] ראה בירור הלכה סנהדרין לו ב ציון ג אות ד. וראה שו״ת מהרשד״ם יו״ד קלב; ישר הורי עמוד נ.

[26] תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ׳ 27. הרב הרצוג מבין שהוא לא עבר עבירה שניתן להדיחו בגינה.

[27] שו״ת מהרי״ק פג. על הדחת מורה הוראה, שהורה בניגוד לתקנה ראה שו״ת מהר״י מינץ י.

[28] ראה שו״ע חו״מ לד.

[29] שו״ת מהרש״ם ב נו. וראה שו״ת מהר״י מינץ י; שו״ת חוות יאיר קפו; שו״ת חתם סופר חו״מ קסב; שו״ת מהר״ם שיק יו״ד רכ.

[30] ראה סעיף שלז הערה 34.

ד. אינו ממלא תפקידו כיאות[31] פוסק מהר״ב אשכנזי: ״... הסכימו כל הקהל כלם יחד לסלקו מעליהם כי אמרו איש אל אחיו איככה אוכל וראינו ברעת נפשנו כי אנחנו צמאים לדרוש את דבר ה׳ והחכם הזה אינו יודע מאומה ואינו דורש לנו כלל ואינו יודע דין כלל וכשרוצה לפעמים לעסוק בדיני גיטין וקדושין ח״ו מרבה ממזרים בישראל והתורה חוגרת שק עלינו״.[32]

פוסק הרב זילברשטיין: ״... ברור הוא שאחד מהתפקידים העיקריים בתור רב הוא עניני כשרות... ואין לו ברירה אחרת אלא להשאר לשמש בכל תפקידיו, או להסתלק לגמרי ממשרתו״.[33]

ה. התנהגות שאינה ראויה פוסק כנסת הגדולה: ״החכם הלזה הנז׳ בשאלה דשנו שומעיניה מעשיו ירחקוהו מלהשתמש בתגא וגולתא דדהבא דנהגין בישראל לכל הבא ועמד להרביץ תורה בקהילה יען וביען דבר ה׳ בזה לעשות חונף לעוות אדם בריבו ולדבר תועה על איש אמונים זקן ונשוא פנים דמנו יתיה על עברתא דק״ק לשפוט צדק... ולאיש אשר אלה כנז׳ בשאלה אפי׳ קבלוהו הקהל לראש ולקצין מעבירי׳ אותו״.[34]

ו. העדר תמיכה ציבורית הרב סולובייצ׳יק פוסק: ״בכדי להמשיך ברבנות בעינן שיהיה מרוצה לקהל, ואם אינו מרוצה, אסור לו להשאר על משמרתו״.[35]

הציבור רשאי לקבל תקנה שלפיה ניתן להעביר מתפקידם מרא דאתרא, דיין או מורה הוראה גם במקרים נוספים. במעהרין תקנו: ״אין רשאי שום רב ומורה צדק לעסוק במשא ומתן.... אפילו כל הקהל מרוצה לענין זה, אפילו הכי אין לוותר... ובאם שיעבור הרב הנ״ל על כל אחד מכל הנ״ל... אין הקהל רשאים להחזיקו עוד למורה צדק, להיות רב בקהילתם... אפילו שבוע אחד, וכל המיקל בו הרי זה משובח״.[36] בוירונה כתבו בכתב המנוי של מרא דאתרא: ״... וכל זמן אשר לא יקיים הגאון הנ״ל ח״ו וח״ו התנאים הנ״ל, אז לא יהיו מחוייבים גם כן בני ק״ק יצ״ו לאשר ולקיים עמו התנאים הנ״ל...״.[37]

אומרת הגמרא: ״אין הקב״ה משרה שכינתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושוטרים רעים מישראל״.[38]

---

[31] ראה שו״ת מהרי״א א קעג: ״... ומכל מקום נראה ברור דאם עבר הרב על זה ונסע מהעיר על חודש ימים אין רשות להבעלי בתים להעבירו בשביל זה ובפרט שכן נהגו בכמה קהילות שנוסע האב״ד על ימים נוראים לצדיק הדור״. משמע מדבריו שלתקופה יותר ארוכה, ובנימוק פחות משכנע הוא היה מסכים לדרישת הקהילה לפטר את הרב.

[32] שו״ת מהר״ב אשכנזי שאלה כד.

[33] חשוקי חמד על שבת עמ׳ רפו - רפז.

[34] שו״ת בעי חיי חו״מ א ז.

[35] נפש הרב עמ׳ רסז.

[36] תקנות מדינת מעהרין, ועד דרעזניץ תי״ט לפ״ק שלו (יא).

[37] ״כתבי מנוי לרבנות״, זכור לאברהם קובץ תורני תשנ״ט עמ׳ תקכה.

[38] בבלי שבת קלט א.

פשיטא שבית דין הגדול מחליט על הדחת כל מי שהוא מינה.[39] על הדחת נביא כותב הרב גדליה נדל: "בית הדין הגדול, שהם חכמים מחוכמים, צריכים להתיישב הרבה בדבר, ולהבין מה הוא הדבר אשר אם לא יתקיים יהיה מוכח מזה שהנביא שיקר בשם ה' ".[40]

דיינים ומורי הוראה ניתן להדיח רק בהסכמת בית דין.[41] קהילות אחדות נהגו שבמקרה כזה יושבים טובי העיר בדין.[42] במעהרין תקנו: "אין שום רב מהרבנים, אפילו הרב מדינה, יכול להסיר המצנפת והעטרה עטרת כתר התורה סמיכות חבר או מורינו משום אדם, אם לא בהצטרף האלופים ראשי מדינה יצ"ו בוועד שלם... דרך פסק דין על מעשיו של אותו האיש".[43] כיוצא בזה החליטו בונציה.[44]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לפיטורי דיינים, רבנים ומורי הוראה.[45]

*

כיום החוק קובע שיש לפטר שופטים שסרחו או שאינם ממלאים את תפקידם כראוי.

חוקות אחדות מפרטות את הנסיבות שבהן מפטרים שופט.[46]

---

[39] ראה תוס' בבלי יומא יב ב ד"ה כהן גדול משום איבה, שסילוק כהן הגדול תלוי במלך ובאחיו הכהנים ומסתבר שגם בית הדין הגדול צריך להסכים לסילוקו, וראה סעיף קיד, ואכמ"ל. על הדחת דיינים ראה כוזרי ג סה: "על פיהם היו ממנים כל ממונה ומעבירים כל מועבר". למלך בודאי יש סמכות לסלק דיין שמינה. לשיטה הסוברים שמלך ממנה את כלל הדיינים - ראה סעיפים קיג קכב - מסתבר שיש לו גם סמכות לסלקם, ויש לעיין אם מלך כפוף לעקרון שאין מורידים משררה.

[40] בתורתו של ר' גדליה עמ' קמט. וראה סעיף יב.

[41] ראה שו"ע או"ח נג מ"ב ס"ק עו. וראה חידושי הרב ציטרון – קטרוני תולדות חייו עמ' 26: "... את חוות דעתו של הרב קוק... מוסר ראש הועד... ישתקע הדבר ולא תהא כזאת בישראל לזלזל בכבוד התורה, להעמיד שאלה כזאת באסיפה הכללית. אפשר רק להעמיד את הדבר לפני בית דין...". וראה סעיף שלט.

[42] ראה שו"ע או"ח נג מ"ב ס"ק נא. וראה סעיף כ הערה 21.

[43] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קמח. חבר או מורנו אינם תארים שלטונים אך מהם נלמד ק"ו לנד"ד. על תארים אלו ראה סעיף יז הערות 19 21.

[44] ראה מדבר תהפוכות עמ' 98. על העקרון שהציבור כולו הוא כבית דין ראה סעיף יט. הציבור לענין זה כולל את "רוב מנין ורוב בנין", ראה סעיף קל.

[45] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 75: "לא יפוטר שופט, אלא אם כן הוכחה התנהגותו הפסולה או לקה בחוסר כשרון, והחלטת פטוריו נתקבלה על ידי שני שלישים ממספר חברי בית הנבחרים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

[46] ראה ICL חוקת שבדיה 11 5 (1, שניתן להדיח שופט אם הוא עבר עבירה פלילית או שבאמצעות הזנחה גדולה חוזרת ונשנית של חובותיו הרשמיים הוא הראה באופן בולט שהוא אינו ראוי להחזיק בתפקידו; וראה שם חוקת פאראגוואי 136 שאם שופט מסרב לדון במקרים שעל פי החוק עליו לדון יעמוד למשפט והוא עלול להיות מודח מתפקידו. וראה שם חוקת סלובקיה 147 (1) שניתן לפטר שופט בעקבות הרשעתו על עבירה פלילית מכוונת, וכן בעקבות החלטת בית משפט לעניני משמעת אשר קבע כי הוא עשה מעשה אשר אינו תואם את ביצוע תפקידו. וראה שם 147 (2) a שניתן לפטר שופט שמחמת בריאות לקויה אינו ממלא את תפקידו במשך שנה לפחות. וראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ג פסקה 1: "יכהנו במשרותיהם כל עוד הם נוהגים כשורה".

קכה. ההנהגה המדינית

מהנימוקים הבאים מותר, ולעיתים אף מצוה, להדיח פרנס[1]

א. פגיעה ברבים או ביחידים הרב יעקב עמדין מספר על אביו, החכם צבי: "אם באתי לספר מכל מה שאירע עמו בק"ק לבוב יארך הענין... והעביר פרנס אחד גברא אלמא ממינויו... על שנתברר עליו שגזל ממון הקהל ואכל שוד עניים".[2]

ב. עבירה חמורה עברו על שבועה,[3] על חרם[4] או על כל עבירה הפוסלת מעדות.[5]

ג. מעילה בתפקיד[6] מפורש בכלבו: "ואם הם יעוותו משפט – אינם טובי העיר ויתקנו על פי דייני אמת הסמוכים אליהם".[7] בליטא החליטו: "... שלא יקבלו הבוררים שוחד... ובאם שיוודע אזי אותן שיתמנו מהבוררים המה בטלים מהמינוי שלהם...".[8]

ד. אי מלוי התפקיד[9] פוסק הרב חזן: "להעביר הממונה ממינויו לא מהני רוב להורידו אם לא יש סיבה חזקה... ונדון שלו היה שהממונים לא היו משגיחים בהנהגות העיר, ואין לך סיבה חזקה גדולה מזו".[10]

ה. התנהגות שאינה ראויה פוסק הרב אליעזר אשכנזי: "... גם להעביר אותם מלהתעסק בצרכי ציבור כיון שאינם חשים לכבוד הציבור".[11]

---

1 בכל מקרה יש לדון האם מדיחים פרנס גם אם הכשלון היה חד פעמי או רק במקרה שהפרנס השתקע בחטאו, ואכמ"ל. כיוצא בזה, אין זה המקום לדון על החילוקים שבין גדרי הדחת פרנס שהוא גם דיין ובין הדחת פרנס שאינו דיין.
על אף העקרון שלפיו כל אחד הוא בחזקת זכאי עד שיוכח אחרת - ראה סעיף שמא - הרי שבתפקידים ציבוריים עשוי להיות מצב שמדיחים פרנס גם אם אין שני עדים כשרים, ראה סעיף קמט הערה 32. וראה הרב אברהם שרמן, "פיטורי איש ציבור מחמת עבירות אתיות" תחומין כא 248 – 256, שאין לפטר מי שחשוד שהוא עבר עבירה אישית חמורה אלא אם יש לכך הוכחות, אולם ניתן לפטר גם על סמך חשדות את מי שמאשימים אותו שהוא מעל בתפקידו.

2 מגילת ספר עמ' 66. וראה שו"ת דברי ריבות רכד. ראה סעיף קמ הערה 26, שרבן גמליאל העביר את שזפר הראש של גדר (י"מ גזר) משום שהוא הכשיל את הציבור בעבירות.

3 ראה שו"ת תרומת הדשן פו"כ ריד שמי שעבר על שבועה הוא רשע. וראה שו"ת בנימין זאב רסב; שו"ת תורת חסד לא.

4 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קמט החלטה משנת תל"א לפ"ק; שם א' תקסט החלטה משנת תמ"ט לפ"ק.

5 ראה שו"ע חו"מ לז כב. וראה שו"ע או"ח נג כה בהגה: "ש"צ המנבל פיו או שמרגן בשירי הנכרים ממחין בידו שלא לעשות כן, ואם אינו שומע מעבירין אותו".

6 ראה סעיף קכד. על הדחת פרנס בטענה שהוא מסכן את הציבור ראה סעיף נז הערה 57.

7 כלבו סימן קיז. וראה שו"ת הראנ"ח קיא.

8 פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקצא. וראה אברבנאל יהושע ט יד: " 'ואת פי ה' לא שאלו'... או יאמר שלקחו אותם הנשיאים שוחד ומתנה מהצידה שהיו מביאים אותם הגבעונים, ולזה הסכימו עמהם".

9 על תקנה להמתין עד שנה לחזן שחלה או שנסע ראה שו"ת הרשב"א א ש.

10 אורח משפט רלא הגהות הטור אות כו. וראה משא חיים מנהגים מערכת מ קכח.

11 דבריו מצוטטים בתשובת ר' יהודה אריה ממודינא, פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק.

ו. העדר תמיכה ציבורית פוסק הרדב"ז: "שאפילו שנתנו הצבור כחם לפרנסים לא סילקו הבחירה מידם שאם יראה להם שאינם הגונים או שממנים אחרים בלתי הגונים שלא יוכלו לסלקם אלא פשיטא שיוכלו לסלקם ומי שאינו הגון לצבור לא נקרא פרנס".[12]

לציבור יש סמכות לקבל תקנה שלפיה ניתן להדיח פרנסים גם במקרים נוספים.[13] בליטא תקנו שפרנס פושט רגל יועבר מתפקידו.[14] בפוזנא החליטו שיפוטר פרנס שדיווח על תוכן הדיונים,[15] פרנס אשר אינו מוכן ללכת בשליחות הקהילה,[16] פרנס שישב בדיון הנוגע לקרובו,[17] ופרנס האומר לשון הרע על רבנים ועל פרנסים אחרים.[18] בטיקטין החליטו שיש לפטר פרנס המערער בפומבי על השומה שלו.[19]

על הדחת פרנס מחליט בית דין העוסק בעניני הציבור.[20] בליטא תקנו: "העברה, אין לראשי קהלות כח לפסוק על איזה יחיד מראשי הקהלות... אלא בשעת אסיפת הוועד בשלחן מלא עם הגאונים הרבנים, ובשעת אסיפה הנ"ל יקום על פי הרוב, ובאופן זה שיהיה בתוך רוב המסכימים על ההעברה שלשה גאוני רבנים; אבל אם יעכבו על ההעברה שלשה רבנים ושלשה ר"מ או שני רבנים וחמשה ר"מ אין להעבירו".[21]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לפיטורי פרנסים.[22]

כיום ניתן להדיח פרנס שאינו מציית להוראות המפלגה שהוא נציגה. פוסק הרב וואלקין: "... דלענ"ד שררותו בטל מאליו מתרי טעמי, חדא כיון שהבחירות היתה על תנאי שישמע לקולכם, וכשלא נתקיים התנאי בטל גם מעשה הבחירות, ועוד והוא העיקר, אפילו אם היה

---

12 שו"ת רדב"ז ג תקיח.

13 ראה מש"כ הרב הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 27: "נשיא מדינת ישראל, שאין מינויו אלא לזמן איני רואה טעם שלא יוכלו הציבור מלכתחילה להתנות שיתבטל מינויו כשיצא חייב על יסוד האשמה ידועה על פי תנאים קבועים". לכאורה, גם לו נשיא היה מתמנה לצמיתות היה ניתן להתנות עמו תנאים כאלה ואחרים וצ"ע.

14 ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שצ"ז לפ"ק שכח. כן הוחלט בפנקס ועד ארבע ארצות קלג.

15 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תכו החלטה משנת ת"ב לפ"ק.

16 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקז החלטה משנת ת"ו לפ"ק.

17 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שמה החלטה משנת תל"ז לפ"ק.

18 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקע החלטה משנת תמ"ט לפ"ק.

19 ראה פנקס קהל טיקטין 850 החלטה משנת תס"ט לפ"ק.

20 ראה שו"ע או"ח נג מ"ב ס"ק נא. וראה סעיף כ הערה 21.

21 פנקס מדינת ליטא ועד תנ"א תתמו. וראה ועד שצ"ז לפ"ק שכט.

22 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 61: "אשר נשיא יחטא, והאשימוהו שנים שלישים ממספר הצירים בעוון בגידה, בצע או עבירת זדון על דברי החוקה, ויצא חייב מלפני בית הדין העליון – יועבר מכהונתו". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה שם עמ' 44, הצעה חילופית של הרב עוזיאל: "דינו של הנשיא יהא מסור לרבנות הראשית לארץ ישראל ובית דין העליון יחד להעברה מכהונתו והענשתו דרך כבוד". הרב אושפיזאי העיר שאין צורך ברוב של שני שליש ודי ברוב רגיל המאשים את הנשיא בעבירות אלו. וראה בהצעת החוקה סעיף 64: "מועצת השרים... בחדלה לזכות בתמיכת רוב הצירים, תתפטר המועצה..." והרבנים לא העירו על כך.

מקיים תנאו שהתנית עמו... פשיטא דשליח אינו רשאי לעבור על דעת משלחו, ואם הדר בטל השליחות והמעשה, ואי עביד לא מהני...".[23]

*

במדינות המפותחות ניתן להדיח ראש מדינה, שר או חבר בית נבחרים אשר עברו עבירות חמורות.[24] חוקות רבות מפרטות באילו מקרים ניתן להדיח מנהיגים[25] ומי מדיח אותם.[26] ההדחה אינה נחשבת כעונש, ומלבד ההדחה צפויים המנהיגים לעמוד למשפט על מעשיהם או מחדליהם.[27] בכמה מדינות, פסק דין שיצא נגד מנהיג יגרום להדחתו המיידית.[28] במדינות אחדות ניתן להדיח מנהיגים כבר מעת הגשת כתב אישום.

כמו כן, במרבית המדינות המפותחות הצבעת אי אמון בממשלה בבית הנבחרים עשויה להביא לנפילת הממשלה.[29] חברי בית הנבחרים אינם חייבים לנמק את הצבעתם.

חוקות רבות קובעות שממשלה שאינה זוכה לאמון בית הנבחרים צריכה להתפטר.[30] בכמה מדינות המלך ממנה את הממשלה והמנוי מקבל תוקף רק לאחר שבית הנבחרים מביע בה אמון, ועליה להתפטר כאשר הוא מביע בה אי אמון.[31]

---

23 שו"ת זקן אהרן תניינא חו"מ קכט. וראה תורת המדינה, "שיטת הבחירות לפי ההלכה", עמ' 64.

24 ראה EB (2008), impeachment.

25 ראה חוקת ארצות הברית ב 4: "הנשיא, סגן הנשיא וכל הפקידים האזרחיים של ארצות הברית, יודחו מכהונתם משיוגש כנגדם כתב אישום בעוון בגידה, קבלת שוחד או בפשעים או עוונות חמורים אחרים". וראה שם סעיף א 6 א) שחברי בית הנבחרים יהיו חסינים מפני מעצר ומאסר למעט בגידה, עוון פלילי (felony) והפרת השלום. וראה ICL חוקת הונגריה 31 על הסיבות המצדיקות הדחת נשיא, ושם שתי סיבות עיקריות לכך: בס"ק (d נאמר שניתן להדיחו בשל ניגוד אינטרסים. ושם (4) בטענה שהוא עבר במתכון על החוקה או על החוק בעת כהונתו. וראה ICL חוקת ברזיל 83 שאם הנשיא יעזוב את המדינה למשך יותר מחמשה עשר יום ללא אישור בית הנבחרים הוא עשוי להיות מודח.

26 ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 3 ו נאמר שאת ההדחה מבצע הסנאט. ראה ICL בחוקת הונגריה 31 (2) שסילוק נשיא נעשה על ידי שני שליש מחברי הפרלמנט בהצבעה חשאית.

27 ראה, למשל, חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 3 ז.

28 ראה ICL חוקת סלובקיה 81 (2) שיפוטר (ללא הליך נוסף) חבר בית נבחרים שנשפט באופן חוקי על עבירה פלילית חמורה שנעשתה במתכוון.

29 עקרון זה התחדש לפני כמאה ועשרים שנה, ראה Constitutional History of England עמ' 466. וראה מדינאות יהודית עמ' 76.

30 ראה ICL חוקת סלובקיה 88.

31 ראה ICL חוקת בלגיה 96 (1), שהמלך ממנה ומפטר את שרי הממשלה. ושם (2) שאם נתקבלה הצעת אי אמון בממשלה או שהממשלה לא הצליחה לקבל את אמון בית הנבחרים היא מגישה את התפטרותה. ראה ICL חוקת דנמרק 14 שהמלך ממנה את השרים, וראה סעיף 15 שם, ששר לא ישאר בתפקידו אם בית הנבחרים הביע בו אי אמון.

פרק כד. עקרונות קבלת החלטות

קכו. רוב בבית דין

בית הדין הגדול פוסק הרמב"ם: "דברים שלמדין מן הדין, אם הסכימו עליהם בית הדין הגדול כולן הרי הסכימו ואם נחלקו בהן הולכין אחר הרוב... וכן הגזרות והתקנות והמנהגות אם ראו מקצתן שראוי לגזור גזירה או לתקן תקנה או שיניחו העם המנהג הזה וראו מקצתן שאין ראוי לגזור גזרה זו ולא לתקן תקנה זו ולא להניח מנהג זה נושאין ונותנין אלו כנגד אלו והולכין אחר רובן ומוציאים הדבר אחר הרבים".[1]

בית דין פוסק הרמב"ם: "בית דין שנחלקו, מקצתם אומרים זכאי ומקצתם אומרים חייב, הולכין אחר הרוב, וזו מצות עשה של תורה שנאמר 'אחרי רבים להטות' ".[2]

פוסק השו"ע: "... ולאחר שיקבלו עדותם יוציאו כל אדם לחוץ, וישאו ויתנו בדבר... אם יסכימו לדעת אחת, מוטב, ואם לאו - ילכו אחר הרוב".[3]

מהטעמים הבאים על המיעוט לקבל את מרות הרוב

רדיפת אמת כותב החינוך: "שריבוי הדעות יסכימו לעולם אל האמת יותר מן המיעוט".[4] כותב המהר"ל: "לפי מדרגת התורה שהיא שכל עליון ראוי שיהיה עיקר הרוב, שהוא הכלל, שהוא קרוב אל השכל... ולפיכך בסיני נתן להם אחרי רבים כאשר הכלל, שהם הרבים, הם עצם ועיקר".[5]

סיעתא דשמיא כותב ריה"ל: "... לא תוסיפו על הדבר אשר הסכימו עליו הכהנים והשופטים... כי הללו מקבלים סיוע מן השכינה".[6]

רדיפת שלום כותב החינוך: "וטוב לסבול טעות אחד, ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטוב תמיד ולא שיעשה כל אחד ואחד על פי דעתו שבזה יהיה חורבן הדת וחילוק לב העם והפסד האומה לגמרי".[7] כותב הרדב"ז: "... שאם לא יהי' להם לישראל בית דין אחד מיוחד על מי שיסמכו תעשה תורתינו כמה תורות ולא יהי' קיום מצוה מן המצוות כי בכל זמן יתחדשו דברים שאינם מפורשים אפילו בתורה שבע"פ".[8]

תמיכה ציבורית פוסק הדברי מלכיאל: "... דבסנהדרין ובכל דיינים שקבלו על עצמם ממילא קבלו כולם בשוה וכדין אחרי רבים להטות, ואדעתא דהכי קיבלם, ולזה אף חכם גדול בטלה דעתו...". [9]

---

1 רמב"ם ממרים א ג. וראה רמב"ם קידוש החדש ד י. וראה סעיף קכח.

2 רמב"ם סנהדרין ח א. וראה שם ט ג.

3 שו"ע חו"מ יח י. וראה שו"ת חתם סופר יו"ד ע, שגם נכרים מחויבים ללכת אחר הרוב.

4 ספר החינוך עח.

5 באר הגולה, באר רביעי עמ' נו. וראה מצודת דוד תקלה; חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ב באמ"ח כג.

6 כוזרי ג מא. וראה רמב"ם סנהדרין ד א; פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז יא ועל דברים יט יט.

7 ספר החינוך תצו. וראה רמב"ם ממרים ג ד; משך חכמה דברים יז יא; אורח משפט הלכות דיינים ב.

8 מצודת דוד תקע. וראה ספר החינוך תצו. וראה פנקסי הראי"ה ג פנקס לה מב, שחוקר האם הטעם העיקרי הוא חתירה לאמת או חתירה לשלום. וראה בבלי יבמות יד א ועינים למשפט יבמות שם. וראה הערה 13.

9 שו"ת דברי מלכיאל א לה ח. וראה סעיף קכז.

חובה ללכת אחר הרוב, גם כאשר קיימים נימוקים כבדי משקל להליכה אחר המיעוט

- בת קול יוצאת מן השמים שהלכה כדעת המיעוט[10]
- המיעוט פוסק על פי שמועה ואילו הרוב פוסק על פי סברה[11]
- לדיינים שבמיעוט יש יותר תלמידים[12]
- הדיינים שבמיעוט יותר חכמים פוסק הרמב"ן: "הלכך במנין שוה ברופאים הולכין אחר חכמה ובקיאות, ואע"ג דליתא הכי בדין סנהדרין, התם דיינין הם וכולם צריכים לאותו הדין, ומדינא לא היה ראוי להיות דין עד שיסכימו כל הצריכין לדעת אחת, אלא דרחמנא אמר 'אחרי רבים להטות'...".[13]
- פוסק הרמ"א: "אפילו אין הרבים מסכימים מטעם אחד אלא כל אחד יש לו טעם בפני עצמו הואיל והם מסכימים לענין הדין נקראו רבים ואזלינן בתרייהו".[14]

על הדיינים שהיו במיעוט לבטל את דעתם מפני דעת הרוב.[15] פוסק ערוך השלחן: "וכל הדיינים יחתמו על הפסק דין ואפילו זה הדיין שהכריעו אותו מחוייב לחתום דהא התורה גזרה עליו שיבטל דעתו מפני הרבים".[16]

מובטח למי שמקבל את הכרעת הרוב שהוא לא ינזק. כותב הר"ן: "ואני סובר עוד, שאי אפשר שימשך ממה שיכריעו הסנהדרין הפסד בנפש כלל, גם כי יאכילו דבר האיסור ושיאמרו בו שהוא מותר. לפי שהתיקון אשר ימשך בנפש מצד ההכרעה למצות החכמים מורי התורה, הוא הדבר היותר אהוב אצלו... ותיקון ההוא יסיר הרוע אשר הוא מעותד להתילד בנפש מצד אכילת הדבר האסור ההוא.[17] כותב המשך חכמה: "כי התורה נתונה להאומה וכפי הסכמת חכמיה וגדוליה כן

---

10 ראה ספר החינוך תצו.

11 ראה כסף משנה רמב"ם ממרים ג ד, וראה שו"ת ריב"ש קעג בשם הרמב"ן.

12 ראה סמ"ע שו"ע חו"מ כה ס"ק יח.

13 תורת האדם, כתבי רמב"ן ב עמ' כו. לא כולם פוסקים כן. ראה תשובות הגאונים - גאונים קדמונים סימן קמד: "שלשה שהן בית דין, שנים אומרים כך ואחד אומר כך... ואם האחד עדיף מהשנים הולכים אחר מי שנותן טעם לדבר". וראה ספר החינוך עח: "ובחירת רוב זה לפי הדומה הוא בששני הכיתות החולקות יודעות בחכמת התורה בשוה שאין לומר שכת חכמים מועטת לא תכריע כת בורים מרובה ואפילו כיוצאי מצרים... כן נאמר בכל מקום חוץ מן הסנהדרין...". דיונים בשאלה זו ראה ברכי יוסף חו"מ ז טז; חקרי לב יו"ד א פו על הלכות תערובות קט; קובץ הערות יבמות קפד; עינים למשפט יבמות יד א; א"ת ערך הלכה ז; הרב אהרן ישעי' בלוי, "אחרי רבים להטות", קובץ תורה שבע"פ י עמ' קכח - קלד. שו"ת ציץ אליעזר ג כט א (ג) מכריע דלא כהחינוך. וראה עין איה ברכות ב פרק ששי טז שבענין זה נחלקו ב"ש וב"ה. וראה פאר הדור ד עמ' קסו בשם החזו"א, שאעפ"י שר' אלעזר בן ערך מכריע את כל חכמי ישראל הרי שלהלכה הולכים אחר הרבים.

14 שו"ע חו"מ כה ב בהגה. וראה ש"ך שם ס"ק יט; קובץ הפוסקים על שו"ע שם; מרגליות הים סנהדרין דף מ א אות כב; בירור הלכה סנהדרין דף לד א ציון ה.

15 ראה סעיף קלג.

16 ערוך השולחן חו"מ יט ב. וראה הרב חיים דוד הלוי, "חתימת פסק דין שהוכרע ברוב", תחומין יח עמ' 11 – 16; שו"ת תשובות והנהגות ה שנט. וראה פנקס קהל וירונה ג רלז: "... יחוייבו שלשת הדיינים לחתום הפסק דין אשר יצא מאתם על פי הרוב, ואין לא' מהם להשמט מדבר זה... והמסרב לעשות ככה הרי הוא הורס כללות הקבוץ המדיני, ש'אחרי רבים להטות', ועובר על לאו 'הולך רכיל מגלה סוד' ומבטל ועוקר דיני ישראל ח"ו...".

17 דרשות הר"ן הדרוש האחד עשר.

נמשכים דרכי האלקים והשגחתו... וכמו שפירשו הך דאמרו: 'ותשלך אמת ארצה', שכפי הוראת בית דין כן האמת".[18]

דיין שאינו מקבל את מרות הרוב עלול להענש בחומרא על ידי בית דין. פוסק הרמב"ם: "אבל זקן ממרא האמור בתורה... שבאת לו מחלוקת בדין מן הדינים עם בית הדין הגדול, ולא חזר לדבריהם... והורה לעשות שלא כהוראתן, גזרה עליו תורה מיתה... ואם רצו בית דין למחול על כבודן ולהניחו אינן יכולין כדי שלא ירבו מחלוקת בישראל".[19]

גם בזמן שאין בית דין גדול, ראוי להעניש דיין שאינו מקבל את מרות חכמי דורו. כותב רש"י: "... הלכה כר' יהושע בטהרות, דר' אליעזר נמנו עליו שלא לקבוע הלכה כמותו מפני תנורו של עכנאי...".[20] כותב הרשב"א: "... רבי אליעזר הגדול... גדול העולם היה ורבנן לא ברכוהו אלא לגדר שלא ילמדו האחרים לחלוק על הרבים".[21]

אין תוקף להחלטת הרוב במקרים הבאים

א. בניגוד לתורה או לחוקים פסוק מפורש בתורה: "לא תהיה אחרי רבים לרעת", ומפרש רש"י: "אם ראית רשעים מטים משפט לא תאמר הואיל ורבים הם הנני נוטה אחריהם...".[22]

ב. לא היה קוורום חוקי[23]

ג. לא היה דיון מסודר כותב ר' אלחנן ווסרמן: "היכא שנשאו ונתנו יחד הרבים עם המיעוט אז צריך המיעוט לעשות כדברי הרוב אבל קודם המשא ומתן ליכא כלל הך דינא דהלכה כרבים".[24]

ד. ההחלטה דורשת רוב מיוחס או פה אחד[25]

*

בכל בתי המשפט בעולם הולכים אחר הרוב אך אין לכך בטוי בחוקות.

---

18 משך חכמה ויקרא כג כא. הערת הרב נבנצל: "אם כן לא שייך פר העלם דבר של ציבור". וראה חשוקי חמד ב"ב עמ' נז.

19 רמב"ם ממרים ג ד. וראה מו"נ ג מא; משך חכמה דברים כב כב ד"ה ובערת הרע מישראל.

20 ראה רש"י בבלי פסחים טו א ד"ה ממחלוקתן למדנו.

21 שו"ת הרשב"א א תשסג. וראה בבלי בבא מציעא נט ב; שו"ע יו"ד שלד מד.

22 רש"י שמות כג ב. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 379 משנת שצ"ח לפ"ק שהממנים התעלמו מתוצאות הצבעה שלא למנות ממונה אחד משום שההחלטה לא התקבלה לשם שמים.

23 ראה סעיף קלז.

24 קובץ שיעורים ב ה יח. וראה שו"ת מהרלב"ח קמז (קונטרס הסמיכה). וראה שו"ת חוות יאיר קצב: "... ולולי זה הייתי אומר דס"ל ב"ש אחר דלא נחלקו בישיבה אחת אין כאן מצוה אחרי רבים להטות...". וראה מאמרי הראי"ה ב עמ' 56.

25 ראה סעיף קכח.

קכז. רוב בהחלטות ציבוריות

פוסק ספר תשובות הגאונים: "ראובן שהקדיש חנותו להוציא שכירותו לצרכי בית הכנסת ונטלו הקהל השכירות ונתנוהו למי שמתעסק בדיניהם... אם הסכימו הקהל או רובן על דבר שזה הרשות בידם לעשות בחצר גופה מה שהן רוצין, כ"ש בשכירותה, דלא עדיף מבית הכנסת... אם היה בהסכמת הקהל אין בדבר איסור..."[1] פוסקים הרב יהודה ב"ר מאיר הכהן והרב אליעזר ב"ר יהודה, חכמי מגנצא: "כשהקהל מסכימים יחד לעשות סייג וגדר לתורה אין היחיד יכול להוציא עצמו מן הכלל ולבטל דברי המרובים ולומר לא הסכמתי בהסכמה זו אלא בטל יחיד במעוטו..."[2]

הרמ"א פוסק: "כל צרכי צבור שאינן יכולין להשוות עצמן, יש להושיב כל בעלי בתים הנותנים מס ויקבלו עליהם שכל אחד יאמר דעתו לשם שמים, וילכו אחר הרוב"[3] המהר"ם שיק פוסק: "ז' טובי העיר יסודם מעיבור שנה... והרי גם שם אזלינן בתר הרוב"[4] פוסק ערוך השלחן: "ואם אנשי העיר בררו נבחרים שיעיינו בצרכי העיר הולכין אחר רוב דיעות מהנבחרים"[5]

בפוזנא החליטו: "והעיקר כל דבר שיצא במוסכם הקהל יצ"ו על פי הרוב יהי' מה שיהי' יקוים ויעמוד כחומת ברזל עליו אין לשנות אפילו נקודה אחת אך הפה שאסר הוא הפה שהתיר"[6]

על המיעוט לקבל את מרות הרוב מהטעמים הבאים

- הרשב"א פוסק: "... שרוב כל העיר ועיר אצל יחידיהם, הם כב"ד הגדול אצל כל ישראל"[7]
- הרא"ש פוסק: "... על כל ענין שהקהל מסכימים הולכים אחר הרוב והיחידים צריכים לקיים כל מה שיסכימו עליהם הרבים דאם לא כן לעולם לא יסכימו הקהל על שום דבר... לכן אמרה תורה בכל דבר הסכמה של רבים 'אחרי רבים להטות' "[8]
- כותב הפלא יועץ: "אבל על כל פנים כיון שנמלכים עם רבים יהיה קיום והעמדה לדבריהם, כי רבים יהיו בעזרם וישברו מלתעות רשע"[9]
- הדברי מלכיאל פוסק: "מעיקרא אדעתא דהכי נשתתפו שמה שיסכימו הרוב כשישבו לפקח בצרכי ציבור כן יקום"[10]

---

[1] תשובות הגאונים - קורונל פב. וראה בבלי בבא בתרא ח ב: "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי וכו' ".

[2] כלבו קמב. הפוסקים חלוקים בשאלה האם יש צורך בהסכמה פה אחד או שדי ברוב כדי לקבל החלטות שיש בהן משום רווחא להאי ופסידא להאי ראה סעיף קכח.

[3] שו"ע חו"מ קסג א בהגה. וראה שו"ע יו"ד רכח לא; שם רכח לד.

[4] שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כו.

[5] ערוך השלחן חו"מ קסג ב. וראה שו"ת פני יהושע א ד. וראה סעיף קלז.

[6] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה א' מא משנת תע"ד לפ"ק.

[7] שו"ת הרשב"א ה קכו. וראה סעיף יט הערה 18. וראה ב"י חו"מ יג: "כתב הרשב"א בתשובה (ח"ה סי' רפט) דעו כי כל שקבלו עליהם הקהל דעות אנשים ארבעה או חמשה או יותר אין הולכים אחר הרוב שאין רוב אלא בבית דין". ויש לחלק בין החלטות של פרנסים ובין החלטות של בוררים, ראה סעיף קכח הערות 25 26.

[8] שו"ת הרא"ש ו ה. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קיז: "... האמת שגם בזה יש חלוק כאשר ההסכמה לענין מגדר מלתא במילי דאיסורא דהתם הוי דין תורה כנז"ל אבל בענין ממונא כתבו הפוסקים האחרונים שאין המיעוט מוכרחים לקיים תקנות והסכמות הרוב בענין דאיכא רווחא להאי ופסידא להאי". וראה סעיף קכט. על הוראה שנאמרה בתורה לדיינים ומובנת כהוראה כללית ראה סעיף צג הערה 6.

[9] פלא יועץ ערך הסכמה.

גם מי שחושב שהרוב קיבל החלטה שאינו ראויה חייב לקבל על עצמו את מרות הרוב. פוסק מהר"י אדרבי: "כפי מה שגזרה התורה אחרי רבים ואפילו אם היו המועטים יותר עשירים ויותר חכמים מהמרובים...".[11] כותב אבי השל"ה: "ועוד כי כח רבים עדיף ותמיד דברי יחידים בטלים הם אצל רבים ואפילו במחלוקת שהוא לשם שמים ואפילו האמת עם היחידים".[12] פוסק הדרכי מלכיאל: "אין שוקלים הדעות מי שדעתו רחבה נגד אחרים".[13]

מיעוט שאינו מכבד את החלטת הרוב נענש בידי שמים. פוסק הרב חיים ברלין: "ואם נמצאו מיעוט בני העיר המנגדים להחלטת הרוב מה שהחליטו לשם שמים על פי דין תורה, עליהם כתב החתם סופר ז"ל בתשובתו שם שלא כדין הם עושים ומצערין הציבור ועתידים ליתן את הדין".[14]

על פרנסים שהיו בדעת המיעוט לבטל את דעתם מפני דעת הרוב. בברלין תקנו: "עלתה ההסכמה שמהיום והלאה אם יהי' א' מאסיפת הקהל שיסרב לבוא על החתום נגד הרוב אזי אותו האיש יהי' מי שיהי' שלא יקראו אותו שוב לשום אסיפה...".[15]

לא די בכך שרוב המשתתפים בדיון תומכים בהחלטה. בדומה להחלטות המתקבלות בבית דין, יש להבטיח שכל בעלי זכות ההצבעה יהיו נוכחים.[16]

במקרים הבאים אין תוקף להחלטת הרוב

א. בניגוד לתורה או לחוקים המחבר פוסק: "כופין בני העיר זה את זה לעשות חומה דלתים ובריח לעיר ולבנות להם בית הכנסת...", ומוסיף הרמ"א: "אפילו מיעוט כופים את המרובים".[17] כותב הדברי מלכיאל: "מפורש בפוסקים דהיכי שהרוב מסכימים לעשות דבר שהוא נגד דבר התורה ויראת ה', בודאי הדין עם המיעוט".[18]

ב. אינה לחיזוק הדת ולתיקון העולם[19] פוסק מהרשד"ם: "אם יעלה לדעת רוב הצבור לפטור לפלוני מן המס לא מפני תקנת הצבור אלא שרצונם כך, ודאי בכי האי מלתא לא

---

[10] שו"ת דברי מלכיאל א לה ט. וראה תרומת הדשן שדבריו מובאים בסעיף קלב הערה 9. לפי סברתו יש מקום להקל בדרישה שפרנסים יהיו נוכחים באסיפה, שלא יצביעו בכתב וכד'. כמו כן ניתן להקל בענין רובו מתוך כולו, ראה סעיף קלז.

[11] שו"ת דברי ריבות רכד.

[12] של"ה א דף עא ב. וראה בבלי בבא מציעא נט ב.

[13] שו"ת דברי מלכיאל א לה ט. וראה משנה ברורה סימן תריח ס"ק י שבעניני בריאות הולכים לעיתים אחר רופא מופלג בחכמה ולא אחר רוב רופאים שאינם מופלגים כמוהו.

[14] שו"ת נשמת חיים קסה. וראה שו"ת חתם סופר או"ח יג.

[15] פנקס קהילת ברלין 41. תקנה משנת תפ"ט לפ"ק.

[16] ראה סעיף קלז. וראה שם דיון בשאלה כיצד לנהוג כשאין אפשרות מעשית לכנס תמיד את כולם.

[17] שו"ע חו"מ קסג א. וראה מג"א שו"ע או"ח נג ס"ק כא, שמיעוט כופה את הרוב למנות רב לעיר, וכן הורה שו"ת תורת חיים ג ל. וראה שו"ת מנחת יצחק ג פח בענין ישוב שבו הרוב אינם רוצים לבנות מקוה.

[18] שו"ת דברי מלכיאל ו יא. וראה רמב"ם מתנות עניים ב טז: "אפילו תשעים ותשעה אומרים לבוז ואחד אומר לחלק שומעים לאחד שאמר כהלכה". וראה שיחות האדמו"ר מליובאוויטש שיחה לי"ב תמוז תשכ"ז: "... הענין ד'אחרי רבים להטות' שייך רק בדבר העומד בספק, שאז צריכים לשאול ולברר מהי דעת הרוב ומהי דעת המיעוט, אבל דבר שאינו בספק לא שייך בו רוב ומיעוט".

[19] ראה סעיף מו.

אמרינן שיש כח לרוב לכוף את המיעוט״.[20] פוסק הדברי מלכיאל: ״ואף אם הרוב מבני העיר יסכימו על זה, יכולים המיעוט לעכב... שבדבר שהוא קלקול יכולים אף המיעוט לעכב...״.[21]

ג. הרוב לא פעל לשם שמים[22] פוסק המהרש״ם: ״דהיכי דנוגעים בדבר אין ביד טובי העיר והרוב לתקן כלום על המיעוט״.[23] פוסק החזו״א: ״אם הרוב אומרים דבר שהוא לטובתם ולהפסד המיעוט דעתם בטלה״.[24]

ד. לא היה קוורום חוקי פוסק מהר״ח פאלאג׳י: ״... כשהם עושים איזה דבר מחדש או הסכמה שצריכים להיות כל הי״ב ממונים במעמד אחד ולילך אחרי רבים רובם מתוך כולם״.[25]

ה. לא היה דיון מסודר[26]

ו. לפי התורה או החוקים לא היה די בהסכמת הרוב[27]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לקבלת החלטות על ידי הפרנסים.[28]

*

בכל המדינות המפותחות כל ההחלטות השלטוניות והציבוריות מתקבלות ברוב רגיל, אלא אם כן החוק קובע שיש צורך ברוב מיוחס.[29] המומחים למדעי המדינה סוברים, שלמרות שלרוב רגיל חסרונות רבים ניתן להסתפק בו.[30]

ראוי לציין אחדים מחסרונות אלה

- לעיתים החלטה זוכה בתמיכת רוב מלאכותי שהושג לאחר שהיה משא ומתן בין מפלגות קטנות, שכל אחד התחייבה לתמוך בהצעות חברתה. כך עשויות כמה תכניות לזכות לתמיכת הרוב למרות שברור שרוב הנציגים ואפילו רוב הציבור מתנגד לכל תכנית בפני עצמה.

---

20 שו״ת מהרשד״ם יו״ד קיז.

21 שו״ת דברי מלכיאל ז יג. וראה חידושי הריטב״א עבודה זרה לו ב; שו״ת מהרשד״ם יו״ד קכז; שו״ת עדות ביהוסף ב מא; שו״ת אגרות משה חו״מ א מ. וראה תשובת המהרי״ל המובאת בסעיף קכח.

22 ראה שו״ת מהר״ח אור זרוע רכב; שו״ת דברי מלכיאל א לה ה; שם א לה יא. וראה סעיף מז.

23 משפט שלום, קונטרס תיקון עולם סימן רלא ס״ק כ.

24 חזון איש חו״מ ב״ב ד טו.

25 משא חיים מערכת מ עח.

26 ראה סעיף קלז.

27 ראה סעיפים קכח – קלא.

28 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ׳ 5 – 16, סעיף 41: ״החלטות בית הנבחרים תתקבלנה ברוב דעות הצירים הנוכחים, בלתי אם ניתנה הוראה אחרת לכך בחוקה או בתקנות הבית״. הרבנים שדנו בהצעת החוקה לא העירו מאומה על סעיף זה, ומכאן שהדברים מקובלים עליהם.

29 ראה Models of Democracy עמ׳ 21, שכבר ביון העתיקה קבלו החלטות על פי הרוב. וראה סעיף שיב.

30 ראה סעיף קכח. וראה A Theory of Justice עמ׳ 223, שמן הצדק שלא לדרוש שהחלטות תתקבלנה פה אחד.

במקרה כזה, ההחלטה גם לא תמיד יעילה, וקיים חשש שבשעת ביצועה עלולים הניגודים שבין המיעוטים המרכיבים את הרוב להפריע למימושה.[31]

- לעיתים קבוצות מיעוט אינטרסנטיות מתאגדות לקידום ענין הקרוב ללבם ורוב הציבור אינו מזדרז להתארגן כנגדן משום שהנזק שקבוצות אלו עשויות לגרום לציבור אינו ניכר בטווח הקצר.[32]
- ברוב רגיל בולט במיוחד העדר המומחיות המקצועית, הידע או טוהר הכוונות של מחווי הדעה.[33]
- ברוב רגיל לא בא לידי בטוי במדה מירבית חשיבותו של הנושא העומד לדיון.[34]
- כאשר בו זמנית עומדות להצבעה יותר מאשר שתי אפשרויות, יתכן מאד שההצעה הזוכה למירב הקולות אינה מקבלת את תמיכת רוב המצביעים.
- במרבית המקרים מתקבלות החלטות באמצעות רוב גם במקרה שלא משתתפים בהצבעה כל בעלי זכות ההצבעה. קיימת אפשרות שהחלטה תתקבל ברוב מזדמן למרות שרוב בעלי זכות ההצבעה מתנגדים לה.
- כאשר מסתפקים ברוב רגיל, קיים חשש גדול יותר שינקטו אמצעים לא כשרים כגון שוחד, איומים וסחיטה.

כותב פרופ׳ רובינשטיין: "במרבית הפרלמנטים בארצות העולם מקובל הסדר של קוורום. הסדר זה שונה מפרלמנט לפרלמנט... במרבית הפרלמנטים נדרש רוב החברים לצורך קבלת החלטה בלבד ורק במיעוטם נדרש קוורום גם לצורך דיון".[35]

חוקות אחדות קובעות, שכל ההחלטות מתקבלות על פי הרוב.[36]

חוקות אחדות קובעות שהחלטות בית הנבחרים מתקבלות על פי רוב, וזאת בתנאי שרוב מחברי הפרלמנט נוכחים בהצבעה.[37]

חוקת סלובקיה קובעת, שהחלטת ממשלה מתקבלת לא על פי רוב השרים הנוכחים בישיבה, אלא רק אם רוב שרי הממשלה תומכים בה.[38]

חוקת שויצריה קובעת שמשאל עם מוכרע על פי רוב המשתתפים בו.[39] חוקת איטליה קובעת שמשאל עם יוכרע על פי רוב בתנאי שהשתתפו בו רוב בעלי זכות ההצבעה.[40]

---

31 ראה The Principles of Political Thought עמ׳ 283.

32 ראה Democracy and its Critics עמ׳ 144 – 152.

33 ראה סעיפים קכט קל.

34 ראה סעיף קלא.

35 המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ׳ 257 הערה 5.

36 ראה ICL חוקת ציכיה 6; חוקת הודו 100 (1); חוקת אוסטרליה 23 40. חוקות רבות מדגישות כי יש להרחיג מכלל זה כל הוראה אחרת הנקובה בחוקה.

37 ראה ICL חוקת הולנד 67 (1) (2); חוקת ברזיל 47; חוקת רומניה 64; חוקת דרום אפריקה 53 (a) (c).

38 ראה חוקת סלובקיה 118 (2).

39 ראה חוקת שויצריה 142 (1). על משאל עם ראה סעיף שיב.

40 ראה חוקת איטליה 75 (4).

קכח. רוב מיוחס והחלטות פה אחד[1]

בית הדין הגדול כותב הכתב סופר: "דלכן כתיב פרשה זו בלשון יחיד 'ואמרת אשימה עלי מלך', שיהיו כולם באגודה אחת כאיש א' בהסכמה שקבל עליהם מלך אז רשות ניתנה לשום עליהם מלך, אבל כשיש ביניהם חלוקי דיעות אם לקבל או לא, או שמחלקים את מי להושיב מלך - על ידי זה יתהווה תמיד פירוד לבבות ויתרבו המחלוקות, ואז לא נתנה התורה רשות להושיב מלך עלי' בלשון יחיד..."[2] הכתוב מעיד שהיתה הסכמה מוחלטת בעת שהמליכו את שאול, את דוד ואת שלמה.[3]

החלטות בית הדין הגדול הנוגעות לפירוש התורה וליזמות חקיקתיות מתקבלות על פי הרוב. להחלטה שהתקבלה פה אחד יש כמה השלכות הלכתיות. לדוגמא, כותב המאירי: "ויראה שאין נעשה זקן ממרא עד שיחלוק עם כל השבעים ואחד".[4] גם אם הוראה לא נתקבלה פה אחד הרי שלעיתים יש משמעות הלכתית למספר הדיינים שתמכו בה,[5] או לעובדה שהיו דיינים שהזהירו את חבריהם שהם טועים בדינם.[6]

כל חכמי ישראל הרמב"ם פוסק: "נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים",[7] ומוסיף הרלב"ח: "וטעמא דלבעי הרב בכאן 'כל' דוקא ולא להוי 'הרוב ככל' כבשאר דוכתי איפשר לומר דמשום דהא מילתא שייכא לכל ישראל".[8]

---

[1] ראה יהושע ט ב: "ויתקבצו יחדו להלחם עם יהושע ועם ישראל פה אחד", ומבאר הרד"ק שם: "בהסכמה אחת". העקרון שלא די בהסכמת רוב רגיל בא לידי בטוי גם בהלכות תפילה ובהלכות ברכות. למשל, ראה מג"א שו"ע או"ח קכד ס"ק טו, שכאשר שליח ציבור מוציא את הרבים ידי חובה עליו להמתין עד שכולם יסיימו לומר אמן. על הבחנה בין רוב רגיל ובין רוב מיוחס בענין זימון ראה שו"ע או"ח קצז ב.

[2] כתב סופר על התורה פרשת שופטים ד"ה ואמרת. וראה העמק דבר דברים יז יד. וראה מנחת אברהם מה, שחוכך לדייק בלשון הרמב"ם ממרים א ד, שהולכים אחר הרוב רק כאשר נופלת מחלוקת בין החכמים בדין מדיני התורה אולם כאשר ממנים מלך וכהן גדול יש צורך בהסכמה פה אחד. ודבריו צ"ע, שכן אם דייקינן בלשון הרמב"ם כולי האי צ"ל שגם תקנות גזירות ומנהגות צריכים להתקבל פה אחד, ובכל הש"ס מצאנו שנמנו וגמרו. ושמא לשיטתו אם אין הסכמה פה אחד לא עוברים על לא תסור. לשיטתו אף יש לעיין האם גם הדחת מלך - ראה סעיף קכג - צריכה להיות פה אחד.

[3] ראה רש"י על שמואל א יא יד ד"ה ויאמר שמואל וגו' ונחדש שם המלוכה: "לפי שבראשונה היו עוררים על הדבר ועתה נתרצו כולם". וראה דברי הימים א יב לח: "גם כל שרית [פירש רש"י: שארית] ישראל לב אחד להמליך את דוד". וראה מצודת דוד דברי הימים א כט כג שכאשר מלך שלמה "לא היה מערער עליו". הערת הרב נבנצל: "אצל כל שלשתם היתה המלכה בשעה שעדיין הי' ערעור".

[4] בית הבחירה סנהדרין פח ב.

[5] ראה רמב"ם ממרים ב ב שתוקף תקנה עשוי להיות תלוי במנין החכמים שתמכו בה. וראה בבלי זבחים יב ב: "אמר שמעון בן עזאי: מקובלני מפי שבעים ושנים זקן כו'. למה לי למתנה שבעים ושנים זקן? דכולהו בחדא שיטתא הוו קיימי".

[6] ראה רמב"ם שגגות יג א: "אם הורו וידע אחד מהן שטעו ואמר להם טועים אתם ורבו עליו המתירים והתירו הרי בית דין פטורין וכל מי שעשה על פיהם חייב להביא חטאת קבועה על שגגתו". כיו"ב, בדיון על ביטול גזירה או תקנה, יש משקל יתר לתקנה שהתקבלה בהסכמת כל הציבור, ראה שו"ת אבני נזר יו"ד תסב.

[7] רמב"ם סנהדרין ד יא.

[8] שו"ת הרלב"ח קמז. גם מטעם זה הוא התנגד ליזמת מהר"י בי רב וחכמי צפת לחדש את הסמיכה. לפי נימוקו פשוט שגם החלטה בדבר מנוי מלך צריכה להתקבל פה אחד.

תושבי העיר הראשונים דנים בשאלה על פי איזה נוהל קבלת החלטות יש לפעול, כאשר דנים בנושאים שהם בבחינת רווחא להאי ופסידא להאי,[9] דהיינו החלטות הגורמות הפסד לחלק מן הציבור ורווח לחלק אחר, כגון החלטות הנוגעות לשינוי שיטת המסוי.[10] לדעת רבינו תם, החלטות מעין אלה צריכות להתקבל בהסכמת כל תושבי העיר פה אחד.[11] המהרי"ל מבאר שיטה זו: "ראיתי בכמה קהילות חשובות דלא אזלי בתר רובא בכל מילי דמתא. ואינהו תלי' טעמא שאומרים כי לפעמים יתחברו רוב עניים על עשירים או איפכא, וא"כ קרובים ומחותנים יעשו רוב וקשרם אי' מן נמנע".[12] מוסיף הדברי מלכיאל: "דדין בני העיר הוא כדין השותפים... שעל כרחך לא נשתתפו על דעת לילך אחר הרוב רק בענינים ההכרחים להם...".[13] הראבי"ה, הרשב"א והרא"ש, סוברים שגם החלטות אלו כמו כל החלטה ציבורית אחרת מתקבלות על פי רוב.[14] מבין האחרונים היו שפסקו כר"ת[15] והיו שפסקו כראבי"ה.[16]

המחבר פוסק: "אפילו יחיד יכול לעכב ולומר: איני רוצה שפלוני יהיה חזן...",[17] ומוסיף המשנה ברורה: "הוא הדין בכל המנויים יכול למחות אפילו בחכם מרביץ תורה יכול למחות".[18]

---

[9] הבטוי מופיע לראשונה (?) במרדכי בבא בתרא תפא.

[10] ראה שו"ת נודע ביהודה קמא חו"מ כ. ראשונים ואחרונים דנים בהרחבה בהחלטות רבות מתוך רצון להגדיר האם הן בבחינת רווחא להאי ופסידא להאי. ראה, לדוגמא, שו"ת המבי"ט א רלז; שו"ת הרמ"א עה. החלטה להגביל מחיר מוצר, דהיינו מניעת רווח, לא נחשבת כרווחא להאי וכו', ראה שו"ת מהרש"ם ד עה.

[11] ראה מרדכי בבלי בבא בתרא תפ. נראה שזו גם שיטת רב חנניה גאון ראה תשובות הגאונים שערי צדק ד ד טז. ראשונים ואחרונים מבארים בדעת רבינו תם שהוא מודה שלקבלת תקנות שהן למיגדר מילתא די ברוב, ראה הערות 36 - 39. וראה סעיף קכז הערה 8. נ"ל שהרמב"ם סובר כר"ת, שהרי הוא עוסק בדיני בני העיר בהלכות שכנים ריש פרק ו. וראה רמב"ם שכנים ה א: "חצר השותפין כל אחד מהן כופה את חברו לעשות בה... וכן כל הדברים שהחצר צריכה להם צורך גדול או דברים שנהגו בני העיר לעשותם... שאר הדברים... וכיוצא בו אינו כופהו". פשיטא שלדעת הרמב"ם, צורך של מיגדר מילתא הוא צורך גדול, וכל אחד כופה את חברו לעשותו. וראה רמב"ם מכירה יד ט: "רשאין בני העיר לקוץ להם שער וכו' ". הרמב"ם אינו כותב האם הרשות היא רק כאשר קיים צורך גדול ומסתבר שהוא סומך על מש"כ בהלכות שכנים.

[12] שו"ת המהרי"ל החדשות קמז.

[13] שו"ת דברי מלכיאל א לה י. וראה שו"ת תורת חיים ג ו.

[14] ראה מרדכי בבלי בבא בתרא תפב; שו"ת הרא"ש ו ה. על דעת הרשב"א ראה הערה 29.

[15] ראה שו"ת חתם סופר חו"מ קיז. לעומת זאת, ראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז א קח שאינו מכריע אלא רק חושש לשיטת ר"ת לחומרא, וראה הערה 23. וראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כז החושש לשיטת ר"ת. חזו"א חו"מ בבא בתרא ד טו ושם ה ג מכריע כר"ת.

[16] ראה שו"ת מהר"ם אלשיך נט: "שבכללם הולכין אחר הרוב, בין במה שהוא מיגדר מילתא במילי דשמיא, בין במה שהוא לתיקון העיר במילי דעלמא, שכיון שהוא תיקון לכולל לא חיישינן אם יהיה רווחא להאי ופסיד' להאי דתקנת הכולל עדיף". וראה שו"ת שאילת יעבץ א עח: "שרוב רבותינו הגדולים הקדמונים כרגמ"ה ורש"י וראבי"ה, והאחרונים כבת"ה והרמ"א ושאר חכמי אשכנז והרבה מחכמי ספרד כהר"ם אלשיך והרשד"ם וזולתם רבו מספר כולם סוברים שיפה כח הקהל להסיע על קיצתן ואף להפקיע ממון שלא מן הדין, ושאם רובם מסכימים בכך דעת היחיד בטלה".

[17] שו"ע או"ח נג יט. וראה משנה ברורה שם ס"ק נה שיש תוקף להתנגדות היחיד רק אם יש לו הצעה חליפית סבירה. וראה סעיף קיח.

[18] מ"ב סימן נג ס"ק נג. וראה שו"ת מהרש"ך ב פט, שמנוי מלמד צריך להעשות בהסכמת הממונים פה אחד. וראה פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימן מב משנת תקצב עמ' 115: "... שלא יוכל שום חכם להתמנות להיות דיין על הקהל... אלא דווקא ברשות כל הקהל למגדול ועד קטן...".

הרמ״א פוסק בהלכות שותפים בקרקע שהחלטות של כלל בני העיר מתקבלות על פי הרוב,[19] אולם בהלכות דיינים הוא מביא את שתי הדעות: ״טובי העיר בעירן כבית דין הגדול... אף על פי שיש חולקין וס״ל דאין כח ביד טובי העיר... רק להכריח הצבור במה שהיה מנהג מקדם או שקבלו עליהם מדעת כולם, אבל אינן רשאים לשנות דבר במידי דאיכא רווחא להאי ופסידא להאי, או להפקיע ממון שלא מדעת כולם...״.[20]

הש״ך פוסק: ״ובמקום שיש מנהג שלא לבטל ההסכמה עד שיסכימו כולם, כל שיש מוחה אחד אי אפשר להתירו״.[21]

על המנהג בזמנו פוסק הב״ח: ״כבר נהגו במלכותינו כדברי ראבי״ה שבמרדכי פרק קמא דבתרא שאם קבלו עליהם ראשים לכל דבר מה שעשו עשו בתקנת הקהל דווקא ואף על פי שלא היה כן מנהג מקודם וגם אינו מגדר מילתא ודלא כר״ת״.[22] החת״ס פוסק: ״נהגו בכל גלילות הללו למיזל בתר רובא בכל ענינים אלו, ואם נמתין עד שיסכימו כולם לא יגמר שום ענין ויהיה השחתת הכללי״.[23] הרש״ר הירש כותב: ״ועל כל אחד מהעדה לשמור ולקיים את התקנות אשר החליטה האסיפה ברוב דעות״.[24]

בוררים פוסק הרמ״א: ״קהל שבררו ד׳ או ה׳ בירורים אין הולכים אחר הרוב שאין רוב אלא בבית דין״.[25]

פרנסים פוסק המשנה ברורה: ״דלא אזלינן בתר רובא כי אם בבית דין אבל לא בבררורי הקהל אלא... דבכמה גלילות נהגו למיזל בתר רובא בזה...״.[26]

בית דין גזר דין מות מתקבל ברוב של שנים לפחות.[27]

---

[19] ראה שו״ע חו״מ קסג א בהגה; שו״ת הרמ״א עג. כן גם משמע מפסקו בשו״ע חו״מ רלא כח. וצ״ע שהרמ״א באו״ח נג יט אינו משיג על המחבר, ומשמע מכך שהוא מודה שאין הולכים אחר הרוב בעת מנוי חזן. ושמא הרמ״א מחלק בין מנוי חזן הצריך להוציא את כל הציבור ידי חובה, ותפילה היא במקום תמידים, ובין שאר מנויים. כ״ז דלא כהמ״ב שלא חילק בין מנוי חזן ובין מנוי פרנס, ואכמ״ל.

[20] שו״ע חו״מ ב א בהגה.

[21] ש״ך שו״ע יו״ד רכח ס״ק פט.

[22] שו״ת הב״ח יח. וראה שו״ת שבות יעקב ב קמג: ״נראה דיש כח ביד ראשי הקהל וטובי העיר... מדעת כולם או רובם לכל דבר מה שעשוי עשוי בתקנת הקהל ואף על פי שלא היה מנהג מקדם וגם אינו מגדר מלתא אפי׳ במידי דאיכא רווח׳ להאי ופסידא להאי, וכן הוכחתי... שכן דעת רוב גדולי עולם ראשונים ואחרונים״.

[23] שו״ת חתם סופר חו״מ קטז. וראה פנקס קהילת רומא 325: ״... כי קשה הדבר לכוין ששה אנשים בדעת אחד...״. וראה שו״ת חתם סופר שם: ״לר״ת דס״ל דאינם יכולים להסיע על קיצתם אלא כשהסכימו כולם מתחלה מ״מ היינו מדינא אבל מודה הוא ממנהגא דהרוב כופי׳ היחיד״. וראה שו״ת דברי חיים חו״מ ב נח: ״וכן נהגין בכל קהלות ישראל לתקן תקנות על פי הרוב אפילו במילי דאפוקי מהאי וריוח להאי״.

[24] חורב עמ׳ 447.

[25] שו״ע חו״מ יח א בהגה. וראה שו״ע שם יב יח; יג ז. וראה ערוה״ש חו״מ יח ד: ״כבר בארנו... דבפשרה לא אזלינן בתר רובא וכן בפסקי בע״ב או בעסקי הציבור שבירורו מבוררים להגיד דעתם צריכים כולם להסכים ואם לא הושוו כולם לדעת אחת אין מוציאין מיד המוחזק...״.

[26] ביאור הלכה על שו״ע או״ח קנג ז ד״ה וה״ה אם מכרו ז׳ טובי העיר. נראה שהוא סובר כדעת הסמ״ע, שו״ע חו״מ יח ס״ק י, שאם ממנים יותר משלושה פרנסים, דינם כבוררים ולא כדיינים. וראה ערוה״ש חו״מ קסג ב שפוסק שפרנסים מקבלים החלטות על פי רוב, ומשמע שגם אם מינו יותר משלושה פרנסים הולכים אחר הרוב וממילא צ״ל שרק אם בפירוש מינו בוררים בענין החלטות פה אחד.

[27] ראה רמב״ם סנהדרין ח א.

בכל מקום ובכל זמן מן הראוי להשתדל ולקבל החלטות ברוב גדול ככל האפשר.[28] מעיד הרשב"א: "שורת הדין בהסכמת בני המדינה, כל שהרוב מסכימין ומתקנין ומקבלין עליהם, אין משגיחין לדברי היחיד... אלא שמנהג המקומות שחוששין להמחאת היחידים לכתחילה".[29] פוסק הרב שבתי ב"ר שמואל: "ואפילו בשאר תקנות איני מייעץ לתקן אם לא מרצון כולם, ולואי דיתקיימו. ועל דבר זה רבו מכשולות ואיבה במיירבורק...".[30] שנינו: "אנשי כנסת הגדול אמרו שלושה דברים: הוו מתונים בדין...", וכותב המדרש שמואל: "כי גם בזה נפל מחלוקת אם ראוי לעשות תקנה זו או סייג זה או לא ולכן גם בזו צריך העיון בשקידה וברבוי קבוץ הדעות".[31]

חוקת קהילת רומא קובעת, שכל החלטות הועד המנהל את עניני העיר צריכות להתקבל ברוב של שני שלישים.[32]

כאשר עומד על הפרק נושא חשוב או מעורר מחלוקת ראוי להרחיב את מספר הפרנסים המקבלים את ההחלטה. המרדכי פוסק: "... ושלשה טובי העיר חשובים כמו כל העיר... ומה שמצריך תלמוד ז' טובי העיר היינו דברים גדולים כגון להוציא בית הכנסת מקדושתו וכיוצא בו".[33]

במעהרין תקנו: "אותן ט"ו אנשים יתוועדו ויתווכחו בענייני עסקי מדינה כל מה שיהי' נראה להם שהוא מן הצורך... ויתקנו לצורך השעה ותואר הענין על צד היותר טוב. ואם ט"ו אנשים יהיו מחולקים, אזי יתאספו כל האלופים ראשי מדינה ומבוררים בצירוף ט"ו אנשים ויתווכחו באותן הענינים דרך משא ומתן ויעשו הסכמה גמורה על כך. ואם לא יסכימו בהסכמה אחת אזי ירדו למנין אחרי רבים להטות".[34] במנטובה החליטו: "לא יהיה ברשות שום אחד מהועדים להתיר מרצון הציבור שהושמו עד עצם היום הזה, כי אם בהתועד ועד קטן וגדול יחדיו...".[35]

גיבוש הסכמה רחבה אפשרי, רק כאשר יש די זמן לשכנע את המתנגדים, אולם אם יש צורך למיגדר מילתא או לקבל החלטה חיונית או דחופה, ראוי לפעול בזריזות ואין להשתהות. פוסק הרשב"א: "אם רצו לגדור ולתקן, ויש בתקנתם תועלת או גדר פירצה, והיחידים באים לעכב, אם אין הצבור משגיחין בהם ומעמידין הדבר על קו הדין, הרי זה דרך ישרה שיבור לו כל

---

[28] ראה סעיף סב.

[29] שו"ת הרשב"א ה קכו.

[30] שו"ת מהר"ם מינץ סג ג.

[31] מדרש שמואל על אבות א א בשם הרב ר' שמואל ן' סוד.

[32] ראה תקנות קהילת רומא הנזכרות בסעיף ו הערה 45 תקנה ג. וראה פנקס קהילת רומא תקנה 910 משנת התל"ג והערת העורך שם.

[33] מרדכי בבא מציעא תנח. המרדכי רומז שטובי העיר בעירם הם כבית הדין הגדול. וראה שו"ת חוות יאיר פא.

[34] תקנות מדינות מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק כח.

[35] סדר ההערכה התנ"ה כב.

צבור וצבור״.[36] פוסק מהר״ם מינץ: ״... והקהל הבאים לעשות תקנ׳, אם במידי דאפריש איסורא, או מיגדר מילתא, בטלו היחידים במיעוטם, וחייבים להכנס בעול חרם וברכ׳, אבל במידי דממונא אין ראוי לתקן ולחדש אם לא מדעת כולם״.[37] פוסק ערוך השלחן: ״ע״ד שרוב העיר רוצים ועשו חכירה על שמרים לצרכי העיר ולשכירות כלי קודש, ובעל פרנסות מערערים... הדבר פשוט כביעתא בכותחא שאין ביכולתם לערער... ואם נמתין עד שיסכימו כולם מקטן ועד גדול, שהוא מן הנמנעות, בין כה וכה התורה והמצוה תרד עד עפר חייו״.[38] הוא הדין לגבי החלטה המיועדות למנוע מריבה ומחלוקת.[39]

מעיד הש״ך: ״... עכשיו המנהגים משתנים מדור לדור ומעולם לא נשמע שבביטול שום הסכמה תועיל מחאת יחיד״.[40]

גם כיום ראוי לעשות מאמץ ולקבל החלטות, בעיקר החלטות חשובות, ברוב מיוחס. הראי״ה קוק הציע לפרנסי פתח תקוה לקבל חוקה, הקובעת: ״עד מאה פרנק רשאי הועד להוציא על דעת עצמו... יותר מסכום זה עד אלף פרנק צריך הוא להכרעת רוב באי כח המושבה. ולהוצאה בת יותר מאלף פרנק, צריך הסכמת שני שלישים של הנאספים באי כח המושבה״.[41]

יתירה מזו. לאור ירידת הדורות בקרב הפרנסים ולאור המקום שהמפלגות תופסות בהנהגת הציבור[42] יש לדרישה זו משמעות גדולה מבעבר.[43]

לדעת הרב הרצוג, כיום מן הראוי להקים שני בתי נבחרים.[44] אחת המשמעויות של הצעתו היא שהחלטות מתקבלות בהסכמה רחבה יותר.

*

---

36 שו״ת הרשב״א ה קכו. דברי הרשב״א מובאים בדברי פוסקים רבים. וראה כנסת הגדולה חו״מ טור רלא מו - נז. כלל גדול למדנו משו״ת הראנ״ח צח: ״דברים שהם צריכים להעשות על כל פנים ויש חלוק ביניהם שזה האומר בכה וזה אומר בכה פשיטא ודאי שהולכים אחר רב דעות״. וראה שו״ת חוות יאיר פא.

37 שו״ת מהר״ם מינץ סימן סג (ג).

38 כתבי ה״ערוך השלחן״, שאלות ותשובות נב.

39 ראה שו״ת מים עמוקים ב נט: ״ואין לך מגדר מלתא גדול מזה למנוע סיבות המחלוקות והקטטו׳ מקהל עדת ישראל״. וראה שו״ת פני משה ד: ״דכל ההסכמות והתקנות שמסדרים בכל מקום לתיקון העיר דמגדר מלתא מקרי״. וראה שו״ת חתם סופר חו״מ קטז. וראה סעיף קכא, דברי לבוש התכלת נג כ.

40 ש״ך שו״ע יו״ד רכח ס״ק פט. ראוי לציין כי לעקרון שלפיו החלטות מתקבלות רק פה אחד עלולות להיות השלכות תקציביות, ראה מג״א שו״ע או״ח נג ס״ק כ.

41 אגרות הראיה א נוספות יא סעיף כו.

42 ראה סעיפים מז קכא.

43 ראה תחוקה לישראל על פי התורה הצעת חוקה של ד״ר כהן עמ׳ 5 – 16 סעיף 78: ״בית הנבחרים יהא כוחו יפה לתקן את החוקה. תקון החוקה יהיה טעון הסכמת שני שלישים ממספר כל חברי בית הנבחרים, ויכנס לתקפו לאחר שהרוב האמור נתן את הסכמתו לכך בשני מושבים רצופים של בית הנבחרים״. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

44 ראה סעיף קל הערה 22. וראה סעיף קנא.

מזה מאות השנים שהמומחים למדע המדינה דנים בשאלה מהו הליך קבלת ההחלטות הרצוי.[45] על כל פנים, קיימת כיום הסכמה, שאין לדרוש קבלת החלטות פה אחד.[46]

אין חולק על כך שרצוי מאד שתהא הסכמה רחבה ככל האפשר בשעה שעומדת על הפרק החלטה גורלית שהיא גם בלתי הפיכה.[47] כותב ג'יימס מדיסון, מי שהיה הנשיא הרביעי של ארצות הברית: "במקרים מיוחדים, אם כי לא בכולם, לא יהיה די ברוב רגיל לצורך הכרעה. אין להכחיש כי אמצעי זהירות כגון זה עשוי היה להניב כמה יתרונות. יכול היה לשמש מגן נוסף לכמה אינטרסים מיוחדים, ובדרך כלל כמכשול נוסף לנקיטת צעדים חפוזים וחלקיים".[48] כותב פרופ' דרור: "כשעומדות על הפרק הכרעות... שהן בעלות משמעות ערכית רבה מאוד השנויה במחלוקת חריפה יש לשאוף להסכמה רחבה".[49]

מאידך גיסא, המומחים מציינים גם את הקשיים העלולים להתעורר כאשר מקבלים החלטות רק ברוב מיוחס. כותב ג'יימס מדיסון: "נאמר כי לא יהיה די בקביעת רוב למנין החוקי; במקרים מיוחדים, אם לא בכולם, לא יהיה די ברוב רגיל לצורך הכרעה... אבל כנגד השיקולים האלה מכריע משקלן של התקלות בכף הנגדית... שוב לא הרוב הוא שימשול: השררה תעבור לידי המיעוט. אם תוגבל זכות היתר ההגנתית למקרים מיוחדים, אפשר שמיעוט בעל עניין ינצל זאת כדי להמנע מהעלאת קורבנות צודקים לטובת הכלל, ובמצבי חירום מיוחדים – כדי לסחוט הקלות בלתי הגיוניות".[50] כותב אלכסנדר המילטון: "זהו אחד מאותם שכלולים שבחיי המעשה הם משיגים את ההפך ממה שתלו בהם להלכה. הצורך בתמימות דעים בגופים ציבוריים, או במשהו במתקרב לזה, יסודו בהנחה שהדבר עתיד לתרום לביטחון. אך מימושו בפועל מביך את הממשל, מכלה את האנרגיה של השלטון, ומחליף את הדיונים וההכרעות התקינים של רוב מכובד בגחמותיה או בתחבולותיה של כנופיה פחותת משקל, רעשנית או מושחתת".[51]

---

[45] ראה The Principles of Political Thought עמ' 278. המחבר מביא את דעתו של הפילוסוף הובס (Thomas Hobbes), שהחלטות ציבוריות צריכות להתקבל פה אחד ואת דעת החולקים. על חשיבות הסכמה מוחלטת ראה גם Democracy and its Critics עמ' 90 ושם בכל פרק 11.

[46] הסכמה מוחלטת אינה מעשית בעיקר בחברה גדולה, ראה election, Voting practices, EB (2008).

[47] ראה Between Facts and Norms עמ' 179. בדרך כלל מקובל שהחלטה חשובה היא החלטה בדבר שינויים חוקתיים, הסכם עם גורם זר, החלטות הפוגעות קשה באחת הקבוצות המרכיבות את המדינה כגון חבל ארץ, מיעוט אתני וכד', וכן החלטה שיש לה השלכות סביבתיות רבות משמעות. וראה סעיף קל הערה 23.

[48] הפדרליסט פרק יט מס' 58. בהמשך הוא דן על החשש שמיעוט יכתיב לרוב כיצד לנהוג.

[49] חידוש הציונות עמ' 214. וראה שם עמ' 284: "ראשית, דרוש להמנע ככל הניתן ממצב שבו החלטה בסוגיה חשובה מאד מבחינת אופיה העתידי של מדינת ישראל תקבע על ידי רוב קטן מאד... שנית, יש להמעיט בסוגי בחירות ודרכי הכרעה שבהן אחוז קטן יחסית של האוכלוסיה יכריע את הקו... שלישית, יש מקום לחייב החלטה בידי רוב מיוחס כשמדובר בהכרעות קובעות-עתיד החשובות במיוחד בראיה יהודית-ציונית. רביעית, כפי שכבר הוצע, יש לתת לישראלים תושבי חו"ל זכות להשתתף בבחירות בישראל תוך הסדרים ארגוניים מתאימים". וראה Democracy and its Critics עמ' 141 בשם המתמטיקאי הצרפתי קונדורסה (Marquis de Condorcet), שככל שהרוב גדול יותר כך יש יותר סיכוי שהרוב צודק. לכך יש להוסיף כי ככל שהרוב גדול יותר תזכה ההחלטה ליותר תמיכה ציבורית בביצועה.

[50] הפדרליסט פרק יט מס' 58.

[51] הפדרליסט פרק י מס' 22.

בשום חוקה לא נזכר העקרון שלפיו החלטה מסוימת צריכה להתקבל פה אחד[52] אך לעומת זאת מקובל העקרון שלפיו הכרעות גורליות אינן מתקבלות ברוב רגיל. בכמה חוקות קיימת הוראה שלצורך קבלת חוקים מסוימים דרוש רוב מיוחס.[53] הוא הדין בענין הכרזה על שעת חירום.[54] במדינות אחדות רק לרוב מיוחס סמכות להכריז מלחמה.[55] בחירת נשיא פעמים רבות דורשת רוב מיוחס[56] והדחת נשיא ואפילו חבר פרלמנט בדרך כלל נעשית רק ברוב מיוחס.[57]

ברבות ממדינות העולם קיימים בימינו שני בתי נבחרים.[58] במדינות אלו חוק מתקבל על ידי שני הבתים, והמשמעות המעשית של הוראה זו שחוק צריך להתקבל ברוב מיוחס.[59]

רבות מן החוקות קובעות כי יש להקים שני בתי נבחרים.[60]

בכמה מדינות קיימת קביעה חוקתית שלפיה החלטות מסוימות של בית הנבחרים צריכות לעמוד למשאל עם. משמעות קביעה זו היא שעל ההחלטה לקבל רוב מיוחס.[61]

---

52 בפולין במאה ה – 17 וה – 18 החלטות היו מתקבלות פה אחד ראה EB (2008), liberum veto. וראה חוקת פולין הראשונה משנת 1791 סעיף 7, שהיתה החוקה הדמוקרטית השניה בעולם, חירות ומשטר מסמך 9, שמעת קבלת החוקה ואילך תתקבלנה החלטות ברוב קולות. אחד הסעיפים בחוקה של הפדרציה שקדמה לחוקת ארצות הברית, קבע שכל שנוי בחוקה צריך להתקבל על ידי כל המדינות ללא יוצא מן הכלל, ראה The Articles of Confederation and Perpetual Union, ARTICLE XIII. וראה Liberalism, Constitutionalism and Democracy עמ' 107, שמכיון שלא היה כל סכוי לערוך שינוי בחוקת הפדרציה על דעת כל המדינות התעורר הצורך להכין חוקה חדשה, והוא מפנה לעיין בהפדרליסט פרק טו מס' 40. יש לציין, שכיום שהחלטות של חבר מושבעים מתקבלות או פה אחד, או ברוב של שני שליש או ברוב מיוחס, ראה http://en.wikipedia.org/wiki/Jury.

53 ראה ICL חוקת אוסטריה 30 (2) שחוק פדרלי מתקבל רק בנוכחות מחצית הצירים וברוב של שני שליש. בשבדיה חוק יסוד חייב להתקבל על ידי שני בתי הנבחרים, ראה שם סעיף 15 (1). ראה שם חוקת הונגריה 7 (2) שבארבעים ושבעה מקרים המפורטים בחוקה מתקבלות החלטות ברוב של שני שליש מחברי בית הנבחרים.

54 ראה ICL חוקת גרמניה 80 A, שהכרזה של בית הנבחרים על מצב של מתח צריכה להתקבל ברוב של שני שליש וכן שם חוקת הוגריה D19.

55 ראה ICL חוקת סלובקיה 84 (3) שצריך רוב של שלש חמישיות כדי להכריז מלחמה. וראה שם חוקת ברזיל 137 (1) שצריכים רוב מוחלט בקונגרס.

56 ראה ICL חוקת סלובקיה 101 (3) שצריך רוב של שלש חמישית. ראה שם חוקת איטליה 83 (3) שבחירת נשיא תיעשה ברוב של שני שליש.

57 ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 3 ו בענין הדחת נשיא ושם סעיף א פסקה 5 ב בענין הדחת חבר בית נבחרים ; ICL חוקת גרמניה 61 (1) בענין הדחת נשיא ; חוקת יפן 55 (2) בענין הדחת חבר בית נבחרים.

58 ראה Human Development Report 2000 עמ' 243 שמבין עשרים המדינות הכי מפותחות, לשתים עשרה יש שני בתי נבחרים, ביניהן גם יפן ובריטניה שהן אינן מדינות פדרליות.

59 שני בתי נבחרים עשויים למלא תפקידים נוספים, ראה סעיפים קל קלא.

60 חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 1. ראה גם ICL חוקת צרפת 24 (1) וחוקת יפן 42.

61 ראה סעיף שיב.

קכט. "אדם חשוב" [1] ומרא דאתרא

הפוסקים חלוקים בדעותיהם בשאלה האם יש לקבל הסכמת אדם חשוב בכל מקרה שבו אין תמימות דעים בין תושבי המדינה והעיר. מצאנו שלש דעות.[2]

א. פוסק רבי יעקב בעל הטורים: "אם יש חכם ומנהיג אפילו כל בני העיר אין רשאין לתקן כלום זולתו ואם תקנו והתנו דבר בלתי ידיעתו אינו כלום",[3] וזו דעת רבים מן הראשונים.[4]
הרא"ם מזרחי מגדיר מיהו חכם ומנהיג: "וחבר עיר הוא החכם המשתדל בצרכי צבור שכל עניני הקהל נעשים על ידו, דיותר שייכות יש לאותו שאינו חכם המשתדל בצרכי צבור שיקרא ראש העיר ומטובי העיר, מאחר שכל עניני הקהל מונהגים על ידו, ממה שיש לחכם שאינו משתדל בצרכי צבור כלל ואינו חושש רק בלמודו...".[5] פוסק מהריט"ץ: "הנך רואה שהרמב"ם זלה"ה... הוסיף נופך משלו ואמר 'חכם חשוב לתקן מעשה המדינה ולהצליח דרכי יושביה', לומר שדבר זה אין יכול לעשות הצלחת היושבים ותיקון מעשיהם אלא חכם חבר עיר מרביץ תורה שברוב חכמתו מדריכם בדרך ישרה על פי התורה אשר יורה להם לדרוש להם ולפרוש להם ולהפרישם מאיסור".[6]

ב. ראשונים אחרים סוברים, שרק חברי התאגדות מקצועית המקבלים תקנות צריכים להמלך בחכם ומנהיג, וכך מכריע המחבר בשלחן ערוך.[7]
המחבר מודה שעל בני העיר להמלך בחכם ומנהיג לפני קבלת החלטות הפוגעות במי שאינו תושב.[8]

ג. הרמ"א מקבל את דברי הטור רק בחלקם, וסובר שלהחלטות שהן בבחינת רווחא להאי ופסידא להאי[9] על בני העיר להמלך בחכם ומנהיג.[10]

---

1 המושג אדם חשוב מופיע בגמרא בבא בתרא ט א. וראה, לדוגמא, רבנו ירוחם, תולדות אדם וחוה נתיב יט א; שו"ת תשב"ץ א קנד; דרכי משה הקצר חו"מ ב ס"ק א. ברמב"ם הלכות מכירה יד יא מופיע המושג חכם חשוב. וראה שו"ע חו"מ רלא כח. לעיתים חכמים ופוסקים משתמשים במונח חבר עיר, ראה משנה ברכות ד ז. וראה, לדוגמא, רמב"ם מתנות עניים ז יד; שו"ע או"ח קנג יד; שו"ע יו"ד רנו ו ושם רנז יא. קצת מן הראשונים משתמשים גם במונח חכם ומנהיג, ראה הערה 3.

2 ראה א"ת ערך טובי העיר ו. הסכמת אדם חשוב שבעיר.

3 טור חו"מ רלא. מפורש בדבריו שבעינן תרתי לטיבותא, גם חכם וגם מנהיג. וראה בית הבחירה בבא בתרא ח ב ד"ה רשאין בני העיר. אולם שו"ת הרשב"א ד קפה פוסק: "דבר ברור הוא, שהציבור רשאים לגדור ולתקן תקנות ולעשות הסכמות... ובלבד שיהיה בהסכמות אלו תלמיד חכם שבעיר, אם ישנו בעיר, או אדם חשוב שנתמנה פרנס על העיר". משמע שבעינן או חכם או מנהיג. וראה שו"ת הרשב"א א אלף רו. וראה הערה 17.

4 ראה א"ת ערך טובי העיר ו. הסכמת אדם חשוב.

5 שו"ת ר' אליהו מזרחי נג. דבריו הובאו בב"י חו"מ רלא. מכאן שיש שלש דרגות חכמה. א. הפרנסים הם חכמים במדת מה, ראה סעיף קה 3. ב. חבר עיר, או אדם חשוב, הוא חכם ומנהיג המשתדל בצרכי העיר. ג. חכם מופלא שאינו עוסק בעניני העיר, עמו לא חייבים להמלך בו. וראה מ"מ על רמב"ם מכירה יד יא.

6 שו"ת מהריט"ץ החדשות קסח.

7 ראה סמ"ע רלא ס"ק מה: "אבל ר' משה אלשק"ר בתשובותיו סי' מ"ט כתב בשם רמב"ם [פי"ד ממכירה הי"א] והרמב"ן [ב"ב ט' ע"א ד"ה הא] דדוקא אבני אומניות קאי, ע"ש". וראה כס"מ על רמב"ם מכירה יד יא; שו"ת מים עמוקים ב נג. וראה שו"ע חו"מ רלא כח.

8 ראה שו"ת חתם סופר חו"מ קיז.

9 ראה סעיף קכח הערות 9 10.

10 שו"ע חו"מ רלא כח. וראה ש"ך שם ס"ק ד.

לשיטת הרמ״א, במקרים הבאים אין צורך לקבל הסכמת אדם חשוב

- בישוב שאין בו אדם חשוב[11] או שהוא אינו רוצה להתערב בהחלטות בני העיר[12]
- כאשר מנהג המקום הוא שהפרנסים אינם מתיעצים עם אף אחד[13]
- כאשר מתקנים תקנה למיגדר מילתא[14]

בשל הנימוקים הבאים יש לאדם חשוב זכות וטו

- הריטב״א כותב: ״כדי שיראה שיעשו כראוי ושאין בו הפסד לבני העיר״.[15]
- הריטב״א כותב נימוק שני: ״משום כבודו״.[16]
- הגר״א מבאר: ״לענין ממון צריך בית דין חשוב, דאלימי לאפקועי ממונא, וה״ה לאדם חשוב בעירו״.[17]
- הדברי מלכיאל כותב: ״דוודאי אדעתא דהכי נשתתפו שאם יש חבר עיר שתהיה הסכמתו שבוודאי הוא יורה אותם בדרך הישר והטוב, וזה כעין אמרם כל הנודרת ע״ד בעלה נודרת וכה״ג״.[18]

בקהילות רבות נהגו כשיטת הטור ולא קבלו שום החלטה ללא הסכמת מרא דאתרא.[19]

---

[11] ראה שו״ת המבי״ט א רלז.

[12] ראה שו״ע חו״מ כסף הקדשים סוף סימן רלא: ״אם חבר העיר אינו רוצה לצרף דעתו בכך הו״ל כאינו שם, ועושים טובי העיר כהסכמתם והו״ל כאין שם חבר עיר״. וראה שו״ת שואל ומשיב תנינא ד פט, שאם מרא דאתרא נוגע בדבר, אין חיוב להמלך בו.

[13] ראה שו״ת מים עמוקים ב נג. וראה כנסת הגדולה חו״מ רלא הגהות ב״י יח: ״הקהל אשר מנהגם לתקן כל תקוני הקהל זקני הקהל וממוניהם, ואין מקפידין מעולם על הסכמת ת״ח עמהם אין לת״ח שביניהם דין חבר עיר״. וראה שיטת הדברי מלכיאל, הערה 18.

[14] ראה שו״ת מהרי״ק א; שו״ת חתם סופר יו״ד ה. וראה שו״ת דעת כהן קצג: ״טובי העיר בעירם... לענין מיגדר מילתא דינם כב״ד הגדול״.

[15] חידושי הריטב״א בבא בתרא ט א. וראה חידושי הרמב״ן שם. הרמב״ן מדגיש שאין תוקף לתקנה שאדם חשוב לא הסכים לה אפילו אם לאחר מכן התברר שהיא אינה גורמת להפסד לבני העיר. על תפקיד אדם חשוב לשיטת הרמב״ם ראה הערה 3. וראה שו״ת חתם סופר יו״ד ה.

[16] חידושי הריטב״א בבא בתרא ט א.

[17] ביאור הגר״א שו״ע חו״מ רלא אות טו. וראה כעי״ז שו״ת מים עמוקים ב נג. לשיטת הגר״א צ״ע, הלא לפי השו״ע פרנסים נדונים כבית דין הגדול שהוא ומי יותר חשוב ממנו? ונ״ל שהשו״ע עוסק בפירוש בהחלטה של כל בני העיר, והגר״א הבין שמדובר בעיר שאין לה פרנסים, שאינם נזכרים בשו״ע, ובעיר שיש לה פרנסים לא בעינא אדם חשוב. עוד אפשר לומר שהגר״א חושש לסברת הנודע ביהודה קמא חו״מ כ: ״ואף שטובי העיר כבית דין הגדול, מכל מקום בעניני נתינת המסים אין להם יתר שאת ויתר עז משאר העם״. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק מח. ראוי להעיר כי לשיטת הרשב״א, המובאת בסעיף קה הערה 3, שטובי העיר נדונים כמלך, אפשר להבין שלעיתים עליהם להמלך בבית דין, דומיא דמלחמת הרשות.

[18] שו״ת דברי מלכיאל א או״ח לה ט. זו גם סברת החתם סופר, ראה סעיף כא הערה 34. לפוסקים הסוברים שבני העיר אינם חייבים להמלך באדם חשוב שני נימוקים עיקריים: א. ראה בית הבחירה על בבא בתרא ח ב ד״ה רשאין בני העיר: ״... אבל כלל העיר יראה שאף הם מתנים שלא ברשותו שהרי אף הם יכולים לבטל את מנויו״. וראה חידושי חת״ס ב״ב ט א. ב. יש צורך באדם חשוב, שיגן על רוב תושבי העיר מפני החלטות של התאגדות מקצועית העלולות לפגוע בהם. אין מקום להגן על מיעוט מתושבי העיר מפני החלטות הרוב, משום שתמיד עשוי להיות מיעוט שאינו מרוצה מהחלטות הרוב. וראה שו״ת מים עמוקים ב נג.

בקהילות אשכנז נהגו כשיטת הרמ"א ומרא דאתרא היה נדון כאדם חשוב. בליטא החליטו: "כי יראו ראשי מדינה להעלות ממון בהלואה לעסק המדינה יש בכח יד ראשי מדינה לצוות ולגזור... כל אלה יהי' דוקא בהסכמת האב"ד יצ"ו ".[20] בטיקטין החליטו: "כל דבר שצריך לתיקון באופן שיש פסידא להאי ורווחא להאי יעשו התיקון כי אם בהתועדות כל הששה אנשים בצירוף האלוף המרומם מורינו ורבינו מחמד עינינו גאון עוזינו הרב הגדול האב"ד יצ"ו...".[21]

גם כיום על בני המדינה והעיר לקבל הסכמת אדם חשוב להחלטותיהם.[22] כותב הראי"ה קוק: "בחיינו הלאומיים החדשים בארץ ישראל, יהיה לנו... צורך גדול לתקן תקנות גדולות, שכל זמן שתהיינה מוסכמות מרוב חכמי ישראל המומחים לרבים ומקובלים אחר כך על הקהל, יהיה להם כח של דין תורה".[23] פוסק הרב הרצוג: "חשובה הסכמת טובי הקהל, שהמחום הרבים עליהם לעניני ממונות ומסים ודברים שבממון הנוגעים לציבור. ומובן שאף על פי כן, בלי דעת הרבנים היינו חבר עיר, אין להסכמתם תוקף, אבל בשניהם יחד תתחזק תקנתנו".[24]

עם זאת, יד ישראל אינה תקיפה ומרא דאתרא בדרך כלל אינו מתערב בהחלטות הציבור בעניני ממונות.[25]

*

כיום במדינות המפותחות לשלטון סמכות לקבל כל החלטה, כל עוד אין היא פוגעת בזכויות אזרח.[26] השלטון עלול, איפוא, לקבל החלטות שיגרמו להפסדים לאזרחים[27] ולכן נקבעו מנגנוני ריסון המיועדים למנוע החלטות מעין אלה.[28]

---

19 ראה סעיף יז הערה 8; סעיף כא הערות 32 – 34.

20 פנקס מדינת ליטא, ועד שצ"א לפ"ק רכב.

21 פנקס קהל טיקטין 246. וראה סעיף כא.

22 מסתבר, שבמשטר מפלגתי לכו"ע חייבים להמלך באדם חשוב. וראה סעיף קכא הערה 38 ולהלן הערה 25.

23 מאמרי הראיה ב עמ' 456, מתוך נאום בועידה לסידור הרבנות הראשית. וראה בעקבי הצאן לב ט.

24 תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 151 – 152. רבני העיר מודיעין עילית כתבו לפרנסיהם במכתב מיום עש"ק ט"ו בכסלו תשס"ו: "א. כל נושא שיש לו השלכות על ענייניה הרוחניים של העיר, כגון רבנות, הוראה, בית דין, חינוך בכלל ונושאים עקרוניים הנוגעים למוסדות חינוך ושמירה על הצביון הכללי, מסורים בידי הרבנים המופקדים על כך ועל המועצה להשמע להוראתם ובקשתם... ג. הקצאת קרקעות צריכה להעשות בשיקול דעת עניני עפ"י אמות מידה הלכתיות, וע"כ יש לעשות כן בתאום עם הרבנים".

25 נראה ללמד זכות על מנהג זה. א. ראה שו"ת מנחת שלמה פז ב: "גם יש לצדד דבאותם המקומות שהרבנים והת"ח שבעיר אינם מכניסים את ראשם בעסקי פועלים ושכר עבודה, הו"ל כאילו אין שם חבר העיר...". דון מינה ואוקי באתרא. וראה הערה 12. ב. בקהילות שבהן לא נהגו להמלך באדם חשוב אין חיוב לעשות כן. ג. כאשר מדינה מכירה בזכויות אזרח ובכלל זה בזכויות תביעה, יתכן שהרמ"א יודה למחבר שלכל החלטה שאין בה פגיעה בזכויות אין צורך בהסכמת אדם חשוב, וראה סעיף קכא הערה 29.

26 ראה סעיף צח. על עקרונות המסוי ראה סעיף רלו.

27 ראה סעיף מו. במחשבה המדינית המודרנית העלה קרל מרקס (Karl Marx) את הטענה שהשלטון תלוי בבעלי ההון והם משפיעים על ההחלטות, וראה Models of Democracy פרק 4. על הקושי הגדול להנהיג את המדינה על פי עקרונות של צדק, ולחלק באופן הוגן את הנטל בין הקבוצות השונות המרכיבות את הציבור ראה Law, Legislation and Liberty ח"א עמ' 137.

28 ראה סעיפים קנ קנא.

קל. "רוב מנין ורוב בנין"[1]

בכל דיון יש לתת משקל מיוחד לדעתם של המומחים בתחום הנדון.[2] לפיכך לעיתים לא די בהסכמת רוב מנין שהוא רוב רגיל ויש צורך גם בהסכמת רוב בנין דהיינו רוב המומחים.

שרי המלך לדעת רש"י, יש להתיעץ עם שרי המלך בעת מנוי יורש למלך.[3]

מופלא[4]

זקנים על נוהל בחירת ריש גלותא כותב סדר עולם זוטא: "אם הסכימה דעת הקהל למנותו מתקבצים שני ראשי הישיבות עם בני ישיבתם עם כל ראשי הקהל והזקנים".[5]

פוסק הב"ח: "כי לפי עניות דעתי בחרם כזה שהוא כולל הקהלות שבמלכות אינו קיים כי אם כשיסכימו בו כל הגדולים שבדור לפחות בקהלות גדולות...".[6]

זקני העיר כותב הרמב"ן: "אנשי העיר שהחרימו צריך שיסכימו כולם לחרם או רובם במעמד טובי העיר ובמעמד תלמידי החכמים שבה כדי שיחול".[7] פוסק הרשב"א: "... ולדיני נפשות, צריך שיהיו נזהרין לעשות בהסכמות זקני עירכם, כדי שיעשו מה שיעשו, אחר הצורך הגדול ובמיתון".[8]

פוסק הרי"ף: "עיקר המנהג שעושין על פיו והוא שרוב הקהל יתייעצו עם זקני הקהל ויתקנו תקנה כמה שיתקנו ויקיימו אותה זהו המנהג".[9] פוסק הריטב"א: "וכן היה אומר מורי הרב ז"ל דכל תקנה שרוב הציבור והוא החשוב במנין ובחכמה הסכימו בה... הרי הם חייבים במה שהסכימו הרוב...".[10] פוסק מהר"ח פאלאג'י: "... כשבא הדיין להורות הוראת שעה או דין תמוה לרבים בזה וכיוצא בזה אז צריך להמלך עם הזקנים והכל לפי עצתם ללכת אחרי רבים".[11]

הרב וואלקין כותב: "ודאי שאין הכונה דהרב יהיה שליט יחידי, עד שלא יהא צריך לימלך עם זקני וטובי העדה, ובכל תקנות הקהילה יעשה ככל העולה על רוחו לבד. מעולם לא שמענו שיהא כח בית דין יפה כל כך. וגם למרע"ה צוה הקב"ה שיהא נמלך עם הזקנים".[12]

---

1 מקור הבטויים רוב מנין ורוב בנין הוא בדיני טומאה, ראה בבלי נזיר נב ב, ובעניני טריפות, ראה בבלי חולין עו ב. הבטוי רב חכמה ומנין במובן הנדון כאן כבר נמצא בשו"ת הרשב"א ג רעט.

2 ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד רכז: "... הרוב הראוי כפי הנושא". יש לציין, שלא תמיד משתמשים הפוסקים במונח רב בנין אבל מתוכן דבריהם מתברר שזאת כוונתם.

3 ראה רש"י בבלי ראש השנה ב ב ד"ה דאימנו עליה. וראה סעיף קי הערה 5.

4 ראה סעיף קלו הערה 10.

5 סדר עולם זוטא עמ' 83.

6 שו"ת הב"ח החדשות מג.

7 סוף כלבו. וראה שו"ת הרא"ש נה ה; שו"ת הרשב"א ד רצו; שו"ת הרשב"א ה רמה; שו"ת הריב"ש רמט; שם שצט; שו"ת מהרשד"ם יו"ד קיז. וראה סעיף קיח הערה 31.

8 שו"ת הרשב"א ב רצ. וראה ש"ך שו"ע חו"מ ב ס"ק ג.

9 שו"ת הרי"ף יג.

10 ריטב"א עבודה זרה לו ב. וראה שו"ת שבות יעקב א עד, שלתלמיד חכם זכות להשתתף בהחלטות בני העיר גם אם אינו משלם מס כלל. לפי"ז, לחכמים יותר השפעה על ההחלטות משאר כל אדם. וראה שו"ת צמח צדק ב, שתלמידי חכמים משתתפים בבחירות רק אם הם משלמים מסים, כשאר כל הבוחרים.

11 שו"ת חיים ביד צח.

12 שו"ת זקן אהרן א נד. וראה שו"ת הרא"ש נו ה. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קטז.

פוסק ערוך השלחן: "וכן כל התמנות אסור לעשות לעצמו או לאחר שלא ברצון הציבור ועיקר הציבור הם הבע"ב ההולכים בדרך התורה והת"ח יראי אלקים...".[13]

פרנסים פוסק השו"ע: "מוכרים בהכ"נ, וכן שאר דברים שבקדושה... ומכ"מ המעות נשארים בקדושתן... והיינו כשמכרו בני העיר שלא מדעת פרנסיהם...אבל אם הסכימו ז' טובי העיר באותו מכר, והיו במעמד אנשי העיר, רשאים להוציא המעות לכל מה שירצו".[14] פוסק הרב עייאש: "סוף דבר דלעולם בכל הסכמות דציבור בעינן דעת שניהם הסכמת בני העיר והסכמת טוביהם".[15]

במינסק החליטו: "להגבאי חודש יש לו שני דיעות... והיינו אם יהיו הדעות שקולים מחצה על מחצה יחשב דעתו לשני דיעות להכריע".[16]

מרא דאתרא בליטא החליטו שבהעדר הכרעה יהיה לקולו של מרא דאתרא משקל כפול.[17]

במקרה שאין הסכמה בין רוב מנין ובין רוב בנין אין מנוס מללכת אחר רוב מנין. כותב הפלא יועץ: "והגדר הגדול כדי להיות באחדות הוא לקיים מה שאמרה תורה 'אחרי רבים להטות', ואף אם נראה ברור בעיניו שהם טועים... ולפעמים צריך שהזקנים והגדולים ישמעו לקטנים ויבטלו רצונם מפני רצונם לפי צורך שעה כשרואים שקרוב לצאת פרצה לפי דעתם של בחורים שהם חסרי מדע".[18] פוסק הרב וולדינברג: "הכרעת הענינים, אם אפשרי הדבר צריכים שיהיו לכתחילה ע"פ רוב מנין וע"פ רוב בנין... ואם אי אפשר, העיקר בזה לפי רוב מנין, דהיינו רוב דעות...".[19]

גם כיום יש לתת משקל מיוחד לדעתם של המומחים.[20] הרב הרצוג מציע שגם בימינו תהיה נציגות של רוב בנין החכמים בדיונים ציבוריים: "יש לנו התקדים של 'ועד ארבע ארצות' בו ישבו אמנם גדולי התורה ראשי הרבנים וראשי הישיבות, אבל ברובו היה מורכב מבעלי בתים נבחרי הקהלות הראשיות של כל יהדות פולין. זה היה פרלמנט במובן ידוע, ודי לנו בזה שישמש תקדים לקביעת פרלמנט ארצי של המדינה היהודית".[21]

---

13 ערוך השלחן חו"מ ג ח.

14 שו"ע או"ח קנג ו – ז. אין קוברים בעיר המוקפת חומה עד שיסכימו ז' טובי העיר, ראה רמב"ם בית הבחירה ז יג. וראה שו"ת הרשב"ש תקעג שזו תקנת חכמים.

15 שו"ת בית יהודה חושן משפט א.

16 מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 681 תקנה של הממונים על החינוך במינסק משנת תקס"ה לפ"ק.

17 ראה פנקס מדינת ליטא ועד תל"ו לפ"ק תשטו. מהחלטה זו לומדים שלמרא דאתרא לא שם היתה זכות וטו.

18 פלא יועץ ערך אחדות. וראה סעיף כד הערה 21.

19 שו"ת ציץ אליעזר ב כד.

20 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 41, שכאשר הקולות שוקלים מכריע קולו של היו"ר. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

21 תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 4 הערה 1. צריך להוסיף שועד ארבע ארצות לא היה מקבל החלטה אם כל הרבנים התנגדו לה. נראה לענ"ד שגם בימינו, שיד ישראל אינה תקיפה, ראוי היה לקבוע שאם הרבנות הראשית מתנגדת ליזמה של הכנסת, על הכנסת לדון בענין מחדש.

הרב הרצוג מציע הצעה נוספת: "דעתי שיש צורך בבית עליון, מועצת זקנים, סינט... בו ישבו מחשובי המדינה בתוקף 'יחוס עצמם' למעלה מעל המפלגתיות".[22]

*

במדינות המפותחות כיום לא די בתמיכת הרוב להחלטה כל שהיא. לפני הבאה להצבעה של כל הצעת החלטה יש לבדוק האם היא מבוססת על ידע מקצועי ועל ערכי המוסר.[23] כיום קיימים מנגנוני ריסון המונעים קבלת החלטות לא ראויות.[24]

חוקות רבות קובעות, שיש לתת משקל יתר לרוב בנין. בכמה מדינות לבית הנבחרים אין סמכות לקבל החלטות הכרוכות בהוצאות כספיות ללא הסכמת הממשלה.[25] באחרות הממשלה ורק הממשלה מוסמכת להכריז על שעת חירום.[26] במדינות נשיאותיות אחדות יש לנשיא מעמד של רוב בנין במובן זה שהחלטות העומדות בניגוד לדעתו מתקבלות רק בהליך מיוחד.[27] בעת עריכת משאל עם, פעמים רבות בית הנבחרים נדון כרוב בנין.[28] במדינות, אשר בהן קיימים שני בתי נבחרים, יש לבית העליון מעמד של רוב בנין.[29]

---

[22] תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 28. וראה סעיף קנא.

[23] ראה סעיף מו. בדיקת הקריטריונים הבאים מאפשרת להעריך את תוקפה המוסרי של החלטה שנתקבלה על ידי הרוב: א. האם מומחים תומכים בהחלטה. ב. מה שיעורו של הרוב, ראה סעיף קכח הערה 49. ג. עד כמה ההחלטה גורלית הן מנקודת מבטו של הרוב והן מנקודת מבטו של המיעוט, וראה סעיף קלא. ד. האם הרוב התומך בהחלטה הוא הומוגני או שהוא מורכב מקבוצות שקיימים ביניהן חילוקי דעות ומתוך שיקולים זמניים הסכימו להתאחד. ה. האם היו התפתחויות שארעו מרגע קבלת ההחלטה ועד ביצועה, התפתחויות המחזקות או המחלישות את תוקפה המוסרי, כגון שהתגלה מידע חדש שלא היה ידוע מקודם. ו. מה רמת הסיכון והסיכוי שיש בהחלטה, והאם קיימת אפשרות להחזיר את המצב לקדמותו. ז. הקף הנסיון בעבר או במדינות אחרות לגבי תכניות דומות. ככל שההחלטה גורלית יותר כך על מקבלי ההחלטות להתאמץ ולחזק את תוקפה המוסרי בדרכים שונות; להשיג תמיכה רחבה יותר של מומחים, לא להסתפק ברוב מיזערי, במיוחד כאשר הרוב מורכב מקבוצות שיש ביניהן חילוקי דעות.

[24] ראה סעיף קנא.

[25] ראה ICL חוקת פולין 221; חוקת צרפת 40.

[26] ראה ICL חוקת ספרד 116 (3).

[27] ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א 7 ב), שאם הנשיא מתנגד לחוק חדש יש צורך ששני הבתים יקבלו אותו ברוב של שני שליש. וראה ICL חוקת איטליה 74; חוקת צרפת 10 (2); חוקת ארגנטינה 83.

[28] ראה סעיף שיב.

[29] ראה הפדרליסט פרק כא מס' 62, שבית נבחרים עליון צריך להיות יותר איכותי והוא יעסוק בשאלות יותר מורכבות. יהיו לו מנהיגים בעלי כישורים יותר טובים, וראה שם 63. על פי עקרונות אלו קובעת החוקה האמריקאית שמועמד לסנט בארצות הברית צריך להיות מבוגר יותר מאשר מועמד לקונגרס ומשך הכהונה בסנט ארוך יותר. באירלנד בבית העליון יש יצוג לאקדמיה, ראה סעיף קה הערה 41.

קלא. כוחו של המיעוט

בהליך קבלת החלטות חובה לתת משקל מיוחד לדעת אותו מיעוט שההחלטה היא מאד משמעותית לגביו.[1] זו דרך הבורא. כותב הישועות יעקב: "... דבאמת מבואר במדרש רבה נעשה אדם שהקב"ה נמלך במלאכים על בריאות האדם.... לפי שאם האדם חוטא ח"ו פוגם גם בעולם המלאכים על כן צריך שיסכימו על עשייתו...".[2]

עשירים פוסק מהרשד"ם: "סוף דבר להלוך אחר הרוב כמו שעולה בדעת המון העם, שאין לנטות ימין ושמאל ממה שיעלה בדעת הרוב, איזה רוב שיהיה ח"ו שאם כן ילקה מדת הדין. יעמדו בעיר אחת או קהל אחד מאה בני אדם עשרה מהם נכבדי ארץ חשובים ועשירים והתשעים אנשים דלת העם, וירצו התשעים להקים עליהם רועה ראוי להם, יהיו מוכרחים העשרה חשובים כפופים לאותו רועה יהי' מי שיהיה חלילה? אין זה דרכי נעם".[3] פוסק הרמ"א: "כל מה שגובין לפי הממון הולכין אחר רוב הממון, והעשירים שהם מעוט נפשות הם חשובים רוב בענין זה. ולכן פסק מהרא"י על ה' אנשים בעיר אחת, ומהן ב' אחין תקיפין ועשירים ורוצים שהם יבררו שנים שיש שייכות להם, שהדין עמהם".[4]

במעהרין החליטו: "ובאם בין הראשים ועיקורי הקהלה לא נעשו שני בעלי סכומות הראשונים היותר גבוהים שבסכום, אזי לכל העסקים אצל הקהלה מה שהוא עסק ממון מחוייבים הראשים וטובים לצרף אותן שני בעלי סכומות לקהל יצ"ו, וכל דעה של אחד מהם נחשב לדעה מיוחדת, כמו הדעות של אחד מן הדעות של הראשים וטובים יצ"ו".[5]

עניים הרדב"ז פוסק: "מה שנהגו למנות גבאי אף על פי שאינו חכם לפי שאומרים דחכם היינו שיהיה חכם בגבאות. ואין זה נכון... חכם בתורה בעינן. ואפשר דסמכו דכיון שהצבור קבלוהו עליהם וגם העניים מרוצין בו כשר".[6]

כותב הרב זילברשטיין: "מעשה בשכונה שנתעוררה בה שאלה האם יכנס האוטובוס לתוך רחובותיה או לא... הרב מרא דאתרא החליט לערוך משאל... ונמצא שרובם מתנגדים לו. אבל היו שערערו על תוצאות המשאל, ואמרו שהחלק הגדול מהמשפחות שהצביעו שאין לאוטובוס

---

[1] הפוסקים אינם מבארים מפני מה אין די בהסכמתו של אדם חשוב. לשיטת ר"ת והרמב"ם, פשיטא שהמיעוט צריך להסכים לתקנות שהרי כל תקנה צריכה להתקבל פה אחד, ראה סעיף קכח הערה 11, ואכמ"ל.

[2] ישועות יעקב או"ח א ב סימן מו אות ה.

[3] שו"ת מהרשד"ם או"ח לז. וראה שו"ת ציץ אליעזר ג כט.

[4] שו"ע חו"מ קסג ג בהגה. וראה שו"ת חוות יאיר פא: "ונלע"ד דל"ד רוב הציבור עושים התקנות ואפי' רק מיעוטא דמיעוט' רק שהמה נבחרים ע"י רוב הצבור... ולאו דוקא רוב מנין דאפילו ברוב בנין בעלי סכומות סגי וזה מנהג פשוט ומסתבר". וראה נחלת שבעה שטרות כז: "ומה שכתב רמ"א שם (בסי' קס"ג סעיף ג') בשם תרומת הדשן כל מה שגובין לפי הממון הולכין אחר רוב ממון והעשירים שהם מיעוט נפשות הם חשובים רוב לענין זה, נראה לי דהיינו אם הגבייה היא הכל לפי הממון, ואז באותו גבייה הולכין אחר רוב בנין, אבל כל מה שגובין גם לפי הנפשות וראש הבית הולכין אחר רוב מנין דגם הם בכלל פורעי המס הם. כי דין פרוטה כדין מאה ולפום גמלא שיחנא". וראה ערוה"ש חו"מ קסג ז: "אמנם גם העשירים לא יוכלו לעשות דבר שלא מדעת המרובים ונחשבים כמחצה על מחצה וצריכים להתפשר". כן כבר הורה זקן, שו"ת צמח צדק הקדמון א, וקצ"ע שמפסק הרמ"א לא משמע כן. וראה חזו"א ב"ב ה א; שו"ת ציץ אליעזר ב כד.

[5] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קפה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא כד החלטה משנת שפז והערה 56 שם.

[6] רדב"ז על רמב"ם מתנות עניים י ח.

להכנס הם בעלי רכב... והרוצים אותו הם מדלת העם המעונינים באוטובוס נוח וטוב שיצא בזמן ובקרבת מקום לבית... תשובה: ... אפשר גם לומר בענינו שאולי לא ראוי לבעלי רכב שיצדדו נגד האוטובוס כשאינם מרגישים בצערם של העניים הצריכים לנסוע".[7]

נשים פוסק הרשב"א: "ורוב המקומות עכשיו, גדולי הקהל בעצה והסכמה עושין כל צרכי הצבור, לפי שאי אפשר לנשים ולקטנים ולחלושי הדעת להסכים בצרכיהם... ומ"מ, אם קצת מן הקהל, אפילו מאותן האחרים שאינם גדולי העצה, מוחים, מחאתם מחאה".[8]

התאגדויות רבי אברהם פאלאג'י פוסק: "בעירנו אזמיר יע"א ובקושטא יע"א ושאלוניקי יע"א ואינדריאנופולי יע"א דיש הרבה בתי כנסיות ובכל בה"כ יש גבאים וגזברים, האם יכולים ממוני הזמן וטובי העיר להטפל בעסקי בית הכנסת לבנות ולהרוס מבלתי ידיעת הגבאים וגזברים של הבה"כ ההוא? הא ודאי ליתא".[9]

יש לתת משקל מיוחד לדעת המיעוט, רק כאשר ברור בודאות שהמיעוט מביע את דעתו לשם שמים. כותב הרב ואזנר על פסק הרמ"א:[10] "אמנם דוקא כשהעשירים רוצים לברור משלהם אנשי אמת אבל אם מחזיקין להם ברמאי ובעלי תחבולות כלל וכלל לא... וה"ז בא ללמד ונמצא למד על הנוהג הקלוקל שבדורנו בכמה מקומות שבוררים דוקא ברמאים ובעלי תחבולות, ואין זה רק שכחת התורה, אלא גם שכחת האמת ואין לזה כלל תוקף ע"פ הלכה".[11]

גם כיום יש לתת משקל מיוחד לדעתו של המיעוט.[12]

*

חכמי מדעי המדינה טוענים, שיש להתחשב בקבוצות מיעוט ולהתיעץ עמן כדי למזער כל פגיעה בהן.[13] התחשבות במיעוט היא זו העומדת גם בבסיס הרעיון של הליך שיפוטי על ידי חבר מושבעים, אשר מעמדם הכלכלי והחברתי שוה למעמדו של הנאשם.[14]

---

7 עלינו לשבת במדבר שו"ת כא.

8 שו"ת הרשב"א ג תכח. וראה כעי"ז בשו"ת המהרי"ל החדשות קמז.

9 שו"ת חיים ביד סז. וראה העמק דבר דברים י ח: "ובעת ההיא שהיו שבט לוי במוסרה או ביטבתה שמה קבלו זה השבט ביחוד עול עמלה של תורה ולהיות פרושים לגבוה...".

10 ראה הערה 4.

11 שו"ת שבט הלוי ט שג ח.

12 ראה הרבנות והמדינה עמ' 324: "השיטה המקובלת כיום בעולם הדמוקרטי... היא במקרה הטוב ביותר הבטחת האינטרס על ידי הרוב, בלי לבחון לגמרי, באיזה מדה אינטרס זה גם צודק ובאיזה מידה אין הרוב מנצל את עובדת היותו רוב כדי לגרום עוול למיעוט". וראה סעיף קכט הערה 25.

13 במחשבה הדמוקרטית נדונה השאלה עד כמה יש להתחשב לא רק בכמות המצביעים אלא גם במדת הפגיעה האפשרית במיעוט, כל עוד לא מדובר בפגיעה בזכויות אזרח. ראה A Theory of Justice פרק 37 שאין מקום להתחשב בעומק הרגשות של הצדדים. וראה Models of Democracy עמ' 184 – 191, שהבעיה המרכזית של השיטה הדמוקרטית היא כיצד לשכנע מיעוט, שיש לו אורח חיים שונה משל הרוב, לקבל את מרות הרוב בשעה שהמיעוט מרגיש שבענינים עקרוניים ובסיסיים הרוב אינו מתחשב בו. וראה Human Development Report 2000 פרק 3 שיש צורך בדמוקרטיה כוללת (Inclusive Democracy), אשר מתחשבת בקבוצות מיעוט ומאפשרת להם לשמור על נאמנותם לדתם, לקבוצה האתנית שלהם או לאיזור שבו הם גרים. וראה

כמה מדינות קובעות בחוקתן כי יש להתחשב במיעוט. בכמה מדינות פדרליות קובעות החוקות שעל השלטון המרכזי להתחשב באזרחי כל איזור ואיזור כאשר נדונות החלטות חשובות הנוגעות להם.[15] בבלגיה קיימות קבוצות חברתיות בעלות שפה משלהן ועל פי החוקה אין לפגוע בהן ללא הסכמתן.[16]

במדינות אחרות אין לקבוצות המיעוט זכות וטו אך יש להן זכויות יתר. במדינות שיש בהן ממיעוטים שונים על השלטון להתיעץ עם מיעוטים בטרם מתקבלת החלטה חשובה הנוגעת גם לו.[17] במדינות פדרליות על השלטון המרכזי להתיעץ עם המדינות.[18] במדינות פדרליות שבהן יש שני בתי נבחרים, מקובל שבבית העליון יש משקל יחסי גדול יותר לנציגי המדינות או האיזורים, ואזי בחישוב הכללי יש יותר משקל לעמדת המיעוט.[19]

הפסיכולוגיה של ההתנגדות לשינוי עמ' 166 ושם עמ' 180, על המשמעות הפסיכולוגית של עצמת עמדה כל שהיא, והאפשרות לשנותה. וראה חידוש הציונות עמ' 138: "... החלטות בעלות משמעות מיוחדת למיעוט כקבוצה תרבותית נבדלת... יש לקבלן בצורה המבטיחה תמיכה של רוב המזדהים עם תרבות המיעוטים". וראה אליעזר שביד, "מדינה יהודית דמוקרטית וגו'", דברים ושברי דברים עמ' 377.

[14] על חבר מושבעים המורכב מבני המעמד של הנאשם ("of his peers") ראה סעיף שם.

[15] ראה The Constitution of Liberty עמ' 105. וראה חוקת ארצות הברית של אמריקה ד 3 א. וראה ICL חוקת צרפת סעיף 53 (3), שכל החלטה, ובכלל זה הסכמי שלום, הסכמים מסחריים וכד' הנוגעים לאיזור מסוים, והכרוכים בויתורים או בשינויים משמעותיים לא יתקבלו ללא הסכמת התושבים באותו איזור. וראה שם בחוקת יפן 95 על זכות וטו של ישות ציבורית מקומית. ראה גם שם חוקת ארגנטינה I 13 שאין להקים פרובינציה חדשה על חשבון אחת הפרובינציות ואין לאחד כמה פרובינציות מבלי לקבל את הסכמתן; כיו"ב, שם חוקת ברזיל 18 (3).

[16] ראה ICL חוקת בלגיה 43 שלצורך דיונים מסוימים הנקובים בחוקה יחולקו כל חברי בית הנבחרים לשתי קבוצות, לדוברי צרפתית ולדוברי הולנדית, ויש זכות וטו לכל אחת משתי הקבוצות. מלבד זאת מחולקת המדינה לדוברי שלש שפות: צרפתית הולנדית וגרמנית, וגם לקבוצות אלו יש מעמד חוקתי, ראה בחוקה סעיף 54 ועוד. וראה Democracy and its Critics עמ' 256 - 258 העומד על הבעיתיות הכרוכה בהנהגת משטר דמוקרטי במדינות מעין אלה ומפרט (בעקבות לידג'פארט Lijphart) ארבע תנאים הכרחיים להצלחתו: א. הממשלה תורכב מנציגים של כל הקבוצות העיקריות במדינה. ב. לכל קבוצה תהא זכות וטו. ג. כל קבוצה תיוצג במוסדות החשובים במדינה בהתאם לגודלה היחסי. ד. לכל קבוצה תהא אוטונומיה בתחומים המעסיקים אותה.

[17] ראה ICL חוקת בלגיה 54, שקיים שם הליך המכונה בשם הליך של התרעה, ולפיו, אם שלשת רבעי הנציגים של אחת מארבע הקבוצות הלשוניות בבלגיה מתנגדים להצבעה של הפרלמנט ידון הענין בהליך מיוחד. וראה שם חוקת פורטוגל 67 (2) (f שיש לקבוע מדיניות אחידה בנוגע להגנה על המשפחה וזאת לאחר שמיעת נציגי הארגונים המיצגים את המשפחות.

[18] ראה ICL חוקת שויצריה 45 (1), שיש לשתף את המדינות בהליך קבלת ההחלטות של השלטון המרכזי ובעיקר בחקיקה הפדרלית; שם 45 (2), שעל השלטון המרכזי לידע את המדינות בזמן ובאופן מלא על תכניותיו, ולהתיעץ עמם בכל מקרה שהאינטרסים שלהם מעורבים בדבר. וראה שם חוקת איטליה סעיפים 132 133 שעל השלטון המרכזי להתיעץ עם האיזורים בענין שינוי הגבולות, והרחבת איזורי פרובינציות וערים. וראה שם חוקת צרפת 74 (2) שעל השלטון המרכזי להתיעץ עם מדינות או ישובים מעבר לים הנמצאים בשליטה צרפתית, בענינים הנוגעים לשנוי מעמדם או שנוי מהותי בסדרי השלטון.

[19] ראה הפדרליסט פרק טו מס' 39: "ההבדל בין ממשלה פדרלית לממשלה לאומית, במה שנוגע לפעולתה של הממשלה, מתבטא כביכול בכך, שבממשלה הראשונה הסמכויות מופעלות על הגופים המדיניים הכלולים בקונפדרציה בצביונם המדיני, ואילו בממשלה האחרונה הן מופעלות על האזרחים היחידים, המהוים את האומה בצביונם הפרטי". הבית העליון מכונה בשויצריה בשם מועצת המדינות, ראה ICL חוקת שויצריה 71 ושם 80. במדינות פדרליות רבות יש נציגות שוה לכל המדינות בבית העליון, ונציגות בהתאם לגודל המדינה בבית התחתון.

קלב. פשרה[1]

בית דין

שני סוגים של הליכים משפטיים מכונים בפי חז"ל בשם פשרה

א. פוסק הרמב"ם: "מצוה לומר לבעלי דינים בתחילה בדין אתם רוצים או בפשרה... וכל בית דין שעושין פשרה תמיד הרי זה משובח ועליו נאמר: 'משפט שלום שפטו בשעריכם' איזהו משפט שיש עמו שלום הוי אומר זה ביצוע..".[2] מבאר השבות יעקב: "סתם פשר הוא מלשון פושרין לא קר ולא חם... שחולקין הדבר והוא מלשון מחצה, כן הוא ע"פ הרוב מ"מ יש רשות ביד הפשרן לעשות לפי מהות הדברים לפשר ביניהם כפי ראות עיני הדיין רק שלא יצדד הדבר אחר אחד מהן יותר מחבירו בענין שיעשה שלום בין הצדדים".[3]

ב. אומרת הגמרא: " 'צדק צדק תרדף' - אחד לדין ואחד לפשרה. כיצד? שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זה בזה, אם עוברות שתיהן - שתיהן טובעות, בזה אחר זה - שתיהן עוברות...הא כיצד? טעונה ושאינה טעונה - תידחה שאינה טעונה מפני טעונה",[4] ומבאר הנצי"ב: ".. ועל פי עומק הדין אין לנו במה לכוף את שאינה טעונה... אלא עומק הדין ילכו שניהם ויהיו שניהם נטבעים או מי שיגבר ויטביע את השני והוא ינצל אבל אין זה משפט שלום. משום הכי כופין על מדת הדין ומחייבין לעשות פשרה".[5]

הגמרא במסכת סנהדרין לומדת מצוה זו מהפסוק "צדק צדק תרדוף",[6] ומבאר הרב סולובייצ'יק: "כשעוסקים בדין אפשר להביא בחשבון רק את התנאים הגלויים שעל פני השטח. הדין אינו מצליח לחוש את הדקויות הכמוסות מן העין, המחלישות את בטחוננו ביחס לצדקתם ולאשמתם של בעלי הדין. כל אחד מהם אחראי במידת מה למצב שנוצר ואשם באופן חלקי ביריבות... יוצא איפוא שלצדק ניתן להגיע באמצעות פשרה בלבד. אנו מסיקים איפוא, שפשרה - לא זו בלבד שהיא רצויה מבחינה חברתית... אלא היא גם צודקת מבחינת מוסרית".[7]

רש"י והרמב"ן בפירושיהם לתורה לומדים את המצוה לעשות פשרה מהפסוק "ועשית הישר והטוב".[8]

פרנסים פוסק תרומת הדשן: "... וכל דבר שרבים מצורפים יחד צריכים למיזל בתר מנהגא דידהו, וכפי הסדר שעושים לעצמן לפי צרכיהם לפי עניינם דאי מצרכתא להו למיזל בתר דין תורה בכל דבר לעולם תהא מריבה ביניהם, משום הכי מעיקרא מחלו אהדדי לותר על דין

---

1 על חובת יחידים להשתדל להגיע לפשרה ראה סעיף קצ.

2 רמב"ם סנהדרין כב ד.

3 שו"ת שבות יעקב ב קמה. וראה קובץ אגרות חזו"א ג ריא: "על החכם לפשר דבר, שאין הרצון בהשחתת העולם".

4 בבלי סנהדרין לב ב.

5 שו"ת משיב דבר ג י. וראה העמק דבר דברים טז כ. וראה שו"ע חו"מ יב ד. וראה סעיף צד הערה 3.

6 וראה סעיף לד הערה 15, ואין הבדל גדול בין פשרה להוראת שעה.

7 פרקים במשנת הרב עמ' 44. וראה העמק דבר שמות כא יט. וראה פירוש הרש"ר הירש ויקרא יט טו: "המאמר 'בצדק תשפט עמיתך' הוא מקור לשתי הלכות, הנראות סותרות זו לזו. שופט חייב לדון על המקרה שלפניו על פי הצדק המוחלט - וייקוב הדין את ההר; ביחסים שבין אדם לחברו מחוץ לכותלי בית הדין יש לקיים את מאמר חכמים: 'הוי דן את חברך לכף זכות' ". נ"ל, שכל פשרה יש בה משום פתרון לסתירה עליה עומד הרש"ר הירש. וראה פירושו לויקרא יט לה – לו. וראה סעיף עג הערה 36.

8 ראה רש"י ורמב"ן על התורה דברים ו יח; שו"ת רדב"ז ד נד.

תורה״.[9] פוסק החוות יאיר: ״כי בודאי בעניני ערכות וכל כה״ג, רשות ביד הקהל לעשות כפי ראות עיניהם ואין צריך לשמוע בקול איש המחטט אחר שורשי הדינים...״.[10] פוסק הנודע ביהודה: ״ומה טוב שבכל עניני המס, כל רב בעירו יעשה לפייס בדברים ולכוף במילי ולא בשוטים, כי רוב עניני המס אי אפשר להיות ע״פ ההלכה והכל לפי צורך שעה, ויבצעו תמימים בין העשירים ובין הבינונים דרך הממוצע ולחקור ולתווך השלום״.[11]

כאשר קיים סכסוך בין ציבורים, ואין גורם המסוגל להכריע ביניהם, אין מנוס מלעשות פשרה. כותב הנצי״ב: ״... אפילו היה יוצא הפסק על פי דין תורה, קשה להכריע הרבים המתחייבים על פי דין תורה ושלא ישאר מחלוקת על מקומה כשהיתה לפני הדין תורה. והכתוב צווח ׳אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם...׳, אבל אם הדין אינו יכול להביא לידי שלום, ההכרח לעשותו פשרה... וכן הוא בכל מחלוקת שבין רבים לרבים אי אפשר לקוות שצד אחד יכוף את הצד השני על פי דין תורה ותשקט המחלוקת״.[12]

זו דרך הבורא. אומרת הגמרא: ״מי כהקב״ה שיודע לעשות פשרה בין ב׳ צדיקים בין חזקיהו לישעיהו״.[13] נעים זמירות ישראל אומר: ״אתה כוננת מישרים...״, ומפרש רש״י: ״פשרה ושימת שלום בין אנשים כוננת...״.[14]

משה רבינו עשה פשרות. פסוק מפורש בתורה: ״ושפטתי בין איש ובין רעהו״ ומבארת המכילתא: ״ ׳בין איש׳ - זה הדין שאין בו פשרה, ׳ובין רעהו׳ - זה הדין שיש בו פשרה״.[15] פוסק הרמב״ם: ״... וכן בדוד הוא אומר ׳ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו׳. איזהו משפט שיש עמו צדקה הוי אומר זהו ביצוע והיא הפשרה״.[16]

בקהילות נהגו לעשות פשרות בעניני הציבור. בפוזנא החליטו: ״גם בועד הנ״ל יפקחו הלב׳ אנשים יצ״ו על אותן אנשים מעלמא הגרים פה אתנו על ידי פשרה שיש להם עם הקהל יצ״ו א מותר להם שותף להשתתף עם אנשים מבני קהלתינו בעסק משא ומתן אם לאו...״.[17] בשנייטאך החליטו: ״על כן תווכנו בקצת עסקים בפשרה הקרובה לדין, וקצת עסקיהם על פי הדין והדת תורתינו הקדושה כאשר הורנו מן השמים, כדי שיתווך השלום ביניהם״.[18]

קהילות אחדות קבעו מראש מה הם התחומים שבהם חייבים להגיע לפשרה. בפוזנא החליטו: ״והעשירים שיש להם כבר כמה בתים ובשביל זה מיצר שלהם וגבולם נוגע

---

[9] שו״ת תרומת הדשן א שמב. ראשונים ואחרונים דנים בדברי תרומת הדשן.

[10] שו״ת חוות יאיר נז. ערכות היינו הערכות לצורך שומת מס. וראה שו״ת לחם רב ב.

[11] שו״ת נודע ביהודה מה״ק חו״מ כ. וראה ערוך השלחן חו״מ קסג ז.

[12] שו״ת משיב דבר ג י. מכאן שבכל דיון על גביה ועל חלוקה יש לפעול על פי כללי פשרה. וראה סעיף מג הערות 33 34 55; סעיף צד הערה 3. סעיף רלו הערות 31 - 33; סעיף רסט הערה 16.

[13] בבלי ברכות י א. וראה עין איה ברכות א פרק ראשון קלו המברר במה נחלקו ומה תוכן הפשרה.

[14] רש״י תהילים צט ד. וראה בבלי עבודה זרה ד ב: ״תורה דכתיב בה אמת, דכתיב: ׳אמת קנה ואל תמכור׳ - אין הקב״ה עושה לפנים משורת הדין, דין דלא כתיב ביה אמת - הקב״ה עושה לפנים משורת הדין״

[15] מכילתא על שמות יח טז. וראה העמק דבר שמות יח כג הרחב דבר א.

[16] רמב״ם סנהדרין כב ד. וראה רש״י בבלי סנהדרין נו ב ד״ה דיני קנסות: ״צדקה ומשפט... היינו דין ופשרה״.

[17] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה תרנג משנת תיא לפ״ק.

[18] פנקס קהילת שנייטאך עמ׳ 158.

מצד כמה שאר בתים, בכן אם יהיה הדבר שאיש כזה ירצה לטעון טענת בר מצרא יצרפו הדיינין אליהם שני מנהיגים מתוך הקהל יצ״ו כדי שלא להעמיד הכל על דין תורה...״.[19]

במצבים אלו אסור לעשות פשרות

כשהדין ברור דורשת הגמרא: ״רבי מאיר אומר לא נאמר בוצע אלא כנגד יהודה, שנאמר ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע כי נהרג את אחינו, וכל המברך את יהודה הרי זה מנאץ, ועל זה נאמר: ׳ובצע ברך נאץ ה׳ ״.[20] פוסק הרב שטרנבוך: ״אם הדין ברור אין לדיינים להתפשר, ואם יפשרו הרי כגזילה ממש...״.[21]

בפוזנא החליטו שלא להתפשר עם חייבי מס.[22]

בעניני איסור והתר כותב המאירי: ״אעפ״י שהפשרה נבחרת לענין דיני ממונות, לענין איסור אינו כן. ואל יאמר הדיין נתיר את זו כדי שלא יאכל את זו וכיוצא; זהו שאמרו: לא נאמר מקרא זה אלא כנגד אהרן וכו׳ ״.[23] כותב הרב יוסף דב סולובייצ׳יק על איש ההלכה: ״שונא הוא את הפשרנות והביצוע, את הרכות השכלית, את הגמישות הרציונלית ואת הויתור בעניני דת ודין״.[24]

כאשר יד הפרנסים אינה תקיפה, אין מנוס מלעשות פשרות גם במקרים אלו.[25] התוספתא אומרת: ״מפני מה זכה יהודה למלכות מפני שהציל את אחיו מן המיתה״.[26]

גם כיום תקפה המצוה לעשות פשרה.[27] כותב הפלא יועץ: ״ועוד יש גדר גדול לענין דיני ממונות... שלא יעמיד דבריו על דין תורה, אלא ישתדל בכל כחו לפשר בפשרה הקרובה לדין בדרך הטוב והישר בעיני אלקים ואדם באפן שאיש על מקומו יבוא בשלום״.[28]

לאור ירידת הדורות[29], ירדה גם רמתם של דיינים ולפיכך ראוי להם להרבות בפשרות. פוסק הסמ״ג: ״צריכין הדיינין להתרחק בכל היכולת שלא יקבלו עליהן לדון דין תורה כי נתמעטו הלבבות״.[30] פוסק הבנימין זאב: ״צריכין הדיינים להתרחק בכל היכולת שלא יקבלו עליהם לדון דין תורה כי נתמעטו הלבבות... דכל דיין ישתדל לעשות ביניהם פשר וביצוע ולא דין תורה

---

19 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה רפג משנת שצ״ו לפ״ק.

20 בבלי סנהדרין ו ב. וראה שו״ת דברי מלכיאל ב קלג, שאסור לברך את יהודה כדי שלא יהיה חוטא נשכר.

21 שו״ת תשובות והנהגות ג תלג. נראה שכאשר קיימים חילוקי דעות ציבוריים מותר להתפשר גם כשהדין ברור, ראה הערות 9 10.

22 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה תרנו משנת תי״א שאין לעשות פשרה בגבית המס, וכן שם א׳ מג; א׳ שפ; א׳ תכא; א׳ תמט; ב׳ ב ועוד. וראה שו״ע חו״מ יב יא.

23 בית הבחירה סנהדרין ז ב. וראה מרגליות הים סנהדרין ז א ציון א.

24 איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ׳ 71.

25 ראה הערה 12. וראה סעיף פא.

26 תוספתא ברכות ד יח, וראה רש״י בראשית מט ט; פירוש הרמב״ן על התורה בראשית לח ז.

27 ראה אגרות הראיה א נה: ״כי דין תורה גמור קשה להעמיד בעסקים צבוריים...״. וראה סעיף רלו.

28 פלא יועץ ערך משפט ודין.

29 ראה סעיף עו.

30 ספר מצוות גדול עשין קז. וראה טור חו״מ יב.

ממש״.[31] פוסק השולחן ערוך: ״צריכים הדיינים להתרחק בכל היכולת שלא יקבלו עליהם לדון דין תורה״.[32]

בזמן שאין אפשרות לכוף על ביצוע דין תורה חייבים מן הדין להסכים לפשרה. פוסק הרב הרצוג: ״אינו רוצה לחתום על קומפרומיס יש לו דין מסרב״.[33]

*

כותב ג׳ון פ. קנדי, מי שהיה נשיא ארצות הברית: ״פוליטיקה היא... שטח אשר דרך הפעולה בו היא תמיד רק זו הקרובה לדרך הטובה ביותר, והבחירה נתונה תמיד בין שני משגים... הפשרה היא המלט המלכד את ארצות הברית... הפשרה היא זו המונעת את מחיקתה של קבוצת מתקנים אחת משדה הפוליטיקה על ידי הקבוצה המתנגדת לה... אחדים מבין חברי, הנאשמים בחוסר עקרונות או הנתקלים במבטי בוז בשל היותם ׳פוליטיקאים׳ מתפשרים, עוסקים למעשה במלאכת מחשבת הפיוס, האיזון, ובמערך הכוחות והגורמים של דעת הקהל, אמנות שבלעדיה אין אומה יכולה להיות מאוחדת, ואין ממשלה יכולה לפעול כהלכה. יש וידריכם מצפונם לנקוט עמדה תקיפה יותר למען העקרון. אולם תבונתם מצווה עליהם תמיד להעדיף את הפשרה על ההסתלקות המלאה מהצעתם, כי רק בעזרת פשרה יכולה הצעת חוק כלשהי לקבל את הסכמת הסינט, בית הנבחרים, הנשיא והאומה כולה.

אולם השאלה העומדת היא, עד איזו מידה מותר להתפשר ועם מי. כי קל מאוד להתפס לסיסמת הפשרה ולהשתמש בה, לא כאמצעי לפתרון סכסוכים אלא כמטרה כשלעצמה, כשיטה של ׳הליכה בתלם׳״.[34]

בכמה מדינות קיימים בתי משפט מיוחדים לבוררויות.[35] ברוסיה קיים בית משפט עליון לבוררויות.[36]

בכמה מדינות קובעת החוקה כי כאשר קיימים חילוקי דעות בין שני בתי הנבחרים ועדת פישור היא זאת שתכריע.[37] בשויצריה קובעת החוקה כי חילוקי דעות בין הקנטונים השונים או בין הקנטונים לשלטון המרכזי יפתרו באמצעות משא ומתן או בוררות.[38]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על המדינה לעודד ישוב חילוקי דעות בינלאומים באמצעות בוררות.[39]

---

31 שו״ת בנימין זאב סימן שב.

32 שו״ע חושן משפט יב כ. וראה שאילתות דרב אחאי גאון תוספת לשאילתא נח העמק שאלה ס״ק לה.

33 פסקים וכתבים ט א.

34 אומץ ופוליטיקה עמ׳ 12.

35 ראה ICL חוקת פורטוגל 211 (2).

36 ראה ICL חוקת רוסיה 127.

37 ראה ICL חוקת רומניה 76 (1); שם חוקת בלגיה 82.

38 ראה ICL חוקת שויצריה 44 (3).

39 ראה ICL חוקת הודו 51 (d).

קלג. "לא תתגודדו"

בתי דין פסוק מפורש בתורה: "לא תתגודדו..."[1], ופוסק הש"ך: "בית דין אחד בעיר אחת שנחלקו בדבר אסור להורות מקצתן כך ומקצתן כך משום 'לא תתגודדו' לא תעשו אגודות אגודות, ודבר זה גורם מחלוקת בישראל והתורה נעשית כשתי תורות... אלא ישאו ויתנו בדבר הרבה עד שיסכימו כולם לדעת אחת... ושתי בתי דינים בעיר אחת יכולים להורות אלו כך ואלו כך..."[2]. נמצא שהש"ך פוסק כשיטת הראשונים הסוברים שאיסור לא תתגודדו הוא רק אם בעיר יש בית דין אחד.

הרמב"ם סובר, שאיסור לא תתגודדו נוהג גם כאשר קיימים שני בתי דין באותה עיר: "ובכלל אזהרה זה שלא יהיו שני בתי דינים בעיר אחת זה נוהג כמנהג זה וזה נוהג כמנהג אחר, שדבר זה גורם למחלוקות גדולות"[3]. מבאר ערוך השלחן: "... דבשלמא בהוראה אין הדבר נמסר בידי ההמון אבל במנהגא בעלמא שאלו יעשו כך ואלו יעשו כך אף שהדבר יצא משני בתי דינין מ"מ מכוער הדבר שיראו שישראל בעיר אחת נפלגו לפלגות והן הן דברי רבינו הרמ"א שלא ינהגו בעיר אחת מקצת מנהג זה ומקצת מנהג אחר אפי' כשהדבר יוצא משני בתי דינין"[4].

נחלקו הדעות כיצד פוסקים בעיר גדולה שיש בה כמה קהילות, ולכל אחד מהן בית דין משלה. האם לדונה כעיר אחת שיש בה שני בתי דינים[5] או שמא יש לדון כל קהילה כעיר בפני עצמה.[6]

במקום שיש הכרח לקבל החלטה אחת הכל מודים שעל כל בתי הדין להתכנס ולתת הוראה אחידה. פוסק הרד"ך: "... היכא דמגדר מלתא ותקנתם לכלם היא כופין דברוב בני העיר תליא מלתא לענין להסיע על קצתם וכדכתיבנא ואף שהם בכמה מקומות בבתי כנסיות כופין הרוב

---

[1] דברים יד א. ונראה שהקשר בין איסור גדידה על מת ובין האיסור לעשות אגודות הוא שבשני המקרים המתגודד ממאן להשלים עם מציאות שלא נעימה לו. הערת הרב נבנצל: "זה חותך בשרו, וזה חותך עם ישראל".

[2] ש"ך שו"ע יו"ד רמב, פלפול בהנהגת הוראות באיסור והיתר אות י. על התורה שנעשית כשתי תורות ראה רש"י בבלי סוכה מד א ד"ה לדידהו נמי ובעוד מקומות. הבטוי שתי תורות נמצא בגמרא בבלי סוטה מז ב. וראה העמק דבר על דברים יד א שהאיסור לעשות אגודות אגודות הוא מדאורייתא ולא אסמכתא. וראה הרב יהודה שביב, "לא תעשו אגודות אגודות", תחומין יג עמ' 240 - 256.

[3] רמב"ם עבודה זרה יב יד. וראה צפנת פענח על סנהדרין טז א: "... דמה צריך לנו ב' בתי דין, יעשו בית דין אחת ויעמדו למנין...". שו"ת רדב"ז ה יא מבאר מפני מה פוסק הרמב"ם כאביי, שיש לאו של לא תתגודדו בשני בתי דינים בעיר אחת, ולא כרבא: "אפשר לומר דפסק הרב ז"ל כאביי בהא משום דמסתבר טעמיה שלא ירבו מחלוקת בישראל". נראה להוסיף כי עשויים להיות ביו בתי הדין שני סוגי חילוקי דעות. חילוקי דעות בשאלה כיצד על כל אזרח לנהוג באופן אישי, וחילוקי דעות בענין הנוגע לכלל הציבור, כגון בענין שיטת המסוי. בויכוח מהסוג הראשון אין הכרח שמנהגים שונים יגרמו למחלוקת שכן כל אחד יבין שחברו הולך בעקבות רבותיו. בויכוח מהסוג השני עלולות להיות מחלוקות קשות. יתכן שהרמב"ם פסק כאביי רק במקרה השני, ועדיין צ"ע. וראה העמק דבר דברים יז ח: "כי יפלא מן הקהל איך לעשות כזה או כזה... מצוה לעלות...". איסור לא תתגודדו נוגע לא רק לחילוקי דעות בהלכה אלא גם למנהגים שונים, ראה שו"ע או"ח תצג ג ומג"א שם ס"ק ו, וראה גליוני הש"ס יבמות יג ב; עינים למשפט יבמות יד א אות א.

[4] ערוך השולחן או"ח תצג ח. וראה כעי"ז שו"ת משיב דבר א יז.

[5] ראה שו"ת מהריב"ל ב עב.

[6] ראה שו"ת הרד"ך יב. לשיטה זו שתי קהילות נחשבות כשתי ערים, ראה סעיף רכט הערה 7.

למיעוט כיון דבעיר אחת יושבין כ"ש במה שכבר קבלו דפשיטא דחייבים לקיימו ולית דין צריך בשש".[7]

חכמי העיר פוסק המבי"ט: "... אם כל חכמי העיר הם חלוקים בענין זה... הוו להו כב"ד א' בעיר אחת, פלג כב"ש ופלג כב"ה, דאסור משום לא תתגודדו...".[8] פוסק מהר"ח פאלאג'י: "כי כן הנכון הוא כשיהיה הפרש בין הרבנים תכף יעמדו למנין מהחכמים הגדולים שבעיר וישאו ויתנו בדבר ויכריעו ביניהם".[9]

כאשר חכמי העיר ודייניה אינם מסוגלים להכריע בחילוקי הדעות שביניהם ויש להם אפשרות לפנות לבית הדין הגדול בירושלים, הם מצווים לעשות כן.[10] פוסק הרמב"ם: "כשהיה בית דין הגדול קיים לא היתה מחלוקת בישראל אבל כל דין שנולד בו ספק לאחד מישראל שואל לבית דין שבעיר. אם ידעו אמרו לו אם לאו הכל באין לבית דין שעל פתח העזרה. אם ידעו אמרו להן ואם לאו הכל באין ללשכת הגזית לבית דין הגדול ושואלים".[11] על הדיינים לעלות לירושלים ללא דיחוי. כותב בעל המשך חכמה: "אסור להשהות עד הרגל, רק 'וקמתי' - מיד".[12]

כאשר אין אפשרות לשאול את בתי הדין שבירושלים על הדיינים להמלך בבית דין גדול מהם.[13] הרב סולובייצ'יק סובר: "כשיש ספק בדיני תורה, יש חובת בירור, כדכתיב 'צדק צדק תרדוף' הלך אחר בית דין יפה".[14]

גם במקרה שלא עוברים על לא תתגודדו ראוי להשתדל שיהיה מנהג אחד בכל ישראל. חכמים הורו שאין ליטול לולב בארץ ישראל בראשון של סוכות שחל להיות בשבת, ומבאר רש"י:

---

7 שו"ת הרד"ך יב.

8 שו"ת מבי"ט א כא.

9 שו"ת חיים ביד יט.

10 ראה רש"י בבלי סנהדרין פז א ד"ה וקמת מבית דין: "אזהר רחמנא לב"ד שבאותה העיר שהמחלוקת ביניהם לילך ולישאל".

11 רמב"ם ממרים א ד. כונת הרמב"ם באמרו "אם ידעו" היא שהיתה להם שמועה באותו ענין. מכאן שבית הדין העירוני פונה משום שלדיינים לא ידועה שמועה באותו ענין. ונראה להוסיף שפונים לבית הדין הגדול במקרה שלדיינים שמועות סותרות ויש צורך לברר את השמועה, וראה סעיף י שאחד מתפקידי בית הדין הגדול הוא לברר שמועות. ויש לעיין מה הדין במקרה שהרוב קבלו שמועה והאחד לא קבל שמועה, וראה הרש"ר הירש שמות יח כא - כב כותב שזכות הדינים במיעוט לדרוש לברר את השאלה השנויה במחלוקת בבית דין הגדול. הרי"ד בפסקיו על סנהדרין פז א מבאר שפונים לבית הדין הגדול במקרה שהמופלא חולק על שאר הדיינים (דהיינו "רב בנין" חולק על "רב מנין"). כלי חמדה על פרשת שופטים אות ה א מבאר שלבית דין בעיר הסמכות להכריע בכל שאלה העומדת לפניו אך אם הוא רוצה לקבוע הלכה לדורות עליו לפנות לבית הדין הגדול, ועל זה נאמר: "וקמת ועלית". לבית הגדול סמכות לקבוע הלכה אחת לעיר גם אם בתי הדין שבעיר אינם פונים אליו.

12 משך חכמה דברים יז ח.

13 ראה רמב"ם סנהדרין ו ט: "וכן הדין בזמן הזה שאין שם בית דין גדול אבל יש מקומות שיש בהן חכמים גדולים מומחין לרבים ומקומות שיש בהן תלמידים שאינן כמותן, אם אמר המלוה נלך למקום פלוני שבארץ פלונית לפלוני ופלוני הגדול ונדון לפניו בדין זה, שכופין את הלוה והולך עמו...". מסתבר שהוא הדין לנד"ד.

14 חידושי בתרא על חידושי המסביר על מסכתות סנהדרין וסוכה, סנהדרין תקצב. מדבריו משמע שאם קיימים חילוקי דעות בנוגע לתקנת חכמים, וק"ו אם בני העיר מתלבטים אם ראוי לגזור או לתקן אין פונים לבית הדין הגדול.

"... שלא לעשות ישראל אגודות אגודות ונראה כשתי תורות".[15] הרא"ש סובר שמן הראוי היה שיבקשו גשמים בארצו גם לאחר הפסח, אך פוסק למעשה: "אף על פי שהייתי יכול לשאול, אף על פי שאני יחיד, כיון שצורך רבים הוא, מכל מקום לא רציתי לעשות אגודות אגודות".[16] מהרשד"ם פוסק: "להיות כי כעת בעונותינו נתמעטו הלבבות וכל יום ויום קללתו מרובה מחבירו ובענין בדיקת הריאה רבו המכשולים ובבית המטבחיים זה יוצא וזה נכנס זה אומר בכה וזה אומר בכה עד שכל אחד בונה במה לעצמו ומקבלה יליף כחא דהיתרא עדיף ונפרץ הגדר עד שכמעט פרוץ מרוב' על העומד... התאזרנו כח להעמיד התורה על תלה ולגדור הפרצה ולהחזיר עטרה ליושנה כיד ה' הטובה עלינו וסדרנו כללי הדינין ותמציתם בראשי פרקים בענין הריאה בלבד זעיר שם ממה שחבר הגאון החכם הש' כמהר"ר יעקב ן' חביב זלה"ה... והסדר הזה קבלנוהו וקיימנוהו עלינו לבל נטה ממנו ימין ושמאל ובזה נצליח את דרכנו לתורה ולתעודה תורה א' תהיה לנו ומשפט אחד יהיה לכלנו למען לא ניגע לריק ולא נלד לבהלה ותרבה המכשל' אגודות אגודות וחפץ ה' על ידינו יצלח על ישראל ועל רבנן א"א".[17] כותב ספר מלאכת מחשבת: "בבוא קהל המגורש ממלכות, כאחינו הבאים מארץ שפנייאה לאיטליאה... ומנהגים נפרדים עד כי זה נסבה לשנאת חנם ביניהם...כאלו קהל אחד אינו מזרע קדש שארית ישראל כדמותם בצלמם... לכן בא הכתוב הזה והזהירו לאמר: 'הקהל עשו חקה אחת לכם ולגר הגר' ".[18]

פרנסים פוסק הרב אליהו מזרחי: "שכל הקהל בכללו נקראים בית דין לאותם הענינים דומיא דדיינים שנתוועדו בבית דין שאינם רשאים להפרד משם מפני שום חלוק דיעות שנפלו ביניהם כגון הללו מטהרין והללו מטמאים הללו פוטרין והללו מחייבין רק הם נמנים והולכים אחרי הרוב לפי גזרת תורתנו הקדושה 'אחרי רבים להטות' ".[19]

ראוי שהשלטון המרכזי לקבוע מי הוא הגוף המכריע בעת חילוקי דעות קשים בקהלות. במעהרין החליטו: "ואם יהי' אותן שני ראשי הגליל מחולקים, יכריע ביניהם הרב מדינה נר"י, ולאיזה מהם שיסכים כן יהי' וכן יקום".[20] בליטא תקנו: "פסק היוצא מפי הקהל בצירוף אב"ד יצ"ו אין לערער עליו... אמנם אם האב"ד ועוד אחד מיושבי המשפט לא יסכימו עם הקהל על עונש ההוא, אזי רשות... להקריב המשפט לפני הקהילות והגאונים יצ"ו.".[21] אגודת הרבנים בפולין החליטה: "להרב מרא דאתרא שהוא הסמכות והיו"ר של הענינים הדתיים בהקהלה, הזכות לעכב כל החלטה מלהוציאה לפועל אם ימצא אותה שהיא נגד התורה... אולם הרשות נתונה, להנהגת הקהילה להגיש ערעור על זה לפני בית דין של שלשה רבנים מאגודת הרבנים".[22]

---

15 רש"י בבלי סוכה מד א ד"ה לדידהו נמי לא דחי. וראה תשובת רב האי גאון, אוצר הגאונים ראש השנה עמ' 65: "... מימים קדמונים מנהג בכל ישראל מהם עושים תרועה יבבות לקות, ומהם עושים תרועה יבבות כבדות... ואלו ואלו יוצאים ידי חובתם... והיה הדבר נראה כחלוקה...".

16 שו"ת הרא"ש כלל ד י.

17 שו"ת מהרשד"ם יו"ד מד.

18 מלאכת מחשבת שלח יג. וראה כפות תמרים על סוכה מד א.

19 שו"ת רבי אליהו מזרחי נג.

20 תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק נה.

21 פנקס מדינת ליטא, ועד ת"ז לפ"ק תכו.

22 עקבי יצחק, "החלטות אגודת הרבנים" עמ' רלא.

דיינים, רבנים ופרנסים אשר למרות חילוקי הדעות שביניהם מתכנסים ומקבלים החלטה משותפת מקדשים שם שמים. פסוק מפורש בספר במדבר: "כי מראש צורים אראנו ומגבעות אשורנו הן עם לבדד ישכן ובגוים לא יתחשב", ומבאר הרמב"ן: "... אלו כולם תורה אחת ומשפט אחד להם וגוי אחד הם".[23] אומרים חז"ל: "בדרכי העכו"ם יש נמוסים הרבה ואין כלם מתקבצין בבית אחד ואנו אין לנו אלא ה' אחד ותורה אחת ומשפט אחד ומזבח אחד וכהן גדול אחד ובית המקדש אחד...".[24]

דיינים רבנים ופרנסים שאינם מתכנסים ונמנעים מלקבל החלטות כנדרש עוברים איסורים רבים, ובנוסף לכך מכשילים את הציבור במריבה ובמחלוקת, "התורה נעשית כשתי תורות" ונגרם חילול השם.

עיר שיש בה מחלוקת בין בתי הדין נענשת בידי שמים: "וכן היה ר' אלעזר הקפר אומר, אהבו את השלום, ושנאו את המחלוקת, גדול השלום, שאפילו בשעה שישראל עובדין עבודה זרה ויש שלום ביניהם, אומר הקדוש ברוך הוא אין רצוני ליגע בהן, שנאמר 'חבור עצבים אפרים הנח לו', אבל בדבר מחלוקת מהו אומר 'חלק לבם עתה יאשמו'. הא, גדול השלום, ושנואה המחלוקת. כיצד, עיר שיש בה מחלוקת, סופה ליחרב, ואמרו חכמים מחלוקת בעיר, שפיכות דמים... שני בתי דינין והם בעיר אחת, וביניהם מחלוקת, סופן למות, ואמרו חכמים מחלוקת בבית דין, חורבן העולם".[25]

איסור לא תתגודדו תקף גם כיום.[26] השרידי אש דן בשאלה שהתעוררה סמוך לפני השואה אם להתיר לאכול מבשר בהמה שהוממה לפני השחיטה, ופוסק: "ולפי דעתי אין לבקש היתרים מרבנים בעלי הוראה כי יודע אני שהיתר זה לא יתקבל על לב כמה מהיראים שאינם רוצים בשום אופן לשנות מדרכי השחיטה הנהוגה מדורי דורות. ובשיחה שהיתה לי עם ידידי המנוח הגאון האדיר ר' מנחם זמבא זצוקלה"ה הי"ד אמר לי בחכמתו שבשאלה זו יכריעו לא בעלי הלכה אלא בעלי סוד וקבלה, ה"ה האדמו"רים של חסידים והם לא יסכימו לשום היתר. ולכן ישתקע הדבר כי בהיתר זה יביאו למחלוקת ולעשיית שתי תורות בישראל".[27] כותב החוקת עולם: "בארץ ישראל אסור להורות כנגד הוראת הרבנות הראשית ואם מורים הרי עוברים על לא תתגודדו".[28]

התעוררה שאלה בכל הנוגע למנהגי עדות. הרבנות הראשית לישראל קבלה תקנה: "ברוב קהלות ישראל וכן בקהלות האשכנזים שבארץ, קבלו עליהם להלכה שמצות חליצה קודמת למצות יבום, וגם כששניהם, היבם והיבמה, רוצין ביבום, אין מניחים אותם ליבם. ובמקום שהיבם נשוי אשה, נהגו בכל המקומות שאין מניחים אותם ליבם. ובהיות ובזמננו ברור הדבר שרוב יבמים אינם מכוונים לשם מצוה, ומשום דרכי שלום ואחדות במדינת ישראל, שלא תהיה

---

[23] פירוש הרמב"ן על התורה במדבר כג ט.

[24] תנחומא קרח ה. וראה רש"י במדבר טז ו. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב 137 על חילול השם שנגרם כתוצאה מטענת "קים לי".

[25] מסכתות קטנות דרך ארץ ז לז. ראה סעיף סו וסעיף פט.

[26] ראה שו"ת תשובות והנהגות ד רנז.

[27] שו"ת שרידי אש ג צ.

[28] חוקת עולם ב עמ' 367. על הרבנות הראשית ראה סעיף יז.

התורה כשתי תורות, הננו גוזרים על תושבי ארץ - ישראל ועל אלה שיעלו ויתישבו מעתה והלאה, לאסור עליהם מצות יבום לגמרי, וחייבים לחלוץ, וחייבים במזונות יבמתם כפי מה שיפסקו עליו בי״ד עד שיפטרו את יבמתם בחליצה״.[29] הרב עובדיה יוסף חולק ופוסק: ״... ואין בזה דבר ח״ו נגד אחדות האומה ונגד דרכי שלום, כי הכל יודעים שכל אחד חייב להזהר ולנהוג כמנהג אבותיו, משום ׳אל תטוש תורת אמך׳... ואין כל תוקף להסכמת נשיאי וחברי הרבנות הראשית לישראל שגזרו אומר לבטל לגמרי מצות יבום גם מהספרדים ועדות המזרח ואין להם כל סמכות לכך״.[30] ברוח דברים אלו פוסק הרב עובדיה יוסף גם בנוגע לנוסח התפילה: ״ולכן הדבר ברור שעל המיעוט לקבל עמדת רוב הצבור להתפלל כמנהג אבותיהם, ולבטל מנהגם הקודם שנהגו עד כה, להתפלל בנוסח המכונה נוסח אחיד, שנעשה שלא כרצון חכמים, רבותינו המקובלים אשר מפיהם אנו חיים, ולהחזיק במעוז נוסח התפלה הספרדי המקובל מדורי דורות, וכדרישה הצודקת של רוב הצבור בבית הכנסת״.[31]

כותב הראי״ה קוק: ״על הסנהדרין בהכרח יהי לברר על פי רוב דעות הרבה דברים התלוים ברפיון, הרבה מנהגים שמחולקים בהם בני הארצות... בהכרח יהיו שבים הכל למנהג אחד״.[32]

*

אין חולק על כך שצריך להיות בכל המדינה חוק אחד.[33] קיימות מדינות שבהן קיימת הוראה חוקתית, שבמקרה וקיימים חילוקי דעות בין שני בתי הנבחרים, ונסיונות הפישור לא הצליחו, מתכנסים כולם ביחד ומקבלים החלטה על פי הרוב.[34] באחרות קיימת הוראה חוקתית שלפיה בשאלות גורליות יש לכנס לכתחילה את שני בתי הנבחרים לישיבה משותפת.[35]

---

[29] תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ׳ 169.

[30] שו״ת יביע אומר שם יד ו - ט.

[31] שו״ת יחווה דעת ג ו.

[32] אוצרות הראי״ה ב עמ׳ 238. וראה שו״ת אורח משפט יח; אגרות הראיה ב תקסו. וראה חקרי לב יו״ד א פו על הלכות תערובות קט: ״נ״ל משרבו תלמידי שמאי והלל דרבה המחלוקת נסתלקו הב״ד הגדול לפסוק הלכה על ידם, שאז העובר דבריהם חייב חנק וכעין מ״ש בסוף סוטה משרבו הרצחנין בטלה עגלה ערופה... אף אנן נאמר כן לגבי זקן ממרא...״. וראה שו״ת תשובות והנהגות ב פ. ונראה להוסיף שכאשר כל אחד הולך אחר רבו קיים חשש של לא תתגודדו, דהיינו שיהיו מריבות ומחלוקות בעם. הכרעה של בית הדין הגדול במקרה כזה, עלולה לא למנוע מריבות ומחלוקות אלא ללבותן, וראה סעיף יא הערה 4 וסעיף קצה הערה 25. מדברי הראי״ה קוק משמע שבימות המשיח בית הדין הגדול יכריע בחילוקי הדעות שבין ספרדים ואשכנזים, חסידים ומתנגדים וכד׳, ואכמ״ל.

[33] ראה A Theory of Justice עמ׳ 134 – 135, שיש צורך חיוני לקבוע מנגנונים שיקבעו החלטות סופיות שלא ניתן לערער עליהן. ראוי לציין כי במדינות פדרליות עשויים להיות הבדלים קטנים בין מדינה למדינה.

[34] ראה ICL חוקת רומניה 76 (2) וחוקת אוסטרליה 57 (2) (3). וראה חוקת שויצריה 157 (1), ששני בתי הנבחרים צריכים להתכנס לישיבה משותפת ולדון בחילוקי דעות שבין הרשויות המקומיות והשלטון המרכזי.

[35] ראה ICL חוקת הולנד 96 (3) ופשיטא שהכונה למנוע אפשרות שבית אחד יתמוך במלחמה ואילו השני יתנגד לה.

פרק כה. נהלי קבלת החלטות בממלכה

קלד. מלך

במקרים הבאים חייב המלך לקבל את הסכמת בית הדין הגדול

- הרחבת גבולות ארץ ישראל[1] או צמצומם[2]
- כריתת ברית בין עם ישראל ועם אחר,[3] והפרתה[4]
- יציאה למלחמה[5] וסיומה[6]
- שאלות הלכתיות הקשורות לעצם הלחימה[7]
- שאלות הנוגעות לבית המקדש[8] - מנוי כהן גדול,[9] שימוש בכספים המופקדים באוצר בית ה' לצרכי ציבור[10] והוצאת הארון מבית המקדש כדי להחביאו מפני אויבים או כדי לקחתו לשדה הקרב.[11]

---

1 ראה רמב"ם מלכים ה ב; רמב"ם תרומות א ב; שו"ת ציץ אליעזר י א (יז). וראה במדבר כז ב: "ותעמדנה לפני משה ולפני אלעזר הכהן ולפני הנשיאים ולפני כל העדה", ומבאר רש"י שם כז כא ד"ה וכל העדה: "סנהדרין". משמע, שבהחלטה עקרונית הנוגעת לארץ ישראל יש להמלך בבית הדין הגדול. וראה סעיף קי הערה 3 וכן דרך אמונה תרומות א ציון ההלכה אות לח. וראה בבלי בבא בתרא קכב א. וראה רמב"ם תרומות א ה: "ורבינו הקדוש התיר בית שאן מאותם המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל והוא נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות". מכאן, שבמצבים מסוימים עשויים להיות שיקולים שלא להרחיב את תחומי ארץ ישראל.

2 ראה העמק דבר דברים יט יד, שהלאו 'לא תסיג גבול רעך... ' כולל אזהרה על הסגת גבול א"י. וראה סעיף רצו.

3 נראה שעליו להמלך לפני כריתת ברית, וזאת בשל כמה טעמים. א. לעיתים התורה אוסרת כריתת ברית מכל וכל, ראה בר"ר נד ד: "אמר לו הקב"ה אתה נתת שבע כבשות בלי רצוני חייך שאני משהה בשמחת בניך ז' דורות...". וראה סעיף רצ. ב. בסתמא ברית כוללת התחיבות לסייע בעת מלחמה, ובית דין יצטרך לאשר יציאה למלחמת רשות. ג. בתנאים מסוימים עלולה כריתת ברית לבטא חוסר בטחון בה'. מבר"ר אף ניתן להסיק כי מלך אינו רשאי לכרות ברית אישית בינו ובין שליט זר ללא התיעצות. וראה רש"י יחזקאל כג יז. וראה סעיף רצ הערה 12. חוקת עולם ב עמ' 566 מחדש, שכל חוזה עם מדינה זרה טעון הסכמת בית הדין הגדול.

4 ראה אברבנאל שפטים ד כא.

5 ראה סעיף קלה.

6 כשם שמלך אינו יוצא למלחמת רשות ללא הסכמת סנהדרין, כך עליו לקבל גם את הסכמתם לתנאי השלום, ראה חוקת עולם ב עמ' 556.

7 ראה בבלי עירובין מה א, שפשיטא לה לגמרא, שדוד המלך היה פונה לבית הדין הגדול בשאלות איסור והתר הנוגעות למלחמה. וראה בבלי בבא קמא ס ב ורש"י שם, שדוד המלך שאל את הסנהדרין אם מותר ללוחמים להציל את עצמם בממון אחרים. לפי דעה אחת בירושלמי סנהדרין ב ה, דוד המלך שאל על הלכות שבויים. וראה חידו"א בבלי סנהדרין טז א ד"ה יועצין באחיתופל וכו'; שו"ת ציץ אליעזר כ מג. וראה סעיף רצה הערה 14. וראה דעות שונות בדיני מלחמה בסעיפים רצו של.

8 על הגבלות המוטלות על המלך בכל הנוגע לבית המקדש ראה סעיף ט.

9 ראה סעיף קיד.

10 ראה (מיוחס ל)רש"י דברי הימים ב כז ב: "... שבכל המלכים... מצינו בהם חטא... אסא הוציא כסף וזהב מאוצרות בית ה'... חזקיה גבה לבו ויהי עליו קצף ועל שלשה לא הודו לו...". ונראה ששם בית הדין הגדול לא התיר להם להוציא את הכסף. וראה רמב"ם שקלים ד ז - ח. ושמא במקרה של פיקוח נפש רשאי המלך ליטול מממון הקדש גם מבלי להמלך בבית הדין הגדול, ראה ביאור הגר"א שו"ע יו"ד רנא ס"ק כד.

11 ראה שמואל א ד ג; דברי הימים א טו כה; מלכים א ח א. וראה ספר החינוך שעט: "מצות משא הארון בכתף... ונוהגת מצוה זו בזמן שישראל על אדמתן, כי אז היו צריכין לשאת ארון ברית ה' מפני מלחמה או כאשר יצוה מלכם". נראה שלדעתו המלך אמנם קובע באופן בלעדי אם יש צורך להביא את הארון למקום

- שאלות הלכתיות הנוגעות לכלל הציבור[12]
- חריגה מסמכות[13]

בשני מקרים חייב המלך לקבל את הסכמות בית הדין הגדול, נביא ואורים ותומים

פוסק הרמב"ם: "אין מוסיפין על העיר או על העזרות אלא על פי המלך ועל פי נביא ובאורים ותומים ועל פי סנהדרין של שבעים ואחד זקנים".[14]

בכל שאר הנושאים שבתחום תפקידיו וסמכויותיו רשאי המלך לקבל החלטות על דעת עצמו, אולם ראוי לו להועץ בבית הדין הגדול בכל ענין שיש לו השלכות ציבוריות.[15]

כך נהגו מלכי ישראל הצדיקים.[16]

המערכה אך הוא אינו חולק על כך שעליו לקבל לכך את רשות ביי"ד. וראה קדמוניות היהודים ספר חמישי 353, שהעם פנה למועצת הזקנים ולכוהן הגדול בבקשה להביא את הארון לשדה המערכה. מסתבר שעל המלך לבקש רשות בית הדין הגדול להוציא ממקומו את ספר התורה, ראה סעיף ט הערה 31.

12 ראה ילקוט שמעוני ב קמג: "... אמר הקב"ה לנתן הנביא. האיש שאני משלחך אצלו נדרן הוא. קדם עד שלא ידור לך ואמור לו לא עתה תבנה לי בית. קדם עד שלא יהיה לו בושה מסנהדרין". שאלות אישיות רשאי המלך לשאול מורה הוראה, ראה סעיף קלח הערה 6.

13 ראה סעיפים עח פא.

14 רמב"ם בית הבחירה ו יא. וראה בבלי יומא עג ב: "ואף על פי שגזירת נביא חוזרת, גזירת אורים ותומים - אינה חוזרת". וראה משך חכמה שמות כה ט. לא נתבאר בדבריו מפני מה לא די בפניה לאורים ותומים. וראה ירושלמי סנהדרין א ג: "אמר ר' זירא תניי תמן נביא יש כאן אורים ותומים למה אני צריך".

15 ראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות טו כה: "ועל דרך הפשט, כאשר החלו לבא במדבר הגדול והנורא... שם להם במחייתם וצרכיהם מנהגים אשר ינהגו בהם... ולהתנהג בעצת הזקנים". וראה הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, "דעת תורה", תחומין ח עמ' 363 – 363, שלש ראיות שיש להתיעץ עם חכמי התורה בשאלות ציבוריות. א. הגמרא, בבלי פסחים נו א מבארת שחכמים לא הודו לחזקיה המלך שסתם את מי הגיחון. ב. הגמרא שם מבארת שהם לא הודו לו כשקיצץ דלתות ההיכל וכו'. ג. הגמרא בבלי ברכות ג ב מבארת שנמלכו בסנהדרין לפני שיצאו להלחם בגדוד (ראיה זו מובאת גם בספר משנת רבי אהרן עמ' קסו).
נראה לדחות ראיות אלו. בפירוש רש"י על פסחים נו א ד"ה ולא הודו לו מבואר שחטאיו של חזקיה בענין הגיחון ובענין דלתות ההיכל היו שהוא התעלם מהבטחת הנביא "וגנותי על העיר הזאת להושיעה", ומכאן שאלמלי דברי הנביא לא היה מקום לביקורת על מעשיו, וראה כיו"ב עץ יוסף על עין יעקב סנהדרין קא ב ד"ה גסות הרוח. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים א כה, שהעם לא היה צריך לשמוע לעשרה המרגלים, למרות שהם היו הרוב, שכן הקב"ה הודיע להם שארץ ישראל היא ארץ טובה. ראה גם ביאור הגר"א שו"ע יו"ד ששח ס"ק ה; ביאור הגר"א שו"ע יו"ד רנא ס"ק כד; מרומי שדה ברכות ו ב. את הראיה מדין היציאה למלחמה בגדוד נראה לדחות לאור ההסברים שיתבארו בסעיף הבא.
וראה משנת יוסף מסכת שביעית ח"ב עמ' קמג בהערה בשם הרה"ג רמ"נ שפירא, שגם למלחמה כנגד הצר הבא עליהם יש לקבל הסכמת חכמים. הרב שפירא מביא ראיה מהגמרא בבלי סנהדרין כו א, המבארת שחזקיה לא היה נלחם בסנחריב אילו רוב החכמים הכשרים לא היו עמו. ונ"ל שיש לדחות את דבריו ולומר שבעלמא מלך אינו חייב להתיעץ עם חכמים בענין מלחמת מגן, אך בימי חזקיהו לא היה כל סכוי לנצח את אשור בדרך הטבע והתעוררה שאלה הלכתית האם בכל זאת יש למנוע בעד האשורים מלהכנס לירושלים ולהסתמך על הבטחת הנביא.

16 ראה סעיפים סד קלח. וראה מכילתא דר' ישמעאל על שמות טו ז, שאנטונינוס מתיעץ עם רבי אם להלחם במצרים. וראה בבלי ע"ז י א: "אמר לו אנטונינוס לרבי...". וראה קדמוניות היהודים ספר עשירי 51, שיאשיה הקשיב לעצת הזקנים.

מקומם של הגורמים הבאים בהחלטות של המלך

נביא או אורים ותומים לדעת הרמב"ם, אין מצוה להועץ בנביא[17] או באורים ותומים,[18] אך ראוי לעשות כן.[19] לדעת הרמב"ן, מלך חייב לשאול באורים ותומים לפני יציאה למלחמה.[20] המבי"ט כותב: "... ומאחרי ה' תלכו דורש בספרי שנלך אחר עצת הש"י לדרוש ממנו כל נעלם על יד נביאיו".[21] מסתבר, שלכל הדעות מצוה לפנות לנביא רק בעת שהמלך מקבל החלטות משמעותיות[22] כגון בעת כריתת ברית,[23] הוצאת הארון מבית המקדש,[24] או יציאה למלחמה.[25]

יועצים בשאלות שההכרעה בהן מצריכה מומחיות מקצועית המלך מצווה לשמוע את חוות דעתם של המומחים לדבר, אולם אין הוא חייב לקבלה.[26]

בני משפחתו שריו ובעלי ההון ראוי למלך לגבש תמיכה בקרב בניו,[27] שריו[28] ובכללם שרי הצבא[29] אולם הוא אינו חייב לשמוע בקולם.[30] במקרים מסוימים ראוי לו להמלך בעשירים.[31]

---

17 אם נביא מתנבא מצוה לשמוע לו, ראה סעיף יב, אך הרמב"ם אינו פוסק שמצוה לפנות לנביא.

18 ראה א"ת ערך אורים ותומים; עינים למשפט סנהדרין טז א.

19 ראה בבלי עירובין מה א: "... וישאל דוד בה' לאמר האלך והכיתי בפלשתים האלה... מאי קמבעיא ליה?... אי מצלח אי לא מצלח". וראה מרומי שדה ברכות ג א. וראה תקנת השבים ג ד"ה שדוחה: "ושלושה אלו על דרך שאמרו יועצין באחיתופל ונמלכין בסנהדרין ושואלין באורים ותומים שהם חכמה תורה ונבואה כמבואר, ושלש עצות אלו צריך לכל דבר...".

20 ראה סעיף קלה. וראה העמק דבר שמות כח טו: "... והכלל לשאול באורים ותומים ביחוד לצרכי מלחמה יותר מעניני פרנסה".

21 קרית ספר, רמב"ם ריש הלכות דעות. ובספרי שלפנינו ליתא. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יג ה: " 'אחרי ה' אלוקיכם תלכו' – היא מצוה שנלך אחר עצתו, וממנו לבדו נדרוש כל נעלם וכו' ". ונראה שלדעת הרמב"ן, לפני יציאה למלחמה יש חיוב גמור להמלך בנביא ובשאר ענינים רק ראוי לפנות אליו. הרמב"ם, שאינו מביא דרשה זו, סובר שלומדים מפסוק זה שמצוה ללכת בדרך האמצעית, ראה סעיף מב. וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי פסקה 223: "... אם תחשקו במלך... ואל יעשה שום דבר בלי עצתו של הכהן הגדול ושל הזקנים".

22 ראה חידו"א יבמות עח ב ד"ה ומ"ש אין הדבר תלוי אלא בי: "דבר שאין תלוי במלכות לא שאל באורים ותומים דאין שואלין באורים ותומים אלא למלך דהיינו דבר התלוי במלוכה". וראה העמק דבר דברים יח יד: "... בדבר שמוכרח לכלל ישראל הלא יש נביא שיושב במקום המלך...", וראה העמ"ד שמות כח טו.

23 ראה ישעיה ל ב: "ההלכים לרדת מצרים ופי לא שאלו לעוז במעוז פרעה ולחסות בצל מצרים". וראה ישעיה לא א. אי אפשר להביא מכאן ראיה שיש חיוב גמור ליזום פניה לנביא כי יתכן שהנביאים פנו אז ביזמתם למלך והמלך התעלם מנבואותיהם, וראה סעיף קלה הערה 26, ואכמ"ל.

24 ראה תוס' עירובין סג ב ד"ה כל זמן.

25 ראה סעיף קלה.

26 ראה סעיף סד.

27 ראה דברי הימים א כט כד: "וכל השרים והגבורים וגם כל בני המלך דויד נתנו יד תחת שלמה המלך". הערת הרב נבנצל: "ע' מלכים א' א' ט': "ויזבח אדניהו צאן ובקר ומריא עם אבן הזחלת אשר אצל עין רגל ויקרא את כל אחיו בני המלך ולכל אנשי יהודה עבדי המלך". וראה את דברי הרד"ק המובאים בסעיף עט.

28 ראה דברי הימים א כט כד הנזכר בהערה 27; תהילים קמח יא; ישעיה לב א; ישעיה מט ז; הושע ז ג; ירמיה א יח; ירמיה ב כו; ירמיה כו כא; איכה ב ב; איכה ב ט. וראה סעיף קי הערה 5.

29 ראה דברי הימים א כט כד הנזכר בהערה 27. וראה דברי הימים א יב לט; מלכים א א כה; ירמיה כו כא. וראה מלכים ב ד יג דברי אלישע לאשה: "היש לדבר לך אל המלך או אל שר הצבא". וראה תוס' קידושין מג א שאוריה חטא בכך שהקדים את יואב לפני דוד.

הציבור הרחב ופרנסיו ראוי למלך להועץ בראשי השבטים[32] ובפרנסי הציבור,[33] אך אין הוא חייב בכך.[34]

הרמב"ן פוסק שכאשר מלך רוצה להטיל חרם על כל ישראל, עליו לקבל את הסכמת העם או פרנסיו.[35]

מלך מחליט מה נוהל קבלת ההחלטות שלו, מתי לערוך פגישות, מי יהיה נוכח בהן,[36] האם יכתב פרוטוקול, האם הדיונים פומביים, והאם לנמק את החלטותיו. הוא חייב לפרסם רק החלטות הנוגעות לציבור הרחב.[37]

בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג[38] וכל עקרונות קבלת ההחלטות של המלך בתוקפן.

*

חוקת נורבגיה קובעת שהמלך הוא זה שממנה את העובדים הבכירים של השירות הציבורי, את כהני הדת ואת הקצינים הצבאיים, אולם עליו להתיעץ תחילה עם הממשלה.[39]

בארצות הברית בכל הנוגע לתחום סמכויותיו אין הנשיא חייב להתיעץ עם איש .[40]

---

30 ראה שו"ת ישכיל עבדי ו חו"מ כח אות ז: "לא מצינו במלך ישראל שצריך להמלך עם חכם העיר".

31 ראה רש"י דברי הימים א כט יז: "ויקהל דוד את כל שרי ישראל וגו' אבל עשירי ישראל כולם אשר בכל עיר ועיר לא נמצאו פה ועל כן... נתמעטה הנדבה שאילו היו שאר כל ישראל כאן אז התרבה הנדבה".

32 ראה שמות רבה ז ג: "אמר להם הקב"ה שתפו הראשים שביניהן עמכם". וראה פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) פרשת וזאת הברכה דף סג א: " 'ויהי בישורון מלך' - זה משה. 'בהתאסף ראשי עם' - אלו שבעים זקנים. 'יחד שבטי ישראל' - אלו הנשיאים", אך לא מצאנו הוראה מחייבת לדורות בענין זה. וראה סעיף יח הערה 24 וסעיף צה הערה 35.

33 וראה שו"ת אבני נזר יו"ד תכד אות מב, שפשיטא לו, שכדי ששבועה תחול על כל ישראל, על המלך לכנס את כל הציבור. וראה דרך אמונה תרומות פרק א הלכה ב ציון ההלכה לח, שהסכמת בית דין היא כהסכמת כל ישראל לענין חלות קדושת ארץ ישראל על כיבושי המלך. וראה א"ת ערך דינא דמלכותא דינא וערך חרם, חרמי צבור. יתכן שהסכמת ראשי סנהדראות אף היא כהסכמת כל ישראל ראה סעיף צה הערה 35.

34 הכלל שאין גוזרים גזירה על הציבור וכו', ראה סעיפים שז שח, אינו מחייב מלך שמשימים לו אימה ויראה בלב כל אדם. וראה סעיף קיב שהמלך ממנה שרים ושופטים מבלי להמלך בציבור.

35 ראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט, ושיטתו מובאת בכלבו קמח וברבים מן הראשונים. וראה משך חכמה ויקרא שם. וראה שו"ת הרשב"א ג תיא: "... לפי שכל מה שיגזור המלך עם סיעת ישראל, עשוי ומקובל על הכל", ולא נתבאר בדבריו מי היא סיעת ישראל.

36 היו זמנים שמדינות מלוכניות אחדות אסרו על מלך להפגש ביחידות עם נציגי מדינות זרות.

37 ראה סעיף שו.

38 בסוף סעיפים סד צה שי נזכרה האפשרות שבימות המשיח יהיה בית נבחרים. במקרה כזה יהיה צורך לקבוע באילו מקרים על המלך לפנות לא רק לבית הדין הגדול אלא גם לבית הנבחרים.

39 ראה ICL חוקת נורבגיה 21.

40 ראה The Constitution of the United States עמ' 112, שמעצבי החוקה בכונה נמנעו מלחייב את הנשיא להתיעץ עם מאן דהו ובכלל זה עם חברי ממשלתו.

קלה. יציאה למלחמה

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "**מלחמת הרשות**[1] אינו מוציא העם בה אלא על פי בית דין של שבעים ואחד".[2]

על בית הדין הגדול לבחון את ההבטים הבאים

- האם היציאה למלחמה מותרת. לדוגמא, הספרי אומר: "משתכבשו ארץ ישראל תהו רשאים לכבש חוצה לארץ".[3] לפיכך יש צורך לקבוע האם כל ארץ ישראל כבר נכבשה.
- אם ההחלטה לצאת למלחמה התקבלה בנוהל ראוי[4]
- האם מותר, בתנאים ובנסיבות שנוצרו, לצאת למלחמה כנגד בן ברית.[5] אומר המדרש: "בשעה ששלח דוד את יואב לארם נהרים ולארם צובה, פגע באדומים בקש לזנבם, הוציאו לו אפיסטולי שלהם: 'רב לכם סוב את ההר הזה...'. פגע במואביים ביקש לזנבם, והוציאו לו אפיסטולי שלהם: 'אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה...'. באותה שעה שלח יואב אצל דוד... לא נהג דוד כבוד מלכות בעצמו... והלך לו אצל סנהדרין ואמר להם: רבותי, לא באתי לכאן אלא ללמד אם נותנים אתם לי רשות".[6]
- האם מותר להענות לבקשת בן ברית להצטרף אליו למלחמה יזומה נגד אויבו[7]
- האם מותר לצאת למלחמה כנגד עמון או מואב[8]

---

1 ראה סעיף רצו.

2 רמב"ם מלכים ה ב. וראה ירושלמי סנהדרין ב ה שהמקור לכך הוא במדבר כז כא: "על פיו יצאו ועל פיו יבואו". ולכאורה פסוק זה עוסק באלעזר הכהן השואל באורים ותומים ולא בבית הדין הגדול, וראה באחרונים. וראה קרית ספר על אתר: "נראה שנוטלין רשות... משום דכתיב 'כל הדבר הגדול יביאו אליך' דבריו של גדול". וראה ספרי עם פירוש עמק הנצי"ב על דברים יא כד: "לא נצרך לשאול לסנהדרין ואו"ת רק לצורך כל ישראל כמלחמת יהושע", וראה העמק דבר דברים יח יד. וראה רמב"ם תרומות א ב; תוס' בבלי גיטין ח א ד"ה כיבוש. על ההבחנה בין פעולות המלך עושה למען עצמו ועל פעולות שהוא עושה למען הציבור ראה סעיף רלד הערה 2. וראה בירור הלכה סנהדרין דף טז א "סדר היציאה למלחמה" ועינים למשפט על סנהדרין שם.

3 ספרי על דברים יא כג. לפי הספרי אסור לצאת למלחמת רשות כל עוד א"י לא נכבשה אולם מדברי הרמב"ם תרומות א ג משמע שאין איסור לצאת למלחמה לפני שכובשים את כל ארץ ישראל, אלא שאי אפשר להחיל את קדושת הארץ על השטח שנכבש כל עוד ארץ ישראל לא נכבשה בשלמות. וראה סעיף רצו הערה 12, שלדעת החתם סופר מותר לצאת למלחמת רשות רק כנגד עובדי ע"ז.

4 ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יא כד: "... והמחלוקת בסוריא שקורין אותה כיבוש יחיד והטעם כי דוד כבש אותה ברצון נפשו, שלא שאל באורים ותומים ולא נמלך בסנהדרין". וראה סעיף רמג הערה 14.

5 על תוקף ברית ראה סעיף רצ. על בריתות בקרב העמים אשר סביבות ישראל בימי קדם ראה בעבודה מלחמה ושלום ביחסי ישראל – יהודה עמ' 112 – 113. וראה סעיף רפט.

6 בראשית רבה עד טו. על פניה לבית הדין הגדול ראה גם רש"י על תהילים ס א. וראה רש"י בבלי סוטה י א ד"ה הוחל שבועתו של אבימלך: "לפי שהם עברו על השבועה תחילה". וראה שו"ע יו"ד רלו ו. על טיעון זה בקרב העמים אשר סביבות ישראל בימי קדם ראה בעבודה מלחמה ושלום ביחסי ישראל – יהודה עמ' 113. קיימת אפשרות נוספת להתיר מלחמה כנגד מדינה שכרתו עמה ברית וזו במקרה שהעם שעמו נכרתה הברית כבר אינו שולט יותר, ראה בבלי חולין ס ב ומדרש שוחר טוב תהילים מזמור ס.
מדברי חז"ל מובן שברית מחייבת לא רק את כורת הברית ולא רק את צאצאיו אלא גם את הדורות הבאים.

7 ראה הערת מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק, משפט המלוכה בישראל עמ' 242, שאם אין ברית אין מצוה לבא לעזרת מדינה מותקפת.

- האם הסיכון סביר כותב מרגליות הים: "דיני נפשות של רבים הוא רק לפני הב"ד הגדול, וכשמוציאים למלחמות תגרה ומכניסים בזה רבים לסכנת נפשות צריכים רשות אותו ב"ד הכלל ישראלי".[9] כותב הרב ישראלי על סוף ימי בית שני: "הבריונים בחרו במלחמה שבה יוכרע (גורלם) לחירות או למות. לשיטתם, אם אין חירות מדינית מוטב להכחד לגמרי. רבנן בחנו זאת מנקודת ראות מקיפה יותר. הם ידעו שהחוסן הרומאי יתמוטט מחר או מחרתיים, ומוטב איפוא לכופף את הגב לפי שעה עד יעבור זעם".[10]

לבית דין הגדול סמכות להתנגד ליציאה למלחמת רשות מכל סיבה שהיא,[11] ובלבד שההתנגדות אינה שרירותית.[12]

פוסק הרמב"ם: "**מלחמת מצוה**[13] אינו צריך ליטול בה רשות בית דין אלא יוצא מעצמו בכל עת וכופה העם לצאת",[14] ומבאר הרב הרצוג: "למה דבר זה נמסר למלך לבדו מבלי הסנהדרין שיוציא למלחמה על פיהם, כלומר בהסכמתם, וע"כ שזהו כדי למנוע שהייה בזה, שאם יציעו

---

8 ראה ספר המצוות לרמב"ם, הוספות הרמב"ן למצוות ל"ת מצוה יז, שאסור לצאת למלחמת רשות נגד עמון מואב ואדום. אולם המגילת אסתר כתב בדעת הרמב"ם, שאיסור זה לא היה אלא לשעתו. וראה בבלי חולין ס ב בענין עמון ומואב טהרו בסיחון; שו"ת ציץ אליעזר יז ו ג.

9 מרגליות הים סנהדרין דף ב א אות כט. וראה הערה 3. וראה סעיף שכה הערה 36. מרומי שדה סנהדרין כ ב מחדש: "... אלא שנמלכים בסנהדרין... אבל המה מוכרחים להסכים. תדע שהרי יועצין תחלה עם אחיתופל... ואי איתא שהיה הדבר תלוי עד שיסכימו, האיך נטלו עצה איך להלחם תחלה...". לפי סברת מרגליות הים, אפשר לדחות את ראית הנצי"ב ולומר שפונים לסנהדרין רק לאחר שיש הערכה מוסמכת על הסיכויים ועל הסיכונים. וראה בבלי ברכות ג ב: "מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין", ומפרש רש"י: "נוטלים מהם רשות כדי שיתפללו עליהם". מקשים אחרונים למה רש"י לא כתב סברא זו בבבלי סנהדרין כ ב שם שנינו: "ומוציא למלחמת הרשות על פי בית דין של שבעים ואחד". נראה לתרץ, שהגמרא סנהדרין יט א מבארת שהמשנה האומרת שמלך לא דן ולא דנים אותו עוסקת רק במלך ישראל, ולפי"ז אפשר לומר שגם המשנה שלאחריה: "ומוציא למלחמת הרשות וגו' ", עוסקת רק במלך ישראל ומלך מבית דוד אינו זקוק לרשות, ואם הוא פונה לסנהדרין הרי זה רק כדי שיתפללו עליו. סברת החילוק היא שמלך ישראל אינו דן ולפיכך אין לו סמכות להחליט על דעת עצמו לצאת למלחמה. לעומת זאת, למלך מבית דוד שדן דיני נפשות סמכות להחליט גם על יציאה למלחמת רשות. לפי סברת הרב מרגליות נראה שמלך צריך לקבל רשות מבית הדין הגדול בכל מקרה שהוא עושה מפעל גדול הכרוך באבדן נפשות רבות.

10 הרבנות והמדינה עמ' 210. וראה נופת צופים השער השני פרק יד 18. וראה ספורנו בראשית לג ד. וראה מלחמת היהודים עמ' 324 שטענה מעין זו נשמעה מפי אלעזר בנאומו במצדה.

11 ראה שו"ת משפט כהן קמד יג, שהחלטה בדבר יציאה למלחמת רשות מתקבלת על פי גדרי הוראת שעה. פשיטא, שבית הדין יתנגד ליציאה למלחמה אם גלוי וידוע לו שהמלך אינו פועל לשם שמים, כגון שהוא קיבל שוחד על מנת שילחם - ראה מלכים א טו יט.

12 ראה שו"ת בני בנים ג לג: "שאין לסנהדרין למנוע מן המלך בסתם מלעשות מלחמה".

13 ראה סעיפים רצג – רצה שלא.

14 רמב"ם מלכים ה ב. וראה רש"י דברים לא ז: "משה אמר לו ליהושע, זקנים שבדור יהיו עמך, הכל לפי דעתם ועצתם. אבל הקב"ה אמר ליהושע: 'כי אתה תביא את בני ישראל אל הארץ אשר נשבעתי להם'. תביא על כרחם. הכל תלוי בך. טול מקל והך על קדקדם, דבר אחד לדור ולא שני דברים לדור". הערת הרב נבנצל "לענ"ד יהושע בן נון היו לו שני תפקידים: הנחלת התורה כראש הסנהדרין, והנחלת הארץ כמלך. דברי משה רבינו עליו השלום מתיחסים לתפקיד הראשון ודברי הקב"ה לשני".

הענין לפני הסנהדרין יש חשש של שהייה בדיונים ובין כך ובין כך תסתכן האומה... וע"כ נמסר דבר זה למלך שיחליט במהירות".[15]

האגרות משה סובר, שמלך אינו יוצא לשום מלחמה יזומה ללא הסכמת בית דין הגדול, ונימוקו עמו: "... שענין מלחמה כיון שנוגע לפקוח נפש צריך צווי מיוחד ואורים ותומים וסנהדרין אף במלחמת מצוה כמלחמת עמלק, ומוכרח זה מהא דדוד ושלמה וכל מלכים הצדיקים לא יצאו להלחם בעמלק".[16] כך גם משתמע מדברי הרמב"ם בספר המצוות: "וידוע שהמלחמה וכבוש הארץ לא יהיו אלא במלך ועל פי סנהדרי גדולה וכהן גדול".[17]

לפני שמלך יוצא למלחמה, על בית הדין הגדול לקבוע האם זו מלחמת רשות או מלחמת מצוה.[18] להגדרת המלחמה השלכות על גבית מסים,[19] על השימוש בכספים המופקדים באוצר בית ה',[20] על גיוס חיילים,[21] על ניהול המלחמה,[22] על לחימה בשבת,[23] על היחס לשבויים[24] ועוד.[25]

---

15 חוקה לישראל א עמ' 133. וראה בבלי יומא פד א ורש"י שם ד"ה דאדהכי והכי, שבעניני הצלת נפשות פועלים לאלתר ואין מבקשים רשות מבית דין. וראה ירושלמי פאה ח ו: "... ויהיו עשרים ושלשה עד דהוא מצמית להון הוא מסכן". וראה רש"י בבלי כתובות צז א ד"ה מוכרת שלא בבית דין: "... שאי אפשר לה להיות יושבת ומתענה עד שיזדקקו לה בית דין". וראה רלב"ג יהושע כד לא התועלת השמינית.

16 שו"ת אגרות משה חו"מ ב עח. הערת הרב נבנצל: "כבר נצחו את עמלק, שאול בנחל ודוד בצקלג". וראה ערוך לנר סנהדרין ב א ד"ה במלחמת, בבאור דעת רש"י, שעל המלך לפנות לבית הדין הגדול גם כאשר הוא יוצא למלחמה לכיבוש ארץ ישראל. הערוך לנר מבאר שאין לחשוש פן ייגרם בשל כך עיכוב בקיום המצוה, שכן אין מצוה לכבוש את כל הארץ לאלתר אלא "מעט מעט אגרשנו מפניך". דברי הערוך לנר צ"ע, שהרי רש"י אומר בפירוש שמלחמת יהושע לכבוש היא מלחמת מצוה וממילא אין צורך לקבל רשות מבית הדין הגדול. ושמא צריך להגיה בדבריו ולומר שהוא מבאר את שיטת הרמב"ם, ולא את שיטת רש"י, והרמב"ם. לדעת קצת מן הראשונים הרמב"ם סובר שהמצוה לכבוש את ארץ ישראל כלולה במצוה להכרית את שבעת העממים – ראה סעיף רצה הערה 4 - ומכיון שהתורה מבטיחה "מעט מעט אגרשנו מפניך", יש מקום להמלך בעצת בית הדין הגדול. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר כא כא – כב.

17 ספר המצוות בסוף ההקדמה. ברמב"ם מהדורת פרנקל הנוסח: "וידוע שהמלחמות וכבוש הארצות לא יהיה אלא במלך ובעצת סנהדרי גדולה". לפי נוסח זה יתכן שהרמב"ם דן רק במלחמות רשות, ואכמ"ל.

18 ראה שו"ת קול מבשר א מז. וראה סעיף רצו.

19 ראה סעיף צב, שמלך אינו רשאי להרבות לעצמו כסף וזהב אלא לצורך חיילותיו וכו' למשך שנה מראש. פשיטא, שמלך רשאי להרבות כסף וזהב לצרכי מלחמת מצוה בעתיד היותר רחוק.

20 ראה סעיף צב הערה 47. מסתבר, שלבית הדין סמכות לקצוב את הסכום שהמלך רשאי להוציא מאוצר בית ה', והרי זה ככל הוצאה מן ההקדש שבית דין קוצב אותה, וראה רמב"ם שקלים ד ד.

21 מלך רשאי לכוף אזרחים להתגייס, רק לאחר קבלת רשות בית הדין הגדול. וראה שו"ת משפט כהן קמה: "... די"ל דכ"ז שאין התנאים מספיקים להכריח ה"ה כרציחה בעלמא, ואסור להלחם מלחמת הרשות... כל זמן שלא נשלמו הפרטים של ב"ד ומלך או נביא...". עינים למשפט ברכות ג ב ד"ה ונמלכין בסנהדרין; שו"ת דבר יהושע ב מפתחות והוספות מח.

22 ראה סעיף של.

23 ראה בבלי עירובין מה א. וראה רש"י שם ד"ה אי שרי אי אסור. על השאלה האם מותר לצאת למלחמת מצוה פחות מג' ימים קודם השבת ראה משפט המלחמה פרק כו.

24 ראה כלי חמדה כי תצא א ב, שרק כאשר מלך מקבל את הסכמת בית הדין הגדול לצאת למלחמת רשות, יש תוקף לדיני אשת יפת תאר. וראה א"ת ערך יפת תואר עמ' כט.

25 ראה חזו"א או"ח מועד, עירובין קיב (ו) ס"ק א: "דאין דין מחנה אלא במלחמת כל ישראל על פי מלך ושופט שבדור או על פי סנהדרין במלחמת רשות". וראה הרב אברהם ח. שרמן, "המשפט הבינלאומי (במלחמה)

נביא, אורים ותומים לדעת הרמב"ם, בשום מקרה המלך אינו מצווה לשאול באורים ותומים,[26] אולם מדברי המבי"ט משמע שראוי לו לעשות כן.[27] הרלב"ג עומד על חשיבות ההמלכות באורים ותומים: "... שכבר יצא ישראל לקראת פלשתים למלחמה מעצמם ולא שאלו באלוהים עם היות אצלם אורים ותומים ונביא איך יתנהגו בענין המלחמה הזאת ובסוף הענין מתו רבים מישראל וארון האלהים נלקח...".[28]

הרמב"ן חולק על הרמב"ם ופוסק: "מצוה על המלך או על השופט ומי שהעם ברשותו להוציאם לצבא במלחמת רשות או מצוה להיות שואל באורים ותומים ועל פיהם יתנהג בענין".[29]

לדעת הגרי"ז, מלך רשאי לצאת למלחמה בעמלק רק על פי הוראת נביא.[30]

ראוי למלך להועץ בשכינה בשל הנימוקים הבאים

- האם העם ראוי לנצח מבאר החתם סופר את דבר ה' לדוד המלך: "אמת, דמים רבים שפכת לטובת ישראל וארץ ישראל והוא חשוב כדם קרבנות לפני והיינו אם ישראל ראויים לכך אך אם הם חוטאים ואינם ראויים לכך הוא כשפיכת דם נקי".[31]

לאור משפטי התורה", תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארצי הארבעים וארבעה לתורה שבעל פה, התשס"ד עמ' סח ואילך.

[26] הרמב"ם השמיט זאת בהלכה, זאת בניגוד למש"כ בספר המצוות, ראה הערה 17. וראה בבלי עירובין סג א, שיהושע, שכל מלחמותיו היו מלחמות מצוה, לא נזקק לשאול באו"ת. פשיטא, שאסור לצאת למלחמה אם נביא אוסר זאת. וראה איכ"ר א נג על הפסוק צדיק הוא ה', שהנביא בפירוש הזהיר את יאשיה שלא לצאת למלחמה. וראה דה"י ב לה כב. בענין יאשיה ראה הערות 31 35.

[27] ראה סעיף קלד הערה 21. וראה חמדת ישראל סוף קונטרס נר מצוה על הוספות הרמב"ן יז אות צה, עמ' 170, שכאשר אין אורים ותומים יש להזהר מלקחת סיכונים גדולים. נראה שאם סיכויי הנצחון קטנים חייבים מן הדין לשאול בנביא, ומטעם זה יאשיה ניגף בקרב עם פרעה, וראה הערה 31.

[28] רלב"ג שמואל א ד א וכ"כ האברבנאל שם. וראה רלב"ג יהושע ט טו: "הנה היתה סבת טעות ישראל ונפלם בזה הענין כי לא שאלו את פי ה' עם היות אצלם יהושע שהיה נביא ואלעזר הכהן שהיו אצלו אורים ותומים".

[29] הוספות לספר המצוות ל"ת מצוה יז, וראה מגילת אסתר שם. וראה מלכים א כב ז. וראה דבר שאול מסכת סוטה סד ג, המדייק מדברי רש"י בבלי יומא עג א ד"ה כי אתא רבין, שלמלך יש אפשרות לשאול באורים ותומים גם בעת המלחמה. במקרה כזה על הכהן המשוח ללבוש שמונה בגדים ולענות לשאלות המלך. וראה תוס' בבלי שבועות טו א ד"ה שאין, שפשיטא להם שאין יוצאים למלחמת רשות מבלי לשאול באו"ת.
וראה דברות משה שבת כ קלב, עמוד שעט ואילך, שדן בשאלה מפני מה מלחמה שיוצאים אליה לאחר ששאלו או"ת אינה נחשבת כמלחמת מצוה.

[30] ראה חדושי רבינו הגרי"ז סאלאוויציק מפי השמועה שמואל א טו א. וראה הערה 16.

[31] תורת משה וישב, דברי אגדה לחנוכה, ד"ה מזמור שיר חנוכת הבית לדוד. וראה שמואל א ז ג. וראה ירושלמי שבת ב ו: "בשעה שישראל יוצאין למלחמה, בית דין של מעלה יושבין עליהן אם לנצוח אם להינצח". וראה בבלי תענית כב ב: "מפני מה נענש יאשיהו - מפני שהיה לו לימלך בירמיהו, ולא נמלך. מאי דרש: 'וחרב לא תעבר בארצכם'... והוא אינו יודע שאין דורו דומה יפה". לימוד זכות על יאשיה ראה יערות דבש ריש דרוש ד. וראה רש"י דברים כ א ד"ה כי תצא למלחמה: "... אם עשית משפט צדק, אתה מובטח שאם תצא למלחמה אתה נוצח". וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יט ח: "... כאשר תגיע זכותך שתשמור כל המצוה, לאהבה את השם... אז ירחיב את גבולת ויתן לך כל העמים". וראה קהלת יעקב שמואל א ח ו: "אין מזל המלך גורם אלא זכות הדור". לפי המצב הרוחני של העם צריך המלך לשקול אם יש צורך לעשות יותר תחבולות או פחות, ראה העמק דבר במדבר לא ב.

אומר המדרש: "... עד שבא נון מבני בניו של אפרים ואמר נגלה עלי הקב"ה להוציא אתכם, בגאות לבו שהם מזרע המלוכה ושהם גבורי כח במלחמה, עמדו ולקחו בניהם ובנותיהם ויצאו ממצרים ועמדו המצרים והרגו את כל גבוריהם...".[32]

- האם המלך ראוי לנצח[33]
- האם החיילים ראויים לנצח[34]
- האם האויב ראוי להיות מנוצח[35]

יועצים לדעת בעלי התוספות, מצוה לפנות ליועץ בטרם יוצאים למלחמת רשות, אך הם אינם מתיחסים למלחמת מצוה.[36]

יש סוברים, שמוטלת על המלך חובה גמורה להמלך ביועציו. כותב הרב יהודה מסר ליאון: "כי מי שרוצה להלחם עם אויביו באופן יקוה הנצחון הגמור יתחייב לו שיתיעץ ויתבונן היטב אם המלחמה ראויה שתעשה או לא, ואם היא ראויה שתעשה, באי זה מקום ובאי זה זמן והיאך; ולא יעלם ממנו ענינו וענין שונאו כדי שיקח הבחינה השלמה אם אפשר שילחם עמו ויכהו, או יכבד וישב בביתו...".[37] כותב העיון יעקב: "כי ראוי להקדים עצת השכל ועל פיו יצאו ועל פיו

וראה קדמוניות היהודים ספר ארבעה עשר 176 על יחסו של הורדוס לשמאי: "כי כיבד אותו מאד על שום צדקתו ועל שום שיעץ לעם, בשעה שנצורה העיר אחר כך על ידי הורדוס וסוסיוס, לקבל את הורדוס ואמר, שאי אפשר להם להיחלץ מידיו מפני חטאיהם".

32 ילקוט שמעוני דברי הימים א תתרעז. וראה רד"ק תהלים עח ט: " והמה המרו את רוחו ונגפו... שהלכו בכלי מלחמתם ונשענו בהם ולא באל יתברך". וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח: "וישראל עושין מלחמה שלא מן הדין, וגם את פי ה' לא שאלו בזה. אבל אמרו 'מי יעלה לנו בתחלה למלחמה על בני בנימין', כי מעצמם הסכימו למלחמה על כל פנים. וכן לא שאלו בענין הנצוח 'אם תתנם בידי', כי בטחו בזרוע בשר שהיו רבים מאד, כי עתה כמוהם עשרה פעמים ויותר".

33 לעיתים גם כאשר הדור אינו ראוי, זכות המנהיג עומדת לו, ראה בבלי ערכין יז א. וראה שמואל א ז יג: "ותהי יד ה' בפלשתים כל ימי שמואל". וראה ילקוט שמעוני שמואל א קג ד"ה על הכל הקב"ה. וראה מלכים ב יח כב: "וכי תאמרון אלי אל ה' אלוקינו בטחנו הלא הוא אשר הסיר חזקיהו את במתיו ואת מזבחותיו...". וראה רד"ק מלכים א כ יד: "חשב אחאב שלא יעשה הקב"ה הנס אם יהיה שם הוא לפי שהוא עובד ע"ג, לפיכך שאל מי יאסור המלחמה". וראה מסילת ישרים סדר ויכוח עמ' קט: "ואז"ל, שדוד היה נזהר ומנקה עצמו ניקיון גמור מכל אלה, על כן היה הולך למלחמה בבטחון חזק".

34 ראה דברים כג טו: "כי ה' אלוקיך מתהלך בקרב מחנך להצילך ולתת איביך לפניך והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך". על שיטות הראשונים בענין הירא מעבירות שבידו ראה משפט המלחמה עמ' עח – עט. וראה ילקוט שמעוני בשלח רכז: "בני אפרים בגאות לבם שהם מזרע המלוכה ושהן גבורי כח במלחמה עמדו ולקחו נשיהן בניהן ובנותיהן ויצאו ממצרים, ועמדו המצרים והרגו כל גבוריהם...".

35 ראה דברים ט ה: "לא בצדקתך ובישר לבבך אתה בא לרשת את ארצם כי ברשעת הגוים האלה ה' אלוקיך מורישם מפניך...". וראה בבלי נדה סא א שמשה רבינו חשש מפני הזכויות של עוג. וראה בבלי תענית כב ב, שיאשיה היה בטוח בנצחונו משום שפרעה עבד עבודה זרה. וראה דרש משה ריש פרשת בשלח, שלא נחם אלוקים דרך ארץ פלישתים משום שסאת הפלישתים עוד לא נמלאה.

36 ראה תוס' בבלי שבועות טו א ד"ה שאין מוסיפים.

37 נופת צופים שער רביעי פרק ט. וראה נופת צופים שער שני פרק טו: "והדברים שתהיה בהם העצה בעניינים הגדולים מעניני המדינות יעלו אל מספר חמשה... הב', במלחמה או שלום... היועץ במלחמה או שלום צריך שידע כח מי שילחם, וכח אשר ילחם עמו, ושעור הענין שאפשר שיגיע במלחמה, האם הוא קטן או עצום, וענין המדינה, המחנים או במבצרים, ואם הם באופן שיוכלו להלחם. וצריך שידע אל מה הביאו המלחמות

יבואו... ראוי ומחויב לשמוע עצת אחיתופל...״.[38] האגרות משה חוכך לומר שאסור למלך לצאת למלחמת רשות בטרם הוא פונה ליועצים, משום שלא סומכים על הנס.[39] מוסיף הרב נבנצאל: ״אלא אם כן המלך עצמו הוא בעל עצה ותושי׳ ״.[40]

הציבור הרחב המלך אינו חייב לשתף את נציגי הציבור בדיון אם לצאת למלחמה, אך ראוי לו לברר אם יש לו תמיכה ציבורית.[41]

במקרה שיתמנה מלך בימינו[42] יהיה צורך לדון בשאלה האם הוא רשאי לצאת למלחמות יזומות.[43]

*

השאלה האם לעומד בראש הרשות המבצעת סמכות בלעדית להכריז על המלחמה היא אחת השאלות המעסיקות את מדינות העולם. בכמה חוקות קיימת הבחנה בין אם המדינה מותקפת, שאז אין צורך לשאול רשות את בית הנבחרים, ובין אם המלחמה היא יזומה.[44] באחרות קיימת הוראה חוקתית שלפיה אפילו כשהן מותקפות יוכרז מצב חירום על ידי נציגי הציבור.[45]

הקודמות: אם הביאו אל האבדון והמות, ייעץ בשלום, ואם הביאו אל הנצחון, ייעץ במלחמה. וצריך שלא יעלם ממנו ענין החיילות וכל חלק מחלקי המלחמה״. וראה סעיף סד.

38 עיון יעקב, עין יעקב ברכות ג א.

39 ראה דברות משה שבת כ הערה קלב, עמ׳ שפ. ולכאורה מטעם זה גם לא יוצאים למלחמת מצוה ללא יעוץ. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ׳ 237.

40 הערת הרב נבנצל. ראה משפט הצבא בישראל יא א, שאי אפשר לחייב את המלך לקבל את עצות היועצים כי הכל תלוי במומחיותו של היועץ, ולכן מדגיש הכתוב שמואל ב טז כג: ״ועצת אחיתפל אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל איש בדבר האלקים...״. וראה סעיף סד.

41 ראה סעיף סב. הרמב״ם תרומות א ב פוסק: ״ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא בארצות שכיבשן מלך ישראל או נביא מדעת רוב ישראל...״. וראה חזו״א שביעית ג טז, שתמה מנין זאת לרמב״ם. באופן מעשי על המלך לפנות לבית דין הגדול, ראה סעיף קלד הערה 33.

42 ראה סעיף ז.

43 ראה הצבא כהלכה פרק א ציון 16. וראה סעיפים רצה רצו.

44 ראה ICL חוקת שבדיה 10 9 (2). לפי החוקה האמריקאית סעיף ב פסקה 2 א הנשיא הוא המצביא העליון של הכוחות המזוינים. מאידך גיסא הסמכות להכריז מלחמה מסורה לקונגרס כמבואר שם סעיף א פסקה 9 יא. בארצות הברית התעורר בזמנו דיון משפטי בשאלה באילו תנאים ונסיבות על הנשיא להתיעץ עם הקונגרס ומתי בסמכותו לפעול על דעת עצמו כמצביא עליון. בית המשפט העליון של ארצות הברית הבחין בין השאר בין מלחמת מגן או פעולה צבאית שנועדה להגן על אזרחים אמריקאים הנמצאים במצוקה בארץ זרה ובין מלחמה יזומה. כמו כן לנשיא סמכות לפעול על דעת עצמו אם הוא פועל במסגרת ברית. וראה החוקה האמריקאית עמ׳ 66 ואילך וכן בספר Constitutional Law סעיף 6.10 - 6.12.

45 ראה ICL חוקת ארגנטינה 61 שלסנאט סמכות להכריז במקרה כזה על מצב חירום. וראה שם חוקת צרפת 35 שהכרזת מלחמה טעונה את אישור בית הנבחרים.

קלו. בית הדין הגדול

תדירות הדיונים פוסק הרמב"ם: "... בית דין הגדול היו יושבין מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים".[1]

מקום הדיונים בזמן שבית המקדש קיים, בית הדין הגדול מתכנס בכל יום מימות השבוע בלשכת הגזית. בשבתות ובימים טובים שבהם הדיינים רק לומדים הוא מתכנס בבית המדרש שבהר הבית.[2]

בזמן שאין אפשרות להתכנס בלשכת הגזית, רשאי בית הדין הגדול להתכנס בכל מקום.[3]

סדר היום סדר היום נקבע על ידי הנשיא.[4]

קוורום בדיוני בית הדין הגדול הנוגעים לפירוש התורה, לבירור דברים שנלמדו מפי השמועה, או לקבלת תקנות[5] חייבים להשתתף כל שבעים ואחד הדיינים,[6] ופוסק הרשב"א: "אין דיניהם דין אלא אם כן היו ע"א במעמד אחד".[7] במקרה של העדרות דיינים רשאי בית הדין להוסיף דיינים להשלמת הקוורום.[8] יש סוברים, שיזמות חקיקתיות מתקבלות גם בנוהל פחות מחייב.[9]

אין תוקף להוראה של בית הדין הגדול מבלי שהנשיא השתתף בדיון.[10]

זכות דיבור לכל דיין זכות להביע את דעתו. פוסק הרשב"א: "... ונושאים ונותנים בדבר, כי שמא האי יראה ראיה או יטעון טענה חזקה שיקבלו חבריו וישובו לדעת אחרת".[11]

---

1 רמב"ם סנהדרין ג א.

2 ראה רמב"ם סנהדרין ג א.

3 ראה רמב"ם סנהדרין יד יא: "ולעשרה מקומות גלו... וקבלה היא שבטבריא עתידין לחזור תחילה ומשם נעתקין למקדש".

4 ראה סעיף יא.

5 ראה סעיף י.

6 ראה רמב"ם סנהדרין א ג. על השתתפות כל הדיינים בדיון ראה רמב"ם שגגות יב ב ושם ממרים ב ב.

7 שו"ת הרשב"א ה קכו. וראה גם שם ג דש, וראה סעיפים קכו קלז.

8 ראה רש"י בבלי הוריות ד ב ד"ה או שלא היה מופלא; חזו"א קדשים, הוריות יד יח.

9 ראה שו"ת מהרי"ט ב חו"מ עט, שלדעת מהר"י בי רב מנויים של בית דין אינם נדונים כהליך שיפוטי ומי שהביע את דעתו לפני הדיון רשאי להשתתף בדיון. וראה צפנת פענח סנהדרין כז ב, שבדיונים שהם למיגדר מילתא מותר לבעלי הדין להיות נוכחים בשעת הדיון. וראה שו"ת משנת יעבץ חו"מ ז. וראה שיעורי הרב אבלות ותשעה באב לב, שפשיטא לו שדיינים קרובי משפחה יושבים ביחד בדיונים שאינם שיפוטיים. וראה גם מש"כ בשיעורים לזכר אבא מרי ז"ל א עמ' ריב – רכא. וראה מבוא לספר עמק ברכה אות ה שפשיטא לו שגם תקנה חדשה מתקבלת בבית הדין הגדול רק במעמד רובו מתוך כולו. וראה הערה 19. וראה סעיף קלז הערה 21. וראה אברבנאל על דברים יז ח: "והנה ביאור דיני התורה מפי חכמי הדור נכלל באמרו אחרי רבים להטות. אך הגדרים והסייגים והתקנות שיעשו החכמים לא נצטוינו לשמעם מפסוק אחרי רבים להטות כי אם מלא תסור".

10 ראה בירור הלכה על מסכת הוריות דף ד ב ציון ה ו. וראה שם שהראשונים נחלקו בשאלה מי הוא המופלא, האם הוא הנשיא כדעת הרמב"ם וסיעתו או גדול הדור כדעת רש"י וסיעתו. וראה בבלי יבמות טז א שהתיעצו לאחר מעשה עם רבי דוסא בן הרכינס שלא ישב בדין משום שהיה עֵוֵר. וראה בבלי ראש השנה כה א, שרבי יהושע הלך להתיעץ אם לציית להוראת הנשיא דוקא עם ר' דוסא.

11 שו"ת הרשב"א ה קכו.

כל דיין חייב לנמק את דעתו[12] ולהסביר מדוע הוא אינו מקבל את דעת חברו.[13] טענה שאינה מנומקת הרי היא בבחינת דברי נביאות,[14] ואין להתחשב בה.

נוהל הצבעה הצבעות של בית הדין הגדול נערכות בעל פה.

המנעות מהצבעה דיין אינו רשאי להמנע מלהביע דעה בהחלטה שיפוטית ועליו לשאת ולתת עם חבריו עד שיגיע לכלל מסקנה.[15]

הנמקה בית הדין הגדול אינו חייב לפרסם את נימוקיו להחלטה שיפוטית שלו,[16] אולם מן הראוי שהוא כל פסיקה וכל תקנה חדשה: "מה ערמת חטים הכל נהנין ממנה אף סנהדרין הכל נהנין מטעמיהן".[17]

פומביות הדיון ישיבות בית הדין הגדול הן פומביות[18] שהרי בכל בית דין יושבים גם תלמידים.[19]

פרוטוקול אין הוראה לרשום פרוטוקול זולת הליכים שיפוטיים.

רישום ההחלטות החלטות בית הדין לא היו מתפרסמות בכתב.[20] עם זאת, משהתקבלה תקנה שכותבים דברי תורה שבעל פה בודאי יש לכתוב גם את החלטות בתי הדין ובכללם בית הדין הגדול.[21]

לעיתים חייב בית הדין הגדול לקבל הסכמת גורמים שלטונים אחרים להחלטותיו

מלך בית דין הגדול צריך לקבל את הסכמת המלך להרחבת ירושלים והעזרות.[22]

---

12 ראה רמב"ם סנהדרין ח ג. וראה סמ"ע שו"ע חו"מ יח ס"ק ד: "דאין שייך לומר דהולכין אחר הרוב אלא כשכל הג' ישבו ונתנו ונשאו בדבר וכל אחד אומר טעם לדבריו וכו' ".

13 ראה שו"ת המבי"ט א קיו.

14 ראה בבלי ב"ב יב א. על החלטות חוץ תבוניות ראה סעיף עב.

15 ראה סעיף מח. וראה רמב"ם סנהדרין ח ב וכן שם שם ט ב, כיצד נוהגים כאשר דיין אומר איני יודע. לא נתבאר מה הדין לגבי קבלת תקנה חדשה. לגבי שמונה פשיטא שמי שלא שמע יאמר איני יודע.

16 ראה שו"ת אבקת רוכל יז: "דבב"ד הגדול לא שייך למימר כתבו ותנו לי מהיכן דנתוני".

17 בבלי סנהדרין לז א. עם זאת, יש לבית הדין רשות לעכב את פרסום הטעם בעת הצורך. וראה בבלי עבודה זרה לה א: "דאמר עולא: כי גזרי גזירתא במערבא, לא מגלו טעמא עד תריסר ירחי שתא, דלמא איכא איניש דלא ס"ל ואתי לזלזולי בה". וראה סעיף מז הערה 62.

18 נראה שמצד הדין אין איסור שגם מי שאינו תלמיד יהא נוכח בדיון, ואכמ"ל. על דיון שאינו פומבי ראה רמב"ם קדוש החדש ד ט.

19 בכל סנהדרין קטנה מושיבים תלמידים, ראה רמב"ם סנהדרין א ז, אך מסתבר שתלמידים היו רשאים לשבת גם בבית הדין הגדול והרמב"ם הזכיר רק סנהדרין קטנה בשל מה שנאמר בהמשך בהלכה ח. נראה שכך הבין גם הלחם משנה שם. כמו כן אין מניעה הלכתית מלאפשר לכל הרוצה בכך להיות נוכח בדיון, וראה סעיף שמא. וראה רמב"ם סנהדרין כב ח, שדייני בית דין בעלמא נדרשים שלא לפרסם מי היה ברוב ומי היה במיעוט, ומסתבר שההצבעה נערכת בדלתיים סגורות. יש מקום לדון האם קיימת הוראה דומה להחלטות שאינן שיפוטיות, וראה הערה 9.

20 בבלי גיטין ס ב.

21 ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאמרם בכתב.

22 ראה רמב"ם בית הבחירה ו יא. וראה סעיף קלד הערה 14.

נביא, אורים ותומים בית הדין מצווה להמלך בשכינה. בעת קבלת החלטה על הרחבת העיר והעזרות[23] ובשעת מנוי מלך.[24] מלבד זאת, ראוי לבית הדין להמלך בנביא או באורים ותומים כאשר ברצונו לתקן תקנות חדשות.[25]

יועצים על בית הדין לפנות ליועצים המומחים במילי דעלמא בכל פעם שהחלטתם תלויה בהכרת המציאות.[26] מסתבר שבשאלות הכרוכות בהכרת המציאות המדינית, הכלכלית, הבטחונית וכד' על הדיינים להתיעץ עם המלך, שריו ויועציו, שהם המומחים בתחומים אלו.[27] בעניני קידוש החדש ועיבור השנה בית הדין אינו פונה ליועצים שכן הדיינים עצמם מומחים בתחומים אלו.[28]

לדעת רש"י, לאחר מות המלך אין ממליכים את בנו, אלא אם כן השרים נמנו וגמרו למנותו.[29]

הציבור הרחב בית הדין הגדול נדרש לשקול את תגובת העם למנוי חדש או לתקנה חדשה, שהרי אין ממנים פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכין בציבור תחילה,[30] ואין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן הציבור יכול ורוצה לעמוד בה.[31]

---

23 ראה רמב"ם בית הבחירה ו יא. וראה תוי"ט משנה שבועות ב ב ד"ה ובית דין מהלכין, שיש צורך לשאול גם בנביא וגם באורים ותומים.

24 ראה סעיף קיא.

25 ראה ספר המצוות לרמב"ם בהקדמה: "... אבל אם הוסיפו בית דין עם נביא שיהיה באותו הזמן מצוה דרך תקנה או דרך הוראה או דרך גזרה אין זו תוספת". וראה סעיף י. ונראה שאפשר לשאול נביא או או"ת האם התקנה החדשה תביא ברכה, וראה סעיף קלד הערה 21. וראה חידו"א בבלי יבמות עח ב: "דאין שואלין באורים ותומים אלא למלך דהיינו דבר התלוי במלוכה", ומזה ניתן לשער שבית הדין הגדול רשאי לשאול באורים ותומים ב"דבר התלוי בבית דין". בכל הנוגע לפירושי התורה ולבירורי שמועה הם אינם רשאים לפנות לנביא או לאורים ותומים, שהרי "לא בשמים היא".

26 ראה בבלי נדה כב ב: "שאל לחכמים וחכמים לרופאים". וראה כפתור ופרח פרק מד: "חכמים לחוד ורופאים לחוד וכדאמרינן פרק המפלת (נדה כב, ב)...".

27 על הצורך של מורה הלכה להכיר את המציאות העובדתית ראה סעיף ע.

28 ראה רמב"ם קידוש החדש א ז. וראה בבלי סנהדרין פז א. נראה כי חז"ל דרשו את הפסוק "כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים" לענין חישוב תקופות ומזלות כי בענין זה בלבד יש מומחיות שגם נכרים יודעים להעריך. על התפילה "השיבה שופטינו כבראשונה ויועצנו וכו' " ראה סעיף י הערה 3. על המצוה להזדקק ליועצים ראה סעיף סד.

29 ראה רש"י בבלי ראש השנה ב ב ד"ה דאימנו עליה. וראה סעיף קל.

30 ראה סעיף קיב.

31 ראה סעיפים שז שי. נראה שבית הדין הגדול אינו זקוק להסכמת הציבור במקרה שהוא מתקן תקנות לתיקון העולם כגון שכסף אינו קונה, או שאין פודים את השבויים יתר על דמיהם.

פרק כו. נהלי קבלת החלטות במדינה ובעיר

קלז. סדר הדיון

תדירות הדיונים התורה אמנם מצוה על הפרנסים למלא את תפקידיהם ביעילות ובזריזות,[1] אולם אין היא קובעת באיזו תדירות עליהם להפגש.[2]

במעהרין נפגשו פרנסי המדינה כל שלש או ארבע שנים.[3] במדינות אשכנז נפגשו הפרנסים פעם בשלש שנים.[4]

בפוזנא נפגש הגוף המחוקק בדרך כלל פעם בשנה[5] והגוף המבצע כל יום ראשון.[6] בברלין ובשנייטאך נפגשו הפרנסים בכל יום ראשון.[7] ברסיפי נפגשו הפרנסים פעמיים בשבוע.[8]

בליטא החליטו: "יום מועד הקבוע להאסף ראשי עם מדינתנו ליטא יחד אין להעביר המועד".[9]

מושב שלא מן המנין פוסק הרמב"ם: "בכל יום תענית שגוזרין על הצבור מפני הצרות בית דין והזקנים יושבין בבית כנסת ובודקים על מעשי אנשי העיר מאחר תפלת שחרית עד חצות היום".[10]

במעהרין החליטו: "ראשי מדינה ומבוררים... אין להם סדר, והם יכולים להתוועד באיזה מקום שירצו, אפילו כמה פעמים במקום אחד, לפי צורך השעה ולפי הענין ולפי הזמן".[11] בליטא קבעו: "... ויתאספו ראשי עם דמדינתינו ליטא יחד עם עטרת ראשיהם הגאונים אב"ד של ג' בראשי בתי דינין תמיד בסוף שני שנים... מתוך שני שנים אם יסכימו שני הקהלות להתאסף תוך הב' שנים מחויבת הקהלה הג' לבא אחריה... ואם שהגאון... אב"ד דק"ק בריסק יתן דעתו הנכונה בשנה זו לצורך שעה לאמר שהשעה צריכה לכך שיבואו גם הגאונים אב"ד של כל ג' קהלות... אל הועד תוך הב' שנים, מחויבים הקהלות לבא עמהם... אל הועד לעשות כדת ימי הועד בתיקונים וסייגים".[12] בוירונה התכנסו פרנסי העיר אפילו בשבתות.[13]

---

1 ראה סעיף נה. על סדר הדיון של טובי העיר ראה משפט שלום קונטרוס תיקון עולם סימן רלא; עינים למשפט ב"ב דף ט א אות א; משפטים לישראל, הלכה פסוקה וקובץ הפוסקים על שו"ע חו"מ ב; א"ת ערך בני העיר וערך טובי העיר.

2 ראה ארגוני בני המדינה באשכנז במאות הי"ז והי"ח א עמ' 199, על סמך תעודות בכת"י, שהרב תבע מפרנסי הגליל העליון להתכנס במועד הקבוע, בטענה שטובת הכלל דורשת שלא לדחות את ההתכנסות ובפרט שיש לטפל בעניני יתומים, אפוטרופסים וכן בענינים חשובים נוספים ואילו הפרנסים ביקשו לדחות את ההתכנסות בטענה שהוצאות הכינוס גדולות.

3 ראה פנקס מדינת מעהרין, החלטות הפרנסים בשנים ת"י – תק"ח.

4 ראה ארגוני בני המדינה באשכנז במאות הי"ז והי"ח א עמ' 62.

5 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרכט החלטה משנת תנ"ב לפ"ק.

6 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא נד החלטה משנת שפ"ח לפ"ק ושם א' תשנו החלטה משנת תנ"ט לפ"ק. כך נהגו גם בקראקא, ראה יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 474.

7 ראה פנקס קהלת ברלין 45; פנקס קהילת שנייטאך עמ' 163 אות יד. בטריפולי נפגשו הפרנסים כל מוצאי שבת ראה פנקס בית דין טריפולי עמ' 123.

8 ראה כתבי רבינו יצחק אבוהב, תקנות ק"ק צור ישראל בעיר רסיפי ברזיל תקנה 25 משנת התי"ט, עמ' קפב.

9 פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק נח. וראה הערה 78.

10 רמב"ם תעניות א יז.

11 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק נו.

12 פנקס מדינת ליטא ועד לפ"ק שפ"ח קצב.

מקום הדיונים בקהילות רבות נהגו לקבוע מראש את מקום הדיונים. בליטא החליטו: "מקום הוועד יהא תמיד בק' פרוזנא".[14] במעהרין תקנו: "מקום הועד להתחדשות בכל שלש שנים בכל פעם בגליל אחר גליל, בחוזר חלילה זה אחר זה...".[15]

סדר היום יש להביא מראש לידיעת המשתתפים את הנושאים העומדים על סדר היום. בליטא החליטו: "וכל התקנות מחויב מאסף, אשר יהי' המדינה בגליל שלו, להודיע רביעית שנה קודם זמן האסיפה הדברים השייכים להאסיפה".[16]

יש להקפיד על סדר היום שנקבע. בפוזנא תקנו: "כל מה שיהא נרשם על הלוח מחויבים לגמור תחלה הראשון ראשון והאחרון אחרון, ואין רשות לקהל להתעסק בדברים אחרים עד שיוגמר כל דבר הנכתב על הלוח".[17]

קוורום בדיונים חייבים להשתתף כל הפרנסים החברים בגוף השלטוני,[18] והחלטות המתקבלות על פי הרוב[19] צריכות להתקבל בנוכחות כל החברים גוף זה. פוסק הרשב"א: "אין הרוב יכול להסכים על דבר עד שיהיו כולם במעמד אחד ומתוך מעמדם יסכים הרוב דומיא דבית דין".[20] השואל ומשיב מחדש: "... לענין בית דין שידונו על פי שכלם ועפ"י סברתם בעי שיהיה הרוב מתוך כלם אבל לא בענין התקנה".[21]

כאשר נבצר מחלק מהפרנסים להשתתף בדיון ניתן לנקוט בכמה צעדים: א. מנוי ממלא מקום לפרנס שאין באפשרותו להשתתף.[22] בכמה קהילות בעת בחירת הפרנסים בחרו גם את ממלא

---

13 ראה פנקס קהל וירונה א לד משנת ש לפ"ק. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 760 משנת ת"ד לפ"ק: "יען כי נלקח מאתנו... שבתי צדיק נ"ע... הקהילו מעלת הממונים חדשים גם ישנים... בעצם היום הזה הנ"ל, והסכימו וגמרו כולם... שהמעולה והמפואר... בנו של הנפטר... ומנוהו אותו מיד ממונה חדש כדי למלא מקומו של אביו נ"ע... ".

14 פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קצב.

15 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק נד.

16 פנקס מדינת ליטא ועד תנ"א לפ"ק תתס.

17 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרב החלטה משנת ת"ט לפ"ק.

18 ראה סעיף מח. וראה אירגוני "בני המדינה" באשכנז במאות הי"ז והי"ח כרך א עמ' 44: "העובדה הבולטת ביותר באסיפות ימי הוועד באשכנז במאות הי"ז והי"ח היא זו, שברובן המכריע הן נתקיימו במעמד כל בני מדינתנו שי' אחד לא נעדר".

19 ראה סעיפים קכז - קכח.

20 שו"ת הרשב"א ה קכו. וראה גם שם ג דש; וראה כנסת הגדולה חו"מ הגהות ב"י סימנים כב – מג; ברכי יוסף חו"מ יג ז; משפט שלום קונטרוס תיקון עולם על סימן רלא ה. פרופ' אליאב שוחטמן: "רובו מתוך כולו", תחומין ט עמ' 82 - 102.

21 שו"ת שואל ומשיב תנינא ד פט. וראה שו"ת ציץ אליעזר ט"ז נא ה. וראה בהרחבה משפט שלום קונטרוס תיקון עולם על סימן רלא ה – ו. וראה סעיף קלו הערה 9. וראה שו"ת מים עמוקים ב נג: "אבל בשני ת"ח ששונאים זה את זה שטעם הדבר משום דשמא מפני שנאת איש את רעהו דעת כל א' נוטה לסתור דברי חברו על כן יצא משפט מעוקל. כמו שכתב הרמב"ם בעניני הקהלות דאינם אלא תקונים וגדרים אין לומר בהם דין כלל. ועוד כי הן רבים אשר אתם היושבים עמהם במעמד ואין עקר הדין תלוי בהם עד שנחוש לאותה חששה דשני ת"ח ששונאים זה את זה". משמע שיש להקל נהלים בקהילות.

22 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא סט החלטה משנת שפ"ח לפ"ק: "כשיזדמן עסק גדול להקהל יצ"ו ולא יהיה כעת הזאת הקהל במלואו וטובו אזי יוסיפו עוד לצרף עליהם עד שיהיו הקהל שלם". וראה גם שם החלטות כא, קכג, שיד, של, א' תתקכג. וראה בר"ר לד ו: "משל לפרנס שיצא מן המקום והושיב אחר תחתיו כיון שבא אמר לו צא ממקומך", ולכאורה אין ממנים פרנס על הציבור וכו', ואכמ"ל.

המקום.[23] ב. מי שנעדר מן הדיון מודיע מראש שהוא מסכים להחלטות המתקבלות בהעדרו.[24] ג. מי שנעדר מן הדיון מביע את הסכמתו להחלטות לאחר שהתקבלו.[25] ד. קבלת תקנה שלפיה ניתן לקבל החלטות גם בהעדר חלק מהפרנסים. כותב המבי"ט: "שראיתי בתשובה שבשם הרמב"ן והם להרשב"א שכתב שכבר נהגו הקהילות שתהיה ההסכמה קיימת אפי' שנעדרים קצת ממקבלי ההסכמה ונודרין ומחרימין".[26] בליטא הקפידו על נוכחות "רובו מתוך כולו" רק כאשר על הפרק עמדו ענינים חשובים.[27] ה. החתם סופר פוסק: "... נראה פשוט כיון שהכריזו בפרהסי' ביום שהי' כל הקהלה בעיר שיבואו לפקח על עסק פלוני ופלוני מי שלא בא ה"ל כמוסר כחו והרשאתו לאותן שבאו לאסיפת הקהל...".[28]

כנסת הגדולה מחדש שהחלטות שהן למיגדר מילתא צריכות להתקבל בזריזות ואין ממתינים עד שיתאפשר לכל הפרנסים להשתתף בדיונים.[29]

היו קהילות שקבעו שאם קיימת הסכמה כללית בענין כל שהוא אין צורך כלל להתכנס ולדון.[30]

זכות דיבור פוסק המהרי"ט: "צריך שיהא מדעת כולם וכל א' ואחד מרצה דבריו לפניהם ואז הולכים אחר הרוב וכל שלא עשו כן אין מעשיהם כלום".[31]

בקראקא החליטו: "בשעת ניהול הדיון יש לאפשר למשתתפים בו להביע את דעותיהם ואל ייכנס איש לתוך דברי חברו...".[32] בוירונה החליטו: "לא ידברו כל הקהל כולם בערבוביא, רק

---

23 ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד עח; פנקס הכשרים של קהלת פוזנא תלח החלטה משנת ת"ג לפ"ק; פנקס קהילת טיקטין, החלטות 38 44 53.

24 ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד עח; עבודת משא כ א; שו"ת דברי מלכיאל א לה יב.

25 ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד עח. דבריו מובאים במשפט שלום, קונטרס תיקון עולם על סימן רלא אות כג.

26 שו"ת מבי"ט ג פה. ראה שו"ת שאילת יעבץ חלק א סימן עח שאלה ממנטובה משנת תצ"ב, ובה מעידים השואלים על החלטות הועד הכללי: "ואינו בהכרח שימצאו שם כלם. אלא אם לא ירצו כלם לבוא, אם ימצאו באותו מעמד המנין המבואר בתקנות (שעכשיו הוא ל"ו אנשים) הרי כחם ככח כל הקהל". וראה מדבר תהפוכות עמ' 58 שהיה מקובל בונציה שמתוך שלשים הפרנסים צריכים לבא שמונה עשר לכל דיון. בפנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה כה משנת ת"ד לפ"ק נאמר כי יש תוקף להחלטות הנוגעות לשנוי החוקה רק אם משתתפים באסיפה חמש ששיות מחברי הועד. וראה פנקס קהל וירונה ב תעג: "ויבואר, שאם לאיזו סבה יצטרכו להתועד יחד ויחסר אחד או שנים או שלשה ממספר תשעה אנשים הנ"ל, אז ששה או שבעה או שמונה הנותרים יוכלו להסכים על פי רובם כיד ה' הטובה עליהם. אכן פחות ממספר ששה לא יוכל לעשות שום הסכמה, ואת אשר ישאר על פי ארבע מהששה כן יקום". וראה שם ב תקיא. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 1092 משנת התי"ן: "והגם כי רבים לא בא בוועד... אמרו כל הנמצאים בכנסיה שאין דבר זה פוגע ופוגם... וכן נהגו קדמונינו מקדמת דנה...".

27 ראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז לפ"ק שמא: "באם איזה ממנהיגי הקהלה יסע לחוץ לעיר בשליחות הקהל, אזי באם יהי' צורך לדבר בעסק רב חזן ושמש או שאר עסק גדול הבלתי נחוץ לא יזכרו מאומה משך זמן היותו חוץ לקהילה" ("הבלתי נחוץ" = שאינו נחוץ בדחיפות). וראה פנקס מדינת ליטא ועד תנ"א לפ"ק תתמו: "העברה, אין לראשי קהלות כח לפסוק על איזה יחיד מראשי הקהלות וכל שכן רבים אם לא בשעת אסיפת הוועד בשלחן מלא עם הגאונים הרבנים...". העברה היינו הדחה.

28 שו"ת חתם סופר חלק חו"מ קטז. וראה שו"ת ציץ אליעזר י א יא. החתם סופר מדייק בלשונו שדבריו אמורים רק אם הכריזו בפרהסיא מה מטרת הכינוס, שאם לא כן עשויים הפרנסים לטעון שאילו היו יודעים מה עומד על הפרק היו מתאמצים לבא לדיון. משפט שלום, קונטרוס תיקון עולם על סימן רלא אות ו מעיר שנעלמה מהחת"ס דעת המהרי"ט א צה המובאת בהערה 31.

29 ראה כנסת הגדולה חו"מ יג הגהות ב"י לט בשם המשא מלך; ב"ח חו"מ סוף סימן ב; ברכי יוסף חו"מ יג ז.

30 ראה שו"ת דברי מלכיאל א לז.

31 שו"ת מהרי"ט א צה.

אחד ידבר את אשר עם לבבו, וכאשר יכלה דבריו איש ההוא, אז ישתוק, ואיש אחר אשר ירצה לדבר ידבר דבריו עד תומם... ואין אחד יכנוס לדבר עד שיכלה חברו דבריו. ומי שדבר פעם אחת לא יחזור וידבר בעסק ההוא שני, אם לא יקח רשות מהפרנסים או מהפרנס״.[33] בפוזנא הקפידו על כך שהחשוב יותר יביע את דעתו תחילה.[34]

השתתפות בהצבעה פוסק האגרות משה: ״והדעה שאחד כתב דעתו להועד במכתב... לדינא אינו כלום מאחר שלא בא לישיבת הועד, כיון שאינו יודע טעם אחר חוץ מטעם עצמו... ואף אם שמע שיש דעה אחרת לא ידע לידון בזה״.[35]

נוהל הצבעה בחלק מהקהילות נהגו לערוך הצבעות גלויות.[36] באחרות ערכו הצבעות בכתב. בברלין תקנו: ״... באם שירצה אחד מן המנויים באיזה אסיפה שיהי׳... שכל העדה יחוו דעתם על ידי פתקאות ולא בגלוי, אזי מחוייבים כולם לכתוב פתקאות כפי דעתם ולהניח בקלפי״.[37] כך נהגו גם בחלק מקהילות איטליה.[38]

המנעות מהצבעה בניגוד לבית דין בו לא מתקבלות החלטות אם אחד הדיינים אומר ״איני יודע״,[39] מותר לקבל החלטה ציבורית גם בנסיבות כאלה.[40] עם זאת, בפאדוואה החליטו שפרנסים חייבים להצביע בעד או נגד.[41]

הנמקה החלטות צריכות להיות מנומקות.[42]

סודיות הדיון ישיבות טובי העיר והמדינה אינן פומביות.[43] בפאדוואה החליטו: ״ואפילו איזה מנהיג מהקהל אפילו פרנס שלא בחדשו לא ירגילו לבוא תוך בית ועד הקהל לכל עת שיחפוצו לדבר דבר אפילו לעשות שום דבר בעסק הקהל... אלא אם כן שהמאסף פרנס החדש יתן להם רשות לבוא שם... כי הרבה קלקולין מבצבצין מכח הנכנסי׳ ויוצאי׳ בבית הועד בלתי רשות והורמנא...״.[44] בפוזנא החליטו: ״שמשי קהל נשבעו לפנינו... שלא יבואו לחדר הפנימי בעת שישבו הקהל יצ״ו סביב לשלחן הטהור כי אם את אשר יקראו בשם״.[45]

---

32 יהודי פולין וליטא עד שנת ת״ח (1648) עמ׳ 475, תקנה משנת שנ״ה לפ״ק.

33 פנקס קהל וירונה א כג, החלטה משנת רצ״ט.

34 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ תתקכג החלטה משנת תס״ט לפ״ק.

35 שו״ת אגרות משה חו״מ ב כ.

36 ראה שו״ע חו״מ קסג א בהגה. על הוראה מפורשת שלא לערוך הצבעה בכתב ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ״ח לפ״ק קע וכן תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק כז.

37 פנקס קהלת ברלין 36 ה. על הצבעה חשאית ראה תקנות קהילת רומא הנזכרות בסעיף ו הערה 45 תקנה ד; פנקס מדינת ליטא ועד ת״פ לפ״ק תתקכט.

38 ראה מבוא לפנקס קהל וירונה א עמ׳ 18 – 19; מבוא לפנקס ועד ק״ק פאדוואה א עמ׳ 28 29; פנקס ועד ק״ב איטליאני בווינציאה נח. על נהלי הישיבות וההצבעות בונציה ראה שו״ת זקני יהודה עח: ״שבכל דברי הועד באלוטאציני [=הצבעות] ופארטי [=החלטות] נוהגים מנהג המלכות...״. וראה מבוא הערה 30.

39 ראה רמב״ם סנהדרין ח ב.

40 ראה שו״ת דברי מלכיאל א לה ט. וראה סעיף קלו הערה 9.

41 ראה פנקס ועד ק״ק פאדוואה א קפב, החלטה משנת שמ״ה לפ״ק.

42 ראה סעיף מז הערה 62.

43 ראה סעיף מז הערה 64.

44 פנקס ועד ק״ק פאדוואה ח״א רב וראה שם ח״ב תפד.

45 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ קפג החלטה משנת תל״א לפ״ק.

פרוטוקול אין חיוב לכתוב פרוטוקולים של הדיונים וגם לא נהגו כן בקהילות.[46]

רישום ההחלטות ראוי לכתוב את נוסח ההחלטות בפנקס הקהל.[47] כבר בימי הגאונים נהגו להעלות על הכתב את החלטות בני העיר.[48]

ברומא החליטו: "... חברו וקבעו... שכל החלטה של הועד... תיכתב בפנקס על ידי נוטריון נאמן... על מנת שההחלטה תיזככר ותירשם בפנקס, והוא ספר החלטות...".[49] בפאס תקנו: "תקנה שתקנו גדולי הדור אין לדון עליה... אלא אם כן היו מתקבצים כל חכמי העיר ומתקנים תקנה וכותבים אותה בספר התקנות למען תעמוד ימים רבים. אבל מנהג שנהגו כן אעפ"י ששמענו שהיו דנים עליו אינו אלא הוראת שעה...".[50]

בקהילות אחדות היה תוקף מחייב רק להחלטות שאושרו בחתימת ידם של כל הפרנסים.[51]

בהחלטות אחדות על הפרנסים להועץ בגורמים הבאים

נבואה, אורים ותומים[52]

"אדם חשוב" ומרא דאתרא יש לקבל את הסכמתם לדבר שבקדושה,[53] להטלת חרמים,[54] להוראת שעה[55] ולהענשה שלא מן הדין.[56] בקהילות רבות לא קבלו שום החלטה מבלי שמרא דאתרא יסכים לה.[57]

---

46 פשיטא, שאחד הטעמים לכך הוא לאפשר למשתתפים להביע את דעתם לשם שמים, ראה סעיף מז.

47 ראה שו"ת ראנ"ח כה; שו"ת חכם צבי סא. בכל פנקסי הקהל שיצאו לאור נרשמו בקפדנות החלטות הפרנסים. וראה ברשימה הביבליוגרפית את פנקסי הקהל שיצאו לאור.

48 ראה ספר השטרות עמ' 134.

49 התקנות של דניאל מפיזה וקהילת רומא תקנה ה. על תקנות אלו ראה סעיף ו הערה 45. וראה פנקס הכשרים של פוזנא יב החלטה משנת שפ"א; פנקס מדינת ליטא ועד תנ"א לפ"ק תתנז; פנקס ועד ק"ק פאדוואה ח"ב תעד; שו"ת מהריט"ץ א קט.

50 כרם חמר ב תקנה ר"י.

51 ראה שו"ת ראנ"ח סימן כה. וראה ארח משפט רלא טור אות כא.

52 ראה סעיפים קלד – קלו. ראה רמב"ם כלי המקדש י י - יב: "וכיצד שואלין עומד הכהן ופניו לפני הארון והשואל מאחריו... ואין נשאלין בהן להדיוט אלא או למלך או לבית דין או למי שצורך הציבור בו...". ויש לחקור האם הכוונה רק לעומדים בראש השלטון המרכזי או גם לשרים, לראשי שבטים ולפרנסי קהילה.

53 ראה שו"ת בית יהודה חלק או"ח ט: "בדברים של קדושה ליכא מאן דפליג דבעינן דעת חבר עיר". וראה שו"ת ציץ אליעזר ה ד שעל מרא דאתרא להסכים לבחירת רב נוסף לקהילה.

54 ראה שו"ת הב"ח החדשות מג על החלטת ועד ארבע ארצות ביריד לובלין: "מי התיר לכם להחרים על הכלל כולו בלי הסכמת גדולי החכמים?... והנה עמכם גדול הדור... הי' לכם להמתיק סוד ועצה עמו בחומר חרם הגדול אשר החרמתם...".

55 ראה סעיף כא.

56 ראה שו"ע חו"מ תכ בהגהות כסף הקדשים על סעיף לט בענין הצעה להעניש בעלי לשון הרע: "אם בני העיר רוצים לעשות תקנה לגדור פרצה לפום זמנם ומקומם למגדר מלתא רשאים לעשות איזה תקנה בזה לש"ש ובחבר עיר דוקא" וראה נתיבות סימן א חידושים ס"ק טו שאם טובי העיר רוצים לקנוס שלא מן הדין הרב צריך להסכים לכך. וראה אורים שם ס"ק טו. וראה סעיף ש. וראה משפט שלום קונטרוס תיקון עולם על סימן רלא אות יג, שחרם שנעשה שלא בהסכמת מרא דאתרא אין בו ממש.

57 ראה סעיף יז הערה 8; סעיף כא הערות 32 - 34.

יש סוברים, שיש צורך לקבל הסכמת אדם חשוב להחלטות שיש בהן משום רווחא להאי ופסידא להאי.[58]

רב בנין[59]

מיעוט[60]

יועצים[61]

תמיכה ציבורית על הפרנסים לקבל את הסכמת הציבור להחלטות הבאות

א. החלטה בדבר מכירת בית כנסת.[62]
ב. מנוי פרנסים.[63]
ג. קבלת גזירות או תקנות חדשות.[64]
ד. החלטה חשובה ובלתי צפויה שהציבור לא הסמיך את הפרנסים לקבלה על דעת עצמם.[65]

גם כיום תקף נוהל קבלת החלטות.[66]

לדעת רבים מן הפוסקים יש תוקף גם להחלטות שלא התקבלו על פי הכלל של רובו מתוך כולו.[67]

נחלקו הדעות בשאלות האם יש תוקף מחייב להחלטות במשטר מפלגתי או במשטר שמתקבלות בו החלטות בנהלים שבחלקם שונים ממה שקובעת התורה.[68]

---

58 ראה סעיף קכט.

59 ראה סעיף קל.

60 ראה סעיף קלא.

61 ראה סעיף סד. וראה מש"כ הרב יוסף ליברמן, נתיבות חיים עמ' תיא: "וקביעת שיעור המהירות, שלפעמים שונה ביום מבלילה, או בכבישים מסויימים, נתונה לרשויות התחבורה, וכפי שהמומחים שלהם קובעים... וכמו באכילה לחולה ביום הכפורים סמכינן אדעת רופאים... כן במומחה סמכינן על קביעותיו מאיזה מהירות נקראת הנסיעה מסוכנת". על יועץ משפטי ראה סעיף קלח.

62 ראה שו"ע או"ח קנג ז. על הנסיבות שבהן אין צורך בהסכמת הציבור ראה שם.

63 ראה סעיף קיב.

64 ראה סעיפים שז שי. על חריגים ראה סעיף שי הערות 37 38.

65 ראה סעיף לח הערה 23.

66 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 31 בו נקבע מועד התכנסות בית הנבחרים למושב החורף, למושב הקיץ וכן סדרי התכנסות למושב שלא מן המנין. בסעיף 39 נקבע שעל הבית להתקין תקנות לסדר הדיון וקיום משמעת. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 455 התומך בהצעת החוקה סעיף 31 ולפיו, אם שליש חברי הכנסת מבקשים לערוך ישיבה שלא מן המנין ראוי להענות לבקשתם, ונימוקו עמו "כי איירו בדבר נחיצות של קהל וכל המדינה ואז הוה ליה כספק נפשות שלא אזלינן בתר רוב אלא חיישינן למיעוטא".

67 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16, שאין בה הגבלה על מספר המשתתפים בדיון או בהחלטה. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חידושי הרב ציטרון-קטרוני שו"ת א: "דעתי, אין חתימות מספיקות בדבר שצריך החלטת רוב האסיפה הכללית, משום שהחלטת האסיפה היא כמו החלטת בית הדין שהולכים אחר הרוב וצריך כל העם כולו להיות במקום אחד ולדון בדבר ולהתוכח, מה שאין כן בחתימות".

יד ישראל אינה תקיפה בכל הנוגע למעמדם החוקתי של אדם חשוב, של הרבנים או של רוב בנין החכמים.

*

מקובל בימינו שבתי הנבחרים קובעים לעצמם[69] תקנות הנוגעות לסדר הדיון.[70] בכמה מדינות קיימות הוראות חוקתיות הנוגעות לסדר הדיון. בכמה מדינות קובעת החוקה שניתן לקבל בבית הנבחרים החלטה רק אם מספר מסוים של חברים נוכח בדיונים.[71] הוא הדין לגבי הממשלה.[72] במדינות אחדות קובעת החוקה כי שרים בממשלה זכאים להשמיע את דעתם בכל דיון.[73] חוקות רבות קובעות כי החלטות מתקבלות בדרך כלל על פי רוב.[74] כמה חוקות קובעות שישיבות בית הנבחרים יהיו פומביות.[75] יש מדינות בהן קיימת שהוראה לפיה ירשם בפרוטוקול כל הנאמר בבית הנבחרים.[76] יש מדינות בהן הוראה דומה לגבי הממשלה.[77] בחוקות רבות מפורש זמן ההתכנסות של בית הנבחרים.[78]

ממשלה ובית נבחרים בדרך כלל אינם נדרשים על פי החוק להתיעץ עם מומחים ויועצים.[79]

---

[68] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 40, שהדיונים יהיו בדלתיים פתוחות. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה סעיף קלט.

[69] ראה לדוגמא ICL חוקת איטליה 64 (1).

[70] ראה EB (2008) parliamentary procedure. עקרונות אלו בדרך כלל לא נדונים בנפרד לגבי הרשויות המקומיות אולם בפועל הכללים בדרך כלל דומים או אפילו זהים. ספר היסוד בנדון דידן הוא Robert's Rules of Order שהופיע לראשונה לפני כמאה ושלשים שנה, ומופיע במהדורות חדשות ומתוקנות עד היום.

[71] ראה ICL חוקת בלגיה 53 (3) ; שם חוקת איטליה 64 (3) ; שם חוקת לוקסמבורג 62 (2) .

[72] ראה ICL חוקת סלובקיה 118 (1)

[73] ראה ICL חוקת איטליה 64 (4).

[74] ראה סעיף קכז. וראה שם שלעיתים צריך רוב מיוחס לתמוך בהחלטות.

[75] ראה ICL חוקת בלגיה 47 וחוקת שויצריה 158.

[76] ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א 5 ג).

[77] ראה ICL חוקת נורבגיה 30 (1).

[78] ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א 4 ב) על מועדי התכנסות הקונגרס. הצורך להכליל בחוקה את זמני ההתכנסות של בית הנבחרים נבע באופן היסטורי מכך שהמלכים במדינות שיש בהם פרלמנט עשו לעיתים מאמצים גדולים למנוע את התכנסות בית הנבחרים. על הרקע ההיסטורי להחלטה ראה The constitution of the United States עמ' 24 – 25. עקרון זה נזכר כבר בכתב הזכויות שהוגש לויליאם מלך אנגליה לפני יותר משלש מאות שנה, ראה חירות ומשטר מסמך 2 סעיף 13. גם בימינו עשוי יו"ר פרלמנט למנוע את התכנסות הפרלמנט ובדרך זו למנוע הצבעת אי אמון בממשלה וכל כיו"ב.

[79] על המלכות ביועץ המשפטי ראה סעיף קלח.

קלח. יועץ משפטי

מלך אומרת הגמרא: "כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא... שכל מה שאני עושה אני נמלך במפיבושת רבי ואומר לו מפיבושת רבי יפה דנתי יפה חייבתי יפה זכיתי יפה טהרתי יפה טמאתי ולא בושתי".[1] שלמה המלך אומר: "הנה מטתו שלשלמה ששים גברים סביב לה מגברי ישראל",[2] ומבאר היד רמה: "תלמידי חכמים שהיו יושבים עמו בדין שאם יטעה בדין יזכירוהו".[3]

בית הנשיא רש"י כותב: "והיה להם לבית רבי מורה הוראות ועל פיו היו עושין כל דבריהם...".[4]

ריש גלותא כותב המהרי"ץ חיות: "... שרוב ראשי גלויות היו להם חכמים הממונים אצלם וכל עניני הדינים וההוראות היו נחתכים רק על פי פיהם כי לפעמים לא הי' ראשי גלויות גדולים בתורה כל כך כמו החכמים".[5]

גדול שכרם של מלכים ופרנסים המתיעצים עם מורי הוראה. כותב הכלי חמדה: "לכן זכה דוד המלך ע"ה להיות מלכותו קיים לעולם ומצאנו שלא עשה דבר אם לא נמלך במפיבושת רבו ובסנהדרין".[6]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להמלכות ביועץ משפטי.[7]

*

במדינות רבות ממנה הממשלה יועץ משפטי שיש לו כישורים משפטיים מעולים, והוא מייעץ לעומדים בראש הרשות המבצעת. בדרך כלל הוא אף יושב בישיבות הממשלה.[8] כמו כן מקובל למנות יועץ משפטי לרשויות המקומיות.

חוקות אחדות קובעות, שיש למנות יועץ משפטי, ויש המפרטות את הסמכויות המוענקות לו.[9] חוקות אחדות קובעות את הכישורים הנדרשים מיועץ משפטי.[10] יש המדגישות שיש לתת לו עצמאות מוחלטת.[11]

---

1 בבלי ברכות ד א. וראה בבלי מכות יא א. וראה צל"ח על ברכות שם שדוד היה תלמיד חבר למפיבושת.

2 שיר השירים ג ז.

3 יד רמ"ה על מסכת סנהדרין ז א. וראה ברכות ח א: "לעולם ידור אדם במקום רבו, שכל זמן ששמעי בן גרא קיים לא נשא שלמה את בת פרעה".

4 רש"י בבלי מנחות קד א ד"ה רבי יהודה בר אילעאי מוריינא דבי נשיאה הוה. וראה שו"ת הרמ"א קכג.

5 מהרי"ץ חיות, בבלי סוטה לט א. וראה סדר עולם זוטא עמ' 75, שלראשי גולה אחדים היו כמה חכמים ולראשי גולה אחרים היה רק חכם אחד.

6 כלי חמדה פרשת שופטים ו ו. וראה הערה 1. וראה בבלי מועד קטן טז ב; חזקוני ויקרא י ב.

7 יועץ משפטי אינו נזכר כלל בהצעת החוקה של ד"ר כהן. על אדם חשוב ראה סעיף קלז. על פרקליטות המדינה ראה סעיף רמג.

8 ראה EB (2008) attorney general. בפינלנד הוא מכונה בשם (Chancellor of Justice).

9 ראה ICL חוקת פינלנד 45 46; שם חוקת הודו 76; שם חוקת פאראגוואי 266 - 272.

10 ראה ICL חוקת הודו 76 (1) וחוקת פאראגוואי 267.

11 ראה ICL חוקת פאראגוואי 266. וראה שם חוקת אירלנד 30 (4) שיועץ אינו יכול להתמנות לחבר ממשלה.

קלט. החלטות שהתקבלו שלא כדין

לחכמי ישראל בכל הדורות סמכות לתת תוקף רטרואקטיבי להחלטות שהתקבלו שלא בסמכות[1]

החלטות של מלכי ישראל

- תיקון העולם — פוסק היעב"ץ: "ואולי גם בכבוש שני נכלל קצתה כי מלכי חשמונאי והורדוס כביר מצאה ידם לכבוש כמה ארצות סביבות ארץ ישראל..."[2] החזו"א כותב: "ואפשר שאם כיבש היחיד ואחר כך הסכימו עליו בית דין הגדול שפיר מיקדש".[3]
- חיזוק הדת — החתם סופר פוסק: "והנה דין מינוי הכה"ג הוא עפ"י מלך ואחי' הכהנים... ובבית שני נמנו ממלך שלא כדין וע"כ הודו הכהנים ומ"מ הי' עבודתו כשרה. התם י"ל כמו שתירץ ש"מ בב"ב ניחא להו דתיהוי להו כפרה. ואם לא יתנו מרצונם ממש איננו כה"ג ועבודתו ביה"כ פסול ע"כ גמרי ומתרצה".[4]

החלטות של מלכי אומות העולם

- התקבלו כמנהג — פוסק הרשב"א: "עוד אני אומר שעל דיני הגוים אמרו דינא דמלכותא דינא... אבל דיני אומתו לאו דינא לנו אא"כ הוא ענין נהגו בו אפי' ישראל שבאותו מקום כדיני התגרים ופנקס החנונים".[5] פוסק השי"ך: "ואף ע"ג שהוכחתי לעיל סימן ע"ג סי"ד באריכות דלא אמרינן דינא דמלכותא מה שהוא נגד דין תורתינו מ"מ דיינין הכי שפיר בלישנא דהכי נהיגי עכשיו כלו' דגם בישראל נהיגי כן...".[6] החתם סופר פוסק: "אך הר"ן בנדרים כ"ח ע"א כ' וז"ל וכ' תוס' דוקא במלך או"ה אומר דדינא דמלכותא דינא

---

[1] ראה סעיף לח.

[2] מור וקציעה ב סימן שו קונטרס גדר ישוב ארץ ישראל ד"ה וצריך לידע שדין סוריה. וראה שו"ת ציץ אליעזר י א, המסיק מדברי המו"ק שיש תוקף גם לכיבושים של ימינו. הערת בני הרב טוביה שלמה: ראה מה שהבאנו מדברי הציץ אליעזר בהערה הקודמת, ומשם ניתן להסיק כי היה תוקף לכיבושי ירבעם בן יואש רק משום שהנביא התנבא על כך, והכל בגדר הוראת שעה.

[3] חזו"א זרעים שביעית ג א. וראה דרך אמונה תרומות פרק א ב דרך הלכה כה. וראה סעיף קלה.

[4] שו"ת חת"ס חו"מ כ. וראה כלי חמדה דברים ג ב: "היו מוכרחין החכמים להסכים דאם לא כן לא יהיה לנו כהן גדול"; שו"ת אגרות משה חו"מ מה. ראוי לציין כי בימי בית שני היו ממנים גם עמי ארצות, שאינם זהירים בדיני טומאה וטהרה ובכל זאת חכמים לא פסלו אותם. וראה גליון המהרש"א על שו"ע יו"ד רמו ש"ך ס"ק ח: "עיין ת' אהל יעקב למוהר"י ששפורט סי' ע... דמנהג טוב שנתקן על ידי רשע אין לנהוג בו". המדובר שם האם להשאיר על כנו מנהג טוב שהנהיג ש"צ שכהנים יעלו לדוכן בכל שבת, והאהל יעקב מתנגד לכך משום שכל כוונת של ש"צ היתה לעקור את התורה. וראה עין איה שבת א פרק שני רנט: "מי שפוגש תמיד צד ההשויה המעשית, ולוקח את הטוב ומשתמש בו לטובה ונהנה ממנו, ומשבחו אפילו כשבא ממקור שהוא לפני עצמו גס ומוזר מהמטרה הנכבדה הראויה להיות נחקקת על לבבה של ממלכת כהנים וגוי קדוש, הוא יכול להיות ראש המדברים בכל מקום". וראה שיחות מוסר תשל"ב לב, עד היכן מגיע חיוב הכרת הטוב. על תוקף החלטת הרומאים שהתנא רבי יהודה יהיה ראש המדברים ראה סעיף קיד הערה 3.

[5] שו"ת הרשב"א ו קמט. וראה שו"ת הריב"ש תעה: "בעניני שכירות הפועלים ודאי הולכים אחר מנהג המדינה".

[6] ש"ך חו"מ שנו י.

מפני שהארץ שלו ויכול לומר להם אם לא תעשו מצותי אגרש אתכם מן הארץ... אבל במנהגים ונימוסים... מודה ר"ן דהטעם משום דניחא להו..."[7].

○ תיקון העולם החתם סופר פוסק: "... וראוי לתקן שלא יעשה אדם כדגי הים שכל א' בולע חברו ואם א"א ע"י ב"ד של ישראל יסתיעו מתקנת המדינה עפ"י מלכות כאשר עשו אנשי ק"ק אוהעל... דלא מיבעי' דהתיקון שתיקנו שרי הקומידאט שאיננו נגד דין תורה אלא כתורה עשו ואלו באו לפנינו היינו גם כן מתקנים כן הא דלא יתרבו הסרסורים יותר ממה שראוי לפי העיר והמסחר כדי שיכולים להתפרנס ולא יפסקו חיותא זה לזה"[8] פוסק הבית יצחק: "נראה דמכירת נפט במדה רבה הוא אחריות גדול והרבה פעמים קרה שריפות על ידי כן... ועל כן אם השופטים כפו את המוכר שיעשה לו דלתות של ברזל לא מיקרי זאת גרם היזק כי גם על פי דין תורה מחויב לעשות להסיר את המזיק"[9]. פוסק הרב מצ'יבין: "רוב הפוסקים הכריעו דבדבר שנוגע לטובת הכלל לכ"ע אמרינן דדמ"ד"[10] פוסק הרב הענקין: "בזמן ובמקום שאין לישראל בתי דינין קבועים וטובי העיר, והממשלה חוקקה חקים לטובת העם, בדברים שבממון שתלויים במנהגי המדינה, הכל חייבים לנהוג בדיני הממשלה... ובפרט במדינה קונסטיטוציונאלית שהחוקים נעשים על ידי נבחרי העם והיהודים בתוכם..."[11].

זו דרך הבורא. פוסק הציץ אליעזר: "הרי כבר היה כזאת לעולמים שבאפס עצור ועזוב שלח ה' עזרתו מקודש בידי מלך ישראל רשע להרחיב את גבולות הארץ וליישב בה המוני בית ישראל, ומפליא הדבר, שהכתוב מציין הדבר לשבחו של מלך זה סמוך ונראה יחד עם

---

[7] שו"ת חת"ס חו"מ מד. וראה שו"ת עמוד הימיני ח ח.

[8] שו"ת חת"ס חו"מ מד. וראה ש"ך שו"ע חו"מ עג ס"ק לט: "... אפילו לשאר פוסקים דסוברים דאמרינן דינא דמלכותא בכל דבר, היינו דוקא מה שאינו נגד דין תורתנו אלא שאינו מפורש אצלנו". מעיר החזו"א חו"מ ליקוטים חו"מ טז א: "אין כלל דין שאינו מפורש, שהכל מפורש בתורה". וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 68. וראה ש"ך חו"מ שנו ס"ק י: "... ופשיטא דיש ביד הדור לתקן תקנות ועוד דגם בדינא דמלכותא הוא כן ודוק". וצ"ל שסברתו היא כעין סברת החתם סופר. וראה שו"ת שואל ומשיב קמא ב קב, שמחלק בין תקנה דרבנן שהיא בפירוש נגד דין תורה, כגון ששכיר נשבע ונוטל, ובין תקנה דרבנן שהתקבלה מדין ועשית הישר והטוב, ואכמ"ל.

[9] שו"ת בית יצחק חו"מ עז.

[10] שו"ת דובב מישרים א עו. על תוקף חוקי הגנת הדייר ראה שו"ת בית יצחק יו"ד ב עה אות ה; שו"ת אמרי יושר ב קנב; שו"ת אגרות משה חו"מ א עב. על תוקף חוקי תעבורה ראה שו"ת משנה הלכות ח עח. על תוקף דיני עבודה ראה שו"ת תשובות והנהגות ג תעד: "ולכאורה היה מקום לומר שבמינוי של ציבור לא אזלינן כלל בתר מנהגם, וקהלות הקודש ראוי להם לנהוג אך ורק כפי דין תורה... אבל האמת אינו כן, שגם לדידן אזלינן גם בזה בתר מנהגם אם נראה לנו טוב וצודק". על תוקף דינא דמלכותא בענין רשוי רופאים ראה ערוך השלחן שלו ס"ק ב. וראה עמק המשפט ד עמ' תקסט: "אמנם המציאות שלא נתקבל חידוש החתם סופר הלכה למעשה בבתי הדינים בארץ ישראל. ולדבריו הרי רוב רובי החוקים נעשים לתועלת הציבור, והיה לנו לסגור את שו"ע חו"מ וללמוד ספר החוקים ולפסוק הכל על בסיס זה. ורק בחוקים מסוימים שכך נתפשט המנהג אצל כולם (כגון חוק הגנת הדייר וחוק הפיצויים – והו"ה בחוקי התנועה...) בזה אנו נוהגים לפי החוק". כעי"ז מורה בספר דרכי חושן א עמ' שצו. ולכאורה הם חולקים על הדובב מישרים ועל גדולים רבים שפסקו כמותו. על פוסקים נוספים הסוברים כהחתם סופר ראה בהערות 19 20, ואכמ"ל.

[11] כתבי הגרי"א הענקין חלק ב תשובות איברא סימן צו ד. וראה שם צו ח: "ואנו בינינו לבין עצמנו אין לנו קהילות מסודרות עם טובי העיר וחבר עיר, הרי החקים שלהם הם דינא דמלכותא דינא ואף שלפעמים אין זה על פי השו"ע".

ציינו את גודל רשעתו של מלך זה, בבחינה של אין עבירה מכבה מצוה. הלא כה דברי הפסוקים בזה: 'בשנת חמש עשרה שנה לאמציהו בן יואש מלך יהודה, מלך ירבעם בן יואש מלך ישראל בשמרון ארבעים ואחת שנה. ויעש הרע בעיני ה' לא סר מכל חטאות ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל. הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' אלקי ישראל אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמתי הנביא אשר מגת החפר. כי ראה ה' את עני ישראל מרה מאד ואפס עצור ואפס עזוב ואין עזר לישראל. ולא דבר ה' למחות את שם ישראל מתחת השמים ויושיעם ביד ירבעם בן יואש'".[12]

החלטות של פרנסי קהילות

- חיזוק הדת ותיקון העולם — פוסק הרב פאלאג'י: "עשו הסכמתם בלא הסכמת חבר עיר ואדם חשוב... אין הסכמתם כלום... אם אחר כך פייסו לחבר עיר ומחל על כבודו... מהני".[13] פוסק רב מדינת מעהרין: "הגם שיהי' בין האלופים החמשה בעלי תפקידים איזה נגיעה, הואיל וכבר יצא עליהם הסכמות האלופי' יא"א וגם המה נבחרו על פי גורל, אין קפידא בכך".[14] באיסטנבול לא ערערו הרבנים על תוקף ההחלטות, למרות שבין חברי הנהגת הקהילה היו גם קראים.[15] פרנסי ארגי'ל נתנו תוקף להחלטות שהתקבלו שלא על פי הנוהל התקין, מאחר וההחלטות היו לחיזוק הדת ולתיקון העולם ולטענות המתנגדים לא היה כל יסוד.[16]
- התקבלו כמנהג — פוסק הפתחי חושן: "... ואף במקום דלא שייך דד"ד יש מקום לדון על פי החוק משום מנהג...".[17]
- הוראת שעה[18]

פסקי דין של שופטים[19]

---

[12] שו"ת ציץ אליעזר ז מח, קוני' אורחות המשפטים פרק יב. וראה ירושלמי חלה ב א.

[13] משא חיים מערכת ח לב. וראה משפט שלום, קונטרס תיקון עולם על סימן רלא אות יג, שבמקום שהחלטות שלטוניות נתקבלו על ידי מנהיגים שאינם ראויים או בנוהל שאינו ראוי: "בודאי מעכב הסכמת בית דין שבעיר לתקנת הקהל". ראה גם טובי העיר פרק א הערה 21.

[14] הערת המהדיר, תקנות יהודי מעהרין, ועד קוניץ תל"ד לפ"ק שע (ד). ראה גם סעיף קיט, שבמקומות רבים הליכי בחירת הפרנסים לא היו כשרים ובכל זאת גדולי הדור הכירו בסמכויותיהם.

[15] ראה החברה היהודית בערי האימפריה וכו' עמ' 181 ובמראי המקומות שם.

[16] ראה דיני מנהגי ק"ק ארג'יל כד ד.

[17] פתחי חושן, הלכות שכירות ז ס"ק יז. הפתחי חושן ממשיך וכותב: "... ולכן נראה שבדברים שאינם שכיחים יש לדון על פי דין תורה ולא על פי החוק".

[18] ראה סעיף קנה בענין ריסון שיפוטי.

[19] על כישורי הדיינים ראה סעיפים קד קו קח קט. וראה שו"ת חכם צבי עב, שאם המחוקק לא קבע את העונשים יש לדון את שופט הקובע את העונש כרצונו כמוכס שאין לו קצבה. וראה שו"ת מהר"י ענזיל ד; שו"ת עמוד הימיני ח ח. וראה שו"ת משנה הלכות ה קיב: "... ולפי"ז נמצא דבכל המדינות הנקראים דמוקרטיות לא שייך כלל דינא דמלכותא דינא". לעומת זאת ראה שו"ת מהרש"ם ג רעג: "והן אמת שיש לדין דכיון דהקנס אינו קצוב ותלוי בדעת השופט א"כ הוי מוכס שאין לו קצבה וליכא משום דדמ"ד. אבל ז"א דנהי שיוכל לקנוס כפי דעתו אבל מ"מ יש לו קצבה כי למשל מן עשרה עד מאה יוכל לקנוס כפי ראות עינו אבל לא יותר ממאה א"כ אכתי יש לו קצבה". עוד פוסק המהרש"ם שם: "ועוד דדוקא היכי שכל המכס אל"ק הוי גזל אבל אם רק הקנס על העובר וגונב המכס אל"ק ל"ה גזל". וראה פתחי חושן ה פרק ד ס"ק מד, עמ' קנה. וראה שו"ת שבט הלוי ב נח, שפקיד המכס בארצות הברית רשאי למסור את מי שמנסה להבריח המכס אם כי זו אינה משנת חסידים. גם בקהילות היה מקובל, ששופט רשאי לקבוע עונש לפי שיקול דעתו,

רק מורי הוראה רשאים לקבוע בכל מקרה פרטי האם יש לחוק או להחלטה שיפוטית תוקף. כאשר מתעורר סכסוך הנוגע לחוק שיש לו תוקף מחייב על בעלי הדין לפנות לבוררות או להתדיין בבית דין שיושבים בו דיינים ראויים,[20] ושסדר הדין, דיני הראיות[21] והעונשים הם כדין תורה.[22]

גם כיום תקפים כללים אלו, ולכן פוסקים רבים קובעים, שלמרות שלא לכל נבחרי הציבור סמכות לקבל תקנות,[23] לחוקים הבאים יש תוקף מחייב

חיזוק הדת או תיקון העולם פוסק הרב ואזנר: "... ואשר כתב שעשיתם תקנות גדולות בסביבה שלכם למנוע הסכנה בדרכים... יש לשבח אתכם על כך ולחזק ידכם... ואין לזה שייכות אם יש דינא דמלכותא או אין דינא דמלכותא, דהתקנות שנעשו ע"י השלטון נעשו לטובת הצבור למנוע אסונות, ואם לא נעשו על ידם הי' חיוב עלינו לעשות כזה".[24] פוסק הפתחי חושן: "בחוקים הנוגעים לשמירה על הנפש והרכוש, כגון חוקי תעבורה וכיוצא בזה, ואפשר

ראה סעיף שא. וראה הרב שלמה דיכובסקי, " 'הלכת השיתוף' – האם דינא דמלכותא?" תחומין יח עמ' 18 – 31, שהסברה לפסול את השופטים הפוסקים לפי שיקול דעתם היא רק במקרה שיש חסר בחוק ("לקונה") והשופט פועל על פי העקרון של חקיקה שיפוטית, אך במקום שהשופט פוסק על פי החוק יש תוקף לפסקו. כן פוסק הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד ומעביד", תחומין יח עמ' 236 – 247. לכך יש להוסיף כי שופט בימינו, חייב לנמק את שיקוליו לעונש, ולפיכך גם בקביעת העונש הוא אינו דומה למוכס הפועל בשרירות לב. עוד יש לומר כי גם במקום שיש לקונה אך פסק השופטים הוא לתיקון העולם, אין מניעה מלקבל את פסיקתם ולא תהא פסיקת השופטים גרועה בענין זה מחקיקה של בית הנבחרים, או מהחלטות מלכי אומות העולם. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' שפז: "... וגיסי הגר"ח קנייבסקי שליט"א אמר דמכיוון שמרד בבית דין, והוא סרבן לכל מסגרת של יושר, ועושה ברשעתו מה שרוצה, מותר לבעל הדירה ליטול כל מה שפסקו, כיון שגם לבית דין מותר לקנסו בכל מה דאפשר". וראה כיו"ב בעלינו לשבח במדבר עמ' תקכז – תקכח. על התדיינות לפני בית דין שאינו דן כדין תורה ראה סעיף קצז.

[20] ראה סעיפים קד קו. הכלל דינא דמלכותא דינא אינו קובע שיש להזדקק למערכת משפט שאינה פועלת כדין תורה, ראה שו"ת משנה הלכות ד ריג; שו"ת תשובות והנהגות ג תנה; פתחי חושן ג פרק ד ס"ק ח.

[21] ראה סעיפים שלג שמב.

[22] ראה סעיף קד.

[23] לא כל הפרנסים ראויים להתמנות על הציבור ראה סעיפים קה – קט. ההחלטות לא תמיד מתקבלות לשם שמים, ראה סעיפים מז קכא. וראה החלטת הדיינים בכנס של בתי הדין לממונות, "מעמדם של חוקי המדינה", תחומין כט עמ' 144.

[24] שו"ת שבט הלוי י רצא. וראה שו"ת מהר"ם מינץ נספחים שלשה ענפים: "... ש"מ, דחכמי כל דור ודור, עליהם מוטל לתקן כל דבר, דהא הכא מעלו אם בא נכסי הקדש שלא כדין ליד הבעל, הם מעלו כאילו עשו הם תקנה זו כיון דעליהם מוטל לתקן". אחרונים דנים בתוקף חוקים שונים שהתקבלו על ידי הכנסת. על תוקף חוק בתים משותפים ראה שו"ת מנחת יצחק ז קכו; שו"ת ציץ אליעזר טז סט; שו"ת תשובות והנהגות ג תנו. על תוקף הטאבו ראה חזו"א חשן משפט ליקוטים טז; מנחת יצחק ו קע; מעדני ארץ שביעית יח; פתחי חשן הלכות מכירה ב יא; פד"ר ו עמ' 382 (פסק דין של הרב ניסים, הרב אלישיב והרב ז'ולטי); שו"ת משנת יוסף א מא. וראה שו"ת שבט הלוי ח רצט. לפי דבריו, יש לקבל את חוק בתים משותפים כתקנה של טובי הקהל. בענין חוקי עבודה ראה שו"ת מנחת יצחק ו קסז; פתחי חושן ג הלכות שכירות פרק י ס"ק לו. על השלכות הנובעות מחוק התכנון והבניה ראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות עמ' יט; חשוקי חמד ב"ב עמ' מג – מה. על תוקף החלטות המדינה בנוגע לפיקוח על מחירים ראה עלינו לשבח בראשית עמ קו.

שאף בדיני ממונות הנוגעים לכל בני המדינה, אין צריכים לדון דינא דמלכותא... ויש כח ביד כל שלטון העושה לטובת בני המדינה לחוקק חוקים ולענוש ולקנוס לכל מי שעובר עליהם״.[25]

התקבלו כמנהג פוסק הרב וולדינברג: ״אשר הדבר הזה של קיום מנהג כללי בארץ לשלם פצויים לפועלים ופקידים לסוגים השונים ע״ח חדש לשנה לפי המשכורת החדשית האחרונה הוא בבחינת של זיל קרי בי רב הוא ומושרש כן בארץ זה עשרות שנים... לכן בודאי אדעתא דהכי קיבל המוסד את התובע לעבודה, ואינו יכול להישמט ממילוי אחרי נוהל זה״.[26] פוסק הרב דיכובסקי: ״דעתי היא שהחוק האזרחי הקובע חלוקה שויונית, אינו זר לדין תורה... הבעל הממוצע עושה לעצמו את החשבון, שבסופו של דבר ייאלץ לחלק את הכל בשווה בבית המשפט, גם אם בית הדין יפסוק אחרת, ולכן מראש הוא מסכים לחלוקה שויונית״.[27]

מניעת איבה וחילול שם שמים פוסק החזו״א: ״יהודי שומר תורה ב׳מדינת ישראל׳ שפרנסתו על הברחת כספים או סחורות, אף הוא קרוב דינו להיות כדין רודף את כלל היהדות החרדית משום חילול שם שמים בעיני החילונים״.[28]

הרב אברהם שפירא פוסק כיצד ניתן לדעת האם חוק מסוים הוא לחיזוק הדת ולתיקון העולם: ״ב״ה יש כנסת המייצגת ייצוג גמור את כל תושבי המדינה, ומייצגת גם את היהודים שומרי הדת, שגם הם הסכימו לתקנה שתיקנו שחלה חובה על האב לזון את ילדיו עד גיל יח. לזה מספיק רק שהרבנות תסכים, כדי שלא נגיד שזה מנוגד להלכה היהודית... ואין כל הגבלה בתקנות הנ״ל, וכאמור בשו״ע (חו״מ סי׳ ב) על תקנות הקהילות שתקפן כתקנות בית הדין הגדול״.[29]

---

[25] פתחי חושן ד פרק א ס״ק ד. וראה שו״ת תשובות והנהגות א תתסט; שם סימן תתנ. וראה מעין זה שו״ת שבט הלוי ד קנא: חשוקי חמד בבא קמא עמ׳ נד נה.

[26] שו״ת ציץ אליעזר ז מח קונטרס אורחות המשפטים י.

[27] הרב שלמה דיכובסקי, ״מציאות של הלכה בצד מציאות עובדתית״, תחומין ל״א עמ׳ 313.

[28] השקפתינו א, מדור הציונות אמרות ועובדות ממרן החזו״א זצ״ל. על שיטת החזו״א בענין סמכות השלטון לגבות מסים ראה סעיף לח הערה 36. ספר נתיבות חיים קובע בעמ׳ מה שיש לציית לחוקי התעבורה, ואחד הנימוקים לכך הוא שמי שעובר עליהם עלול לגרום לחילול השם.

[29] הרב אברהם שפירא, ״מזונותיו של בן מרדן״, תחומין טז עמ׳ 85. וראה מש״כ בתחומין ג עמ׳ 238. וראה דברי הרב הענקין הנזכרים בהערה 11; שו״ת תשובה כהלכה מח. מדברי הרב עובדיה יוסף, המובאים בסעיף יז הערה 38, משמע שהוא אינו מקבל סברה זו. אך יתכן שהרב עובדיה יוסף חזר בו, שכן השר ישי, שבודאי לא פעל בניגוד להוראת רבו, יזם את חקיקת תקנות הגנת הצרכן (ביטול עסקה), התשע״א 2010, תקנות שמצד הדין מפקיעות זכויות ממוניות ממוכר, ולא שמענו שהוא כינס לשם כך את רבני ישראל. על פי דרכו של הרב שפירא נ״ל שאם משפטנים יראי שמים אינם מעירים מאומה על פסיקות של שופטים, במשך תקופת מה מאז פרסומן, אנן סהדי שאין בהם סירכא.

פרק כז. השלטון המרכזי והשלטון המקומי

קמ. יחסי גומלין

תפקידי השלטון המרכזי

- אחריות לנעשה בכל רחבי מדינה[1]
- חקיקת חוקים ותקנות ומתן הוראות לגופים שלטונים וליחידים בכל רחבי המדינה[2]
- מנוי שרים וממונים וקביעת סמכויותיהם[3]
- חלוקת המדינה למחוזות[4]
- קביעת גבולות המחוזות והערים פוסק הרשב"א: "שברוב המקומות יש לכל עיר ועיר גבולות לשתוף המס, כפי שהמלכים מחלקים להם גבולות, וכנהוג בכל ארצותינו, לפי שהארץ של המלך היא, והוא חלקתן להן".[5]

  ועד ארבע ארצות החליט: "... ישובים, כפרים ועיירות שאין להם בתי כנסת משלהם והם סמוכים כדי שני מילין לקהלה ראשית, חייבים להיות כפופים לה גם בעניני מסים ועסקים".[6]
- קביעת חלוקת התפקידים ומערכת היחסים שבין השלטון המרכזי למקומי[7] וכן בין המחוזות והרשויות המקומיות[8]

---

1 ראה סעיף ז הערה 18; סעיף י הערה 37.

2 ראה סעיף יד.

3 ראה רמב"ם מלכים ד ה: "וכן כופה את הראויין להיות שרים וממנה אותם שרי אלפים ושרי חמשים, שנאמר 'ולשום לו שרי אלפים ושרי חמשים' ". וראה סעיף קמג.

4 ראה סעיף יח. וראה פנקס ועד ארבע ארצות קנז: "וכבר יצאה גזרה זאת מפי המלך להיות מחוז שלכם מצורף למדינת פולין... ואם כן מי יבא אחר המלך אשר כבר עשהו לבטל גזרתו...".

5 שו"ת הרשב"א ג תמ. וראה שו"ת הרשב"א א תרסד. הרשב"א מנמק שהמלך קובע גבולות משום שהארץ שייכת לו, וארץ ישראל בודאי אינה שייכת למלך ישראל, ראה סעיפים ד ט, בכל זאת פשיטא שגם מלך ישראל מקבל החלטות מנהליות הנוגעות לשלטונו. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק פז שהנהגת המדינה קבעה חלוקה מפורטת של שלושת הגלילים שהרכיבו את ליטא: בריסק, הורודנה ופינסק. על החלטות ועד ג' ארצות בענין המחלוקת בין טיקטין והורודנא בדבר השליטה על ישובים סמוכים ראה יהודים ויהדות במזרח אירופה, "תולדות היהודים בטיקטין", עמ' 139 – 151. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד קרעזמיר תמ"א לפ"ק שצט (יב): "עלה במוסכם גמור שהרב מדינה נר"י ואלופי ראשי מדינה ואלופי בוררים מדינה יקבעו את ב' הגלילות...".

6 פנקס ועד ארבע ארצות תפה, תקנה שנתקבלה ביריד ירוסלב בשנת תנ"ב. על ההשפעה שעשויה להיות להחלטות השלטון על הלכות איסור והתר ראה הליכות שלמה ב מועדים כ ח. וראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד ק.

7 הב"י טור או"ח סימן שצא ד"ה ומ"ש רבי' וכן שו"ע או"ח שם סעיף א, עומדים על שתי שיטות במערכת היחסים שבין השלטון המרכזי והשלטון המקומי, וההבדל ביניהן הוא במדת העצמאות של השלטון המקומי. על חופש ההתאגדות ראה סעיף רכט. על דוגמא לחלוקת תפקידים בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד נז: "ואף לתקן הדרך, פשוט שהוא חיוב על הערים הסמוכות, שמשם באים רוב הנוסעים בדרך. וכשהיא דרך גדולה שעוברין דרך שם גם הרבה רחוקין, הוא חיוב על המדינה והמלכות והם רשאין לקבוע על כל עובר ושב איזה תשלום".

8 ראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ שסט: "איך עלה בדעת שיפרע בשני מקומות, דבר זה אין הדעת סובל אותו בודאי, דגבול גבלו חז"ל לכל אלו הדברי' ומילי פסיקי נינהו לדעת אם יכנס בעול מדינה זו או בעול מדינה שיצא ממנה". על מניעת כפל מס ראה סעיף רלו הערות 54 55.

- קביעת נוהלים לישוב חילוקי דעות המתעוררים בין גופי השלטון השונים[9]
- מנויים

ראשי שבטים וראשי מחוזות[10]

שרי עיר,[11] הממונים על הגנת העיר[12] ועל גבית המסים.[13] פעמים רבות הם היו אחראים לבטחון תושבי העיר ושפטו אותם.[14]

היו זמנים ומקומות שבהם השלטון המרכזי היה ממנה את דייני העיר.[15]

- הכרעה בחילוקי דעות מקומיים במעהרין החליטו: "באם רוצים לעשות תקנות באיזה קהלה, אזי יעמידו תקנה ותקנה למנין. אם יהיה רוב על פי רובא דמינכרא, כגון אם בעלי התקנות הם חמשה ויסכימו ד' דיעות או שיש בקהילה ז' בעלי תקנות ויסכימו ה', הרי זה נקרא רובא דמנכרי, ואחר גמר התקנות יובאו לפי חבר עיר באותו הקהלה... ובאם שתקויים התקנה ההיא, תו אין לפקפק עליה כלל. אמנם אם תעלה תקנה על פי רוב הדיעות כפשוטא ולא רובא דמינכרא, יביאו אותן התקנות לפני ה"ה הרב מדינה נר"י, ואם לא יקיימנו לא יועיל הקיום של חבר עיר...".[16]
- מניעת החלטות ציבוריות העלולות לפגוע בתושבי העיר[17] או בכלל המדינה[18]

---

[9] ראה, למשל, פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז לפ"ק שמ וכן שם ועד ת"ז לפ"ק תכח.

[10] על שר הפלך אצל מלכי אומות העולם ראה שו"ת מהרש"ם ו יז. על שר חצי הפלך ראה נחמיה ג יד, ושם ג ט. אם המחוז הוא רק יחידה מנהלית כי אז פשיטא שהמלך ממנה את שר המחוז. אם המחוז מגובש מבחינה חברתית, בדומה לשבט, כי אז יתכן שבני המחוז שותפים לבחירת העומד בראשם, וראה סעיף יח הערה 23. בכל מקרה המלך רשאי למנות נציג משלו בכל איזור מאיזורי הממלכה. וראה מלכים א ד ז: "ולשלמה שנים עשר נצבים על כל ישראל וכלכלו את המלך ואת ביתו...".

[11] ראה שופטים ט ל; מל"א כב כו; מל"ב כג ח. וראה רש"י בבלי יומא לה ב ד"ה אנגריא ועוד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות א י. וראה רש"י שופטים ט כח ד"ה וזבול ששר העיר מכונה בשם פקיד העיר. וראה רד"ק מלכים א יא יח: "וארץ נתן לו - ערים שיהיה שר ופקיד עליהם". וראה מלכים ב י ה, ששר העיר מכונה בשם אשר על העיר, וראה פירוש הרלב"ג שם. וראה דברי הימים ב יא יא ששר העיר מכונה בשם נגיד. וראה בית הבחירה גיטין כו ב ד"ה א, שריש גלותא היה ממנה ממונים בערים.

[12] ראה רש"י בבלי פסחים קיא ב ד"ה בר קשא: "שומר העיר". וראה רש"י בבלי שבת קי א ד"ה בר קשא "ממונה למלך". וראה רשב"ם בבלי בבא בתרא קי ב ד"ה בר קשא: "מושל העיר". וברשב"ם פסחים קיא ב פירש הרשב"ם: "שוטר העיר". על מעורבות אפשרית של שר העיר בעניני צבא ובעניני הגנת העיר, ראה שו"ע או"ח שצא א ובדברי הפוסקים שם. וראה משנה ברורה סימן רכד ס"ק יב: "ועל השרים שממנה המלך בכל עיר ועיר טוב וישר לברך בלא שם ומלכות".

[13] ראה רשב"ם בבלי בבא בתרא סח ב ד"ה אנקולומוס הוא, ששר העיר עוסק בגבית מיסים ובכח אדם. וראה רש"י בבלי סנהדרין כה ב ד"ה אמר לך.

[14] ראה סעיף קמד.

[15] ראה רמב"ם סנהדרין א ג. וראה סעיף קכב.

[16] תקנות מדינת מעהרין ועד דרעזניץ תי"ט לפ"ק שלה (י)

[17] ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צ: "אין להטיל כלל שום הלוואה על יחידים או על הקהל".

[18] על אפשרות שהשלטון המקומי יסבך את השלטון המרכזי במלחמה ראה רמב"ם תרומות א ב: "אבל יחיד מישראל או משפחה או שבט שהלכו וכבשו לעצמן מקום...". משפחה היא כנראה כפר או עיר כנלמד מהירושלמי מגילה א סוף ה"א. על עיר היוצאת למלחמה ראה רמב"ם שבת ב כג וכן ספר החינוך תקפב (ושמא יש להגיה בספר החינוך שהמצוה נוהגת גם שלא בזמן הבית וצ"ע). הרמב"ם בסתמא עוסק במקרה שהעיר פועלת על דעת השלטון המרכזי או שאין שלטון מרכזי יעיל.

בליטא תקנו: "אין לשום קהלה ליכנס בשום חוב".[19] כיו"ב תקנו במעהרין: "כל הקהילות שעושים חובות... יהא חתיכא דאיסורא למדינה ליתן להם לסיועתם שום דבר סיוע מדינה".[20]

- פיקוח על תפקוד הרשויות המקומיות תקנו בליטא: "בכל ראשי הקהלות מחויבים להיות נאמן הקהל על הוצאות והכנסות".[21] באותה אסיפה הוסיפו ותקנו: "כל קהלה וקהלה יעשו בעלי תקנות על פי כ"ז אנשים... ובעלי התקנות ההוא יעשו תקנות על משך ג' שנים וישבו עם כבוד הרב".[22] בקסטיליה תקנו שעל הקהילות למנות שופטים.[23] במהערין תקנו: "מקצת קהילות שיש להן תקנות שאינם רשאים לקבל רב בקהלתם יותר משנה אחת, אותה התקנה בטילה ומבוטלת והרי הוא כחרס הנשבר, רק הקהל רשאים לקבל כרצונם, כי על ידי תקנה זו תקלקל השורה".[24]

  במעהרין תקנו: "באם שיובא לפעמים איזה ענין לפני הרב מדינה י"ו ויהא נראה בעיניו שאותו ענין נעשה שלא כהוגן, הן דבר הנוגע ליחיד או לקהל, הרשות ביד הרב מדינה לכתוב לשם כפי ראות עיניו, דרך מוסר או דרך התראה או דרך ציווי, הכל לפי הענין יהי' מה שיהי'".[25]

- הענשת פרנסים כותב הרב הרצוג ז"ל: "היתה סמכות עליונה לסנהדרי גדולה בישראל להעביר ראש עיר".[26]

  המדרש אומר: "יעקב איש כפר נבוראי הורה בצור מותר למול בנה של עבודת כוכבים בשבת, שמע רבי חגי שלח ליה: תא לקי".[27]

  ועד ארבע ארצות הטיל חרם על מנהיגי סמייטיץ על שום שלא סרו למשמעת קהילת ראש הגליל טיקטין.[28]

  הענשת ערים ושבטים כותב הרמב"ם: "כי כשם שעונשים את הפרט כך ראוי לענוש את השבט האחד או האומה האחת, כדי להרתיע כל השבטים ולא יעזרו זה את זה על השחיתות, לפי שהם יאמרו כדי שלא ייעשה בנו כמו שנעשה בשבט פלוני, עד

---

[19] פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק עב. וראה שם ועד ת"ז לפ"ק תלב.

[20] תקנות מדינת מעהרין, ועד לונדון בורג תנ"ז לפ"ק תעה (ח).

[21] פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקצו (לט).

[22] פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקצט (מב).

[23] ראה Jewish Self-government in the Middle Ages עמ' 357 תקנה משנת ה' קצ"ב (1432).

[24] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רצא.

[25] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק פד.

[26] תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 11. הרב הרצוג מביא ראיה לדבריו מבבלי ראש השנה כב א המספרת שרבן גמליאל הדיח את שזפר ראש של גדר (י"מ גזר), משום שהוא עיכב עדים מלהעיד על החדש ומנע אותם מקיום מצוה. נראה, שרבן גמליאל היה יכול לנדות את שזפר כדין המעכב את הרבים מלעשות מצוה כמבואר ברמב"ם תלמוד תורה ו יד, ומסתבר שאכן נדהו ולאחר שהנדוי לא הועיל, לא היה מנוס מלהדיחו. לולא דברי הרב הרצוג אפשר לומר ששזפר היה ראש הישיבה של גדר, ובסתמא גם אב"ד של העיר. על הכנוי ראש לראש ישיבה ראה רש"י בבלי עירובין פו ב ד"ה ע"פ מי נעשה. אם אכן שזפר היה ראש ישיבה, מובן מפני מה רבן גמליאל לא נידה אותו, שהרי אין מנדים נשיא בפרהסיא לעולם, ראה רמב"ם תלמוד תורה ז א. על הדחת פרנסים ראה סעיף קכה.

[27] בראשית רבה ז ב.

[28] ראה פנקס קהילת טיקטין החלטה 777.1 משנת תנ"ב.

שאם יצא בהם בן בליעל משחית שאינו חושש לרוע עצמו ואינו חושב על רשע שהוא עושה, לא ימצא מסייעים משבטו שיעזרוהו על רשעותיו שהוא רוצה לעשות...״.[29]

פוסק הרמב״ם בהלכות רוצח ושמירת נפש: ״אנשי עיר קרובה שנתאחרו ולא הביאו עגלה ערופה כופין אותן ומביאין...״.[30]

פוסק השו״ע: ״... וכל עיר שאין בה מלמד תינוקות, מחרימין אנשי העיר עד שיושיבו מלמד תינוקות. ואם לא הושיבו, מחריבין העיר...״.[31]

- ישוב חילוקי דעות בתוך הקהילות ובין קהילות בינן לבין עצמן[32]

כפיפות השלטון המקומי לשלטון המרכזי[33]

בזמן שהיו מלך ובית דין גדול היו ראשי השבטים ובתי הדין שלהם כפופים למוסדות השלטון המרכזי.[34]

על כפיפות החכמים לנשיא בית הדין הגדול פוסק המהר״ם מינץ: ״מאחר דמינוהו נשיא יש לו כל תורת נשיאות, שכפופין תחתיו אפילו הנהו דגדולים ממנו״.[35]

בליטא תקנו: ״אין ביד שום קהלה לעשות שום תיקון המתנגד וסותר תקנות המדינה יצ״ו״.[36] במעהרין קבעו: ״ובאם איזה קהלה תרצה לתקן איזה דבר שהוא נגד זה התקנה, אין יכולים ורשאים שום אדם חבר עיר וכל שכן שום רב ואפילו רב מדינה לבא על החתום ולהחזיק אותה התקנה בשום אופן״.[37]

עצמאות השלטון המקומי

על השלטון המרכזי לכבד את עצמאות השלטון המקומי

- כיבוד רצון התושבים כל קהילה רשאית לבחור פרנסים כרצונה. השלטון המרכזי אינו רשאי למנות פרנס על הציבור מבלי להמלך בציבור תחילה.[38] פוסק השו״ע: ״כל שקבלוהו הקהל עליהם... אין לשום גדול בעולם להשתרר עליו להורידו״.[39]

---

[29] מו״נ ג מא. וראה מכילתא על שמות יז יד ורש״י שם .

[30] רמב״ם רוצח ושמירת נפש י י.

[31] שו״ע יו״ד רמה ז.

[32] ראה סעיף יז הערה 33. במקרה שיש לפלך או לשבט הנהגה מדינית ומשפטית יש להניח שהיא תעסוק בסכסוכים בין קהילות ואילו המלך או אחד מבתי הדין שבירושלים יעסקו בסכסוכים שבין הפלכים או השבטים בינם לבין עצמם, וראה סעיף כג הערה 18.

[33] ראה סעיף יד.

[34] ראה ספרא ויקרא ד כב: ״יכול נשיא שבט כנחשון... נשיא האמור כאן שאין על גביו אלא ה׳ אלקיו״. על כפיפות כל בתי הדין לבית הדין הגדול ראה סעיף קלג.

[35] שו״ת מהר״ם מינץ שלשה ענפים ענף ראשון. וראה חידו״א ראש השנה כה ב ד״ה נושאים קטנים ק״ו בעצמם, שרבי יהושע היה גדול מרבן גמליאל ובכל זאת קיבל את מרותו של הנשיא.

[36] פנקס מדינת ליטא ועד שפ״ו לפ״ק קה. וראה שם ועד שצ״ט לפ״ק שפט; ועד תכ״ד לפ״ק תקעה.

[37] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק קנו.

[38] ראה סעיף קיב הערות 15 48 51.

[39] שו״ע יו״ד רמה כב. וע׳ ביאור הגר״א שם ס״ק לט מש״כ עפ״י שו״ת הריב״ש רעא.

פרנסי מדינת מעהרין תקנו: "בדבר התמניות ראש הקהל בכל קהלה וקהלה צריכים הקהל לדקדק היטב הדק... וראוי הי' לתקן תיקון גדול והגון מי ומי הראוי להוליך בראש... אך ורק אחר עיון הדק היטיב... מצאנו וראינו כי א"א לתקן איזה ענין דרך כלל בדבר השוה בכל, על כל הקהלות, כי חלוקות המה הקהילות, הן במעמדם והן בהנהגתם... על כן הסכמנו הסכמה גמורה כל קהל וקהל מחוייבים לעשות בינם לבין עצמם תיקון הגון בענין התמניות ראש הקהל..."[40].

- כיבוד חוקי הרשות המקומית[41] פוסק השו"ע ביו"ד סימן רח: "הסכמה שצוה השר לבטל מקצתה, אין ההסכמה בטילה מפני צוויו".[42] פוסק השו"ע ביו"ד סימן רכח: "אם צוה השר שלא יחרימו שום חרם כי אם בהסכמת ראובן... ואחר כך החרימו הקהל שלא בהסכמת ראובן, חל החרם".[43] פוסק הרמ"א: "ומי שפטרו המלך או השר ממסים וארנוניות, מכל מקום משאר צרכי העיר לא פטרו, וחייב ליתן לכל צרכי העיר".[44]

בליטא תקנו בענין סדרי בחירות: "כל קהילה... יעשו... דרך ומעמד נכון לעשות בוררים כטוב וישר בעיניהם".[45]

במעהרין תקנו: "ראשי המדינה כולם וכן רב מדינה אינם רשאים לכתוב לשום קהלה עבור איש אחד בענין סכום שלו קודם שעשו לו השומא... יהיה מי שיהי' אפילו ראש מדינה, אינם רשאים; רק השמאים יעשו לפי דעתם לשם שמים על פי שבועתם".[46] תקנה נוספת תקנו במעהרין באותו מעמד: "אין יכולת ורשאי ראש הגליל לכתוב בגזירה לקבל איזה ב"ב להיות מתושבי הקהילה נגד רצון הקהילה, אפילו לימים מועטים. ואין צריכין לקבל ב"ב אחר כי אם את אשר יוטב ויוכשר בעיניהם".[47]

- כיבוד בתי הדין המקומיים[48] כותב הרמב"ן על פרשת פלגש בגבעה: "ולפי דעתי שזה ענשם של ישראל להנגף בתחלה מפני שלא היתה המלחמה נעשית מן הדין, והגדר עצמו על שבט בנימין היה מוטל לעשותו ולא עליהם, שמצוה על השבט לדון את שבטו".[49]

בליטא תקנו: "פסק היוצא מפי הקהל בצירוף אב"ד יצ"ו אין לערער עליו כל עיקר, וכל הון לא יועיל להקריב הדבר לפני וועד המדינה".[50] במעהרין תקנו: "באם ראשים וטובים הכריזו על אחד חרם... אין כח ורשות לראש הגליל לכתוב לאותן הקהלה להוציאו מן החרם עד אשר יקיים תחילה מה שהטילו עליו ראשים וטובים ואחר כך ידונו לפני ראש הגליל ורב אחד עמו אם עשו כדין או לא עשו כדין".[51]

---

40 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קפט. וראה כעי"ז תקנה שם קעו מאותה שנה.
41 ראה עין איה ברכות ב בכורים לה.
42 שו"ע יו"ד רח ו בהגה.
43 שו"ע יו"ד רכח מז.
44 שו"ע חו"מ קסג ו בהגה. וראה שו"ת הרשב"א א תרמד; במרדכי ב"ק קעז.
45 פנקס מדינת ליטא ועד שצ"א רמג.
46 תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק צז.
47 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק שז. על חזקת ישוב ראה א"ת ערך חזקת ישוב.
48 על מערכת השיפוט המקומי ראה סעיף כג.
49 פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח. וראה בירת מגדל עוז עמ' לב.
50 פנקס מדינת ליטא, ועד ת"ז לפ"ק תכו.
51 תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק קך.

אחוה בין השלטון המרכזי ובין השלטון המקומי

- על השלטון המרכזי להקפיד על חלוקת נטל הוגנת בינו ובין השלטון המקומי. כותב המרדכי: "חומת העיר ומגדלותיה באין משירי הלשכה... לא יבנו אותה בני ירושלים משל עצמם... משום דירושלים לא נתחלקה לשבטים ולכל ישראל יש להם הישוב הלכך באים משירי הלשכה שנתנו כל ישראל".[52]
- על השלטון המרכזי לסייע לרשויות מקומיות. אומר המדרש: "רבינו הוה עבר על סימוניא ויצאו אנשי סימוניא לקראתו אמרו לו רבי תן לנו אדם אחד שיהא מקרא אותנו ושונה אותנו ודן את דיננו, נתן להם רבי לוי בן סיסי...".[53]
- על השלטון המקומי לסייע לשלטון המרכזי בגביית מסים וכד',[54] ובביצוע הוראות שלטוניות אחרות.[55]

בליטא תקנו: "כתב או פסק או תיקון היוצא מפי ראשי המדינה יצ"ו... מחוייבים כל הקהלות לעמוד על המשמר קיום אותו כתב או פסק או תיקון לבל יפול דבר ארצה...".[56]

- הכתובים מעידים שנשיאי השבטים סייעו לעומדים בראש העם, למשה רבינו, ליהושע, לדוד המלך, לשלמה המלך ועוד.[57]
- על השלטון המרכזי ועל השלטון המקומי לפעול בשיתוף פעולה. בענין אחד קיימת הלכה לדורות. כאשר נמצא חלל בעיר ולא ידוע מי הכהו, שותפים בית דין הגדול, בית הדין של העיר וכל זקני העיר בהבאת עגלה ערופה.[58]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות ליחסי הגומלין שבין השלטון המרכזי לשלטון המקומי.[59]

בזמן שאין סמכות תורנית מרכזית המקובלת על הכל עלולה להתעורר בעיה קשה במקרה שקיימים חילוקי דעות בין מורי הוראה בעניני הנהגת המדינה והקהילה, וכל פרנס רוצה לפעול על פי הוראת רבו.[60]

כדי לאפשר שיתוף פעולה בין הרשויות ולמנוע במדת האפשר את שיתוק השלטון ראוי לנקוט בכמה עצות: א. בחירת פרנסים הרודפים שלום.[61] ב. בחירת פרנסים המודעים לצורך החיוני של

---

52 מרדכי על ב"ב תעה. וראה סעיף רצב.

53 בר"ר פא א. וראה סעיף רעד.

54 ראה רש"י בבלי גיטין נח ב ד"ה מבני באגא: "בני הבקעה כך היה מנהגם פוסקים מס על כל הבקעה לתת כך וכך לשנה למלך והם מחלקין השדות ביניהם ונותן כ"א מס לפי חלקו המגיעו ונותנין לאחד והוא נותנו לגבאי המלך ואם הלך אחד מבני השדות לדרכו גבאי המלך תובע מבני הבקעה כל המס". וראה סעיף שכד.

55 ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ז לפ"ק קכב: "כתב או פסק או תיקון היוצא מפי ראשי המדינה יצ"ו, הן על יחיד הן על רבים, מחוייבים כל הקהלות לעמוד על המשמר קיום אותו כתב או פסק או תיקון לבל יפול דבר ארצה מכל הכתוב שם".

56 פנקס מדינת ליטא קכב תקנות ועד שפ"ז לפ"ק.

57 ראה סעיף יח הערה 25.

58 ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ט א – ב. וראה עקידת יצחק פרק חמשה ותשעים בדיון על עגלה ערופה.

59 בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 השלטון המקומי אינו נזכר כלל.

60 ראה סעיף ריב.

61 ראה סעיף פט.

תיאום בין רשויות השלטון.[62] ג. המנעות מפני קבלת החלטות השנויות במחלוקת קשה.[63] ד. הכנת פתרונות חוקיים למקרים שבהם פרנס אינו מוכן לבצע הוראה שלטונית.[64] לדוגמא, ניתן לתת סמכויות לעומד בראש המדינה להאציל סמכויות לאחרים.[65]

על השלטון המקומי בימות המשיח כותב הראי"ה קוק: "יש אופן נעלה בהנהגת האומה, שעם כל יתרון וחשיבות של המרכז הכללי והקיפו את כל עניני האומה, לפי רוב העושר הגשמי ורוחני ורוב תשואות החיים שיהיו במילואם בשוב ה' את שיבת ציון, יהיו ערכיהן של המרכזים הפרטיים גם כן בתור מעלה גדולה וחשיבות נצחת".[66]

*

שאלת חלוקת הסמכויות בין השלטון המרכזי ובין השלטון המקומי, כמו גם שאלת חלוקת הכוחות בין הגורמים השונים המרכיבים את השלטון המרכזי והמקומי מעולם לא ירדה מן הפרק.[67] עם זאת בכמה עקרונות קיימת הסכמה. א. על השלטון המרכזי לשלוט ביעילות בכל רחבי המדינה. ב. על השלטון המרכזי לאפשר לשלטון המקומי עצמאות מסוימת. כותב ג'יימס מדיסון: "יש לזכור שהתכנית המוצעת אינה מפקידה בידי הממשלה הכללית את מלוא הסמכות לחקיקת חוקים ולביצועם. תחום השיפוט שלה מצטמצם לנושאים מפורטים אחדים, הנוגעים לכל חלקיה של הרפובליקה ושאין להשיגם באמצעות התקנות הנפרדות של אחד מהם".[68]

---

[62] ראה שו"ת תשב"ץ ג קעט: "אין ספק שהאשה היא נכללת עם בעלה בכל חיובו דאשתו כגופו בכל הדברים ונפטר' מקהלת בית אביה. ודבר זה מלתא דפשיטא היא ואין בו ספק שלא יהיו שנים מסובין על שולחן אחד חלוקין בעסותיהן האסור לזה מותר לזה". כיו"ב אפשר לומר שלא יעלה על הדעת שיהיו ממונה ועובד בשירות הציבור והאסור לזה מותר לזה. לפיכך על כל עובד השירות הציבורי למלא כל הוראה כל עוד הממונה עליו פועל על פי הנחיות של מורה הוראה מובהק. מעין זה מקובל במדינות המפותחות בימינו שעובדי ציבור נדרשים לותר על זכויות מסוימות כל עוד יש לכך נימוק עניני. לדוגמא, במדינות אחדות עובדי מדינה אינם רשאים להיות חברי מפלגה או שהם אינם רשאים לשבות וכיו"ב.

[63] ראה הרב אריאל, "הפרת פקודה משום מצוה או שקולים מוסריים", תחומין ד עמ' 173 – 179.

[64] הפתרון חייב להיות מנהלי. וראה שו"ת שבט הלוי ח רנא: "חולה המאושפז בבית חולים, והחולה פונה לרב הפוסק שלו שמכריע בדרך אחת, ובית חולים פונה לרב המוסד שפוסק בדרך אחרת כיצד ינהגו... מטעם הכמוס אתי אין דעתי ליתן כללי הכרעה בזה...".

[65] בבלגיה על המלך לאשר כל חק, ולמרות זאת סירב המלך לפני כעשרים שנה לאשר חוק המתיר הפלות, וזאת בניגוד להחלטות שני בתי הנבחרים. הפתרון למשבר החוקתי היה, שבית הנבחרים הכריז שהמלך אינו מסוגל למלא את תפקידו. החוק עבר, וכעבור יומיים נבחר המלך מחדש. בהולנד הקדימו רפואה למכה מעין זו. ראה ICL סעיף 36 לחוקתה, ולפיו, ביד המלך לותר על זכויות היתר שלו באופן זמני, בהסכמת שני בתי הנבחרים, ולאחר מכן להמשיך ולהנות מהם. וראה ICL חוקת תאילנד 94 שפתרו את הבעיה באופן שונה.

[66] עין איה ברכות ב פרק תשיעי קיט.

[67] ראה סעיף יח.

[68] הפדרליסט פרק ח מס' 14. וראה EB (2008) political system, Typologies of government, National political systems, Unitary nation – states, שיש שלושה אבות טיפוס של מדינה שאינה פדרלית, בכל הנוגע ליחסים שבין השלטון המרכזי ובין השלטון המקומי. וראה EB (2008), constitutional law, Unitary and

לכל הדעות ולכל השיטות יש לתאם בין רשויות השלטון.[69]

עקרונות אלו באים לידי בטוי ברבות מן החוקות.[70] בכמה מהן מודגש המבנה ההירארכי של השלטון,[71] ובאחרות מפורטות בהרחבה סמכויות השלטון המקומי.[72] בחלק מן החוקות מכיר השלטון המרכזי בעצמאות הרשויות המקומיות לפעול בכל ענין שאינו בסמכות השלטון המרכזי.[73] כמה חוקות מורות לגורמים השלטוניים לתאם את פעולותיהם.[74] אחדות מדגישות את חשיבות התיאום בין השלטון המרכזי ובין השלטון המקומי,[75] וקצת מהן מטילות את האחריות לכך על השלטון המרכזי.[76] במדינות בהן קיים משטר פדרלי עקרונות אלו באים לידי בטוי ביחסים שבין השלטון המרכזי ובין המדינות.[77]

: federal systems. גם בישראל מצאנו הבדלים בין המדינות בנדון דידן. ראה אירגוני "בני המדינה" באשכנז במאות הי"ז והי"ח כרך א עמ' יז שבפולין, ליטא, מוראביה ובורגנלאנד היו יותר סמכויות לקהליות ואילו באשכנז היו יותר סמכויות לשלטון המרכזי. על מחלוקת הפוסקים בנוגע למעמד האוטונומי של קהילות בעיר ראה סעיף רכט הערה 7.

69 ראה סעיף ז הערה 84. ראה Political Order in Changing Worlds עמ' 23, שהיכולת לפעול מתוך תיאום ומתוך משמעת חיוניים הן בעת מלחמה והן להנהגת המדינה. וראה שם דוגמאות היסטוריות למה שקרה למדינות שהקפידו על כך ומה קרה למדינות שלא הקפידו על כך.

70 ראה ICL חוקת דנמרק 82 הכרזה כללית בדבר עצמאות הרשויות המקומיות תחת הפיקוח של המדינה.

71 ראה ICL חוקת רומניה 115; חוקת איטליה 95 (1); חוקת ספרד 98 (2).

72 ראה ICL חוקת שויצריה, המפרטת מה בתחום סמכותו של השלטון המרכזי ומה בסמכותו של השלטון המקומי. וראה שם חוקת סלובקיה 64 – 71 וחוקת ברזיל 29 30.

73 ראה ICL חוקת שויצריה 3 על היחס שבין השלטון המרכזי ובין הקנטונים.

74 ראה, למשל, ICL חוקת גרמניה 35 (1); חוקת אוסטריה 22; מבוא לחוקת פולין; חוקת פאראגוואי 3 (1).

75 ראה ICL חוקת ספרד 154; שם חוקת איטליה 124; חוקת שויצריה 180 (1).

76 ראה ICL חוקת שויצריה 127 (3) שעל השלטון המרכזי לדאוג שלא יהא כפל מס בין הרשויות המקומיות.

77 ראה ICL חוקת שויצריה 44.

קמא. הרשויות המקומיות

היחסים שבין הרשויות המקומיות בינן לבין עצמן מתנהלים לפי העקרונות הבאים

- פרנסי רשות אחת אינם מוסמכים לקבל תקנות הפוגעות בתושבי רשות אחרת. פוסק הרב יוסף טוב עלם: "לא מצינו בכל מקום [שבני] עיר אחת יכולי' להטיל ממון על עיר אחרת לא משום רוב חכמים ולא משום רוב מנין ואף על גב שזו מצוה רבה היא...".[1] פוסק הרשב"א: "... כי מה זכות או חוזק יד יש לקהל אחד על אחד, ואפילו ליחיד על רבים, בדיני ממונות או הנהגות והסכמות...".[2]

  פרנסי ליטא החליטו: "... ושלא יהי' לשום קהילה מהגלילות הנ"ל שום התנשאות ושום יד שולטת בשום דבר בעולם על קהלה אחרת...".[3]

  כיוצא בזה אין להם רשות לפגוע באורחים באופן שרירותי. פוסק הר"ן: "אין ספק שבני העיר יכולין להתקין ביניהם חוקים והנהגות והם קיימין עליהן, ומיהו דווקא לאותן שנקראים בני עירם אבל לבני עיר אחרת לא".[4] כותבים דייני קורדובה לרב אליהו מזרחי: "אין סברא לומר שיוכלו הקהל הזה לכוף על ההסכמה הזאת לשום יחיד שאינו מקהלתם".[5]

- רשות מקומית אינה רשאית לבטל תקנה של עיר אחרת. פוסק המהר"ם מרוטנבורג: "ומצינו שנתנו חכמים כח וחוזק לכל קהילה וקהילה לעשות תקנה לעצמן ואין לקהילה אחרת רשות לבטלה".[6]
- תושבי עיר אחת מצווים לנהוג באחוה עם תושבי עיר אחרת. פוסק הרמב"ם: "ומצוה על כל ישראל, שיכולים לבוא ולצאת ולעזור לאחיהם שבמצור ולהצילם...".[7]

  קהלת מנטובה החליטה בזמנו: "לתת לשלוחי ק"ק לבוב שבמדינת פולוניא חמשים דוקאטי קורינטי מויניציא".[8]

  עם זאת, תושבי רשות מקומית אחת אינם חייבים לותר על צרכים חיוניים שלהם למען צרכים חיוניים של תושבי רשות מקומית אחרת.[9] פוסק מהרשד"ם: "וכי יעלה על הדעת

---

1 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג חלק ד (דפוס פראג) סימן תתקמ = שו"ת בעלי התוספות א. וראה שו"ת הרשב"א א תרסד: "אינו חייב לתת בשום דבר עם אנשי עיר אחרת". וראה תשובות מהרי"ד יו"ד כא, שעיר קטנה שהיתה משלמת מסים לעיר גדולה הסמוכה לה זכאית להתנתק מהעיר הגדולה ולהיות עצמאית.

2 שו"ת הרשב"א ג תיא.

3 פנקס מדינת ליטא, ועד שצ"ד לפ"ק רעז. וראה שם רעח. וראה פנקס מדינת ליטא ועד ת"ז תכט: "... שאין ביד שום יחיד או קהלה רבים ויחידים לעבור לצאת חוץ לגדר וגבול שהגבלנו למעלה... ויחיד או רבים יהי' מי שיהי' שיעלה על לבבו לשנות דבר א' מכל דברינו אלה או יצא חוץ לגבול מדינתניו לאיזה מדינה אחרת למנהיגים או להגאונים הרבנים להקריב לפניהם איזה קובלנא... יחול על היחיד ההוא או על הרבים כל חומרות ועונשים ונדויים ושמתות המבוארים בפנקס המדינה...".

4 שו"ת הר"ן י. וראה חידושי הריטב"א כתובות ק א. וראה סמ"ע על שו"ע חו"מ קנו ס"ק כה שחרם חזקת ישוב לא חל על האורחים.

5 שו"ת רבי אליהו מזרחי יג. הרא"ם מסכים עמם. וראה סעיפים קכט רלא.

6 שו"ת מהר"ם ב"ב לבוב תכג.

7 רמב"ם שבת ב כג.

8 החלטה משנת תי"א, פרופ' היילפרין, "עזרה וסיוע לקהילות פולין בעקבות גזירות ת"ח ות"ט", ספר יובל ליצחק בער, עמ' 339. וראה שם בהרחבה על עזרה הדדית בין קהילות ישראל.

שמי שיצא מעירו וקבע עצמו במקום אחר שיחוייב ליתן צדקה לצרכי עניי העיר שיצא משם זה לא עלה על דעת אדם מעולם״.[10] הוא הדין בתחום החינוך.[11]

- תושבי כל עיר ערבים לקיום מצוות של תושבי עיר אחרת. פוסק הכלבו: ״... אם הוי עוברין בני עיר אחת על התורה או על הדין או שהורו על אחת מכל המצות שלא כהלכה, רשאין בני עיר אחרת לכופם ולהחרימם כדי לחזירם למוטב, ואינן יכולים לומר אנו בשלנו ואתם בשלכם אלא כל ישראל מצווין להכריחם שכן מצינו בזקן ממרא ובני עיר הנדחת שיושבי לשכת הגזית כופין אותם ודנין אותם״.[12] רבי דוד פרדו הורה שבני עיר אחת מחויבים לתת ד׳ מינים שלהם לבני עיר אחרת לפחות ליום אחד.[13]

אם יש צורך לקבל תקנה למיגדר מילתא וברור שהתקנה תתקבל על ידי הציבור רק אם גם בני קהילה סמוכה יקבלו אותה על עצמם, מן הראוי שגם בני הקהילה הסמוכה יקבלו עליהם את הסייג ובדרך זו יחזקו את שמירת המצוות בקהילה הראשונה.[14]

המהר״ם מרוטנבורג מצטט תקנה שהתקבלה בקהילות שו״ם: ״מנודה לעירו מנודה לכל מקומות״.[15]

*

עקרונות אלו באים בדרך כלל לידי בטוי בחוקות בעקרונות הנוגעים ליחסים שבין מדינות במשטר פדרלי. בחוקות מדינות אלו מצאנו שהמדינות השונות נדרשות לשתף פעולה זו עם זו,[16] לסייע האחת לשניה במלוי תפקידן,[17] ולתת אמון האחת בהחלטות השניה.[18] כמו כן מתחייבות המדינות לסייע האחת לשניה באופן מנהלי,[19] לסייע למערכת המשפט,[20] וכן להסגיר אזרחים זו לזו.[21]

---

[9] ראה שאילתות דרב אחאי גאון קמז העמק שאלה ד: ״... ואין לנו להכנס בספק סכנת נפשות בשביל ודאי פ״נ של חבירו... ואע״ג דמסיים דא״ר שמעון או אנא קטיל או מתקטיל... דר״ל עביד הכי במדת חסידות אבל הכא במילתא דבני העיר לא שיך להתחסד ולסכן טפלי דלאו בני מחילה נינהו אם אין הדין הכי״. מכאן, שאם אין סכנה לבני העיר בודאי שחיי אחרים קודמים לצער שלהם, וראה שו״ת דברי יציב חו״מ עט.

[10] שו״ת מהרשד״ם חו״מ שצח.

[11] ראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על שו״ע חו״מ קסג ג: ״החיוב מוטל על הציבור של אותה העיר דוקא ולא על הציבור דכל העולם״.

[12] כלבו קמב. תשובת הכלבו מובאת בשו״ת הרא״ם מה. וראה שו״ת מהר״ם בן ברוך, דפוס פראג תתקמ.

[13] שו״ת מכתם לדוד או״ח ו.

[14] ראה מכתב גלוי עין משפט ז. וראה שו״ת משיב דבר ג י. תשובת הנצי״ב מובאת אף היא בעין משפט, וראה סעיף קלב הערה 12. בשאלה דומה דן שו״ת מהר״ם אלשיך נט.

[15] שו״ת מהר״ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב.

[16] ראה ICL חוקת שויצריה 44 (1).

[17] ראה ICL חוקת שויצריה 44 (1).

[18] ראה חוקת ארצות הברית סעיף ד 1: ״כל מדינה תתן אמון ואשראי מלאים בתקנות וברשומות הציבור ובדיוני בתי המשפט של כל מדינה אחרת...״.

[19] ראה ICL חוקת שויצריה 44 (2)

[20] ראה ICL חוקת ארגנטינה 7.

[21] ראה חוקת ארצות הברית סעיף ד 2 ב; וראה ICL חוקת ארגנטינה 8, ועוד. על הסגרה ראה סעיף שכט.

קמב. דיינים ומורי הוראה

מערכת היחסים שבין בתי דין ברשויות השונות זהה למערכת היחסים שבין הרשויות המקומיות.[1]

תקנות רק בתחומם פוסק הרמב"ם: "וכל בית דין שעמד אחר הגמרא בכל מדינה ומדינה וגזר או התקין או הנהיג לבני מדינתו או לבני מדינות רבות לא פשטו מעשיו בכל ישראל... והיות בית דין של אותה המדינה יחידים, ובית דין הגדול של שבעים ואחד בטל מכמה שנים קודם חיבור הגמרא לפיכך אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת, ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגזרה בית דין אחר במדינתו".[2]

הוא הדין למורי הוראה ולרבני קהילות. פוסק הריב"ש: "וכל שכן, שאין לרב אחד, לגזור ולאסור במלכות אחרת, חוץ לממשלתו, דברים המותרין מדין התלמוד".[3]

בפיראארא התקבלה תקנה: "במקום שידור בו רב אחד לא יוכל רב אחר מחוץ לעיר ההיא לכתוב שם גזירות אם לא יהיה ברצון הרב מהעיר".[4]

תחום השיפוט[5] פוסק מהרי"ק: "לומר שיהיה להם כח להזמין מי שאין בעירם לפניהם בעירם ובפרט בהיותו חוץ ממשלתם ח"ו לא תהא כזאת בישראל".[6] לבית דין בעיר אחת אין סמכות למנות אפוטרופוס ליתומים בעיר אחרת.[7]

בליטא תקנו: "ושלא יסיג שום ראש בית דין גבול ראש בית דין אחר, רק כל ראש בית דין יעמוד בשלו כפי החלוקה בפנקס הלז".[8] בפוזנא החליטו: "זאת לפנים בישראל תקנה קדומה שכל כת וכת הדיינים לא יקבלו שום דין שאינו שייך לאותו כת".[9]

במעהרין תקנו: "שום אדם אינו רשאי להביא חרם ונידוי על א' מבני המדינה יצ"ו מן רבנים או מנהיגים, אשר המה חוץ למדינה, אפילו מגדולי עולם, ואותו החרם יהא בטל ומבוטל כחרס הנשבר".[10]

הוא הדין למורי הוראה ולרבני קהילות. פוסק מהרשד"ם: "נודע ומפורסם זה בשערי שאלוניקי... ואין חכם נכנס בגבול חכם אח' אפי' שיהיה האחד אדיר שבאדירי' כרבן גמליאל

---

1 ראה סעיף קמא.

2 הקדמה למשנה תורה.

3 שו"ת הריב"ש רעא. וראה שו"ת תרומת הדשן, פסקים וכתבים רנב; שו"ת מהר"ם שיק או"ח לד; שו"ת אגרות משה חו"מ ב.

4 פחד יצחק ערך תקנות שנתקנו בפיראארא בשנת שי"ד, דף קנז ב.

5 ראה צפנת פענח סנהדרין דף טז ב: "יש מ"ד דגם בהוראת ב"ד של שבט אחד אם הוא משבטו פטור משום דהשבט קבל אותו עליו". משמע שאם הוא עושה בהוראה של בית דין של שבט אחר – חייב. וראה שו"ת חתם סופר יו"ד רצה ד"ה וכיון, החוכך בדעתו אם נשיא שבט אחד רשאי לזכות לקטני שבט אחר.

6 שו"ת מהרי"ק א. וראה שו"ת הריב"ש רעא. אמנם בי"ד באי" דן כל אחד בדיני קנסות, ראה שו"ת הרשב"א ג תיא.

7 ראה כנסת הגדולה חו"מ הגהות הטור י. מסתבר שהוא הדין לגבי שאר עניני הציבור שבעיר אחרת.

8 פנקס מדינת ליטא ועד ת"ד לפ"ק תכ. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד אויסטרליץ תכ"ב לפ"ק שנד.

9 פנקס הכשרים של פוזנא עד החלטה משנת שפ"ח לפ"ק.

10 תקנות יהודי מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק ריט. וראה פנקס מדינת ליטא ועד ת"ז תכט; שם ועד שפ"ג טו.

ויהיה הב׳ קטן שבקטנים״.[11] פוסק המהריט״ץ: ״לא יעלה על לב לומר שחכם ספרדי יגזור גזירות על חכמי אשכנז״.[12]

בונציה תיקן הרב שמחה לוצאטו שרק רבני העיר רשאים לסמוך את תושבי הקהילה לתואר רב או חבר.[13]

אי התערבות בדיון של בי״ד אחר כותב המהר״ם מפדוואה: ״כי זה ימים מה נמניתי והייתי עם חבירי לגדור עלינו גדר ולקבל עלינו שלא לענות על דברי ריבות בדיני ממונות אם לא נהיה נדרשים משני הבעלי דינין או מן הדיינין הנבחרים משניהם באשר ראינו קלקלות רבות יצאו בארצינו ממדה זו שכל אחד מבעלי דינין הסתיר עצה במעמקים לשאול שאלה בהחבא וגנב דעת הבריות וקנה לו רב ואילן גדול לפי דעתו להתלות בה בהראותו פסק דין מה ואמר קים לי כפלוני ורבו המחלוקת בישראל בין הרבנים ובין הבעלי בתים...״.[14]
בטיקטין החליטו: ״... ששום אב״ד שבאיזה קהלה שהיא ישוב לבית דין הגדול לא יפצה פיו ולצפצף ולנדוד כנף בעסק כרגא דמלכא השייך לבית הדין הגדול... ובאם ח״ו יעבירו הדרך נגד בית הדין הגדול להכניס ראשיהם בזה שלא מושג להם... אנחנו נותנים כח ואומץ אפילו נגד האב״ד הנכנסים לגבול שאין שלהם״.[15]

כיבוד החלטות של בי״ד אחר[16] פוסק הרמב״ם: ״ולעולם אין בית דין בודקין אחר בית דין אחר אלא מחזיקין אותו שהן בקיאין ולא יטעו״.[17] פוסק מהרשד״ם: ״התורה אמרה ׳אל השופט אשר יהיה וכו׳ ׳, ואמרו ז״ל בר״ה פרק אם אינן מכירים במשנה: ׳בא לו אצל ר׳ דוסא. א״ל: אם באין אנו לדון אחר בית דין של ר״ג צריכין אנו לדון אחר כל בית דין ובית דין וכו׳ עד אלא ללמד שכל אחד ואחד שעמדו בית דין על ישראל הרי הוא כבית דין של משה׳. וכמו שאנו אומרים זה על בית דין הממונה על כל ישראל כל שכן שיש לנו לומר כן על כל בית דין ובית של של כל עיר ועיר מישראל״.[18] פוסק ערוך השלחן: ״אין לדיין להזדקק לשום דין שנעשה עליו פסק, הן דין הן פשר אף על פי שבעל דין אחד נותן אמתלא לדבריו, שאומר שכפוהו לדין או שאר אמתלא אין להזדקק לזה דבי דינא בתר בי דינא לא דייקא. דאם לא כן אין לדבר סוף, מלבד שזה גורם שנאה ומחלוקת ואין שלום יוצא מענין כזה״.[19]

יש לכבד החלטות של דיינים ומורי הוראה אחרים גם אם נדמה שהם טועים. פוסק הרמב״ם: ״תלמיד חכם... דן את כל האדם לכף זכות, מספר בשבח חבירו ולא בגנותו כלל״.[20] כותב האדמו״ר מקומרנא: ״ואיפסיק הלכה ששתי בתי דינין כל אחד יכול לעשות כפי קבלתו

---

[11] שו״ת מהרשד״ם חו״מ יב.
[12] שו״ת מהריט״ץ א קס. וראה שו״ת חתם סופר ו פב בפסקה ד״ה והנה על הכלל.
[13] ראה מדבר תהפוכות עמ׳ 30 ועמ׳ 40. הכונה היא שאין תוקף לסמיכה מחייב שנתקבלה מחכם שגר מחוץ לעיר לגבי כל התקנות הנוגעות לבעל סמיכה. על התואר חבר ראה סעיף יז הערה 21.
[14] שו״ת מהר״ם מפדוואה מ.
[15] פנקס קהל טיקטין 183.1
[16] ראה סעיף קצה.
[17] רמב״ם עדות ו ה. וראה בבלי כתובות קו א שבירושלים היו שלש מאות ותשעים וארבעה בתי דין.
[18] שו״ת מהרשד״ם חו״מ יז.
[19] ערוך השלחן חו״מ יב ג.
[20] רמב״ם דעות ה ז.

ושמועתו, ששניהם סברתן אמת ניתנו מהר סיני מרועה אחד אל אחד ב״ה וכן באיסור סקילה במקומו של ר׳ אליעזר כורתין עצים לעשות פחמין לעשות ברזל למילה ולחכמים חייב סקילה ומימינו לא שמענו שיאמרו על בית דינו של ר׳ אליעזר שחייב סקילה חלילה או על ב״ש שבועלין ערוה ומרבין ממזרים, חלילה וחלילה לאנשי עצתו של יוצר בראשית שיהי׳ דמיון כזב בדבריהם...״.[21]

זו מדת חכמים. שנינו במסכת יבמות: ״לא נמנעו ב״ש מלישא נשים מבית הלל ולא ב״ה מבית שמאי ללמדך שחיבה וריעות נוהגים זה בזה לקיים מה שנאמר: ׳האמת והשלום אהבו׳ ״.[22]

פוסק הרא״ש בבואו לספרד: ״ותמהתי מאד בבאי הלום, איך היו דנין דיני נפשות בלא סנהדרין, ואמרו לי כי הורמנא דמלכא הוא. וגם העדה שופטים להציל, כי כמה דמים היו נשפכים יותר אם היו נדונים ע״י הערבים, והנחתיה להם כמנהגם, אבל מעולם לא הסכמתי עמהם על איבוד נפש״.[23]

כך הורו כמה מן האחרונים. כותב הבית יצחק: ״הנה בק״ק פרעמישלא... יש מנהג מהרב הגאון... ובבואי לשם לא הסכמתי... מכל מקום לא מחיתי בידם אך חפשתי תמיד אחר צד להתיר״.[24] כותב הרב חיים עוזר גרודזינסקי: ״אין ספק בעיני שלא נחלקו הרבנים הצדיקים מוהרש״ר הירש ומוהרי״ד באמבערגער זצ״ל בהוראות ודינים רק השקפותיהם היו שונות כל אחד על פי דרכו בקודש לשם שמים. ובאשר השקפה זו מאירה ביותר לחכם המכיר את מקומו, החי ודר באותו גליל וקהלה, יודע כל תכונות אנשי הקהלה ופרטיהם, קשור אתם בכל הנימים המקשרים, מפקח על צרכיהם. לו עין בוחן לשום לב בעיון היטב למשאלות הדת ויכול לראות גם את הנולד לדור יבוא״.[25] כותב הראי״ה קוק בתשובה לתלונות של תושב על מרא דאתרא שלו: ״ומה שסמך על הפוסקים שהקלו... במה שלפי דעתו יש בדבר תועלת, אי אפשר להתווכח בשיקול דעת כזה, שאין הדעות שוות (והענין של שעת הדחק בודאי מסור לכל מו״ה מר באתרי׳ להבחין את הענין)״.[26]

יחד עם זאת מצוה להוכיח בצנעא דיין שטעה.[27] כותב הרמ״א בתשובה: ״וכי יעלה על לב שום מורה לנעול דלת בפני תלמיד חכם הדר בעיר ושמע שתלמיד חכם אחר סדר גט אחד שלא בפניו והגט אינו כשר בעיניו שלא יבא כנגדו לחלוק עליו?״[28] כותב המהר״ם שיק: ״אם רואה שאחד אומר על טרפה כשר אל תאמר מה לי לאמור לו ולעשות מחלוקת דילמא באמת הדין עם המורה. את זה אסור לאמר אלא מחויב לחלוק עליו ולאמר שהוא טריפה לדעתו ואפשר באמת

---

[21] שלחן הטהור על הלכות תפילין לד ס״ק א.

[22] משנה יבמות א ד.

[23] שו״ת הרא״ש יז ח.

[24] שו״ת בית יצחק חו״מ פג.

[25] אגרות ר׳ חיים עוזר ב אגרת תקי.

[26] שו״ת דעת כהן טז.

[27] ראה סעיף קצה הערה 14. וראה חפץ חיים, רכילות ד א באמ״ח ב, שיש לפנות לבית הדין ולא לספר על כך לבעלי הדין.

[28] שו״ת הרמ״א נה. ביקורת חמורה על בית דין שבין השאר הסתמך על עדות שאינה ראויה, ראה שו״ת המבי״ט א רפז. וראה ערוך השלחן אבהע״ז קנד סד.

יש להמורה טעם נכון להוראתו, ישמע טעמו ויקבל האמת״.[29] פוסק הרב שטרנבוך: ״מצוה לעורר על בית דין שפסקו בטעות שיחזרו בהם״.[30]

תמיכה בפסיקות של בי״ד אחר[31] פוסק האגרות משה: ״עובדא שבאה לפני בית דין הראשון הוא פסק דין לכל העולם, וכולי עלמא מחוייבין לקיימו... ולפעמים נמצא שיהיה גם תרתי דסתרי, שהיו שתי עובדות שוות בדינא ממש, ואחת היתה לפני בית דין של שלשה... והאחרת לפני בית דין של שלשה אחרים, ובבית דין הראשון היה הרוב לחייב את דן ולזכות את נפתלי שדנו לפניהם ובבית דין השני היה הרוב לזכות לגד ולחייב לאשר והיה זה להיפוך ששני הדברים תלויין זה בזה לדינא דאם דן חייב כפסק דין בית דין הראשון יש לחייב גם לגד בעבודה שניה... מסתבר שבית דין האחר יהיה מחוייב לראות שיקוים פסק דין של שני הבתי דין וכן יהיה אף בדיני נפשות״.[32]

אי הקפדה על כללי ההתנהלות בבתי הדין עלולה לגרום לתוצאות קשות ביותר[33]

מריבות ומחלוקות כותב הנודע ביהודה: ״דהא ודאי שכן הוא מדת תלמידי חכמים להרבות שלום בעולם, ואמנם הני מילי כשיש שלום בין התלמידי חכמים בעצמם, אבל אם ח״ו קטגוריא בין התלמידי חכמים והם בעצמם יש מחלוקת ביניהם איך יתקבלו דבריהם אצל בני דורם להרבות השלום, וכתיב ׳התקוששו וקושו׳ ״.[34]

כותב הרב סולובייצ׳יק: ״אם נקנא את קנאת האמת ונתבע את ריבונותה, לא יהא שלום לעולם. כל אחד יעמוד על דעתו דעת בראשית שלו בפרצופה האינדיבידואלי ולא יבטל אפילו נקודה אחת בה, והעולם יהיה נתון במצב של נציון וקטטה בלתי פוסקים. הכלל יפורר וינופץ לרסיסים, והיחיד ישאר לבו עם חותם האמת בידו, בודד בייחודו ומסוגר בד׳ אמותיה של לבדיות״.[35]

פגיעה בכבוד התורה כותב הרב שמואל אבוהב: ״... שידוע הוא כי עיקר קיום המצוות ושמירת האזהרות בעם תלוי בכל עת שלא תהא מחלוקת ח״ו מצויה בת״ח כי אין דבר גורם הריסת כבוד התורה ושמירתה כמותה...״.[36] פוסק הבית יהודה: ״ורוב ההמון סוברים שכל תורתינו שתתעלה היא הלכה פסוקה משפט אחד תורה אחת ובשמעם חילוקי דעות אלו יפול ספק בלבבם בכמה דברים הניכרים לעין ונראית תורה כשתי תורות ח״ו״.[37]

---

[29] חידושי אגדות על פרקי אבות אבות ה יז. וראה שו״ת משנה הלכות ח קנג ששאלו אותו מפני מה הוא מביע את דעתו כנגד דעת הרב משה פינשטיין זצ״ל בענין עירוב בברוקלין.

[30] שו״ת תשובות והנהגות ה שפא. וראה ערוך השלחן אבהע״ז קנד סד.

[31] ראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט״ו ועד סוף המאה הי״ח עמ׳ 182: ״יש לציין את שיתוף הפעולה המשפטי הבין קהילתי, בעיקר לצורך חקירה, גביית עדויות, פרטים על חיי המסחר בערים השונות וכו׳ ״.

[32] דברות משה שבת י ענף ב.

[33] ראה סעיף קצה.

[34] צל״ח ברכות סד א.

[35] דברי הגות והערכה, מה דודך מדוד עמ׳ 78.

[36] ספר הזכרונות הזכרון הרביעי פרק שלישי.

[37] שו״ת בית יהודה יו״ד טז.

פגיעה בכבוד חכמים כותב הרמב"ן לרבני צרפת שיצאו בחרם נגד כמה מספרי הרמב"ם: "כי שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצוות לשמן והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש... וקהלות האלה בשמעם את דברי האלה היוצאת הלא יפרקו עול המורא ויגלו פנים בתורה להתריס כנגד רבני צרפת ידברו ואיש את רעהו יעזורו לחזק מתנים ולאמץ כח על דברי הרב הגדול וללומדי בספריו יאמרו חזק...".[38]
פוסק החפץ חיים: "ובפרט הרבנים יושבי על מדין די בכל אתר ואתר, מאד מאד יזהרו שיהיה שלום ביניהם ולא יריבו זה עם זה, כי זה יהיה לחלול השם גדול בעניני ההמון, וסוף הדבר שיתבזו גם הם בעיני ההמון. ומבקש אני מהם לקבל דברי ויהיה להם טוב בזה ובבא".[39]

חילול השם[40] כותב הרב שמואל לנדא: "מכתבו הנעים הגיעני. והנה הקשה לשאול ממני דבר להכניס עצמי בדבר אשר במחלוקת שנויה ואני בורח מן המחלוקת להכניס עצמי בדבר אשר כבר יצאו לריב... ומה שמעלתו כותב שיש חילול השם הנה יותר ויותר יש חילול השם אם המון עם רואים שרבו המחלוקות".[41]

בשל תהליך ירידת הדורות[42] ראוי להזהר יותר מעבר שלא להגיע למריבה ולמחלוקת. פוסק הגינת ורדים: "ומה נענה אנן בתריה, יתמי דיתמי, שהדור נתדלדל מן התורה ומן הסברא... ולמה יתעצם הדיין ויחזיק בסברתו ולא יטה אזנו לדברי חביריו ויהיו נוחים זה לזה בהלכה ועל ידיהם ישכון כבוד בבית מדרשם והא-ל יתברך יאיר עיניהם בד"ת כד"א אלקים נצב בעדת א-ל ואם ח"ו יהיה ביניהם קנתור תסתלק מהם ההשגחה וח"ו יכשלו".[43]

כיום חובת הזהירות מפני מחלוקת גדולה הרבה יותר. כותב הרב נבנצל: "ידוע, שתנועת 'ההשכלה' זכתה בעוצמתה ההרסנית, על רקע זלזול נורא בכבוד התורה שאירע בימי ה'נודע ביהודה', עקב מחלוקת עצומה, שנודעה בשם 'הגט מקליווא' שפילגה את גדולי הדור דאז לשני מחנות יריבים... גם אש המחלוקת שהוצתה בענין הקמעות שכתב ר' יהונתן אייבשיץ - אלה גרמו להשפלה מחרידה של קרן התורה וזלזול מחפיר בכבוד הרבנים, עובדה שממש סללה בפני 'ההשכלה' את הדרך אל לב ההמונים".[44]

---

38 כתבי הרמב"ן א עמ' שמא.
39 בית ישראל פרק ט ג.
40 ראה סעיף קכב וראה רמב"ם יסודי התורה ה יא.
41 שו"ת נודע ביהודה מה"ת יו"ד כט.
42 ראה סעיף עו. על התרבות מחלוקות בדורות האחרונים ראה סעיף פט. וראה שו"ת יביע אומר ב חו"מ ב (ח): "כי בדורות הללו בעוה"ר שכחה שכיחא והטעות מצויה מאד".
43 שו"ת דרכי נועם חו"מ לה.
44 שיחות לספר ויקרא שיחה כט. על הגט מקליווא ראה דרושי הצל"ח דרוש כח לשבת שובה (כד).

כדי להבטיח שיתוף פעולה בין הדיינים ומורי ההוראה יש לנקוט באמצעים הבאים[45]

- מנוי דיינים, רבנים ומורי הוראה המקובלים הן על רב בנין והן על רב מנין.[46]
- מנוי דיינים, רבנים ומורי הוראה ענוים ורודפי שלום, המכירים בחיוניות שיתוף הפעולה בינם לבין עצמם ובינם ובין שאר רשויות השלטון.[47]
- הכנת פתרון חוקי מסודר למקרה שדיין, רב או מורה הוראה לא ירצה לשתף פעולה עם חבריו.[48]

---

[45] ראה סעיף קמ.

[46] ראה סעיף קל. וראה שו"ע חו"מ ג ד: "ואסור לאדם חכם שישב בדין עד שידע עם מי יושב, שמא ישב עם אנשים שאינם הגונים, ונמצא בכלל קשר בוגדים". וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שנא: "דעתו של הגאון רבי פנחס עפשטיין זצ"ל היתה שכיון שמינוי הדיינים נעשה על ידי וועדת מנויים... אין להם זכות בית דין". וצ"ע, שהרי אם הדיינים מוכרים כת"ח יראי שמים הפוסקים כדין תורה, מה אכפת לי מי מינה אותם? וכי דיינים אלו גרועים מריש גלותא, או מדיינים שהתמנו על ידי שלטון נכרי? וראה שו"ע חו"מ ג ד בהגה; קובץ שיעורים ב"ב עא.

[47] ראה סעיף פט הערות 59 - 61. וראה סעיף מו הערות 42 43.

[48] ראה שו"ת משנה הלכות ח קכח: "והדיין ר' שמחה זעליג ז"ל כשקבלוהו להיות מורה הוראה דבריסק התנה תנאי עם אנשי בריסק שאינו מקבל עליו אחריות על העירוב בעיר [כי הוא סבר שמצד הדין אי אפשר לתקן עירוב] וששאלו אותו ומה יעשה אם ישאלו אותו אם מותר להוציא והשיב אני אגיד שהמו"צ הממונה על העירוב אומר שמותר להוציא". ראה ד"ר זרח ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 86, שבמקרים שבתי דין רבניים איזוריים לא מקבלים את מרות בית הדין הגדול מקובל להעביר את הדיון לבית דין אחר.

פרק כח. השירות הציבורי

קמג. מעמד השירות הציבורי

גופים שלטוניים המועסקים בתפקידים אזרחיים שאינם פוליטים או שיפוטיים ופקידי ממשלה מהווים את השירות הציבורי.[1]

מצוה למנות עובדים לשירות הציבורי. כותב הדברי חכמים: "נבאר קצת הנהגות ממני דיינים והיא מצות עשה כמ"ש 'שופטים ושוטרים תתן לך', וחיוב מצוה זו היא על כל פרנסי וראשי ומנהיגי הקהילות המקבלים עליהם רבנים לקהילתם וכן המבוררים מבני הקהילה להמנות פרנסים ודיינים וגבאים ושאר התמנויות".[2]

שירות ציבורי חיוני לתפקוד מדינה. כותב האברבנאל: "ספר הכתוב שעשה שלמה הכנה אחרת להתמדת מלכותו וקיומו במה שסדר ביתו ומשרתיו באופן שלם להקל מעליו עול ההנהגה וזכר ראשונה השרים אשר היו לו והם היו הממונים על הענינים התמידיים להנהגתו והנהגת עמו וכבוד המלכות כי היה בלתי אפשרי שיעשה המלך בעצמו הדברים החלקיים ההם כלם".[3]

הכתובים מעידים על בעלי תפקידים שונים בשירות מלכי ישראל - סופרים,[4] מזכירים,[5] אשר על הבית,[6] שומרי הסף,[7] יועצים,[8] רע המלך,[9] שוטרים,[10] שרים,[11] חורים[12] נגידים,[13] פחות,[14] סגנים,[15] נְצִבִים,[16] נִצָּבִים,[17] ממנא על קשתיא ועל קלעיא,[18] שלישים,[19] אשר על המס,[20] אשר על

---

[1] ראה EB (2008), civil service, Introduction, וראה הערך בשלמותו. וראה EB (2008), public administration. כוחות הבטחון אף הם מועסקים על ידי הממשלה ולכן בתחומים רבים דומה מעמדם למעמד עובדי השירות הציבורי. מעמד עובדי בית המקדש וארגונם דומה מאד למעמד עובדי השירות הציבורי, למרות שהם אינם מועסקים על ידי הממשלה. כמה דוגמאות בהמשך הדיון יהיו מארגון בית המקדש.

[2] דברי חכמים, דעת חכמה, שער העבודה פרק יא. וראה נוהג כצאן יוסף ערך פרנס א, עמ' קכח.

[3] אברבנאל מלכים א ד ב – ג.

[4] ראה רש"י דברי הימים ב לד ח: "שהיה לכל מלך סופר לכתוב כל המאורע לו במלכות בין טוב בין רע...". וראה רש"י מלכים א ד ג. וראה רמב"ם נחלות ט ו: "... גבאי או סופר שמכניס ומוציא בממון המלך...".

[5] ראה שמואל ב ח טז, ומפרש רש"י: "מזכיר איזה דין בא לפניו ראשון לפוסקו ראשון". וראה רש"י דברי הימים ב לד ח. וראה מצודת דוד שמואל ב כ כד: "היה ממונה על ספר הזכרונות".

[6] ראה מצודת דוד מלכים ב י ה. וראה דעת מקרא מלכים א ד ו: "שר ממנה על כלכלת בית המלך ועל סדריו". וראה מלכים א יח ו; מלכים ב ט ה; מלכים ב טו ה; ישעיה לו ג; דברי הימים ב כח ז.

[7] ראה אסתר ב כא; בבלי מגילה כג א. וראה רד"ק ירמיהו לה ד: "שומר הסף - סף הוא כלל לכלי הבית וכלי היין וזולתם, ות"י שמר הסף אמרכלא".

[8] ראה שמואל ב טו יב.

[9] ראה דברי הימים א כז לג; מיכה ד ט.

[10] ראה סעיף רמא.

[11] על שרי צבא ראה שמואל א יז נה. על שרי מדינות ראה מלכים א כ יד. על שרי שבטי ישראל ראה דברי הימים א כז כב. על שרי רכוש ראה דברי הימים א כז לא. על שרי ערים ראה מלכים א כב כו.

[12] ראה רד"ק מלכים א כא ח: "החורים - השרים והסגנים".

[13] ראה דברי הימים א כו כד: "ושבאל בן גרשום בן משה נגיד על האצרות". וראה דברי הימים ב יט יא.

[14] ראה עזרא ה יד ועוד.

[15] ראה יחזקאל כג ו ועוד.

[16] ראה שמואל ב ח ו.

[17] ראה מלכים א ד ז. וראה דעת מקרא על דברי הימים ב ח י על ההבדל בין נצב לנציב.

[18] ראה רש"י שמואל ב ח יח.

המלאכה,[21] סוכנים,[22] שטרים,[23] רודים,[24] רצים[25] פקידים[26] ופקודים,[27] נשיאים,[28] כהנים,[29] מושלים,[30] קצינים,[31] סריסים,[32] ועוד.

בעלי תפקידים המשרתים את הציבור מצאנו גם במשנה,[33] בגמרא[34] ובפנקסי הקהילות.[35]

התורה קובעת שראוי שיהיו בכל עיר כמה עובדי ציבור.[36]

חובות הפרנסים כלפי השירות הציבורי

גיוס כח אדם איכותי[37] פוסק הרמב"ם: "חמשה עשר ממונין היו במקדש... כל אחד ואחד מממונים אלו תחת ידו אנשים הרבה, כדי להכין המלאכה שהוא ממונה עליה".[38]

הרלב"ג כותב: "להודיע שראוי בכל ענין שיהיו בו ממונים רבים בדרך שישתדלו שלא יחסר התיקון בו".[39] כותב האברבנאל: "אבל השרים כל מה שיעלו למספר יותר גדול תהיה הנהגת העם יותר מתוקנת...[40].

---

[19] ראה מלכים ב טו כה; וראה רש"י שם ד"ה שלישו: "גבור שלו". מצודת דוד מבאר שהוא שר.

[20] ראה מלכים א יב יח; וראה שמואל ב כ כד; מלכים א ד ו.

[21] ראה מלכים א ה ל.

[22] ראה מצודת ציון ישעיהו כב טו ד"ה הסוכן – "ממונה על האוצרות כמו ערי מסכנות".

[23] ראה יהושע א י; דהי"א כז א; דברי הימים ב כו יא.

[24] ראה מלכים א ט כג.

[25] ראה שמואל א כב יז.

[26] ראה בראשית מא לד "יעשה פרעה ויפקד פקידים על הארץ", וראה תרגום ירושלמי שם: "יעביד פרעה וימני אפוטרופין על ארעא". וראה רש"י נחמיה יא ט ד"ה פקיד: "ממונה".

[27] ראה רש"י במדבר לא יד ד"ה פקודי החיל: "ממונים על החיל".

[28] ראה סעיף יח. וראה במדבר ג לב ובמפרשים, שגם ראשי בית אב מכונים בשם נשיאים.

[29] ראה רש"י שמות יט ו ד"ה ואתם תהיו לי ממלכת כהנים: "שרים". וראה פירושו לאיוב יב יט. וראה רשב"ם בראשית מא מה: "כהן און - שר של אותה העיר כדכת' ובני דוד כהנים היו, שלטונים".

[30] ראה דברי הימים ב כג כ: "ויקח את שרי המאות ואת האדירים ואת המושלים בעם...".

[31] ראה יהושע י כד: "ויקרא יהושע אל כל איש ישראל ויאמר אל קציני אנשי המלחמה".

[32] ראה ראב"ע על דניאל א ג; רד"ק על מלכים ב כ יח.

[33] חזן הכנסת נזכר במשנה שבת א ג ובמשנה מכות ג יב. שוטר הרבים נזכר במשנה קידושין ד ה. שליח בית דין נזכר במשנה גיטין ג ו. גבאי צדקה נזכר במשנה דמאי ג א; קידושין ד ה. וראה זאב ספראי, קהל ישראל א העת העתיקה עמ' 147 – 168.

[34] ראה בבלי בבא מציעא צז א מונה חמשה עובדי ציבור: מקרי דרדקי, שתלא, טבחא, אומנא וספר מתא (או סופר מתא). וראה חידושי הריטב"א שם: "כל אלו נוטלים שכר מבני העיר כאחת". וראה בבלי בבא מציעא קט א.

[35] ראה, לדוגמא, פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עמ' 477 שהמנויים בשנת תמ"א הם כשרים, פרנסים, טובים, קהל, גבאים וממונים. וראה פנקס קהל טיקטין ח"ב טבלה אחרי עמ' 24.

[36] ראה רמב"ם דעות ד כג: "כל עיר שאין בה עשרה דברים האלו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה. ואלו הן רופא ואומן... ומלמד תינוקות ולבלר וגבאי צדקה ובית דין מכים וחובשים".

[37] ראה סעיף קמח.

[38] רמב"ם כלי המקדש ז א – ב

[39] רלב"ג מלכים א התועלות אחרי פרק יא התועלת החמשה עשר; וראה רלב"ג תועלות בסוף שמואל א, התועלת הל"א. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שה החלטה משנת שצ"ז לפ"ק.

עם זאת, אין להרבות בעובדים יתר על המדה. פסוק מפורש במשלי: "בפשע ארץ רבים שריה", ומבאר הרלב"ג: "... שרבוי השרים כלי להשחיתם בקלות".[41] שירות ציבורי גדול גורם לקלקולים ארגוניים רבים ומטיל נטל כספי גדול על הציבור.[42]

הענקת סמכויות[43]

- חקיקת חוקים ותקנות בתחום אחריותם[44]
- הוצאת צווים[45] ומתן הוראות אישיות[46]
- מנוי עובדים פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם... ושמת עלהם שרי אלפים שרי מאות וגו' ", ומבאר הנצי"ב: "... הוא יבחר שרי אלפים, והמה כל שר האלף יבחרו עשרה באלפיהם לשרי המאות ושרי מאות יבחרו שני לשרי חמשים וכן לשרי עשרות".[47]
- אכיפה פוסק התשב"ץ: "ואם המלך ממנה פרנסי הקהל לגבו' המס הרי כחם ככחו ואינם אלא שלוחין ויכולים למכור הקרקע בלא אכרזתא".[48]

לגזברים סמכות לכפות מתן מעות הקדש[49] ומעות צדקה.[50]

פוסק הרמ"א: "והשליח בית דין יכול להגיד לבית דין, ואין בזה משום לשון הרע. וכן יוכל בעצמו לעשות דין במסרב בו, להכותו וכן אם הזיקו בממונו פטור".[51]

במעהרין תקנו: "כל ראש מדינה מחוייב להחזיק ידי המבורר וג' מבוררים לעשות כפיות על אנשי הקהילות".[52] ברומא החליטו: "... ועל זה יהיו נאמנים מעלת הממונים בזמן מנויים לומר פלוני או פלונית עשו כך וראוי לקנוס אותם...".[53]

---

40 אברבנאל שמות יח יז. וראה מצודות דוד ירמיה נב טז. מבנה היראַרכי של שרי אלפים, שרי מאות, שרי חמישים ושרי עשרות היה מקובל בימי קדם, ראה M. Weinfeld, "Judge and Officer in Israel and in Ancient Middle East", Israel Oriental Studies 7 (1977) pp. 65 - 88.

41 רלב"ג משלי כח ב; וראה משלי עם ביאור הגר"א שם: "שמחמת זה איש כל הישר בעיניו יעשה".

42 ראה אברבנאל שמות יח יז: "ראה יתרו בחכמתו ומשה אדונינו גם כן שהמנוי כל עוד שיהיה יותר כולל יהיה יותר בלתי מסודר ולכן לא שיערו לעשות שרי רבבות ולא שרי מאות אלפים וכיוצא בזה לפי שההקפה באנשים רבים תבלבל ההנהגה, והספיק שיהיה המינוי היותר כולל על אלף אנשים...". וראה סעיף שט.

43 ראה סעיף קמד.

44 ראה כנסת הגדולה חו"מ שסט טור י. וראה שו"ת הרשב"א א תקצב; שו"ת הריב"ש תנז. וראה פנקס קהילת רומא תקנה 985 משנת התמ"א: "כדי שמוכרי מזונות לא יפקיעו השערים נתנו רשות ל... ליתן קצבה כפי ראות עיניהם".

45 ראה בבלי שבת ל א: "שר בשר ודם גוזר...". וראה EB (2008), administrative law, Introduction.

46 ראה שמואל ב טו יא: "ואת אבשלום הלכו מאתים איש מירושלם קְרֻאִים וְהֹלְכִים לְתֻמָּם וְלֹא יָדְעוּ כָּל דָּבָר", ומבאר רש"י: "... שבקש מאביו שיכתוב לו שכל שני בני אדם שיבקש שילכו עמו ילכו...".

47 העמק דבר שמות יח כא. וראה חשוקי חמד יומא עמ' דש – שה.

48 שו"ת תשב"ץ ג קלח. וראה שו"ת המהרי"ק קצד, שגם פקידים ממונים רשאים לקצוץ דקלים ולעשות גשרים.

49 ראה רמב"ם שקלים א ט; רמב"ם ערכין וחרמין ג יד; רמב"ם מעשה הקרבנות ד יז. וראה ורמב"ם כלי המקדש ד יח, שממנים שלשה גזברים כדי שיהיה להם מעמד של בית דין.

50 ראה שו"ע יו"ד רמח ב. וראה בבלי קידושין עו ב. וראה רמב"ם מתנות עניים ט ה, שממנים שלשה גבאים כדי שיהיה להם מעמד של בית דין.

51 שו"ע חו"מ ח ה בהגה. וראה שו"ת ראנ"ח קיא שהוא הדין לכל ממונה על הציבור.

52 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צג. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ד לפ"ק תקעח.

53 פנקס קהילת רומא תקנה 1035 משנת התמ"ה.

- שיפוט כותב הגר״א: ״והנה על ב׳ ענינים אלה נתיחדו מנהיגים שונים... המלכים והיועצים יחוקקו צדק... אמנם השרים הם היושבים על כסאות למשפט לעשות דין אל מעול וחומס להוציא גזלה מיד הגזלן...״.[54]

חלוקת תפקידים הרב שטרנבוך פוסק: ״וי״א ששוחט לא יהא מוהל... שעלול למהר לגמור השחיטה כדי שיהיה פנוי למול״.[55]

במעהרין החליטו: ״וקהלה קטנה שאין ידה משגת לשכור מלמד לעצמה, רק חזן ושמש שלהם צריך להיות גם המלמד, רשאי לעשות כן, רק אותו מלמד לא יהיה שוחט ובודק, כי על ידי שחיטה ובדיקה ייבטל מאוד מן הלימוד ואינו יכול לעשות מלאכתו באמונה״.[56] פרנסי פוזנא החליטו: ״... שנתמנו פרנסי השוק... והטילו עליהם הכבדה שיתירה שישתמשו גם בעניני התיקונים... ומתוך הכבדה שהוטל עליהם השתמשות בשני המינויים, לא היה בידם לעמוד באחת לעשות כראוי... וזאת עלה במוסכם שלא ימנו על ידם רק פרנסי השוק...״.[57]

הקצאת משאבים ואמצעים פוסק הרמב״ם: ״חמשה עשר ממונין היו במקדש... כל אחד ואחד מממונים אלו תחת ידו אנשים הרבה, כדי להכין המלאכה שהוא ממונה עליה״.[58]

תנאי עבודה מתאימים[59]

משכורות ראויות כותב הפלא יועץ: ״כלל הדברים... העובד יעבוד עבודתו עבודה שלמה בכל לב ובכל נפש... והנעבד יפתח ידו בעין יפה״.[60]

בימי התנאים חזן הכנסת היה נהנה מדיור ציבורי בבית הכנסת[61] או בבית המדרש.[62]

בפוזנא החליטו: ״... להתמנות גובה על המס ויתן לו סיפק הגון כדי שיהא פנוי מכל עסקיו שבעולם רק לגבות הסכומות בכל מאמצי כוחו״.[63]

בוירונה החליטו: ״אחרי שהח״ר... תש כוחו... והזקנה קופצת עליו... ולהיות כי זה יותר מן ל״ב שנה עשה מלאכתו מלאכת הקדש בנאמנות, וראוי שלא יהיה הק״ק נגדו בגדר כפוי טובה...

---

54 דבר אליהו על איוב ג יג – יט. על שר ושופט כמילים נרדפות ראה שמות ב יד: ״מי שמך איש שר ושופט עלינו״; עמוס ב ג: ״והכרתי שופט מקרבה וכל שריה אהרוג״. וראה טור חו״מ שפח בית יוסף ד״ה ז״ל הרשב״א: ״שכל שהוא ממונה על כך מן המלך דן ועושה כאלו במשפטי המלוכה...״. וראה מצודת דוד מלכים ב טו ה; מנ״ח תר ס״ק ז; העמק דבר שמות ב יד; מרגליות הים סנהדרין מח ב אות ו. וראה שו״ת ציץ אליעזר יט מז: ״כיון דרשות ביד המלך להמית ולהרוג ולתקן מדינה... ה״ה גם אם רואה אדם גדול בתורה ומדע יכול למנותו לראש לדון אפילו ד״נ כי אתו דבר חק ומשפט וכו׳ ״. על מנהג קדום שהשרים שופטים ראה M. Weinfeld, "Judge and Officer in Israel and in Ancient Middle East", Israel Oriental Studies 7 (1977) pp. 65- 88.

55 שו״ת תשובות והנהגות ב שסח. וראה שו״ת בן פורת ב ז.

56 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק יג. וראה שו״ת הרב״ז א סח.

57 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ רלב החלטה משנת תתל״ד לפ״ק. וראה שם תלח, תסז, תרעד, וראה תגובה למנוי כפול שם ב׳ עב. וראה פנקס קהלת ברלין 147. בענין חלוקת תפקידים ראה סעיף קנב.

58 רמב״ם כלי המקדש ז ב.

59 ראה פלא יועץ ערך בעלי חיים. וראה ערוך השולחן או״ח תקמד ו.

60 פלא יועץ ערך נאמנות. וראה שו״ת מחנה חיים ב חו״מ מה. וראה שו״ת צמח צדק א הערה של בן המחבר: ״... אם ירצה רב או חזן ושמש להיות בקהל בחנם בלי שכירות... הא ליתא... דיכולים לומ׳ אסיא דמגן וכו׳ ״.

61 ראה רמב״ם שבת כח ג. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה רעג משנת שע״ו לפ״ק.

62 ראה רמב״ם טומאת צרעת יד יד.

63 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ צט החלטה משנת תכ״ח לפ״ק. כיו״ב שם א׳ תעד החלטה משנת תמ״ג לפ״ק.

שהק״ק יתנו להח״ר הנזכר על כל ימי חייו שלושה עשר דוק׳ וחצי...״.[64] ברומא החליטו: ״נועדו יחד... כדי לעשות שליח חדש לקהל של רומה, במקום השליח שעבר... שנפטר והלך לבית עולמו... וכן תקנו שהשליח הנזכר יהיה מחויב לתת ג׳ יול׳ בכל שבוע לאשת הנפטר כל ימיו ממעותיו...״.[65]

דרישות סבירות כותב ספר חסידים: ״ואין להתנות עם אדם יותר על מה שיכול לעשות...״.[66]

פרנסי וירונה החליטו: ״נמנו וגמרו לקרב אצלינו מעלת כבוד תורתו... להרביץ תורה, ללמוד וללמד ולדרוש ברבים פעמיים בכל יום... יושם פרט... לבקש... שמעלתו לא יהיה נברר לדיין ופשרן... ולא יהיה מורשה... למען יתמיד לעסוק בחיי עולם...״.[67]

שמירה על בריאות העובדים ובטחונם כותב הרלב״ג: ״כי כשנתאוה דוד ואמר מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער וסכנו עצמם שלשת הגבורים להביא מהם אליו לא רצה לשתותם להורות כי לא הסכים שיסכנו עצמם בעבור זה״.[68]

פוסק הרמב״ם: ״ואומרין לזה המקטיר הזהר שלא תתחיל מלפניך שלא תכוה״.[69]

פיקוח על השירות הציבורי אומר המדרש: ״אמר לו הקב״ה למלך... תן דעתך על כל משרתיך שלא ירעו לבריות״.[70]

פוסק מהרשד״ם: ״... שעל בית דין שהם אביהם של יתומים מוטל להשגיח הדרך היותר טוב וישר ליתומים, ולא שיאמר הקולר תלוי על האפוטרופוס או על הנפטר שמנהו לאפוטרופוס״.[71]

בפוזנא החליטו הכשרים: ״אנשים רבים התלוננו שמוכסנים לוקחים יותר מן הכתוב בכתב המודעה... באם לקחו יותר, עד היום מחוייב הקהל לתקן המעוות ולהסיר המכשלה זאת תחת ידיהם ועל כל פנים שלא יקרה מהיום והלאה״.[72]

כותב המסילת ישרים: ״שהאדם יחיד ויושב בתום עמו מובלע בין האנשים אינו נתפס אלא על עצמו, כיון שנתעלה לרבנות ושררה כבר הוא נתפס על כל מי שתחת ידו וממשלתו, כי עליו להשקיף על כלם ולרעות אותם דיעה והשכל ולהישיר מעשיהם״.[73]

---

[64] פנקס קהל וירונה ג ק, החלטה משנת שס״ה. וראה שו״ת אבני צדק יו״ד א על שוחט שחלה: ״... שלא ישחוט עוד והקהל יפייסו אותו בממון לתמכו ולסעדו״. וראה פנקס הכשרים החלטה תמד משנת ת״ג לפ״ק.

[65] פנקס קהילת רומא החלטה 430 משנת ת״א לפ״ק.

[66] ספר חסידים (מרג.) תתרעד. וראה סעיף שה.

[67] פנקס קהל וירונה ג החלטה ס משנת שס״ג לפ״ק. פרט – החלטה.

[68] רלב״ג שמואל ב כד כה. וראה רמב״ם כלי המקדש ז יד, שאחד הממונים בבית המקדש היה רופא המטפל בכהנים חולים. וראה משיב מלחמה שער א עמ׳ לב.

[69] רמב״ם תמידין ומוספין ג ח. וראה רש״י בבלי מנחות כט א ד״ה חגור כמין פסיקיא.

[70] מדרש הגדול הקדמה לשמות כא. וראה ראב״ע תהלים קמח י ד״ה שרים וכל שופטי ארץ.

[71] שו״ת מהרשד״ם חו״מ שג.

[72] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קפה החלטה משנת שצ״ב לפ״ק. וראה שם שסב החלטה משנת ת׳ הנוגעת לתלונה על התנהגות השמשים. וראה שם תכד החלטה משנת ת״ב לפ״ק על מוכסים.

[73] מסילת ישרים כב. וראה ירושלמי מעשר שני ה ה: ״והיה ספיקן בידן למחות ולא מיחה״. וראה מפרשים שם שהכונה ליוחנן כהן גדול שלא מיחה באלעזר בן פחורה ויהודה בן פתורה שהיו ממונים ונטלו מעשר בזרוע.

כיבוד עצמאות השירות הציבורי פוסק החוות יאיר: "השתדלן בר דעת ויש בידו להתנות ולעשות מה שירצה".[74] פוסק הרב זוננפלד: "מי שיש לו תביעת ממון על הגבאי פשיטא שיכול לתבעו לב"ד, אבל במקום שאין לו תביעת ממון אין להב"ד כלל להזדקק כי הגבאים בעצמם נקראים ב"ד במה שאינם נוגעים".[75]

במעהרין החליטו: "אין האלופים ראשי מדינה ומבוררים כולם יחד יכולים ורשאים לפחות לשום קהלה מסכום וגולגולת, אפילו אין כח בידם לעשות הנחה בשום אופן כלל, אך ורק כאשר יעריכו השמאים כן יקום וכן יהי', הן הסכום הן הגולגולת".[76] בליטא החליטו: "חתיכא דאיסורא להקהל להכניס ראשם בעסקי דיני ממונות, ובחרם על כל פרנס החודש ומכל שכן על הדיינים ועל השמשים שלא לציית הקהל בזה הדבר".[77]

בפוזנא החליטו: "קהל יצ"ו כבר מושבעים ועומדים מקדם קדמתא שלא להשתרר ולצוות על שום התמנות שבעולם ומכל שכן על מנוי גדול כזה, הלא המה האלופים גבאי צדקה יצ"ו, אשר על כן הרשות נתונה להם להתחלק הקצבה לאשר ישר בעיניהם ולפי ראות עיניהם הם... ואין רשות לקהל ועדה יצ"ו למחות עליהם בשום אופן כלל וכלל".[78]

שמירה על כבוד עובדי השירות הציבורי[79]

הפרדת רשויות[80] ועד ארבע ארצות החליט: "ואף זה קיפוח לא קטן לועד, כאשר שני תפקידים מתנגדים זה לזה כמו נאמנות ופרנסות נשארים בידי איש אחד, כי שום איש אינו יכול להיות כאחד גם אדון וגם משרת".[81] בונציה תקנו: "לא יוכל שום סלאריאדו שיהיה לבאלוטאר, הגם שיהיה מאנשי הועד שלנו, בשום דבר שבעולם".[82] בברלין תקנו: "... עלתה ההסכמה שכל מי שהוא גבאי בחה"ק גמילות חסדים או בקור חולים או הכנסת כלה או נר תמיד או על שום צדקה... יהיה פסול מלהתמנות לפרנס או טובי או עיקר... כדי שלא תהיינה לאיש אחד שתי התמנויות כאחת בקהלתנו".[83] בפאדוואה החליטו: "אנו מתקנים ומסדרים שמהיום והלאה כל מי שיהא רואה חשבונות מהק"ק לא יוכל להיות פרנס ולא גבאי משך כל זמן שהוא רואה חשבון".[84]

---

[74] שו"ת חוות יאיר קנד. שתדלן בתקופתו היה נציג הקהל לכל משא ומתן עם השלטונות. וראה שו"ת הרשב"א ב קמז: "... ואף על פי שאז"ל, שאין אפוטרופין רשאין למכור ברחוק ולגאול בקרוב ולמכור ברעה ולגאול ביפה; הרי אמרו: שאם נטלו רשות מב"ד, רשאין. ולפיכך אנו נותנין רשות מעכשו לאפוטרופין הנזכרים בכח מעשה ב"ד זה: למכור ולהחליף ולעשות מכל הקרקעות הנזכר של היתומים הנזכרים, כל מה שיראה בעיניהם שיהא בו תקון ותועלת ליתומים הנזכרים, ואין מי ימחה בידם".

[75] שו"ת שלמת חיים תשצב.

[76] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק לח. וראה שם שם צז.

[77] פנקס מדינת ליטא ועד ת"פ לפ"ק תתקכה.

[78] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שכ החלטה משנת שצ"ח לפ"ק. בפוזנא הגופים שכונו קהל ועדה היו גופים שלטוניים.

[79] ראה סעיף רו.

[80] ראה סעיף קנב.

[81] פנקס ועד ארבע ארצות תרמב, החלטת הועד שנפגש בירוסלב בשנת תצ"ט לפ"ק.

[82] פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה ד משנת ת"ד לפ"ק; סלאריאדו =מקבל שכר. באלוטאר = פרנס נבחר.

[83] פנקס קהילת ברלין החלטה משנת תק"י לפ"ק.

[84] פנקס ועד ק"ק פאדוואה א לו החלטה משנת תקל"א.

עידוד שיתוף פעולה בין הפרנסים ובין עובדי שירות הציבור[85]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות למעמד השירות הציבורי.[86]

*

המומחים למדעי המדינה תמימי דעים ששירות ציבורי איכותי ויעיל חיוני להתפתחותה של כל מדינה,[87] ועל כן יש לטפחו ולדאוג באופן שוטף לפעולתו התקינה.[88]

כיום כלולים בתחומי אחריותו של השלטון שירותים ציבוריים רבים שבעבר טופלו על ידי יחידים או ארגונים ציבוריים וחברתיים.[89] משום כך, גדל מאד מספר עובדי השירות והתרחבו האמצעים העומדים לרשותם,[90] ובמקביל הוטל על רשויות השלטון להבטיח עוד ביתר שאת, שהשירות הציבורי יפעל באופן איכותי ויעיל ושעובדיו לא ינצלו לרעה את הסמכויות שבידם.

כותב פרופ' אייזנשטדט, מומחה לסוציולוגיה פוליטית: "במונח המדינה המודרנית מתכוונים אנו לאותו טיפוס של מדינה, שהתחיל מתפתח המאה הט"ו במערב אירופה... סימני ההכר העיקריים של מדינה זו מבחינה סוציולוגית הם: ... ד. הפרדה ניכרת, מבחינת ניהול עניני המדינה, בין הקבוצה הפוליטית השלטת, המכוונת את המנגנון ומפקחת עליו, ובין מנגנון הביצוע האדמינסטרטיבי... ה. ניהול עניני המדינה השופטים על ידי מנגנונים אדמיניסטרטיביים-ביורוקרטיים...".[91]

חוקת פולין עומדת בהקדמה על הצורך החיוני שהגופים הציבוריים יפעלו בחריצות וביעילות.[92] חוקת איטליה קובעת שעל הגופים הציבוריים לפעול בצורה ראויה והגונה.[93] חוקת פורטוגל מונה את הפיקוח על יעילות השירות הציבורי כאחת מחובות המדינה.[94] במדינות אחדות קובעת החוקה את החובה להקים נציבות לשירות הציבורי אשר תפקח על יעילותו, הגינותו וכד'.[95]

---

85 ראה חידו"א סוף קידושין ד"ה טוב שברופאים. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עא: "אבל אף שיהיו בין המנהל הפרינציפאל ובין המורים ת"ח ויראי השי"ת יש עוד חוב עליהם שיהיו בשלום ושלוה ביניהם ויתנהגו כבוד זה בזה ולדון על כל דבר ודבר ביחד כי אם אין שלום אין כלום".

86 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 67: "ארגון פקידות השרות האזרחי... יקבע בחוק". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

87 ראה EB (2008), public administration, Principles of public administration, Public policy approach.

88 ראה EB (2008), public administration, Principles of public administration, The classical definition

89 ראה סעיף קנ על המגמה בישראל לצמצם את משימות השלטון.

90 EB (2008), public administration, Principles of public administration, Recent interpretations, Public policy approach.

91 פרופ' אייזנשטדט, "תכונות יסוד של המדינה המודרנית", מדינה וחברה א עמ' 87. על שאר סימני ההכר ראה סעיף צג הערה 70.

92 ראה ICL חוקת פולין בהקדמה.

93 ראה ICL חוקת איטליה 97 (1).

94 ראה ICL חוקת פורטוגל 81 (c.

95 ראה ICL חוקת דרום אפריקה 196; שם חוקת סינגפור 110 (1).

קמד. מבנה השירות הציבורי

מבנה היררכי ברור כותב העקידת יצחק: "כי אי אפשר לקיום שום אחת מהנה אם לא בשישמרו כלן סדר המשמרות ושמירת יחסם אצל הראש".[1]

כותב המבי"ט: " 'שום תשים עליך מלך' - מלך ולא שנים, וממנו אנו לומדים לשאר השררות".[2]

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "וממנים כהן גדול הוא ראש לכל הכהנים... ממנין כהן אחד יהיה לכהן גדול כמו המשנה למלך והוא הנקרא סגן... וכל הכהנים מתחת יד הסגן. ועוד ממנים קתיקולין להיות לסגן כמו הסגן לכהן גדול, ואין פוחתים משנים, וממנים אמרכלין אין פחות מז'... וממנים גזברים תחת יד האמרכולין".[3]

פוסק הרמב"ם: "משה רבינו חלק הכהנים לח' משמרות... ובימי שמואל חלקם הוא ודוד המלך לארבעה ועשרים משמר, ועל כל משמר ומשמר ראש אחד ממונה... כל ראש משמר ומשמר מחלק משמרו לבתי אבות... ולכל בית אב ואב ראש אחד ממונה עליו".[4] כותב הרב יוחנן אלימאן על שלמה המלך: "כי ימצא סדר גדול במעשיו כפי הכתוב בספר כי סדר בכהניו שני כהנים אחד כהן גדול ואחד סגן כהונה ובסופריו שני סופרים גדולים ובמזכיריו ראש אחד הוא המזכיר ובצבאיו השר היה לכל ראש ובשריו שר אחד לכלם וברעיו רע אחד למלך והוא המיוחד, ואיש אחד על הבית מופקד ואחד ממונה על המס...".[5]

אין סמכות לפרנס לתת הוראות לעובד הכפוף לפרנס אחר. בפוזנא תקנו: "כל שמש מחוייב לציית למי שיש לו איזה התמנות פה קהלתינו... ושום פרנס ומנהיג אין יכול למחות על זה".[6]

חלוקת תפקידים ברורה פוסק הרמב"ם: "וכן ממנים לעולם על כל דבר מט"ו דברים אלו ממונה אחד ואלו הן: (א) על הזמנים, (ב) על נעילת שערים, (ג) על השומרים...".[7]

אומר המדרש: "... משל למה הדבר דומה למלך שהיו לו אפוטרופין הרבה, זה ממונה על חפץ זה ואחד ממונה על כולן".[8] הרמב"ם כותב: "אם לא יתיחד כל אדם בעבודה מוגדרת יבוא לידי רשלנות ורפיון בכל".[9]

זו דרך הבורא. כותב הבן איש חי: "... הנה השמות והמלאכים כל אחד ממונה על דבר אחר זה על הפרנסה וזה על ההצלחה וזה על הדין".[10]

זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "ויאמר יוסף אל פרעה... יעשה פרעה ויפקד פקידים על הארץ...", ומבאר המלבי"ם: "שהוא ימנה פקידים רבים תחתיו שיהיה ביניהם חלוק

---

[1] עקידת יצחק השער התשעים וחמשה.

[2] שו"ת מבי"ט ג ר.

[3] רמב"ם כלי המקדש ד יב – יח. וראה ירמיהו כ א ורד"ק שם.: "וישמע פשחור בן אמר הכהן והוא פקיד נגיד בבית ה'...", ומפרש הרד"ק: " 'פקיד נגיד' - הפקיד הגדול שהוא נגיד על כלם ותרגם יונתן ממנא סגן כהניא".

[4] רמב"ם כלי המקדש ד ג – יא.

[5] ספר החשק דף יח ב. וראה העמק דבר במדבר כז יז.

[6] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה קמו משנת ש"צ לפ"ק. כיו"ב שם א' תפח.

[7] רמב"ם כלי המקדש ז א.

[8] ילקוט שמעוני בהעלותך תשלט. וראה מו"נ א עב.

[9] מו"נ ג מה. וראה עקידת יצחק השער החמש ותשעים.

[10] שו"ת תורה לשמה תנב.

ההתעסקות, שכל אחד יעסוק בדבר פרטי...".[11] כותב הרב יוחנן אלימאן: "... היו כולם לבושי בגדים מורים לכל אחד ואחד מה מלאכתו. והיה מצוייר על בגד כל אחד פעולתו ומעשהו... וכשהיו נקראים היו יודעים כל אשר חפץ בם המלך... וכן היו כל עבדי המלך שלמה עושים מעשיהם בטבעם ועצמותם המסודר להם מאת מלכם...".[12]

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "חמשה עשר ממונין היו במקדש וכן ממנים לעולם כל דבר מט"ו דברים אלו ממונה אחד ואלו הן...".[13]

בפוזנא החליטו: "ראינו רבה המכשילה הנעשה בהוצאות הקהילה על ידי הגובה ועל ידי הגובה ברדאן אשר זה הוציא וזה הוציא ולא ידע זה מזה כל השנה ובא מזה כמה מכשולים, על כן עשינו תיקון שמהיום והלאה יבא כל המעות הכנסות הקהילה ליד אחד...".[14]

איסור על חריגה מסמכות זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "... כשם שהלוים מוזהרין שלא לעבוד עבודת הכהנים, כך הכהנים מוזהרין שלא לעבוד עבודת הלוים... וכן הלוים עצמם מוזהרים שלא יעשה אחד מלאכת חבירו, שלא יסייע המשורר לשוער ולא השוער למשורר...".[15] החינוך מחדש: "ומן הדומה כי הכהן שסייע במלאכת חבירו הכהן גם כן במיתה".[16]

כותב ספר החינוך: "מצוה תקט... שיהיו הכהנים והלוים עובדים במקדש למשמרות, כלומר לכתות ידועות, ולא תהיה יד הכל מתעסקת יחד בעבודה".[17]

בפוזנא החליטו: "כל אלו שנתמנו על כל המנויים... רק על משמרתם יעמדו לפי שעה שלא להשיג גבול רעהו, על זה נתמנו ולא על ענין אחר".[18]

אין תוקף מחייב לפעולות של עובד השירות הציבורי שנעשו שלא בסמכות, אפילו אם הדבר נעשה בתום לב.[19]

הממונים אחראים לכפופים להם כותב רש"י: "... ללמדך שכל סרחון הדור תלוי בגדולים שיש כח בידם למחות".[20] כותב המהרש"א: "וכל ראש וראש באומנות צריך להשגיח על אנשי כתתו להדריכם דרך ישרה ולהוכיחם לשם שמים...".[21]

---

[11] מלבי"ם בראשית מא לג – לד. וראה אור חדש אסתר ה א עמ' קנט; אסתר הצליחה להכנס לאחשורוש משום שהיו שבעה שומרים וכל אחד הטיל על חברו את האחריות לשמירה.

[12] ס' ביאור חכמת שלמה המלך ע"ד החקירה, הו"ד בספר אחותן הקטנה של החכמות עמ' 174.

[13] רמב"ם כלי המקדש ז א. וראה קרית ספר שמשמיט הלכה זו ומכאן שלדעתו היא מדרבנן.

[14] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רמז החלטה משנת תל"ג לפ"ק. היו בפוזנא שני גובי מסים - האחד למסים הישירים והשני לבארדן, שהיה מעין מע"מ. החלטה דומה ראה שם א' תמא משנת תמ"א לפ"ק.

[15] רמב"ם כלי המקדש ג י. וראה שם הלכה יא ובספר החינוך שלא. וראה שו"ת מהרש"ך ג נג.

[16] ספר החינוך שפט.

[17] ספר החינוך תקט.

[18] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רז החלטה משנת שצ"ב לפ"ק. וראה שם צט החלטה משנת שפ"ט לפ"ק.

[19] ראה לדוגמא שו"ע אבהע"ז קד ו; שו"ע חו"מ קט ו. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מה. על הבטוי לתקוני שדרתיך וכו' ראה בבלי כתובות פה א ובמקבילות. וראה פנקס הקהילה היהודית הפורטוגיזית בתוניס סימן עג משנת תרכ"ב עמ' 182.

[20] רש"י במדבר לא יד. וראה משך חכמה במדבר לא מט.

[21] חידו"א בבלי בבא בתרא צא ב ד"ה והמתנשא לכל לראש. וראה מדרש שכל טוב על בראשית מ א ששר המשקים ושר האופים לא חטאו באופן אישי והם נענשו על חטא הכפופים להם. וראה העמק דבר בראשית

פוסק ערוך השלחן בהלכות כלי המקדש: "והממונה הוא הראש לאותו עניין ועליו להשגיח שיצא הדבר מתוקן ועליו לתת דין וחשבון מזה, ועל האנשים שתחת ידו; הרי הוא המושל עליהם, ובידו להורידן או לייסרן אם ימצא בהם מגרעות או רפיון במלאכתם".[22]

*

השירות הציבורי במתכונתו כיום החל להתפתח כבר לפני כשלש מאות שנה.[23]

הסוציולוג, פרופ' שפירא כותב: "הנחת היסוד של ובר היא, שהארגון הביורוקרטי הוא הארגון הרציונלי היעיל ביותר, המוכר לנו, להשגת מטרה כלשהי. לארגון זה התכונות הבאות: ... ב. הגדרת הסמכויות של כל נושא-תפקיד, והמבנה ההיררכי של חלוקת סמכויות זו בין נושאי התפקידים נקבעים על ידי תקנות וכללים כתובים ומדויקים. בצורה זו נדע מראש כיצד יפעל כל נושא תפקיד ומהן סמכויותיו לפעול בכל מצב שהוא".[24]

בכמה מדינות קובעת החוקה את עקרונות השירות הציבורי.[25] חוקה אחת קובעת כי יש לארגן את הפקידות הציבורית באופן שתמנע בירוקרטיה.[26]

חוקות אחדות קובעות את חלוקת סמכויות הענישה בין השירות הציבורי ובין בתי המשפט.[27] ביפן קובעת החוקה כי החלטה שיפוטית סופית מתקבלת רק על ידי בית משפט.[28]

חוקת אוסטריה קובעת שרשות ציבורית רשאית לתקן תקנות במסגרת סמכויותיה.[29] בדרום אפריקה קובעת החוקה שעל רשויות המדינה לפעול בשיתוף פעולה מתוך אמון הדדי ובתום לב.[30]

שם. וראה חידו"א בבלי סנהדרין צו א ד"ה ואמר קריינא דאגרתא וכו': "הסופר הגדול הקורא כל הכתבים מפי כל שאר הסופרים אם נכתבו כהוגן ומגיה ומתקן אותם כראוי".

22 ערוך השלחן העתיד הלכות כלי המקדש כז א.

23 ראה EB (2008), public administration, Principles of public administration, The classical definition.

24 יסודות הסוציולוגיה עמ' 115.

25 ראה ICL חוקת ספרד 103 (1), שעקרונות עקרונות פעולות השירות הציבורי הן: משרת את טובת הכלל ללא פניות, פועל על פי עקרונות של יעילות, היראַרכיה, ביזור (decentralization) ופיזור (deconcentration) סמכויות, פועל מתוך תיאום, וכל זה בהתאמה לחוק. וראה שם חוקת פורטוגל 267.

26 ראה ICL חוקת פורטוגל 267 (1) ושם ס"ק (2).

27 ראה ICL חוקת ספרד 25 (3) שאין סמכות לפקידים לשלול את חירותו של האזרח. על סמכות הפקידות בחלק מן המדינות לדון ולהעניש ראה EB (2008), court, Functions of courts, Review of administrative decisions. וראה סעיף שכו הערה 45.

28 ראה ICL חוקת יפן 76 (2).

29 ראה ICL חוקת אוסטריה 18 (2).

30 ראה ICL חוקת דרום אפריקה 41 (1) (h).

קמה. מחויבות לפרנסים, לממונים ולמשימות

נאמנות לפרנסים[1] פסוק מפורש בתורה: "ויעש יהושע כאשר אמר לו משה להלחם בעמלק...", ומבארת המכילתא: "מה שנתפקד, לא עבר על גזירת משה ואהרן".[2]

פוסק הרמב"ם: "... שוטרים אלו בעלי מקל ורצועה... הם עומדים לפני הדיינין... וכל מעשיהם על פי הדיינים".[3]

בוירונה החליטו: "... שכמ"ר גומפריכט יהיה שמש הק"ק יצ"ו... ובנוסף על זה יחויב להיות סר למשמעת רב ופרנסים ומבלי להמרות את פי שום אחד מהם למקטנה עד גדולה".[4] בברלין החליטו: "השמש אינו רשאי להכריז שום כרוז בבית הכנסת בלתי ידיעת פרנס הַחֹדֶשׁ...".[5]

כפיפות לממונים פוסק הרשב"א: "גם מה ששאלת אם לאחר שציוו לו המבוררי' שלא למכור יין ליתר משבעה פשיטי'. ואמר לו הברור האחד שימכור לשבע ומחצה שכן הסכימו הוא וחברו השני עמד זה ומכר על פי הברור האחד על פי עדותו... אין זה מצילו מעונש הקנס. כי הואיל שנצטוה מפי שניהם שלא למכור ליותר משבעה...".[6]

פוסק המנחת יצחק: "כל מורה נכנס למשמרתו אדעתא דהכי, לציית להמנהל, בעניני חינוך, ואף אם לא התנה בפירוש סתמא כפירושו... דאם לא כן בטל כח השלטון, ויוכל לבא לידי הפקרות בכל המוסד...".[7]

---

[1] על עובדי הציבור להיות נאמנים לה', נאמנים לפרנסים ולממונים עליהם ונאמנים לציבור. ראה בבלי ברכות נה א: " 'ראו קרא ה' בשם בצלאל'. אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: משה, הגון עליך בצלאל? אמר לו: רבונו של עולם, אם לפניך הגון - לפני לא כל שכן? אמר לו: אף על פי כן, לך אמור להם. הלך ואמר להם לישראל: הגון עליכם בצלאל? אמרו לו: אם לפני הקדוש ברוך הוא ולפניך הוא הגון - לפנינו לא כל שכן". וראה פירוש הרש"ר הירש במדבר ח יא ד"ה והניף אהרן וגו': "הרי כאן שלוש תנופות... בשלוש הקדשות מתחנכים הלויים לעבודתם... נמצאת אומר: בשם ה', בשם האומה ובשם אהרן תופסים הלויים את מעמדם וממלאים את תפקידם". סעיף זה עוסק במחויבות לפרנסים וכו', הסעיף הבא עוסק בכפיפות לה' ולתורה וסעיף קמז עוסק בנאמנות לציבור.

[2] מכילתא על שמות יז י. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מז יד.

[3] רמב"ם סנהדרין א א. וראה רמב"ם סנהדרין טז ח - יא. וראה סעיף שכג.

[4] פנקס קהל וירונה ב תעז החלטה משנת שמ"ז. וראה שו"ת דברי חיים ב ליקוטים והשמטות לח, ששוחטים חסידים חייבים בכל עניני השחיטה לסור אך ורק למרותו של מרא דאתרא ולא למרותו של האדמו"ר.

[5] פנקס קהילת ברלין 74 יג החלטה משנת תצ"ו לפ"ק.

[6] שו"ת הרשב"א א תקצב.

[7] שו"ת מנחת יצחק ד עה. וראה שו"ת ציץ אליעזר כ נב א: "רופא [וכיוצא בזה] המכתיב למזכירו תוצאות מחלת חולה כדי להמציאו לרופא המשפחה ונודע זאת ע"י כ למזכיר, האם אין בזה משום לשון הרע?... מכיון שאחרת לא יוכל הרופא למלא תפקידו כראוי, ומוכרח לעזרת מזכיר... אם כן נחשב הכל גוף אורגאני רצוף אחד... ומעלין איפוא זאת כאילו הרופא משמיע לעצמו ומכתיב לעצמו ביד ארוכה התוצאות כדי להמציאן לרופא...". החשוקי חמד סנהדרין עמ' קעה חולק: "ראה לייעץ למנהל המחלקה, שהוא יכתיב את המכתב למזכירה בלי שמות הרופאים, ואחר כך ימלא בכל מכתב את שם הרופא שעליו מוסב המכתב, ובדרך זו לא תדע המזכירה על מי מדובר... והצעתי את הדברים לפני מו"ח מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א והסכים לדברי, והוסיף ואמר שבמקרה שהעצה לא תועיל, וכגון שבכל זאת תבין המזכירה במי מדובר, חייב המנהל לקחת חופש מעבודתו כרופא בבית החולים, ולכתוב אישית את הדו"ח. וכשם שלפעמים הוא משתחרר למטרות חשובות אחרות, כך גם להמנע מרכילות... ויש לחוס על כבוד הזולת ולא לחשוף קלונו לפני אדם שלא צריך לדעת רע על זולתו". וראה דעת קדושים יו"ד נדוי וחרם שלד אות ה, שחדר"ג אינו אוסר על הבעל להראות מכתביו לאשתו.

לשם שמים[8] פסוק מפורש בתורה: "ולא תונו איש את עמיתו", ומבאר רש"י: "לא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ".[9] כותב הרע"ב: "כל העוסקים עם הציבור להכריח ולכוף את הציבור לדבר מצוה לצדקה או לפדיון שבויים יהיו עוסקים עמהם לשם שמים".[10]

- איסור שוחד כותב המאירי: "וגם הזהירו דרך כלל להזהר ביועציו שיהיו נאמני רוח יועצי יושר, ולא יפתם שוחד ומחיר להטות משפט ולסלף דרך סלולה".[11] כותב האברבנאל: "ולשוטרים הזהיר באמרו: 'לא תטה משפט לא תשא (צ"ל תכיר) פנים ולא תקח שוחד'. רוצה לומר, שהשוטר לא יטה משפט השופט אם לישא פנים לאחד מבעלי הדינים או בעבור שוחד שיתנו לו".[12] פוסק ערוך השלחן: "... ולאו דווקא דיין אסור בקבלת שוחד אלא אפילו כל הממונים וכל העוסקים בצרכי ציבור... אסורים להטות הענין בשביל אהבה או שנאה וכל שכן על ידי לקיחת שוחד ולאו דווקא שוחד ממון אסור אלא אפילו שוחד דברים...".[13]

  ועד הקהלות הראשיות בליטא החליט: "... ויצא לנו בגזירה וחק לשלוח שלוחים... ילכו משוט הארץ ומתהלך בה לארכה ולרחבה... לעשות בכל מקום סדר גביות גלגולת וסדר גביות פאווראטני... אמנם אזהרה יתירה להשלוחים הנ"ל שלא יקבלו שום מתנה משום אדם לא מזומנים ולא שום דבר".[14]

- ללא פניות אישיות בפוזנא החליטו: "כל מי שיש לו איזה צד נגיעה בהמכס אל יתעסק בעסק סחורה רק בעסק המכס".[15] כעבור כשבעים שנה החליטו שם: "וכל פרנס הַחֹדֶשׁ בחדשו מחוייב לעזור בכל תוקף להגובה בעניין גביית סכומות ויאמר לאביו לא ראיתיו ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע כי תורה אחת ומשפט אחד אין נקי".[16]
- ללא מורא[17]

---

[8] ראה סעיף מז.

[9] רש"י ויקרא כה יז. המשיא עצה שאינה הוגנת עובר גם על לפני עור, ראה רוצח ושמירת הנפש יב יד.

[10] רע"ב משנה אבות ב ב. וראה ספר חסידים (מרג.) תתקעג: "הזהר מלחזור... אחר מלמד או אחר מוהל בשביל אהבת בני אדם". וראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עג ה.

[11] פירוש המאירי משלי כה ג. וראה בבלי שבת נו א והמאירי שם. וראה רש"י דניאל יא כה ד"ה כי יחשבו עליו מחשבות: "ויתנכלו עליו להפילו על ידי שוחד שישחידו את שריו לבגוד בו כמו שהוא מסיים ואומר ואוכלי פת בגו ישברוהו". וראה מצודת דוד שם. וראה שו"ת הרא"ש ו י: "כמו שצריכים בגלות החל הזה לשחד החורים והסגנים בכל עיר ועיר".

[12] אברבנאל דברים טז יח. וראה הכתב והקבלה דברים ט טו.

[13] ערוך השלחן חו"מ ט א. וראה פלפולא חריפתא על הרא"ש סנהדרין פרק ג סימן יז אות ש. אין תוקף להחלטה שהתקבלה לאחר קבלת שוחד, ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מה. על נסיון לשחד את הממונה על המשקולות בשוק (אגרינומון) ראה במדבר רבה כ יח. על שוחד שניתן על ידי נציגי מדינות זרות ראה השירות הדיפלומטי במקרא ובתעודות מן המזרח הקדום עמ' 205.

עובדי הציבור דומים לבית דין במובנים נוספים. הירושלמי פאה ח ו: "אין מעמידים שני אחים פרנסים". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קפג: "שמאים אינם רשאים גם כן להיות שני שותפים ביחד...".

[14] פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ז לפ"ק קכה. פאווראטני הוא מס מיוחד שהוטל על יהודי ליטא.

[15] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רמד החלטה משנת שצ"ד לפ"ק. וראה שם תכג, תנט, תצח.

[16] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתטז החלטה משנת תס"ג לפ"ק. וראה שם א' שנז.

[17] ראה סעיף שלט. מסתבר שכשם שדין עובדי שירות הציבור כדין דיינים לגבי שוחד כך דינם לגבי לא תגורו.

כפי שכלם[18] פוסק החוות יאיר: "מי ששולח שתדלן דעתו שיעשה כפי שכלו".[19]

ברומא החליטו: "... ונתנו כח ושולטנות למעלת הממונים יצ"ו להעריך על אלו אשר מאנו להקשיב כפי ראות עין שכלם וכפי כח הניתן להם בתורת הערכין...".[20] בפוזנא החליטו: "... וגם השמאים... מחויבים לעשות סכום לכל איש ואיש באמת וביושר לפי ראות עיניהם".[21]

"והייתם נקיים" פוסק הרמב"ם בהלכות שקלים: "כשיכנס התורם לתרום לא יכנס בבגד שאפשר להחבות בו כסף ולא במנעל ולא בסנדל ולא בתפילה ולא בקמיע שמא יחשדו אותו העם ויאמרו החביא ממעות הלשכה תחתיו כשתרמה".[22] אומרת הגמרא במסכת יומא: "בית גרמו היו בקיאין במעשה לחם הפנים... מעולם לא נמצאת פת נקיה ביד בניהם, שלא יאמרו ממעשה לחם הפנים הן אוכלים".[23]

כותב ספר חסידים: "גבאי צדקה לא יטריח עני במלאכתו חנם... שלא יחשדוהו הקהל לאמר הוא מחלק לזה יותר ממה שמחלק לאחרים משום שיעסוק במלאכתו".[24] פוסק השו"ע: "גבאי צדקה אינם רשאים לפרוש זה מזה בשוק, אלא כדי שיהא זה פורש לשער וזה פורש לחנות, וגובים. מצא הגבאי מעות בשוק, לא יתנם לתוך כיסו, אלא לתוך ארנקי של צדקה, וכשיגיע לביתו יטלם. היה הגבאי נושה בחברו מנה ופרעו בשוק, לא יתנם לתוך כיסו, אלא לתוך ארנקי של צדקה, וכשיגיע לביתו יטלם. ולא ימנה מעות הקופה שנים שנים אלא אחד, מפני החשד, שנאמר: 'והייתם נקיים מה' ומישראל' ".[25]

זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "ויהיה ביום השמיני קרא משה לאהרן ולבניו ולזקני ישראל", ומבאר רש"י: "להשמיעם שעל פי הדבור אהרן נכנס ומשמש בכהונה גדולה ולא יאמרו מאליו נכנס".[26]

ועד הקהילה האיטלקית בונציה החליט: "לפייס רצון הקהל שידעו איך ובמה הולכים מעות ההקדש, יובן שלא יוכל שום גבאי לתת מעות לשום קבוץ אם לא יחתימהו תחילה הסופר מבית הכנסת שלנו".[27] בפוזנא קבעו: "... מקרא מלא דבר הכתוב: 'והייתם נקיים מה' ומישראל', וכדי להרחיק לזות שפתיים ועקשות פה... מחוייבים השמאים לישב על מכון שבתם... כי אינם רשאים לטייל ולהלוך ברחובות ובשווקים, ועל אחת כמה וכמה שאינם רשאים להפסיק באמצע עשיית הסכום...".[28]

---

18 ראה סעיף מח.

19 שו"ת חוות יאיר רו.

20 פנקס קהילת רומא החלטה 417 משנת ת לפ"ק.

21 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תמח החלטה משנת תמ"ב לפ"ק. וראה סדר ההערכה מנטובה תנ"ה לפ"ק טז.

22 רמב"ם שקלים ב י.

23 בבלי יומא לח א. וראה שם כיוצא בזה על בית אבטינס שעסקו בקטורת.

24 ספר חסידים (מרג.) מד.

25 שו"ע יו"ד רנז א. וראה שו"ע יו"ד רנז ב. וראה רלב"ג מלכים ב התועלת הלד' בסוף פרק יב.

26 רש"י ויקרא ט א.

27 פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה צב משנת תי"ז לפ"ק.

28 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקלה החלטה משנת תמ"ו לפ"ק.

מסירות למלוי המשימות אומרים חכמים: "אין לך חביב לפני הקב"ה כשליח שמשתלח לעשות מצוה ונותן נפשו כדי שיצלח בשליחותו".[29] כותב הפלא יועץ: "וכל המושכרים למלאכת שמים... צריכים זריזות יתירה להתנהג בנאמנות גמורה ושלא למעול בשליחותם אפילו דקה מן הדקה".[30]

זו מדת התורה. אומר המדרש: " 'וימסרו מאלפי ישראל' מגיד הכתוב שהיו בני אדם צדיקים וכשרים ומסרו נפשם על הדבר".[31]

במעהרין החליטו: "השתדלן מדינה מחויב לעשות בכל מאמצי כחו בכל האפשרות כל ענייני השתדלות, הן לרבים והן ליחיד".[32] בפוזנא החליטו: "ובענין גביית המכס... מחויבים הקהל למנות גובים... שיעמדו על המשמר בכל אופן המועיל ולא להתעצל ולהתרשל כלל וכלל".[33]

בברלין החליטו: "השמש... וכל ב"ב הצריכים לו בשליחותו מחויב הוא לעשות דבר בשלמות בלי שום פני' לא משום אהבה וקרבות, או שנאה ורחקות רק תמיד מחויב השמש להיות זריז ונשכר בכל עסקיו ולא יתעצל בשום אופן...".[34] באיזמיר תקנו: "אם יטעון איזה מהמעריכים, שאינו רוצה לימצא בעריכת איזה נערך, מחמת שהיה שותפו לשעבר ונשבע לו שלא יגלה סד הממון שיש לו, אינו יכול ליפטר, אלא מחוייב להודיע למעריכים כל מה שיודע ממנו".[35] בקהילות רבות נתקבלו תקנות שלפיהן אין רשות לאיש להתפשר עם חייבי המס.[36]

זריזות אומר החכם מכל אדם: "חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב...".[37] כותב אורחות צדיקים: "ראה איך משרתי המלכים והשרים זריזים הם בשליחותם ובעבודתם".[38]

בפוזנא החליטו: "השמאים מחויבים לישבע לגמור הסכום צעטיל תוך שני שבועות ולא יותר אפילו יום אחד".[39]

יזמה ויעוץ על עובד השירות הציבורי להפעיל חשיבה עצמאית וכאשר לדעתו מן הראוי לערוך תיקונים או שינויים עליו להפנות את תשומת לב הממונים לכך. הגמרא אומרת: "אמר לו הקב"ה למשה: לך אמור לו לבצלאל עשה לי משכן ארון וכלים. הלך משה והפך, ואמר לו: עשה ארון וכלים ומשכן. אמר לו: משה רבינו, מנהגו של עולם אדם בונה בית ואחר כך מכניס לתוכו כלים ואתה אומר עשה לי ארון וכלים ומשכן! כלים שאני עושה

---

29 במדבר רבה טז א. וראה במדר"ר ח ד.

30 פלא יועץ ערך נאמנות.

31 ספרי על במדבר לא ה.

32 תקנות מדינת מעהרין ועד גידונג תע"ו לפק תקנו (ו).

33 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תכח החלטה משנת ת"ג לפ"ק.

34 פנקס קהילת ברלין 74 החלטה משנת תצ"ו לפ"ק.

35 עבודת משא ד ד. וראה המיסוי בקהילה היהודית באיזמיר במאות השבע עשרה והשמונה עשרה עמ' 118.

36 ראה סעיף קלב. וראה שו"ת מהר"י וייל לח.

37 משלי כב כט.

38 ארחות צדיקים השער החמשה עשר, שער הזריזות. וראה בבלי סנהדרין מט א, על עמשא.

39 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' צ החלטה משנת תכ"ח לפ"ק.בענין

להיכן אכניסם? שמא כך אמר לך הקב"ה עשה משכן, ארון וכלים. אמר לו: שמא בצל א-ל היית וידעת?"[40]

אחוה על עובדי שירות הציבור לסייע זה לזה.[41]

כדי להבטיח את המחויבות לפרנסים, לממונים ולמשימות יש לנקוט בצעדים הבאים

משכורות ראויות[42]

מניעת ניגוד אינטרסים[43] במעהרין תקנו: "כשיעשו לקהלה אחת סכום שאחד מן השמאים מתוכה, אזי מחוייב השמאי ההוא לצאת חוצה, והנשארים ישאו ויתנו הסכום לאותו הקהלה".[44]

בפוזנא הגדירו בתקנות מיהו קרוב,[45] ותקנו שעל שמאי להודיע בכל מקרה שהוא שם את קרוביו.[46]

בפוזנא החליטו: "האנשים שהורידו הכשרים מגדולתם אל יהיו שמאים על הכשרים ומחוייבים לסלק את עצמם אם יבא לפניהם אחד מהכשרים".[47] כיוצא בזה הוחלט ששמאי מס שנענש לא ישום את מסיו של המעניש.[48] בונציה החליטו שנישום רשאי לדרוש שמי ששונא אותו לא יערוך לו את השומה.[49]

מניעת לחצים פוסק השואל ומשיב: "מכתבו הגיעני אודות השערוריה הנעשה בקהלה אחת זה איזה שנים שנפרדו החסידים מהאשכנזים ולקחו להם שו"ב אחר והשוחט שלהם נותן מעות לקצבים כדי שישחט אצלם... והכלל שכל הקצבים ידם על העליונה על השוחטים ומבקשים שילווה להם מעות ואם לא ילכו אל השו"ב דחסידים. והנה יש כמה מכשולות בזה שהרי יש לו שותפות עם הקצב ואם יהי' טריפה יפסיד חלקו אם כן הוא נוגע

---

40 בבלי ברכות נה א. וראה אברבנאל שמואל ב כד ג, שיואב העיר לדוד על המנין. וראה שיחות לספר במדבר עמ' רלד: "יש בצבא נקודה של השפלת צלם-אלקים. שחיל יתרגל למלא פקודה!... אמנם יש בעיה נוספת, שגם חיל צריך לחשוב – אלא שאיזון זה הוא בעיה צבאית, ואני מתכבד להשאיר זאת לרמטכ"ל".

41 ראה בעל הטורים דברים כא י. וראה שיעורי תורה לרופאים צא: "... שבית חולים ששוררת בו אהבה וידידות תהיה בו סייעתא דשמיא, ובי"ח שבו אין קשרי ידידות בין הרופאים, למרות שנמצאים בו גדולי המומחים, לא תשרה בו שכינה מאחר ולא נוטלים עצה זה מזה". וראה סעיף קמג הערה 85.

42 ראה סעיף קמג.

43 ראה סעיף קנד הערה 23.

44 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק לט.

45 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ש החלטה משנת שצ"ז לפ"ק ושם הערה 142.

46 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' פב החלטה משנת תפ"ג לפ"ק. וראה שו"ת נודע ביהודה מה"ק חו"מ כא, ששמאים מבני העיר רשאים לערוך שומה גם לקרוביהם, ונימוקו עמו: "ואם רוצים לבטל המנהג ולעשות שמאין על פי דין תורה לא משכחת שמאים מבני העיר כלל כי אם יביאו שמאים ממקום אחר שלא היה להם ושלא יהיה להם שום קרובים בעיר וזה אי אפשר".

47 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקלח החלטה משנת ת"ז לפ"ק. וראה שם תי החלטה משנת ת"ב לפ"ק. וראה שם החלטה א' תפה משנת תל"ח לפ"ק, שגם קרובים של שמאים שסולקו מתפקידם לא ישומו את הכשרים.

48 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקלח החלטה משנת ת"ז לפ"ק וכן תרעג החלטה משנת תי"א לפ"ק.

49 ראה - A Separate Republic, II Libro Grande [27r] V] p. 3827.

בדבר וגם אינו שואל שאלת חכם כי הקצב לא יתרצה בזה... על כן בודאי מהראוי לגדור בזה ולהודיעם שאם עושין כן יש חשש שאוכלין נבילות וטריפות...".[50]

בפוזנא החליטו: "השמאים יהיו סגור ומסוגרת בבית הקהל יצ"ו כמו הכשרי הקהל ואל יצאו חוצה להם לפנות לביתם עד שיגמרו כל סכום צעטל לכל אנשי הקהילה יצ"ו עד גמירא".[51]

החלפת תפקידים מבאר התפארת ישראל מפני מה היו המלכים מחליפים את הממונים על גבית המס מדי שנה: "שמתחלפין כדי שלא יהי' להן הכרה עם פורעי המס".[52]

איסור על עסקים פרטיים פוסק הרמ"א: "ואין למלמד לנעור בלילה יותר מדאי, שלא יהיה עצל ביום ללמד. וכן לא יתענה, או לעצור במאכל ומשתה, או לאכול ולשתות יותר מדאי, כי כל אלו הדברים גורמים שלא יוכל ללמד היטב".[53]

בפוזנא החליטו: "אברהם שמש מחויב להפנות ולסלק את עצמו מכל התעסקות שבעולם של היחידים שבקהילה ובפרט פאקטרייא[54] וכנגד זה יתעסק בגביית הסכומות...".[55] בטיקטין תקנו: "עלה במוסכם... שהשמש ושום אדם העוסק בשירות קדישות אצל הקהל יצ"ו אינו רשאי להחזיק בביתו שום מחיו' בעולם".[56]

השבעת עובדים[57] פסוק מפורש בספר דברי הימים: "וכל השרים והגיבורים וגם כל בני המלך דויד נתנו יד תחת שלמה המלך", ומבאר הפירוש המיוחס לרש"י: "באמונה תקעו כף לשלמה לעבדו בלבב שלם".[58]

בליטא תקנו: "השמאים עצמם ישבעו תחלה שיעשו באמונה, ולא לנקום נקמת דבר להעביר דת השורה, לא מחמת שנאה ולא מחמת אהבה".[59] במעהרין תקנו: "השמאים צריכים להישבע שבועה בפני ארון הקדש בנקיטת חפץ בידם שיעשו שומא וגולגולת לשם שמים".[60]

בפוזנא החליטו: "גם ישביעו אלופי הקהל יצ"ו את השמאים שלא יניחו שום אדם לבא אצלם להמליץ בשביל שום אדם יהיה מי שיהיה".[61] כעבור כשבע עשרה שנה החליטו: "מחוייבים

---

50 שו"ת שואל ומשיב תנינא ג פה. וראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד לב, שעל הקהל למנות שוחט ויש לאסור שחיטה של מי שאינו ממונה מהקהל.

51 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רסד החלטה משנת שצ"ה לפ"ק. צעטל =שומה הנרשמת בפנקס.

52 תפארת ישראל, יכין יומא א אות ב. וראה הערה 74.

53 שו"ע יו"ד רמה יז בהגה. ראה רש"י בבלי סנהדרין צג ב ד"ה סריסים: "שכן דרכן של מלכים לסרס את האדם כדי שלא ישא אשה ויהא פנוי לעבודת המלך". על פי התורה אסור לעשות כן, ראה סעיף קפה.

54 הערת המהדיר ד"ר דב אברון: "סוכנות מסחרית, סרסרות".

55 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ה החלטה משנת שפ"א לפ"ק.

56 פנקס קהל טיקטין 244, תקנה משנת תנ"ז לפ"ק. מחיות הכונה לפרנסות המחיות את בעליהן.

57 ראה שו"ת הרשב"א ה רעט; שו"ת זכרון יהודה נא. וראה את דברי השואלים, שו"ת מהרשד"ם יו"ד קנב. עם זאת, אין הלכה לדורות שלפיה אזרחים או אפילו עובדי השירות הציבורי צריכים להשבע אמונים לשליט כפי שהיה מקובל במדינות אחדות בימי קדם, ראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 45.

58 דברי הימים א כט כג.

59 פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפ"ג לפ"ק ה.

60 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק מא.

61 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שצד החלטה משנת תל"ט לפ"ק.

להשביע הן הגובים הן השתדלנים הן שמשים המשרתים את האלופי קהל וכל המשועבדים בכלל המתעסקים בשירות של הקהילה שיתעסקו בצרכי צבור באמונה שלימה״.[62]

השגחה הדדית שנינו: ״... ואין עושין שררה על הציבור בממון פחות משנים״.[63] על סדרי בית המקדש פוסק הרמב״ם: ״וממנים אמרכלים אין פחות מז׳, ומפתחות העזרה בידם. רצה האחד לפתוח אינו יכול עד שיתכנסו כל האמרכולין ויפתחו״.[64]

כותב הנהר מצרים: ״במצרים יש הסכמה קדומה מרבני מצרים הקדמונים זי״ע, שלעולם יהיה ב׳ שוחטים בשחיטת הבהמות ושניהם בודקין את הסכין קודם השחיטה ואחר השחיטה. ושם נאמר שגם בבדיקות הסרכות יהיו שנים״.[65]

בפוזנא תקנו: ״משום לזות שפתים לקיים ׳והייתם נקיים מה׳ ומישראל׳ תקנו האלופים כשרי קהל שאין רשאי חד מנאמנים יצ״ו לחתום שום קוויט עד שיחתמו שנהם דוקא״.[66] בוירונה הוחלט: יושם פארטי... לבחור מתוך אנשי הק״ק שני קאסירי האחד אשר יהיה בידו התיבה שיושמו בה המעות אשר גבו והשני – המפתח״.[67]

ביקורות פתע כותב מהר״ש אבוהב: ״וראיתי לרבותי שהיו נוהגים ליטול בפתע פתאום הסכין מידי השוחטים בעת השחיטה לראות מה היא, וכן היו משלחים בעדם ושואלין ודורשין מהם הלכות שחיטה ובדיקת הריאה איש איש כפי עבודתו לידע אם נפלה בהם שכחה״.[68]

ענישה פוסק הרמב״ם בהלכות בית הבחירה: ״ומעמידין ממונה אחד על כל משמרות השומרים, ואיש הר הבית היה נקרא והיה מחזר על כל משמר ומשמר כל הלילה, ואבוקות דלוקות לפניו, וכל משמר שאינו עומד ואומר לו איש הר הבית שלום עליך ניכר שהוא ישן חובטו במקלו, ורשות היה לו לשרוף את כסותו עד שהיו אומרין בירושלים מה קול בעזרה קול בן לוי לוקה ובגדיו נשרפין שישן על משמרתו״.[69] פוסק הרמב״ם בהלכות כלי המקדש: ״כל מי שיביא קרבנותיו למקדש נותן דמי הנסכים לזה הממונה על החותמות... והלה הולך

---

[62] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ תרפח החלטה משנת תנ״ו לפ״ק.

[63] משנה שקלים ה ב.

[64] רמב״ם כלי המקדש ד יז.

[65] נהר מצרים חלק יו״ד הלכות שחיטה א. התקנה נזכרת כבר בתקנות מדינת מעהרין ועד לונדון בורג תנ״ז לפ״ק תעח (יא). וראה דרכי משה פרשת צו שמציע לתקן שכל מנקר יהיה מנקר רק בלוית מנקר נוסף. וראה מועדים וזמנים השלם ג רלא, הערה בעמ׳ פה: ״... בכל מדינות פולין תמיד הם שני מוהלים... נראה שתקנו כן... שרצו שיהיה בכל מילה שני מוהלים שאז אחד משגיח על השני...״.

[66] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ רג החלטה משנת תקכ״א לפ״ק.

[67] פנקס קהל וירונה ב תפט, החלטה משנת שמ״ז. וראה ועד ק״ק איטאליאני בוויניציאה י ת״ד לפ״ק; פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה כב משנת ת״ן לפ״ק.

[68] ספר הזכרונות זכרון שלישי הפרק השני. וראה כיו״ב שו״ת חתם סופר יו״ד יג. וראה דעת תורה יו״ד ב לט אות סט על מנהג בבעלז ששוחט אינו מועך סירכות אלא בנוכחות מרא דאתרא.

[69] רמב״ם בית הבחירה ח י. וראה בבלי מנחות נ א שלדעת ר״ש, כהן שלא הביא קרבן תמיד במזיד בבקר, נקנס בכך שהוא לא יביא קרבן תמיד של ערב. וראה שמו״ר ב ב: ״משל למלך שהיה לו פרדס ובנה בו מגדל גבוה וצוה המלך שיתנו לתוכו פועלים שיהיו עוסקים במלאכתו, אמר המלך כל מי שמתכשר במלאכתו יטול שכרו משלם, וכל מי שמתעצל במלאכתו ינתן בדימוס״. וראה שו״ת דעת כהן ד, שבמנויי קדש יש להחמיר טפי וגם אם לא מסלקים את מי שסרח יש ולהעניש מי שחטא או שיצאה תקלה מתחת ידו.

בחותמות שבידו לזה הממונה על הנסכים... ולערב באים זה אצל זה. מוציא את החותמות ומקבל כנגדן מעות אם פחתו המעות - ישלם זה שעל החותמות מביתו״.[70]

בוינציה החליטו: ״לא יוכל השמש לתת לשום אדם, יהיה מי שיהיה... שום דבר מחפצי בית הכנסת או מנורות... בלי רשות הפרנסים, בקנס א׳ דוקא כל פעם שיעבור... ולפרוע משלו שווי החפץ או הדבר ההוא שהשאיל, אם יאבד או יפסיד או יושחת בעצמו״.[71] בברלין החליטו: ״השוחטים הקבועים יהיו מוכנים לכל עת הצורך בשחיטה הן ליחידים והן לרבים... ואם יתעצלו ולא יעשו עבודתם כאשר יצוה עליהם הפאכטיר, יקבל עליהם אצל האלופי הקהל יצ״ו ויוקנסו לפי ראות עיניהם״.[72]

במקרים חמורים ניתן לפטר עובדי ציבור.[73]

גם כיום על עובדי הציבור להיות מחויבים לפרנסים, לממונים ולמשימות. תלמיד של הרב ואזנר כותב בשם רבו: ״על העיריה מוטל לדאוג שלא יקרה שעשרות אלפי אנשים לא ישלמו מסים בגלל כל מיני חשבונות ושיקולים אישיים של האחראים... דכל הדברים האלו הם הגורמים לבעיות בהנהלת העיר״.[74]

*

אחד מעקרונות השירות הציבורי הוא שעובד הציבור צריך להיות מעל לכל חשד של נגיעה ואסור לו לאפשר העדפות אישיות, מחויבויות אישיות או אינטרסים אישים להשפיע על ביצוע חובותיו.[75]

חוקות של כמה מדינות אוסרות על חלק מעובדי השירות הציבורי, בעיקר על כוחות הבטחון והשוטרים, להשתייך למפלגה כל שהיא.[76] כיוצא בזה במדינות אחדות קובעת החוקה שחברי מפלגה אינם רשאים לכהן בחלק מן המשרות הציבוריות.[77]

חוקות אחדות קובעות כי עובד בשירות הציבורי אינו רשאי לעסוק ביותר ממשרה ציבורית אחת וכי יוטלו עליו מגבלות בכל הנוגע לשאר עיסוקיו.[78]

חוקות אחרות עוסקות באחריות עובדי הציבור למעשיהם או למחדליהם.[79]

---

70 רמב״ם כלי המקדש ז יב. וראה שם חובל ומזיק ז ד בענין כהן שפיגל במזיד.

71 פנקס ועד ק״ק איטאליאני בוויניציאה יט משנת ת״ד לפ״ק.

72 פנקס קהילת ברלין 21 ה. פאכטיר = חוכר.

73 ראה סעיף קמט.

74 קונטרס חיובי שכנים ותקנות הקהילות על שו״ע חו״מ קסג ג, עמ׳ סג; וראה חשוקי חמד יומא עמ׳ קנט - קס.

75 ראה EB (2008) civil service, Conditions of service.

76 ראה ICL חוקת איטליה 98 (3); חוקת פאראגוואי 175; חוקת הונגריה 3 (3) וחוקת פורטוגל 270.

77 ראה ICL חוקת הונגריה 3 (3).

78 ראה ICL חוקת פורטוגל 269 (4)

79 ראה ICL חוקת איטליה 28; חוקת פאראגוואי 106.

קמו. מחויבות לתורה ולחוקי המדינה

הנאמנות לתורה ולחוקי המדינה קודמת לנאמנות לפרנסים ולממונים[1]

עובדי השירות הציבורי מצווים להגיב להתנהגות שאינה ראויה של הממונים

הפרשה מאיסור פסוק מפורש בדברי הימים: "ויעמדו על עזיהו המלך ויאמרו לו לא לך עזיהו להקטיר לה', כי לכהנים בני אהרן המקדשים להקטיר, צא מן המקדש כי מעלת ולא לך לכבוד מה' אלקים".[2] הנביא ירמיה אומר: "וגם אלנתן ודליהו וגמריהו הפגעו במלך לבלתי שרף את המגלה ולא שמע אליהם".[3]

כותב מסילת ישרים: "... אך זאת היא חובת האדם הישר, כאשר יבוא איש להתיעץ בו, ייעצהו העצה שהיה הוא נוטל לעצמו ממש, מבלי שישקיף בה אלא לטובתו של המתיעץ... אם לא שכונת המתיעץ לרעה, שאז ודאי מצוה לרמותו, וכבר נאמר 'ועם עקש תתפתל', וחושי הארכי יוכיח".[4]

תוכחה[5] אומרת הגמרא: "מפני מה זכה ירבעם למלכות מפני שהוכיח את שלמה...".[6] הגמרא אומרת: "אמר רב יהודה אמר רב: מפני מה נענש אבנר מפני שהיה לו למחות בשאול ולא מיחה".[7]

במעהרין החליטו: "... באם ח"ו יהיה נראה לעינים למבוררים... שהאלופים ראשי מדינה קלקלו איזה ענינים ועסקים דמדינה, או שהוציאו איזו הוצאה שלא לצורך, אל ישאו פנים להאלופים ר"מ יצ"ו אלא יגידו דברם, אולי יניאו אותם מכך. ואם לאו עליהם להביא את הדבר לפני הרב מדינה נר"י...".[8]

איסור חנופה[9] כותב המסילת ישרים: "ותראה זה הדבר בבירור כי רוב השרים והמלכים או כל בעלי היכולת יהיו באיזו מדרגה שיהיו נכשלים ונשחתים בעבור חנופת משרתיהם".[10]

---

1 ראה סעיפים לב – לח מו קעא – קעד.

2 דברי הימים ב כו יח.

3 ירמיה לו כה.

4 מסילת ישרים יא.

5 ראה סעיף קעד וסעיפים רא רג – רה. וראה שאין מצות תוכחה במקום שקיימת סכנה למוכיח. וראה שמות ב ה: "... ונערתיה הלכת על יד היאר...", ומבאר רש"י: "ורבותינו דרשו 'הולכות' לשון מיתה... הולכות למות לפי שמיחו בה".

6 בבלי סנהדרין קא ב. וראה מראית עין על סנהדרין קא ב, שמוכיח מכאן שגם הדיוט מוכיח מלך. וראה סעיף יב הערה 8; וראה סעיף קנ הערות 49 – 52.

7 בבלי סנהדרין כ א. וראה רש"י שם ד"ה למחות בשאול: "בהריגת נוב עיר הכהנים". ראה רש"י דברים ג כד: "אינך דומה למלך בשר ודם, שיש לו יועצין וסנתקדרין הממחין בידו כשרוצה לעשות חסד".

8 תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק קט; וראה שם קז. המבוררים היו הממונים על גבית המיסים, ראה תקנה כד.

9 ראה סעיף רה.

10 מסילת ישרים כג.

אסור לעובדי השירות הציבורי לציית להוראה העומדת בניגוד לתורה או לחוקים

מצוות התורה אומר הנביא: "ויענו את יהושע לאמר כל אשר צויתנו נעשה ואל כל אשר תשלחנו נלך... רק חזק ואמץ",[11] ומבאר הרלב"ג: "רוצה לומר שיתחזק להתנהג ככל דברי התורה כי אם יצום לעבור על דבריה לא ישמעו אליו...".[12] פסוק מפורש בספר שמואל: "ויאמר המלך לרצים הנצבים עליו סבו והמיתו כהני ה' כי גם ידם עם דוד... ולא אבו עבדי המלך לשלח את ידם לפגע בכהני ה' ".[13] כותב המצודת דוד על ספר מלכים: "כאשר בא גם המלך אמר המלאך אל המלך הנה רעת הרעב באה היא מה' לתשלום גמול הפשעים ואם אוסיף לפשוע לשלוח יד בנביאו א"כ מה היא התקוה אשר אוחיל עוד לה' הלא לא יוסיף לרחם עוד בעבור העון הזה...".[14]

ריש גלותא מינה את רב לאגרינומון המפקח על השווקים אך רב סירב למלא את הוראתו להכות מפקיעי שערים.[15]

תקנות חכמים פוסק הרשב"ץ: "שאין הרמנות המלך מפקיע איסורי תורה ולא איסורין דרבנן כלל".[16] פוסק החכם צבי: "שכל מצוה שביד האדם היא כגון מצות מלך... אפילו מצוה קלה של דבריהם אינה נדחית מפניה".[17]

מנהגים כותב הרב ראובן כ"ץ: "האומה הישראלית אינה נשמעת למנהיגיה לבטל איזה דין או אפילו מנהג יהודי ולו יהיה המנהיג גדול הדור".[18]

תקנות הקהילה בטיקטין החליטו: "על כל אופני תקנות הנ"ל נשבעו השמשים בפועל שלא יעברו אפילו על א' מהנה... ואף שיצווה עליו פרנס הַחֹדֶשׁ לא יאבה לו ולא ישמע לו".[19] בפוזנא החליטו: "האלופים הקהל יצ"ו אינן רשאין לשלוח שליחות בעולם להשמאים לדבר איזה דבר בעסק הסכום של איזה יחידי יהי' מי שיהיה, ואם יעברו אזי לא ישגיחו

---

[11] יהושע א יח.

[12] רלב"ג שם.

[13] שמואל א כב יז. וראה רש"י שם שעבדי המלך היו אבנר ועמשא. וראה ירושלמי סנהדרין י ב.

[14] מצודת דוד מלכים ב ו לג. וראה מלכים א יב כח: "ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב...", וראה בבלי סנהדרין צ א: "מאי ויועץ? אמר רבי יהודה: שהושיב רשע אצל צדיק. אמר להו: חתמיתו על כל דעבידנא? - אמרו ליה: הין. - אמר להו: מלכא בעינא למיהוי. - אמרו ליה: הין. - כל דאמינא לכו עבידתו? - אמרו ליה: הין. - אפילו למפלח לעבודה זרה? - אמר ליה צדיק: חס וחלילה! - אמר ליה רשע לצדיק: סלקא דעתך דגברא כירבעם פלח לעבודה זרה? אלא למינסינהו הוא דקא בעי, אי קבליתו למימריה. ואף אחיה השילוני טעה וחתם". ולכאורה במה טעה אחיה השילוני? מנין לו להעלות על דעתו שהוא יקבל הוראה לעבור על דת ואיזה ערך יש להתחיבות מעין זו? וצ"ע.

[15] ראה ירושלמי בבא בתרא ה ה. וראה סעיף רנט הערה 8.

[16] תשב"ץ א קנח.

[17] שו"ת חכם צבי א לח. וראה שו"ת מעשה אברהם או"ח מח.

[18] דודאי ראובן א עמ' קכג. וראה אבקת רוכל רא תשובת המהרשד"ם שפשיטא לו שאין כח הקהל גדול מכח האב ואין לשלטון סמכות לתת הוראה שאב אינו רשאי לתת לבנו. וראה שו"ת חיים שאל ה בענין אב שצוה את בנו שלא יאמר קדיש, וראה שו"ת באר משה א ס. על הוראה שלטונית לדחות קיום מצוה ראה חשוקי חמד על פסחים עמ' מט. על הוראה שלטונית לבטל מדת חסידות ראה סעיף רטז. על הוראה שלטונית הגורמת באופן עקיף לביטול מצוות ראה סעיף שכד.

[19] פנקס קהל טיקטין 87 ז.

השמאים על שליחתם בשום ענין בעולם״.[20] עוד החליטו בפוזנא: ״כל התמנות אינם רשאים ליתן לכרוז בבית הכנסת תקנותיהם מה שיעשו... והשמש הכנסת אינו רשאי לציית להם בלתי שאלת וידיעת פרנס הַחוֹדֶשׁ״.[21]

גדול שכרו של מי שאינו מציית להוראה שלטונית לעבור על התורה ועל החוקים. אומר המדרש: ״אם מסרת עצמך על המצוות לקיים גזירת הקדוש ברוך הוא ולבטל גזירות בשר ודם מה שכרך? בעת שיגזור הקב״ה להביא פורעניות לעולם... אתה תעמוד ותבקש רחמים על הגזירה לבטלה והקב״ה נושא לך פנים והוא מבטלה בזכותך, לפי שבטלת גזירת בשר ודם לקיים גזירתו״.[22]

העובר עבירה, גם אם הוא פועל על פי הוראה שלטונית, נענש. הרלב״ג כותב על הנער העמלקי: ״והנה עשה זה ברצון שאול ובקשתו. אלא שהתשובה בזה... שהאומר חבול בי וחבל בו (חייב) כמו שהתבאר בגמרא, כל שכן בהמתת המלך ואין מצות המלך ממה שתפטרהו בזה כי דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין״.[23] המהרי״ט כותב: ״... ועוד מה שכתב דיואב לאו מידי עביד, שלא היה יודע והיה סבור שהוא חייב מיתה הא נמי ליתא שלא מפני כך היה ראוי להורגו שהרי אמרה תורה ׳על פי שנים עדים יקום דבר׳ ואפילו משה ואהרן לא חזו לסהדותא, כל שכן על ידי כתב שכתב לו דוד לבדו״.[24]

הרמב״ם פוסק ששוטר שהכה על פי הוראת דיינים יותר מאשר שלשים ותשע מלקות, והמית את הנדון, גולה כדין רוצח בשגגה.[25]

מי שציית להוראה אסורה נענש גם בידי שמים. דואג הוא מבין אלו שאין להם חלק לעולם הבא, והטעם לכך, בין השאר, הוא, שהוא רצח את כהני נוב עיר הכהנים במצוות המלך שאול.[26] יואב נענש על שהעמיד את אוריה אל מול מערכי המלחמה במצות המלך.[27] פסוק מפורש בספר מלכים: ״ומלאך ה׳ דבר אל אליה התשבי קום עלה לקראת מלאכי מלך שמרון ודבר אליהם המבלי אין אלקים בישראל אתם הלכים לדרש בבעל זבוב אלהי עקרון״.[28]

פרנסים הנותנים הוראה הגורמת לעבור על התורה ועל החוקים נענשים אף הם בידי שמים.[29] אסור להם להעניש את מי שלא הסכים לבצע הוראה מעין זו. הרד״ק מצטט את דרשת חכמים: ׳כל אשר ימרה את פיך יומת׳. יכול אפילו לדבר עבירה? תלמוד לומר: ׳רק׳ ״.[30]

---

[20] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ שעח החלטה משנת תל״ח לפ״ק.

[21] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ רל החלטה משנת תל״ג לפ״ק.

[22] במד״ר יד ו.

[23] רלב״ג שמואל ב א יד. כיו״ב כתב גם האברבנאל שם. וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע א באמ״ח ז.

[24] שו״ת המהרי״ט א קטז.

[25] ראה רמב״ם סנהדרין טז יב.

[26] ראה בבלי סנהדרין קו ב.

[27] ראה בבלי סנהדרין מט א.

[28] מלכים ב א ג.

[29] ראה חפץ חיים הלכות רכילות ה א. וראה רמב״ם רוצח ושמירת נפש ב ב; שו״ת הריב״ש רנא. וראה שמואל ב יב ט: ״אותו הרגת בחרב בני עמון״ (שמואל ב יב ט). אמנם הגמרא דנה בשאלה האם דוד המלך אחראי משפטית למעשי יואב, אולם לכו״ע חייב דוד בדיני שמים.

בשלושה מקרים מותר לציית להוראה שלטוניות הכרוכות בעבירה

- הוראה הנוגעת להצלת חיים[31]
- הוראה שניתנה על פי גדרי הוראת שעה[32]
- הוראה, שמי שלא יציית לה יתחייב בנפשו;[33] בנסיבות מסוימות מותר לציית גם אם לא קיימת סכנת נפשות.[34]

כדי להבטיח את המחויבות לתורה ולחוקים נוקטת התורה בצעדים הבאים

- צווי למנות עובדים יראי שמים[35]
- איסור על פיטורים שרירותיים[36]
- השבעת עובדים פוסק הרמב"ם: "היו משביעים אותו ערב יום הכפורים ואומרים לו אישי כהן גדול... משביעים אנו עליך במי ששכן את שמו בבית הזה שלא תשנה דבר שאמרנו לך".[37]

---

[30] רד"ק על יהושע א יח. כן הגירסא ברש"י, רד"ק ואברבנאל על שמואל א כב יז, וראה בבלי סנהדרין מט א גירסא שונה מזו, וראה תנחומא בהעלותך ט. וראה רד"ק מלכים א ב לב: "... כי אבנר ועמשא... אף על פי שאמר להם שאול בפה להרוג לא רצו... שדרשו אכין ורקין... ויואב לא דרש כן כי כיון ששלח לו דוד לסבב מיתת אוריה עשה כן מיד". וראה בבלי סנהדרין שם.

[31] בענינים אלו יש לפרש את המושג פיקוח נפש באופן מרחיב. ראה לדוגמא הצבא כהלכה ד ו: "בעת מלחמה כללית או בעת קרב... גם אם התברר ללא ספק... שהפקודה נוגדת את קיום ההלכה – אזי יש להביא בחשבון את השפעת סירוב הפקודה על כושר הלחימה. סירוב הפקודה עלול לגרום למצב של פסק פיקוח נפש...".

[32] ראה סעיפים עח עט.

[33] ראה רמב"ם חובל ומזיק ח ג: "אנסו המלך למוסר זה עד שיראה לו אוצרות יין או תבן או עד שיראה לו ממון פלוני שהוא בורח מלפניו והראה לו מפני האונס הרי זה ד פטור, שאם לא יראה לו יכהו או ימיתהו". וראה ילקוט שמעוני על שמואל קסה: " 'ויחזק דבר המלך'. אמר לו דוד או אתה מלך ואני שר הצבא, או אני מלך ואתה שר הצבא". וראה פירוש הרלב"ג מלכים א כב לח: "לא נענשו כל כך החורים אשר הסכימו במיתת נבות בזה האופן המגונה, וזה כי בני שרי המדינות היו את אחאב בשמרון, ומפני זה היו מוכרחין אבותיהם לעשות רצונו כדי שלא ימית בניהם". וראה שו"ת הרשב"א אלף קפט: "ואם תאמר אם כן מיכל בת שאול אך הותרה לדוד. זו אינה דומה לזו דהתם אנוסה גמורה היתה שאנסה שאול והשיאה לפלטי והיא על כרחה נבעלה וכענין אסתר אצל אחשורוש. אי נמי התם טעות גמור של הוראה היא שהורו לה בבית דינו של שאול... ועל הוראה זו נסמכה וטעות כזה כאונס הוא". הערת הרב נבנצל: "צ"ב דהא אמרי בגמרא דלא נגע בה". דוגמא אחרת ראה בבלי גיטין יד ב. וראה שו"ת עונג יום טוב בהקדמה אות ז.

[34] ראה חשוקי חמד כתובות עמ' מז: "שאלה אדם רוצה לפתוח חנות לקעקוע כתובות קעקע על הידיים ועל הגב, והפקיד בעיריה מסרב להרשות לו והוא מאיים שיפנה לשלטונות ועלול להיות שהפקיד יפוטר. האם יתן לו את הרשיון? תשובה... אין חיוב להפסיד ממון כדי לא להכשיל את חברו בחטא". על רופא ששואל אם הוא רשאי לקיים הוראה של בית חולים שבו הוא עובד ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתנח.

[35] ראה סעיף קמח.

[36] ראה סעיף קמט.

[37] רמב"ם עבודת יום הכפורים א ז.

גם כיום מחויב השירות הציבורי לתורה ולחוקים.

מכיון שאין כיום גוף הלכתי אחד המקובל על הכל יש לטכס עצה חוקית למקרה שפרנס נוהג על פי הוראת רבו[38] ואילו עובד השירות הציבורי מקבל הוראה מרבו שאסור לו לציית להוראת הפרנס.[39]

*

הסוציולוג, פרופ׳ שפירא כותב על הארגון הבירוקרטי: ״לארגון זה התכונות הבאות: ... ג. קיימת הפרדה גמורה בין אישיות נושאי התפקידים לבין הסטטוס הארגוני שלהם... ד. תכונה ג׳ מותנית בנאמנותו הבלעדית של כל נושא תפקיד לארגון ולמטרותיו לא לממונים עליו. כדי להבטיח נאמנות זו נקבעת לכל נושא תפקיד משכורת קבועה, ואילו ההעלאה בדרגה נקבעת לפי ותק בלבד. הסדר זה מאפשר לנושא התפקיד לפעול בהתאם לתקנות, ללא חשש מפני נקמנות הממונים עליו״.[40]

פרופ׳ דינשטיין כותב: ״יש לראות בציות לפקודות מגבוה הגנה תקפה, אולם רק במקרה שהנאשם פעל מבלי להיות ער לאי חוקיותו של המעשה אותו ביצע ובתנאי שהפקודה אינה בלתי חוקית בעליל״.[41]

באמנות השונות לא מצאנו הוראה כללית שאין לציית להוראה בלתי חוקית. האמנה הבינלאומית נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים, בלתי אנושיים או משפילים קובעת: ״אין להיאחז בפקודה של ממונה או רשות ציבורית כצידוק לעינויים״.[42]

כמה מדינות קובעות בחוקותיהן כי על עובדי השירות הציבורי להקפיד על שמירת החוק.[43] במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית, שאין התר לפגוע בחופשים ובזכויות שלא כחוק אפילו אם מקבלים הוראה לעשות כן.[44]

---

38 ראה סעיף קלח. וראה סעיף קמב.

39 ראה הצבא בהלכה פרק ד ו: ״חייל שקיבל הוראה ממפקדו שמשמעותה עבירה על ההלכה... וברור לחלוטין וללא שום ספק שאין במעשה ענין של ספק פיקוח נפש אזי אין היתר לחייל לציית להוראה״. דיון בשאלה אם מותר לבצע פקודה שלדעת המבצע כרוכה בסיכון ברור ומיידי ללא הצדקה ראה שיעורי תורה לרופאים סימן ט.

40 יסודות הסוציולוגיה עמ׳ 115. וראה סעיף קמד 23.

41 ההה״ה 824.

42 כתבי אמנה 1039 2 3; ראוי לציין כי לא מצינו הלכה פרטית בנושא פקודה או הוראה בלתי חוקית בענינים שלטוניים מלבד פסק הרמב״ם הנזכר בהערה 25.

43 ראה ICL חוקת איטליה 54 (2), חוקת פורטוגל 266 (2) וחוקת ספרד 103 (1).

44 ראה ICL חוקת קרואטיה 20.

קמז. מחויבות לציבור[1]

מסירות כותב ספר חסידים: "'והייתם נקיים מה' ומישראל' ולא מכל ישראל פעמים שהגבאי נותן לבני טובים שאינם יודעים הדבר אלא שנים או שלשה מחשובי העיר שאם ידעו האחרים היה זה המקבל מתבייש כי כשיכעסו היו מלבינים פניו... ומוטב לגבאי שילבינו את פניו ואל יתבייש העני אם יגיד הגבאי יתבייש העני המקבל".[2]

איסור שררה כותב ספר הישר: "ואם יתעסק בעבודת המלך הוא צריך להקדים על עבודת המלך עבודת מלך מלכי המלכים ואל יתגאה לבו בכח המלכות ואל יזיק לבני אדם בכחו וברב עוזריו...".[3]

עובד השירות הציבורי הפוגע בתושבים שלא כדין עובר עבירות חמורות. אומרת הגמרא: "מה אני מקיים 'ויטו אחר הבצע'... מתנות נטלו בזרוע", ומבאר המאירי: "מתוך שאין בני אדם מסרבים להם בכלום הרי הם כעין גוזלים לשאר עניי כהנים ולויים".[4]

בליטא החליטו: "...חתיכה דאיסורא להמוכסנים לעשות שום דבר חדש במכס... או לעשות חוק חדש... שלא היה מאז ומקדם חק קצוב ההוא".[5] מוכס הנוטל מסים שלא כדין או שלא בסמכות הוא גזלן לכל דבר.[6]

פוסק המחבר: "... ואפילו שליח בית דין... אם עבר וחבל בגד אלמנה, מחזירין ממנו בעל כרחו".[7] פוסק הראנ"ח: "... ממונה מהקהל... הוה ליה כשליח בית דין... שעד כאן לא אמרו ששליח בית דין שהכה המסרב או הזיק אותו פטור אלא כשמכה אותו או מזיקו כדי לקבל עליו את הדין ולהיות ציית דינא אבל החרופין האלה שאינן נאמרין כדי להכריח אותו לפרוע החובות אלא מפני הכעס והחימה עליו פשיטא שאין זה דומה כלל להיא דרבינו ירוחם...".[8]

פוסק ערוך השלחן: "וכך אמרו חז"ל... דהא דכתיב 'ופקדתי על כל לוחציו' קאי על גבאי צדקה שלוחצים להנותן ליתן והוא אינו אמור ליתן...".[9]

תום לב ויושר בליטא תקנו: "אודות סופרים מכסים שהם ראשונים במקח בקניות שמביאים הסוחרים בעוד הסחורה על העגלות, מצאנו שהסופרים יקבלו עליהם בחרם שלא לעשות כאלה להיות ראשונים ושלא לעשות שום ערמה בדבר. כי אם יד כל אדם שוה בסחורה ההיא".[10]

---

1 ראה פרופ' נחום רקובר, כללי אתיקה של עובדי ציבור.

2 ספר חסידים (מרג.) של. וראה צדקה לחיים למהר"ח פאלאג'י קג.

3 ספר הישר השער השלשה עשר.

4 בבלי שבת נו א.

5 פנקס מדינת ליטא תקנות ועד תמ"ד לפ"ק תשצא.

6 ראה שו"ע חו"מ לד יד. כנסת הגדולה שסט טור לה; דברי חכמים הרב פוחוביצר שער התשובה פרק טו. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ז לפ"ק קכג; א"ת ערך גבאי; מוכס. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקכג החלטה משנת ת"ו לפ"ק.

7 שו"ע חו"מ צז יד.

8 שו"ת הראנ"ח קיא. וראה שו"ת שבות יעקב ג קמ.

9 ערוך השולחן יו"ד רמח טו. וראה ספר חסידים (מרג.) שלב; חשוקי חמד על פסחים עמ' תקיא. וראה צפניה א ט ורד"ק שם.

10 פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רצ.

במעהרין תקנו: "כל מוכסן יהודי מחוייב להראות את לוח התעריפים של המכס, אשר יש לו מהשררה יר"ה לראש הגליל שלו... ויקבע אותו במקום המכס...".[11]

בפוזנא החליטו: "תכף ומיד אחר השבועה מחוייבים השמאים לישב על מכון שבתם, איש על מקומו יבוא בשלום, ולעסוק בעשיית הסכום בתום וביושר".[12]

ללא משוא פנים כותב רש"י על קופת צדקה: "המחלקים אותה, עליהם לבדוק לפי הצריך לכל אחד ואחד...".[13] פוסק השו"ע: "המחלק צדקה צריך ליזהר שלא ירבה לקרוביו יותר משאר בני אדם".[14] פוסק הרמ"א: "שמאי העיר שמטילים מס על בני העיר לפי אומד הדעת צריכין ליזהר שלא יחניפו לאחד ויכבידו על האחר שלא יפסלו לעדות ולשבועה".[15]

פוסק הדברי חכמים: "... בקהילות שנוהגים שקודם שהשמאים מעריכים נשבעים תחלה שיעריכו לפי האמת... או אם יחניפו לאחד ויכבידו על האחר יהיו עוברים גם על השבועה".[16]

כבוד הבריות בפוזנא החליטו: "השמשים עושים את הישר בעינים, יא זיין מזמין הבעל בית בבית הכנסת תוך מכירת מצות ונתבייש הבעל בית... וגדולה הבושה, לכן לא יעשה כן בישראל".[17] עוד החליטו שם: "... מחוייבים להוסיף למנות עוד שני גבאות ילדות אשר להם כח לילך בעצמם לגבות מבית לבית... גם לא תבייש את מי שאין לה".[18]

סודיות ופרטיות מהרי"ו מעיד: "ויש קהילות שמקבלין האכסנאים לא לפי הממון לגמרי שלא להתפרסם סכומם".[19] פוסק הרב יוסף אישקאפה: "עוד זאת ראיתי נוהגים... שמטילים גם כן חרם שלא לגלות שום דבר לשום נברא מכל מה שעבר ביניהם בעריכת היחידים עד תום השלש שנים מהערכה".[20]

---

[11] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רנו. ראה פנקס קהל וירונה א עמ' 326 – 388. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ תכא, שאחד מבני הקהילה תבע לדעת כמה מס חייבים כמה מתושבי העיר והרשד"ם מצדיק דרישה זו בנימוק ששותף זכאי לדעת כיצד נוהגים שאר השותפים.

[12] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקלה החלטה משנת תמ"ו לפ"ק.

[13] רש"י בבלי שבת קיח ב ד"ה ממחלקי. וראה שו"ע יו"ד רנז י וברמ"א שם. וראה קהלת ז כ: "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא", ומבאר קהלת רבה שם: "אמר ר' יודן וכי יש אדם צדיק וחוטא, אלא אלו גבאי צדקה ומחלקי צדקה שראוי שלא כראוי, ושלא כראוי נותנין כראוי, ולא יחטא, היך כמד"א 'קולע באבן אל השערה ולא יחטיא' ".

[14] שו"ע יו"ד רנז י. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' רפא רפב.

[15] שו"ע חו"מ לד יד בהגה. וראה חידושי רע"א שם. וראה הגהות האשרי על הרא"ש סנהדרין פרק ג יא. וראה בבלי סנהדרין סב ג: "מאי זבחי אדם עגלים ישקון וכו' ... שהיו משרתי עובדי כוכבים נותנים עיניהם בבעלי ממון...".

[16] דברי חכמים שער התשובה פרק חמשה עשר.

[17] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קצח החלטה משנת שצ"ב לפ"ק. וראה מטה אפרים סימן תרז אות ג.

[18] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקט החלטה משנת ת"ו לפ"ק. וראה גם שם החלטה רכד משנת שצ"ג, החלטה תמו משנת ת"ג לפ"ק ובמיוחד החלטה תתקצד משנת תכ"ד לפ"ק.

[19] שו"ת מהרי"ו דיני מיסים תקנות הקהלות ומלשינות א. וראה פנקס ק"ק לוגו ג 2: "והוא בעצמו יכניס לתיבה המעות ולא יחויב לגלות מספרם".

[20] עבודת משא א א ס"ק ב. וצ"ע למה מותר לגלות את ההערכה לאחר שלש שנים. ראה פנקס קהל וירונה ג רפד יז, וכן סדר ההערכה מנטובה תנ"ה לפ"ק סז. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צז הערה 2, שהשמאים בק"ק העלישויא היו צריכים להשבע שהם לא יגלו את השומה לאף אחד.

בברלין תקנו: "ישבעו השמאים שלא לגלות הערך אשר יקצבו לבני קהלתנו לשום יחיד...".[21]

הענות לפניות הציבור בפוזנא החליטו: "הקהל יצ"ו ישימו עיניהם ולבם לפקח מן כהר"ר משה שתדלן וכמר שלמה שמש שיהיו גבורים בשליחותם לצאת מהר לכל דבר שליחות הן יחידים הם רבים ושיעשו שירות שלהם כהוגן וכראוי כפי המוטל עליהם... באשר מצווים ועושים כקטון כגדול לשמוע אליו ולהסיר המכשול מבני עמינו מכל יחיד ויחיד...".[22]

כדי להבטיח את המחויבות לציבור הרחב על הפרנסים למנות מועמדים יראי שמים בעלי מדות טובות ושיהיו מקובלים על הציבור.[23]

כדי למנוע את השתררות עובדי הציבור יש לפרנסים סמכות להחליט על מנויים לפרק זמן קצוב מראש.[24]

כדי למנוע כל טענה על משוא פנים תקנו במעהרין: "גם על זה הסכמנו, אשר עלתה לפנינו צעקתם מכמה קהלות, שהנאמנים שמשים וסופרים המה נוגעים לראשים וטובים ועל ידי זה מסתעף כמה תקלות לבני הקהילה, בכן מצאנו תיקון הגון, דז עכ"פ ראשים וטובים עם הנאמן דארפין ניט זיין נוגעים...".[25]

ברומא השביעו את גובי המס: "קודם עשותם הטאסה ישבעו שבועה בפועל... לעשות טאסה זו בנאמנות ולא יגורו מפני איש ולא ישאו פנים לשום...".[26]

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות למחויבות לציבור.[27]

כותב הרב קופמן: "שמעתי מהגרש"ז אויערבך שליט"א, שגם בלא דין מלחמה, האיסור להסתכן לא חל במקרה של חבלן שעליו לפרק מטעני חבלה ומקרים דומים, מפני שאם יהיה אסור להתנדב בכי האי גוונא, הרי הסכנה עלולה, חלילה, להתפשט ובסופו של דבר לסכן ישירות גם אותו".[28]

---

[21] פנקס קהילת ברלין 292 ב החלטה משנת תקל"ו.

[22] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה שכב משנת שצ"ח לפ"ק. מובן שאסור לעובדי הציבור להענות לבקשה של הציבור לפעול בניגוד לתורה או לחוקים, ראה ירושלמי מגילה ד ה: "רבי שמעון ספרא דטרכנת אמרון ליה בני קרתיה קטע בדיבירייא דיקרונון בנינן אתא שאל לרבי חנינה אמר ליה אין קטעין רישך לא תשמע לון ולא שמע לון ושרון ליה מן ספרותה". וראה קרבן העדה שם. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' רצט. וראה סעיף קי הערה 15.

[23] ראה סעיף קמח.

[24] ראה שו"ע יו"ד רנז ב הגה וש"ך ס"ק ד. וראה פנקס קהל וירונה א ג שלקחו ממונים לתקופה קצרה מראש והאריכו את ההסכם עמם בכל פעם מחדש. וראה סעיף קטו.

[25] תקנות מדינת מעהרין ועד אויסטרליץ תפ"ב לפ"ק תרה (ח).

[26] פנקס קהילת רומא החלטה 40 משנת השע"ז. טאסה = מס.

[27] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 18: "כל פקיד ממשלה העובר על דברי החוקה ופוגע מדעת באחת מזכויות האדם או באחת החרויות שלו, ישא עונו". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 370 שתמה על סעיף זה, במה שונה פקיד ממשלה בענין זה משאר כל אזרח.

[28] הצבא כהלכה עמ' ו ציון 11. וראה שו"ת ציץ אליעזר ט יז קונטרס רפואה בשבת ה בענין טיפול בחולה הסובל ממחלה מדבקת. וראה סעיף רסא שמותר לעובד להסתכן למען פרנסתו. וראה סעיף קצח.

*

על מינהל ציבורי לנהוג בצדק ובשויון, לספק ככל האפשר את צרכי הציבור ולהענות למשאלותיו, ולאפשר לאזרחים להיות מעורבים בקבלת החלטות.[29] מומחים לדבר טוענים שתלונות רבות של הציבור על התיחסות לא ראויה של עובדי שירות הציבור אכן מוצדקות[30] ושיש צורך לפעול לשיפור המצב.

חוקות אחדות קובעות כי על הפקידות למלא את תפקידה מתוך משמעת ומתוך כבוד.[31] בחוקות אחדות נקבע כי אחד מתפקידי השירות הציבורי לשרת את הציבור.[32] באחרות נקבע כי לאזרח זכות שהרשויות יתיחסו אליו בתום לב וללא שרירותיות.[33] בקצתן נדרשים הממונים לנהוג באופן ראוי והוגן.[34] בכמה מדינות נדרשים עובדי השירות הציבורי, ככל בעל תפקיד במדינה, לכבד את זכויות האזרח והחופשים ולתרום להגשמתם.[35]

כמה חוקות קובעות שעובדי השירות הציבורי מחויבים להיות נאמנים בראש ובראשונה לציבור ולאינטרסים של הציבור,[36] וכי עליהם לפעול) אך ורק למען האומה ובשירותה.[37]

---

[29] ראה EB (2008), public administration, Principles of .public administration, The classical definition שיש צורך לקבל החלטה עקרונית עד כמה ראוי לערב את הציבור בהחלטות הציבוריות. במדינות רבות יש חקיקה המחייבת את הפקידות לשמוע את בקשות הציבור וטענותיו באשר לכל תכנית חדשה, ראה Bureaucracy: what government agencies do and why they do it עמ' 129 – 131.

[30] EB (2008), Administrative law, Defining principles, Bureaucracy and the role of administrative law. בדרך כלל מקובל לטעון שעובדי הציבור אינם מרגישים חובה כל שהיא כלפי מי שאינו משלם את שכרם ואף אינו מסוגל להבטיח להם קידום כל שהוא.

[31] ראה ICL חוקת איטליה 54 (2).

[32] ראה ICL חוקת יון 103 (1).

[33] ראה ICL חוקת שויצריה 9.

[34] ראה ICL חוקת איטליה 97 (1) וחוקת פורטוגל 266 (2).

[35] ראה ICL חוקת שויצריה 35 (2). וראה שם בחוקת פורטוגל 266 (1) שעל הפקידות להקפיד על הזכויות והאינטרסים של האזרחים המוגנים על פי החוק.

[36] ראה ICL חוקת פורטוגל 269 (1).

[37] ראה ICL חוקת איטליה 98 (1) וחוקת יון 103 (1).

קמח. זכות להתמנות

התורה קובעת מה הם התכונות והכישורים הנדרשים מעובדי השירות הציבורי.

יראת שמים פוסק הרמב"ם: "וכל מי שאין בו יראת שמים אעפ"י שחכמתו מרובה אין ממנים אותו למינוי מן המנויים שבישראל".[1] כותב הרלב"ג: "צריך למלך ליזהר שלא יהיה במשרתיו ובאנשי עצתו רשע או רשעים פן יביאוהו להטות משפט צדק והוא לא ידע".[2] כותב בעל הטורים: " 'כי תעשה הישר' וסמיך ליה 'כי תצא למלחמה', שאין יוצאים למלחמה אלא צדיקים".[3] פוסק האגרות משה: "אסור לברור גבאי שאינו שומר תורה שהרי יש לחוש שיעשה שלא כדין להקציב על העשירים פחות מהבינונים והעניים וכדומה בשביל שחד וחנופה וכן יוציא ממון צבור יותר מכפי הצריך".[4]

פסוק מפורש בתורה: "ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק...", ומבאר רש"י: "גבורים ויראי חטא שתהא זכותן מסייעתן".[5] כותב הספורנו: "שהיו ראשי אומני מלאכת המשכן וכליו מיוחסים וצדיקים שבדור, ובכן שרתה שכינה במעשי ידיהם, ולא נפל ביד אויבים, אבל מקדש שלמה שהיו עושי המלאכה בו מצור, אף על פי ששרתה בו שכינה נפסדו חלקיו, והוצרך לחזק את בדק הבית, ונפל בסוף הכל ביד אויבים".[6]

חכמה[7] כותב המשך חכמה: "... לא היו מעמידין שוטרים אלא מן הלויים... כי זכו זה ממצרים, והיו מזוככי השכל ודבוקים במושכלות".[8] כותבים התוס' על המנויים בבית המקדש: "... על שם מרדכי הראשון היו נקראים הממונים על שמו לפי שאינם ממנים אלא בקיאים בעלי שכל ומדע".[9]

פוסק בעל הטורים: "אמרו חכמים לא יתן אדם פרוטה לארנקי של צדקה אלא אם כן תלמיד חכם ממונה עליה".[10]

בליטא החליטו: "שמאים בקהילות ראשיות יהיו רוב השמאים דוקא מוסמכים למורינוש שלש שנים וג' שנים יהי' להם חברות".[11] במעהרין תקנו שלא יתמנה משולח שאינו מוסמך לחבר.[12]

---

1 רמב"ם מלכים א ז. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק כד.

2 רלב"ג על משלי כה ד.

3 בעל הטורים דברים כא י. וראה רש"י במדבר לא יא: "מגיד שהיו כשרים וצדיקים ולא נחשדו על הגזל לשלוח יד בבזה שלא ברשות". וראה רש"י שיר השירים ד ב: "שלא נחשד א' מהם על העריות... ואף על הגזל לא נחשדו...". על הפיתויים בפניהם עומדים חיילים ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים כג י; רבינו בחיי על בראשית יד יד. על הפטור מהמלחמה של מי שירא מעבירות שבידו ראה משפט המלחמה עמ' עח - צא.

4 ראה שו"ת אגרות משה יו"ד קמט.

5 רש"י שמות יז ט, וכיו"ב שמו"ר כו ג. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר לא ו: "כי הנכשלים בבנות מואב היו רבים ואינם ראויים לנקמת ה', על כן בחרו אנשים צדיקים...". וראה משך חכמה על במדבר לב א.

6 ספורנו שמות לח כא – כב.

7 ראה סעיף קה הערה 3.

8 משך חכמה במדבר טז ט – י.

9 תוס' בבלי מנחות סד ב ד"ה אמר להו מרדכי.

10 טור יו"ד רנו. וראה בבלי פסחים מט ב שאין מעמידים עם הארץ כגבאי צדקה, וראה שם בבית הבחירה להמאירי. וראה חכמת אדם קמז ד: "ואם אין הגבאים חכמים וראוים לכך דוחין אותן ולא יגבו כלל ואם אין יכולין לדחותן אסור ליתן צדקה על ידם, שכן אמרו חכמים: לא יתן אדם פרוטה לארנקי של צדקה אא"כ ממונה עלה כר' חנניא בן תרדיון...".

כישורים מקצועיים פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "ושולח בכל גבול ישראל ולוקח מן העם הגבורים ואנשי חיל ועושה מהם חיל למרכבתו ובפרשיו... ולוקח מן היפים שבהם להיות שמשים... וכן כופה את הראויים להיות שרים וממנה אותם שרי אלפים ושרי חמישים".[13]

על הכהן המשוח כותב הגינת ורדים: "שיהא בעל קומה וקורא בגרון כדי שיהא מוראו מוטל על אנשי הצבא ויהיה אמיץ לבו בגבורים שלא יחת ולא יענה ולא ישוב מפני כל, ויהיה נאה דורש ונאה מקיים...".[14]

כותב הגר"א: "למלחמה צריכים ארבעה דברים: עזות בפנים כמו נמר, ולב אריה בגבורתו, אמיץ ברכים לעמוד בקשרי המלחמה, וזריזות גדולה ורבה במתניים לשוב הנה והנה בכל עת ורגע אל הרוח שיפנה האויב או מלפניו או מלאחיו או מצדדים".[15]

כותב הב"י בהלכות צדקה: "ומ"ש ולא יתן אדם לקופה אלא אם כן יודע שהממונה עליה נאמן חכם וכו'... דחכם, לא שצריך שיהיה חכם בחכמת התורה אלא שיהיה חכם בהנהגת הגבאות".[16]

פוסק הרמ"א: "ויש לבית דין לחקור ולדרוש אחר הבודקים והשוחטים ולראות שיהיו בקיאים ומומחים וכשרים...".[17] כותב מהר"ש אבוהב: "והנה התקון קל מאד... שלא יהיה אדם רשאי למול עד שיטול רשות מבית דין בתחילה, כמו שפשט המנהג בכל ישראל בענין השחיטה".[18]

ישרות פסוק מפורש בתהילים: "לא ישב בקרב ביתי עשה רמיה דבר שקרים לא יכון לנגד עיני".[19] כותב הגר"א: "... ומסתמא המלך רואה תמיד שלא תהא עוולה. אך אם משרתיו רשעים והם מלשינים ומדברים רכילות יבוא לעשות עוולה".[20] כותב החזו"א: "דזהו מצוה על פרנסי הציבור... להמנות את ההגון והישר".[21].

פוסק השו"ע: "כל עיר... חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים".[22]

במעהרין החליטו: "וגם יהיו ששה האלופים מבוררים וגובי מסים... גם צריכין המה להיות אנשי חיל ויראי אלקים אנשי אמת".[23]

שנאת ממון כותב הגר"א: "צריכים השוטרים להיות נדיבים ולא אכזרים ולא אוהבי בצע... בכדי שיתקיים הפסק כאשר ישפטו השרים".[24]

---

11 פנקס מדינת ליטא ועד תמ"ז לפ"ק תתה; על התארים מורנו וחבר ראה סעיף יז הערות 19 21.

12 ראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תס"א לפ"ק תצג (ה).

13 רמב"ם מלכים ד ה. ודברי המלבי"ם שמואל א ט יא - יב צ"ע.

14 שו"ת גנת ורדים יו"ד ג ז. כן כתב ספר החינוך תקכו, וראה מנחת חינוך שם (א) ג ובמנחת חינוך השלם שם.

15 פירוש הגר"א נחום ב יא. וראה ספר המצוות הוספות הרמב"ן לא תעשה י; רלב"ג שופטים י ד התועלת העשירית. וראה רש"י שמות יז ט, שהיו זקוקים לחיילים בעלי כשפים להלחם בעמלק.

16 בית יוסף טור יו"ד רמט.

17 שו"ע יו"ד א א בהגה.

18 ספר הזכרונות זכרון תשיעי הפרק השני.

19 תהלים קא ז.

20 ספר משלי עם ביאור הגר"א, משלי כה ה.

21 חזו"א חו"מ ב"ק כג ב.

22 שו"ע יו"ד רנו א.

23 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק כד.

24 ספר משלי עם ביאור הגר"א משלי ח טו.

מסירות וזריזות אומר החכם מכל אדם: "חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב".[25]

כותב הרלב"ג: "כי האיש ירבעם היה גבור חיל וירא שלמה את הנער כי היה רב פעלים והיה זריז במלאכתו אשר מנהו ומנה אותו מפני זה לקבץ המס שסובלים עליהם כל בית יוסף והם מנשה ואפרים".[26]

אהבת הבריות להם אין ממנים פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכים בציבור תחילה,[27] ופוסק התשובה מאהבה: "כל העוסקי' עם הציבור נקראי' בשם פרנסים".[28] המשנה ברורה פוסק: "נוהגין שהגבאי או הקונה המצות עומד אצל ס"ת וזה נקרא סגן... שיש לבחור לסגן איש נכבד ובעל מעש"ט ודעת הבריות נוחה הימנו שלא יחשדוהו שבשביל הנאת עצמו או איזה סיבה יתמוך כבוד למי שאינו ראוי או בהיפוך...".[29]

גיל לדעת רש"י חייל פחות מגיל עשרים אינו יוצא למלחמה,[30] ומבאר הרמב"ן: "בעבור שאינו חזק למלחמה בפחות מעשרים, וכמו שאמרו: 'בן עשרים לרדוף'".[31] לדעת ערוך השלחן הוא הדין לסופרים, לחזנים, לגבאי צדקה, לרופא, לאומן, ללבלר ולמלמד תינוקות.[32] שנינו: "בן חמישים לעצה", וכותב המדרש שמואל: "... אל יתיעץ אלא עם מי שהוא בן חמשים שנה ומעלה, ואל יארע לו כאשר ארע לרחבעם בן שלמה אשר הניח עצת הזקנים ונתיעץ עם הילדים...".[33]

במעהרין קבעו כי שוחט לא יהיה פחות מבן שמונה עשרה.[34] בליטא תקנו ששוחט צריך להיות לפחות בן שמונה עשרה ונשוי.[35] בפוזנא החליטו ששמאי לא יהיה פחות מגיל ארבעים.[36]

גיל השחרור מהצבא הוא ששים.[37] לא מצאנו הגבלה מעין זו על עובד שירות הציבור.[38]

---

[25] משלי כב כט. וראה מעלות המדות, המעלה העשרים מעלת הזריזות.

[26] רלב"ג מלכים א יא כח. ראה בבלי ב"ב קי א: "כיון שראה דוד שממון חביב עליו ביותר מינהו על האוצרות".

[27] ראה סעיף קיב.

[28] שו"ת תשובה מאהבה א רח. אמנם שם הדיון הוא לגבי כבוד לפרנסים. וראה שו"ת אורח משפט חו"מ כ: "בכל עסק השייך לציבור שיש בו חכמה ונאמנות, הוי בכלל פרנסות...". וראה משנה שקלים ה ב על כהנים שהתמנו, "שאותן קיבלו רוב הציבור עליהם".

[29] משנה ברורה סימן קמא ס"ק טז.

[30] רש"י במדבר א ג. וראה מנחת חינוך מצוה תקכו בסוף. וראה משפט המלחמה ד, שלמלחמת רשות יוצאים רק בני עשרים ולמלחמת מצוה יש סוברים שיוצאים גם יותר צעירים. הערת הרב נבנצל: "צ"ע דהא נמנו לקראת מלחמת כבוש הארץ כל יוצא צבא בשנה השנית ובשנה הארבעים ורק מבן כ' ".

[31] פירוש הרמב"ן על התורה שם. וראה מרגליות הים על סנהדרין דף ב א אות כט, שבן עשרים רודף אחר האויב לשטחו אך כל מי שמסוגל לאחוז בחרב חייב להתגונן מפני הצר הבא עלינו.

[32] ראה ערוך השלחן חו"מ א כב.

[33] מדרש שמואל אבות ה כג.

[34] ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קנב.

[35] ראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקנח.

[36] ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תשעא החלטה משנת ת"ס לפ"ק; שם א' תשצו החלטה משנת תס"א לפ"ק.

[37] הצבא כהלכה פרק ב סעיף ו.

[38] ראה סעיף קו שזקן פסול להיות בסנהדרין.

בקהילות רבות החליטו לדרוש דרישות נוספות ממועמדים לשירות הציבורי. בליטא החליטו ששמאים יתמנו מבין העשירים המשלמים מס לפחות חמשים זהובים לשנה.[39] במעהרין תקנו שלא למנות משולח את מי שעוסק במלאכה בזויה.[40] בוירונא תקנו שעל הממונים להיות נשואים.[41] במעהרין תקנו שמשולח יתמנה רק שמונה שנים לאחר החתונה.[42]

לשירות הציבורי יש להשתדל ולמנות את המועמדים הטובים ביותר. פסוק מפורש בתורה: "ואקח מכם שנים עשר איש", ומבאר הספרי: "מן הברורים שבכם מן המסולתים שבכם".[43] יתרו מציע למשה רבינו: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל וגו' ", ומבאר אור החיים הק': "... ויקח הגדול שבכולם בכל בחינה מבחינות הטובות המנויות בדבריו".[44]

במקרים הבאים ממנים לכתחילה עובדים שאינם בהכרח הטובים ביותר

ירושה בשררה פוסק הרמ"א: "ש"ץ שהזקין ורוצה למנות בנו לסייעו לפרקים... בנו קודם לכל אדם ואין הצבור יכולין למחות בידו".[45] והוא הדין לשאר כל המנויים.[46]

יצוגיות הרשב"א פוסק: "עוד שאלת: קהל שמנו שלשה אנשים, שיבררו להם שלשה נאמנים למס; והם בררו להם: שנים יודעין, ואחד אינו יודע ספר כלל... ושמא רוב הפעמים, אינן רבוי הנאמנים אלא לכבוד בעלמא, שכל משפחות העיר רוצים שיהא אחד ממשפחתם ממונה לכבוד המשפחה לבד, בין יודע ספר בין אינו יודע ספר".[47] בפוזנא החליטו: "בעניין עשיות הממונים מחויבים הקהל לעשות ממונים דוקא בכל רחוב ורחוב מאותו רחוב, והממונים מחויבים לנקות את הרחובות...".[48] עוד תקנו שם: "והשמאים יהיו מן עשירים ומן בינונים ומן פחותים".[49]

שיקולים שלטוניים אומר דוד המלך: "תחת אבותיך יהיו בניך תשיתמו לשרים לכל הארץ".[50] פוסק הרמ"א הלכה לדורות: "השררה והשולטנות שלהם, ומחוקי המלך למנות שררה ומושלים למי שירצה".[51]

---

[39] ראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקפה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקסב החלטה משנת תע"ג לפ"ק. על הטעם לכך ראה סעיף קה.

[40] ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד בודשפיץ תס"ט לפ"ק תקט (ה).

[41] ראה פנקס קהל וירונה ג שפט ובעוד מקומות.

[42] תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תס"א לפ"ק תצד (ו). וראה שם שמורנו אינו צריך להמתין כל כך.

[43] ספרי על דברים א כג. וראה רש"י על אתר.

[44] אור החיים הק' על שמות יח כא.

[45] שו"ע או"ח נג כה בהגה.

[46] ראה מגן אברהם שם ס"ק לג. וראה א"ת ערך חזקת שררה. וראה סעיף קיט.

[47] שו"ת הרשב"א ג שצט. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע סה בענין חזקת שררה: "... ואין האחרים יכולים לומר גם ממשפחתינו נעמיד מלך".

[48] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' סג החלטה משנת תכ"ז לפ"ק.

[49] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתמח החלטה משנת תס"ה לפ"ק. וראה מן הגנזים ב, תקנות בוסקוביץ מב עמ' 101. וראה סעיפים קא קכא.

[50] תהילים מה יז.

התכונות והכישורים הפוסלים מועמדים מלכהן

עבירות חמורות אומר המדרש: "צריך שיהיו השוטרים בעלי זרוע במעשים טובים... וצריך שיהיו נקיים מכל משפט שלא יהא לאדם פתחון פה עליהם... שלא יהא בהם דבר של פסלות".[52]

אינו מיוחס פוסק הרמב"ם: "אין מעמידין מלך מקהל גרים... שנאמר: 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא'. ולא למלכות בלבד אלא לכל שררות שבישראל... שלא יהא אלא מישראל... אפילו ממונה על אמת המים שמחלק ממנה לשדות ואין צריך לומר דיין או נשיא שלא יהא אלא מישראל...".[53]

אשה אומר הירושלמי: "מי דרכו ליעץ האיש ולא האשה".[54] הרמב"ם פוסק שאשה אינה מתמנית לתפקיד של שררה.[55]

פוסק הרמ"א: "ומי שאינו נושא בעול עם הציבור יכול להכריח אחרים, אבל לא יהיה גבאי".[56]

הממנה עובד שאינו ראוי לשירות הציבורי, או שהוא פסול להתמנות[57] עובר על האיסורים עליהם עובר מי שממנה פרנס שאינו ראוי ומנוי כזה עלול לגרום נזקים רבים.[58]

במקרה שלא מוצאים מועמדים שניחונו בכל הכישורים המתאימים מותר למנות גם את מי שחסרות לו מקצת מן התכונות, בחינת הרע במיעוטו.[59] הגמרא מספרת על מלמד שסלקו אותו ממשרתו משום שהכה תלמידים שלא כדין ונאלצו להחזירו למשרתו משום שלא נמצא מלמד טוב ממנו.[60]

כותב הרלב"ג: "... שם שלמה ממונים רבים רודים בעם העושים במלאכה והוכרח לשים הממונים ההם גרים מפני שקדם על המלאכה כי כבד מאד לישראלים אם יעשו כך".[61] פוסק

---

[51] שו"ת הרמ"א קכג. וראה שם שיש למנוי תוקף של דינא דמלכותא דינא. המלכים בודאי ישקלו האם המתמנה נאמן אליהם באופן אישי, האם ראוי למנות אותו מתוך הכרת תודה, או לחילופין שיש צורך לפייס אותו כדי שלא יסכן את השלטון וכל כיו"ב.

[52] תנחומא שופטים ג.

[53] רמב"ם מלכים א ד. על חילים מיוחסים ראה משפט הצבא בישראל א ב וכן משפט המלחמה פרק ה. על חשיבות היחוס ראה סעיף קו. על מנוי ממזר ראה סעיף קו הערה 24. על הגדרת המושג תפקיד של שררה ראה סעיף קטו.

[54] ירושלמי יבמות ח ג: "כתיב 'על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים' היה להם לנשים לקדם? כתיב 'אשר שכר עליך ואשר יעץ' מי דרכו לשכור האיש ולא האשה, מי דרכו ליעץ האיש ולא האשה".

[55] ראה סעיף קו. וראה שם שרבינו אברהם בן הרמב"ם מתיר. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתלח המתיר למנות גיורת כמנהלת בית ספר לבנות, ומבאר שאין זה מנוי של שררה שכן היא אינה ממונה על הציבור.

[56] שו"ע חו"מ קסג ו בהגה. וראה שו"ת הריב"ש ריד.

[57] ראה סעיף קא.

[58] ראה ספר החינוך תיד. וראה סעיף קא.

[59] ראה כיו"ב לגבי הפרנסים סעיף קח.

[60] בבלי גיטין לו א.

[61] רלב"ג מלכים א אחרי פרק יא התועלת החמשה עשר. וראה פירושו סוף שמואל א התועלת הלא'.

השו"ע בהלכות שליח ציבור: "אם אין מוצאים מי שיהיה בו כל המדות האלו יבחרו הטוב שבציבור בחכמה ובמעשים טובים".[62]

התורה קובעת אמצעים המבטיחים מנוי עובדים טובים לשירות הציבורי[63]

א. פירוט תכונותיהם

ב. מנגנון לאיתור מועמדים טובים כותב החתם סופר: "ויאשיה ידע בעצמו שלא חטא כלל רק בעון תוכחה שלא מיחה... ואמנם צ"ל הא באמת שלח ת"ח לחפש. וי"ל יען דורו לא היה הגון גם התלמידי חכמים ההמה לא הי' הגונים ולא חפשו כל צרכם והוא טעה בהם וסמך עליהם ונענש על טעות הזה שלא בדק בת"ח הללו".[64]

ג. הכשרת מועמדים

ד. עידוד מועמדים פסוק במפורש בתורה: "קח את הלוים מתוך בני ישראל וטהרת אתם", ומפרש רש"י: "קחם בדברים, אשריכם שתזכו להיות שמשים למקום".[65]

ה. המועמדים מצווים להסכים להתמנות[66] והם זוכים לשכר גדול מהשמים.[67]

ז. שמירה על כבודם כותב המשנה ברורה: "... וכן ראוי לצבור שלא יהרהרו אחר הסגן וידונו אותו בכל ענין לכף זכות...".[69] זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל... אחד כנגד חזני העיר", ומבאר רש"י: "תקנו להם ברכה... לפי שהיו שמשי העיר להתעסק במתים ובשאר צרכי ציבור".[70]

ראוי לציבור שלא לבוא בתלונות סרק על עובדי שירות הציבור ולא להטריחם שלא לצורך.

ח. מתן הקלות פוסק הרמב"ם: "הגיע ראש חודש כסלו ולא ירדו גשמים בית דין גוזרין שלש תעניות על הציבור... ואנשי משמר אין מתענין עמהם מפני שהן עסוקים בעבודה...".[71] חכמים הקלו על מילדת היוצאת בשבת אל מחוץ לתחום.[72]

ט. הגנה מפני נזקים[73]

---

[62] שו"ע או"ח נג ה. וראה שו"ע או"ח תקפא א בהגה.

[63] ראה סעיף קא.

[64] דרשות חתם סופר דף שכח ב ד"ה כתי' במגלת קנות.

[65] רש"י במדבר ח ו.

[66] ראה סעיפים קא ר.

[67] ראה כלבו קמב: "שופטים ושוטרים תתן מלמד שהשוטרים מקבלין שכר כשופטים ושכר אלו ואלו שקולים".

[68] ראה סעיפים קמג.

[69] משנה ברורה קמא טז. וראה סעיף רו.

[70] רש"י בבלי כתובות ח ב ד"ה כנגד חזני העיר. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק בענין מי שביזה בני אגודה העוסקים בגמילות חסדים.

[71] רמב"ם תעניות ג ב. וראה שם שם ג ו. וראה רש"י בבלי תענית טז ב ד"ה ולא משלימים.

[72] ראה שו"ע או"ח תז א שלמיילדת תקנו חכמים אלפיים לכל רוח. וראה נשמת אברהם יו"ד שמ ס"ק ב, המלמד זכות על רופאים אשר אינם קורעים כאשר נפטר אדם לנגד עיניהם.

[73] ראה ספרי על דברים כה יא: " 'וקרבה אשת האחד' – אשת איש, ולא אשת שליח בית דין להציל את אישה". וראה צפנת פענח דברים שם. וראה תו"ת על אתר שמעיר על כך שלפנינו בגמרא הדרשה אינה מזכירה את אשת השליח, אלא ממעטת את שליח הבית דין בעצמו.

י. חסינות מסוימת פוסק הרמב"ם: "הרב המכה את תלמידו או שליח בית דין שהכה את בעל דין הנמנע מלבוא לדין והמיתו בשגגה פטורין מן הגלות... שהרי שגגו והרגו בשעת עשיית המצות".[74] פוסק הרשב"א: "נאמנים, שהצבור ממנים לגבות את המס ולפקח על העם, הרי הם כשומרי חנם, ופטורי' מגניבה ואבידה".[75]

מעיקר הדין רופא צריך לשלם נזקים ככל מזיק, ולמרות זו התקבלה תקנה לפטור רופא שהזיק בשגגה, ומבאר התשב"ץ: "שאם לא נפטרנו משוגג אתי לאימנועי מלרפאות".[76]

יא. איסור על פיטורים[77]

מכיון שיש מצוה להתמנות,[78] יש להקפיד על הכללים הבאים[79]

א. כל מי שראוי להתמנות רשאי להגיש מועמדות.

ב. כל הראויים להתמנות מקבלים הזדמנות שוה.[80] זו מדת התורה. אהליאב נתמנה לסייע בבנין המשכן ומובא ברש"י: "משבט דן, מן הירודין שבשבטים מבני השפחות, והשווהו המקום לבצלאל מלאכת המשכן, והוא מגדולי השבטים, לקיים מה שנאמר: 'ולא נכר שוע לפני דל' ".[81]

בבית המקדש ממנים נושאי תפקידים שאינם כהנים או לויים.[82]

בונציה החליטו בדבר מינוי חזנים ושמשים: "שהפרנסים שיהיו בעת ההיא יסדרו לעשות הכרזה בבתי כנסיות הגיטו, שכל הרוצה להכנס לשרת באותו משא יבא להגיד...".[83]

---

[74] רמב"ם רוצח ושמירת נפש ה ו.

[75] שו"ת הרשב"א ה קא. וראה שם שלא פטרו מפשיעה משום שלא חוששים דילמא אתי לאמנועי.

[76] שו"ת התשב"ץ ג פב. וראה שו"ע יו"ד שלו א.

[77] סעיף קמט.

[78] ראה סעיף כח.

[79] ראה סעיפים צח קז

[80] ראה סעיף צג.

[81] רש"י שמות לה לד.

[82] ראה תוספתא שקלים ב הלכה יד והלכה טז: "אילו הן הממונין שהיו במקדש... הכל היו כשרים בכהנים בלוים בישראל". וראה הגהות וחידושים מאת הגאון ר' יעקב עמדין על בבלי מנחות סה א, המוכיח מהגמרא שהממונים שהיו במקדש לא היו צריכים להיות כהנים ולויים. וראה אור שמח כלי המקדש ד יט, המוסיף לרשימה גם את הקתיקול. וראה ירמיה כב ו: "כי כה אמר ה' על בית מלך יהודה גלעד אתה לי ראש הלבנון", ומבאר עמק הנצי"ב על ספרי דברים א ז ד"ה ראש הלבנון: "... וקרא להם ראש הלבנון, שהם מנהיגי המקדש אמרכליו וגיזבריו". וראה בבלי תמיד כו ב, שהפסוק הנזכר בספרי עוסק רק בשומרי המקדש. ויש חולקים. ראה במדבר יח ב: "וגם את אחיך מטה לוי שבט אביך הקרב אתך וילוו עליך וישרתוך", ומבאר הספרי: "מנה מהם גזברים ואמרכלים", וראה רש"י על התורה שם וכן שם יח ו. וראה תרגום על מלכים ב יב י שהאמרכלים אז היו כהנים. וראה ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כא ב שהגזברים והאמרכלים הם לויים. וראה שו"ת משפט כהן צז, עמ' רכז. וראה רמב"ם בית הבחירה ז כג: "... בשעה שנכנסין הבנאים לבנות ולתקן בהיכל... מצוה שיהיו הנכנסים כהנים תמימים... ואם אין שם כהנים יכנסו לוים, לא מצאו לוים יכנסו ישראל".

[83] פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה יז ת"ד לפ"ק. מכרזים מאפשרים לכל המועמדים לשירות הציבורי להציג את מועמדותם, ולאפשר לממנים למצוא את המועמד הטוב ביותר לכל משרה. בימי חז"ל לא עשו מכרזים למשרות ציבוריות כשם שלא עשו מכרזים למכירת או קניית רכוש ציבורי, אך שמאחר והתרבו פרנסים הפועלים שלא לשם שמים – ראה סעיף מז - ומאחר והיום נבחרים נציגי מפלגות, קיים חשש גדול שללא מכרז ימנו הפרנסים קרובים וחברי מפלגה, ראוי לצמצם את יכולתם למנות עובדי ציבור כרצונם. וראה סעיף שט הערה 47.

על אף שבימי בית ראשון היו השוטרים משבט לוי אין הוראה לדורות בענין זה.[84] כותב ספר נחמיה: "והלוים מבינים את העם לתורה והעם על עמדם",[85] אך אין הוראה שצריכים למנות מורים או רבנים דוקא משבט לוי.[86]

ג. המונע באופן שרירותי את מנויו של הראוי מונע את חברו מלקיים מצוה ועובר על ואהבת לרעך כמוך.[87]

ד. אסור להתנות את זכות ההתמנות בתנאים שחלק מן המועמדים אינו יכול לעמוד בהן.

ה. רק בחוק ניתן לשלול את זכות ההתמנות.

ו. רק בית דין רשאי לפסול מועמד מלהתמנות.

ז. מי ששללו ממנו את הזכות להתמנות רשאי לפנות לבית דין.

למרות שיש מצוה להתמנות בית דין אינו כופה קבלת תפקיד בשירות הציבור.[88]

גם כיום יש לודא שלעובדי השירות הציבורי תכונות וכישורים מתאימים.[89]

גם כיום אין מנוס מלמנות עובדים לשירות הציבורי על פי גדרי הרע במיעוטו.[90] פוסק האגרות משה: "וברור שאם יזדמן באיזה מקום שרוצים למנות לאיזה מנוי ריק או איש שהוא כופר ובעל עבירות או אשה כשירה, ואי אפשר שלא ימנו שום אחד מהן אלא איש כשר, שודאי צריך לסייע שימנו את האשה הכשרה ולא את האיש הכופר והרשע".[91]

נראה, שכיום אין למנות עובד לשירות הציבורי ללא מכרז.[92]

---

[84] ראה דברי הימים ב יט יא, שהשוטרים משבט לוי, וראה גם ספרי על דברים א טו, שהלוים היו שוטרים לפחות עד זמן נחמיה. וראה משך חכמה ויקרא כז יג; שם במדבר טז ט – י; שם דברים לא כח. וראה שו"ת חתם סופר או"ח קח. וראה תורת המדינה עמ' 239: "... עזרא הסופר... לאחר שקנס אותם שלא לתת להם מעשר, משום שלא עלו לא"י בימי עזרא, שלל מהם כנראה גם את זכותם הבלעדית להתמנות כשוטרים...". וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי 214: "לכל שלטון יינתנו שני אנשים שמשים משבט לוי". וראה בבלי יבמות פו ב ש"עכשיו אין מעמידין שוטרים אלא מישראל". וראה משפט המלוכה בישראל עמ' 66 המשער שבשעה שעזרא קנס את הלויים והעביר מהם את המעשר הראשון ונתנו ללויים נתבטל "החוק הזה לבחור שוטרים רק מן הלויים".

[85] נחמיה ח ז. וראה דברי הימים ב לה ג. וראה חשוקי חמד כתובות עמ' קפא שעדיף ללמוד ממלמד כהן.

[86] ראה משנה ברורה סימן נג ס"ק לו, שאם יש שני חזנים שוים מן הראוי להקדים כהן ללוי להיות ש"צ ולהקדים לוי לישראל וכו'.

[87] ראה סעיף קז הערות 24.

[88] ראה סעיף קז הערה 31.

[89] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן בעמ' 5 – 16 סעיף 67: "יבדק כל פקיד, עובר למנויו, על ידי ועדת השרות האזרחי". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

[90] ראה סעיפים קח קט.

[91] שו"ת אגרות משה יו"ד ב מה. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תכו שיש חילוק בין אם הבעלים שומר מצוות ובין אם לאו. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד ח שמומחה שאינו ירא שמים עדיף על ירא שמים שאינו מומחה. כעין זה ראה גם שו"ת תשובות והנהגות ג שט. וראה שמירת שבת כהלכתה פרק לב ס"ק סז.

[92] ראה הערה 82.

*

הסוציולוג, פרופ׳ שפירא כותב על הארגון הבירוקרטי: ״לארגון זה התכונות הבאות: א. כל נושא תפקיד מתמנה לתפקידו תודות לכשירותו לתפקיד ומומחיותו, הנבדקות באורח אובייקטיבי בעזרת סטנדרטים מקובלים, כמו בחינות ותעודות של בתי ספר או מוסדות אחרים מוסמכים״.[93] מומחים למנהל מכירים בחשיבות מנוי כח אדם מעולה לפקידות הממשלתית והציבורית, והם אף מנסים להגדיר מה הן התכונות הרצויות של מי שממלא משרה ארגונית.[94] עם זאת, הם מכירים בעקרון שלפיו לעיתים ראוי שיתמנו לא הראויים והטובים על אותו מינוי אלא דוקא מינוי פוליטי,[95] או מינוי על פי עקרון היצוגיות.[96]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: ״כל אדם זכאי לשויון בכניסה לשירות במנגנון של ארצו״.[97]

חוקות אחדות מפרטות בקצרה את הדרישות העקרוניות מהממונים ומנושאי התפקידים.[98] אחדות קובעות עקרונות הנוגעים לשיטת המנוי, עקרונות שיבטיחו שיתמנו מועמדים רק על בסיס כישורים.[99]

---

[93] ראה יסודות הסוציולוגיה עמ׳ 115. וראה סעיף קמד הערה 24 וסעיף קמו הערה 40. וראה ש. נ. אייזנשטדט, ״תכונות יסוד של המדינה המודרנית״, מדינה וחברה א עמ׳ 87, העקרונות החמישי והששי. על שני עקרונות אלו ראה סעיף קו הערה 119. בענין מנוי המובחרים מכולם ראה EB (2008), public administration, Principles of public administration, The classical definition

[94] ראה Bureaucracy: what government agencies do and why they do it עמ׳ 24, שכדי להבטיח הצלחת ארגון יש להעמיד בראשו אדם מוכשר שיש לו הכרה מעמיקה של הארגון, ולהעמיד לרשותו כלים מתאימים.

[95] ראה Bureaucracy: what government agencies do and why they do it עמ׳ 200 – 202, שיש מנויים הזקוקים, בשל טיב המשימות המוטלים עליהם, לגיבוי טוב של המנהיגים. על שיקולים ״פוליטים״ בעת מנוי פקידים וממונים ראה EB (2008) civil service, Appointment.

[96] ראה EB (2008) civil service, Appointment.

[97] הכרזה כא 2.

[98] ראה ICL חוקת פינלנד 86, שלתפקיד ציבורי יש למנות אדם מיומן בעל יכולות ואזרחות טובה מוכחת. וראה שם חוקת סינגפור 110 (2), שיש למנות מי שיש לו כישורים רשמיים, נסיון ומצוינות. וראה שם חוקת רומניה 16 (3) שרק אזרחי המדינה יתמנו לתפקידים ציבוריים. כיו״ב גם שם חוקת דנמרק 27 (1). וראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ו אות ג, שאין להעמיד מועמד במבחן דתי.

[99] ראה ICL חוקת איטליה 97 (3) שמינויים ציבורים יעשו באמצעות תחרות ציבורית.

קמט. פיטורי עובדים

פוסק הרמב"ם: "... ואין מורידים לעולם משררה שבקרב ישראל אלא אם סרח".[1]

מלך כותב אור החיים: "כי מנימוסי המלכות כשיתן מלך גדולה או הנאה לאדם אחד הוא לו מתנת עולמים".[2]

פרנסים פוסק מהר"ח או"ז: "... והרי הגבאים שבעירכם נתמנו על פי הברורים שבררת וברורם לכם רבותינו ודעת כולם הסכימה לכך. ואעפ"י שקבעו זמן ולא בררום כי אם לשנה כאשר שמעתי, מ"מ בצאת השנה אם לא פשעו בכלום אלא תיקנו את הצדקה וענין הקהילה למה יעבירום... ואפילו יש הגונים כמותו".[3] כותב הרב איסר זלמן מלצר: "... דהמנויים של רבים אין מסלקים אותם אם לא נמצא עליהם פסול...".[4]

אסור לפטר עובד גם אם נמצא עובד טוב ממנו. כותב כנסת הגדולה: "להעביר שליח צבור קבוע שלא נמצא בו שום דופי בשביל אחר שקולו ערב לא נכון לעשות כן אלא ישרתו שניהם כאחד".[5]

אסור לפטר עובד בהאשמה כל שהיא כל עוד אין לכך ראיות מספיקות. פוסק הרשד"ם: "מי שיצא עליו שם רע כו' ודאי שאינו ראוי להיות מלמד... ומי שהוא מלמד צריך בלי ספק להיות כמלאך ה'... ומכל מקום לפי שכל ישראל בחזקת כשרים אם לא יש ראיו' או לפחות אמתלאות גדולות אין להוציא שום אדם מחזקתו כי גדולה חזקה".[6]

במקרים הבאים מותר, ולעיתים אף מצוה, לפטר עובד שירות הציבור[7]

א. פגיעה ברבים או ביחידים אומר המדרש: "דיין שהרג נפש במזיד מענין שלפניו, מלמד תינוקות שהרג נפש במזיד, כולם יעברו ממלאכתן, ילכו ויעשו מלאכה אחרת...".[8] פוסק המחבר: "הנוטע אילנות לבני המדינה שהפסיד... וכן טבח של בני העיר שנבל הבהמות והמקיז דם שחבל והסופר שטעה בשטרות ומלמד תינוקות שפשע בתינוקות ולא למד או למד בטעות וכל כיוצא באלו האומנים שאי אפשר שיחזירו ההפסד שהפסידו מסלקין אותן בלא התראה שהם כמותרים ועומדים עד שישתדלו במלאכתם הואיל והעמידו אותן הציבור עליהם".[9] הרמ"א חולק על המחבר ופוסק: "עד שיהיו מוחזקין או שיתרו בהן לא מסלקינן להו".[10]

---

1 רמב"ם כלי המקדש ד כא. וא"ת ערך חזקת שררה. וראה סעיף קטו.

2 אור החיים בראשית מז ה.

3 שו"ת מהר"ח או"ז סה.

4 אבן האזל, רמב"ם משפטים א, שכירות י ז.

5 כנסת הגדולה טור אורח חיים ב"י נג. וראה חשוקי חמד על יומא עמ' קיח: "פרנס הממונה על הציבור, ועבר מחמת אונס, כשיעבור האונס חוזר לשררתו הגם שהשני טוב ממנו".

6 שו"ת מהרשד"ם יו"ד קמא. וראה הערה 32.

7 ראה שו"ת אבני נזר חו"מ מב: "... אדרבה מבואר שם שזכות השו"ב כזכות פועלים [ועדיף ממנה כי פועלים צריכין קנין ודברי ציבור א"צ חיזוק וקנין]". ראוי רק להעיר כי שו"ב אינו מנוי של שררה.

8 תנא דבי אליהו רבא כא. וראה חשוקי חמד על יומא עמ' שעד – שעו, שבשוגג הקרוב למזיד אין מעבירים.

9 שו"ע חו"מ שו ח. וראה רמב"ם שכירות י ז. וראה עינים למשפט בבא בתרא כא ב ציון ב ג.

10 רמ"א שם. וראה נתיבי עם אורח חיים תצג. ויש לעיין האם מפסיקים את עבודתו של כהן שפיגל וכד' ובפרט במקרה שגרם נזק לבעל הקרבן.

בטיקטין החליטו: "בהיות שכ"ה... שהיה ש"ץ מעבר דקהלתינו יצ"ו... נתמלאה סאתו עלה באשו כי הגדיל לעשות מעשה רשע לשפוך דם נקי.... חלילה למנות עליו לשום קבלה בעולם...".[11]

פוסק הרמב"ם: "בית דין שהעמידו אפוטרופוס ושמעו עליו שהוא אוכל ושותה ומוציא הוצאות יתר מדבר שהיה אמוד בו יש להן לחוש לו שמא מנכסי יתומים הוא אוכל ומסלקין אותו ומעמידין אחר".[12]

פוסק שו"ע הרב: "... ומלמד תינוקות החובט יותר מדאי מעבירין אותו והוא עובר בלא תעשה כי מאחר שמכה שלא ברשות הרי זה כמכה אחד משאר ישראל".[13]

ב. עבירה חמורה פוסק הרמב"ם: "בית דין שהעמידו אפוטרופוס... שפרץ בנדרים ובאבק גזל בית דין חייבים לסלק אותו...".[14] פוסק המחבר על חזן: "יצא עליו שם שנתפס עם הכותית... מעבירים אותו".[15]

ג. סרח בעניני התפקיד כותב המלבי"ם בפירושו לנביא: "... ורבתה אז התלונה על המזכיר והסופר שלא באמנה הם עושים להזכיר ולכתוב כל הבאים אל המלך למשפט והיה איזה מחשבה להעבירם...".[16]

על שוחט המתיר סרכות שלא כדין פוסק הרשב"א: "... מתרין בו ומודיעין אותו שהוא טועה ואם שמע לדברי חביריו הגדולים ממנו בחכמה מוטב ואם לאו מסלקין אותו".[17] פוסק השו"ע: "טבח שדרכו לנקר בשר... אם נמצא אחריו חלב אם הוא כשעורה מעבירין אותו".[18] עוד פוסק השו"ע: "מוהל שאינו מוצץ מעבירין אותו".[19]

הדברי מלכיאל פוסק שמותר להעביר מתפקידו שמש שסידר קידושין בלא ידיעת הרב.[20] הרב בלוי פוסק שמעבירים מתפקידו גבאי צדקה המחלק צדקה למי שהוא יודע בו שהוא אינו ראוי לקבלה.[21]

מפטרים עובד שירות הציבורי הנוטל שוחד.[22]

ד. התנהגות שאינה ראויה פוסק הלבוש: "אפוטרופוס... וחזר להיות זולל וסובא והולך בדרכי חושך... שחייבין בית דין לסלקו".[23] פוסק הרב ציטרון-קטרוני: "על דבר

---

[11] ראה פנקס קהל טיקטין 113.
[12] רמב"ם נחלות י ז.
[13] שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה א יג.
[14] רמב"ם נחלות י ז. על פיטורי מוהל שהוא שופך דמים ראה שו"ע או"ח קכח לו.
[15] שו"ע או"ח נג כה.
[16] מלבי"ם שמואל ב כ כד.
[17] שו"ת הרשב"א א שה.
[18] שו"ע יו"ד סד כא. וראה שו"ת זקן אהרן תנינא חו"מ קלב
[19] שו"ע יו"ד רסד ג. על פיטורי שוחט האוסר את המותר ראה באר היטב שו"ע יו"ד א ס"ק יב.
[20] ראה שו"ת דברי מלכיאל ג קעב.
[21] ראה צדקה ומשפט ב ס"ק נח.
[22] ראה סעיף קמה הערות 11 - 13.
[23] לבוש חו"מ סימן רצ ו.

השו"ב שלימד לאחר לכתוב בשמחה תורה... בודאי אדעתא דהכי לא מינהו אנשי הקהל לשו"ב שיעשה אפיקורתא כזה".[24]

ה. אי מלוי התפקיד פוסק הרמב"ם: "הלוי נפסל בשנים ולא במומין אלא בקול שיתקלקל קולו מרוב הזקנה יפסל לעבודתו במקדש, ויראה לי שאינו נפסל אלא לומר שירה אבל יהיה מן השוערים".[25]

פוסק הנודע ביהודה: "על דבר אשר שאל שוחט שידיו מרתתין ואמנם הוא מרגיש בפגימה דקה וגם אומר ברי לו שאינו נכשל בשום דבר במלאכתו לא שהה ולא דרס וכיוצא כי אין הריתות מזיק לו במלאכתו: הנה בודאי יש להעבירו שלא ישחוט עוד...".[26]

בפוזנא החליטו: "באם שיתרשל השמש... ולא יתפוס בתפיסה למי שנתחייב על פי בית דין אזי הרשות ביד הבית דין ליקח לעצמם שמש אחר על זה...".[27]

לציבור סמכות לקבל תקנות שלפיהן עובדי השירות הציבורי יתמנו רק לתקופה קצובה מראש[28] או להתנות שהעובר עבירה הנקובה בתקנה יועבר מתפקידו.[29] יש לציבור סמכות להשביע את עובדי בשירות הציבורי על התחייבות להקפדה על קיום תקנות הקהל וממילא מי שיעבור על השבועה יפוטר.[30]

החלטה על פיטורים מתקבלת אך ורק בהליך שיפוטי של בית דין העוסק בעניני הציבור.[31] פוסק שו"ע הרב: "אין מסלקים ש"ץ מאומנותו אלא אם כן נמצא בו פסול בעדים אבל לא משום רנון בעלמא... ומכל מקום יש להושיב בית דין על ככה, ואם יבואו עליו עדים בזה וכיוצא בזה מעבירין אותו...".[32]

בליטא תקנו: "אין ביד שום קהלה וגליל וישוב לדחות את השמש משירות שלו, עד שיבא לפני ראש בית דין וליתן טעם מאמתלא מאיזה טעם המה דוחים אותו להשמש או להש"ץ, וכפי רצון

---

[24] חידושי הרב ציטרון-קטרוני חידושי תורה - שו"ת עמ' 168. וראה שו"ת רב פעלים ב יו"ד בענין שוחט המשחק בקוביה.

[25] רמב"ם כלי המקדש ג ח. וראה משנה ברורה סימן נג ס"ק פה.

[26] שו"ת נודע ביהודה מה"ת יו"ד א.

[27] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רסט החלטה משנת תל"ד לפ"ק. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קלח, שדן בשאלה אם מפטרים מורה המאחר, ומקל מפני שרבים נכשלים בזה.

[28] ראה פירוש הרע"ב למשנה יומא א א: "... והיו מתחלפין כל שנים עשר חודש כפקידי המלך שהמלך מחליפן כל שנה, לכך נקראת לשכה זו לשכת פלהדרין". וראה פנקס קהילת רומא תקנה 927 משנת התל"ה: "ולא יוכלו מעלת אנשי העצה... לקיים גזברותם אחר עבור ג' שנים, אבל יהיו מחוייבים למנות גזברים אחרים...". וראה סעיף קמה הערה 52; סעיף קיט.

[29] ראה ש"ך שו"ע יו"ד רנז ס"ק ד. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקצד החלטה משנת ת"נ לפ"ק, שחזנים המרבים לעשות "מי שברך" מוזהרים ב"איבוד שירות" אם לא יצייתו. כיו"ב ראה פנקס מדינת ליטא, תקנות ועד תנ"ה לפ"ק תתפג.

[30] ראה סעיף קה בשם שו"ת תורת חסד סימן לא.

[31] ראה סעיף כ הערה 21. וראה משנה ברורה סימן נג ס"ק נא. ראה סעיף צח, שפגיעה בזכויות היא רק בהליך שיפוטי. על עקרון הפרדת הרשויות ראה סעיף קנב.

[32] שו"ע הרב או"ח נג לא. וראה מג"א שם ס"ק כט; שו"ת חיים ביד א. על האפשרות להדיח עובד השירות הציבורי גם כשאין שני עדים כשרים ראה שו"ת חקקי לב א יו"ד מז; ביאור הלכה משנה ברורה סימן נג ד"ה אם באו; שו"ת דעת כהן ג; חשוקי חמד על פסחים עמ' שלג - שלד. וראה סעיף קכה הערה 1. וראה שו"ת עין יצחק א יו"ד א, שיש להבחין לגבי סילוק שוחט בין קול בעלמא ובין חשד שחוששים לו מעיקר הדין.

ראש בית דין כן יקום".[33] כותב הראי"ה קוק: "המנהג הקבוע בישראל הוא, שאם נזדמן הדבר שצריכים להעביר שו"ב מאומנותו, על ידי איזו אשמה גדולה, נוהגים תמיד או ליעד בית דין שלא מדייני אותה העיר או להשאל על זה מבני סמכי אחרים, שאינם נוגעים בדבר".[34]

החלטה בדבר פיטורים צריכה להתקבל במתינות גדולה. פוסק מהר"ח פאלאג'י: "ובכל אלו הענינים צריך דרישה וחקירה ומיתון רב ליראי ה' וחושבי שמו לחוש הרבה מאד שלא למהר ולעשות מעשה להוריד אדם מאומנותו כי יש חשש עוון שפיכות דמים ממנו מחמת צערו ובזיונו וגם עוון ש"ד ממנו ומאנשי ביתו מקיפוח פרנסתו...".[35]

מלך רשאי לפטר כל עובד בכל עת וללא הנמקה.[36]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לפיטורי עובדי השירות הציבורי.[37]

*

מדינות אחדות מגדירות בחוקתן מה הן העבירות שבגינן ניתן לפטר את עובדי השירות הציבורי.[38] באחרות קיימת הוראה חוקתית שלפיה אין לפטר את עובד השירות ציבורי,[39] אין להעבירו למשרה אחרת ואין להורידו בדרגה אלא בהליכים מיוחדים.[40]

---

33 פנקס מדינת ליטא ועד ת"ל לפ"ק תרמה.

34 שו"ת דעת כהן ד.

35 שו"ת חקקי לב א סוף סימן מז. וראה תשב"ץ ג קיו: "אין ראוי לפסלו מפני מריבה שיש לו עם מנהיג הקהל ואם פסלו ופגם כבודו שלא כדין, לא יפה עשה... והמעכב על ידו (של השוחט) הוא מעכבו מלעשות מצוה...", ודבריו מובאים בשו"ת חיים שאל לו.

36 מסתבר, שהכל כמנהג המלכים וראה הערה 2. וראה בבלי יומא ח ב "כפרהדרין הללו שמחליפין אותם כל שנים עשר חודש". וראה פירוש המשניות לרמב"ם יומא א ג: "לשכת פלהדרין, ענינו בית הפקידים שמעמידין אותם המלכים על השווקים ומעבירין אותם בזמן קצר לפי רצון המלך". וראה דבר"ר ב לד: "דוכסין ואיפרכין ואיסטרטליטין... שכולן מתחלפין והמלך אין מתחלף". וראה ירושלמי תענית ד ב: "רבי הוה ממני וכו' ", ופירוש קרבן העדה שם. וראה כוזרי ד ג. וראה רד"ק מלכים ב יח יח ששבנא היה תחילה "אשר על הבית" וחזקיהו סילק אותו ומינה תחתיו את אליקים בן חלקיהו. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מה, המבאר מה החילוק בין מנוי של מלך ובין מנוי הנעשה כדין תורה.

37 פיטורי עובדי שירות הציבור לא נזכר כלל בחוקה שהציע ד"ר כהן, ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. וראה חוקת עולם ב עמ' 372: "על פי התורה כל פקיד וצירו(!) דיין או שופט המחלל זכות האדם ועושה הפליה בין אזרחים בשם הממשלה יש להעביר אותו ממשרתו – ויש לדון אי מהני תשובה לעוונו או לא...".

38 ראה חוקת ארצות הברית סעיף ב פסקה 4: "... וכל הפקידים האזרחיים של ארצות הברית, יודחו מכהונתם משיוגש כנגדם כתב אישום בעוון בגידה, קבלת שוחד או בפשעים או עוונות חמורים אחרים". ראה גם שם סעיף ג 3 א: "בגידה... תחשב אך ורק ניהול מלחמה נגדה או התחברות אל אויביה לעוזרם ולסועדם". דיון של בית משפט העליון של ארצות הברית בשאלה האם לנשיא סמכות לפטר נושאי התפקידים, ראה EB (2008), Myers V. United States.

39 ראה ICL חוקת יון 103 (4).

40 שם. ראה ICL חוקת פורטוגל 269 (3) שזכות עובדי השירות הציבורי להתגונן בכל הליך משמעתי. וראה שם חוקת סינגפור 110 (3) שלא יפוטר עובד מדינה ולא יורד בדרגה מבלי שתהא לו הזדמנות לשימוע.

פרק כט. ריסון

קנ. עוצמה וריסונה

מאז ומעולם מלכים ומנהיגים ניצלו לרעה ובאכזריות רבה את העצמה הרבה שהיתה בידיהם.[1] לא יפלא איפוא שכבר בראשית ימיה של המחשבה המדינית נשקלו דרכים למניעת השתררות.[2]

ההתפתחות העצומה של המדע והטכנולוגיה בתחומים השונים מספקת למנהיגים בימינו אמצעים רבים נוספים להטלת אימה ולאבדן חיי אדם בקנה מדה גדול. כמו כן, השלטון עוסק כיום בתחומים רבים שבהם הוא לא עסק בעבר.[3] משום כך מתעורר צורך גדול למצא דרכים שיש בהן כדי להגן על הציבור מפני מנהיגים העלולים לנצל את כוחם לרעה.[4]

ההשקפה המדינית בימינו סוברת, שרק ריסונים מתאימים יבטיחו משטר יעיל והוגן.[5]

המדינות המפותחות מפעילות את אמצעי הריסון הבאים. א. מנוי מנהיג בעל אישיות מתאימה.[6] ב. חינוך הציבור לביקורת על דפוסי ההתנהגות של השליטים. ג. צמצום המשימות המוטלות על השלטון ככלל[7] ועל כל רשות בפרט.[8] ד. נקיטת צעדים מנהליים כגון הפרדת רשויות.[9]

---

1 ראה, לדוגמא, מש"כ Constitutional History of England עמ' 54 על ויליאם הכובש (William I the Conqueror).

2 ראה קדמוניות היהודים ספר ששי פסקאות 263 – 268: "כל זמן שבני אדם פשוטים ושפלים הם ואינם יכולים להפעיל את יצרם ולעשות מה שברצונם, הרי הם נוחים לבריות ומתונים ואין הם רודפים אלא את הצדק בו וכל מעיניהם ועליו הם שוקדים... אולם כשבני אדם מגיעים לשלטון ושררה, הם מתפשטים את כל המדות הנאות האלה ומסירים מעליהם את מנהגיהם הטובים ודרכי המוסר שלהם... ומתחפשים ולובשים חוצפה ושחצנות ובוז כלפי עניני אלקים ואדם". וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי פסקה 224: "... אם תחשקו במלך... יתכן שינהג זלזול כלפי החוקים, ואם יהיה להוט אחרי אחד הדברים האלה, החובה עליכם למנוע, שיהיה חזק יותר מן המועיל לכם".

3 ראה liberalism, Modern liberalism, The modern liberal program, EB (2008). וראה ש.נ. אייזנשטדט, "תכונות יסוד של המדינה המודרנית", מדינה וחברה א עמ' 88: "אחד מסימני ההכר של מדינה זו מבחינה סוציולוגית... התפתחות ניכרת, גדלה והולכת בהיקפה של הפעולה הפוליטית הבלתי אמצעית וחדירתה ההדרגתית לתוך תחומי חיים רחבים – כלכלה, חינוך, וכיו"ב". וראה סעיף צג הערה 70. וראה The Constitution of Liberty עמ' 285. בשנת 1929 הוצאות הממשלה האמריקאית היו פחות מעשירית מהתוצר הלאומי הגלמי ואילו בשנות השבעים הן היו כשליש מהתוצר, ראה EB (2008), economic systems, Market systems, The evolution of capitalism, From industrial to state capitalism.

4 ראה סעיף פג.

5 ראה EB (2000) government.

6 ראה סעיף קא.

7 ראה הפדרליסט פרק טז מס' 41, שיש לבחון כל חוקה מבחינת כמות הסמכות שהיא מעניקה לממשלה. וראה liberalism, Modern liberalism, The modern liberal program, EB (2008). וראה Constitution of Liberty עמ' 260, שבמיוחד יש להזהר מלתת לשלטון מונופולים חדשים. ניתן לדעת את מדת התערבות הממשלה במשק, בין השאר, לפי גודל התקציב ביחס לתמ"ג היינו התוצר מקומי גולמי.

8 ראה liberalism, The role of government, Economic and political foundations, EB (2000), שלדעת אדם סמית (Adam Smith) על השלטון לעסוק בשלושה תחומים בלבד: א. להגן מפני אויבים מבחוץ. ב. להגן על האזרחים מפני אזרחים אחרים. ג. לעסוק בתחומים הכלכליים שלא משתלם ליחידים לעסוק בהם. וראה הפדרליסט פרק כב מס' 69 המשווה בין נשיא ארצות הברית ובין מלך אנגליה: "האחד אינו יכול להעניק זכויות יתר כל עיקר; השני יכול להפוך נכרים לתושבים, פשוטי עם לאצילים... האחד אין לו אפילו שמץ של סמכות שיפוט בענייני אמונה; השני הוא ראש הכנסיה הלאומית ומושלה!"

9 ראה A Preface to Democratic Theory פרק 1 בעיקר סעיף IX.

ה. טיפוח מפלגות המציגות אלטרנטיבות לשליטים ולתכניותיהם. ו. השבעת המנהיגים לנאמנות למדינה ולחוקיה.[10]

כיום קיימת מודעות רבה לכך שיש לרסן לא רק את המנהיגים ולא רק את מפקדי הצבא,[11] אלא גם כל מי שבידיו עצמה העלולה להיות מנוצלת לפגיעה בציבור, כגון ראשי ארגונים כלכליים גדולים,[12] ראשי תאגידי תקשורת[13] וכד'.

למרות הצורך החיוני בריסון המנהיגים קובעת ההשקפה המדינית שאין להפריז בריסונים, מאחר ויש להשאיר בידי השלטון כלים מתאימים ומספיקים הנחוצים לו למלא את המשימות המוטלות עליו.[14] במיוחד יש לאפשר לשלטון לפעול ביעילות[15] בשעת חירום.[16]

---

[10] בארצות הברית נשבע כל נשיא עובר להכנסו לתפקידו שהוא ישמור ויגן על החוקה, ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ב פסקה 1 ח וכן שם סעיף ו ג. ראה גם ICL חוקת סלובקיה 75 (2), שמי שלא ישבע או שישבע ויוסיף תנאים, יאבד את משרתו. ספרי מדעי המדינה המונים את מנגנוני הריסון משום מה אינם מזכירים שבועה זו, וזאת למרות שהוא מצויה במרבית החוקות. המנהג להשביע מנהיגים הוא עתיק מאד ראה M. Weinfeld, "Judge and Officer in Ancient Israel and in the Ancient Middle East", Israel Oriental Studies 7, (1977) 65 – 88. וראה הפדרליסט פרק יא מס' 27: "וכל נושאי המשרות ברשות המחוקקת, ברשות המבצעת וברשות השופטת בכל אחת מן המדינות יהיו חייבים לקיימם בתוקף קדושתה של שבועה".

[11] על האמצעים בהם נוקטים משטרים דמוקרטים למניעת הפיכות צבאיות ראה Democracy and its Critics פרק 18.

[12] במאה האחרונה התפתחו ארגונים כלכליים גדולים העשויים לפגוע באזרחים באמצעות קרטלים, באמצעות השפעה על הגורמים שבידם לאשר העלאות מחירים ועוד ועוד. בידם אף להשפיע על התקשורת בדרכים רבות ומגוונות החל בחרמים שלא לפרסם מוצרים וכלה באיומים כלכליים על בעלים של אמצעי תקשורת. ארגונים כלכליים אלו עשויים להשפיע רבות גם על הפרנסים ועל השלטון בגלוי ולא פחות מכך בסתר. לפיכך יש צורך לפעול למנוע ריכוזיות כלכלית או תקשורתית או כל ריכוזיות אחרת העשויה לנצל את כוחה להשגת מטרות אישיות על חשבון קידום יעודי המדינה. המנגנונים בהם משתמשים לריסון רשויות השלטון טובים גם כאן, לאמר: הפעלת עקרון הפרדת הרשויות שלפיו העומדים בראש מערכת תקשורתית לא יהיו רשאים למלא (גם לא בהתנדבות) כל תפקיד שלטוני, מניעת מונופול בתחום התקשורת, הפרטה ותחרות בין הגורמים התקשורתיים השונים, דרישה לשקיפות שתבוא לידי בטוי בפרסום הכנסות כלי תקשורת ממקורות ממשלתיים, פרסום קשרים כלכליים שיש להם למפעלים כלכליים אחרים, יתר פיקוח על היחסים ההדדיים שבין בעלי ההון ובין נבחרי הציבור וכד'.

[13] ראה ICL חוקת פורטוגל 38 (3) שעל החוק להבטיח את גלוי הבעלות ודרכי המימון של אמצעי התקשורת ההמוניים. וראה Models of Democracy עמ' 214 - 218. וראה EB (2008), propaganda, Social control of propaganda, Democratic control of propaganda, על הצורך הדמוקרטי לפקח על פרסומת וכד'. וראה A Theory of Justice עמ' 226 שיש לתמוך בהקצאת כספים ציבורית לניהול המפלגות וזאת כדי למנוע מצב שבעלי הון ישפיעו יתר על המדה בענינים הנוגעים להם.

[14] ראה סעיף יד. וראה הפדרליסט פרק יא מס' 25 הלועג לחוקת פנסילבניה הקובעת כי צבאות קבע מהוות סכנה לחירות. וראה שם מס' 26 שאין מקום לרסן את הרשות המחוקקת בכל הנוגע להגנת המדינה. וראה שם פרק יט מס' 53, שעדיף לערוך בחירות פעם בשנתיים מאשר לעורכן מדי שנה.

[15] ראה הפדרליסט פרק יג מס' 31, שאין להטיל סייגים על השלטון אשר ימנעו ממנו לטפל במקרים של אסונות ושל סכנות מבית ומחוץ. וראה Political Order in Changing Worlds שיש להזהר מלעקר את השלטון שנועד בראש ובראשונה לשלוט. וראה שם פרק שני, שיכולת השלטון של מנהיגי ארה"ב מוגבלת בשל עקרון הפרדת הרשויות המופעל שם לדעתו באופן מוגזם. וראה The Constitution of Liberty עמ' 186 שיש לפקפק בתבונה השלטונית של חוקת ארה"ב, המאפשרת מצב שהנשיא יהא ממפלגה אחת ואילו בית הנבחרים ישלט על ידי מפלגה אחרת. וראה Liberalism, Constitutionalism and Democracy עמ' 67 שמשוה בין יכולת השלטון להעביר החלטות שנועדו לתיקון העולם באנגליה ובארצות הברית.

אין חוקה שאינה כוללת אמצעים ומנגנונים לריסון המנהיגים.[17]

חוקות רבות מעניקות לשלטון סמכויות מיוחדות בשעת חירום.[18] אחדות מהן מעניקות לרשות המבצעת סמכות לקבל חוקים זמניים בשעת חירום.[19]

*

שררה עלולה להעביר את הפרנס על דעתו ועל דעת קונו. אומרת הגמרא: "כיון שנעשה אדם ראש ושר מלמטה נעשה רשע מלמעלה בפמליא של מעלה".[20] המדרש אומר: "אוי לרבנות שהיא פורקת מבעליה יראת שמים".[21] הרמב"ם כותב: "ורוב אנשי הדת מבעלי השררה הללו, כאשר הדבר קשור בשררה נעלמת יראת שמים".[22] הכתב סופר כותב: "כי על הרוב יגבה לב אדם כשהוא מנהיג ופרנס ורבים צריכים לו ומוכנעים תחתיו".[23]

פרנס המשתרר על הציבור עלול לפגוע בעצמו ובאחרים. כותב רב סעדיה גאון: "וראוי שאקבע את הדבר שנתעלמו ממנו מנזקי הגבהות והשררה, כי האדם כאשר מגביה עצמו ורמה רוחו בעיני עצמו יצא ממחיצתו ויפסע מעל הקרובים והרחוקים, ויראה עצמו יחיד בדור, ויזלזל בדעת כל אדם, ולועג ודוחה דברי כל אדם... ומוחה בידי הזקנים... ואינו מקבל עצתם ומצותם... ויבוא בכך להתנגד לבעלי אומניות באומנותם... וישיאהו לבו להכנס בכל דבר מסוכן מתוך בטחונו כי תבונתו תמלטהו".[24]

בעל השררה עלול לפגוע ביראת שמים של הציבור. כותב המהרש"א: "מה שהוא רוצה למשול ולהשתרר ולהיות כל אדם תחת רשותו בזה ממעט עול שמים כאילו יש בו אלקות".[25]

כל בעל עצמה עלול להשתרר על הציבור

מלך פסוק מפורש בתורה: "אשר נשיא יחטא ועשה אחת מכל מצות ה' אלקיו אשר לא תעשינה בשגגה ואשם",[26] וכותב רבינו בחיי: "במלך הזכיר החטא בלשון ודאי כי לבו גס

---

16 ראה הפדרליסט פרק ד מס' 8: "טבעה של מלחמה שהיא מעצימה את הרשות המבצעת על חשבונה של הרשות המחוקקת".

17 ראה סעיפים קנא – קנה.

18 ראה סעיף שכה.

19 ראה ICL חוקת ארגנטינה 76 (1). ראה The Constitution of the United States עמ' 111 שבארצות הברית מקובל שבעת חירום הקונגרס מרחיב את סמכויות הנשיא.

20 גירסת היד רמ"ה על בבלי סנהדרין קג א. וראה מרגליות הים שם קג ב אותיות א ב; שו"ת הרב"ז א קלה.

21 מדרש הגדול על בראשית כז א.

22 אגרות הרמב"ם מהדורת הרב קאפח עמ' קלא. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א י; ראב"ע על תהלים פב ז. וראה תוס' בבלי פסחים פו ב ד"ה אין מסרבין לגדול, שבדבר של שררה מסרבין לגדול; בבלי הוריות י א: "שלח להם ולא באו"; מג"א שו"ע או"ח נג ס"ק יז; משך חכמה שמות ו ל; שו"ת משנה הלכות יא קמג. על ההתר להתמנות ראה גליוני הש"ס ב"מ לו ב ד"ה תחלתו בפשיעה. וראה סעיף מא.

23 כתב סופר בהעלותך ד"ה ותדבר.

24 הנבחר באמונות ובדעות מאמר עשירי יב. וראה סעיף ז.

25 חידו"א עבודה זרה יז א ד"ה הרחק. וראה סעיף ז.

בו ומדת הגאוה שהיא סיבת החטא נטועה בלבו ומצויה בקרבו״.[27] שנינו: ״המלך לא דן ולא דנים אותו״, ומבאר הרמב״ם בפירוש המשניות: ״במה דברים אמורים במלכי ישראל בלבד מפני ששלטונם ברשע ואינם מחשיבים את שפלות הרוח והענוה ואינם סובלים את האמת״.[28]

בית הדין הגדול פסוק מפורש בתהילים: ״גם בני אדם גם בני איש יחד עשיר ואביון״,[29] ומבאר המדרש: ״... עשיר – בתורה, זה דואג ואחיתופל, ולפי שלא שמרו את התורה, נפלו מגדולתן וירדו לגיהנם, ואף על פי שראשי סנהדראות היו״.[30] שלמה המלך אומר: ״מקום המשפט שמה הרשע...״, ומפרש רש״י: ״מקום לשכת הגזית בירושלים שהיתה מלאתי משפט שמה ישפטו רשע כמו שנאמר: ׳ראשיה בשוחד ישפוטו׳...״.[31]

כהן גדול אומרת הגמרא במסכת פסחים: ״אמר אבא שאול בן בטנית משום אבא יוסף בן חנין: אוי לי מבית בייתוס אוי לי מאלתן, אוי לי מבית חנין, אוי לי מלחישתן, אוי לי מבית קתרוס אוי לי מקולמוסן, אוי לי מבית ישמעאל בן פיאכי אוי לי מאגרופן. שהם כהנים גדולים, ובניהן גיזברין, וחתניהם אמרכלין, ועבדיהן חובטין את העם במקלות״.[32]

ראש גלות פוסק הרמב״ם: ״ראשי גליות של אותו זמן... הן בעלי זרוע״.[33]

פרנס מעיד היעב״ץ: ״... שברחתי מן הגדולה ולבחור בשפלות... ולא לסבול משא בשר ודם, בפרטות גיאות קציני אשכנז, ביחוד במקומות קטנים שעושים מהם אלהי נכר״.[34] הגר״א כותב: ״יש ה׳ כתות ערב רב והם עמלקים - ראשי בני ישראל בסוף הגלות, והם גוזלים לעניי ישראל במסים שמטילין עליהם...״.[35]

---

26 ויקרא ד כב.

27 כד הקמח גאוה. וראה ספורנו והעמק דבר על ויקרא שם. וראה נפש החיים, עץ החיים קלט: ״שאין רודף בעולם שיורד לחייו של אדם כמו הכבוד והכבוד הוא מושל אף על המלכים״. וראה הגדה של פסח עם פירוש אבי העזרי עמ׳ ה בשם הגרי״ס: ״הקנאה, התאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם, ׳האדם׳ – אפילו האדם הגדול ביותר״.

28 משנה עם פירוש הרמב״ם סנהדרין ב ג. וראה דברי הימים ב יב א: ״ויהי כהכין מלכות רחבעם וכחזקתו עזב את תורת ה׳ וכל ישראל עמו״. וראה חידו״א סנהדרין קב א ד״ה מה שמלה חדשה, שירבעם היה כשר בשעה שמלך. וראה רש״י בבלי הוריות יא ב ד״ה יורם ממלא מקום אבותיו הוה: ״דכי מלך אכתי הוה צדיק... ואחר כך החמיץ״. וראה תנא דבי אליהו זוטא ז: ״אמרו עליו על יהוא בן נמשי שהוא היה ירא שמים, ולא הלך אחר עגלי זהב שעשה ירבעם בן נבט. אלא אחר כך כיון שבא לידי גדולה ומלכות, אז קלקל מעשיו״. וראה סעיף ז.

29 תהילים מט ג.

30 מדרש תהילים מט. וראה תנחומא בהעלותך טז; רש״י תהילים עח לא; בבלי יומא פו ב ורש״י שם ד״ה ולואי שתהא יציאה. הגמרא בבבלי סנהדרין מציינת שלמרות ששבנא היה גדול הדור הוא היה בעל הנאה. ראה שם דף כו ב ודף לו א. וראה ויקר״ר ה ה שיש סוברים ששבנא היה כהן גדול או כהן משוח.

31 רש״י על קהלת ג טז. וראה ספרי דברים א א: ״ ׳שמעו הדבר הזה פרות הבשן אשר בהר שמרון הָעֹשְׁקוֹת דלים הרוצצות אביונים...׳ אלו בתי דינים שלהם״. וראה ישעיה א ו: ״מכף רגל ועד ראש אין בו מתום״, ומבאר הגר״א על אתר, שהנביא ממשיל את הנהגת העם לגוף. הראש הוא המוציא למלחמה, העינים המה השופטים, הלב הם הזקנים, הפה הם הלומדים, והרגלים הם השוטרים.

32 בבלי פסחים נז א. וראה סעיף יג הערה 11. וראה סעיף פג.

33 רמב״ם טוען ונטען יג ב. וראה בבלי סוכה לא א, שאחד מראשי הגולה ישב בסוכה גזולה.

34 מגילת ספר עמ׳ 147.

35 נופך דעת, תיקוני זהר (מהדורה שניה) עמ׳ קלט. וראה אבן שלמה פרק יא הערה על סעיף ו. וראה סעיף קיט.

מרא דאתרא כותב מהרי"ו: "... יש מהם המתיהרים להשתרר ולהשתמש בכתר הרבנות וכוונתם בשביל כבוד עצמם כדי שישבו בראש וילכו בראש..."[36] כותב כנסת הגדולה: "ראיתי בני עליה והנם מעטים... כי הרדיפה אחר השררה מעור עיני שכלם"[37] כותב ליקוטי מוהר"ן: "אפילו עובדי ה' באמת גדולי הדור יש עליהם סכנות נוראות בהנהגת העולם... יכולים לעבור ממש גנב ונאף ורצח בכל פעם בכל רגע רח"ל..."[38]

קרובי משפחה כותב הריב"ש: "... בני ריש גלותא, היו מפורסמים בשררה ובאלמות"[39] כותב החתם סופר: "... כי יש צדיקים גמורים, אבל מרוב גדולתם בני ביתם משתררים על העם בכח וחוזק..."[40]

כדי לצמצם ככל האפשר את השתררות הפרנסים קבעה התורה אמצעי ריסון

- צמצום מספר התפקידים המוטלים על הפרנסים וצמצום סמכויותיהם[41]
- מתן הוראה למנות פרנסים יראי שמים, חכמים ובעלי מדות[42]
- קביעת עקרונות להנהגת הציבור[43]
- התנית החלטות הפרנסים בהסכמת הציבור.[44]
- קביעת מנגנוני ריסון מנהליים[45]
- מנוי מלך נעשה רק בתנאים ובנסיבות המקטינים את הסיכון שהוא ישתרר על הציבור[46]
- מצוות המוטלות רק על מלך כותב ספר החינוך: "מצוה על המלך לכתוב ספר תורה אחד יתר על שאר בני ישראל... לפי שהמלך ברשות עצמו... ובשבט פיו יכה ארצו וברוח

---

36 שו"ת מהרי"ו קסד.

37 כנסת הגדולה חו"מ רלז ב"י ט.

38 ליקוטי מוהר"ן תנינא יח.

39 שו"ת הריב"ש תסג. וראה בבלי גיטין סז ב - סח א, ורש"י דף סז ב ד"ה הוו מצערי ליה. וראה סעיף ז.

40 דרשות חתם סופר א דף קפב ב.

41 על צמצום תפקידי המלך ראה סעיפים ח ט. על כלכלה חפשית ועל הגבלת מעורבות השלטון בשוק החפשי ראה סעיף רנו. על חובת השלטון להקל במסוי ראה סעיף צב. על צמצום ממדי הענישה במדינה ראה סעיף רצז. על חלוקת התפקידים בין השלטון המרכזי ובין השלטון המקומי ראה סעיף קמא. סמכויות פרנסי העיר אף הן מצומצות. ראה סעיף רסז רעא, שמנוי גבאי צדקה ומלמדי תינוקות מוטלים על הציבור ולא על הפרנסים או על בית דין. וראה סעיפים רסב רעט, שאין לפרנסים מצוות או תקנות מוגדרות בתחומי התעסוקה והבריאות. וראה סעיף רמט שהפרנסים אינם מצווים להקים ישיבות. על החלטה בדבר צמצום סמכויות פרנסים מתוך חשש שישתררו על הציבור ראה פנקס קהילת וירונה ג החלטה טו משנת שס"א לפ"ק.

42 ראה סעיפים קב - קו.

43 ראה סעיפים לב – לח מו פג – צט.

44 ראה סעיפים קיב שז שי. וראה סעיף קכח הערה 15.

45 ראה סעיף קנא.

46 ראה חומש עם פירוש הרש"ר הירש דברים יז יד: "לא על כך יבסס המלך את זכותו לשלטון, ואל ידרוש את המלוכה לו ולזרעו בזכות תרומתו לכיבוש הארץ". וראה תורת משה פרשת קרח ד"ה כי השתרר עלינו. וראה חתם סופר על התורה שופטים ד"ה ואמרת (3). וראה בהרחבה סעיף ז. על שיטת המנוי ראה סעיפים קי – קיב.

שפתיו ימית מי שירצה בכל עמו, על כן באמת צריך שמירה גדולה וזכרון טוב יעמוד נגדו יביט אליו תמיד למען יכבוש את יצרו ויטה לבו אל יוצרו״.[47]

- השבעת פרנסים[48]
- הוראה לעם כולו ובעיקר לפרנסים להגיב להתנהגות בלתי ראויה של העומדים בראש. כותב המאירי: ״מתכסיסי הדת להיות המלך נענש על עוון העם והעם על עון המלך, מפני שהמלך יש לו למחות בעם וכלל העם למחות במלך״.[49] כותב המבי״ט: ״... וכן במצות המלך והכהנים ולוים יש ביד כל אחד מישראל בהיותם בלב אחד ואגודה אחת, למחות בידם אם יעברו או לא יקיימו המצוות המוטלות עליהם...״.[50]

  כותב הרד״ק: ״... שכל זמן ששמעי קיים לא נשא שלמה את בת פרעה שהיה ירא ממנו והיה מוכיחו על זה כי רבו היה״.[51] כותב האברבנאל: ״... מלבד מה שנענש שאול ובניו הנה גם כן נענשו עמו במלחמה ישראל לפי שלא מיחו בידו...״.[52]

  בקנדיאה החליטו: ״ואם ח״ו הקונדושטובלו העלם יעלים עיניו... אז שבעה טובי הקהל אשר הם ממונים אז יתחייבו להוכיח הקונדושטובלו ברבים בבית הכנסת...״.[53]
- הוראה לכל העם שלא לציית להוראות העומדות בניגוד לתורה או לחוקים. כותב הרמב״ן: ״וכן אמר דוד ׳הנה אנכי חטאתי ואנכי העויתי ואלה הצאן מה עשו... והיה העונש ההוא על העם גם בחטאם, שהיה להם לתת השקלים מעצמם״.[54]

בעת הצורך על הפרנסים לשקול הוספת אמצעי ריסון נוספים על אלה שקבעה התורה. זו דרך הבורא.[55] עם זאת, יש להטיל אמצעי ריסון נוספים במתינות רבה שכן יש הכרח להקצות לפרנסים את הסמכויות הנחוצות להם לצורך מלוי תפקידם.[56]

---

47 ספר החינוך תקג. וראה סעיפים פג צב. יש לעיין האם מצוות ואיסורים המוטלים על מלך מחייבים גם פרנסים אחרים העומדים בראש המדינה. ראה הקדמת האברבנאל לספר שופטים: ״... במצוות שהמלך חייב בהם במה שהוא מלך, שהשופט פטור מהם, אם שלא ירבה לו נשים, ואם שלא ירבה לו סוסים, ואם שכסף וזהב לא ירבה לו מאד, ואם שלא ישתכר...״. וראה שו״ת אגרות משה יו״ד א קלה: ״הנה פשוט שרק מלך אסור כמו בנשים וכסף וזהב שהדיוט מותר...״. וראה שו״ת משפט כהן קמד: ״... שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לענין כמה משפטי המלוכה... ואפילו בענינים פרטיים, הרי הפלגש לדעת הרמב״ם, פ״ד ה״ד שם, שאינה מותרת כ״א למלך ולא להדיוט, שהרמב״ן בתשו׳ הובאה בכ״מ פ״א דאישות ה״ד, הקשה עליו בתוך דבריו גם מן השופטים״. וראה א״ת ערך הקהל, א. המצוה, ואכמ״ל.

48 ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק קטו, שכל עוד פרנס אינו נשבע הוא אינו מתחיל במלוי תפקידו. וראה שם ועד אויסטרליץ תכ״ב לפ״ק שמד (ז)

49 בית הבחירה יבמות עז א. על תוכחה למלך ראה סעיף רא. על הדחת פרנסים ראה סעיפים קכג – קכה.

50 קרית ספר הקדמה פרק ז. וראה בבלי סוטה מא א. על אחריות של כל אחד ואחד להתנהגותו של ראש מדינה ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת״י לפ״ק קיז. וראה סעיפים קעא – קעד וסעיפים רא – רה.

51 רד״ק מלכים א ג א. וראה משלי לא א: ״דברי למואל מלך משא אשר יסרתו אמו״, ומפרש רש"י בבלי סנהדרין ע ב ד״ה שכפאתו על העמוד: ״שהיתה רואה שהוא בעל הנאה ומרבה בסעודתו והיתה מוכיחתו״. וראה רמב״ם מלכים ט יד: ״ומפני זה נתחייבו כל בעלי שכם הריגה, שהרי שכם גזל והם ראו וידעו ולא דנוהו״.

52 אברבנאל שמואל ב כא א. וראה מלבי״ם שמואל א כח יט ושמואל ב כא א. וראה רדב״ז מלכים ד ד: ״אמר רב יהודה אמר רב נשים בכתובה ובקדושין, פלגשים בלא כתובה ובלא קדושין, והיינו שבא אבשלום על פלגשי אביו שאם היו בקדושין לא היו מסכימין ישראל על עבירה כזאת״.

53 תקנות קנדיאה מג. הקונדושטובלו הוא ראש העיר.

54 פירוש הרמב״ן על התורה במדבר טז כא. וראה סעיפים קמו קנו.

לפרנסים סמכות לקבוע אמצעי ריסון גם על בעלי עצמה שאינם פרנסים.[57]

לאור ירידת הדורות[58] הולך וגובר החשש מפני השתררות פרנסים. כותב ר' נחמן מברסלב: "... שלא ירדוף שום אדם אחר התנשאות אלא יברח מן ההתנשאות... כי לא מצינו בדור הזה שיהא כונתו לשם שמים".[59] כותב הראי"ה קוק: "ובימים שחוצפא יסגא הם הנם רישי דעמא אנשים שהדמיון הוא כל יסוד חייהם, לא השכל ולא הרצון העמוק".[60] לפיכך מן הראוי להוסיף מנגנוני ריסון.[61]

---

55 ראה רלב"ג משלי כא א: "הנה לב המלך ורצונו הוא ביד ה' כמו פלגי מים שיוכלו להטותם אל אשר יהיה שמה החפץ... כי אילו היה פועל המלך באלו הדברים מסור לבחירתו בשלימות... היה זה הענין סכנה נפלאה אל העם אשר תחת המלך ההוא ולזה לא עזב הש"י כל זאת ההנהגה למלך...". וראה מדבר קדמות ל יא; העמק דבר במדבר ד ז. וראה בבלי בבא בתרא עה א: "אמר לו הקב"ה לחירם מלך צור בך נסתכלתי ובראתי נקבים נקבים באדם... בך נסתכלתי וקנסתי מיתה על אדם הראשון". וראה רש"י שמות ז טו.

56 ראה סעיף יד. שור וראה שלא זו בלבד שחכמים לא הורו שאין תוקף למלכותם של מלכים רשעים אלא אף הורו שלא לדונם - "מלך ישראל לא דן ולא דנים אותו".

57 על ריסון שבט לוי מפורש בתורה: "כי בו בחר ה' לעמוד לשרת בשם ה' ", ומבאר הכתב סופר פרשת שופטים ד"ה כי בו בחר ה': "נ"ל כי זה נתינת טעם על שלא קבלו נחלה בארץ וצריכים לקבל מתנת בשר ודם, שלא יתגאה לבם על שהם בחירי ה' מובחרים מכל ישראל ועל ידי זה יתגאו על העם ויטילו אימה יתירה על הציבור, ולכן עשה ה' בחכמתו כי יתפרנסו מישראל ועי"ז יכנע לבבם". על ריסון תלמידי חכמים ראה בבלי נדרים פא א: "מפני מה אין מצויין ת"ח לצאת ת"ח מביניהן? ... רב ששת בריה דרב אידי אומר כדי שלא יתגדרו על הצבור. מר זוטרא אומר מפני שהן מתגברין על הצבור", וכתב המפרש שם ד"ה שלא יתגדרו: "שלא יתגדלו - שלא ינהגו שררה כשיראו שהן ואבותם ובניהם תלמידי חכמים...". וראה בבלי יומא פז א: "רב זוטרא וכו' ". וראה כתב סופר שופטים ד"ה כי בו בחר ה': "ולכן ע"פ הרוב הת"ח צריכין להנות מאחרים כדי שלא יתגאו בתורתם ויאבד מהם". על עשירים המתגאים והמשתררים על אחיהם ראה בבלי סוכה כט ב ורש"י שם ד"ה ועל גסות הרוח. וראה עיון יעקב על ברכות טז ב: "לפי שרבי עשיר גדול היה... ועשיר יענה עזות להכי התפלל שיציל אותו השי"ת מעזות פנים...". וראה תנחומא משפטים ח: "...ויש עושר שמור לבעליו לרעתו, שמור לבעליו לרעתו, זה עשרו של קרח... ועשרו של המן". וראה ספר חסידים (מרג.) תקמט: "וגם תמצא משפחות מבני טובים דלים ונרדפים ונשפלים מפני שהיו אבותיהם מתגאים ומדברים גבוהות". וראה סעיפים קצג רכו.

58 ראה סעיף עו.

59 ליקוטי מוהר"ן תנינא פ. וראה סעיף קיט.

60 שמונה קבצים קובץ ח קמ.

61 ראה אונקלוס על בראשית מט ג: "ראובן בוכרי את חילי וריש תוקפי. לך הוה חזי למסב תלתא חולקין בכירותא, כהונתא ומלכותא". וראה רש"י שמות ד יד: "... והכהונה הייתי אומר לצאת ממך מעתה לא יהיה כן אלא הוא יהיה כהן ואתה הלוי...". וראה בית הלוי הגרי"ז על התורה פב, שמשה היה במקום ע"א רק עד שהקב"ה אמר לו אספה לי שבעים איש וכו'. וראה עין יעקב על סנהדרין כ ב עיון יעקב ד"ה מלך מותר בו, שהאמור בפרשת המלך לא נאמר למלך רשע, ומכאן שהתורה מצמצמת סמכויות של מלך רשע. וראה קובץ שיעורים על ב"ב כג שאם יושב על כס המלוכה מי שאינו ראוי למלך אין לו דין מלך, וראה סעיף רב. וראה כיו"ב צפנת פענח, סנהדרין, ירושלמי פ"ב הלכה ה, שמלך שאינו ראוי, כגון אגריפס והורדוס, נדון כנשיא. כ"כ גם דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה יג, עמוד קכ. לעומת זאת, התוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך מותר, מביא שש שיטות המבארות במה חטא אחאב בענין נבות, ואף אחת מהן אינה סוברת שלאחאב לא היתה זכות לדרוש מנבות את נחלתו משום שהיה רשע. וראה סעיף כד, שמלך שאינו מבית דוד אינו דן, ולפחות במובן זה יש למלך פחות סמכויות. על הצורך בהסכמת אדם חשוב להחלטות המתקבלות במשטר רב מפלגתי ראה סעיף קכא הערה 38 וסעיף קכט הערה 22.

ב קהילות רבות שללו מהפרנסים את הזכות לשבת בדין.[62] לדעת השבות יעקב ראוי לשלול מפרנסים את הזכות למנות דיינים.[63]

הרב עוזיאל סובר שכיום אין לדרוש שבועת אמונים כאמצעי ריסון.[64]

פוסקים אחדים בדורות האחרונים מורים, שיש לצמצם את סמכויות הרבנים. לדעתם אין להקים רבנות ראשית למדינה כל שהיא ולרבנים אין סמכות לתקן תקנות חדשות.[65]

פוסק הרמב"ם: "לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח, לא כדי שישלטו על כל העולם... אלא כדי שיהיו פנויים בתורה ובחכמתה... ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד".[66] כותב ר' יהונתן אייבשיץ: "... בברכת ראה נא וכו' יתפלל על גאולת ישראל ולא יהיה כונתו לגאולה כדי שנהיה שרים וחורי ארץ ויהיה כל טוב ארץ לנו כאשר באמת יהיה... רק כל כונתו יהיה להשגת שלמות אבל העיקר בשביל קדושת שמו הגדול הנקרא עלינו לבל יתחלל בגוים".[67]

פירוש העץ יוסף על העין יעקב כותב: "ממדות הגואל שיהיה עניו ושפל אינו נוטל עטרה לעצמו. סימן לדבר 'עני ורוכב על חמור' ".[68]

בימות המשיח יצטמצמו סמכויות השלטון. כותב הראי"ה קוק: "מציאות מלך אמנם אפשרית בממשלה רחבה או מצומצמת. ונראה שכשהעם במצב יותר טוב מוסרי ממילא ממשלת המלך מצומצמת. על כן לעתיד לבא נאמר: 'ודוד עבדי נשיא להם לעולם'. נשיא תחת מלך. ובתורה נקרא מלך בשם נשיא אלא שאין על גביו אלא ה' אלוקיו, ואין זה חסרון למלך כי אם עילוי לו, מצד עילוי העם המונהג על ידו".[69]

---

62 ראה סעיף כה הערות 30 - 33.

63 שו"ת שבות יעקב ב קמג.

64 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 33. וראה את דברי הרבנים שם עמ' 43. וראה תחוקה לישראל על פי התורה, הצעת החוקה של ד"ר כהן, עמ' 5 – 16 סעיף 32: "בתפוס הציר את מקומו בבית הנבחרים יצהיר: "אני להיות נאמן לישראל ולשמור את דברי חוקתה וחוקיה", וראה שם סעיף 54. וראה השגת הראב"ד על רמב"ם שבועות יא יג: "שאין משביעין עכשיו לא בשם ולא בכנוי כדי שלא יהא העולם חרב על ידי החוטאים שרבו...". וראה נוהג כצאן יוסף פרנס ב (סעיף ב) בענין שבועת השמאים: "ועל חכמי הדור מוטל לתקן הדברים האלה שלא יהיו נענשים הנשבעים ואותן שהן באים בכחם". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' ו החלטה משנת תע"ו לפ"ק. וראה סעיפים לב לח.

65 ראה סוף סעיף יז.

66 רמב"ם מלכים יב ד.

67 יערות דבש א. וראה סוף סעיף לא על קידוש השם בימי המשיח.

68 עץ יוסף, עין יעקב מגילה טו ב ד"ה כל האומר דבר. וראה רמב"ם מלכים ב ד: "אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד", ומבאר הרב מאיר יחיאל הלוי הלשטיק אב"ד אוסטרובצא, מאיר עיני חכמים ח"א על יומא סט ב: "מלכי ישראל, כשבאו לעזרה, באו להתנשאות וישיבתם היתה מפני כבוד והנאה, ממילא ישיבה כזו אסורה מטעם מעילה בהקדש, אבל מלכי בית דוד כשבאו לעזרה באו בפחד וביראה ובשפלות ומגודל הפחד היו מוכרחים לשבת לכן ישיבה כזו היתה מותר להם".

69 קבצים מכתב יד קדשו, פנקס אחרון בבויסק לד. בימות משיח יתמעטו מאד המלחמות, ראה סעיפים רצב רצג, וגם מטעם זה אפשר יהיה להקטין את סמכויות השלטון.

קנא. מנגנוני ריסון מינהליים

ההשקפה המדינית המודרנית קובעת מספר רב של מנגנוני ריסון מנהליים. חלקם קיימים בכל המדינות המפותחות וחלקם רק במקצתן.

התורה קובעת את מנגנוני הריסון הבאים

- מנגנונים המגדירים את גבולות השימוש בכח[1]
- זכויות אזרח[2]
- נוהל קבוע וגלוי של קבלת חוקים והחלטות[3]
- קבלת החלטות בענינים חשובים רק בקווארום מינימלי הקבוע בחוק וברוב מיוחס[4]
- פרסום החלטותיהן של רשויות השלטון ופעולותיהן וכל מידע רלונטי[5]
- משאלי עם[6]
- הקמת רבנות ראשית.[7]
- אמצעי בקורת ממסדיים[8]
- שירות ציבורי הפועל רק במסגרת החוק[9]
- סמכות לבית דין להדיח פרנסים באמצע כהונתם[10]
- בלמים ואיזונים[11]

---

1 ראה סעיפים ה ו.

2 ראה סעיפים צח צט.

3 בימינו קשה יותר מבעבר להעביר חוקים: המחוקקים נדרשים להגיש הצעות חוק לועדות וביד יו"ר הועדה כח רב לעכב את הצעת החוק וכד'. לחברי בתי נבחרים אפשרות לעכב חוקים בדרכים שונות, בין השאר באמצעות פיליבסטר, ראה A Preface to Democratic Theory עמ' 14 – 15. על פילבסטר ראה EB (2008), filibuster וכן בספר Models of Democracy עמ' 186.

4 ראה סעיפים קכז - קלא.

5 ראה EB (2008), Constitution, Features of constitutional government, Openness and disclosure. על פרסום החלטות ראה סעיף שו. על הצורך לאפשר לאזרחים לקבל מידע על פעולות השלטון ראה סעיפים מ, נ, סב.

6 כל תקנה חדשה של בית דין הגדול או של פרנסי הקהילה מהווה בפועל משאל עם, שכן אין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן הציבור יכול ורוצה לעמוד בה, וראה סעיפים שז שי.

7 ראה סעיפים יז כא.

8 ראה Constitutional History of England עמ' 204 - 215. וראה סעיפים קנד קנה.

9 ראה סעיף קמג. אחת המשמעויות של ירושה בשררה - ראה סעיף קטז - היא החלשת מעמד העומד בראש, ראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 49.

10 ראה Constitutional History of England עמ' 208 – 210. וראה סעיפים קכג - קכה.

11 ראה סעיף קנג.

התורה מתירה את קיומם של המנגנונים הבאים[12]

- בחירות ישירות הנערכות לעיתים מזומנות[13] במתכונת השונה מהמקובל בימינו[14]
- הגבלת כהונת נבחרים לשתים או שלש תקופות קצובות בלבד[15]
- משטר פדרלי[16]
- שני בתי נבחרים[17]
- מנגנונים מוסדיים הפועלים בדרך של הפרדת רשויות[18]
- הקמת גופים שלטונים עצמאיים בעלי סמכויות ביצוע כגון יועץ משפטי,[19] פרקליטות המדינה[20] ובנק מרכזי.[21]
- יש סוברים, שבנסיבות מסוימת מתירה התורה התאגדות פוליטית.[22]

---

[12] מרבית מנגנוני הריסון נזכרים בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג 16 – 25. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו על כך מאומה ניתן להניח שעקרון זה מקובל עליהם.

[13] ראה סעיף קיט.

[14] ראה סעיף קיח.

[15] ראה סעיף קיט.

[16] ראה סעיף יח. בכמה קהילות בגולה מצאנו הנהגות הדומות למשטר פדרלי, ראה סעיף קמ.

[17] בית נבחרים נוסף יאפשר להגביר את הריסון על המחוקקים, ראה EB (2008) bicameral system ושם EB (2008) constitutional law, Executives and legislators, Unicameral and bicameral legislatures. וראה הפדרליסט פרק כא מס' 62 : "סנאט, כענף שני של האספה המחוקקת הנבדל מן הענף הראשון ומתחלק עמו בשררה, חייב תמיד להיות בלם מבורך לממשלה. הוא מכפיל את בטחונו של העם משום שהוא מצריך את הסכמתם של שני גופים נבדלים למזימות של חמס או בגידה...". וראה הפדרליסט שם מס' 64. וראה חומש תורת אלקים עם פירוש נתינה לגר על דברים לג ו: "כידוע שבכל מלכות שלמה כמו בבריטניה המשרה נתנה ביד שלשה. המלך הוא השליט, והיושבים ראשונה במלכות הנקראים House of Lords, ויודעי העתים הנבחרים מאנשי המדינה הנקראים House of Commons... וז"ש, 'ויהי בישרון מלך' - הוא משה שהי' מלך ישראל. 'בהתאסף ראשי עם' - הם היושבים ראשונה במלכות. 'יחד שבטי ישראל' - הם יודעי העתים הנבחרים מאנשי המדינה". פירושו אינו הכרחי שכן אפשר לפרש ש'יחד שבטי ישראל' הם נשיאי השבטים ראה סעיף קלד הערה 32. על נציגי ציבור המייצגים את העם לפני השליטים ראה סעיף צה הערה 35. על תמיכת הרב הרצוג בהקמת שני בתי נבחרים ראה סעיף קל הערה 22.

[18] ראה סעיף קנב.

[19] ראה סעיף קלח.

[20] ראה סעיף רמג.

[21] ראה סעיף רלח.

[22] ראה סעיף קכא.

קנב. הפרדת רשויות

עקרון הפרדת רשויות נקבע ונוסח לראשונה לפני למעלה משלש מאות וחמישים שנה.[1] משמעותו היא, שממשל תקין בנוי על הפרדה מוחלטת בין רשויות הממשל - המחוקקת, המבצעת והשופטת - ועל עצמאות כל אחת מהן.[2] כיום מקובל ומוסכם שזהו עקרון יסוד בכל שלטון.[3]

עקרון הפרדת הרשויות משמעותי מאד בשל כמה טעמים

- הרשויות השונות עוסקות בתחומים, הדורשים כל אחד מומחיות שונה ומקצועיות ספציפית.[4] כל רשות ממלאת את תפקידה לפי הבנתה המקצועית מבלי לחשוש שתפגע על ידי רשות אחרת.
- מניעת האפשרות שאחת הרשויות תרכז בידה עצמה רבה מדי, עצמה שעלולה להיות מנוצלת לרעה. פרופ' האיק סובר שהכלל הראשון של מדינה חפשית הוא שחוקים יקבעו על ידי מערכת אחת של אנשים ויבוצעו על ידי מערכת אחרת. כאשר הרשות המחוקקת והרשות השיפוטית מאוחדות באותו אדם או באותה אסיפה, מתקבלים חוקים פרטיים הנעשים למטרות פרטניות, והם נובעים פעמים רבות משיקולים שאינם אובייקטיבים. לעומת זאת, כאשר הרשויות נפרדות, חוקים כלליים מתקבלים על ידי המחוקקים מבלי שהם ידעו מי יושפע מהחוקים. לאחר שהחוקים נקבעו הם חייבים להיות מיושמים על ידי גוף אחר הפועל ללא משוא פנים.[5]
- הגנה על זכויות אזרח. לדעת השופט פרופ' פוזנר, משמעות הפרדת רשויות היא שלא ניתן להעניש אדם ללא הסכמת שלשת הרשויות של השלטון.[6]

ההפרדה בין הרשות המחוקקת והמבצעת שונה ממדינה למדינה. בחלקן קיימת הפרדה משמעותית יותר[7] ובחלקן פחות,[8] אולם ההפרדה בין הרשות השופטת ושאר הרשויות משמעותית מאד בכולן.[9]

---

1 ראה The Constitution of Liberty עמ' 169 ציון 56.

2 ראה EB (2008), powers, separation of.

3 מקובל לחשוב בימינו שגם עקרון הפרדת הרשויות אינו מאפשר חלוקה מדויקת של תפקידים ואינו נותן פתרונות חד משמעיים לויכוחים בין זרועות הממשל, ראה Constitutional Law עמ' 122. וראה Bureaucracy: What Government Agencies Do and Why They Do It עמ' 286 – 290.

4 Between Facts and Norms עמ' 172.

5 The Constitution of Liberty עמ' 173. ראוי להעיר כי מצד השני גורמת הפרדת רשויות להתנערות מאחריות, שכן הרשות השיפוטית יכולה לפסוק כרצונה והיא אינה צריכה לתת את דעתה על המשמעויות הבטחוניות, הכלכליות והחברתיות של החלטותיה.

6 ראה 27.2.2007 "Interview: Bench marks", The Jerusalem Post. פרופ' ריצ'רד פוזנר (Richard Allen Posner).

7 ראה הפדרליסט פרק יח מס' 47.

8 במדינות רבות, ובכללן ישראל, שר בממשלה (הרשות המבצעת) הוא גם חבר כנסת (הרשות המחוקקת). הרשות המחוקקת משפיעה על הביצוע שהרי היא ממנה שרים ואף מפטרת אותם באמצעות הצבעות אי אמון, והיא מחליטה אם לאשר את התקציב אם לאו. הרשות המבצעת עוסקת בחקיקת משנה רבת הקף.

חכמי מדעי המדינה עומדים על החשש שהפרדת הרשויות תגרום למצב של "קדירא דבי שותפי", דהיינו שאין גורם אחד שהוא אחראי עליון לנעשה בכל תחום.[10] כותב המדינאי ג'יימס מדיסון, מי שהיה נשיא ארצות הברית: "... המצע המדיני... אינו מחייב שהמחלקה המחוקקת, המחלקה המבצעת והמחלקה השופטת תהיינה מנותקות כליל זו מזו".[11] לפיכך כיום מושם פחות דגש על עצם הפרדת הרשויות ויותר דגש על חלוקת סמכויות ועל חלוקת תפקידים נכונה בין רשויות השלטון.[12]

עקרון הפרדת הרשויות בא לידי בטוי בכמה מן החוקות. חוקות אחדות מונות את הרשויות השונות ומכללא מובן שקיימת הפרדת רשויות.[13] חוקות אחרות קובעות בפירוש שהמשטר מבוסס על עקרון הפרדת הרשויות.[14] חוקת פאראגוואי קובעת שהרשויות הן עצמאיות.[15] כמה חוקות קובעות שהרשות המחוקקת אינה מוסמכת להעביר סמכויות לרשות המבצעת.[16]

חוקת פורטוגל קובעת כי לא ניתן לשנות את הסעיף החוקתי בדבר הפרדת הרשויות.[17]

הגישות השונות באשר להקף ההפרדה בין הרשויות באות לידי בטוי בחוקות השונות.[18] כמה חוקות קובעות שיש לקיים הפרדה רק בין הרשות המבצעת ובין הרשות השופטת.[19] אחדות קובעות שעבריינים ידונו בבתי משפט בהליך מסודר וכי בית הנבחרים לא יקבע את אשמתם.[20] חוקת לוקסמבורג קובעת שלרשות המחוקקת אין סמכות לפרש חוקים.[21]

וראה המדינאות היהודית עמ' 114, שעקרון הפרדת הרשויות מטושטש במדינה שבה אותה מפלגה עומדת בראש הרשות המבצעת ובראש הרשות המחוקקת ניתן לטעון שהפרדת רשויות גמורה אמורה להבטיח את עצמאות הרשות המבצעת. וראה Law, Legislation and Liberty ח"א עמ' 130, שנפוליאון הביע אי שביעות רצון מכך שהתקציב עליו ממונה הרשות המבצעת תלוי ברצון המחוקקים, ואמר בין השאר: "בית הנבחרים צריך לכבד את עצמאות הרשות המבצעת כשם שהוא דורש שעצמאותו תכובד". וראה סעיף קנג. מאידך

9 גם לכלל זה יש יוצא מן הכלל במדינות רבות בית הנבחרים פועל במובן מסוים כבית משפט ומחליט אם להדיח נשיא או חבר כנסת. הרשות השופטת עוסקת פעמים רבות בחקיקה שיפוטית. לרשות המבצעת יש סמכויות שיפוט ועניישה מסוימות, ראה סעיף שכו הערה 45. וראה המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 234: "... הדגש, בימינו, הוסט מעקרון הפרדת הרשויות לדרישת קיומם של עקרונות הצדק הטבעי בשיפוט המינהלי".

10 ראה Bureaucracy: What Government Agencies Do and Why They Do It עמ' 376 – 378. וראה שם גם על היתרונות של שיטה זו. וראה The New Leadership עמ' 24 – 25, שהנסיון הניהולי מלמד שכאשר יש צורך לתכנן תכנית מורכבת וקיימות חלופות שונות שאף אחת מהן אינה מושלמת, עשוי יחיד לקבל תכנית טובה יותר מאשר קבוצה.

11 הפדרליסט פרק יח מס' 48.

12 ראה הערה 3. וראה המשטר במדינת ישראל בעמ' 204. מאידך גיסא, מקובל שבתוך שלש הרשויות פועלות כמה רשויות עצמאיות: הבירוקרטיה ברשות המבצעת, הפרקליטות ברשות השופטת ועוד, ואכמ"ל.

13 ראה ICL חוקת פינלנד 2.

14 ראה ICL חוקת ברזיל 2; שם חוקת פולין 10 (2).

15 ראה ICL 3 (1) חוקת פאראגוואי.

16 ראה ICL חוקת ארגנטינה 76 1.

17 ראה ICL חוקת פורטוגל 288 j).

18 ראה ICL חוקת סלובקיה 77 (2); חוקת בולגריה 68 (2); חוקת פינלנד 25 (2).

19 ראה ICL חוקת אוסטריה 94; חוקת ארגנטינה 109.

20 ראה חוקת ארצות הברית א 9 ג): "No Bill of Attainder". וראה על שיטה זו שנהגה בעיקר באנגליה בימי מלכי טיודור (Tudor), בספר The Constitution of the United States עמ' 84.

21 ראה ICL חוקת לוקסמבורג 48.

בחוקות אחדות נזכר עקרון הפרדת תפקידים, היינו שבעל תפקיד ברשות אחת אינו רשאי להחזיק משרה ציבורית ברשות אחרת.[22]

*

חלוקת התפקידים שהתורה דורשת דומה לעקרון הפרדת הרשויות.

לחלוקת התפקידים היתרונות הבאים

התאמת הפרנסים למשימות[23] מבאר המהר"ל: "... כי הכתר של כהונה קדושה גופנית וכתר של מלכות קדושה נפשית, והרי הם מחולקים והמוכן לאחד מהם אינו מוכן אל השני...".[24] כותב הראי"ה קוק: "... האנשים המעשיים, בעלי הכשרון לדברים מעשיים ולחכמות מעשיות אינם מוכשרים להסתכלות בהירה בענינים הרוחניים... כמו כן, אין האנשים הרוחניים העומדים ברום עולם, מוכשרים להסתכלות מעשית שלימה".[25]

יעילות שלטונית פוסק המהרש"ך: "הטוב והישר הוא שמי שיש לו עליו עול שירות א' מהקהל לא יטילו עליו עול שירות אחר כי אי אפשר לעשות שני השירויות כתקנן".[26] כותב צמח צדק הקדמון: "תכלית הכונה של המתקנים שתקנו שלא יושיבו לראש הקהל מי שהוא ראש המדינה בעל כרחו לא היה אלא כדי להקל מעליו עול הציבור ויהיה יכול להתעסק כהוגן בעסקי המדינה".[27] החתם סופר כותב: "ידוע מלכותא דארעא... שלכל ענין וענין

---

[22] ראה חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 6; ICL חוקת יפן 48. בישראל, שר שהוא חלק מהרשות המבצעת יכול להיות גם חבר כנסת, שהוא חלק מהרשות המחוקקת.

[23] ראה קדמוניות היהודים ספר שנים עשר, דברי מתתיהו לבניו: "... ובדבר שאחד מכם עולה בו על אחיו תוותרו זה לזה ותשתמשו בכשרונות המיוחדים לכל אחד מכם".

[24] דרך חיים אבות ד יד. וראה נתיבות עולם למהר"ל נתיב הצניעות ג, שכהן המתגאה אינו ראוי לכהונה. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י; העמק דבר דברים י יב; משך חכמה ויקרא ד כא – כב. וראה עבודת משא יד ב: "ת"ח אינו נכנס בעריכה ובשום אחד מהמנויים". 'עריכה' היא עריכת שומת מס.

[25] אורות הקדש שער שני ק. וראה שמונה קבצים ד לא: "חלוקת העבודה היא דבר מוכרח בין השמימיים והארציים". וראה זהר שמות קנד א, שתמהו על שאול 'הגם שאול בנביאים' כי רק משה רבינו היה גם מלך וגם נביא. וראה זהר שמות קנד א: " 'וידע כל ישראל... כי נאמן שמואל לנביא', לנביא ולא למלך, נביא ודיין הוה...". וראה מו"נ ב מ. וראה גור אריה על התורה פקודי: "... כי משה מיוחד לתלמוד ולא למעשה, ובצלאל לעשיה". וראה קדושת לוי פרשת שמות: "כי בחינת המלך הוא להעלות נצוצות (לדבקו) [לדבקם] בבורא יתברך שמו... ובחינת הנביא הוא היפך המלך, כי הנביא צריך להתבודד עצמו תמיד...". וראה הרש"ר הירש על שמות יח כד; משך חכמה בראשית מא לג; שמונה קבצים א קצב. הערת הרב נבנצל: "צ"ע מדוד ושלמה ומשיח". נראה לענ"ד לישב קושיתו, בעקבות מו"נ ב מה, שדוד ושלמה היו נביאים בדרגה נמוכה. וראה שו"ת חת"ס קובץ תשובות (חלק ח) סד (ג).

[26] שו"ת מהרש"ך ג נג. וראה שו"ת הרב"ז א סח. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רלב תקנה משנת תקל"ד לפ"ק. וראה סעיף קמג הערות 66 67. וראה Ideas of Divine Rule in the Ancient East הרצאה שניה (בעיקר עמ' 39 ואילך) שבימי קדם היה המלך במצרים, בבבל, באשור ובעוד מדינות מכהן ככהן הגדול במקדשים המרכזיים. עבודת הפולחן של המלך גזלה ממנו זמן רב מאד עד שכמעט שלא היה לו זמן לעסוק בתפקידיו החילוניים. וראה שם עמ' 40 - 41 מה בין בני ובין חמי.

[27] שו"ת צמח צדק הקדמון מד. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קנט; תקנות מדינת מעהרין ועד העלישויא תי"ג לפ"ק שיג (ב); פנקס קהל טיקטין 185 ה.

יש ממונה בפני עצמו כדי שיפנה לענין זה בכל כחו וחילו ויהא הכל בתכלית השלימות על נכון לתכלית המכוון״.[28]

גם גדול שבגדולים אינו יכול להנהיג את הציבור לבדו. אומר המדרש: ״... שהרי משה רבן של כל הנביאים לא היה יכול לשאת משאוי של ציבור לעצמו״.[29] רש״י כותב: ״מתוך שיואב עסק במלחמות לא היה דוד טרוד בהן ולבו פתוח לשפוט צדק״.[30]

מניעת השתררות כותב האברבנאל: ״... ושיותר קרוב להיות הפשע באדם אחד... משיחטאו אנשים רבים בהוסדם יחד״.[31]

השפת אמת כותב: ״כי הלויים הם בחינות הדינין ואש ולכן אמר יעקב אע״ה אחלקם ביעקב כו׳, שרצה שיבטלו כחם לכללות ישראל ושלא יוכלו להתקבץ כאחד בני עצמם כי היו מכלים העולם בגודל אש הגבורה שבהם״.[32]

הקטנת התלות בפרנסים וחיזוק האמונה בה׳[33]

יותר שויון כותבים בעלי התוספות: ״דאינו סברא שתהא לדיין א׳ שתי שררות דכמה אנשים חשובים היו בירושלים שהיו יכולין לעמוד לכל שררה ושררה״.[34]

רבוי רשויות עלול לפגוע ביעילות השלטון[35] ולפיכך התורה בוחרת שיטה המשלבת ריכוז סמכויות המאפשר ביצוע יעיל של המשימות, בעיקר בשעת חירום, ביחד עם חלוקת תפקידים.[36]

כאשר עמדו בראש העם מלך ובית דין הגדול התחלק התפקיד השלטוני בין שתי רשויות אלו.[37] המלך עסק בחקיקה, בביצוע ובשיפוט בתחומים שתחת סמכויותיו,[38] ובית הדין הגדול עסק

---

28 תורת משה, האזינו ד״ה הוא עשך. וראה עקידת יצחק שער חמשה ותשעים.

29 דברים רבה א י. וראה מדרש תנחומא בהעלותך טז: ״לשעבר היה עמי מי [ש]ישא במשאן של ישראל ועכשיו אני לבדי איני יכול... באותה שעה א״ל הקב״ה למשה מנה תחת אותן הזקנים אחרים תחתיהם״. וראה ילקוט מדרש שמואל ו ב ״לפי שאי אפשר לו למלך לעשות את כלם״. וראה ראב״ע על שמות כח א: ״וכבר רמזתי לך למה נבחר אהרן להקדישו לשם... ואין לדבר על משה אדונינו... כי טורח כל ישראל על משה ללמדם המצות ולדון כל דבר קשה״. וראה סעיפים נג קמג. וראה כתב סופר על התורה יתרו ד״ה עוד נ״ל, דף קטז א, שיתרו הציע חלוקת תפקידים: ״א״ל כי אי אפשר לאדם אחד לעשות ענינים שונים ומשונים, כי בעל מלאכות הרבה א׳ אין יוכל לעשות כראוי וכהוגן...״.

30 רש״י שמואל ב ח טו. וראה בבלי סנהדרין מט א. יתכן מאד שאבשלום ניצל את המצב שדוד לא היה יכול להתמסר לתפקידו כשופט בתקופה מסוימת, והמריד את הציבור, ראה שמואל ב טו ג: ״ושמע אין לך מאת המלך״.

31 אברבנאל דברים יז יד. וראה אברבנאל שמואל א ח ד - ו ד״ה הדבר הראשון: ״כי עם היות שאחד מהם יחטא חבריו ימחו בידו״.

32 שפת אמת במדבר, פרשת קרח תרמ״ח ד״ה בענין מחלוקת קרח.

33 ראה פסיקתא דרב כהנא פסיקתא ה [א] ״החדש הזה לכם״. וראה סעיף ז הערות 34 - 36; סעיף קנ הערה 25.

34 תוס׳ בבלי כתובות קה א ד״ה קשיא. וראה פנקס הכשרים של פוזנא, רנג החלטה משנת שצ״ד לפ״ק: ״כל התמנות בקהלה... במקום שמגיע איזה הכנסה לאיש ההוא שנתמנה עליו אל ינתן שני מינויים לאיש אחד, מצוה לחלק״.

35 ראה אוצרות הראי״ה ב עמ׳ 181: ״... זה מושכל פשוט שאין טוב ברבות הראשים...״.

36 מטעם זה עוסק המלך הן במשפט והן במלחמות, למרות שבפועל קשה להתמסר לשניהם בבת אחת. ראוי לציין, כי בסעיפים ח י נתבאר כי גם המלך וגם בית הדין הגדול מוסמכים לפעול בשליחות כל ישראל. כדי שהרשויות והציבור הרחב ידע למי הסמכות לעסוק בכל שאלה ולמנוע מצב שבו רשות אחת פולשת לתחום רשות אחרת, מן הראוי לקבוע נוהלים לפעולות שהן בשליחות כל ישראל, וראה סעיף כב הערה 27.

בחקיקה ובשיפוט בתחום סמכויותיו.[39] בקהילות בגלות היה מקובל להפריד בין שלש רשויות: מרא דאתרא, הפרנסים ובית הדין ומורי ההוראה. לשלושתן היו סמכויות שיפוט, כל אחת בתחומה.[40]

בכל מבנה של חלוקת תפקידים כפופות הרשויות לעקרונות הבאים

א. כל הפרנסים כפופים לתורה ולחוקים.[41]

ב. בשום מקום ובשום זמן לא עוסק פרנס אחד בכל התחומים.

ג. פרנס אינו רשאי לעסוק במה שאינו בתחום תפקידו או סמכותו.[42]

ד. פרנס אינו רשאי לעסוק בענין שיש לו נגיעה אישית.[43]

ה. החלטה של כל פרנס נתונה לביקורות מסוגים שונים.[44]

ו. ניתן להעניש ואף להדיח פרנס שחטא.[45]

ירידת הדורות באה לידי בטוי גם ברמה הרוחנית של הפרנסים.[46] הפרדה מוחלטת בין הרשות השופטת לשתים האחרות יש בה כדי להקטין את סכנת ההשתררות של הפרנסים.[47] חז"ל שללו

---

37 ראה העמק דבר בראשית כג ו: "יש שני מיני גדולה והנהגה: א. מנהיג המדינה בחכמה ונקרא נשיא ב. מנהיג העולם בעניני אלקות... ונקרא איש אלקים". וראה ציוני דרך - מוריה, מוריה עמ' 34: "ישעיה הנביא כבר קדם למונטסקיה בתורת שלושת הסמכויות. אמנם הוא אומר 'כי השם שופטנו, השם מחוקקנו, השם מלכנו הוא יושיענו'". דבריו תמוהים. א. על פי התורה, את המדינה מנהלות שתי רשויות ולא שלש. ב. החידוש של מונטסקיה היה שיש להפריד בין הרשויות. איזו הפרדת רשויות נרמזת בדברי הנביא?

38 ראה סעיפים ז ח כד.

39 ראה סעיף י כג. לבית הדין הגדול אין סמכויות ביצוע שכן אין לו תקציב וכח אדם. וראה אוצרות הראי"ה ב עמ' 180: "כי לפקח על עניני גוי גדול וקדוש עם ה' אלה נוחלי תורת ה', צריך פקוח חומרי ופקוח רוחני... ובודאי על כל אחד מב' הנהגות הללו דרוש ראש אחד עומד בראש אשר תהי המשרה על שכמו". וראה תורת המדינה, שיטת הבחירות לאור ההלכה, עמ' 66: "לפי ההלכה חייבים להפריד בין הרשות המחוקקת שהיא הסנהדרין לרשות המבצעת שהיא המלך". ודבריו צ"ע.

40 ראה סעיפים כ - כב. בעיר פעלה רשות עצמאית נוספת, והיא הרשות ממונה על הצדקה, ראה רמב"ם מתנות עניים ט ה, שצדקה מתחלקת בשלושה, דהיינו שמחלקי צדקה הם בית דין. על האוטונומיה של גבאי הצדקה ראה פנקס הכשרים של פוזנא החלטה שכ משנת שצ"ח לפ"ק. וראה א"ת ערך גבאי צדקה.

41 ראה סעיפים לב – לח קמו.

42 ראה, לדוגמא, סדר החכמים וקורות הימים ב, סדר עולם זוטא עמ' 81: "... כי היה מנהגם שכל איש שהוא מרשות ראש גלות אין לראשי ישיבות עליו לא דין ולא משפט וכל שהוא מרשות ראשי ישיבות אין לראש גלות עליו לא דין ולא משפט ולא לערער על אחד מהם על חברו בשום דבר שיהיה מרשותו". וראה סעיפים ח ט י יד יח כ – כב שמא. וראה סעיף ו הערה 4.

43 ראה סעיף מז.

44 ראה סעיפים קכט קלד קלה קלז קנד קנה.

45 ראה סעיפים קכג – קכה שיד.

46 ראה סעיפים עו קיט.

47 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. עקרון הפרדת הרשויות אינו נזכר במפורש אך ניכר שהנחת היסוד של מציע החוקה היא שיש להקפיד על הפרדה זו. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על עקרון הפרדת הרשויות, ניתן להניח שעקרון זה מקובל עליהם. על יתרון מסוים שיש

ממלכי ישראל שהשתררו על הציבור את סמכות השיפוט.[48] פוסקים בדורות האחרונים שללו סמכות זו מפרנסי הקהילות.[49] בקהילות אחדות שללו ממרא דאתרא את הזכות לנדות ולהחרים עברינים.[50] וכך הביאו תהליכים אלו לעצמאותה המוחלטת של הרשות השופטת.

לדעת הראי"ה קוק, בימות המשיח לא יהיה מקום להפרדת רשויות. "אם ראוי שאלה שני ראשי ההנהגה, החומרי והרוחני, יהיו תחת דגל איש אחד... ודאי יחויב שיהיה הראש אחד ולא יתפרדו רק בהיות סבה עצמית בהנהגה שתסתור אחת לרעותה".[51] הרב יעקב אריאל כותב: "החלוקה המקובלת לשלוש רשויות נפרדות, שאינן תלויות זו בזו, נובעת מתוך התפיסה הפרטנית, בה כל חלק בחברה שומר על זכויותיו וחושש מפני השתלטותו של חלק אחר... גישתנו הפוכה.... מודעים אנו לסכנות ההשתלטות של כל כח בחברה על החברה אך בחברה שכל ייעודה הוא רעיון אחדות ה' וישום משפטיו וחוקיו החשש לסכנה זו קוהה... הבלם העיקרי לריסון יצר השלטון נמצא בשיפור המידות, בחינוך מוסרי, בהליכה בדרכיו של ה' ובחתירה לשלמות. באוירה מעודנת זו, הבעיה נפתרת בעצם מניעתה, על הסף".[52]

בחלוקה לשלש רשויות ראה ויקרא רבה כו ז: "א"ר איבו למדתך תורה דרך ארץ שלא יהא אדם יוצא לדרך בפחות משנים שאם יצא סופו נעשה עבד לעבדו". וראה בבלי כתובות א שלרבי היו שני שמשים. וראה בבלי פסחים קיג א "ולא תינסב תרי, נסיב תלת". ומבאר רש"י: "ולא תינסב תרי - נשים, שמא תתיעצנה עליך רעה. נסיב תלת - שאם תתיעצנה, השלישית מגלה לך". וראה משנה אבות א יח: "... על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום". אמר מעתה כי בתי הדין ממונים על הדין, בית הדין הגדול ממונה על האמת, והמלך ממונה על שלום הציבור. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים לג ה: "... ויאמרו שהיה ה' למלך על ישראל בהתאסף ראשינו זקנינו ושופטינו וכל שבטי ישראל". נ"ל: ראשינו – העוסקים במילי דעלמא. זקנינו – העוסקים במילי דשמיא. שופטינו – היושבים בדין.

48 ראה סעיף כד.

49 ראה סעיף כה הערות 31 – 34.

50 ראה סעיף קפ.

51 אוצרות הראי"ה ב מהדורת תשס"ב עמ' 181. וראה סעיף קא הערה 61. וראה מש"כ הרב דוד כהן "הנזיר", מאור, כתב עת לעיון ומחקר במשנת הראי"ה קוק זצ"ל, גליון א, הוצאת מכון פרי הארץ ירושלים ת"ו, אלול תשמ"ד עמ' 75, שדוד משיח צדקנו יהיה איש הרוח השט בים הרוח והתורה ויחד עם זאת איש הארץ, והכלכלה והחשבון היבש.

52 הרב יעקב אריאל, "הפרדת רשויות ואיחודן", הצפה מיום ו' ג' אלול תשנ"ג עמ' 7. הרב אריאל בודאי מסכים שיהיה צורך בחלוקת תפקידים גם אז, שהרי המלך המשיח ישתף פרנסים בהנהגת הציבור, ראה סוף סעיף צה. יתירה מזו. ראה רמב"ם תשובה ט ב: "מפני שאותו המלך שיעמוד מזרע דוד בעל חכמה יהיה יתר משלמה, ונביא גדול הוא וקרוב למשה רבינו", ויש להניח שמלך ברמה רוחנית כזו ישמח לעסוק בתורה ולחזות בנעם ה', ולהקצות סמכויות במילי דעלמא לנבחרי העם. על אפשרות שיהיה בית נבחרים בימות המשיח ראה סוף סעיפים סד צה שי. וראה EB (2008), liberalism, liberalism and democracy, Separation of powers, שבעקרון ניתן לשמור על עקרון הפרדת רשויות גם במשטר מלוכני אם מקפידים על חלוקת תפקידים בין המלך ובין הנבחרים. דיון בשאלה האם הפרדת הרשויות מהווה תנאי הכרחי למניעת עריצות או שמא די בבחירות לעיתים מזומנות ובשאר האמצעים שנוספו במשך השנים כגון ביקורת שיפוטית ועוד, ראה A Preface to Democratic Theory פרק ראשון.

קנג. בלמים ואיזונים

עקרון הבלמים והאיזונים עומד בבסיס משטרן של המדינות הדמוקרטיות המפותחות, ולפיו, רשויות ממשל מוסמכות למנוע צעדים של רשויות אחרות.[1] לפי עקרון זה, כדי להבטיח שהמנהיגים יפעלו לטובת הכלל ולא ישתררו על הציבור לא די בחלוקת תפקידים בין הרשויות אלא יש ליצור מנגנון המאפשר לכל רשות למנוע מראש החלטות חד צדדיות של רשות אחרת. כותב ג'יימס מדיסון, מי שהיה נשיא ארצות הברית: "הערובה הגדולה נגד ריכוזן ההדרגתי של הסמכויות השונות באותה מחלקה עצמה מתבטאת בכך שמנהלי כל מחלקה מקבלים את האמצעים החוקתיים ואת התמריצים האישיים הנחוצים להדוף הסגות גבול מצד האחרים. כמו בכל המקרים האחרים, הכרח שגם במקרה זה יהיו האמצעים להגנה שוים לסכנת ההתקפה. יש לסכל את השאפתנות באמצעות שאפתנות".[2]

חוקת ארצות הברית ראויה לשמש דוגמא להפעלת עקרון הבלמים והאיזונים. בראש הרשות המבצעת עומד נשיא. הרשות המחוקקת מורכבת משני בתי נבחרים - הקונגרס והסנאט. בראש הרשות השופטת עומד בית המשפט העליון.

- לבית המשפט העליון סמכות לבטל חוקים שנתקבלו על ידי הרשות המחוקקת.[3]
- לנשיא זכות וטו מסוימת על תחיקה של הקונגרס.[4]
- על הקונגרס לאשר את הצעת התקציב של הנשיא ובכלל זה תקציב הבטחון,[5] את שיעורי המסים,[6] הסכמים בינלאומיים,[7] יציאה למלחמה,[8] וכן הוספת (או גריעת) שטחים למדינה.[9]

---

1 ראה EB (2008), Checks and balances

2 הפדרליסט פרק יח מס' 51.

3 ביקורת שיפוטית אינה מפורשת בחוקה האמריקאית אך היא מקובלת שם, ראה החוקה האמריקאית עמ' 93 ואילך וראה בהרחבה Constitutional Law פרק ראשון.

4 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א 7 ב. וראה שם, שביד הנשיא לעכב חקיקה של שני בתי הנבחרים, אך החוקה אינה מפרטת באיזה מקרה. היו נשיאים שעיכבו תחיקה בטענה שהיא עומדת נגד החוקה ובדרך כלל בתי הנבחרים אינם מקבלים חוק בניגוד לרצון הנשיא, ראה על כל זה The Constitution of the United States עמ' 40. וראה הפדרליסט פרק כב מס' 73.

5 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א 9 ז). חוקת ארצות הברית סעיף א 8 יב).

6 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א 7 א) ושם א 8 א). אחד החידושים של המגנה כרטה (Magna Carta) הוא שהמלך התחייב שלא להטיל מיסים נוספים אלא על דעת היועצים הכלליים (common counsel) של הממלכה, ראה חירות ומשטר מסמך 1 סעיף 12. וראה Constitutional History of England עמ' 131. עקרון זה נקבע באנגליה פעם נוספת בכתב הזכויות של המלך ויליאם (William III) משנת 1689 (The 1689 Bill of Rights) סעיף 6, ראה חירות ומשטר מסמך 2 סעיף 4. וראה הפדרליסט פרק יט מס' 58: "בשליטה זו על הארנק אכן נוכל לראות את הנשק השלם והיעיל ביותר שכל חוקה יכולה לתת ביד נציגיו הישירים של העם כדי להשיג תיקון כל עוולה וכדי להגשים כל צעד צודק ונושא ברכה". כיום שני בתי הנבחרים צריכים לאשר את התקציב כולו, למרות שתקציב אינו נזכר בחוקה.

7 ראה חוקת ארצות הברית סעיף ב 2 ב). הערת הרב נבנצל: "אולי הדוגמא הבולטת ביותר להתנגשות, היא סירוב בית המחוקקים לתמוך בצעדי הנשיא וילסון בנוגע להקמת חבר הלאומים". תוספת הסבר: עם סיום מלחמת העולם הראשונה הגיש נשיא ארצות הברית דאז וודרו וילסון (Woodrow Wilson) לאישור הסנאט את חוזה ורסיי (Treaty of Versailles) שכלל את הסכם שביתת הנשק ובנוסף לכך את האמנה בדבר הקמת חבר הלאומים. בהצבעה שערך הסנאט בחורף תר"פ (19.11.19) דחה הסנאט את חוזה ורסיי

- הנשיא ממנה שרים, שגרירים, שופטים לבית המשפט העליון ועוד מנויים בכירים אך זאת בתנאי שהדבר נעשה בהסכמת הסנאט.[10]
- לקונגרס סמכות להאשים חשוד במעילה בתפקיד,[11] ובכלל זה את הנשיא ואת השופטים הבכירים ואילו לסנאט סמכות להדיח אותם.[12]
- שני בתי הנבחרים מפקחים זה על זה.[13]
- תיקונים של החוקה על ידי שני בתי הנבחרים מבטלים החלטות של השופטים.
- גם הקונגרס וגם הנשיא ממונים על הפקידות, ובאופן מעשי הפקידות הציבורית מסוגלת לעבוד באופן תקין רק אם היא תתחשב בשתי הרשויות.[14]

העקרון בדבר בלמים ואיזונים נזכר בחוקות של כמה מן המדינות.[15] יש מדינות בהן קובעת החוקה כי לא ניתן לשנות את הסעיף העוסק בענין הבלמים והאיזונים.[16] מלבד זאת נזכרים בכמה מן החוקות חלק מן הפרטים הנזכרים לעיל.[17]

*

ממדת התורה להקפיד על איזונים ובלמים.

על בית הדין הגדול לאשר את החלטת המלך לצאת למלחמת הרשות ויש אומרים שעליו לאשר החלטה ליציאה לכל מלחמה יזומה.[18] עליו לאשר הוספת שטחים לארץ ישראל, לירושלים ולבית המקדש, ועליו לאשר הסכמים בינלאומיים שנעשו על ידי המלך.[19]

מלך רשאי להשתמש בכספים הצבורים בבית המקדש לצרכי צבור רק ברשות בית הדין הגדול.[20]

ברוב של 53 לעומת 38. חבר הלאומים התחיל את פעולתו ללא חברותה של ארצות הברית כעבור כחדשיים והסנאט קיבל החלטה נוספת שלא להצטרף אליו. כעבור כחדשיים נוספים דחה הסנאט את חוזה ורסיי פעם נוספת ברוב של 49 לעומת 35.

8 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 8 יא). כך גם ב ICL חוקת צרפת סעיף 35.

9 בית המשפט העליון בארצות הברית DORR v. U S, 195 U.S. 138 (1904) פסק שהמדינה רשאית להוסיף שטחים לריבונותה רק בהסכמת המחוקקים. הוא הסתמך על לשון החוקה ד 3 ב) : "בסמכותו של הקונגרס להשתמש ולהתקין את כל הכללים והתקנות הדרושים בכל הנוגע לשטחה ולנכסיה האחרים של ארצות הברית". מקרים כגון אלו מכונים בשם insular cases. וראה The constitution of the United States עמ' 72.

10 ראה חוקת ארצות הברית סעיף ב פסקה 2 (ב).

11 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 2 ה).

12 ראה חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 3 ו).

13 לדוגמא, כל הצעת חוק בעניני מיסוי תתקבל על ידי בית הנבחרים אולם הסנאט צריך לאשר אותה, ראה הערה 6.

14 ראה Bureaucracy: What Government Agencies Do and Why They Do It בעיקר פרק 14.

15 ראה ICL חוקת בלרוס 6 ; חוקת פאראגוואי 3 (1).

16 ראה ICL חוקת פורטוגל 288 j).

17 על נוהל קבלת תקציב ראה ICL חוקת יפן 85 ; שם חוקת שבדיה 9 6.

18 ראה סעיף קלה.

19 ראה סעיף קלד.

20 ראה סעיף צב הערה 47 ; סעיף קלד הערה 10.

מלך הרוצה להטיל מסים מסוג חדש או לקבל סמכויות שלא היו בידו קודם לכן, צריך לקבל לכך את הסכמת בית הדין הגדול והציבור הרחב.[21]

לבית הדין הגדול סמכות לערוך ביקורת שיפוטית על החלטות המלך.[22] יש לו סמכות לבטל חוקים או הוראות,[23] לשפוט את המלך[24] ואף להדיח אותו.[25]

בית הדין הגדול אינו מחזיק מנגנון בירוקרטי ואין לו תקציב משלו.[26] הוא זקוק לתמיכת המלך לישום יוזמותיו.[27]

בית הדין הגדול אינו גוזר גזירה על הציבור אם הציבור אינו יכול או אינו רוצה לעמוד בה,[28] ואינו מעמיד פרנס על הציבור אלא אם כן הוא נמלך בציבור תחילה.[29]

מלך ובית הדין הגדול צריכים לקבל את הסכמת נביא וכהן גדול להוספת שטחים לירושלים ולבית המקדש.[30] יש הסוברים שמלך אינו רשאי לצאת למלחמה יזומה ללא הסכמת נביא או אורים ותומים.[31]

גם במדינה ובעיר נדרשות רשויות השלטון לקבל הסכמת רשות אחרת להחלטותיה.[32] על טובי העיר לקבל להחלטות מסוימות את הסכמת אדם חשוב דהיינו מרא דאתרא.[33] במקרים מסוימים צריך הרב הראשי או מרא דאתרא לקבל את הסכמת טובי המדינה או העיר.[34]

על הפרנסים להמלך בציבור בעת מנוי פרנס או בעת קבלת גזירה חדשה.[35]

העקרונות הנוגעים לאיזונים ובלמים תקפים גם כיום.[36]

---

[21] ראה סעיף ד הערה 14.

[22] ראה סעיף קנה.

[23] ראה סעיף לג על מגבלות דינא דמלכותא.

[24] ראה סעיף שטו.

[25] ראה סעיף קכג.

[26] ראה בבלי סנהדרין ה א: "... 'ומחקק מבין רגליו – אלו בני בניו של הלל, שמלמדים תורה ברבים", ומפרש רש"י ד"ה מחוקק: "שררה מועטת".

[27] נראה שמטעם זה מודגש שבתקנות רבות שהן נתקבלו על ידי המלך ובית הדין, ראה סעיף י.

[28] ראה סעיפים שז שי שיב.

[29] ראה סעיף קיב.

[30] ראה סעיפים קלד קלו.

[31] ראה סעיף קלה.

[32] ראה The Jewish Community חלק שני עמ' 168, שבקהילות היהודיות התפתחו מנגנונים כמעט מושלמים של בלמים ואיזונים, שכפי הנראה הצליחו לאחד רציפות בסיסית ביחד עם שינויים בלתי פוסקים על פני השטח.

[33] ראה סעיף קלז.

[34] ראה סעיפים קכט קל. וראה שו"ת שבט הלוי י רצא: "ואשר כתב שעשיתם תקנות גדולות בסביבה שלכם למנוע הסכנה בדרכים... יש לשבח אתכם על כך ולחזק ידכם, ושכל בי"ד בעירו עם מנהיגי הצבור חייבים לעשות למנוע נזקין מהתושבים".

[35] ראה הערות 29 30.

[36] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. עקרון הבלמים והאיזונים אינו נזכר בין עיקרי החוקה אך כמה סעיפים בחוקה נוסחו בעקבות עקרון זה, ראה סעיפים 43 – 47. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

קנד. מוסדות ביקורת

ראוי לכל מי שמעסיק פועלים לפקח עליהם. אומרת הגמרא: "ואמר ר' יוחנן: מי שהניח לו אביו מעות ורוצה לאבדן... ישכור פועלים ואל ישב עמהן".[1]

כותב הרב זילברשטין: "טוב לאדם שיפחד מביקורת".[2]

יש לקיים מערך של פיקוח ציבורי על הפרנסים שימנע את השתררותם

נביאים הנביא שמואל אומר למלך שאול: "נסכלת לא שמרת את מצות ה' אלקיך אשר צוך...".[3] הנביא נתן אומר לדוד המלך: "מדוע בזית את דבר ה' לעשות הרע בעיני את אוריה החתי הכית בחרב ואת אשתו לקחת לך לאשה ואתו הרגת בחרב בני עמון".[4] אליהו הנביא אומר לאחאב: "כה אמר ה' הרצחת וגם ירשת?"[5] הנביא ישעיה אומר: "שריך סוררים וחברי גנבים".[6] הנביא ירמיה מתנבא על המלך יהויקים: "הוי בנה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט ברעהו יעבד חנם ופעלו לא יתן לו".[7] הנביא יחזקאל אומר: "... רב לכם נשיאי ישראל חמס ושד הסירו ומשפט וצדקה עשו הרימו גֵרְשֹׁתֵיכֶם מעל עמי נאם ה' אלקים".[8] הנביא מוכיח את צדקיה: "הימלט העשה אלה והפר ברית ונמלט".[9]

גדולי הדור הרב ישראל איסרליין דורש מפרנסי נירנברג לדון אדם אלים היושב בעירם.[10] המהרי"ק פונה לקהילת אולמא ודורש מהם להסכים להתדיין עם הר"ר שמואל בפני בית דין.[11] המהר"ם מינץ פונה לקהילת פרנקפורט בדרישה לכתוב כתב סירוב לנתבע המסרב להתייצב לדין.[12] מהר"י מינץ כותב לעיר טערוויזי שם התעוררו ויכוחים בין הפרנסים ובין הציבור בכמה ענינים.[13] לא אחת העירו הפוסקים לקהילות שונות על התנהגות שאינה ראויה גם אם לא שאלו אותם על כך.[14]

רב המדינה במעהרין תקנו: "באם יעלה הספק באיזה קהלה בענין הנהגות הקהילה... רשאים לעשות מזה שאלה להרב מדינה יצ"ו...".[15] עוד החליטו שם: "באם שיובא לפעמים איזה ענין לפני הרב מדינה יצ"ו ויהא נראה בעיניו שאותו ענין נעשה שלא כהוגן, הן דבר הנוגע

---

1 בבלי חולין פד ב
2 שושנת העמקים, ורפא ירפא ציון יז, עמ' נח.
3 שמואל א יג יג.
4 שמואל ב יב ט.
5 מלכים א כא יט.
6 ישעיה א כב.
7 ירמיהו כב יג.
8 יחזקאל מה ט.
9 יחזקאל יז טו. וראה בבלי נדרים סה א.
10 ראה שו"ת תרומת הדשן פו"כ קעה.
11 ראה שו"ת מהרי"ק קצ.
12 ראה שו"ת מהר"ם מינץ פג.
13 ראה שו"ת מהר"י מינץ ז.
14 ראה שו"ת הריב"ש רלד: "עכ"ז אודיעכם דעתי בזה, ואפרוץ גדרי המוסר להשיב על אשר לא ישאלוני".
15 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק פג. וראה סעיף יז.

ליחיד או לקהל, הרשות ביד הרב מדינה לכתוב לשם כפי ראות עיניו, דרך מוסר או דרך התראה או דרך ציווי, הכל לפי הענין יהי' מה שיהי' ".[16]

מרא דאתרא מעיד המשאת בנימין: "פעם אחת נתעצלו בני הקהל בח"ה של פסח ונתעכב הדבר עד ר"ח אייר ואז נתעצם הרב האב"ד שלהם והכריח הקהילה לעמוד על הברירה הנזכרת כנהוג מידי שנה בשנה וכן עשו".[17] כותב מהר"ח פאלאג'י: "שיזהר הרב הדורש ברבים להוכיח במישור, ולא ישא פנים לעשירי עם ולנשיאי העדה".[18]

בקהילות רבות הוקמו מוסדות ביקורת פנימיים שפעלו בעיקר בתחום הכספים. במעהרין תקנו: "כשהאלופים ראשי מדינה ומבוררים באים לחשבון, יהי החשבון על הכל בפרוטרוט... וידקדקו היטב היטב ויעיינו על כל פרט ויראו אם החשבון מכוון הוא. ואחר כך מחוייבים האלופים מבוררים ללכת לבית מיוחד בפני עצמם, ולקחת אתם את כל הרשימות שלו, ולעבור על כל חסירות ויתירות וחליפות, וישאו ויתנו אם כל ההוצאות הן כדת וכדין, ואם המדינה מחוייבת לעמוד בכך או לאו".[19] בליטא החליטו: "כל ראשי הקהלות מחויבים להיות נאמן הקהל על הוצאות והכנסות... וכל הוצאות והכנסות יהי' דווקא על ידי נאמן הקהילה".[20] בפאדוואה תקנו: "למנות שני רואי חשבונות הן מהקדש הן מהקהל הן ממצוות ומכל דבר מן מהעבר הן מהעתיד".[21] בברלין החליטו: "האלופים רואי חשבונות... מחויבים להתעסק בעניני החשבונות שעברו שנגמרו כהיום מזמן שלשה שנים שעברו".[22]

כדי שהביקורת תהא יעילה יש להבטיח שהמבקר יהיה עצמאי ובלתי תלוי. פוסק האגרות משה: "אני זוכר איך שהרה"ג ראזענבערג ז"ל, שעמד בראש ועד הכשרות דהסתדרות הרבנים, שהוא החמיר מאד בעניני ההשגחות על עניני כשרות, והיה אומר שעיקר המעלה שהמשגיח נוטל שכרו מועד הכשרות ולא מהבעלים".[23]

כיום תקפים כל העקרונות הנוגעים למוסדות הביקורת השונים.[24]

*

---

16 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק פד.

17 שו"ת משאת בנימין ז. וראה סעיף כא.

18 תוכחת חיים פרשת ויקהל.

19 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק פח.

20 פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקצו (לט).

21 פנקס ועד ק"ק פאדוואה א נ, החלטה משנת ש"מ לפ"ק.

22 פנקס קהלת ברלין 47 ה.

23 שו"ת אגרות משה יו"ד ד א ח.

24 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 69: "ימונה מבקר ורואה חשבונות לבקר, מטעם המדינה, את כל התשלומים ולבדוק את כל החשבונות המתנהלים על ידי בית הנבחרים או ברשותו". וראה שם סעיף 70. הרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. על הקמת ועדת חקירה ראה בעיות אקטואליות לאור ההלכה, הרב אהרנברג, "פסק דין ועדת השבעה בענין לבון", עמ' יד - כח.

במדינות המפותחות בימינו קיימים מוסדות עצמאיים העוסקים באופן מסודר בביקורות על מערכות השלטון. מוסד אחד הוא מבקר המדינה, העומד בראש "הרשות המבקרת".[25] הוא אוסף חומר על הגופים המבוקרים ובוחן את פעולתם לאור נורמות מקובלות. מבקר המדינה נהנה מגישה לא מוגבלת לחשבונות, מסמכים, מאגרי מידע וכו'. הוא בודק האם הם פעלו במסגרת החוק, במסגרת הסמכות והנוהל וכללי התנהגות נאותים. האם הם פעלו ביעילות והאם הושגו התוצאות המקוות. כמו כן הוא בודק האם עובדי הציבור לא פעלו מתוך אינטרסים סותרים, שיקולים לא ראויים והאם לא היה משוא פנים או ניצול לרעה של סמכות.[26]

לצד מבקר המדינה פועל בכמה מן המדינות רואה חשבון. הוא בודק את החשבונות הלאומיים, בעיקר את ביצוע התקציב ובודק את הפיקוח על נכסי המדינה.

במדינות אחדות פועל נציב תלונות הציבור והוא חוקר תלונות של אזרחים על פקידי ממשל שפעלו שלא כראוי. תפקידו לבחון, ללא משוא פנים, האם הפקידות פעלה באופן סביר במסגרת החוק. הוא אף עשוי להציע כיצד על הפקידות לפעול כדי לתקן את המעוות או לפצות אזרח שנפגע.[27] בכמה מדינות פועל נציב לעניין מסוים, כגון נציב לעניני זכויות האזרח.[28]

לבתי נבחרים רבים סמכות להקים ועדות חקירה שיבדקו, בין השאר, את פעולת הממונים ונושאי התפקידים.

בדומה למערכת המשפט גם גופי הביקורת השונים עצמאיים לחלוטין.[29] מקובל, שלמוסדות הביקורת אין סמכות שיפוטית אך בידם להמליץ להעמיד לדין את מי שימצאו לנכון. כמו כן בידם להפנות את תשומת לב בית הנבחרים יש צורך לקבל חוקים חדשים או לתקן חוקים קיימים.[30]

ברבות מן החוקות נזכר מבקר המדינה,[31] רואה החשבון של המדינה,[32] נציב תלונות הציבור.[33] יש מדינות בהן, בנוסף לכך, יש ממונה המפקח על תחומים מוגדרים.[34] בסלובקיה קיים משרד הבקרה העליון המפקח על ניהול התקציב ועל הטיפול בנכסי המדינה ובתביעותיה.[35]

במדינות אחדות יש סמכות לבתי הנבחרים להקים ועדת חקירה.[36]

---

[25] ראה Human Development Report 2000 עמ' 27, שמבקר מדינה התמנה לראשונה בשודיה לפני כמאתיים שנה.

[26] ראה http://www.mevaker.gov.il/serve/site/intro.asp, וראה שם http://www.mevaker.gov.il/serve/site/role.asp.

[27] ראה EB (2008) ombudsman

[28] ראה ICL חוקת רומניה 55. וראה סעיף צח.

[29] על עצמאות מערכת המשפט ראה סעיף שמ.

[30] ראה EB (2008), ombudsman

[31] ראה ICL שבדיה 12 6 וחוקת פורטוגל 23. וראה שם חוקת פינלנד 49 (2) על תפקידי מבקר המדינה.

[32] ראה חוקת פינלנד 71) ; ICL חוקת צ'כיה 97 ; חוקת יפן 90 .

[33] ראה ICL חוקת פינלנד סעיף 49 .

[34] בהונגריה קובעת החוקה שיש למנות נציב תלונות הציבור לעניני זכויות האזרח ועוד נציב לעניני זכויות המיעוטים, ראה ICL חוקת הונגריה 32B (1) (2).

[35] ראה ICL חוקת סלובקיה 60.

[36] ראה ICL חוקת איטליה 82 (1) שלשני בתי הנבחרים הסמכות להקים ועדות חקירה.

קנה. ביקורת שיפוטית

כל החלטה וכל פעולה שלטונית עומדת לביקורת שיפוטית

בניגוד לתורה אומר הספרי: "מפני מה כבש דוד ארם נהרים וארם צובה ואין מצות נוהגות שם? אמרת דוד עשה שלא כתורה. התורה אמרה משתכבשו ארץ ישראל תהו רשאים לכבש חוצה לארץ והוא לא עשה כן אלא חזר וכבש ארם נהרים וארם צובה ואת היבוסי סמוך לירושלם לא הוריש. אמר לו המקום: את היבוסי סמוך לפלטורין שלך לא הורשת היאך אתה חוזר ומכבש ארם נהרים וארם צובה?!"[1]

פוסק ר' יוסף קארו: "בהיות כי עלה על דעת ראשי הקהלות אשר פה צפת תוב"ב להטיל מס על בעלי תורה שיש להם ממון והתחילו לגבות מהם והודענום חומר הענין דעברי אדאוריית' נביאי וכתובי ועברי על דעת כל החכמים שעמדו מימות מרע"ה עד היום... וכדי שלא יחזור הדבר לקלקולו בהמשך הזמן. ברשות ב"ד של מעלה וברשות ב"ד של מטה, בגזרת עירין פתגמא ובמימר קדישין שאלתא, אנו מנדין ומחרמין ומשמתין מקללין ומאררין..."[2] החכמת אדם פוסק: "קהל שעשו תקנה או חרם... להלוות להם ברבית אין בתקנתם וחרם זה כלום"[3].

בליטא תקנו: "אשר כל יחיד אשר יש לו דין עם הרבים יצ"ו אשר נראה בעיניו שנעשה לו שלא כדת, גדרתם בעדו ונעלתם הדלת בפניו, שלא יציע הדבר בקובלנא לפני ראשי ומנהיגי המדינה יצ"ו... אין רצונינו לשמוע לקול דברי התקנה הנ"ל כלל, כי היא סותרת ומבטלת ועוקרת שותפות המדינה משרשה... בכן יד גזרתנו נטוי... אשר לא תתנהגו כתקנה הנ"ל ולא תמחו בשום יחיד... אשר... ירצה לילך בקובלנא לפנינו..."[4].

בניגוד לבית הדין הגדול פסוק מפורש בספר מלכים: "ויעל על המזבח אשר עשה בבית אל... בחדש אשר בדא מלבו..."[5], ומבאר צדקת הצדיק: "... רק לפי שהיה מצד הנגיעה לעשות נגד בית דין שבירושלים נקרא 'אשר בדא מלבו' "[6] שנינו: "ששה דברים עשה חזקיה המלך על שלושה הודו לו ועל שלושה לא הודו לו"[7] כותב הציץ אליעזר: "... שלמה... היה סבור דבת פרעה, והוא הדין שאר הנשים נכריות שנשא... לא היו זקוקות לשלחן מלכים... אבל הבית דין התנגדו לו לכך משעה ראשונה בידעם ובסברם שגם אלו מתאוין לשלחן שלמה וגודל חכמתו, ולכן חשבן הכתוב כאילו הן עכו"ם ובאיסורן עומדין"[8].

בניגוד לחוקים ולתקנות המהרשד"ם פוסק: "... דודאי שלא היו יכולים הפרנסים לעשות מה שעשו אחר שיש הסכמה כתובה שלא יוכל שום פרנס לקנות שום דבר מנכסי החברה"[9] רבני ליטא הורו לקהילת בריסק לבטל תקנה שעמדה בניגוד לתקנת המדינה בענין זכות יחידים

---

[1] ספרי על דברים יא כד. וראה סעיף קלה הערה 3.
[2] שו"ת אבקת רוכל א. וראה סעיף רמח.
[3] חכמת אדם קב טז.
[4] פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שפט.
[5] מלכים א יב לג.
[6] צדקת הצדיק קטו.
[7] בבלי פסחים נו א. וראה סעיף קלד הערה 15.
[8] שו"ת ציץ אליעזר יט לד.
[9] שו"ת מהרשד"ם יו"ד קעה.

לתבוע לדין את הנהגת הקהילה.[10] בפאדוואה בוטל מנוי, שהיה בניגוד לחוק הקהילה שלפיו אסור למנות פרנסים שהיו קרובים זה לזה.[11]

לא לתקנה המבי״ט פוסק: ״הסכמה ח׳ מי שלא ירצה לחתום שירדפו אותו בכל מיני רדיפות וכו׳ הורו בהסכמה זו כי כונתם לכבוד עצמם שיתקיימו דבריהם בהטלת אימה זו על הצבור...״.[12] פוסק מהר״י ן׳ לב: ״... ההסכמה הזאת... בטלה מכמה טעמים... וגם שהי׳ גזירה שאין רוב הצבור יכולין לעמוד עליה והממונים יצ״ו גזמו אותם לנדותם ולהחרימם״.[13] פוסק רבי יצחק אדרבי: ״... והם לא נתמנו אלא לאשר ולחזק ולגדור ולקיים ולא להרוס ולקלקל״.[14]

חריגה מסמכות פוסק הריב״ש: ״דעו: שאין החרם ניתר, ולא ההסכמה בטלה, בכללה, מפני צווי הממלא מקום הגזבר. לפי שלא אחז״ל נדר שהותר מקצתו, הותר כלו; אלא בנדר שהותר, ע״פ חכם. לפי שהחכם עוקר הנדר מעקרו; וגם בו צריך לתנאים אחרים...״.[15] פוסק תרומת הדשן: ״אם רצה המושל לשנות הדין והמנהג הוי גזילה דמלכותא ואין שומעין לו״.[16] הרדב״ז פוסק: ״... עוד גזרו שכל מי שיסרב מלקיים הסכמתם יהיו נכסיו הפקר גמור מלבד שיהיה עובר על החרמות והאלות. ושאלת אם יש ממשות בהסכמות הללו. תשובה. אם היו קהל טריפול מלכי האדמה לא היה בידם כח לזה...״.[17]

נוהל לא תקין הרב אליהו מזרחי פוסק: ״נראה לי לעניות דעתי שזה החרם שאין בו ממש אלא לאותם שהסכימו בו... ועוד מפני שזה החרם לא נעשה בהסכמת הרב המנהיג״.[18] פוסק מהר״י בן לב: ״... ההסכמה הזאת... בטלה מכמה טעמים. ראשונה, שלא נמצאו בעיר כל הממונים... מילתא דפשיטא היא ואינה צריכה לפנים דאין כח בידם לתקן שום תקנה והסכמה דכיון דהלך אחד מהם נתפרדה החבילה״.[19] פוסק הנודע ביהודה: ״ולפי דברי האלוף מהור״ר יאקב הנ״ל נתוועדו לתיקון זה בלעדו... ולא שמעו דעתו וטעמו כלל... וצריכין המה להתוועד מחדש ולעמוד למנין...״.[20]

---

[10] ראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ״ט לפ״ק שפט. וראה סעיף דש.

[11] ראה פנקס ועד ק״ק פאדוואה א תתמג, החלטה משנת שס״ב לפ״ק. וראה פנקס קהילת ברלין 254.

[12] שו״ת המבי״ט ג צו. וראה סעיף פח.

[13] שו״ת מהר״י ן׳ לב א מז. וראה שו״ע יו״ד רכח נ בהגה עפ״י שו״ת תה״ד פסקים וכתבים רצב, שו״ת תמת ישרים קסט, ושו״ת שער אפרים עב. וראה סעיף שז.

[14] שו״ת דברי ריבות נד.

[15] שו״ת הריב״ש תכב.

[16] שו״ת תרומת הדשן שמא.

[17] שו״ת רדב״ז ו שני אלפים רמח. וראה שו״ת מבי״ט א שז.

[18] שו״ת ר׳ אליהו מזרחי נז. וראה בבלי שבת יז א: ״ואותו היום היה הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התלמידים והיה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל...״. וראה ירושלמי שבת א ד: ״... תלמידי ב״ש עמדו להן מלמטה והיו הורגין בתלמידי ב״ה״. וקשה, למה לא הורו חכמים שאין תוקף לתקנות שהתקבלו שלא כדין? וראה פני משה ד״ה אמר רבי מנא. נ״ל שמפורש בירושלמי שם: ״... אפילו גדול אינו מבטל מפני שעמדה להן בנפשותיהן״. וכוונת הירושלמי היא שחכמים חששו שביטול התקנות או שינויין יביא לידי שפיכות דמים נוספת.

[19] שו״ת מהר״י ן׳ לב א מז. וראה גם שו״ת מהרי״ט א צה. על רובו מתוך כולו ראה סעיף קלז. וראה שו״ת תורת חסד לא: ״... לא נשאו ונתנו בו כלל לא בעל פה ולא בכתב הדבר ברור שאין בה ממש״.

[20] שו״ת נודע ביהודה קמא חו״מ כ. וראה שו״ת דברי מלכיאל א לה יד שבעל הנודע ביהודה עוסק במס לצורך חדש, אך בדיון על מס לצורך ישן הולכים אחר הרוב. על החלטה שלא נתקבלה בקוורום הראוי ראה גם שו״ת דברי ריבות נד; שו״ת חתם סופר חו״מ סא.

ביקורת שיפוטית על החלטות המלך היא בסמכות בית הדין הגדול.[21]

ביקורת על פרנסי העיר עושה בית הדין המקומי או מרא דאתרא.[22] היו קהילות אשר קבלו החלטות מפורשות בענין זה. בליטא תקנו: "יחיד אשר יעלה על ראשו ורוחו לערער על אותו מעמד ותיקון הרשות לערער ולקבל כתב העתק מאותו תיקון ולהעלותו לשני ראשי בתי דינים האחרים... והמה יראו לאשר ולקיים אותו התיקון אם לנתק ולבטל".[23] מהר"ח פאלאג'י פוסק: "... הבא למחות באותו כרוז ובאותה ההסכמה ילך לבית הרבנים שבעיר ושם יודיע דבריו ואם יהיה המחאתו כדין יקבלוה ואם לאו ידחו אותה".[24]

על אף שבאופן עקרוני יש לערוך ביקורת שיפוטית על מעשי השלטון הרי שראוי למורי ההוראה ולבתי הדין לנהוג בריסון שיפוטי.[25] זאת בשל שני טעמים עיקריים: א. מניעת מריבות ומחלוקות. פוסק מהר"ח פאלאג'י: "כי לפי צורך הזמן מתקנים גאבילה שלא ברצון חכמים מפני ישוב ותיקון העיר ואנחנו מחשים ומעלמים עיניו כדי שלא יצא תקלה ח"ו וקשה המחלוקת ומוטב לבטל קוצו של יו"ד ולא לבטל כל התורה ח"ו".[26] בפוזנא החליטו: "... כי מי יבוא אחרי את אשר כבר נעשה... והרבה יש לחוש בהוה ועתיד לשנות מעשה הכשירים חלילה ויסתעף מזה הרבה ריעותות ותקנות ושינויים...".[27] ב. מוטב שיהיו שוגגים ולא יהיו מזידים. פוסק המהרש"ם: "ובעוה"ר שכיחי פרוצי הדור בכל עיר ועיר ומצטרפים לטובי העיר גם בלא הסכמת אנשי העיר וידם תקיפה וקיימו עלן כי כסלא לאוגיא ואם נבא למחות בהם יתבטלו ח"ו רוב תקנות הקהל וכשם שמצוה כו' ולכן קשה הדבר בזמנינו לתקן תקנות נגד רצון אנשי העיר".[28]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לביקורת השיפוטית.[29]

---

[21] ראה סעיף קכג, שהחלטה בדבר הדחת המנהיגים צריכה להתקבל על ידי בית הדין הגדול, ויש לחלק ואכמ"ל.

[22] היו שפנו לפוסקים חשובים מחוץ לקהילה ראה סעיף קנד. בהעדר מנהיגות רוחנית לעיר ישאל כל אחד את מורה ההוראה שלו האם הוא חייב לכבד החלטה שאינה ראויה, ראה סעיף ריב.

[23] פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק ח. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ח"ב תשמד, משנת ש"צ לפ"ק, שמי שנפגע מהחלטות הועד בענין השכרת חנויות רשאי לערער על ההחלטה לפני בית הדין המקומי.

[24] ראה משא חיים מערכת מ אות עה.

[25] ראה סעיף שיד, בענין העמדת פרנסים לדין וסעיפים קטו קכג – קכה בענין החלפת מנהיגים והדחתם.

[26] משא חיים, מערכת ג ח (דף ה א).

[27] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רכג החלטה משנת תקכ"ג לפ"ק.

[28] משפט שלום קונטרס תיקון עולם על סימן רלא אות כד. ראה שו"ת בית יהודה או"ח ט: "דלכתחילה אם באו הציבור לימלך בבית דין... ודאי אין שום צד היתר להתיר להם... אבל הם ז"ל חששו... כשידחקו ויצטרכו הקהל למעות ומחמ' דוחקא דצבורא לא ישימו ללבם איסור הנזכר וגם החכמים שיהיו באותו הזמן יעלימו עין מהם מחמת גודל אונסם ואפי' ימחו בהם לא מקבלי מנייהו ומניחים אותם לעשות רצונם דמוטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין...". וראה סעיף קטו.

[29] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 79: "החליט בית הדין הגבוה, כי החוק או אחת מהוראותיו, נוגדים את דברי החוקה, הרי אלה – החוק או החוקה – בטלים ומבוטלים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

*

מקובל במדינות רבות בימינו שהמושג בקורת שיפוטית כולל לא רק את סמכותו של בית משפט לפרש את החוקה אלא גם את כוחו לבטל, על אותו בסיס, החלטות של שאר רשויות המימשל.[30] לא זו בלבד שהפרנסים כפופים לחוק, עקרון שהיה מקובל גם בעולם העתיק, אלא שהמדינה אף קובעת מי הוא הגוף השיפוטי שיש לו סמכות לקבוע שהמנהיגים פעלו בניגוד לחוק או לחוקה.[31] עם זאת, קיימים הבדלים בין המדינות השונות בהקף הביקורת השיפוטית,[32] ויש מדינות שבהן אין ביקורת שיפוטית כלל ועיקר.[33]

במדינות רבות מכירה החוקה בביקורת שיפוטית[34] ובחלקן אף קיים בית משפט מיוחד לעניני חוקה.[35] לעומת זאת, מדינות אחרות קובעות בחוקתן שאין לקיים ביקורת שיפוטית.[36] במדינות אחדות מתירה החוקה לבית הנבחרים להתיעץ עם בית המשפט העליון לפני קבלת החלטות.[37]

במדינות שבהן קיימת ביקורת שיפוטית יש צורך לקבוע אילו שאלות מוכרעות על ידי מערכת המשפט ואילו שאלות מוכרעות על ידי המוסדות הנבחרים.[38]

---

30 ראה Constitutional Law פרק ראשון. וראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 158 – 163, שהבסיס החוקי לביקורת שיפוטית מעוגן בתפיסה הרואה את החוקה כחוק העליון של המדינה, ובית המשפט מפרש אותה כפי שהוא מפרש כל חוק. וראה Democracy and its Critics עמ' 187 - 191 שהשופטים הם אלה שנטלו לעצמם את הסמכות לערוך ביקורת שיפוטית, למרות שאין על כך סעיף בחוקה. לדעתו, ביקורת שיפוטית פוגעת בשלטון העם, מאחר ומיעוט מטיל וטו על החלטות העם, ולדעתו התוצאות לטוח ארוך אינן מצדיקות שיטה זו. על פי התורה ניתן להצדיק ביקורת שיפוטית, ראה סעיף קל.

31 ראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 158 – 163.

32 בארה"ב מקובל שכל עוד יש הסבר רציונלי למטרת החקיקה בית משפט לא יתערב, גם אם לדעתו האמצעים שגויים, ראה Constitutional Law עמ' 323. כמו כן, מקובל שם שבמקום שנדרש הסבר לאמצעים לא ראוי להעמיק יותר מדי בהנמקה הרציונלית שלהם, ראה שם בעמ' 359 הערה 60 בהרחבה. ראה גם שם פרק 13.2 בדיון על procedural due process באילו מקרים מוגן האזרח על ידי בית המשפט ובאילו הוא אינו מוגן. וראה EB (2008), judicial review.

33 ראה Bureaucracy: What Government Agencies Do and Why They Do It פרק 15 על היתרונות ועל החסרונות של ביקורת שיפוטית על הפקידות הציבורית.

34 ראה ICL חוקת ברזיל 97 וזאת בתנאי שרוב מוחלט של חברי בית המשפט יתמכו בביטול החוק.

35 ראה ICL חוקת אוסטריה 137 – 148, ושם חוקת איטליה 134 – 137 ועוד.

36 ראה לדוגמא ICL חוקת הולנד 120. בשויצריה הוחלט במשאל עם שלא תהא ביקורת שיפוטית, ראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 243.

37 ראה ICL חוקת נורבגיה 83. וראה שם חוקת סינגפור 100 (1) שהנשיא רשאי לפנות להרכב של לא פחות משלושה שופטים בבית המשפט העליון ולקבל את חוות דעתם בנוגע לכל סעיף בחוקה, וראה שם (4) שלאחר שנתקבלה חוות דעת מעין זו לא תהא יותר ביקורת שיפוטית.

38 ראה הפדרליסט מבוא עמ' יז על ההתלבטות שהיתה בארצות הברית האם לראות בעבדות בעיה מוסרית שצריכה להיות מוכרעת על ידי בתי המשפט או בעיה פוליטית שצריכה להיות מוכרעת על ידי בתי הנבחרים. החוקה קבלה בפועל פשרה הנוטה לראות בבעיה בעיה פוליטית.

פרק ל. האדם מישראל

קנו. חובות היחיד

על פי התורה, קיום חובות קודם למימוש זכויות. כותב המסילת ישרים: "יסוד החסידות ושרש העבודה התמימה הוא שיתברר ויתאמת אצל האדם מה חובתו בעולמו ולמה צריך שישים מבטו ומגמתו בכל אשר הוא עמל כל ימי חייו".[1]

התורה מציבה בפני כל אחד מערכת חובות רחבה מאד - כלפי בוראו,[2] כלפי עצמו,[3] כלפי זולתו,[4] כלפי החברה,[5] כלפי שלטון העיר והמדינה,[6] כלפי האנושות[7] וכלפי הבריאה כולה.[8]

לגישת התורה חמשה הבטים עיקריים

א. על כל אחד למלא את חובותיו, הן אלו שבין אדם למקום והן אלו שבין אדם לחברו גם אם השלטון או החברה אינם דורשים זאת.

ב. מלוי חובות הן כלפי הזולת והן כלפי הציבור והמדינה אינו מותנה בקבלת זכויות.[9]

ג. על כל אחד למלא את חובותיו, גם אם רבים אינם ממלאים את חובותיהם.[10]

ד. לשם מלוי כל חובה יש להשקיע מאמצים על פי אמות המדה הבאות

- פוסק הרמ"א: "ולא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת השי"ת".[11]
- "איזהו גבור הכובש את יצרו"[12] פסוק מפורש בשיר השירים: "שררך אגן הסהר אל יחסר המזג בטנך ערמת חטים סוגה בשושנים",[13] ומבאר המדרש: "וכי יש אדם סג שדהו בשושנים? דרך העולם גודרים שדותיהם בקוצים ובדרדרים בשיחין ובסגיין, ומה הוא סוגה בשושנים? אלו מצות הרבה כשושנים. כיצד? היה מתאוה לראות עצמו בתוך חופתו, לפי שאין לו יום בעולם חביב ממנו שהוא שמח עם אשתו. מה עשה? הוציא הוצאות הרבה הציע חופתו בא להזקק עמה אמרה לו כשושנה אדומה ראיתי פירש הימנה זה הופך פניו לכאן וזו הופכת פניה לכאן".[14]
- מלוי חובות קודם לכבוד הורים פסוק מפורש בתורה: "איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו", ודורש הספרא: "יכול אם אמר לו אביו ואמו לעבור על אחת מכל מצות

---

1 מסילת ישרים א.
2 ראה סעיפים קסא – קסד.
3 ראה סעיפים קנז קנח קנט קס רי – רלג ועוד.
4 ראה סעיפים כז קסה – קסט קעא – קעד ועוד.
5 ראה סעיפים כח קסט.
6 ראה סעיפים לג – לח. קצו – ר.
7 ראה סעיפים ל רז – רט ועוד.
8 ראה סעיפים רפד – רפו.
9 ראה סעיפים קצו – ר.
10 ראה, לדוגמא, סעיף קצט הערה 9.
11 שו"ע או"ח א א בהגה.
12 משנה אבות ד א.
13 שיר השירים ז ג.
14 מדרש תנחומא כי תשא ב.

האמורות בתורה ישמע להם, תלמוד לומר 'ואת שבתותי תשמורו', כולכם חייבים בכבודי".[15]

- ללא מורא בשר ודם כותב רבינו יונה: "כי עם הקדוש שהם עובדי השם יתברך אין להם להכנע לבשר ודם ואינו מן הראוי להיות מורא בשר ודם עליהם אלא לשם שמים".[16] הספר הלכות ומנהגי מהר"ש כותב: "ואמר מה"ר שלום דמצא כתוב שיש לאהוב חבירו... אבל לא מצינו כתוב שיש לירא מחבירו, כי לעולם יש לעשות הדין ואין לירא משום אדם...".[17]
- ללא מורא השלטון פסוק מפורש בספרי משלי: "ירא את ה' בני ומלך...", ומבאר רש"י: "ירא את המלך ובלבד שלא יסירך מיראת ה' ולעולם יראת ה' קודמת...".[18] פסוק מפורש בספר קהלת: "אני פי מלך שמור ועל דברת שבועת אלקים. אל תבהל מפניו תלך, אל תעמוד בדבר רע כי כל אשר יחפוץ יעשה", ומבאר רש"י: "אני נכון לשמור פי מלכי האומות המושלים בנו בגולגליות וארנוניות, 'ועל דברת שבועת אלהים', ובלבד שלא יעבירונו את השבועה שנשבענו למקום...".[19]
- נכונות להפסיד ממון פוסק הרמ"א: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, אפילו מצוה עוברת, ודוקא מצות עשה, אבל לא תעשה יתן כל ממונו קודם שיעבור".[20] קיימים כמה איסורי חכמים המחייבים אדם לאבד את כל ממונו כדי שלא לעבור עליהם.[21]
- נכונות לסבול[22] ואף למות פוסק השו"ע: "כל העבירות שבתורה... אם אומרים לו לאדם שיעבור עליהם או יהרג אם הוא בצנעה יעבור ואל יהרג... ובעבודת כוכבים, ג"ע ש"ד אפילו בצנעה ושלא בשעת הגזרה, ואפילו אין העובד כוכבים מכוין אלא להנאתו, יהרג ואל יעבור".[23]

  נחלקו הפוסקים האם מותר למסור את הנפש כדי שלא לעבור גם על עבירות אחרות.[24]

ה. על כל אחד להשתדל שגם זולתו ימלא את כל חובותיו.[25]

---

[15] ספרא על ויקרא יט ג.

[16] שערי תשובה ג קסז.

[17] הלכות ומנהגי מהר"ש תצט.

[18] רש"י על משלי כד כא.

[19] רש"י על קהלת ח ג. וראה במדבר רבה יד ו: "יכול אפי' יאמר לך לעבור על דברי המקום ת"ל 'ועל דברת שבועת אלוהים'. בא הכתוב להודיעך שדברת שבועת אלוהים יהיה עליון על צווי בשר ודם שתבטל רצון בשר ודם מפני רצון אלוהים ותקיים כל הדברות שבתורה שנכנסת בשבועה עליהם לקיימן... ". וראה הרחב דבר, העמק דבר במדבר ז פט אות א.

[20] שו"ע או"ח תרנו א בהגה. וראה שו"ע יו"ד קנז א בהגה.

[21] ראה שו"ת מנחת שלמה א ז.

[22] ראה, לדוגמא, מגן אברהם על שו"ע או"ח קנו ס"ק ב.

[23] שו"ע יו"ד קנז א. וראה יש"ש ב"ק פרק רביעי סימן ט: "ואם שאלו הגוי ליהודי בפרטות על דין אחד ולא יכול להשמט ממנו אז אסור לשנות אפילו לגבי סכנה אלא יקדש השם וימסור עצמו". וראה שו"ת משנה הלכות ט שפא. האחרונים העירו היה מקובל לשנות ניסוח של ספרי קודש כדי שלא לעורר את חמת הצנזורה, ואף לכתוב שההלכות נוגעות רק לסין וליפן וכיו"ב. וראה סעיף שכ. וראה אנציקלופדיה תלמודית ערך יהרג ואל יעבור.

[24] ראה א"ת ערך יהרג ואל יעבור, עמ' צח ואילך.

[25] ראה סעיפים קעא קעג.

על הפרנסים לפעול בדרכים הבאות כדי לאפשר לכל אחד למלא את חובותיו[26]

א. מתן הקלה לאזרח ולתושב למלא את חובותיו[27] וסיוע בכך.[28]

ב. במדת האפשר ינתנו הקלה וסיוע גם לתושב חוץ.[29]

ג. שמירה על עקרון השויון

ד. קיום חובות לא יותנה בדרישות שרירותיות או מכבידות. אומרת הגמרא: "אמר רבי יוחנן: מפני מה זכה ירבעם למלכות - מפני שהוכיח את שלמה... אמר לו: דוד אביך פרץ פרצות בחומה כדי שיעלו ישראל לרגל, ואתה גדרת אותם כדי לעשות אנגריא לבת פרעה".[30]

ה. קיום חובות לא יותנה בתנאים שחלק מן הציבור אינו יכול לעמוד בהן.

ו. מניעת מלוי חובה אסורה אפילו אם היא בהסכמה.

ז. מניעת מלוי חובה מכלל הציבור מותרת רק על פי גדרי הוראת שעה ורק בחקיקה.[31]

ח. מתן הגנה משפטית לכל אחד מפני כל גורם המנסה להפריע לו למלא את חובותיו.[32]

ט. יידוע כל אחד על חובותיו.[33]

י. שלילת האפשרות מאדם פרטי למלא את חובתו נעשית אך ורק באמצעות הליך משפטי.

*

במדינות הדמוקרטיות המפותחות הדגש החינוכי והחוקתי הוא על זכויות ולא על חובות.[34]

כותב פרופ' אליעזר שביד: "לכל אחד מן הסכסוכים בחברה הישראלית יש מקורות וגורמים משלו... אולם קיטובם כשסעים שאין לגשר עליהם בהידברות נובע במידה רבה מהמרת אתוס האחריות המשותפת באתוס אנוכי תחרותי... המסקנה היא שהמדיניות הכלכלית-חברתית

---

26 ראה סעיף צח. וראה סעיף קעא על חובת כל אחד לסייע לזולת למלא את חובותיו.

27 על הדרכים לכך ראה סעיף רלט.

28 במיוחד ראוי להם לסייע לקיום מצוות שקשה ליחיד לקיים ללא עזרה ציבורית כגון שמירת שבת, פיקוח על כשרות, מצוות השמיטה, הפרשת תרו"מ ועוד. וראה סעיף רמז.

29 ראה סעיפים קעא רלא רלג.

30 בבלי סנהדרין קא ב. וראה קדמוניות היהודים ספר ח 225 - 229: "ירבעם... עשה שני עגלי זהב ובנה שני מקדשים קטנים, אחד בעיר בית אל והשני בדן... וכינס את עשרת השבטים שמלך עליהם ונשא נאומו לפניהם... בדברים אלו רימה את העם וגרם להם לסור מעבודת אלקים המקובלת עליהם מאבותיהם ולעבור על חוקי התורה. ודבר זה שימש לעברים ראשית פורענויותיהם ומפלותיהם במלחמה מידי אויביהם והליכתם בשבי".

31 ראה סעיפים עח – פב.

32 ראה שו"ע חו"מ שפב א: "המונע הבעלים מלעשות מצות עשה שהם ראויים לעשותה, וקדם אחר ועשאה, משלם לבעלים י' זהובים". וראה שם שבזה"ז אין מגבים סכום זה אך בודאי ניתן לתקן תקנות בדבר פיצויים במקרים כעין אלה.

33 ראה סעיף רלט.

34 ראה Joseph Mazzini, "The Duties of Man", The Duties of Man and other essays עמ' 7 – 125. וראה Individual Duty Within Human Rights Discourse.

הקפיטליסטית, שאינה מאוזנת על ידי מדיניות של חתירה לצדק חברתי ולהגשמת ערכים תרבותיים יהודים ואוניברסליים, חופרת תחת התשתית החברתית-תרבותית של מדינת ישראל ומפרקת את דמותה הדמוקרטית-היהודית״.[35]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: ״כל אדם יש לו חובות כלפי הכלל, כי רק בתוך הכלל נתונה לו האפשרות להתפתחות החפשית והמליאה של אישיותו[36] ... שום דבר בהכרזה זו לא יתפרש כאילו הוא בא להקנות למדינה, לציבור או ליחיד כל זכות שהיא לעסוק בפעולה או לבצע מעשה שתכליתם לקפח כל זכות או חירות מן הזכויות והחירויות הקבועות בהכרזה זאת״.[37]

חובה חד משמעית אחת מופיעה בהכרזה: ״החינוך בשלב הראשון הוא חובה״.[38]

לגבי החובות שבין אדם לחברו קובעת ההכרזה: ״כל בני אדם... חובה עליהם לנהוג איש ברעהו ברוח של אחוה״.[39]

חוקות אחדות אינן מזכירות חובות כלל ועיקר.[40] באחדות מופיעות חובות כלפי הכלל בניסוח כוללני בלבד.[41] מעטות הן המדינות המציבות חובות מסוימות[42] ובודדות מאד קובעות חובות שבין אדם לחברו.[43]

---

[35] פרופ׳ אליעזר שביד, ״מדינה יהודית דמוקרטית: מאמר פילוסופי פוליטי היסטורי״, דברים ושברי דברים עמ׳ 394.

[36] הכרזה לכל באי עולם סעיף כט 1. משמע מההכרזה, שאדם רשאי לפטור את עצמו מכל חובותיו כאשר הוא מרגיש שהכלל אינו מאפשר לו לפתח את אישיותו במלואה אולם רק כאשר כל אחד ואחד ממלא את חובותיו כלפי המדינה ללא כל התניה, ובכלל זה נכונות לשרת בצבא ולשלם מסים, יכולה מדינה להעניק לאזרחיה את מלוא זכויותיהם ולספק להם את השירותים המגיעים להם. באשר לנימוק של ההכרזה ראוי להעיר שאין כמעט אדם שלא יכול לטעון שהמדינה לא מספקת לו או לאחרים הזדמנות לפיתוח מלא של האישיות ובטענה זו לפטור את עצמו ממחויבות כלפי הכלל. ההכרזה היתה יכולה לנמק את חובות האזרח בחובה טבעית המוטלת על כל אחד לכבד את הכלל המעניק לו בטחון קיומי והשומר על זכויותיו וחופשיו.

[37] הכרזה סעיף ל.

[38] הכרזה סעיף כו 1. וראה סעיף רעא.

[39] הכרזה סעיף א. ההכרזה אינה מפרטת מה משמעות חובות אלו הלכה למעשה. וראה סעיף קסט.

[40] ראה חוקת ארצות הברית ו ICL חוקת יפן.

[41] ראה ICL חוקת איטליה 4, שכל אחד חייב, לפי יכולתו ולפי בחירתו, לקבל על עצמו פעילות שתתרום למצב החומרי והמוסרי של החברה. וראה את ההקדמה להצהרת זכויות האדם והאזרח בצרפת, חירות ומשטר, תעודה מספר 6: ״נציגי העם הצרפתי... החליטו להסביר בהצהרה חגיגית את זכויות האדם... כדי שהצהרה זו... תזכיר להם תמיד את זכויותיהם ואת חובותיהם״, אולם החוקה אינה מפרטת את החובות. מדינות בודדות מציינות בחוקתן את החובה לשלם מסים ולהתגייס לצבא ראה סעיפים קצת קצט.

[42] ראה, לדוגמא, ICL חוקת פינלנד 14 a (1). חוקת הודו בולטת בפירוט החובות, ראה ICL חוקת הודו 51A. גם האמנה האפריקנית בדבר זכויות האדם ועמים (AFRICAN CHARTER ON HUMAN AND PEOPLES' RIGHTS), שהתקבלה על ידי הארגון לאחדות אפריקה ונכנסה לתוקף בשנת תשמ״ו, מפרטת את חובות אדם בהרחבה יחסית, ראה שם סעיפים 28 29. על מסמך זה ועל ההבדלים שבינו ובין ההכרזה ואמנות נוספות ראה International Human Rights in Context בעיקר עמודים 504 – 511. וראה סעיף צט הערה 12.

[43] על החובה לכבד את זכויות הזולת ראה ICL חוקת בלרוס 53. חוקת קרואטיה 64 (1) קובעת שכל אחד חייב להגן על ילדים ועל חסרי ישע. כמה חוקות עומדת על החובה לפעול למען שמירת איכות הסביבה, ראה ICL חוקת פולין 86; חוקת ספרד 45; חוקת בלרוס 55. וראה סעיף שמא הערה 34.

קנז. דמוי עצמי חיובי

שנינו במסכת סנהדרין: "... הקב"ה טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון, אין אחד מהם דומה לחברו, לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם".[1] כותב צדקת הצדיק: "כשם שצריך אדם להאמין בהש"י כך צריך אחר כך להאמין בעצמו, רוצה לומר שיש להש"י עסק עמו ושאינו פועל בטל...".[2] כותב הראי"ה קוק: "האדם צריך להאמין בחייו, להאמין בכחו החמרי, ובכחו המוסרי יחד... האמונה בחיים היא ברכת ה', כמו שאי האמונה היא הקללה היותר איומה, 'ולא תאמין בחייך' ".[3] כותב הרב ירוחם ליוואוויץ: "ובאמת שחז"ל... אמרו שחייב אדם לומר 'כל העולם כולו לא נברא אלא בשבילי'... והתירו חז"ל כ"כ גאוה משום דאה"נ כן צריך האדם להיות, שכל העולם הוא בשבילו".[4]

הרב שכטר, תלמידו של הרב סולובייצ'יק כותב: "בדרשותיו היה רגיל רבנו לדון בפרטי המצוה ד'והלכת בדרכיו'... שכל אדם צריך להכיר את חשיבות עצמו, ושלא יהיה שפל בעיניו, שכלול גם כן בצלם אלוקים ובמצות 'והלכת בדרכיו' הוא' ".[5]

דמוי עצמי חיובי חיוני להגשמת יעודי התורה

שמירת מצוות שנינו במסכת אבות: "ואל תהי רשע בפני עצמך", ומבאר הרמב"ם: "אם יחשוב האדם את עצמו רשע לא תהא חמורה בעיניו שום עבירה לעשותה".[6] כותב הדגל מחנה אפרים: "... חוצפא אפילו כלפי שמיא מהני כי כשמחזיק עצמו ללא כלום אומר בלבו שאין תפילתו עושה כלום, ולזה הוא טוב מדת עזות ויחזיק עצמו שתפילתו עושה רושם ויחזק עצמו בכל כוחו להתפלל ולעבוד ה' ".[7] כותב האדמו"ר הריי"צ: "ההאמנה בעצמו... היא מדה טובה במאד אשר תביא תועלת מרובה. היא נותנת כח ועוז בידיעת הלמודים בעיון, ולעלות מדרגה לדרגה במושכלות, להכניע לשבר ולגרש את המדות הרעות, ולהקנות בעצמו את המדות הטובות".[8]

חזרה בתשובה כותב הרב סולובייצ'יק: "יש בה בתשובה יסוד... ומי שאינו יכול להגיע אליו, אינו יכול להגיע לתשובה. יסוד זה הוא האמונה בבורא עולם ובאישיותו הרוחנית של האדם. אמונה זו אומרת כי למרות היות האדם משוקץ ומתועב, הוא יכול בכוחות עצמו להתרומם ולצאת מסוגר מצבו המייאש".[9]

---

1 משנה סנהדרין ד ה.

2 צדקת הצדיק קנד. וראה עלינו לשבח דברים ב עמ' תקעג: "ומי שחסרה לו האמונה בעצמו, חסר לו גם משהו באמונה בקב"ה".

3 אורות האמונה, פתיחה כללית. וראה אור החיים על דברים יא כו ד"ה עוד ירצה לומר.

4 דעת חכמה ומוסר עמ' קפח.

5 נפש הרב עמ' סד. וראה סעיף מב.

6 משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ב טז. וראה רש"י סנהדרין לז א ד"ה בשבילי.

7 דגל מחנה אפרים דברים פרשת עקב.

8 כללי החינוך וההדרכה פרק י.

9 על התשובה עמ' 160.

שמחה[10] כותב ר' נחמן מברסלב: "... כמו כן הוא אצל האדם בעצמו, שצריך לדון את עצמו לכף זכות, ולמצוא בעצמו איזה נקודה טובה עדיין, כדי לחזק את עצמו שלא יפול לגמרי ח"ו... וישמח את נפשו במעט הטוב שמוצא בעצמו".[11]

פיתוח האישיות[12] כותב הרב יעקב עמדין: "אמר החכם כל המכיר נפשו לא יאבד ערכו. ואמר, מיטב האדם שיכיר מעלתו...".[13] כותב השם משמואל: "וכמו שאמר הרבי הקדוש רבי בונם זצללה"ה מפרשיסחא לרבו היהודי הקדוש זצ"ל ששאלו מה שמע חדשות בהיותו בדאנציג, ואמר ששמע: אבידת ממון אינו כלום ואבידת 'קוראזש' הוא אבידה בכולו".[14]

יצירתיות[15] כותב הרב חיים שמואלביץ: "... המאמין בעצמו הרי הוא מחדיר בקרבו כוחות בלתי מוגבלים לפעול פעולות אשר הן למעלה מכח אנוש".[16] כותב הרב סולובייצ'יק: "כי יצירה דורשת מהיוצר... בטחון עצמי ואמונה בכוחות הנפש שלו".[17]

שלום במשפחה כותב הרב זילברשטיין: "הגורם העיקרי למריבות הוא שהאיש, וכן האשה... אינם מעריכים את עצמם".[18]

אחוה כותב האדמו"ר מפילץ: "... שכל זמן שיש לו מריבה בתוך עצמו אי אפשר לקיים 'ואהבת לרעך כמוך' וכשישקיט מריבה זו אזי ביכולתו לקיים 'ואהבת לרעך כמוך' ".[19] כותב הרב נבנצל: "אדם הרוצה לקיים את 'ואהבת לרעך כמוך' צריך קודם כל לאהוב את עצמו. שכן אם על עצמו יהיה תמיד מלא טענות כרימון... כיצד זה יחשיב את הזולת?"[20]

מי שיש לו דמוי עצמי חיובי זוכה לסיעתא דשמיא. פסוק מפורש בתורה: "ונח מצא חן בעיני ה' ",[21] ומבאר הרב סולובייצ'יק: "מפני שמתחילה מצא חן בעיני עצמו, שהרגיש בעצמו – שזה ינחמנו וכו', שיש לו חשיבות".[22]

---

10 ראה סעיף קס.
11 ליקוטי מוהר"ן א רפב. וראה תניא פ"א.
12 ראה סעיפים ריג - רטז.
13 בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית המכיר עצמו דף קסא א.
14 שם משמואל שמות א' יתרו תרע"ה. קוראש = אומץ, courage.
15 ראה סעיף ריד.
16 שיחות מוסר תשל"ב כו.
17 נפש הרב עמ' סה.
18 טובך יביעו עמ' קפה.
19 שפתי צדיק פרשת קדושים.
20 שיחות לספר בראשית לג, עמ' שנד. וראה עין איה ברכות ב פרק שביעי מ. ראה גם מוסר אביך ומדות הראיה, מדות הראיה כבוד ד.
21 בראשית ו ח.
22 מפניני הרב עמ' קלז.

יחד עם זאת על כל אחד להכיר במגבלותיו האישיות. כותב הרמב"ם: "כי האדם אם ידע את עצמו ואינו טועה בו... לא יתבלבלו מחשבותיו בחפוש תכלית למה שאין לו אותה התכלית, או בחפוש תכלית למה שאין לו תכלית...".[23]

על כל אחד אף לעסוק בביקורת עצמית. כותב הנועם אלימלך: "... אמר התנא כגון אנו בינונים, דהיינו שאדם צריך להחזיק עצמו בשני דרכים האלו... שהוא בעל חסרון שמחסר בעבודתו ית"ש ואינו יוצא ידי חובתו בעשותו אחת ממצות ה'... ויהיה שפל ונבזה בעיני עצמו... אך אף על פי כן לא יחזיק עצמו כרשע ח"ו כאמרם ז"ל: 'אל תהי רשע בפני עצמך'...".[24]

אין הוראה מוגדרת לאדם מישראל כיצד לחזק בקרבו את דמויו העצמי.

על הפרנסים לסייע לכל אחד לפתח דמוי עצמי חיובי. בידם לעשות זאת באמצעות שמירה על שלטון החוק, טיפוח שמירת מצוות, הקנית זכויות תביעה, שמירה על הזכויות והחופשים ודאגה לכבוד האנושי, מאחר ובכל אלה יש כדי לקדם ולחזק את הדמוי העצמי החיובי של כל אחד ואחד.

בימינו זוכה האזרח הממוצע לרמת חיים ולאיכות חיים ללא תקדים, ולפיכך קיים שיפור בדמוי העצמי החיובי של רבים.[25] בנסיבות אלה על הפרנסים לטפח באופן מיוחד את הדמוי העצמי החיובי של השכבות החלשות ושל האוכלוסיה המוגבלת והחריגה.

*

בעקבות מחקרים הגיעו פסיכולוגים למסקנות מרחיקות לכת על חשיבות הדמוי העצמי.[26] פרופ' רולס, מגדולי הפילוסופים בתחום מדעי המדינה, כותב שדמוי עצמי חיובי הוא גורם מכריע בקידום החברה והמדינה.[27]

בין מטרות האומות המאוחדות בולטת המחויבות לחזק את האימון בערכו של כל בן אנוש.[28]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה יש לאפשר לכל אזרח לשמור על דמוי עצמי חיובי.[29] חוקות אחדות מתירות להגביל את חופש הבטוי במקרים שבהם הוא עלול לפגוע בדמוי העצמי של הזולת.[30]

---

23 מו"נ ג יג.

24 נועם אלימלך ריש פרשת שופטים.

25 ראה "הגדול" ממינסק עמ' 76: "כי כפי מדת גדלה ועשרה של העיר כן גדל בה... ערך הכרת עצמו של כל אחד מאישיה...".

26 ראה The Psychology of Happiness עמ' 154.

27 ראה A Theory of Justice פרק 67.

28 ראה Charter of The United Nations, Preamble

29 ראה ICL חוקת פורטוגל 26 (1); שם חוקת פאראגוואי 25.

30 ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) X; שם חוקת רומניה 30 (6).

קנח. "הכבוד האנושי"[1]

כותב הראי"ה קוק: "ההכרה האמיתית של חיי כבוד אנושי והגועל לחיי בזיון הוא יסוד העולם... ראוי לאדם שיכיר כי ערך החיים עומדים בעצמם רק בהיותם מחוברים עם רגש הכבוד האנושי".[2] הרב סולובייצ'יק כותב: "קיומו של האדם בכבוד הוא המבדיל אותו מבעלי החיים, הוא המציין את ייחודיותו, את האינדיווידואליות שלו".[3]

שמירה על הכבוד האנושי חיונית להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד כותב הרש"ר הירש: "הכבוד הנהו תנאי 'אושר החיים'... הכבוד הנהו תנאי נכבד בעד החיים ובעד שמחת החיים – גם לרוב הנהו המניע והגורם גם השומר את ה'הצדק והמישרים', ולכן עליך החובה, לכבד את האדם 'בכבודו'...".[4]

טובת הכלל מפורש בתורה: "לא תקלל חרש", ומבאר הנצי"ב: "הוא גם כן ענין לשמירת שלום וחשיבות בני אדם זה לזה, כמש"כ דכמו שהאדם מחשיב את חברו כך חברו מחשיב אותו, ותניא בתו"כ... בן עזאי אומר: 'זה ספר תולדות אדם' זה כלל גדול בתורה. ופירש הראב"ד היינו סיפא דקרא 'בדמות אלקים עשה אותו' את מי אתה מבזה את מי אתה מקלל דיוקנו של מקום ב"ה. ומי שאינו חושב כזה הוא בתואר מי שאין עליו צלם אלקים, ודבר זה גורם העדר שלום כי נעשה הפקר כבהמה וחיה".[5]

כותב הרב שמואלביץ: "וכשנתבונן מהו הגורם העיקרי המביא לידי אהבה ושלום בין אדם לחבירו, נראה כי הוא כבוד חבירו".[6]

טובת המדינה פסוק מפורש בתורה: "כאזרח מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבת לו כמוך...", וכותב הרש"ר הירש: "... שני עקרונות היסוד שמדינת ה' היהודית תתבסס עליהם... היסוד האחד הוא כבוד האדם ואהבתו...".[7]

טובת האנושות כותב החזו"א: "רצון ה' יתברך בכבוד בריותיו".[8]

קידוש השם פסוק מפורש בתורה: "לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלקים תלוי...", ומבאר רש"י על אתר: " 'כי קללת אלהים תלוי' - זלזולו של מלך

---

[1] יש להבחין בין שלש דרגות עיקריות בכבוד ובאיסור בזיון. א. זכות של כל אחד שלא להיות במצב של בזיון, בה עוסק הסעיף שלפנינו. ב. כבוד שיש לנהוג כלפי הזולת, ראה סעיפים קסה קסו. ג. כבוד מיוחד שיש לנהוג בהורים, בתלמידי חכמים, בפרנסים וכד', ראה סעיפים קפח רא – רו. לגבי כמה שאלות הלכתיות יש להבחין בין פחיתות כבוד ובין בזיון וכן בין בזיון גדול לבזיון פחות גדול, ראה מג"א שו"ע או"ח יג ח; פרי יצחק א נב – נו. וראה א"ת ערך כבוד הבריות.

[2] עין איה ברכות ב פרק ששי מז.

[3] האדם ועולמו עמ' 269.

[4] חורב עמ' 262 – 263.

[5] העמק דבר ויקרא יט יד.

[6] שיחות מוסר, תשל"ב מאמר ו.

[7] הרש"ר הירש ויקרא יט לה - לו. וראה סעיף קלב הערה 7.

[8] חזו"א יו"ד רי טז.

הוא, שאדם עשוי בדמות דיוקנו וישראל הם בניו. משל לשני אחים תאומים שהיו דומין זה לזה, אחד נעשה מלך, ואחד נתפס ללסטיות ונתלה, כל הרואה אותו אומר המלך תלוי".[9]

ראוי לכל אחד לשמור על כבוד עצמו.[10] כותב הפלא יועץ: "אפילו לעצמו אין ראוי לנהוג זלזול ולעשות דבר שאינו לפי כבודו".[11] כותב הרב זילברשטיין: "מחובתו של אדם מישראל לנהוג בנכבדות כבני מלכים. כך בשכבו ובקומו, כך בשיחו ושיגו, בעמדו ובלכתו, ובכל צעד בחייו".[12]

אסור לאדם ללכת ערום ברשות הרבים,[13] או לספר לשון הרע על עצמו,[14] אסור לנהוג באופן המעורר חשד ואם התעורר חשד יש להזים אותו.[15] ראוי להשתדל במדת האפשר שלא לעסוק בעבודה מבזה; אומרת הגמרא: "אוי לו למי שאומנותו בורסקי".[16] ראוי לכל אחד לשמור על זכותו לפרטיות.[17] אסור לאדם להתיר פגיעה בכבודו לאחר מותו.[18]

על בתי הדין להגן על כבודו של כל אחד.[19]

על הפרנסים מוטל לטפח את הכבוד האנושי בקהילה ובמדינה בדרכים הבאות

דוגמא אישית פסוק מפורש בתורה: "ויחר למשה מאד... לא חמור אחד מהם נשאתי ולא הרעתי את אחד מהם", ומבאר הרמב"ן: "וחזר ואמר 'ולא הרעתי את אחד מהם' - לשומו במרכבתי ובמלאכתי כאשר יאות למלך, או להטות דינו ולבזות על כבודו...".[20]

זו דרך הבורא. אומר המדרש: " 'ויהי האדם לנפש חיה', רבי יהודה אמר מלמד שעשה לו עוקץ כחיה, וחזר ולקחו ממנו מפני כבודו".[21] מבאר הרמב"ן: " 'במספר שמות לגולגלותם', אמר לו הקדוש ברוך הוא למנותם בכבוד ובגדולה, לכל אחד ואחד".[22]

---

[9] רש"י דברים כא כג.

[10] מקור ברוך ח"ד עמ' תתרה כותב את מה ששמע מהנצי"ב: "האיש אשר איננו חושש כי ילעגו לו חסר לו רגש הכבוד האנושי, ועל פי הדין הוא גם פסול לעדות".

[11] פלא יועץ ערך זלזול. וראה ר' יוסף מרקוס, "האם רשאי אדם לבזות עצמו?", תחומין כו עמ' 262 – 269.

[12] חשוקי חמד על פסחים עמ' תנ. רצונו לומר שראוי לכל אחד לנהוג כתלמיד חכם, ראה רמב"ם דעות ה ג – ט.

[13] ראה שו"ע חו"מ לד יח.

[14] ראה נפש הרב עמ' קנ בשם החי"ח.

[15] ראה סעיף נ.

[16] בבלי קידושין פב ב. וראה רמב"ם מלכים א ו.

[17] ראה בבלי יבמות סג ב: "רבים יהיו דורשי שלומך גלה סוד לאחד מאלף". וראה בבלי סנהדרין ק ב: "לעולם לא ירבה אדם רעים בתוך ביתו... מנע רבים מתוך ביתך ולא הכל תביא ביתך... גלה סודך לאחד מאלף...". וראה פירוש רבינו יונה למשלי יא יג. וראה נפש הרב עמ' רפא: "וכן היה הדבר אצל כל גדולי ישראל... דלימוד התורה היה בפרהסיא לעין כל, משא"כ חייו הפרטיים – מוטב שיהיה צנוע בזה, כמדותיו של הקב"ה".

[18] ראה שו"ע חו"מ רנג ל: "שכיב מרע שצוה ואמר... אל תקברוהו מנכסיו, אין שומעין לו...". אסור לאדם להסכים שינוולו את גופו לאחר מותו, ראה ספר חסידים (מרג.) תשכ; שו"ת יחווה דעת ג סוס"י פה.

[19] ראה סעיפים קסו שנ.

[20] פירוש הרמב"ן על התורה במדבר טז טו. וראה סעיף פג.

[21] בראשית רבה יד י.

[22] פירוש הרמב"ן על התורה במדבר א מה.

מדרך הבורא שלא לבזות אפילו עבריינים אם אין צורך בדבר. כותב החת"ס: "ואין דרכו של הקב"ה לבייש אפילו עכו"ם.[23] כותב השיחות מוסר על עונשם של קרח ועדתו: "אפילו אלו, שהיו בני מות ו'נועדים על ה' ' אין כבודם הפקר, ועונשם נמדד ונשקל בדקדוק נפלא".[24]

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "כיצד מצות הנסקלין... מפשיטין את המחויב סקילה בגדיו ומכסיו ערותו מלפניו ואין האשה נסקלת ערומה אלא בחלוק אחד... ומצות עשה לקבור את כל הרוגי בית דין ביום ההריגה שנאמר: 'כי קבור תקברנו ביום ההוא'...".[25]

המנעות מחקיקה הגורמת לבזיון פוסק הדברי מלכיאל: "וכל דבר שהוא משום כבוד הבריות לא שייך שעיר אחת או כמה עיירות ביחד יסכימו למחול על זה כי הוא כבוד האדם באשר הוא אדם ולא שייך מחילה בזה".[26]

זו מדת התורה. אומר הספרי: "בוא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות, מפני הירא ורך הלבב כשהוא חוזר יאמרו שמא בנה בית שמא ארס אשה".[27] פוסק הרמב"ם: "... היה זקן שאין דרכו לטעון ולפרוק הואיל ואינה לפי כבודו פטור".[28] פוסק המשנה ברורה: "מי שאין ידו משגת לקנות ציצית ותפילין אין מחויב לחזור על הפתחים כדי לקנותן".[29]

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה".[30] ואכן בשל כבוד הבריות הקלו חכמים בכמה תחומים - בדיני טומאה וטהרה,[31] בדיני שבת,[32] בדיני תפילה[33] ועוד.[34] חכמים נזהרו מלתת הוראה אשר תגרום לחשד[35] ונתנו הוראות המיועדות למניעת חשד.[36]

הגנה על הכבוד האנושי זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "אחד המוכר את עצמו או שמכרוהו בית דין אינו נמכר בפרהסיא על אבן המקח ולא בסימטא כדרך שהעבדים נמכרין שנאמר: 'לא ימכרו ממכרת עבד' אינו נמכר אלא בצנעא ודרך כבוד... כל עבד עברי אסור

---

23 תורת משה ריש פרשת חקת.

24 שיחות מוסר תשל"ב לו.

25 רמב"ם סנהדרין טו א - ח.

26 שו"ת דברי מלכיאל א סז.

27 ספרי על דברים כ ח. וראה רש"י שמות כ כב; בעל הטורים על במדבר לא ו.

28 רמב"ם רוצח ושמירת נפש יג ג. וראה רמב"ם גזלה ואבדה יא יג.

29 מ"ב שו"ע או"ח כה ס"ק ב. וראה נקדש בצדקה פרק ו.

30 בבלי ברכות יט ב.

31 ראה רמב"ם אבל ג יד. וראה רש"י ביצה יא ב ד"ה אף הפותח את חביתו.

32 ראה שו"ע או"ח שיא ב, ושם שם שיב א.

33 ראה בבלי סוטה לב ב: "אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחאי: מפני מה תקנו תפלה בלחש כדי שלא לבייש את עוברי עבירה, שהרי לא חלק הכתוב מקום בין חטאת לעולה", וראה מג"א שו"ע או"ח תרז ס"ק ב.

34 ראה שו"ע או"ח יג ג: "אם נודע לו בשבת כשהוא בכרמלית, שהטלית שעליו פסול, לא יסירנו מעליו עד שיגיע לביתו, דגדול כבוד הבריות". וראה תוספתא שקלים ב ב: "נכנס לתרום את הלשכה היו מפשפשין בו בכניסה וביציאה...", אך הרמב"ם לא פסק זאת לדינא. וראה תוספתא כפשוטה שם עמ' 676 – 677, שבענין זה נחלקו ר"י ור"ע.

35 ראה רמב"ם קרבן פסח ד ג; שם תמידין ומוספין ו ה.

36 ראה שו"ע או"ח קנג מג"א ס"ק מ.

לישראל שקנהו להעבידו בדברים בוזים שהם מיוחדים לעשות העבדים... בנאמר: 'לא תעבוד בו עבודת עבד' ".[37]

פסוק מפורש בתורה: "כי קבור תקברנו ביום ההוא",[38] וכותב ספר החינוך: "גם בכלל המצוה לקבור כל מת מישראל ביום מותו".[39] פוסק הרמב"ם: "כהן שפגע במת מצוה בדרך הרי זה מטמא לו אפילו כהן גדול חייב להטמא לו ולקוברו. ואיזהו מת מצוה אחד מישראל שהיה מושלך בדרך ואין לו קוברין".[40]

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "מנהג ישראל במתים ובקבורה כך הוא... ומלבישין אותו תכריכין תפורין בחוט של פשתן לבנים, ולא יהיו דמיהן יקרים... שלא לבייש את מי שאין לו".[41] פוסק הלבוש: "אין קוברין את המת בתכריכין יקרים ואפילו לנשיא שבישראל משום תיקון העולם, שאם יקברו העשירים או החשובים בתכריכים יקרים היו האחרים מתביישים לקבור מתיהם בתכריכים פחותים... לפיכך תקנו שיקברו כל המתים בענין אחד בתכריכים שאינם יקרים".[42]

מעיד המהר"ם מרוטנבורג: "ובזה המלכות נהוג לכתוב הנדוניא בשוה העשיר לא ירבה שלא לבייש מי שאין לו".[43] מבאר הריטב"א מפני מה לא נהגו בנים לחלוץ כתף על הוריהם שמתו: "ויש שפירשו מפני שרוב ישראל דרין בין הגוים ושמא ילעיגו עלינו".[44] כותב טעמי המנהגים: "טעם שמכסין פני המת בסדין... כדי שלא לבייש את העניים שפניהם מושחרים ברעב".[45]

המשנה הלכות פוסק: "אין לעשות תקנה שלא לקבץ צדקה בלי תעודת רב העיר... שאפילו היו צריכין דרישות וחקירות היה לן לבטל מפני תקנת עניים חשובים שמתביישים לבא להוועד ויותר יבחרו ח"ו למות ברעב מלילך ולבזות עצמן בפני איזה וועד של בעלי בתים או אפי' רבנים לבזותם לדעת אם הם עניים חשובים או רמאים, ובפרט בכמה מקומות כבר מבקשים גם צילום ועושים תעודה עם צילום, והוא איש יש לו משפחה ורוצה להתחתן עם בניו ויביאו לו תעודתו עם צילום שלו שהוא חוזר על הפתחים וכדי בזיון וקצף ומי יודע כמה היזק יצא לו".[46]

הגנה על הזכות לפרטיות[47] זאת מדת התורה. פסוק מפורש: "בחוץ תעמד והאיש אשר אתה נֹשֶׁה בו יוציא אליך את העבוט החוצה".[48] פוסק הרמב"ם: "אין כופין את האדם

---

[37] רמב"ם עבדים א ה - ז.

[38] דברים כא כג.

[39] ספר החינוך תקלז. וראה א"ת ערך הלנת המת וערך כבוד המת; אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך נתוח המת.

[40] רמב"ם אבל ג ח. וראה סעיף עה הערה 26.

[41] רמב"ם אבל ד א; וראה רמב"ם אבל יג ז. וראה בבלי תענית כו ב.

[42] לבוש יו"ד שנב א. וראה תקנות חכמי מאכנס תקנה כח; פלא יועץ ערך תקון.

[43] שו"ת מהר"ם מרוטנברג ד (דפוס פראג) תמב. וראה מים חיים ב פה. וראה פנקס קהילת רומא תקנה 137 משנת השפ"ג: "בו ביום הסכימו וגמרו שלא יוכלו... לגבות צדקה בקופה... בעד בתולה עניה שנשאת בעצם יום ד' של נשואיה, וזה כדי שלא תתבייש מי שאין לה".

[44] חידושי הריטב"א מועד קטן כב ב. וראה מ"ב שו"ע או"ח תרה ס"ק ה.

[45] טעמי המנהגים א עניני שמחות תתרטז – תתריז.

[46] שו"ת משנה הלכות יג קעג. על בדיקת העני ראה סעיפים רסח – רסט.

[47] ראה ההה"ה 865.

[48] דברים כד יא. וראה א"ת ערך גבית מלוה. בענין השמירה על הפרטיות ראה סעיף קסה.

שיכנסו אחרים ברשותו״.[49] פוסק השו״ע: ״האומר לחבירו שטר שבידך זכות יש לי בו... אם הלה אומר שאין בידו שטר שיהא בו שום זכות לזה, אין מחייבים אותו להראות שטר לשום אדם״.[50]

רבינו גרשום מאור הגולה תקן: ״חרם שלא לראות בכתב חבירו שלא ברשותו אא״כ זרקו״.[51]

הרב מנחם מרזבורק פוסק: ״ויש קהילות שמקבלין האכסנאים לא לפי הממון לגמרי שלא להתפרסם סכומם אך קרוב לעניין ולפי האכסנאים נותנים צדקה כמו שיעמידו לתת כנגד האכסנאים ומן המותר נותנים בצנעא על פי החרם או על פי הברכה״.[52] פוסק המהרש״ל: ״אשר בשכבר גידרו אבותיו הקדושים... בעניין הטבילה שיכנסו הנשים לבית המרחץ בלילה ויעשו החפיפה והטבילה הכל בלילה... תיקון וגדר הוא לתקן שלא יטבלו בעניין שירגישו האנשים בטבילה״.[53]

טיפוח ערך הכבוד האנושי בקרב הציבור[54]

לשמירה על הכבוד האנושי משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק החתם סופר: ״אודות האבילות על מי שאיבד עצמו לדעת... אומר אני היכי דאיכא כבוד משפחה נכבדת אשר יהיה להם לבוז ולכלימה עולמית שאחד מהם קלקל מעשיו... אזי יכול המורה להורות לכתחילה להתאבל אפי׳ אם באמת נתברר לו שהיה לו כל דין מאבד עצמו לדעת״.[55] כותב הרב ליכטנשטיין על הרב יוסף דב סולובייצ׳יק: ״בהרבה מקרים בהם הוא בא לפסוק, הגורם הבסיסי בעל המשקל הרב ביותר המנחה אותו הוא השיקול של ׳כבוד הבריות׳ ״.[56]

לא תמיד יש אפשרות לפרנסים למנוע פגיעה בכבודו של כל אחד ואחד, וקשה מאד להקצות את כל המשאבים הדרושים למנוע באופן מוחלט פגיעות בכבוד האנושי.[57]

---

[49] רמב״ם אישות יג יד.

[50] שו״ע חו״מ טז ד.

[51] באר הגולה על שו״ע יו״ד סוס״י שלד. וראה שו״ת מהר״ם מרוטנברג דפוס פראג אלף כב. וראה א״ת ערך חרם דרבינו גרשום. וראה שו״ת תשובות והנהגות ג שפח, שגם ללא חרם דרבינו גרשום אסור לפתוח מכתבי חברו.

[52] שו״ת מהר״י וייל, נימוקי ר׳ מנחם מרזבורק. אכסנאים = אורחים. וראה ספר חסידים (וויס.) תתתרמח. וראה הקדמת ר׳ חיים לספרא דצניעותא עמ׳ ט ואורות התשובה ה ז.

[53] שו״ת מהרש״ל ו. וראה שו״ת הרמ״א יט.

[54] ראה סעיף קסו.

[55] שו״ת חתם סופר חלק יו״ד שכו. וראה שו״ע או״ח שלט ד בהגה: ״ויש מתירין לקדש היכא דאין לו אשה ובנים... כמו שרגילים שלפעמים שלא היו יכולים להשוות עם הנדוניא ביום ו׳ עד הלילה דעושין החופה והקידושין בליל שבת, הואיל וכבר הכינו לסעודה ולנשואין והוי ביוש לכלה ולחתן אם לא יכנוס אז...״. וראה שו״ת שו״מ מה״ק א רי, שמתיר לצבוע את הזקן בנימוק שגדול כבוד הבריות. וראה נשמת אברהם ד אבהע״ז קטו א, שאחרונים מורים שבתנאים מסוימים אין לספר לבעל שאשתו זינתה, כדי למנוע בזיון מהמשפחה.

[56] הרב אהרן ליכטנשטיין, ״כבוד הבריות״, מחניים 5 אייר תשנ״ג עמ׳ 14. וראה שו״ת אגרות משה יו״ד חלק א קצו בענין פדיון בכור אליו הוזמנו אורחים לפני שנשלמו כט יב׳ תשצ״ג ומזכיר בתשובתו את דברי הרמ״א. וראה התורה המשמחת עמ׳ 289.

[57] על מגבלות הפעולה למען הרווחה ראה סעיפים צח רסח. על הקשר בין עושר ובין כבוד ראה סעיף רכו הערות 25 26.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לכבוד האנושי.[58] כותב החוקת עולם: "... החוק מבטיח זכות התבודדות לכל אזרח שלא ישמעו שיחות טלפונית ולא יפתחו אגרות אלא בשעת מלחמה ושעות של חירום וכבר כתבנו כי כל הדברים הללו מתאימים לדעת התורה...".[59]

*

המחשבה המדינית המודרנית שמה דגש רב מאד על כבוד האדם. מגילת היסוד של האומות המאוחדות מונה את מטרות הארגון. אחת מהן היא טיפוח האמונה בכבוד האדם.[60]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם עוסקת בהרחבה בכבוד האדם. "ההכרה בכבוד הטבעי אשר לכל בני משפחת האדם... הוא יסוד החופש, הצדק והשלום בעולם".[61] "לא יהא אדם נתון להתערבות שרירותית בחייו הפרטיים, במשפחתו, במעונו, בחליפת מכתבים שלו ולא לפגיעה בכבודו או בשמו הטוב. כל אדם זכאי להגנת החוק בפני התערבות או פגיעה כאלה".[62] "כל אדם כחבר החברה... זכאי לתבוע שהזכויות הכלכליות הסוציאליות והתרבותיות, שהן חיוניות לכבודו כאדם... יובטחו...".[63]

הכבוד האנושי נזכר בחוקות רבות. בחלקן הוא מופיע כבר בסעיף הראשון.[64] אחרות מדגישות שכבוד האדם הוא אחד מיסודות המדינה.[65] חוקות אחדות קובעות שעל כל הרשויות להגן על כבוד האדם.[66] קיימות חוקות המנסחות חובה זו כזכות האזרח לנהל את חייו מתוך כבוד אנושי.[67] מדינות מסוימות קבעו הוראות חוקתיות הנוגעות להגנה על זכות הפרטיות של האזרח,[68] ואחרות אוסרות ניצול לרעה של נתונים אישיים.[69]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה יש לאפשר לכל אזרח לשמור על זהותו האישית.[70]

---

[58] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה 5 – 16 סעיף 12: "המדינה... תגן על כבוד האדם".

[59] חוקת עולם ב עמ' 360.

[60] מגילת היסוד של האו"ם, ההקדמה.

[61] הקדמה להכרזה לכל באי עולם.

[62] הכרזה יב.

[63] הכרזה כב.

[64] ראה ICL חוקת גרמניה 1 (2), שהכבוד האנושי מהווה בסיס לכל הזכויות. וראה שם חוקת ברזיל 1 שהכבוד לזולת הוא אחד מחמשת יסודות החוקה. וראה שם חוקת פורטוגל 1.

[65] ראה ICL חוקת פולין בהקדמה.

[66] ראה ICL חוקת גרמניה 1 (1) וחוקת שויצריה 7.

[67] ראה ICL חוקת בלגיה 23 (1). וראה חוקת שויצריה 12.

[68] ראה ICL חוקת סלובקיה 19; חוקת שויצריה 13.

[69] ראה ICL חוקת שויצריה 13 (2).

[70] ראה ICL חוקת ספרד 18 (2), שמובטחים לכל אחד זכויות לכבוד, לפרטיות ולזהות אישית ומשפחתית. וראה שם חוקת פורטוגל סעיף 26 (1), שלכל אחד זכות לזהות אישית, למעמד אזרחי, לאזרחות, לשם טוב, לתדמית חיובית, וכו'. וראה שם סעיף 19 {6}. חוקת פאראגוואי סעיף 25 מבינה שמשמעות הזכות לזהות אישית היא שלכל אחד הזכות לעצב את אישיותו. חוקת רומניה סעיף 6 קובעת שיש לכבד את הזהות האישית של מיעוטים. הזכות לשמירה על הזהות מופיעה באמנות רק באמנה בדבר זכויות הילד, ראה סעיף קפז הערה 45.

קנט. חירות

כותב הראי"ה קוק: "יסוד החירות שאליו מתאוה מין האדם בטבעו הוא שיהיה יכול לחיות על פי טבעו הטהור בלא שום מעיק ומכריח – לא העקה חומרית, לא מוסרית ולא שכלית".[1] כותב הרב סולובייצ'יק: "מדוע היה מן ההכרח לברוא אדם בודד? מדוע לא נברא האדם החברתי לכתחילה? ... איש בודד בן חורין הוא; איש החברה כבול בחוקים ובתקנות רבים. אלוקים רצה באדם שיהיה בן חורין".[2]

בכפוף לשמירת המצוות והחוקים מעניקה התורה לאדם חרויות בכל תחומי החיים הן במילי דעלמא והן במילי דשמיא.

חרויות במילי דשמיא[3]

- תלמוד תורה אומרת הגמרא: "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ", ומבאר רש"י: "לא ישנה לו רבו אלא מסכת שהוא מבקש הימנו שאם ישנה לו מסכת אחרת אין מתקיימת לפי שלבו על תאותו".[4] פוסק המהרשד"ם: "אין לך מצוה גדולה מלשמוע תורה ממי שלבו חפץ".[5] פוסק הרמ"א: "רב היושב בעירו ולומד לרבים יכול חכם אחר לבא וללמד גם כן שם אפילו מקפח קצת פרנסת הראשון...".[6] כותב הרב פישר: "... תלמיד חכם העוסק בתלמוד תורה שעוסק בבנינו של עולם, בן חורין הוא לעסוק בה מתוך חירות".[7]

---

[1] לנבוכי הדור פרק מו.

[2] דברי הגות והערכה עמ' 228

[3] החרויות במילי דעלמא – החופשים – נזכרות בסעיף צח, וראה שם הערות 15 17.

[4] רש"י בבלי עבודה זרה יט א. ד"ה ממקום שלבו חפץ. וראה ערוך השלחן יו"ד רמו יז: "... הבעה"ב שלומדים רק איזה שעות ביום טוב יותר שילמדו ספרי פוסקים ולא גמרא... אמנם ראינו כי אם כה נאמר להם לא ילמדו כלל כי רצונם רק ללמוד דף גמרא בכל יום על כן אין להניאם מזה... וכל דבר תורה משיבת נפש ומביאה ליראת ה' טהורה". וראה משנה ברורה תקנג ס"ק ח. וראה נשמת חיים, מאמרים ומכתבים, מכתב יט עמ' קכה: "ומי בקש זאת מאתנו לייסד סדר הלמוד לרבנים, ואיזה תקון העולם יש בזה? ואין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ". וראה שם עמ' קכו.

[5] שו"ת מהרשד"ם יו"ד קלב. וראה בבלי עבודה זרה יג א "לא מן הכל אדם זוכה ללמוד", וראה מהרש"א בבלי עבודה זרה יט א חידושי אגדות. וראה שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק קד: "ללמוד תורה עם מי שלבו חפץ דבר מצוה מיקרי". וראה רמב"ם אישות יד ב בענין תלמידי חכמים שיוצאים לת"ת בלא רשות נשותיהן, ורמב"ם מלכים ה ט בענין היציאה לחו"ל ללמוד תורה, וראה שו"ת משפט כהן קמז. וראה בבלי סנהדרין כו א שחזקיה דרש בחד סר רבוותא ואילו שבנא דרש בתליסר רבוותא, ומכאן שאפילו המלך אינו רשאי לדרוש שילמדו אצלו. הערת הרב נבנצל: "או שלא דרש מחמת ענותנותו, ומחמת הכרה בגדלותו של שבנא". וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל עמ' 656, ליקוטים מפנקס הקהל בפוזנא משנת שצ"א, שמרא דאתרא יכול לחייב את הבחורים לשמוע את שיעוריו אך הוא אינו יכול לחייב בכך את בעלי בתים והרבנים, והם רשאים לשמוע שיעורים של הדיינים.

[6] שו"ע יו"ד רמה כב. וראה רמב"ם אבל ג יד.

[7] דרשות בית ישי סימן לז.

- עשה לך רב "כמו דקיי"ל אין אדם לומד אלא במקום שלבו חפץ ואצל מי שלבו חפץ וה"ה לענין הלכה דשואל אדם אצל מי שלבו חפץ".[8]
- תפילה פוסק הרדב"ז: "אין ראוי לאדם להתפלל אלא במקום שלבו חפץ".[9]

הראי"ה קוק כותב: "כאשר בכלל פרטי עניני תורה יש כלל מונח: לעולם ילמד אדם ממה שלבו חפץ... כן הוא גם כן בענין התורה והתפילה. השפיטה השכלית לא תוכל כ"כ לתן גבולות כמה צריך האדם להיות מתפרנס פרנסתו הרוחנית מעמקי התורה ותנובת השכל... וכמה הוא צריך לצרף עמו תבלין של הרגש...".[10]

- קיום מצוות שאין הזמן גרמן[11]
- פיתוח האישיות, מימוש היכולות, יצירתיות וחידוש[12]
- פרישות וחסידות[13]
- לימוד חכמות הנחוצות לקיום תורה ומצוות[14]
- התכנסות והתאגדות לדבר מצוה[15]
- בחירת מקום מגורים[16]
- בחירת בן זוג או בת זוג[17]
- מתן צדקה[18]
- בחירת מוסד חינוכי לילדים[19]
- רמת סיכון שאדם רשאי ליטול על עצמו[20]
- בחירת מנהיגים[21]

---

8 שו"ת משנה הלכה י שט. וראה סעיף ריב. הערת הרב נבנצל: "אבל ראוי לשאול את הגדול שבחכמה, אלא שאי אפשר להטריחו בכל ענין". על סברה זו לגבי רופאים ראה שו"ע יו"ד שלו א.

9 שו"ת הרדב"ז ג תעב. וראה שו"ע יו"ד פתחי תשובה רמ ס"ק כב בשם ספר חמודי דניאל כת"י. וראה שו"ת מהריב"ל ב עב: "ואין אדם מתפלל בכונה אלא במקום שלבו חפץ". וראה שו"ת לב חיים ב קסז אם יש למנוע מתפלל מלעבור לבית כנסת אחר משום שעל כל אחד לקבוע מקום לתפילתו. וראה שו"ת בני בנים ב ב שאדם רשאי לקבוע מקום בבית הכנסת כרצונו גם אם הנוסח שם שונה מנוסח עדתו.

10 עין איה שבת א פרק ראשון ו.

11 ראה חזו"א יו"ד קנג ה. וראה שם שהחזו"א מסתפק אם מותר לדחות מצוה ללא כל טעם.

12 ראה סעיפים ריג – רטו.

13 ראה סעיף רטז.

14 ראה סעיף רכא – רכד.

15 ראה סעיף רכט

16 ראה סעיף רל.

17 ראה סעיף קפג.

18 ראה שו"ת המבי"ט ג צו ההסכמה השניה, ההסכמה השלישית וההסכמה הששית. וראה רמב"ם מתנות עניים ו י, שהמחלק מעשר עני בביתו נותנה לכל עני שירצה, וראה שו"ת מים עמוקים ב נג. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקעב. במקרה שיש אפשרות מעשית לבחור מבין כמה עניים, מן הראוי לתת במעלת הצדקה הגבוהה ביותר, ראה רמב"ם מתנות עניים י ז – יד, ואכמ"ל.

19 ראה סעיף רעז. הערת הרב נבנצל: "אבל המדובר בחינוך חרדי בלבד". וראה קובץ אגרות ב קעג כג: "תורת ישראל תחייב לפתוח בתי ספר בכל עיר ועיר ותחייב את ההורים לתת בניהם לבית הספר או לשכור להם מלמד (כי התורה לא תשמש בגדרים וגבולים בלמודים כי זה יתן מכשול על התפתחות המדעים, רק חפש גמור ניתן איש ואיש כרצונו ואהבת נפשו אשר ימצא לנקל לפני להורות לבנו תורה וחכמה יעשה) או ילמדו בעצמו".

20 ראה שו"ת אגרות משה או"ח א קכז; חשוקי חמד יומא עמ' תקעג – תקעד.

- נכונות להבחר ולהתמנות[22]

כל אחד מצווה לשמור על חרויותיו ולא להגביל אותן באמצעות נדר או שבועה. פוסק הרמב"ם: "אמרו חכמים ומה אם נזיר שלא פירש אלא מן היין צריך כפרה המונע עצמו מכל דבר ודבר על אחת כמה וכמה, לפיכך צוו חכמים שלא ימנע אדם עצמו אלא מדברים שמנעתו התורה בלבד, ולא יהא אוסר עצמו בנדרים ובשבועות על דברים המותרים".[23]

אסור להסכים להאסר במקרה של אי תשלום, כתנאי לקבלת הלואה.[24]

חירות מושלמת תלויה בששה תנאים

חירות מעבדות כותב הראי"ה קוק: "והנה, מעלת השלימות שלשה המה, שלימות המציאות, שלימות החירות, שאם יחי' אבל יהי' חייו חיי עבדות שאינו מושל בעצמו, טוב ממנו הנפל...".[25]

חירות המחשבה[26] אומרת הגמרא במסכת פסחים: "... שבעה דברים מכוסים מבני אדם, אלו הן: ... ואין אדם יודע מה בלבו של חבירו...", ומבאר המהרש"א: "דאם היה יודע היה כל אחד יורד לחיי חברו גם לבטל מחשבתו".[27] כותב ספר חסידים: "ושאלו עוד לחכם אם בכשפים יכול להפוך לב בני אדם ליראה את השם אמר הנביאים ידעו גם בשם לעשות גם בכשפים ולא היו עוסקין כי אם בתפילה".[28]

כותב הראי"ה קוק: "כשם שהאדם צריך להגביר כח עצמו שלא להיות מושפע מאחרים יותר מדאי, כך צריך שלא לחפוץ להיות יותר מהראוי משפיע על אחרים, לאכוף עליהם לקבל את

---

21 ראה סעיפים קיז קיח.

22 ראה סעיפים קז קמח ר.

23 רמב"ם דעות ג א.

24 ראה שו"ת הרשב"א א אלף סט. וראה שו"ת הריב"ש סימן תפד; סוף שו"ת חיים שאל, חזה התנופה אות יד. וראה פד"ר ב עמ' 67: "גם אם החייב קבל עליו שישכיר את עצמו... לתשלום החוב והותנה על כך בשעת ההתחייבות - התנאי בטל; כי השתעבדות הגוף וכפיה כאמור הרי היא בבחינת עבדות...".

25 עין איה א ברכות פרק רביעי לו. וראה ראב"ע הארוך ריש משפטים; פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם שם; ראה משך חכמה ויקרא ט ז. וראה סעיף רסג.

26 ראה ההה"ה 866: "... לאחרונה התאפשרה חדירה לנבכי נפשו של האדם – על ידי זריקות אמת, פוליגרף ואמצעים חדישים אחרים – כך שדווקא עתה צצות שאלות לא פשוטות הנוגעות לזכותו של אדם לשמור את מחשבותיו לעצמו".

27 חידו"א בבלי פסחים נד ב.

28 ספר חסידים (וויס.) תתתרמט. וראה החת"ס בספרו תורת משה, האזינו, ד"ה *בהפטרה: "ואחז"ל שאנכה"ג בטלו יצרא דעבודה זרה... נ"ל עיקר ביטולו הוא במה שתקנו סדר התפילה ובתי כנסיות בכל אתר ואתר על ידי זה לא עבדו עבודה זרה". וראה מכתב מאליהו ג 174: "שאל חכם אחד: אם כן, יתקנו את המדות בדרך הטבע על ידי נתוח וכדומה. אמנם אפילו אם אפשרי הדבר, אין זו התכלית הנרצית בעבודת השי"ת, כי התכלית היא שיתקן האדם את עצמו על ידי עבודתו ועמלו". פשיטא שהוא אינו עוסק באנשים הסובלים מהפרעות קשות והזקוקים לעזרה נפשית של בעל מקצוע. וראה מכתב של האדמו"ר מליובאוויטש על אודות היפנוזה, מכתב אשר מצוטט בשבועון כפר חב"ד מספר 900 יא' ניסן התש"ס עמ' 71: "תמיד הייתי מודאג מכל שיטה שמונעת מאדם הפעלה חופשית של הרצון שלו, ואשר כובלת אותו תחת שליטתו של אדם אחר, אפילו אם זה רק לזמן מוגבל". בענין היפנוזה ראה גם שו"ת אגרות משה יו"ד ג מד.

מדותיו, דעותיו הפרטיים וכל כיוצא בזה. וצריך תמיד להיות מסתפק בחופשו הפנימי, שהוא המקור המאפשר לו להיות עבד נאמן ליוצרו״.[29]

חירות משרירותית[30] פסוק מפורש בתורה: ״ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש״,[31] ומבאר רבינו יונה: ״לשון ׳כהנים׳ - אדונים ושרים... פירוש: אתם תהיו לי ממלכה שכלה שרים שלא יהיה עליכם עול בשר ודם...״.[32] כותב ר׳ צדוק הכהן מלובלין: ״ובאמת נפש הישראלית אין יכול לסבול התנשאות כלל אפילו מן הגדול בחכמה לפי שכל ישראל יש להם חלק בתורה... וטענת קרח מדוע תתנשאו על קהל ה׳ אמיתית דאין להתנשאות באמת״.[33] כותב הראי״ה קוק: ״הרצון יסוד החיים הוא... החלשת כח הרצון על ידי מעמסות מטרידות, אפילו כשיהיו נובעות ממקום עליון וקדוש לפי דעת האדם, היא מדלדלת את הצורה העליונה״.[34]

חירות מפחד – ממלחמה,[35] מאלימות השלטון,[36] מפשיעה ומטרור[37]

חירות ממחסור[38] כותב הרב כלפון משה הכהן: ״ומה טוב ומה נעים אם ישאו ויתנו בדבר זה... ולא יהיו רוב בני האדם במצב עגום ואיום ולילה ויום הם חושבים איך ובמה לפרנס את עצמם ואת בני ביתם ופחדו לילה ויומם מהיוקר ואינם בטוחים כמעט בפרנסת מחר פן ואולי לא תשיג ידם די מחסורם״.[39] כותב הרב שטרן: ״... שהמדינה תשקוד על בטחונו הסוציאלי של האזרח – כי זה כלל גדול. המדינה תתן אמנה לאזרחיה ואזרחיה יתנו אמנה להממשלה... אם אין כאן אמונה בהממשלה ובפקידיה אז אין כאן שלות הדעות והמחשבות במדינה, אלא יש כאן פחד ומורא וחסרון בטחון... ואם כל יחיד ויחיד משליך יהבו בבטחון עוז... אז יתקיים בהם ׳ושכבתם ואין מחרידי ״.[40]

חירות משעבוד מלכויות[41]

---

[29] עין איה ברכות ב פרק תשיעי סג.

[30] ראה סעיפים פד פח צב.

[31] שמות יט ו.

[32] שערי תשובה ג קסז.

[33] צדקת הצדיק רלא. וראה ירושלמי יומא ה ב תפילת כהן גדול ביום הכפורים: ״ועל עמך ישראל שלא יגבהו שררה זו על גב זו״. וראה משך חכמה דברים כט כד - כה. על ישראל כבני מלכים ראה בבלי שבת סז א.

[34] שמונה קבצים ח כח.

[35] ראה סעיף רצד.

[36] ראה סעיפים פח שכז שכח.

[37] ראה סעיפים רלט – רמה. על חירות מפחד ראה הערה 47. חירות מפחד כוללת חירות מפחד מהתקפה של מדינה זרה, חירות מפחד מעינויים של השלטון וחירות מפחד מתקיפה של אזרחים, ראה Human Development Report 2000 עמ׳ 35. וראה International Human Rights in Context עמ׳ 306, המצטט ביקורת של נציג האו״ם על מדינה שמקצה מעט מדי משאבים לאכיפת חוק וכתוצאה מכך מספר מעשי הרצח גדול מאד.

[38] ראה סעיף רסז.

[39] דרכי משה פרשת לך לך.

[40] חוקת עולם ב עמ׳ 403.

[41] ראה סעיף ג וסעיף רפז.

על הפרנסים לסייע לכל אחד לשמור על חירותו.

מאחר ותנאי החיים ורמת החיים כיום מקילים יותר על מימושן של חרויות,[42] מוטלת על השלטון חובה כפולה ומכופלת להגן עליהן.[43]

הקפדה של זכויות אזרח וחופשים מונעת עבדות ומאפשרת לאזרחים להנות מחירות המחשבה. הקפדה על שלטון החוק וזהירות יתירה מפני יזמת מלחמות שאינו חיוניות[44] מאפשרת לאזרחים להנות מחירות מפחד. הקפדה על מתן זכויות תביעה שהתורה והחוקים קובעים מאפשרת לאזרחים להנות מחירות ממחסור.[45]

בימות המשיח יזכה כל אחד לחירות מושלמת. הרמב"ם פוסק: "לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח... אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא... ובאותו הזמן... הטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויין כעפר...".[46]

*

ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "... בנין עולם, שבו ייהנו כל יצורי אנוש מחירות הדיבור והאמונה ומן החירות מפחד וממחסור, הוכרז כראש שאיפותיו של כל האדם".[47]

השאיפה היא שכל אחד יהנה משלטון הפועל על פי חוק,[48] שלטון המקבל חוקים ותקנות שהם לתיקון העולם, והמגן על זכויות אזרח וחופשיו.[49]

---

42 ראה "הגדול" ממינסק עמ' 76: "כי כפי מדת גדלה ועשרה של העיר כן גדל בה רוח החופש...".

43 וראה דרכי משה פרשת תזריע: "... ואם עכ"ז נשארו גם בימינו אלה איזה עמים אשר לא אורו עיניהם בחקי החופש והדרור וטח מראות עיניהם ומהשכיל לבותם כי זה עיקר וקיום כל היסודות אשר לכל ממלכה ובזה רק בזה היא צועדת הממלכה קדימה לפנים ולא לאחור".

44 ראה סעיף רצג.

45 ראה סעיף צח.

46 רמב"ם מלכים יב ד ה.

47 הכרזה עולמית, הקדמה. וראה סעיפים ריז ריח רי רסז. משפט זה בהכרזה מבוסס על נאום ארבע החרויות שנשא נשיא ארצות הברית פרנקלין ד. רוזוולט לפני בית הנבחרים האמריקאי ביום 6.1.41.

48 ראה The Constitution of Liberty עמ' 207 ושם עמ' 142, שהחרות באה לידי בטוי בדרישה מן המנהיגים לפעול על פי עקרונות החוק ולא באופן שרירותי, שכן רק כך יכול כל אחד לדעת מראש את תוצאות מעשיו ויכול לבחור באופן חפשי בין החלופות השונות. וראה שם עמ' 208, שלדעתו הדבר שתרם הכי הרבה להתפתחות הכלכלית של המערב היא ידיעת החוק. ההגות המדינית בימינו אינה עוסקת בחרות מיצר הרע כל עוד היא אינה פוגעת באחרים.

49 לדעת רולס, חרות היא החופש ממגבלות מסוימות לעשות או לא לעשות, וההחלטה לעשות או שלא לעשות צריכה להיות מוגנת מפני התערבות של אחרים, ראה A Theory of Justice עמ' 202.

הזכות לחירות אינה כוללת חירות משמירת חוק. כותב ראטלג', שופט בית המשפט העליון בארצות הברית: "אני מאמין בחוק. באותו זמן אני מאמין בחירות. אני יודע שכל אחד מהם יכול להרוס את השני אך יחד עם זאת אני יודע שמבלעדי שניהם, אחד מהם לא יחזיק מעמד".[50]

הזכות לחירות אינה עומדת בסתירה לחובת השלטון לאכוף קיום חוקים המקדמים את טובת המדינה וטובת הציבור, בעיקר בתחומי הבטחון הלאומי, בטחון הציבור, הסדר הציבורי, בריאות הציבור, מוסר הציבור וכן את השמירה על הזכויות והחופשים של כל אחד.[51]

הזכות לחירות באה לידי בטוי בחוקות של מדינות רבות.[52] כמה חוקות מדגישות את מרכזיות החירות.[53] חלק מן החוקות מפרשות את עקרון החירות כחופש לעשות כל דבר שאינו גורם נזק לשום אדם.[54] אחרות קובעות שהחובה לשמור על החירות כוללת את החובה לשמור על שלמות גופו ונפשו של האזרח.[55] חוקות אחדות כוללות בזכות לחירות את כל הזכויות של חשוד ואת הזכות להליכים ראויים של הדין.[56] כמה חוקות קובעות כי אין לפגוע בחירות האזרח אלא בהתאם לחוק.[57]

חוקת פאראגוואי קובעת שיש לכבד את חופש המחשבה.[58]

כמה חוקות מכירות בזכותו של כל אזרח לחיות בחירות מפחד ובחירות ממחסור.[59]

במדינות אחדות קובעת החוקה שעל המדינה לסלק כל גורם כלכלי או חברתי העשוי להגביל את חירות האזרח.[60]

חוקת הונגריה קובעת שעל המדינה להעניק מקלט מדיני לכל זר הבורח מרדיפות על רקע דתי, פוליטי, גזעני וכד', שלא הצליח למצוא מקלט מדיני אחר.[61]

---

50 Jurisprudence עמ' 77 בשם שופט בית המשפט העליון בארה"ב ווילי ראטלג' (Wiley Rutledge).

51 ראה סעיף צט.

52 חוקת ארצות הברית קובעת במבוא: "אנו בני ארצות הברית, בבקשנו... לטפח את רווחת הכלל ולקיים את ברכות החירות, לנו ולדורות הבאים אחרינו". וראה ICL מבוא לחוקת צרפת ולחוקת פולין. ראה גם חוקת סלובקיה 17 (1).

53 ראה ICL חוקת יפן 13 (2).

54 ראה בהצהרה של זכויות האדם והאזרח שהתקבלה בצרפת בשנת 1789 סעיף ד, חירות ומשטר 6: "החירות פירושה החופש לעשות כל דבר שאינו גורם נזק לשום אדם". הדברים מובאים גם במבוא לחוקה הצרפתית.

55 ראה ICL חוקת שויצריה 10 (2). וראה שם חוקת גרמניה 2 (2) .

56 על זכויות חשוד ראה סעיף שכו - שכח. על הליכים ראויים ראה סעיף שמב.

57 ראה ICL חוקת סלובקיה 17 (2).

58 ראה ICL חוקת פאראגוואי 24 (1). וראה ההה"מ 865: "הזכות לפרטיות מעוררת בעיות קשות ביותר דווקא בעולם המודרני... תיתכן אף פלישה ממש לתוך ראשו של אדם אשר עלולה להביא ל'שטיפת מוח' והפיכתו לבובה". וראה The Constitution of Liberty עמ' 216.

59 ראה ICL חוקת יפן בהקדמה; שם חוקת דרום אפריקה 198 (a).

60 ראה ICL חוקת איטליה 3 (2) ושם חוקת ספרד 9 (2).

61 ראה ICL חוקת הונגריה 65 (1). וראה סעיף שכט.

קס. החתירה לשמחה

כותב ספר החינוך: "... לפי שהאדם נכון על ענין שצריך טבעו לשמוח לפרקים כמו שהוא צריך אל המזון על כל פנים ואל המנוחה ואל השינה...".[1] כותב הראי"ה קוק: "... האדם הבריא בנפשו וגופו יהיה תמיד עלז ושמח, וזאת היא הצורה הטבעית של הנפש הבריאה".[2]

על המצוה לחתור לשמחה פוסק הרמב"ם: "הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם... ולא יהא מהולל ושוחק ולא עצב ואונן אלא שמח כל ימיו בנחת בסבר פנים יפות".[3] כותב ר' נחמן מברסלב: "מצוה גדולה להיות בשמחה תמיד וצריך להתגבר מאד בכל הכוחות להרחיק העצבות והמרה שחורה ולהיות אך שמח תמיד...".[4]

שמחה תורמת רבות להגשמת יעודי התורה

בריאות אומר החכם מכל אדם: "לב שמח ייטיב גהה".[5] פוסק הקיצור שלחן ערוך: "... וצריך המשכיל שיהא שמח בחלקו כל ימי הבלו, ולא ידאג על עולם שאינו שלו, ולא יבקש יתרונות, ויהיה בטוב לבב ובשמחה הממוצעת, כי היא סיבה לגדל החום הטבעי, ולעכל המאכל ולדחות את המותרות ולחזק אור העינים וכל ההרגשות, וגם יתחזק כח השכל".[6]

מצוות דוד המלך אומר: "עבדו את ה' בשמחה בואו לפניו ברננה".[7] כותב ריה"ל: "שלשה הם יסודות עבודת האלו-ה על פי תורתנו: היראה והאהבה והשמחה...".[8] פוסק הרמב"ם: "השמחה שישמח אדם בעשיית המצוה ובאהבת האל שצוה בהן, עבודה גדולה היא, וכל המונע עצמו משמחה זו ראוי להפרע ממנו שנאמר: 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלוהיך בשמחה ובטוב לבב' ".[9] כותב רבינו בחיי: "והשמחה במעשה המצוה מצוה בפני עצמה, מלבד השכר שיש לו על המצוה יש לו שכר על השמחה, ועל כן יעניש בכאן למי שעובד עבודת המצוה כשלא עשאה בשמחה, ולכך צריך שיעשה אדם המצות בשמחה ובכוונה שלמה".[10] כותב הראי"ה קוק: "הענג והשמחה, הם דברים מוכרחים להיות מתלוים אל כל עסק רוחני; רק

---

1 ספר החינוך תפח. קיימים שני סוגי שמחה עיקריים. יש שמחה שמשמעותה שביעות רצון עצמית, תחושות סיפוק, נחת, והעדר רגשות עצב, כעס, מרירות, קנאה, אכזבה וכיו"ב. ויש שמחה שמשמעותה התרוממות רוח מיוחדת, הנגרמת בדרך כלל על ידי אירוע משמח, כגון סעודת מצוה, שמחת חתן וכלה, שמחת בית השואבה, ראה עין איה שבת א פרק שני צז. בדיון שלפנינו תידון חשיבות השמחה בעיקר במובן הראשון.

2 עין איה שבת א פרק שני צח.

3 רמב"ם דעות א ד. וראה עינים למשפט ברכות לא א, שלדעת הרמב"ם, הגמרא, שאסור לאדם למלא שחוק פיו בעולם הזה הם רק ממידת חסידות. וראה שו"ע או"ח תקס ה שפוסק כן להלכה. ובכל מקרה יש לחלק בין שמחה ובין שמחה יתירה שבה אדם ממלא את פיו שחוק.

4 לקוטי עצות, שמחה ל.

5 משלי יז כב. גהה הוא לשון רפואה, ראה רד"ק הושע ה יג.

6 קיצור שולחן ערוך לב כב. וראה אורחות צדיקים השער התשיעי, שער השמחה: "המידה הזאת באה לאדם מחמת רוב שלוה בלבו בלי פגע רע. ואדם המשיג תאוותו ולא יארע לו דבר המעציב אותו, בזה יהיה שמח תדיר, ויאורו פניו, וזיוו מבהיק וגופו בריא ואין זקנה ממהרת לבוא עליו".

7 תהילים ק ב.

8 כוזרי ב נ.

9 רמב"ם שופר וסוכה ולולב ח טו. וראה רמב"ם יום טוב ו כ: "הא למדת שהעבודה בשמחה".

10 רבינו בחיי דברים כח מז.

כשיתענג האדם וישמח במעשה הטוב והיושר, אז יהיה חרוץ לעשותם בתכלית שלמותם ולהוסיף עליהם מדי יום ביומו״.[11]

התורה מצווה בפירוש לקיים כמה מן המצוות בשמחה. ״... ושמחתם לפני ה׳ אלוקיכם שבעת ימים״;[12] ״ואכלתם שם לפני ה׳ אלוקיכם ושמחתם בכל משלח ידכם״.[13]

תלמוד תורה כותב החזו״א: ״... מתוך השמחה שורה שפע חכמה מעל״.[14]

דמוי עצמי חיובי אומר החכם מכל אדם: ״לב שמח ייטב פנים...״, ומבאר המצודת דוד: ״שמחת הלב תיטיב מאור הפנים וזהרו, ובעבור עצבת לב נשברה הרוח וישפל בעיני עצמו״.[15]

כבוד כותב הראשית חכמה: ״לעולם יהיה אדם שמח בחלקו אז יהיה נאה ומעשיו נאים ובני אדם משבחין אותו, ועל זה אמר שלמה המלך בחכמתו: ׳ושבחתי אני את השמחה׳, פירוש שהשמחה בחלקו״.[16]

מימוש היכולות אומרת הגמרא: ״אין השכינה שורה לא מתוך עצלות ולא מתוך עצבות ולא מתוך שחוק... אלא מתוך דבר שמחה של מצוה...״.[17] כותב הראב״ע: ״לב נבון שישמח ואין לו עוצב בעולם הוא יבקש ללמוד דעת״.[18] כותב המהר״ל: ״כי כאשר האדם הוא בשמחה הוא בשלימות...״.[19] כותב הראי״ה קוק: ״כי האדם שלם בדיעותיו ובמדותיו רק בעת שנפשו שמחה״.[20]

יצירתיות כותב ר׳ נחמן מברסלב: ״על ידי שמחה זוכין לחדושין דאורייתא״.[21] כותב הרב סולובייצ׳יק ״... יצירה דורשת מהיוצר שיעשה את מלאכתו מתוך שמחה״.[22]

---

[11] אדר היקר ועקבי הצאן, עקבי הצאן הענג והשמחה עמ׳ קיז. וראה תניא, לקוטי אמרים כו.

[12] ויקרא כג מ. וראה רמב״ם יום טוב ו יז - יח: ״... וחייב אדם להיות בהן שמח וטוב לב הוא ובניו ואשתו ובני ביתו וכל הנלוים עליו שנאמר ׳ושמחת בחגך׳. אף על פי שהשמחה האמורה כאן היא קרבן שלמים... יש בכלל אותה שמחה לשמוח הוא ובניו ובני ביתו כל אחד כראוי לו. כיצד? הקטנים נותן להם קליות ואגוזים ומגדנות. והנשים קונה להם בגדים ותכשיטים נאים כפי ממונו. והאנשים אוכלים בשר ושותים יין, שאין שמחה אלא בבשר ואין שמחה אלא ביין״.

[13] דברים יב ז. וראה רמב״ם דעות ה ד: ״ולא יאנוס אותה... אלא ברצון שניהם ובשמחתם״. וראה מתנות עניים י ד: ״נותן לו בסבר פנים יפות ובשמחה״.

[14] קובץ אגרות חזו״א ב ט. וראה משנה אבות ו ה, שבין המעלות שנקנית התורה מנו חכמים גם את השמחה.

[15] מצודת דוד משלי טו יג.

[16] ראשית חכמה, אור עולם פרק יד.

[17] בבלי פסחים קיז א. וראה רמב״ם יסודי התורה ז ד: ״כל הנביאים... מכוונים דעתם ויושבים שמחים וטובי לב ומתבודדים, שאין הנבואה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות אלא מתוך שמחה״.

[18] ראב״ע משלי טו יג. וראה תפארת ישראל על אבות ו ה אות צב: ״כי אין דבר שמזיק לחריצות ולזכרון ולשקידה כמו העצלות והדאגות״. וראה ליקוטי מוהר״ן תנינא י.

[19] דרך חיים אבות ו ז.

[20] עין איה ברכות ב פרק ששי ל.

[21] לקוטי עצות, ר׳ נחמן מברסלב, שמחה טז.

[22] נפש הרב עמ׳ סה. וראה ספר חסידים (מרג.) תתקנג: ״וכיון שאדם מוצא הצלחה וסיפוק באומנותו אל יעזוב אומנותו ויתפוס באומנות אחרת אא״כ לא יוכל להיות בלא עון״. וראה דברי חכמים (גינזברג) עמ׳ רעא: ״שמעתי מהגרי״ק [הרב יעקב קמניצקי]... שאם למעשה אחד חושב שלא יכול להצליח בעבודה, או שחשב שלא יהי׳ יכול להיות מחנך בנחת רוח כפי שצריך, אז טוב לו יותר לא לילך בכלל חינוך, שהתורה מצוה ׳עבדו את ה׳ בשמחה׳ וממילא יכול להיות מה שרוצה...״. וראה סעיף קפד הערה 59; סעיף רסב הערה 22.

אחוה כותב ר׳ נחמן מברסלב: ״על ידי שאדם שמח, על ידי זה הוא יכול להחיות אדם אחר שהוא דבר גדול מאד לשמח לבב בני ישראל... כי כשזוכה לשמח איזה אדם, הוא מחיה ומקים נפש מישראל ממש״.[23]

התורה מכירה במגבלות יכולתו של האדם להגיע לתחושת שמחה שלימה. ״אף על פי שאדם שמח בעולם הזה אין שמחתו שלימה. האיך? בעולם הזה אדם נולד לו בנים והוא מיצר עליהם לומר אם הן בנים של קיימא או אינם של קיימא...״.[24]

לפיכך התורה מלמדת שרק אמונה ובטחון בבורא עולם בונים את יכולתו של האדם להגיע לשמחה שלימה. כותב המגיד משנה: ״... שאין ראוי לו לאדם לעשות המצוות מצד שהן חובה עליו... אלא חייב לעשותן והוא שמח בעשייתן, ויעשה הטוב מצד שהוא טוב ויבחר באמת מצד שהוא אמת... ויבין כי לכך נוצר לשמש את קונו, וכשהוא עושה מה שנברא בשבילו ישמח ויגיל לפי ששמחת שאר דברים תלויה בדברים בטלים שאינם קיימים, אבל השמחה בעשיית המצוות ובלמידת התורה והחכמה היא השמחה האמיתית״.[25] כותב אורחות צדיקים: ״כי המאמין בלב שלם והבוטח בעזר הצור הוא שמח לעולם״.[26]

השמחה תלויה בשמירת מצוות התורה. כותב הרב סולובייצ׳יק: ״קיום מצוות ה׳ מביא לאדם אושר בעולם הזה, וחיים של משמעות, כבוד ועונג״.[27] אולם גם לעולם החמרי עשוי להיות חלק בבנית השמחה של האדם. הגמרא אומרת: ״ ׳ואת כל היקום׳ - זה ממונו של אדם שמעמידו על רגליו״, ומבאר רש״י: ״שמשמח לבו״.[28] כותב הראי״ה קוק: ״... אושר האדם יגדל וישתלם ביותר בהשתלמותו, וההשתלמות צריכה שתהיה בכל חלקיו באושר החיים הגשמיים ואושר החיים הרוחניים, בדעת והדרכה ישרה בצדק ובמישור״.[29]

שמחה תלויה בהכרה שיש להסתפק במועט מבחינה חומרית. שנינו: ״איזהו עשיר? השמח בחלקו״.[30] החכם מכל אדם אומר: ״ושבחתי אני את השמחה״, ומבאר רש״י: ״שיהא שמח בחלקו ועוסק בפקודים ישרים משמחי לב ולא יהא שטוף אחר הרבות הון בנשך ומרבית וגזל...״.[31]

---

[23] לקוטי עצות שמחה לח. וראה ארחות צדיקים שער השמחה ד״ה עוד יש תועלת בשמחה וכו׳.

[24] פסיקתא דרב כהנא, סוף פסקא כט. וראה קהלת ב ב: ״ולשמחה מה זו עושה״, ופירש רש״י על אתר: ״הרי סופה תוגה״. עקרון זה נזכר בקהלת פעמים רבות, לדוגמא ראה שם ג כב; ו ב.

[25] מגיד משנה, רמב״ם שופר וסוכה ולולב ח טו. על השפעת שמירת מצוות על השמחה ראה סעיף קסד.

[26] אורחות צדיקים, השער התשיעי שער השמחה.

[27] איש האמונה, איש האמונה הבודד עמ׳ 55 ציון 46. וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי 186: ״אלעזר הכהן הגדול ויהושע ומועצת הזקנים וראשי השבטים יטעו בכם את דעותיהם הטובות ביותר ובלכתכם אחריהן תשיגו את האושר״. וראה סעיף ב.

[28] רש״י בבלי פסחים קיט א ד״ה שמעמידו על רגליו.

[29] לנבוכי הדור פרק ו. על השפעת העיסוק בצרכי ציבור על השמחה ראה סעיף קז הערה 24. על השפעת חיי נשואין מתוקנים על השמחה ראה סעיף קפב. על השפעת העיסוק בחכמות ראה סעיף רכא. על השפעת העושר ראה סעיף רכו. על השפעת תענוגים ראה סעיף רכז. על השפעת התעסוקה ראה סעיף רסב.

[30] ראה משנה אבות ד א: ״איזהו עשיר השמח בחלקו שנאמר: ׳יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך׳, אשריך - בעולם הזה וטוב לך - לעולם הבא״.

[31] קהלת ח טו.

החתירה לשמחה אינה מתירה התחמקות ממלוי חובות. כותב הראי"ה קוק: "כך היא חובתנו להיות כל יחיד שבנו מקריב אשרו המקרי באופן רחוק לקרבן חבה ואהבה להאושר העם הכללי התמידי, ועל אחת כמה וכמה כשהדבר יכול להביא לאושר האנושי הכללי".[32]

גם במקום שיש מצוה לשמוח, יש להתרחק מעבירה. פוסק הרמב"ם בהלכות יום טוב: "... לא ימשך ביין ובשחוק וקלות ראש ויאמר שכל מי שיוסיף בזה ירבה במצות שמחה, שהשכרות והשחוק הרבה וקלות הראש אינה שמחה אלא הוללות וסכלות ולא נצטוינו על ההוללות וסכלות אלא על השמחה שיש בה עבודת יוצר הכל".[33] כותב הארחות צדיקים: "טוב לשמח חתן וכלה... ומאד יזהר שלא לשמחם בנבול פה...".[34] פוסק הרב עובדיה יוסף: "שלא הותר לנו בפורים אלא שמחה של מצוה, ולא שחוק וקלות ראש".[35]

על בתי הדין לפקח שגם במועדים, שבהם מצוה לשמוח ישמור הציבור תורה ומצוות. פוסק הרמב"ם: "חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים... וכן יזהירו בדבר זה לכל העם... ולא ימשכו ביין שמא יבואו לידי עבירה".[36]

ראוי לפרנסים לטפח את השמחה בקרב הציבור. בידם לעשות זאת על ידי טיפוח שמירת מצוות - "פקודי ה' ישרים משמחי לב".[37] בנוסף לכך, בידם להקפיד על שלטון החוק, לעסוק בהקנית זכויות תביעה, ובעיקר מזון[38] בריאות[39] וחינוך,[40] בשמירה על הזכויות והחופשים ובדאגה לכבוד האנושי, מאחר ובכל אלה יש כדי להרבות שמחה אצל כל אחד ואחד.[41]

גדול שכרם של פרנסים שבזכותם קיימת אוירה של שמחה בקרב הציבור.[42]

בנוסף לכך, על הפרנסים לסייע למערכת אכיפת החוק ולהבטיח שבאירועי שמחה לא יבואו לידי קלות ראש. כותב המאירי: "שמחה שבני אדם שמחים לאיזו דבר שמחה שבאה לידם, ראוי להם שלא להשתקע בה ושלא להרבות בה יותר מדאי, ואם הרבו בכך ראוי ליחידים שבהם

---

32 תעודת ישראל ולאומיותו עמ' עג.

33 רמב"ם יום טוב ו כ. וראה רש"י קהלת ב א: "שהרבה קלקולים באים מתוך שחוק".

34 אורחות צדיקים, השער התשיעי שער השמחה.

35 שו"ת יחווה דעת ה נ. וראה ארח מישרים ל ג; משנה ברורה סימן תקס ס"ק כ: "ועיין בט"ז ופרישה דאפילו בשמחה של מצוה כגון בחתונה ופורים לא ימלא פיו שחוק".

36 רמב"ם יום טוב ו כא. וראה תפארת ישראל על משנה סוכה ה אות טו שבשמחת בית השואבה "לא היו מניחים לכל עם הארץ לרקד ולשורר כדי שלא יבואו מתוך שמחה יתירה לידי קלות ראש".

37 ראה סעיפים קסא - קסה.

38 ראה בבלי כתובות ח א רש"י ד"ה משמח חתן וכלה: "ברוך ה' משמח את שניהם לעולם בסיפוק מזונות וכל טוב". ראה גם רמב"ם תשובה ט א שאחד הגורמים המאפשרים קיום מצוות הוא שובע ואחד הגורמים המפריעים לקיום מצוות הוא רעב.

39 ראה גם כוזרי ג א: "זאת תורת עובד האלוק משלנו... אוהב הוא את העולם ואת אריכות הימים, שהרי הם המקנים לו את העולם הבא, כי כל מעשה טוב שהוא מוסיף בעולם הזה מעלהו מדרגה בעולם הבא", וראה עוד להלן. יש גם לפעול למניעת מחלות, ראה סעיף רעט, ולטפח את איכות החיים, ראה סעיף ריג הערה 35.

40 ראה סעיף רעא.

41 ראה תשע קריאות תלמודיות עמ' 123: "האישיות לא תמצא את סיפוקה במדינה ובהתפתחות הפוליטית של האנושות – גם אם כמה מתנאי האושר ההכרחיים תלויים במדינה".

42 ראה בבלי תענית כב א: "... אמר ליה הנך נמי בני עלמא דאתי נינהו. אזל לגבייהו. אמר להו: מאי עובדייכו? – אמרו ליה אינשי בדוחי אנן, מבדחינן עציבי".

להוכיחם... שמא מתוך רוב השמחה הוא בא לידי קלות ראש״.[43] כותב הפלא יועץ: ״וראוי למנהיגי העיר לעמד על המשמר בכל תקף שלא יצאו מן השורה לעבור עבירה, כדי שלא יסעו ממתק״ה ויחנו במר״ה ובתבערה״.[44]

זו מדת חכמים. פוסק הרמב״ם: ״... בחג הסוכות היתה שם במקדש שמחה יתירה... ערב יום טוב הראשון היו מתקנין במקדש מקום לנשים מלמעלה ולאנשים מלמטה כדי שלא יתערבו אלו עם אלו״.[45]

המהר״ם מרוטנבורג מצטט תקנה שהתקבלה בקהילות שו״ם: ״והבחורים שעם החתן לא יגנבו שום דבר משום אדם לא תרנגולת ולא דבר אחר״.[46]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לשמחה. יתירה מזו. כיום נסיבות החיים מאפשרות ליותר אנשים לחתור לשמחה.[47] על כן על הפרנסים לאפשר חתירה לשמחה בקרב כל שכבות הציבור ולהשתדל במדת יכולתם למנוע שמחה אסורה.

על ימות המשיח אומר הנביא: ״ופדויי ה׳ ישובון ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה״.[48] דוד המלך אומר: ״אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רנה״.[49] כותב המצודת דוד: ״בימות המשיח, שיגולה מלכות שמים ותתרבה אז השמחה בעולם״.[50] כותב הרב חרל״פ: ״... מי יתן לי אבר כיונה אעופה לעוף להודיע ברבים מעט קט מנוראות העינוגים של הגאולה העתידה שתהיה בשמחה ועליזות...״.[51]

*

חכמי תורת הנפש וחכמי המדינה מכירים בחשיבות השמחה, ועל ההשלכות שיש לשמחה על הדמוי העצמי,[52] על שיפור היחסים שבין אדם לחברו, על הנכונות לסייע לזולת, על נכונות

---

43 בית הבחירה ברכות ל ב. וראה שם שהותר לשבור כלים נאים לשם כך, ולא עוברים על איסור בל תשחית.

44 פלא יועץ ערך שמחה.

45 רמב״ם שופר וסוכה ולולב ח יב.

46 שו״ת מהר״ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב.

47 ראה סעיף קנז הערה 25.

48 ישעיה לה י. וראה בבלי שבת פח א.

49 תהלים קכו ב. וראה קהלת ג ד ״עת לשחוק״, ומפרש רש״י על אתר: ״לעתיד לבא״ ומביא את הפסוק בתהילים.

50 מצודת דוד על יחזקאל לה יד. וראה רמב״ם ברכות ב יא ובכס״מ שם שהגירסא של ברכת חתנים במקצת מספרי הרמב״ם היא: ״משמח עמו ובונה ירושלים״.

51 מי מרום י״ח, רזי לי עמ׳ רפד.

52 ראה The Psychology of Happiness עמ׳ 154.

להשקיע בעבודה, על בריאות הגוף והנפש ועוד.[53] הפסיכולוגים משקיעים רבות במחקרים שמטרתם להקל על בני האדם למצוא דרכים להגיע לתחושות אושר ושמחה.[54]

עוד בימי ממלכות שומר ואכד היה מקובל שאחד מתפקידי השלטון הוא לאפשר לאזרחים להיות שמחים, מאושרים ושבעי רצון.[55] עם זאת, כותב ג'וזפה מציני, ממייסדי איטליה המודרנית, שאם נראה באושר ושמחה את המטרה העיקרית של הקיום רק נגרום לבני אדם להיות אנוכיים במדה כזאת שהם ימשיכו להיות מונעים על ידי תאוותיהם ותשוקותיהם הישנות, וגם לסדר חברתי חדש הם יחדירו שחיתות בתוך חדשים ספורים. לדעתו, מטרת הקיום היא לא שנהיה מאושרים יותר או פחות אלא שנדאג לכך שאנחנו וזולתנו נהיה יותר בעלי מדות.[56]

כמה חוקות קובעות שלאזרחים זכות חתירה לאושר.[57]

---

[53] ראה The Psychology of Happiness פרק 14 המוקדש להשפעות החיוביות של האושר.

[54] ראה The Psychology of Happiness פרק 2, שהאושר הוא במדה רבה גם סובייקטיבי, ולפיכך צריך לשקול כיצד ניתן לבדוק את תחושת האושר אותה הוא מכנה בשם "subjective well-being - SWB". וראה שם עמ' 19, שבסקרים על תחושת האושר הפנימי באוסטריה ובניגריה לפי מדדים של SWB קבלו תושבי שתי המדינות ניקוד זהה בשנה מסוימת ואילו במדדים אובייקטיבים של איכות החיים הניקוד של אוסטריה היה 71 ושל ניגריה היה 30. הפילוסוף פרופ' ג'ון רולס כותב, שאדם הוא שמח כאשר הוא מגשים תכנית הגיונית לאורך לזמן, של מה שהוא רוצה להשיג בחייו, וכאשר הוא מצליח, פחות או יותר להגשים את שאיפותיו, ראה A Theory of Justice עמ' 92 – 93.

[55] ראה S. N. Kramer: Kingship in Sumer and Akkad: The Ideal King בקובץ Le Palais et la Royaute עמ' 163 – 176, 175, שהשאיפה העליונה של המלכים באכד ובשומר בתקופת האבות היתה שהאזרחים שלהם יהיו מאושרים. ראה גם הפדרליסט פרק כא מס' 62 : "ממשל טוב מחייב... נאמנות ליעודו של הממשל, שהוא אשרם של הבריות". בענין המגבלות שיש לשאיפה לאושר ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב בעיקר עמ' 18 – 19.

[56] ראה The Duties of Man and Other Essays "Joseph Mazzini "The Duties of Man עמ' 7 – 125.

[57] ראה ICL חוקת דרום קוריאה 10 ; שם חוקת יפן 13 (2). השאיפה לאושר נזכרת בהצהרת העצמאות של ארצות הברית אולם אינה נזכרת בחוקה, ראה חירות ומשטר, אוצר תעודות היסטוריות ופוליטיות 514.

פרק לא. אמונה

קסא. "בחר בנו מכל העמים"

פסוק מפורש בתורה: "מענה אלקי קדם", ומבאר המדרש: "אלו ישראל, שבזכותן נברא העולם ועליהם העולם עומד".[1]

כותב ספר החינוך: "... שיתן האדם אל לבו כי האומה שלנו היא הנכבדה מכולן, ומתוך כך יאהב אומתו ותורתו".[2]

כותב הרב אברהם שפירא: "היסוד לנתינת התורה היא ההכרה בסגולת ישראל".[3]
כותב הרב פישר: "עיקר העיקרים באמונת ישראל... והוא מפורש בתורה, נביאים וכתובים, וכל דברי רז"ל בתלמוד ומדרשים, ובתפילות וברכות, קדושות והבדלות שתיקנו לנו אנכה"ג... כי הקב"ה בחר בנו להיות לו לעם סגולה...".[4]

האמונה בסגולת ישראל חיונית להגשמת יעודי התורה[5]

טובת היחיד כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "עיקר היהדות בקריאת שם ישראל, כמו שנאמר... 'ובשם ישראל יכנה' שלא יהיה לו רק מעלה זו שמכונה בשם ישראל, די".[6] עוד כותב: "אהבת ישראל... זהו אצל עם הארץ במקום אהבת התורה, ועל ידי זה מתעורר לשוב להשי"ת...".[7]

כותב הראי"ה קוק בעין איה: "מי שאינו מכיר התכלית הלאומי לא יוכל להבין מושג כללי לכללות התורה והעבודה... כי בלא הבנה עקרית בעומקה של תורה שבנויה על פי יסוד כנסת ישראל בכללה לא יוכל לעלות למדע מבורר לדעת את ה' ולעבדו באהבת אמת".[8] כותב הראי"ה קוק במאמרו תעודת ישראל ולאומיותו: "שאין לך מקצוע בתורה ובהליכות יראת ה' הטהורה, שלא נראה ממנו בעליל שאי אפשר להיות במצב ההשלמה המוסרית כי אם אחרי קנות אהבת הלאום בלב שלם ורוח נכון".[9]

טובת הכלל כותב הראי"ה קוק: "וכיון שאגד הלאומי קיים וחזק, נובעים ממנו הרבה תקנות גדולות שהם עמודים להצלחה גדולה לכלל האומה...".[10]

טובת האנושות כותב הראי"ה קוק: "תכלית המטרה של הלאומיות של ישראל אינה חזקינו לעצמינו וכבישת העמים וכיו"ב, דברים שכל העמים משתוקקים להם מרוב אהבת עצמם כי אם

---

1 שמות רבה פרשה לח ד. הפסוק דברים לג כז.
2 ספר החינוך שדמ. וראה שם מצוה שמז.
3 מנחת אברהם א, מאמר "הכנה לקבלת התורה".
4 דרשות בית ישי א סימן יד. וראה לנתיבות ישראל, "לדרכה של תורה", עמ' 162 – 165.
5 ראה סעיפים כז – לא.
6 צדקת הצדיק נד.
7 צדקת הצדיק רכב. וראה אורות, אורות ישראל ד ז.
8 עין איה ברכות ב פרק שביעי יח.
9 תעודת ישראל ולאומיותו עמ' צ.
10 עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

מפני שהלאומיות שלנו מביאה ברכה ושלימות לכל העולם כולו".[11] כותב הרב ווינברג: "לאומיות ישראל מובלעת כחלק פנימי בדת ישראל ואין להפריד ביניהם... לאומיות זו אינה נותנת עיניה בכיבוש עמים וארצות ומתרחקת משנאה, קנאה ותחרות ומלחמת עם בעם. היא חרדה לגורלה של האנושות כולה, ומצפה לגאולתה ולהתרוממותה ברוחם של צדק, משפט ושלום עולמים".[12]

קידוש השם כותב הרב עמיאל: "הלאומיות שלנו באה... כדי להביא בין-לאומיות לעולם ו'לתקן עולם במלכות שדי' ".[13]

גדול עונשו של המזלזל בסגולת ישראל. כותב הרב הוטנר: "אין סוף ענינו של עמלק בזה שבא ונלחם בישראל, אלא שסוף ענינו הוא בזה, שמלחמתו של עמלק גרמה זלזול בחשיבותו של ישראל".[14]

על הפרנסים לטפח את ההכרה בסגולת ישראל. כותב הבית יצחק: "ארבע הנה החובות, העמוסות על ראש גבר הוקם על לראש ומנהיג בעדה... החובה הראשונה לעורר בלב העם אהבה לעמם, ולהזכירם כי המה בני אבות קדושים, והמה ממלכת כהנים וגוי קדוש".[15] כותב הראי"ה קוק: "אנחנו חייבים לנחם את ישראל, להודיע את השבח הכללי של כנסת ישראל, ביחוד בכללותה, להודיע את טהרת נשמה ובריאותה המושרשת בקרבה...".[16] פרנס המטפח את ההכרה בסגולת ישראל הולך בדרך חכמים אשר תקנו להזכיר את יחוד ישראל ובחירתו בברכות שונות.[17]

חיזוק ההכרה בסגולת ישראל יעשה באמצעות טיפוח כל מה שמייחד את העם היהודי בעבר ובהוה - יראת שמים ושמירת מצוות,[18] השפה,[19] התרבות,[20] אמנות מכל הסוגים,[21] מתן שמות עבריים[22] ושימוש בלוח עברי[23] ובסמלים יהודים.[24]

---

11 עין איה ברכות א פרק ראשון קעה. וראה שם ברכות ב פרק שביעי יח ושם פרק תשיעי רצ.

12 לפרקים עמ' רצט.

13 לנבוכי התקופה עמ' 287.

14 פחד יצחק לפורים א ו. על המלחמה בעמלק ראה סעיף שלא.

15 שו"ת בית יצחק יו"ד א בסופו. על שאר החובות ראה סעיף קסב הערה 36; סעיף קע הערה 35; סעיף קצא הערה 13.

16 מאמרי ראי"ה ב, נחמת ישראל עמ' 285. וראה ספר החינוך טז.

17 ראה א"ת ערך ישראל ב. ייחודו בחירתו וחשיבותו.

18 ראה רנה של תורה, מיטב שיר לשיר השירים ו ד"ה ואמר כרמי שלי.

19 ראה משך חכמה שמות ו ו. וראה סעיף רכג. לכולי עלמא אין חיוב הלכתי לדבר רק עברית ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ג לה. ויש סוברים שלא ראוי להשתמש בשפה העברית אלא לדבר שבקדושה ראה ויואל משה, מאמר לשון הקדש עמ' תג – תסא; שו"ת משנה הלכות יג קסג בסוף. על תפילות בשפה זרה ראה שו"ת שרידי אש א ט.

20 ראה פרופ' יחזקאל דרור "בין לאום לתרבות", מימד, תמוז אב תשנ"ח גליון 13 עמ' 18: "המושג 'לאום' צר מלהכיל את ממדיו השונים של העם היהודי, ולפיכך יש להגדירו כישות תרבותית".

21 ראה סעיף רכה.

22 ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ג לה: "ומצד עצם הדבר שמשנים את שמותיהם לשמות נכרים ודאי הוא דבר מגונה מאד מאחר שחז"ל שיבחו זה וחשבו זה מהדברים שבשבילם נגאלו ממצרים, אבל איסור ממש לא מצינו בזה". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה י א. וראה שו"ת משנה הלכות יג קכז, שיש לקרוא שם עברי לבני אדם, לישובים ולאתרים בארץ ישראל, לעסקים ולמוצרים.

יש לטפח את הקשר לארץ ישראל בכלל ולמקומות היסטוריים השייכים לאומה בפרט,[25] ארגון טיולים בארץ ישראל[26] ביקור במקומות קדושים,[27] עיסוק בהיסטוריה של האומה,[28] בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה של ארץ ישראל, וכד'.

יש לטפח את הקשר עם יהודים די בכל אתר ואתר ולסייע להם לעלות לארץ ישראל.[29]

טיפוח לאומיות עלול לגרום לזלזול בערכים אחרים.[30] לפיכך במקביל לטיפוח האמונה בסגולת ישראל יש לטפח ערכים נוספים.

שמירת תורה ומצוות כותב אם הבנים שמחה: "טעות הוא ביד אלו המאמינים שדי לנו, ח"ו במושג הלאומיות לבד... כי גם לשאר העמים יש מושג הלאומיות, ורק על ידי מושג התורה אנו נפלאים מהם".[31]

יחודו של כל פרט כותב הראי"ה קוק: "שני חסרונות יש להמחשבה הלאומית... האחד, שאינה מספקת כראוי את ענין הפרט. והפרט יש שלפעמים תביעותיו הן גדולות, וכשאינם מושלמים... נעשה הכל נפגם".[32]

חשיבות האנושות[33] כותב הראי"ה קוק: "שני מהלכים ישנם לרוח ישראל. מהלך אחד פנימי כולו קודש, כולו משמש להעמקת רוחו, ולאור תורתו בקרבו פנימה... המהלך השני של

---

23 ראה שו"ת יביע אומר ג יו"ד ט: "... ולכן העיקר לדינא שאין בזה שום איסור מן הדין. והמקילים בזה יש להם ע"מ שיסמוכו, אולם מהיות טוב אל תקרי רע, וכל שאין צורך גדול, יש לכתוב החדשים והשנים למספר בני ישראל. ובפרט פה בארצנו הקדושה. וכשיש צורך בדבר טוב לכתוב מלבד למספרם גם לבריאת עולם". וראה שו"ת ציץ אליעזר ח ח ושם כ יג ד, שלהלכה אין דין המנין האזרחי כדין המנין הנוצרי. וראה חשוקי חמד על פסחים עמ' תקמח: "בכתיבת יום א, ב, ג. מקיים מצות זכירת יום השבת. ובכתיבת הפרשה, מקיים תורה מהשמים, ובפרט בכתיבת השנה מעידין על בריאת שמים וארץ".

24 ראה שו"ת באהלה של תורה ד טז הערה 1: "כל מלך ממלכי או"ה היה מנפיק מטבע עליו היה מוטבע דיוקנו. במטבעות של מלכי ישראל שנתגלו לא היתה מוטבעת דמות המלך, אלא רק שמו של המלך, וציורים של לולבים, אתרוגים, תמרים, רמונים ובית המקדש".

25 ראה ירושלמי סנהדרין ג ט: "ספרים שזכת בהן ארץ ישראל אין מוציאין אותן חוצה לארץ", ומוסיף משפט המלוכה בישראל עמ' 111: "הדין זה בא ללמד גם על איסור הוצאת מצבות עתיקות וכתבי יד יקרי המציאות, דברי אמנות יקרים וכדומה, הואיל והם מרימים את קרן האומה ומגדילים כבוד הארץ ותרבותה בעיני העולם". וראה כרוזי ראי"ה יז, קריאה להצטרף לחברה להחזקת המקומות ההיסטוריים בארץ ישראל, שהראי"ה קוק היה אחד מחבריה.

26 ראה "שאלות ותשובות של הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל", תחומין ג עמ' 385.

27 ראה כפתור ופרח פרק יא: "וכן ראוי לסבב ולבקר אותם המקומות הקדושים, אף בזמן הזה...".

28 ראה סעיף רכג.

29 ראה סעיף רלב.

30 ראה אורות, אורות התחיה כב: "הלאומיות החולונית יכולה להזדהם בזוהמא רבה שתחתיה הרבה רוחות רעים גנוזים". וראה אוצרות הראי"ה ב עמ' 242: "הלאומיות לבדה, כשהיא מכה שורש עמוק בלב העם, היא עלולה גם להשפיל רוחו ולבהמהו...".

31 אם הבנים שמחה עמ' נט. וראה אורות, אורות התחיה יב. וראה פנקסי הראי"ה ב, פנקס מתקופת בויסק כה: "הרגש הלאומי הבריא א"א שישמר בטהרתו, כי אם עם ההתכללות עם האומה בדרכי חייה, בדרכי תורתה ומצוותיה...".

32 שמונה קבצים א תרנ. על החסרון השני ראה הערה 36. וראה עולת ראיה, הגדה של פסח ד"ה קדש. וראה סעיפים כז צז.

הרוח באומה משמש... גם שביל להוצאה והכנסה, להוציא מושגים וערכים של היהדות מתוך רשות היחיד שלנו אל רשות הרבים של העולם הכללי... ולהכניס גם מדעים כלליים מתוך האנושיות הרחבה, ולהתאים את הטוב והמעולה שלהם לאוצר חיינו בטהרתם".[34]

כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "... לאומיותנו הלא היא תמיד גם קוסמופוליטית, תמיד גם אנושית כללית וגם עולמית כללית, כי אינה מיוסדת על עניני חיי השעה הרוחניים או החמריים, של דורות האומה – כמה שירבו ויארכו – בלבדם, כי האידיאלים העולמיים, הנצחיים, האינסופים, האלוקיים... גנוזים הם בה ומקיימים אותה".[35]

העולם הבא כותב הראי"ה קוק: "שני חסרונות יש להמחשבה הלאומית... והשני, שאינה יכולה מחשבה זו לתאר לה כי אם את חיי עולם הזה, אבל איך להשלים את הנשמה, ולעשות את הגשר שבין חיי עולם הזה לחיי עולם הבא מובטח, זה צריכה המחשבה הלאומית לקבל מהשפעה הרוחנית העליונה...".[36]

ענוה וביקורת עצמית כותב הראי"ה קוק באחד ממאמריו: "הננו נבדלים הרבה מכל העמים, מבית ומחוץ, במעלות שונות ותכונות נפרדות, ועם זה גם כן בחולשות שונות וליקויים מיוחדים שצריכים הגנות מיוחדות 'רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקד עליכם את כל עונותיכם' ".[37] בספרו אורות כותב הראי"ה קוק: "האהבה הגדולה שאנו אוהבים את אומתנו, לא תסמא את עינינו מלבקר את כל מומיה".[38]

כיום קיימת חשיבות מיוחדת לטיפוח את האמונה בסגולה ישראל.[39] כותב אם הבנים שמחה: "... דהקב"ה בוכה על מה שנטל כל גאון ויקר מישראל, שנאבד מהם הרגש שיש לכל אומה ואומה שמתגאה באומתה וישראל אינם מרגישים שום יקר וכבוד על שהם עם ישראל...".[40]

---

[33] ראה סעיף ל.

[34] מאמרי הראיה ב עמ' 306 – 307.

[35] לנתיבות ישראל א עמ' 11. וראה סעיפים ל רז – רט, רפז – רצא, שיט – שכב.

[36] שמונה קבצים א תרנ.

[37] מאמרי הראי"ה א עמ' 229. וראה אורות, אורות ישראל ד ג.

[38] אורות, אורות ישראל ד ג.

[39] ראה חידוש הציונות עמ' 107: "ואם מדינת ישראל לא תוסיף ותתפתח כמדינה יהודית-ציונית בה מרוכז חלק עיקרי של העם היהודי, אזי אין סיכוי רב להמשך קיומם של העם היהודי והיהדות". וראה פרופ' א' שביד, "הדת היהודית והדמוקרטיה הישראלית", תרבות דמוקרטית 1 (תשנ"ט) עמ' 184 - 185: "... כאשר מדינת ישראל נוסדה, היה לעיני מיסדיה דגם של דמוקרטיה שהתגבש במסורת התנועה הציונית, תוך קבלת ההשפעה של הדמוקרטיות הלאומיות, הליברליות והסוציאל-דמוקרטיות, במערב אירופה, ובמיוחד באנגליה. כיום, לעומת זאת, דגם הדמוקרטיה העומד לעיני המתווכחים הוא הדגם הליברלי האינדיבידואליסטי, ומותר להוסיף – גם הקפיטליסטי, של ארצות הברית... יש שני צירים עיקריים להבדל שבין שני הדגמים הנזכרים: (א) בדמוקרטיה הלאומית, מקור הריבונות ומקור הלגיטימיות של השלטון הוא העם כישות היסטורית קיבוצית שהינה בעלת זהות לשונית-תרבותית מגובשת; ואילו בדמוקרטיה הליברלית- האינדיבידואליסטית, הריבון הוא האזרח... (ב) בדמוקרטיה הלאומית מכירים שהכלל, העם קודם ליחידים... מהנחת קדימות זו נובע שהערכים העליונים הקובעים זהות, משמעות ואורחות חיים אינם נובעים מספירת היחיד, אלא מן ההיסטוריה, התרבות, הדת והחברה כמערכות קיבוציות מטילות חובה... לעומת זאת בדמוקרטיה האינדיבידואליסטית, המימוש העצמי של זכויות הפרט, אושרו כיחיד, הוא הערך העליון המבסס את הדמוקרטיה במישרין... כך מתקבל האבסורד שמדינת ישראל, שלא באה לעולם אלא כדי להחזיר לעם היהודי

כיום קיימת חשיבות מיוחד לטיפוח כל מה שמייחד את העם היהודי בעבר ובהוה.[41] כותב הרב חרל"פ: "בעקבתא דמשיחא, שמצב הדורות בעתים הללו ירוד מאד עד הדיוטא התחתונה ואין בני הדור יכולים לעמוד על תוכן גדולתה של כנסת ישראל ומעז קדשה כדי לחלוק לה הכבוד הראוי לה, - מחסדי ה' הוא שלכל הפחות יתגלה כבוד ישראל בתור עם ולאום אף שהוא צורה של חול, כדי שהרגשה זו תרכוש לה מקום וזכות אזרחית גם אצל הרחוקים ביותר...".[42]

על פרנסים להמשיך ולטפח במקביל גם את שאר ערכי היסוד.

בימות המשיח יתגדל כבודו של עם ישראל. אומר הנביא: "וראו גויים צדקך וכל מלכים כבודך".[43] פסוק מפורש בתורה: "והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ", וכותב המשך חכמה: "אף בשעה ועת שיהיה שמו אחד ויהיו הכל מכירים ויודעים אמיתות השם יתברך... גם כן תהיו סגולה".[44]

*

את הזכות הדמוקרטית היסודית שלו להיות עצמאי כעם, נהפכת לבלתי דמוקרטית במהותה על ידי ההעזה להקימה כמדינה יהודית". וראה מאמרו של פרופ' שביד, "מדינה יהודית דמוקרטית: מאמר פילוסופי, פוליטי היסטורי", שברים ושברי דברים עמ' 359 – 394. וראה סעיף ו הערה 21.

[40] אם הבנים שמחה עמ' סט.

[41] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה סעיף 15 4): "שבת ומועדי ישראל יהיו ימי מנוחה רשמיים". על זה מעיר הרב הרצוג בעמ' 18 שהיה צריך לכתוב: "יום מנוחה כפי חוק התורה שבכתב ושבעל פה, ככל אשר תורה סמכות התורה המוכרת" ועוד כותב שיש להדגיש כי אלו ימי מנוחה לכלל הציבור ולא רק למשרדי הממשלה (כפי שמשתמע מהבטוי "רשמיים"). וראה הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 6: "עברית היא שפתה הרשמית של ישראל", וראה חוקת עולם א עמ' 68 – 108 סעיף ה התומך בסעיף זה. ראה חוקת עולם א עמ' 108 הצעה להוסיף לחוקה: "הלוח העברי הוא לוח הרשמי של ישראל, ולוחות אחרים יוכרו לצורך ענינים בין לאומיים". בהצעה החוקה סעיף 8 נאמר: "דגל ישראל הוא: מלבן לבן, בעל שני פסים כחולים מקבילים, ומגן דוד במרכזו, בין שני הפסים", ומעיר הרב הרצוג שם עמ' 23: "איני רוצה לגרוע אבל אני רוצה להוסיף: תמונת שני לוחות הברית, או לפחות תמונת המנורה של המקדש". וראה שם עמ' 32 שהרב עוזיאל מתנגד להצעה לקבוע שבעה כוכבים על הדגל: "יש מקום לטועים לחשוב, כי הוא מכוון לשבעה כוכבי לכת, וזהו דבר המתנגד לחוקת התורה...". וראה ד"ר זרח ורהפטיג, "סמלים לתחית המדינה", ישועות עוזו, בעריכת ד"ר איתמר ורהפטיג ירושלים תשנ"ו עמ' 488 – 493, שבקום המדינה הוא נאבק למען דגל "תכלת לבן כצבעי הטלית עם המגן דוד", וכן למען הכללת המנורה כפי שתוארה על ידי הנביא זכריה בסמל המדינה". הוא אף השפיע על ההחלטה שבית הנבחרים יכונה בשם כנסת, על שם הכנסת הגדולה, ומספר החברים בכנסת יהיה 120, כמספר החברים בכנסת הגדולה. וראה בהצעה לחוקה של ד"ר פנחס כהן בגירסא שבחוקת עולם א עמ' 5 – 17 (והנרמזת בספר תחוקה לישראל שם עמ' 7 ציון 11) סעיף י: "העתיקות בישראל בהיותם ירושת עבר יקרה ישמשו פקדון אמונים והמדינה תשמור עליהם ותחוק מזמן לזמן לתכלית זו חוקים מתאימים", ומחבר חוקת עולם תומך בהחלטה זו. וראה הצעת החוקה סעיף 15 2): "יכובדו הזכויות הקיימות במקומות הקדושים, בניני דת ומשכני קדושה. רשות גישה, ביקור ומעבר תנתן לכל אל המקומות הקדושים" (לא נאמר שם שיש יחס מיוחד למקומות הקדושים לעם ישראל כפי שנאמר בהמשך לגבי "שבת ומועדי ישראל").

[42] מי מרום, מעייני הישועה, בעקבתא דמשיחא לה.

[43] ישעיה סב ב.

[44] משך חכמה שמות יט ה.

הוגי דעות אחדים טוענים שניתן לנהל מדינה באופן צודק רק אם המדינה לא תזדהה עם תחום ערכי כל שהוא, כי קיים חשש שטיפוח לאומיות עלול לגרור למלחמות,[45] ושחזקה על מדינה המזדהה עם לאום מסוים או עם תרבות מסוימים שהיא מקפחת את המיעוטים.[46]

דעתם אינה מקובלת במשפט הבינלאומי, המכיר בזכות לאומים להגדרה עצמית והמתיר להם להשתמש גם בכח לסילוק שלטון קולוניאלי.[47] במקרה שיש מיעוטים במדינה הוא מכיר בזכותם להתקיים ולשמר את לשונם, תרבותם ודתם.[48]

ארגון האומות המאוחדות מכיר בזכותו של כל לאום למדינה משלו, בה יוכל לפתח באופן חפשי את חברתו ואת תרבותו.[49] אונסק"ו, ארגון האו"ם לתרבות, קבע בועידה למען ההגנה על מגוון התכנים התרבותיים והבטויים האמנותים, את זכותה של כל מדינה להשתמש באמצעים שונים להגן על יחודה התרבותי.[50]

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל העמים הזכות להגדרה עצמית. בתוקף זכות זו חופשיים הם לקבוע את מעמדם הפוליטי ולשקוד בחופשיות על פיתוחם

---

45 על חשש שלאומיות תביא לידי מלחמות ראה EB (2008) war, The causes of war, Social theories, Nationalism.

46 בין הליברלים (על המחשבה הליברלית ראה סוף סעיף פו) יש שתי אסכולות עיקריות. לדעת רולס (J. Rawls) בספרו Political Liberalism המדינה אינה צריכה לטפח שום תרבות ועליה להיות ניטרלית בכל תחום ערכי, ראה במיוחד את הדיון שם בפרק הראשון על ההבדל בין מדינה ובין אגודה. טענתו היא שיש צורך להבטיח יציבות, וטיפוח כל השקפת עולם, שמטבע הדברים שנויה במחלוקת, עלול לפגוע ביציבות המדינה או בלשון אחרת - במדת הלגטימיות שהציבור על כל גווניו רוכש למדינה ולהחלטותיה. לדעתו, יציבות תושג בעזרת טיפוח המכנה המשותף הבסיסי ביותר שעשוי לגבש את האזרחים, שהוא לדעתו צדק. ראוי להעיר על דבריו שמרגע שהוא מודה שצדק אינו הערך הבלעדי, וכי יש להתחשב גם בערכים נוספים, ראה גם סעיף ז הערה 84, הרי שגם לשיטתו השיקול התרבותי עשוי לתרום לערכים אלו. יש הטוענים שקיימת סכנה שטיפוח מסיבי של תרבות מסוימת במדינה עלול לגרום לניכור בין הרוב ובין המיעוט ואף למלחמת אזרחים (כפי שאירע בסרי לנקה), וכדי להמנע ממלחמת תרבויות ראוי לה למדינה לעשות סייג ולהזהר מאד בטיפוח תרבות לאומית. לעומתו ראה Liberal Nationalism פרק שביעי, שאין מנוס מלהכיר במקום הנכבד שהרגש הלאומי ממלא בחיי האזרח, וכי יש להכיר בצורך של קבוצות לבטא את יחודן ולשמור על המסורת שלהם וכד'. וראה הערה 39.

47 ראה International Law עמ' 1036 – 1039. וראה סעיף רפז.

48 ראה סעיף שכב.

49 עצרת האומות המאוחדות קבלה ביום כ"ה בכסלו תשכ"א (14.12.60) החלטה מספר 1514 (XV) נגד קולוניאליזם, התומכת במתן עצמאות לאזרחי מדינות תחת שלטון קולוניאלי. בתוספות לאמנת ג'נבה, שנתקבלו על ידי כינוס דיפלומטי שנערך בחסות האו"ם ביום כב סיון תשל"ז 8.6.77 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol 1), נאמר בחלק ראשון, פסקה 1 4, שאזרחים הנאבקים למען שחרור מעול קולוניאלי או כנגד שלטון זר זכאים להגנה של אמנות ג'נבה.

50 החלטה מיום יז בתשרי תשס"ו (20.10.05) של Convention on the Protection of the Diversity of Cultural Contents and Artistic Expressions. תמכו בהחלטה 143 מדינות, ארצות הברית וישראל התנגדו וארבע מדינות נמנעו. וראה אמנה הבינלאומית בדבר ביעורן של כל הצורות של אפליה גזעית כתבי אמנה 861 סעיף 1: "אמצעים הננקטים לשם המטרה היחידה שבהבטחת קידומן הנאות של קבוצות גזעיות או אתניות מסויימות או של יחידים, הנזקקים להגנה העשויה להיות נחוצה כדי להבטיח לאותם קבוצות או יחידים הנאה שווה מזכויות האדם ומחירויות היסוד... לא יהיו רואים אותם בגדר אפליה גזעית". מכאן מסיק פרופ' אסא כשר, ודבריו מצוטטים בספר Liberal Nationalism עמ' 160, שיש זכות לרוב לשמר את הצביון הלאומי שלו – קרי: לקבל חוקים - אם כי בתנאים מגבילים - כחוק השבות שאינו חל על מהגרים שאינם יהודים.

הכלכלי, החברתי והתרבותי״.[51] כן קובעת גם האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות.[52]

אחדות קובעות בחוקתן שהאומה היא מקור הסמכות של השלטון.[53] אחרות קובעות שהן מדינת לאום.[54] כמה חוקות קובעות, שיש לטפח יחס של הערכה עצמית וכבוד לעם.[55] חוקת אירלנד מדגישה, שזכותה לפתח את החיים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים בהתאם לרוחה היחודית ולמסורותיה.[56] במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה יש לטפח את תרבות העם,[57] ויש שמגדירות בחוקה מה השפה הרשמית של המדינה.[58] מדינות אחדות קובעות בחוקה את חובת השליטה בשפה הרשמית.[59]

קיימות הוראות חוקתיות הקובעות כי יש לשמור על קשר עם אזרחי המדינה הגרים בחו״ל,[60] וצרפת הגדילה לעשות ומעניקה נציגות בבית הנבחרים לאזרחים אלה.[61]

קיימות הוראות חוקתיות המחייבות פעילות למען בני הלאום שאינם מתגוררים במדינה.[62]

קיימות הוראות חוקתיות המקלות על קבלת אזרחות מחדש.[63]

ביחד עם זאת, מגינות מדינות רבות על מיעוטים ומאפשרות להם לשמור על יחודם.[64] קיימות מדינות בהן קובעת החוקה כי אין לדרוש מאיש להצהיר על זהותו הלאומית.[65]

---

[51] אמנה 1040 סעיף 1.

[52] אמנה 1037 סעיף 1

[53] ראה ICL חוקת פולין 4 (1). וראה שם חוקת מקדוניה בהקדמה, שהמדינה נוסדה כמדינה לאומית של המקדונים. וראה שם חוקת יון 1 (3) שלשלטון יש סמכות בתנאי שהוא פועל לטובת האנשים והאומה.

[54] ראה, לדוגמא, ICL חוקת קרואטיה בהקדמה.

[55] ראה ICL הקדמה לחוקת שויצריה, שבין השאר נועדה החוקה לחזק את כבוד האומה השוויצרית.

[56] ראה ICL חוקת אירלנד 1. וראה שם חוקת פינלנד a14 (1) שכל אחד אחראי לשמירה על המורשת התרבותית.

[57] ראה ICL חוקת ברזיל סעיף 215 (0), שיש לאפשר לכל אחד גישה למקורות התרבות הלאומית. וראה שם חוקת פורטוגל 78 (d, שיש להפיץ את תרבות פורטוגל גם מחוץ למדינה. וראה שם חוקת דרום קוריאה 9, שעל המדינה לתמוך ולפתח את המורשת התרבותית, וראה חוקת שויצריה 69 וחוקת פולין 5. וראה שם חוקת גרמניה 75 (1) 6, שאסור להוציא מן המדינה חפצים הקשורים לתרבות הגרמנית. וראה שם חוקת בולגריה 23, שעל המדינה לשמר את כל האתרים ההיסטורים והתרבותיים הלאומיים.

[58] ראה ICL חוקת צרפת 2 (2) וחוקת בולגריה 3.

[59] ראה ICL חוקת ספרד 3 1.

[60] ראה ICL חוקת שויצריה 40, שם חוקת סלובניה 5 ושם חוקת יון 108. ראה ישראל ומשפחת העמים פרק עמ׳ 222 – 240 דיון על חוק השבות ונורמות בינלאומיות של שויון אזרחי.

[61] ראה ICL חוקת צרפת 24 (3), שבסנט הצרפתי יהיה יצוג לבני האומה הצרפתית הנמצאים מחוץ לצרפת.

[62] ראה ICL חוקת שויצריה 40 ; חוקת פולין סעיף 6 2 ; חוקת סלובניה 5 ; חוקת דרום קוריאה 2 (2).

[63] ראה ICL חוקת גרמניה 116 שגרמניים שעזבו את המדינה בתאריכים מסוימים יכול לחזור ולקבל אזרחות גרמנית. וראה שם הוראה דומה בחוקת פולין 52 (5) לכל מי שהוא ממוצא פולני. וראה סעיף רלג.

[64] ראה סעיף שכב. ראה ישראל ומשפחת העמים פרק 7, המביא דוגמאות ממדינות שיש בהן מיעוטים הרוצים לשמר את לאומיותם כגון אנגליה, אירלנד ספרד, הודו, צרפת, יון קנדה ועוד, אך סמלי המדינה מבטאים את הרעיונות והזכרונות הקולקטיבים של הרוב.

[65] ראה ICL חוקת רוסיה 26 (1).

קסב. אמונה בה׳, יראתו ואהבתו

פוסק הרמב״ם: ״יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון, והוא ממציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצאו... וידיעת דבר זה מצות עשה שנאמר ׳אנכי ה׳ אלוהיך׳ ״.[1]

פסוק מפורש בתורה: ״ועתה ישראל מה ה׳ אלוקיך שואל מעמך כי אם ליראה את השם אלוקיך״.[2] פסוק מפורש בתורה: ״את ה׳ אלקיך תירא אתו תעבד ובו תדבק ובשמו תשבע״, ופוסק הרמב״ם: ״האל הנכבד והנורא הזה מצוה... ליראה אותו שנאמר... ׳את ה׳ אלהיך תירא׳ ״.[3] המשך חכמה מבאר: ״... היא מצוה פרטית, כוללת כל אנשי האומה... וזהו ענין הבטחון״.[4]

פוסק הרמב״ם: ״האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבו... שנאמר ׳ ואהבת את ה׳ אלהיך׳ ״.[5] מבאר רש״י: ״אינו דומה עושה מאהבה לעושה מיראה. העושה אצל רבו מיראה כשהוא מטריח עליו מניחו והולך לו״.[6]

אמונה בה׳, יראתו ואהבתו חיוניים להגשמת יעודי התורה[7]

טובת היחיד

שמירת מצוות שנינו במסכת אבות: ״הסתכל בשלושה דברים ואי אתה בא לידי עבירה, דע מאין באת ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון״.[8] כותב רבינו בחיי: ״חובות האיברים לא יהיו לנו בשלמות כי אם ברצות לבנו את עשיתם, ובחפץ נפשנו לפעלתם...״.[9] כותב הרמב״ם: ״האוהב לא יזניח את הצווי והירא לא יעבור על האזהרה...״.[10]

תלמוד תורה כותב הראי״ה קוק: ״שכל הצלחת התורה למצא סימן ברכה בלמודו, למימר ולמיסבר, לבא ברבות הימים למדרגה חשובה והגונה בכתרה של תורה, תלויה היא לפי מדת יראת ה׳ ועומק קדושת האמונה הטהורה המשורשת בנפש״.[11]

---

1 רמב״ם יסודי התורה א א –ו. וראה משנה עם פירוש הרמב״ם סנהדרין הקדמה לפרק חלק היסוד הראשון. וראה בבלי מכות כד א: ״אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענום״. וראה תוס׳ בבלי שבת פח א ד״ה מודעא, שבימי יהושע העם קיבל על עצמו שלא לעבוד עבודה זרה ורק בימי מרדכי ואסתר הוא קיבל על עצמו לשמור את שאר המצוות. וראה א״ת ערך אמונת ה׳.

2 דברים י יב. וראה בבלי שבת לא ב: ״א״ר יוחנן משום ר׳ אלעזר: אין להקב״ה בעולמו אלא יראת שמים בלבד״, וראה נתיבות עולם נתיב יראת השם.

3 רמב״ם יסודי התורה ב א. וראה שו״ע או״ח קנה א; א״ת ערך יראת ה׳.

4 משך חכמה דברים י כ. וראה אמונה ובטחון ב א: ״ענין הבטחון הוא האמון שאין מקרה בעולם״. וראה סעיף נא.

5 רמב״ם יסודי התורה ב א. וראה א״ת ערך אהבת ה׳.

6 רש״י דברים ו ה.

7 ראה סעיפים כז - לא.

8 משנה אבות ג א. וראה בבלי ברכות יג א: ״אמר רבי יהושע בן קרחה: למה קדמה פרשת שמע לוהיה אם שמוע - כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחלה, ואחר כך מקבל עליו עול מצות״.

9 תורת חובות הלבבות, הקדמה.

10 משנה עם פירוש הרמב״ם אבות א ג. וראה נתיבות עולם נתיב אהבת השם פרק א.

11 שו״ת דעת כהן נא.

חרות[12] כותב רבינו בחיי: "שהבוטח על השם יביאו הבטחון עליו שלא להתרפס לזולתו, ויחדל לקוות לנבראים, ולכן לא יכנע להם, ולא יחזור אחריהם ולא יתלוה עמהם שלא בעבודת השם, ולא יחוש להם, ולא ירתע מלחלוק עליהם".[13] כותב ריה"ל: "עבד ה' הוא לבדו חפשי".[14]

שמחה[15] כותב הרמב"ם: "... כאשר ידע את ה' ידיעה אמתית הודה שהאושר האמתי שהוא ידיעת ה' נצור לכל מי שידעהו...".[16] כותב הראי"ה קוק: "... כי כל מה שתהיה מושרשת בלבו של אדם יותר הקריאה בשם ה', כן יגדל טובו וישרו, ויהיה יותר מאושר לעצמו ולחברה כולה".[17]

פיתוח האישיות[18] כותב הראי"ה קוק בשמונה קבצים בקובץ השלישי: "יראת ה' בטהרתה מוכרחת היא להוסיף אומץ כח בכלל, ולהוציא אל הפועל את כל סגולה צפונה בתוך הנפש להשכיל ולהיטיב".[19] כותב הראי"ה שם בקובץ הששי: "הקרבה האלקית מקנה לנבראים את סגולתו של השכל האלקי, ולפי ערך קרבתו האלקית כך גדל כח יצירתו".[20]

טובת הכלל

אחדות ושלום כותב הראי"ה קוק: "יסוד השלום והאחדות בין בני אדם יצויר על פי שני מיני הערות, או מצד ההכרה הפנימית בחפץ עליון שהוא לתכלית השלום והאחדות בין בני אדם... (או) שהאדם מכיר שהוא מדיני בטבע ובהתבודד כל אחד בתועלותיו לא יעלה בידו חפצו. הראשונה נוסדה באהבת הכלל באמת, על כן כרבות ימיה תוסיף אהבת הכלל להתגדל... אבל האחדות למטרה של אהבת כל יחיד לעצמו, היא אחדות מקרית... אין סופה להתקיים, כי אין לה מרכז אמיתי".[21]

כבוד הבריות[22] כותב הראי"ה קוק: "מי שמסתכל ביראת ה'... ישכיל כי גידולי ענפי היראה האמיתית היא כבוד הבריות ודרכי שלום ודרך ארץ".[23]

טובת המדינה

שלטון החוק כותב הרב סולובייצ'יק: "הערך והתוקף של החוק המוסרי - אם מקורו במחווה היוצרת והחברתית של האדם הראשון - אינו בר קיימא. רק הסמכות של רצון מוסרי עליון יכולה להעניק לחוק קביעות, התמדה וערך".[24]

---

12 ראה סעיף קנט

13 תורת חובות הלבבות, שער הבטחון פתיחה. וראה ארחות צדיקים השער התשיעי.

14 מתוך השיר עבדי הזמן.

15 ראה סעיף קס.

16 מו"נ ג כג. וראה סעיף א.

17 אגרות הראיה א אגרת קע. וראה לנבוכי הדור ד.

18 סעיפים ריג – רטז.

19 שמונה קבצים ג יז.

20 שמונה קבצים ו קי.

21 עין איה ברכות א פרק שני כ. וראה קבצים מכתב יד קדשו ב פנקס הדפים ב 2. וראה סעיף פט.

22 ראה סעיף קנח.

23 עין איה ברכות א פרק שני ס.

24 איש האמונה, איש האמונה הבודד עמ' 54.

נאמנות לשלטון כותב החתם סופר: ״זה מקובל אצלינו באמת ובתמים כי המלך הוא בחיר ה׳ ומחוייבי׳ לירא ממנו ולכבדו מפני מורא כבוד שמים. והנה ההפרש בין ב׳ היראה הוא מבואר שכל אותן בעלי הפקר שאינן מאמינים בדת אינם יראים את המלך אלא מחמת זרוע עוזו של מלך שיראי׳ פן יהרגם אינם מוראם וכבודם אלא בפניו אבל בחדרים הם מבזים המלך ושריו ויועציו... ואם ימצאו מקום למרוד בו ימרדו בו... וההיפוך בבעלי דת אמת מאמיני׳ בני מאמיני׳... מפורסם בעיניהם איסור גמור להרהר אחר המלך ושר כי מאת ה׳ היתה זאת לו וחוטא חומס נפשו לה׳ אפי׳ בחדרי חדרים ואימת המלך עליהם מפני אימת השי״ שציווה למרע״ה לנהוג כבוד בפרעה ואלי׳ לרוץ לפני אחאב המרשיע ואסתר נענשה על שקראה לאחשורוש כלב וכדומה וזו הי׳ היראה והכבוד אמיתיים שאין אחריהם פקפוק״.[25]

טובת האנושות

כותב הראי״ה קוק: ״ה׳ אחד – הוא דגלנו. האדם נברא יחידי בעולם ואנחנו כולנו, כל המין האנושי בני אב אחד. האמת הברורה היא שכל בני האדם המה אחים ממש, בני אל אחד ובני אב גשמי אחד אשר רגש היושר והטבע גם יחד מכריח שישובו לחיות חיי נועם ושלום ולדרוש בכל לב איש טובת רעהו כראוי לאחים מרוח מלדה מבטן והריון״.[26] כותב הרב יצחק קוסובסקי: ״וזהו שאמרו ז״ל: ׳ששמו של הקב״ה קרוי שלום׳ כי רק על ידי שמו של הקב״ה יתכונן השלום בעולם״.[27]

קידוש השם[28]

אומר הנביא: ״ברוך הגבר אשר יבטח בה׳ והיה ה׳ מבטחו. והיה כעץ שתול על מים ועל יובל ישלח שרשיו וכו׳ ״.[29] אומר החכם מכל אדם: ״יראת ה׳ תוסיף ימים ושנות רשעים תקצרנה״.[30] ״עקב ענוה יראת ה׳ עשר וכבוד וחיים״.[31] כותב מעלות המדות: ״וכל התולה בטחונו בהקב״ה מתוך יראה הקב״ה מגין עליו בעולם הזה ולעולם הבא״.[32]

הרמב״ם פוסק: ״ואלו הן שאין להם חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדים ונדונים על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים המינים והאפיקורסים...״.[33]

---

[25] שו״ת חתם סופר ו ליקוטים פו. וראה שיחות לספר דברים עמ׳ קכ: ״באין יראת שמים – אין יראה גם מן המולך בארץ״. על היחס למלך רשע ראה סעיף רב. על הנאמנות לפרנסים ראה סעיף קצו.

[26] תעודת ישראל ולאומיותו, אזכרה עמ׳ ע.

[27] שבת ומועד א עמ׳ רכא. וראה סעיף פט.

[28] ראה סעיף לא.

[29] ירמיה יז ז – ח.

[30] משלי י כז.

[31] משלי כב ד.

[32] מעלות המדות המעלה השלישית. וראה עוד שם: ״מי שהוא ירא שמים... הבריות מתיראין ממנו... שכשם שהוא ירא מן המקום, כך הקב״ה מטיל אימתו על הבריות ויראים מפניו״.

[33] תשובה ג ז. וראה רמב״ם הלכות רוצח ושמירת הנפש ד י.

כאשר בית דין קובע שאדם אינו מאמין בה׳, חלים עליו כל דיני רשע.[34]

על הפרנסים לחזק אמונה, יראת שמים ואהבת ה׳. כותב רש״י: ״הטובים והחכמים שביך עומדים באמונתם להשיב דברים למפתים אותם שילמדו מהם הקטנים שבהם״.[35] כותב הבית יצחק: ״ארבע הנה החובות, העמוסות על ראש גבר הוקם על לראש ומנהיג בעדה... החובה השנית אשר תהי׳ על העומד בראש העדה לשרת בקודש, לעורר לבב העם לירא את השם הנכבד והנורא, לאהבה אותו ולדבקה בו״.[36]

חיזוק אמונה בה׳ נעשה באופנים הבאים[37]

שכל רבינו בחיי כותב: ״שכל מי שאפשר לו לחקר על ענין זה וכל הדומה לו מן המשכלות בדרך השיקול השכלי – הרי זה חייב לחקר על כך כפי השגתו וכח הבחנתו״.[38] הראי״ה קוק כותב: ״אמונה שאין השכל מסכים לה, מעוררת היא קצף ואכזריות, מפני שהצד היותר עליון שבאדם, שהוא השכל, נעשה עלוב מחמתה״.[39] עוד כותב: ״אסור להיראה שתהיה מופרדת מהחכמה, כי אם תמיד תהיה מחוברת לה, יונקת ממנה, וממילא משפיעה עליה״.[40]

מסורת שלטי הגבורים כותב: ״לא אמר להשכיל ולהתבונן בידיעת האלקים בדרך החכמה אלא להאמין היחוד על פי השמועה ועל פי הקבלה כמו שאנו מקובלים כל התורה והמצוות״.[41]

רגש כותב הרב ריינס: ״כל אבדה ולא אבדת הרגש... היהודי יודע אמיתתו גם מן המציאות ומן הנסיון, כי חיי היהודי אם יש לקראם עוד בשם חיים הוא רק בגלל הרגש החי בקרבו... קיום הרגש הזה הוא הוא הפתרון של החידה הנעלמה והסוד הכמוס הצפון וגנוז בקיום העם האומלל הזה...״.[42] כותב הראי״ה קוק: ״החסידות יצאה גם היא מתוך התביעה של ההזרמה הנפשית אשר נרדמה״.[43] כותב הרב ווינברג: ״הרש״ר הירש היה חרד לגורל המצוות, אבל לא פחות מזה גם לנפש האדם החי, שהיא צמאה וכמהה לחוויה עמוקה ללא שיעור של ריקנות, לחוויה של חגיגיות הלב״.[44]

---

[34] ראה סעיף קפא.

[35] רש״י שיר השירים ז ט.

[36] סוף שו״ת בית יצחק יו״ד א. על שאר חובות הראש והמנהיג ראה סעיף קסא הערה 15. וראה מאמץ כח הדרוש האחד ועשרים דף קסט א – ב: ״והנה ההנהגה הראויה בקיבוץ הנבחר תושלם בג׳ דברים... והדבר הג׳ הוא שיהיו המונהגים שלמים גם הם ושיהיה כל מגמת פניהם ליראה את ה׳ ולעובדו שכם אחד...״. וראה מגן אברהם שו״ע או״ח רצ: ״... שהדרשה תהא להורות לעם את חקי האלהים ואת תורותיו ולהכניס יראת שמים בלבבם ולא כמו שנוהגין עכשיו״.

[37] ראה א״ת ערך אמונת ה׳.

[38] תורת חובות הלבבות שער היחוד ג. זו גם שיטת הרמב״ם ראה יסודי התורה א ו.

[39] שמונה קבצים ב רפז.

[40] שמונה קבצים ו רלה. על נזקים אפשריים של יראה שאינה ראויה ראה שמונה קבצים א קעח; שם א רסז; שם ג יז; שם ג נח; שם ג קפד; שם ו קכט. וראה הקדמת המסילת ישרים.

[41] שלטי הגבורים עבודה זרה דף ה ב מדפי הרי״ף.

[42] נאד של דמעות עמ׳ 26.

[43] מאמרי הראי״ה א עמ׳ 6.

[44] שו״ת שרידי אש ד עמ׳ שע.

פרנסים המעוררים את הציבור לאמונה בה׳, ליראתו ולאהבתו הולכים בדרך הבורא. כותב העקידת יצחק על פרשת יתרו: ״והנה לתקן עולם במלכות שדי בא האלקים במעמד הנורא ההוא... כדי לקבוע אמונת ההשגחה האלקית בעולם אשר היא יסוד כל האמונות וההצלחות, והוא הענין אשר היו המון עמנו מפקפקים עליו ומסתפקים בו״.[45]

זו מדת התורה. כותב ריה״ל: ״... הוזכרו בתורה נסים, שיש בהם שנוי סדרי בראשית... כל אלה לא באו כי אם להורות על כך שבורא העולם מרצון יכול לעשות כל אשר יחפץ בכל עת שיחפץ״.[46] כותב הרמב״ם: ״ודע, שכבר הדגיש ענין זה בתורה ובארו ואמר כי תכלית כל התורה כולה, בכל מה שנכלל בה מצווי ואזהרה והבטחה והודעה, אינו אלא דבר אחד, והוא לירוא ממנו יתעלה״.[47]

כותב השפת אמת: ״ואהרן מסר נפשו לקרב בנ״י לאביהם שבשמים והשפיל עצמו לשפלים מבנ״י לקרב לבם, וכמו כן מתתיהו כ״ג הניח הארה לדורות השפלים״.[48] אומרת הגמרא: ״והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם, שנאמר: ׳והנה בעז בא מבית לחם ויאמר לקוצרים ה׳ עמכם...״.[49] אומרת הגמרא: ״ששה דברים עשה חזקיה המלך... גנז ספר רפואות והודו לו״, ומבאר רש״י: ״לפי שלא היה לבם נכנע על חולים אלא מתרפאים מיד״.[50]

זו מדת חכמים. פוסק הרמב״ם: ״... וברכות רבות תקנו חכמים דרך שבח והודיה ודרך בקשה כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו״.[51] חכמים תקנו שיהיו מזכירים שם שמים בשטרות.[52]

גדול שכרם של הפרנסים המעוררים לאמונה, ליראת שמים ולאהבת ה׳. ״אמר הקב״ה: הריני פורע לזקנים על שעשו את ישראל להאמין בשמי״.[53] כותב הפלא יועץ: ״ידוע מארז״ל כל המזכה את הרבים זכות הרבים תלוי בו... ויש כמה מיני מזכה... כגון ללמד את העם דעת ויראת ה׳ ״.[54]

פרנסים שהיה בידם לפעול למען חיזוק אמונה ויראת שמים ולא פעלו יענשו בידי שמים. מפרש הנצי״ב בענין מי מריבה: ״אילו היו עומדים משה ואהרן בתפילה היה נקרא בזה ונקדשתי בתוך בני ישראל שהוא אמירה דבר שבקדושה ברבים... והיו ישראל מאמינים במעלת התפילה״.[55]

חורבן בית המקדש הביא לשבר עמוק בכל הנוגע לאמונה בה׳. המשנה אומרת: ״משחרב בית המקדש בטל השמיר ונופת צופים ופסקו אנשי אמנה מישראל״, ומבאר רש״י: ״בוטחים בהקב״ה וסומכין עליו לעשות טוב ואין דואגין לחסרון״.[56]

---

45 עקידת יצחק שער חמשה וארבעים. דף קכ ב.

46 כוזרי א סז.

47 מו״נ ג כד. וראה שם ג מד.

48 שפת אמת חנוכה תרנ״ז ד״ה הנס.

49 בבלי ברכות נד א. וראה רות רבה ד ה: ״שאלת שלום מנין? שנאמר: ׳והחשבים להשכיח את עמי שמי ״.

50 רש״י בבלי פסחים נו א ד״ה וגנז ספר רפואות. וראה קיצור האלשיך מגילת אסתר ד ב, שמרדכי לא אמר לאנשי שושן בפירוש על הגזירה כדי שלא יסמכו עליו אלא יתפללו ויחזרו בתשובה. וראה חזו״א אמונה ובטחון ה ה; עינים למשפט ברכות י ב ד״ה גנז. פירוש שונה על טעם גניזת ספר רפואות ראה סעיף ח הערה 11.

51 רמב״ם ברכות א ד.

52 בבלי ראש השנה יח ב.

53 שמו״ר טז א.

54 פלא יועץ ערך מזכה.

55 העמק דבר במדבר כ יב.

הגמרא אומרת: "קמאי היו מצערים נפשם על קידוש השם אנן לא מסרינן נפשין אקידוש השם".[57]

על תקופת הראשונים כותב רש"י: "ובדורותינו בטלו הראשונים שבועה דאורייתא לפי שענשה גדול".[58] כותב רבי שלמה אלעמי בשנת קע"ה על מצב היהודים בספרד: "... הסר מעל פניך מסוה החונף ותראה אם עינים לך לראות כי האמת נעדרת מרוב בני עמנו. ואם תתבונן עליהם אבדה האמונה ונכרתה מפיהם...".[59]

לפני כשלש מאות שנה כותב קב הישר: "... ועכשיו אני רואה בעו"ה שאחד מן האלף הוא תולה בטחונו בהקב"ה כי רוב העולם תולין בטחונם בממון ובבני אדם שאין לו תשועה".[60] הנודע ביהודה כותב: "... והנה בעו"ה עולם הפוך ראיתי, מהפכים הקערה על פיה ונתרבו בדורנו האפיקורסים המאמינים בטבע, וכופרים בהשגחה, והם מינים ממינים שונים...".[61] כותב שבחי הבעש"ט: "ועכשיו בעו"ה נתמעטו הצדיקים וחשכו הרואות בארובות, ובעו"ה נפלה האמונה עד מאד וכמה מינות נזרקה בעולם...".[62] כותב הרב שלמה קלוגר: "בדורות הללו... רבו האפיקורסים שאין להם אמונה כלל".[63]

החזו"א כותב: "נכרתה האמונה מן דלת העם".[64] הסטייפלר כותב: "והנה בזמנינו זה (כמובן שאיננו מדברים מיחידי סגולה שזכו למדרגות גדולות) כפי שעינינו רואות, הנה שניהם [גם האהבה גם היראה] המה אצל האדם בגדר כוחות כהים אשר האדם עצמו אינו רואם ואינו יודע ערכם.[65] כותב הרב גינזברג: "וכן שמעתי מהסטייפלר רב, שלהיות נקרא בעל בטחון אמיתי זה רק היה בדורות הקודמים... אבל היום לא שייך דבר זה אצלנו...".[66]

לפיכך על פרנסים בימינו לעסוק באופן מיוחד בחיזוק אמונה ויראת שמים.[67] כותב הראי"ה קוק: "חיוב ההסברה מוטל על גדולי ישראל בימינו להסביר את עקרי האמונה, ולהוכיח עד כמה גדולה היא הטובה לכלל עמנו כשנשוב כולנו לשמור את דרך התורה והמצוה".[68] באגרותיו כותב

---

[56] רש"י בבלי סוטה מח א ד"ה אנשי אמנה. וראה סעיף עו על ירידת הדורות בקרב חכמים, ושנינו במשנה ערוכה אבות ג יז: "אם אין חכמה אין יראה".

[57] בבלי ברכות כ א.

[58] רש"י בבלי שבועות לח ב ד"ה בספר תורה. וראה שו"ת מהר"ח או"ז רכב: "... הקהל באו ביחד ואמרו לא נניח לשום אדם לישבע כי רובם ישבעו. אך לפי הממון שנתנו אשתקד ע"פ החרם יתנו עתה כך וכך מן הזקוק. כי אין תקנתם להניח לבעלי בתים לישבע".

[59] אגרת המוסר, משפטי ה', דף כג ב. וראה שו"ע או"ח ג א ומ"ב שם ס"ק א. וראה שו"ת ציץ אליעזר טו יד.

[60] קב הישר פרק פב. וראה מש"כ הרב חיים סולובייצ'יק, דרכה של תורה עמ' 27: "עד קרוב למאה שנים שעברו הי' ישראל כולו קודש גוי אחד טהור שלם באמונתו. שלם בתורתו. שלם ביראתו". וצ"ע.

[61] דרושי הצל"ח דרוש כה אות ג.

[62] שבחי הבעש"ט, הקדמת הכותב.

[63] שו"ת האלף לך שלמה יו"ד קפה. וראה סעיפים קסב שב.

[64] חזו"א יו"ד ב טז.

[65] ברכת פרץ וירא. וראה קריינא דאגרתא א נ: "כי בעוה"ר האמונה רפוי' בדורנו דור יתום".

[66] ראה דברי חכמים עמ' רעד בהערה.

[67] ראה הצעת חוקה תחוקה לישראל על פי התורה ג הקדמה עמ' 5: "מתוך שבח והודיה לא-ל בורא עולם שהוציאנו מעבדות לחרות והביא אותנו אל הארץ אשר נשבע לאבותינו". וראה הצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה עמ' 5 – 16, סעיף 24: "הדאגה לבריאות העם תעמוד בראש חובותיה של המדינה". וראה שם עמוד 43: "הרב צבי יהודה קוק דורש, שהטיפול בבריאות הרוחנית של העם יעמוד לעומת הטיפול בבריאות הגופנית של העם".

[68] לנבוכי הדור פרק י. וראה שם פרק ב.

הראי״ה: ״... הכל פונים עכשו רק לתקן את ׳הפראסטע פרומקייט׳ כאילו יהי׳ אפשר להחיות את העולם בגוף בלא נשמה...״.[69]

פוסק הרמב״ם: ״ובאותו הזמן... יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר: ׳כי מלאה הארץ דעה את ה׳ כמים לים מכסים״׳.[70] כותב הנצי״ב: ״בימי המשיח תהיה האהבה בשלימות כי ישפוך הוא יתי׳ את רוחו עלינו״.[71] כותב הרב קוק: ״... אז תשוב האמונה לאיתנה, תלך ותתרומם ותצא מאפלתה לאור גדול ותהי למקור חיים לכל הנשמות היותר גבוהות ועדינות שבעולם, כמו שהוא בטבע האמתי שלה וממילא ישוב אליה כבודה ויקרה גם בכל השדרות האנושיות כולן״.[72]

השפעה גדולה תהא בענין זה לבית המקדש. אומר הירושלמי: ״ ׳הר המוריה... חד אמר שמשם הוריה יוצאה לעולם וחרנה אמר שמשם יראה יוצאה לעולם.״[73]

השפעה רבה תהא גם להתחדשות הנבואה.[74]

*

מדינות אחדות מציינות בהקדמה לחוקותיהן את מחויבותן לאלוקים ומבקשות ממנו שיגן ויברך את מדינתם.[75] שתי חוקות קובעות שהמלך או הנשיא חייבים לכלול בנוסח שבועת האמונים בקשה מאלוקים שיגן על מדינתם.[76]

---

69 אגרות הראיה א אגרת קלב.

70 רמב״ם מלכים יב ה.

71 העמק דבר דברים ל ו.

72 אורות, זרעונים ה.

73 ירושלמי ברכות ד ה.

74 ראה כוזרי א קג: ״ודע כי המתקרב אל נביא תתחדש לו רוחניות בשעת ההתקרבות אליו ושמיעת דבריו האלוקיים...״.

75 ראה ICL חוקת שויצריה בפתיחה: בשם הא-ל הכל יכול. החוקה האירית פותחת בהצהרת אמונית נוצרית ארוכה. במבוא לחוקת פולין נאמר כי התרבות הפולנית מושרשת במסורת הנוצרית של האומה. במבוא לחוקת ברזיל נאמר שהחוקה נכתבה תחת ההגנה של הא-ל. בהקדמה לחוקת דרום אפריקה יש תפילה שהקב״ה יגן על המדינה. חוקת גרמניה פותחת במילים: מתוך מודעות לאחריותם לפני הא-ל ולפני בני אדם... האומה הגרמנית... קבלה חוקה זאת. שם שמים נזכר בהכרזת העצמאות של ארצות הברית, ראה חירות ומשטר אוצר תעודות היסטוריות ופוליטיות 415: ״אנו סבורים, שאלו הן אמיתות שאינן צריכות ראיה, שכל האנשים נולדו שווים, והבורא נתן להם זכויות מסוימות, שאינן ניתנות לשלילה...״, אולם אינו נזכר בחוקה.

76 ראה ICL חוקת נורבגיה 9 (1) שהמלך נשבע בעת שהוא מתמנה שהוא ישמור על החוקה והחוקים, ושהאל הכל יכול ויודע הכל יהיה בעזרו. וראה שם חוקת רומניה 82 (2) שהנשיא נשבע עם התמנותו ומסיים במילים האל יהיה בעזרי. על חופש דת ראה סעיף רי.

קסג. אמונה באחדות הבורא והתרחקות מעבודה זרה

כותב הרמב"ם: "עיקרי תורתינו הטהורה ויסודותיה שלש עשרה יסודות... והיסוד השני אחדותו יתעלה... הוא יתעלה אחד, אחדות שאין אחדות כמוה בשום פנים... והיסוד החמישי שהוא יתעלה הוא אשר ראוי לעבדו ולרוממו ולפרסם גדולתו ומשמעתו, ואין עושין כן למה שלמטה ממנו במציאות".[1] כותב החתם סופר: "כי ראשית כל עשיית וקיום המצות הוא להאמין באחדותו של הקב"ה ושבחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו".[2] כותב המשנה ברורה: "ודע כי ה' שהווה את הכל ברצונו, והוא אלוהינו המשגיח בכל העולמות, הוא ה' אחד בלי שום שיתוף".[3]

על איסור עבודה זרה כותב הרמב"ם: "... כי יסוד התורה בטול אותה ההשקפה ומחיית עקבותיה".[4] ופוסק הרמב"ם: "מצות עבודת כוכבים כנגד המצוות כולן היא... שכל המודה בעבודת כוכבים כופר בכל התורה כולה ובכל הנביאים ובכל מה שנצטוו הנביאים מאדם ועד סוף העולם... וכל הכופר בעבודת כוכבים מודה בכל התורה כולה ובכל הנביאים ובכל מה שנצטוו הנביאים מאדם ועד סוף העולם והוא עיקר כל המצות כולן".[5] פוסק השו"ע: "... ובעבודת כוכבים... אפילו בצנעה ושלא בשעת הגזרה, ואפילו אין העובד כוכבים מכוין אלא להנאתו, יהרג ואל יעבור".[6] אסור לעבוד עבודה זרה אפילו כדי למנוע חילול שם שמים בפרהסיא.[7]

עבודה זרה פוגעת קשות בהגשמת יעודי התורה[8]

טובת היחיד[9]

- כותב הרמב"ם: "ואם תעקוב אחר כל מצוה ומצוה שנאמרו בעבודה זרה תמצאם טעמם ברור, והוא סלוק אותם ההשקפות הנפסדות וההרחקה מהן עד הקצה האחרון".[10]
- כותב הרמב"ם: "ורצה ה' יתעלה ברחמיו עלינו... ולסלק היגיעה מגופותינו בבטול אותם המעשים המיגעים שאינן מועילים, ונתן לנו התורה על ידי משה רבינו...".[11]

  כותב הרמב"ן: "והיו האנשים האלה הנולדים ראשונים מאב ואם בשלמות גדולה מן הגובה והחוזק... ואז הוחל לעבוד עבודה זרה, והוחל לבא באנשים חולשה ורפיון".[12]
- כותב המשך חכמה: "דעניני עבודה זרה... להרבות אכזריות ונקימה בנפש האדם, וכמ"ש הנביא: 'זובחי אדם עגלים ישקון' ".[13] כותב הראי"ה קוק: "האכזריות היא מיוחדת לאותה התכונה הראשית של האליליות, המתנגדת לקדושת ישראל...".[14]

---

1 משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין, הקדמה לפרק חלק. וראה רמב"ם עבודה זרה ב א –ג.
2 תורת משה, קדושים ד"ה ואהבת.
3 ביאור הלכה על שו"ע או"ח א.
4 מו"נ ג ל. וראה מו"נ ג מה.
5 רמב"ם עבודה זרה ב ד.
6 שו"ע יו"ד קנז א.
7 ראה בבלי סנהדרין קז א.
8 ראה סעיפים כז – לא.
9 על חופש דת ראה סעיף רי.
10 מו"נ ג לז. וראה רמב"ם עבודה זרה א ב ורמב"ם עבודה זרה יא טז.
11 מו"נ ג ל.
12 ראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית ו ד.

טובת הכלל מפורש בתורה: "כי יכרית ה' אלוקיך את הגוים אשר אתה בא שמה לרשת אותם... השמר לך פן תנקש אחריהם... ופן תדרש לאלהיהם... כי כל תועבת ה' אשר שנא עשו לאלהיהם כי גם את בניהם ואת בנתיהם ישרפו באש לאלהיהם".[15]

טובת המדינה אומר הנביא: "כי התרפים דברו און והקוסמים חזו שקר וַחֲלֹמוֹת השוא ידברו הבל ינחמון על כן נסעו כמו צאן...", ומבאר המצודת דוד: "הואיל ועסקו בהם נסעו מארצם ללכת בגולה כמו צאן שהרועה מסיעם ממקומם בעל כרחם".[16] מעידים חכמים: "הזנות והכשפים כילו את הכל".[17]

כותב המשך חכמה: "היודע דרכי ודתי העמים טרם הופיע אלקים על הר סיני היה לטבוח בניו ובנותיו, להתגודד ולשפוך דם עליהם, ולעשות מעשי רצח וכל זימה לא יבצר מהם. וכפרו בדם ודם בניהם הנשפכים לעבודה זרה שלהם כל המון הדמים אשר רצח גזל ועשה עול. כן דרכם!"[18]

טובת האנושות כותב הראי"ה קוק: "היה הסירוס אחד מעבודות האליליות, ומדרכי האמורי לבקע הביצים, שכח ההפריה אצור בהן, להפסידן, להורות על השנאה הטמונה במעמקי הנפש להחיים וההויה".[19]

קידוש השם אין חילול השם גדול מפולחן של עבודה זרה.[20]

מצוה להתרחק מכל הקשור לעבודה זרה

- פוסק הרמב"ם: "מצות עשה היא לאבד עבודת כוכבים ומשמשיה וכל הנעשה בשבילה... ובארץ ישראל מצוה לרדוף אחריה עד שנאבד אותה מכל ארצנו אבל בחוץ לארץ אין אנו מצווין לרדוף אחריה...".[21]
- אסור לאפשר לעובד עבודה זרה לגור בארץ ישראל.[22]
- פוסק הרמב"ם: "עבודת כוכבים ומשמשיה ותקרובת שלה וכל הנעשה בשבילה אסור בהנאה".[23]
- פוסק הרמב"ם: "אין הולכים בחוקות העובדי כוכבים ולא מדמין להן לא בלבוש ולא בשער וכיוצא בהן... אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו...".[24]

---

13 משך חכמה ויקרא כב כו – לב.
14 עין איה שבת ב פרק ששי קג.
15 דברים יב כט – לא. וראה רש"י שם: "אמר ר' עקיבא: אני ראיתי עובד כוכבים שכפתו לאביו לפני כלבו ואכלו".
16 זכריה י ב.
17 בבלי סוטה מח א. וראה תפארת ישראל על משנה סוטה ט יג.
18 משך חכמה דברים י יג - טז. וראה מלכים ב יז לא. וראה תכלת מרדכי פנחס ח.
19 עין איה שבת ב פרק ששי קו.
20 ראה מורה נבוכים א לו; פירוש רמב"ן על התורה ויקרא יח כא. וראה סעיף לא.
21 רמב"ם עבודה זרה ז א.
22 ראה סעיף שכא.
23 רמב"ם עבודה זרה ז ב.
24 רמב"ם עבודה זרה יא א.

- פוסק הרמב"ם: "ספרים רבים חברו עובדי כוכבים בעבודתה היאך עיקר עבודתה ומה מעשיה ומשפטיה צונו הקב"ה שלא לקרות באותן הספרים כלל ולא נהרהר בה ולא בדבר מדבריה, ואפילו להסתכל בדמות הצורה אסור... וכל הלאוין האלו בענין אחד הן והוא שלא יפנה אחר עבודת כוכבים... מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריו ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות לבו נמצא מחריב את העולם לפי קוצר דעתו".[25]
- אסור לסייע לפולחן עבודה זרה בשום דרך שהיא.[26]

גדול עונשו של עם העובד עבודה זרה. אומרים חכמים: "גלות בא לעולם על עבודת כוכבים...".[27] בית ראשון חרב בשל גלוי עריות, שפיכת דמים ועבודה זרה.[28]

בית דין מעניש כל עובד עבודה זרה בחומרה רבה. פוסק הרמב"ם: "... שכל המודה בעבודת כוכבים כופר בכל התורה כולה ובכל הנביאים... וכל הכופר בעבודת כוכבים מודה בכל התורה כולה ובכל הנביאים... והיא עיקר כל המצוות כולן".[29]

על הפרנסים להרחיק את הציבור מעבודה זרה ומכל הקשור אליה ולעשות כל מאמץ לבערה.[30] זו דרך הבורא. בעל הטורים מבאר: "וירח לא נברא אלא כדי שלא יעבדו לחמה אם תהיה יחידה".[31]

הכתוב משבח את המלכים שפעלו להרחיק את העם מעבודה זרה. ספר שמואל אומר: "ושאול הסיר את האבות ואת הידענים מהארץ"[32]. על אסא אומר הכתוב: "ויסר את מזבחות הנכר והבמות וישבר את המצבות ויגדע את האשרים. ויאמר ליהודה לדרוש את ה' אלקי אבותיהם ולעשות התורה והמצוה".[33] על המלך יהושפט אומר הכתוב: "וגבה לבו בדרכי ה' ועוד הסיר את הבמות ואת האשרים מיהודה".[34] על המלך חזקיה אומר הנביא: "הוא הסיר את הבמות ושבר את המצבות וכרת את האשרה...".[35] על המלך יאשיה אומר הכתוב: "וגם את האבות ואת הידענים ואת התרפים ואת הגללים ואת כל השקצים אשר נראו בארץ ישראל ובירושלם בער יאשיהו".[36]

---

[25] רמב"ם עבודה זרה ב ב - ג. וראה צפנת פענח סנהדרין, פירוש המשניות סוף פרק י: "ואף דרבנו ראה ספריהם... זה משום דעכשיו נתבטל". וראה סעיף ריט.

[26] ראה סעיף רז.

[27] במדבר רבה (וילנא) פרשה ז ד"ה י ד"א צו

[28] ראה בבלי יומא ט ב.

[29] רמב"ם עבודה זרה ב ד.

[30] ראה ספר החינוך תלו, שמצוה זו מוטלת על מי שבידו הדבר. וראה סעיף ז הערה 29.

[31] בעל הטורים בראשית א יד.

[32] שמואל א כח ג.

[33] דברי הימים ב יד ב - ג.

[34] דברי הימים ב יז ו.

[35] ראה מלכים ב יח כב.

[36] מלכים ב כג כד.

במדת הצורך על הפרנסים לתקן תקנות שענינן הרחקה מעבודה זרה וממנהגי עובדי עבודה זרה. בעירו של האבני שיש התקבלה תקנה: "כל אשה שתעשה גדידה ושריטה בבשרה על מת שיתן בעלה קנס חמשה אוקיות ויתנכה מכתובתה מחצה בכל פעם".[37]

גדול שכרם של הפרנסים הפועלים להרחיק את העם מעבודה זרה. אומר המדרש: " 'ראו קרא ה' בשם בצלאל בן אורי בן חור', מה ראה להזכיר כאן חור אלא בשעה שביקשו ישראל לעבוד עבודת כוכבים נתן נפשו על הקב"ה ולא הניחן עמדו והרגוהו, אמר לו הקב"ה... אמר לו חייך כל בנים היוצאים ממך אני מגדלם שם טוב בעולם שנאמר ראו קרא ה' בשם בצלאל וימלא אותו רוח אלהים".[38]

גדול עונשים של פרנסים שהיה בידם להרחיק מעבודה זרה ולא עשו כן. כותב המהרש"א: "דאנשי כנסת הגדולה שהם עזרא וסיעתו בעו רחמי על יצרא דע"ז ובטלוה... וקאמר דיהושע נמי היה לו לבקש רחמים על כך בזכותא דא"י ולא עשה כן ולכך נפחת לו היו"ד...".[39] אומר המדרש: "מפני מה נענש אביה? רבנן אמרי על שבאת עבודת כוכבים לידו ולא בטלה".[40]

למרות שבענינים רוחנים ומוסריים רבים הולכת וגוברת ירידת הדורות,[41] העיסוק בעבודה זרה התמעט מאד מאד. כותב הנצי"ב: "יש לדעת שלא כדברי המעריך אשר מאז היתה יהודה לקדשו ישראל לגוי לא היה דור פרוץ כעת הזה ח"ו. לא כן האמת, כי גם בעת בואנו לאה"ק והרבה דורות אחרי כן, אף אחרי שהיה יצרא דע"ג שולט ובוער כתנור... ממילא לא היה איש בטוח בעצמו שלא יגיע לידי ע"ז... עד שבא שמואל הנביא וחזר להזהיר על זה... עד שהגיעו למלכי ישראל ויהודה החוטאים ומחטיאים אשר יבואו לפנינו וחזרו ליצרא דע"ז עד שגלו".[42] כותב הראי"ה קוק: "נצחנו את העננים הכבדים והמגואלים אשר לממלכות האליל והננו הולכים ומנצחים גם את עננֵי החשך הקלים מהם".[43] כותב החזו"א: "ואין לנו שום מושג איך יתכן יצר של השתחוי' לפסל ואין זה עליה מצידנו אלא ירידה כי הלא תכלית האדם הוא היצר ונטול יצר הוא נטול נשמה".[44]

הגמרא אומרת: "בנות ישראל פרוצות בכשפים",[45] אולם העיסוק בכשפים הלך והתמעט במשך הדורות. במאה השבע עשרה כותב המגן אברהם: "... והאידנא לא חיישינן שיבוא הדבר לידי

---

[37] שו"ת אבני שיש ב צד.

[38] שמו"ר מח ג.

[39] חידו"א בבלי ערכין לב ב.

[40] בר"ר סה כ.

[41] ראה סעיפים עו קסב קסד.

[42] שו"ת משיב דבר א מד. וראה בבלי יומא סט ב שאנשי כנה"ג התפללו לבטל יצרא דעבודה זרה; עלית הדורות במובן זה מצאנו גם בקרב אומות העולם. ראה בבלי חולין יג ב; תוס' בבלי עבודה זרה נ ב ד"ה אין דרכן.

[43] אורות, ישראל ותחיתו ה.

[44] קובץ אגרות א רט. וראה בבלי סנהדרין סד א: "כלום יהבתיה לן אלא לקבולי ביה אגרא". מסתבר שהחזו"א מסכים שבדור שלא עומד בנסיון "לא איהו בעינן ולא אגריה בעינן", ולכן יהושע נענש על שלא התפלל שתבוטל עבודה זרה. על משמעות הלכתית אפשרית של השנוי שחל בעניני יצרא דע"ז ראה משך חכמה הקדמה לספר ויקרא.

[45] בבלי עירובין סד ב.

המכשפים״.[46] במאה התשע עשרה כותב התפארת ישראל: ״האמונה באלה ובכח הכישוף כעת, לא תקונן רק במוחי השוטים והתינוקות״.[47] במאה העשרים כותב השערים המצוינים בהלכה: ״אין גם אחד אשר בידו הכח לקסום ולכשף, שנתבטל אלו כוחות הטומאה״.[48]

גם כיום יש להתרחק מכל הקשור לעבודה זרה במישרין או בעקיפין. אסור להכנס לכנסיה,[49] ואסור להתגורר במנזר.[50] אין להשכיר דירה לנכרי שיניח בה עבודה זרה.[51] אסור ליצר צלמים שתי וערב[52] ואסור לשווק חפצי פולחן בשותפות עם נכרים.[53] מכוער הדבר לשמוע מוסיקה ושירה שיוחדו לעבודה זרה,[54] ומן הדין אסור לומר את מילות השירה.[55]

הפוסקים דנים בדבר ההתר ללבוש את הלבוש האירופי המקובל בימינו,[56] ההתר לערוך מסיבת בת מצוה,[57] היחס לכמה מנהגים המקובלים אצל המון העם[58] ועוד.

הרמב״ם פוסק: ״ובאותו הזמן... יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם, שנאמר ׳כי מלאה הארץ דעה את ה׳ כמים לים מכסים׳ ״.[59]

---

46 מג״א שו״ע או״ח ג ס״ק יא. כמותו מכריע ערוך השלחן או״ח ג ו וכן בחלק יו״ד קטז יט. הדיון הוא בשאלה האם מותר לקנח בדבר שהאור שולט בו, וצ״ע שהמשנה ברורה לא העיר על כך מאומה. וראה תשובת נחלת שבעה עו, והו״ד בבאר היטב על שו״ע יו״ד קעט ס״ק א, המתיר להמון עם לשאול במכשפים יען כי לא אסרה תורה אלא כשפים בזמנים קדמונים.

47 תפארת ישראל משנה סנהדרין ז ז בועז ס״ק ג בשם ספר עץ חיים. וראה משא חיים סב.

48 שערים המצוינים בהלכה ד סימן קסו ס״ק ג.

49 ראה שו״ת משנה הלכות מה״ת ג קכה, שאסור להשתתף באזכרה לשואה אם היא נערכת בשיתוף פעולה עם כנסיה. וראה שו״ת אגרות משה או״ח ד פט שאסור לאפשר לילדים לשחק באולם השייך לכנסיה. וראה שו״ת אגרות משה ט יו״ד ה טו, שאסור להשתתף בועידה בה משתתפים כמרים.

50 ראה שו״ת שבט הלוי ב ס.

51 ראה סעיף שכא.

52 ראה קובץ תשובות ג קכ.

53 ראה הרב בקשי דורון, ״שותפות במפעל של גויים המשווק פולחן של גויים״, הלכה ורפואה ג שלה – שמג.

54 ראה שו״ת חתם סופר ליקוטים פו בענין נגינה בעוגב בבית כנסת: ״והיתר נלע״ד שהיה חק של עובדי כוכבים ומזלות הקדמונים להכניס כלי זה דווקא בבית עבודתם... ואין משמשין בכלי זה לשום שמחה כ״א בבית תפלתם ומש״ה נאסר במקדש משום חק ע״ז שהיה להם כלי זה לחק להם... וא״כ נאסר לנו מדין תורה״.

55 ראה אגרות משה יו״ד ב קיא. וראה שם סימן נו; שו״ת משנה הלכות יג קכה. וראה הרב שלמה אבינר, ״האזנה למוסיקה כנסייתית״, תחומין יז עמ׳ 365 – 369.

56 ראה שו״ת אגרות משה יו״ד א פא.

57 ראה שו״ת שרידי אש ג צג.

58 ראה נהגו העם, שונות לב, עמ׳ רנ: ״היו אחדים מהמוני עם שנהגו לקבוע נעל הסוס על מפתן הבית או בית מסחר ניחוש כנגד עין הרע, זה מנהג שטות ולקוח ממקור היונים שהאמינו באלילים...״. וראה שו״ת שרידי אש ג קיא; שו״ת יביע אומר ג יו״ד כד; א״ת ערך חוקת הגויים.

59 רמב״ם מלכים יב ה.

פרק לב. בין אדם למקום ובין אדם לחברו

קסד. מצוות[1]

רק שמירת מצוות מבטיחה את הגשמת יעודי התורה[2]

טובת היחיד

אמונה ויראת השמים פסוק מפורש בתורה: "ויצונו ה' לעשות את כל החקים האלה ליראה את ה' אלקינו...".[3]

מדות טובות המשנה באבות אומרת: "אם אין תורה אין דרך ארץ",[4] ומבאר רבינו יונה: "כלומר מי שאינו יודע תורה אינו שלם במדות של דרך ארץ כי רוב מדות הטובות שיש בדרכי העולם - בתורה הם... אם כן בלא תורה לא יהיו דעותיו שלמות בדרך ארץ".[5]

כבוד כותב הרב סולובייצ'יק: "אחת מזכויות היסוד של האדם, שהיהדות ייחסה להן חשיבות יתירה – ולא מצאנו מערכות מוסר אחרות שבהן ייחסו לכך חשיבות גדולה כזו – היא הזכות הטבעית של האדם לדעת ולחוות כבוד עצמי והערכה אישית עצמית".[6]

פיתוח האישיות כותב הרמב"ם: "וכאשר תמצא תורה שכל טכסיסיה להביט במצעה על תקינות המצבים הגופניים וגם בתקינות הדעות, ונותנת הדגשתה למתן השקפות נכונות בה' יתעלה... ורצונה להחכים את האדם ולהבינו ולהעירו עד שידע את כל המציאות כפי הצורה האמיתית תדע שאותו הטכסיס מאתו יתעלה ושאותה התורה אלקית".[7] כותב רמח"ל: "אי אפשר לאדם להגיע אל השלימות אלא על ידי דרכי התורה בלבד, לפי שהם דרכים למעלה משכלנו, שרק הבורא ית"ש היה יכול לסדרם ולחקוק אותם כאשר עשה".[8] כותב השפת אמת: "וכן בנפש כל איש ישראל יש נקודה נשמת אלוק ממעל, והמצות הם נרות שנוכל למצוא נקודה הנ"ל".[9]

---

[1] על הבחנה בין מצוות שבין אדם למקום ובין מצוות שבין אדם לחברו ראה משנה יומא ח ט. עם זאת, כל מצוה שבין אדם לחברו היא גם מצוה שבין אדם למקום, ומי שפגע בחברו צריך להתוודות לפני הקב"ה, כמבואר ברמב"ם ריש הלכות תשובה. וראה הסכמת הנצי"ב לספר אהבת חסד. וראה כוזרי ג יא, שיש שלושה סוגי מצוות: א. "המצוות האלקיות", היינו החוקים, ב. "המצות החברתיות", ג. "המצוות השכליות", הכוללות גם את האמונה בה'. מדבריו ניתן להסיק כי ההבחנה שבין חוקים ובין משפטים אינה בהכרח תואמת את ההבחנה שבין מצוות שבין אדם למקום ובין המצוות שבין אדם לחברו.

[2] ראה סעיפים ב כז - לא.

[3] דברים ו כד. וראה סעיף קסב.

[4] משנה אבות ג יז.

[5] פירוש רבינו יונה למסכת אבות בבלי דפוס ווילנא.

[6] על הגדרתו הדתית של האדם, מהו כבוד האדם (בכת"י). וראה סעיף קנח.

[7] מורה נבוכים ג מ. וראה רמב"ם תמורה ד יג: "ורוב דיני התורה אינן אלא עצות מרחוק מגדול העצה לתקן הדעות ולישר כל המעשים". וראה צדקת הצדיק רכט: "המצוות הם עצות לאדם איך להיות שלם".

[8] מסילת ישרים א עמ' עח. וראה סעיפים ריג – רטז.

[9] שפת אמת חנוכה תרל"ג ליל ג.

עולם הבא כותב המהר"ל: "כי התורה מורה לאדם את הדרך, אשר בדרך ההוא יגיע אל תכליתו האחרון מה שאפשר לאדם להגיעו הוא אל עולם הבא וזה אין בכח שום חכמה".[10]

טובת הכלל

קיום האומה כותב רב סעדיה גאון: "... כי אומתנו איננה אומה כי אם בתורותיה".[11] כותב הכוזרי: "אכן, אומה זו חלושת החומר היא, אך אמיצת הצורה... כי אם אמנם 'בגויים לא תתחשב', בהיותה מעוטת מספר, משועבדת ומפוזרת, בכל זאת שארית התורה האלקית מחברת אותה, חבור בו נעשים בניה כאיש אחד".[12]

כותב הראי"ה קוק: "... מה שנתקיימה האומה עד כה על ידי קיום המצות אנו רואים בעדות של נסיון, שאי אפשר להכחישו, ואם אפשר שתתקיים היא ורוחה בלא קיום התורה, לפי ידיעתנו הוא דבר נמנע".[13]

אחדות ושלום כותב הרלב"ג: "ואין דרך בזולתה להקנאת המוסר בקבוצים המדיניים כי האנשים להתחלף מזגיהם יתחלפו תכונותיהם מאד ויתבלבל מפני זה ענין קבוצם לולא התורה שתנהיגם יחד בהנהגה אחת ונימוס אחד ומי שישמור תורה אשרהו כי בה יקנה המוסר באופן שלם".[14] כותב הרב משה אלמושנינו: "... אם אין תורה אלקית מקובלת מפורסמת לאמיתית לא יתקיים הקבוץ במצוות השכליות כי הם יבקשו טעמים כפי השכל לקיים הטעות, אך כאשר יבואו בתורה הדברים מבוארים, ויונחו לאמתיים בלתי פקפוק וערעור כלל, אז יתקיים הקבוץ על נכון".[15] כותב הנצי"ב: "ביאר הכתוב משפטים וחוקי ה'... שבאופנים הללו יתקיים שלום המדינה או פרנסתה, שעל שני דברים אלו עומד כל מדינה ועם... ובאו מצוות ה' שבאלו המשפטים והחוקים דוקא יתקיים שלום בישראל ופרנסתם".[16]

טובת המדינה

שלטון החוק כותב הראי"ה קוק: "כי מבלעדי דעת אלקים האמתית הנקלטת בלבבות רק על ידי הכשר כל סדרי עבודת ה' לפי פרטיה הרבים והשונים, תרבה השערוריה בעולם ויד התקיפים לעולם תהי' על העליונה על ידי אמצעיים של חמס ושוד ופריצת כל גדרי מוסר ומשרים".[17]

---

[10] נתיבות עולם נתיב התורה א.

[11] ספר האמונות והדעות מאמר שלישי.

[12] כוזרי ב סד.

[13] אגרות הראיה א פט. וראה אורות, אורות ישראל ה יד.

[14] רלב"ג משלי כט יח. וראה עיקרים ג כח; עין איה שבת א פרק שני טז. וראה מסילת ישרים ה: "... הבורא יתברך שמו, שברא היצר הרע באדם, הוא שברא התורה תבלין לו... והנה פשוט הוא, שאם הבורא לא ברא למכה זו אלא רפואה זו, אי אפשר בשום פנים שירפא האדם מזאת המכה בלתי זאת הרפואה...". וראה בתורתו של ר' גדליה עמ' קח: "בני אדם חושבים שהם יכולים ליצור סדר חברתי, צורת חיים, שתפתור את כל בעיות האדם. פעם זה קומוניזם, ופעם קפיטליזם או ליברליזם, בכל דור משהו אחר... זה לא יפתור שום דבר, משום שלפתח חטאת רובץ, מפני שיש לאדם יצר הרע, האורב לו עם צאתו לחיים, בפתח... הדרך היחידה להצליח היא להתמודד עם היצר הרע". וראה קדמוניות היהודים ספר שלישי 213.

[15] פרקי משה על פרקי אבות ג יז.

[16] העמק דבר ויקרא יט ג.

[17] עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

טובת האנושות

כותב הראי"ה קוק בספרו מדבר שור: "שעל ידי שמירת התורה ישיגו התכלית האמיתית הנכספת והיא לעשות רצון השי"ת בהשלמת המין האנושי. כי העמים יכירו על ידי זה כבודן של ישראל... ועל ידי זה יתרצו ללכת באור ה' וישתלמו כראוי".[18]

קידוש השם

פסוק מפורש בתורה: "ושמרתם ועשיתם כי הוא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה", ומבאר הרמב"ן: "ואמר כי בחוקים ובמשפטים תועלות גדולות, שהם תפארת לעושיהם מן האדם, ואפילו שונאיהם ישבחו אותם בהם. ועוד שהם תועלת גדולה שאין כמותה, שה' יהיה קרוב להם בכל קראם אליו, וכן העמים יתבוננו בזה וידעו כי החוקים נעשים בחכמה ובינה לקרבה אל האלקים ויירא מהם...".[19]

על שכרם של שומרי המצוות פוסק הרמב"ם: "... והבטיחנו בתורה שאם נעשה אותה בשמחה ובטובת נפש ונהגה בחכמתה תמיד... ישפיע לנו כל הטובות המחזיקות את ידינו לעשות התורה כגון שובע ושלום ורבוי כסף וזהב כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להם אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה...".[20] כותב מעלות המדות: "גדול קיום המצות, שכל המקיים את המצות, קונה לו חיי העולם הזה וחיי העולם הבא...".[21]

על בית דין לכפות קיום מצוות על פי גדרים ונהלים שהתורה קובעת.[22]

על הפרנסים לטפח שמירת מצוות.[23] פסוק מפורש בתורה: "... אדם כי יקריב מכם קרבן לה'...", ומבאר אור החיים הק': "עוד ירמוז לצוות את אנשי חיל להשתדל לקרב לבבות עם בני ישראל לעבודת ה' ".[24]

פוסק הרב שטרנבוך: "לתמוך בתורה ובמצוות בארץ ישראל מלבד מצות צדקה והחזקת תורה, בזה הארץ מתקדשת יותר, ומתקיים 'וירשתם אותה וישבתם (בה)...' ".[25]

על הפרנסים לחזק במיוחד שמירת מצוות שטעמן אינו ידוע. כותב הרמב"ן: "... ועתה יזהיר בחוקים שהם גזירותיו... כי אלו הם צריכין חזוק יותר, מפני העלם טעם החקים...".[26]

---

[18] מדבר שור הדרוש השנים ועשרים עמ' רג.

[19] פירוש הרמב"ן על התורה דברים ד ה.

[20] רמב"ם תשובה ט א.

[21] מעלות המדות המעלה הרביעית.

[22] ראה סעיף רלט רמד.

[23] ראה ראב"ע דברים א יב: " 'טרחכם' – להבין אנשים פתאים המצוות". וראה סעיפים קנו רלט רמז.

[24] אור החיים ויקרא א ב.

[25] שו"ת תשובות והנהגות ג סא.

[26] פירוש הרמב"ן על התורה דברים ד ה. וראה משך חכמה ויקרא יח ד-ה: "והנה האומה בכללה נקל אצלה להיות נזהר בחוקים המה דברים הדתיים מלהיות נזהר במשפטים... אולם יחיד הפרטי, לו לבדו נקל להיות זהיר במשפטים שמשיגים מצד השכל ומצד הנימוס".

גדול שכרם של פרנסים המחזקים שמירת תורה ומצוות. שנינו במסכת אבות: "כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו... משה זכה וזיכה את הרבים זכות הרבים תלויה בו שנאמר: 'צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל' ".[27] כותב הילקוט: "אמר לו הקב"ה: אלקנה, אתה הכרעת את ישראל לכף זכות וחנכתם במצוות וזכו רבים על ידך. אני אוציא בן ממך שיכריע את ישראל לכף זכות ויחנך אותם במצוות".[28] כותב ספר חסידים: " 'וצדקתו עומדת לעד' – זה המזכה את הרבים...".[29]

פרנס שבידו לחזק שמירת מצוות ולא עשה כן נמנה בין אלו שהקב"ה אינו מספיק בידם לעשות תשובה לפי גודל חטאם.[30]

גדול עונשם של פרנסים המתירים איסורים, המכשילים בעבירות או המחייבים לעבור על מצוות התורה. שנינו: "... וכל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה... ירבעם חטא והחטיא את הרבים חטא הרבים תלוי בו...".[31] הספרי אומר: "הגורם תקלה לחבירו הרי הוא מוכנס תחתיו".[32] פוסק הרמב"ם: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא... המינים והאפיקורוסין... ומחטיאי הרבים... מחטיאי הרבים כיצד אחד שהחטיא בדבר גדול כגון ירבעם וצדוק ובייתוס, ואחד שהחטיא בדבר קל אפילו לבטל מצות עשה, ואחד האונס אחרים עד שיחטאו כמנשה שהיה הורג את ישראל עד שיעבדו עבודת כוכבים או שהטעה אחרים והדיחם".[33]

עם מותו של משה רבינו החל תהליך ממושך של ירידת הדורות בכל הנוגע לשמירת מצוות.[34]

הגמרא אומרת: "דרש רבי שמלאי: שש מאות ושלש עשרה מצות נאמרו לו למשה... בא דוד והעמידן על אחת עשרה... בא ישעיהו והעמידן על שש... בא מיכה והעמידן על שלש... בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר: 'וצדיק באמונתו יחיה' ", ומפרש רש"י: "שבתחילה היו צדיקים והיו יכולים לקבל עול מצוות הרבה אבל דורות האחרונים לא היו צדיקים כל כך".[35] בכמה מקומות פשיטא לה לגמרא שלא מסתבר שהדור השתפר.[36]

---

[27] משנה אבות ה יח.

[28] ילקוט שמעוני שמואל א סימן עז.

[29] ספר חסידים (מרג.) סה.

[30] ראה רמב"ם תשובה ד א.

[31] משנה אבות ה יח.

[32] ספרי על במדבר ל טז. וראה פירוש רש"י, רמב"ן ורבינו בחיי על התורה שם.

[33] רמב"ם תשובה ג י. וראה שו"ת יביע אומר ה יו"ד יג, שפרנס המתיר איסורים, המכשיל רבים או יחידים או מחייב את הציבור לעבור על מצוות התורה עובר על ולפני עור לא תתן מכשול וכן על איסור מסית. הוא אף עלול לעבור על איסור חילול השם, ראה סעיף לא. וראה ספרי על דברים כג ח: "שהמחטיא את האדם קשה לו מן ההורגו, שההורגו אין מוציאו אלא מן העולם הזה והמחטיאו מוציאו מן העולם הזה ומן העולם הבא", וראה רש"י על דברים כג ט. וראה ביאור הרב פרלא לספר המצות לרס"ג עשה כח, שאין כל יסוד בהלכה לדון על פי סברא זו.

[34] על ירידת הדורות בקרב חכמים ראה סעיף עו. על ירידת הדורות בתחום יראת שמים ראה סעיף קסב.

[35] רש"י בבלי מכות כד א ד"ה והעמידן על אחת עשרה.

[36] ראה בבלי יבמות לט ב; בבלי חולין צג ב. ראוי לציין כי בענינים פרטיים מצאנו לעיתים ש"אכשור דרי", וכי חל שיפור בתחום זה או אחר, ראה, לדוגמא, סעיפים עו קסג קעה שיח.

על שמירת מצוות בזמנו כותב המהרי"ק: "ידוע הוא שבעו"ה רבו היום המתפרצים פורצי גדר התורה וארצינו שממה. בקעות פרצות אין חומה תחת חזק את בדק התורה ולגדור את גדרה כי יתירו להם היתר אשר לא גבלו ראשונים אז ח"ו ירבה המינות וכסו פני הדור חרולים וקמשונים".[37] כותב הרב אליהו בן חיים: "שבזמנים האלה בעונותינו שרבו עם בני ישראל נזורו אחור מדרך התור' ורוב' יקריבו את משפט' לפני הערכאו' ודיינים אחרים ולא צייתי דין תורה".[38]

כותב המהרש"א: "והנה רוב עוונות וכמעט כולם הם בדור הזה בעו"ה. איסורי שבת מעט מזעיר שנזהרים בהם ורבים שאינם יודעים באיסורן... רבים הם שדרך חיוב הוא להם להשתכר במ"ש ולבטל ק"ש של שחרית בזמנו. ביטול תינוקות של בית רבן הוא מצוי בכל קהלה. גם הבחורים מבטלים רוב הימים בבין הזמנים והולכים ברחובות בביטולים וטיולים... בזוי תלמידי חכמים ושלא לקבל תוכחתם מצוי הוא כל יום. משא ומתן אינו באמונה ובכל מיני אונאה ורבית וגזילה עד שנעשה כהתר למי שבא לידו ממון חבירו ואינו משלם... והיה ראוי להאריך בכל זה אך אמרתי לי אולי לא יהיה משגיח בדבר וכבר אחז"ל בכל כיוצא בזה מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידים".[39] כותב המהר"ם שיף: "ובפרט שבזמנים הללו שרבים מבני עמינו מקילים בחילול שבת... ומה לנו להזכיר שאר עבירות שקרוב לודאי שעושין שפורקין עול מלכות שמים ק"ש ותפלה תפילין וציצית וכה"ג עצמו מספר בלי ספק... וישנו כמה ראשי עבירות אשר בעו"ה הוין ורגילין".[40]

לפני כמאה וחמישים שנה כתב הנצי"ב: "בדורות הקודמים לא היו הבינונים בסכנה כ"כ שיפרוק עול תורה ומצות".[41]

הרב אריאלי סובר, שבימינו יש לדון את עם ישראל כמי שאינו עושה את רצונו של מקום.[42] הרב עובדיה יוסף כותב: "בזה"ז שבעוה"ר רבו קלי דעת שאינם מאמינים כ"כ בדת תוה"ק...".[43]

למרות שכיום אין יד ישראל תקיפה, על הפרנסים לפעול במיטב יכולתם למנוע קבלת החלטות הפוגעות בשמירת תורה ומצוות[44] ולהשתדל לחזק שמירת מצוות בכל התחומים.

---

[37] שו"ת מהרי"ק קמט.

[38] שו"ת מים עמוקים ב קא.

[39] חידו"א בבלי שבת קיט ב ד"ה ואמר רבה. וראה מ"מ רמב"ם אישות יד ח מפני מה נוהגים שלא כדעת הרמב"ם באומרת מאיס עלי; מ"מ רמב"ם גירושין ו כז מפני מה מצריכים ביטול מודעא בכל גט; שו"ת מהרש"ל לג בטעם דינא דמשנה סוף נדרים, שאשה אינה נאמנת לומר טמאה אני לך וכו'. זאת גם הנחת השואל שו"ת חתם סופר אבהע"ז ל בענין גזירת מיניקת ועוד.

[40] חדושי הלכות מהר"ם שיף בבלי גיטין בסוף המסכת. הדברים נכתבו בשנת שצ"ה. על הקשר בין תהליך העיור ובין הירידה ברמת שמירת המצוות ראה סעיף פו הערה 38.

[41] שו"ת משיב דבר א מד.

[42] ראה בבלי יומא כב ב, שמותר למנות את ישראל בזמן שהם אינם עושים רצונו של מקום. וראה עינים למשפט ברכות סב ב ד"ה ונתנו איש כופר וכו'. הרב אריאלי מסיק מגמרא זו, שבימינו מותר למנות את ישראל. וראה שו"ת ציץ אליעזר ז ג ענף א ס"ק ב שתמה עליו.

[43] שו"ת יביע אומר ב אא"ע כ (ז).

אומר מדרש תורת כהנים: " 'והבאתי אותם בארץ אויביהם' זו מדה טובה לישראל שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו לבין א"ה נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם אלא אני מעמיד נביאיי עליהם ומחזרין אותם למוטב תחת כנפיי".[45] פוסק הרמב"ם: "וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין, שנאמר: 'והיה כי יבאו עליך כל הדברים וגו' ושבת עד ה' אלקיך ושב ה' אלקיך וגו' ".[46] כותב האגרות משה: "דכשיבא המשיח יהיו כלם צדיקים ולא יחטאו...".[47] אומר הרב יוסף דב סולובייציק: "יש ויש רבים מישראל שהתרחקו ושיצאו לרעות בשדות זרים - אבל 'סוף ישראל לעשות תשובה'... עד כמה שכנסת ישראל לא תרחיק, עד כמה שלא תתבולל ותתנכר ליהדות סופה לחזור!"[48]

*

המומחים למדעי המדינה בימינו עומדים על הגישות השונות לדת הרווחות במדינות העולם[49] ודנים בשאלה כיצד ראוי למדינה לנהוג כאשר במדינה אחת אוכולוסיות הדבקות בדתות שונות.[50]

מתוך עיון בחוקות השונות ניתן להבחין בארבע גישות בסיסיות לדת.

א. למדינה יש דת רשמית.[51] משמעות הדבר בדרך כלל היא, שהמדינה מתחייבת לתמוך בדת זו ולהגן עליה,[52] לסייע למוסדות הדת[53] ולמוסדות החינוך הדתי,[54] המלך וחלק מנבחרי הציבור צריכים להיות בני אותה דת,[55] ועוד.[56]

---

44 ראה מורשה עמ' קמז: "לפי ידיעתי במשך שנות קיומה של הכנסת לא יצא מהם שום חוק שכופה את הציבור לנהוג כמוהו, ושהרבנים התנגדו לו והודיעו שלא יצייתו לו, מלבד במקרה של גיוס בנות לצבא". ראוי לציין שבפועל לא כופים בנות לשרת בצבא או בשירות לאומי.

45 תורת כהנים על ויקרא כו מא. וראה דרשות בית ישי חלק א א ג שלעתיד לבא הגאולה החמרית תהא בחינת קימעא קימעא ואילו הגאולה הרוחנית תהיה מהר.

46 רמב"ם תשובה ז ה.

47 שו"ת אגרות משה יו"ד ג סימן נט. וראה גם בבלי יומא יג א תוספות ישנים ד"ה הלכה כר' יוסי.

48 על התשובה עמ' 96.

49 ראה בנימין נויברגר, "דת ומדינה – הסדרים ומגמות במדינות דמוקרטיות", שני עברי הגשר, עמ' 3 – 20, שבמדינות המפותחות קיימים ארבעה דפוסים למערכת שבין דת ומדינה - דגם הכנסיה הרשמית, דגם ההפרדה, דגם הכנסיה הנתמכת ודגם הקהילות המוכרות.

50 ראה The Constitution of Liberty עמ' 181, שאם רוצים שהחשיבה הדמוקרטית תתקבל כלגיטימית אין לנתק את החוקים מעולם הערכים של החברה. חשוב לציין כי רולס (J. Rawls) בספרו The Law of Peoples סובר שניתן להצדיק בדיעבד שלטון היראַרכי, ובכלל זה משטר דתי, אם הוא עומד בכמה דרישות יסוד שהוא מפרט בסעיף 9.3. לעומתו טוען פרופ' טיסון (Tisson) בספרו A Philosophy of International Law פרק רביעי, שאין להצדיק אלא משטר ליברלי. וראה סעיפים קסא רי.

51 ראה ICL חוקת נורבגיה 2 (2), שהדת האוונגלית - לותרנית היא דת המדינה. הוא הדין בדנמרק כמבואר בחוקתה סעיף 4 ובאיסלנד כמבואר בחוקתה סעיף 62. וראה חוקת יון 3 (1), שדת המדינה היא הכנסיה האורתודוקסית המזרחית, וזו גם הדת המסורתית של בולגריה, ראה חוקת בולגריה 13 (3). וראה חוקת איטליה 7 (2) שמעמד הדת הקתולית נקבע באמצעות הסכם לאתרן (Lateran Treaty) משנת 1929, והסכם זה קובע בסעיף הראשון שהדת הקתולית היא דת המדינה. עם זאת בסעיף 8 (2) קובעת חוקת איטליה שיש רשות לכל דת להתארגן כרצונה.

ב. למדינה אין דת רשמית אך יש לה יחס מיוחד לאחת הדתות.[57]

ג. דת אינה נזכרת כלל בחוקה אך המדינה מתחייבת לסייע לפעילות דתית של אזרחי המדינה.[58] מדינות אחדות מאפשרות חינוך דתי על חשבון המדינה.[59]

ד. המדינה אינה מכירה בשום דת ואינה תומכת בשום דת, לא במישרים ולא בעקיפין.[60] יש מדינות המכריזות על עצמן כחילוניות.[61]

---

52 ראה ICL חוקת נורבגיה 4 שעל המלך לתמוך ולהגן על דת המדינה, וראה חוקת איסלנד 62. וראה ICL חוקת דנמרק 4 שהמדינה מתחייבת לתמוך בדת המדינה. בארגנטינה אין דת רשמית אך נאמר בחוקתה סעיף 2 כי הממשלה תומכת בדת הרומית קתולית אפיסטולי.

53 ראה ICL חוקת לוקסמבורג 106, שמשכורות ופנסיות של אישי דת יהיו על חשבון המדינה.

54 ראה חוקת נורבגיה סעיף 2 (2) שאזרחים בני הדת האוונגלית לותרנית חייבים לחנך את ילדיהם בדרך זו.

55 ראה ICL חוקת נורבגיה סעיף 4 כי על המלך להיות בן הדת האוונגלית לותרנית, ושם סעיף 12 כי יותר ממחצית מחברי הממשלה צריכים להיות בני דת זו. וראה חוקת דנמרק סעיף 6 שהמלך נדרש להיות בן דת המדינה.

56 ראה ICL חוקת נורבגיה סעיף 16 שהמלך עומד בראש הכנסיה. ראה שם חוקת יון 3 (3) שאין לשנות את הנוסח הרשמי של כתבי הקדש ללא הסכמת הכנסיה.

57 ראה ICL חוקת ספרד 16 (3) שאין שם דת מדינה אך יחד עם זאת על רשויות המדינה לקחת בחשבון את האמונות הדתיות של החברה הספרדית ועליהן לשמור על יחסים הולמים של שיתוף פעולה עם הכנסיה הקתולית ועם עדות אחרות. וראה חוקת פולין 25 (1) שלכל הדתות יש מעמד שוה אך בסעיף 25 (4) נזכרת במפורש הדת הקתולית. וראה שם 13 (2) שמוסדות הדת יופרדו מהמדינה. וראה חוקת פאראגוואי 85 שהמדינה מכירה בתרומת הדת הקתולית להיסטוריה ולתרבות המדינה.

58 ראה ICL חוקת שויצריה 15 (3) שלכל אזרח הזכות לקבל חינוך דתי. וראה שם חוקת בלגיה 24 (1.4) שהמדינה מתחייבת לתת חינוך דתי של "אחת הדתות המוכרות". וראה חוקת רומניה 7 שהמדינה מתחייבת לסייע לרומנים הגרים מחוץ לארצם לשמור על זהותם הדתית, ושם 29 (5) על התחייבות לתמוך בכל הדתות, ולדאוג לשירותי דת לאזרחים הנמצאים בצבא, בבתי החולים, בבתי הכלא, במוסדות סיעודיים ובבתי יתומים. וראה שם חוקת לוקסמבורג 106 שהמדינה מממנת משכורות ופנסיות של אישי דת.

59 ראה ICL חוקת ברזיל 210 (1) שהמעונינים בחינוך דתי יקבלו אותו בבתי הספר היסודים במסגרת שעות הלמודים הרגילות; וראה חוקת בלגיה 24 (1.3) שהחינוך הציבורי יהיה ניטרלי תוך כדי כיבוד המושגים הפילוסופים, האידיאולוגים או הדתים של ההורים ושל התלמידים. וראה שם סעיף (1.4) שבמסגרת חינוך חובה תהא אפשרות לבחור בשיעורי דת של אחת הדתות המוכרות או בשיעורי אתיקה. בסעיף (3.2) נאמר ששיעורים אלו על חשבון המדינה. וראה שם חוקת שויצריה 15 (3), שלכל אזרח הזכות לקבל חינוך דתי. כן גם בחוקת אירלנד 44 (2.4).

60 ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה התוספת הראשונה לחוקה: "הקונגרס לא יחוקק חוק הנוגע למיסודה של דת". בית המשפט העליון בארצות הברית אסר על המדינה לתמוך בצורה כל שהיא במוסדות חינוך דתיים, וראה החוקה האמריקאית עמ' 123. משמעות החלטה זו היא שבתי ספר דתיים ללא יוצא מן הכלל אינם מקבלים כל תמיכה מן המדינה, אף לא לשיעורי חול.

61 ראה ICL חוקת צרפת 2 (1) וחוקת הודו בהקדמה.

קסה. כבוד הבריות

רבינו יונה כותב: "... אינך רשאי לגרוע מחברך מכבודו הראוי...".[1]

המכבד את הזולת מקיים שתי מצוות

א. החיד"א כותב: "אמר 'הזהרו בכבוד חבריכם' שהוא כולל כל התורה כמו שאמרו חז"ל 'ואהבת לרעך כמוך' זה כלל גדול בתורה דהוא כלל לכל מצות שבין אדם לחבירו".[2]

ב. הליכה בדרך הבורא. כותב המהר"ל: "ובמדרש 'ויבא מלך הכבוד' למה נקרא שמו של הקב"ה מלך הכבוד שהוא חולק כבוד לבריות".[3]

כבוד הבריות בא לידי בטוי בדרכים הבאות

כיבוד האישיות[4] כותב הרש"ר הירש: "עליך לכבד כל אדם כאיש השווה לך, אותו, את אישיותו הבלתי נראה...".[5] כותב הרב חיים שמואלביץ: "מצות כבוד חבירו... לא שיכבדהו בגינוני כבוד חיצוניים גרידא, אלא שיעריצו ויכבדו בלבו, וכמו שאדם מוצא בעצמו כמה מעלות טובות, בה במדה ימצא בחברו".[6] כותבים תלמידים בשם הרב שלמה זלמן אויערבאך: "צריך לחשוב כן תמיד על כל אדם... שהריהו קדוש כקדושת ספר תורה".[7]

ספר חסידים אומר: "רצונו של אדם זה הוא כבודו".[8]

כותב הרש"ר הירש: "כבד את תביעתו לאמת".[9]

מצוה ללמד זכות על הזולת[10] ואסור לחשוד בכשרים.[11]

---

1 פירוש רבינו יונה משנה אבות ד יב. וראה סעיף קנח הערה 1.

2 פתח עינים ברכות כח ב. וראה רמב"ם דעות ו ג. על כך ש"זה כלל גדול בתורה" ראה מדרש הלכה המובא ברש"י ויקרא יט יח וכן חידו"א בבלי שבת לא א ד"ה דעלך סני.

3 נצח ישראל פרק מ בעקבות גירסת המהר"ל במדרש. וראה סמ"ק ח: "... הוסיף בן עזאי ואמר גדול הימנו שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם. פי' אף על פי שאינו מקפיד על כבוד עצמו יש לו להקפיד על כבוד חבירו". על המצוה ללכת בדרך הבורא ראה סעיף מב.

4 ראה סעיף כז.

5 אגרות צפון, אגרת יא.

6 שיחות מוסר תשל"א כב. וראה סמ"ק מצוה יד, שמי שחושב את עצמו לצדיק עובר על לאו.

7 הליכות שלמה ב מועדים פרק שביעי ארחות הלכה 104. וראה שם פרק עשירי ארחות הלכה ציון 133: "איך המדקדקים במצוות נוטלים את הלולב, באיזו מין זהירות יוצאת מהכלל הם אוחזים ומשגיחים היטב על ארבעת המינים כאילו היה זה מטמון יקר... על אחת כמה וכמה שחייב אדם ליתן אל לבו להוקיר את זולתו ולחבבו, ולהזהר בכבודו של כל אחד ואחד פי כמה וכמה ממה שהוא זהיר באתרוגו...". וראה סעיף קעה.

8 ספר חסידים (מרג.) קנב. וראה ירושלמי פאה א א (דף ג ב): "הואיל והוא רצונה הוא כבודה"; תוס' קידושין לא ב ד"ה ר' טרפון. וראה בבלי יומא פז א; רלב"ג סוף שופטים התועלת השמינית. וראה סעיף צה.

9 אגרות צפון אגרת יא. וראה סעיף קנט הערה 29.

10 ראה פלא יועץ ערך סנגוריא: "ידוע שהקב"ה חפץ שילמדו סנגוריא על ישראל על הכלל ועל הפרט". וראה שם ערך חשדא. וראה סעיף נד.

11 ראה רמב"ם תשובה ד ד שחושד בכשרים היא אחת מן העבירות ש"אין חזקתו לשוב מהן". וראה בית הבחירה בבא בתרא ט א: "כל מה שאפשר לו לאדם להשתדל שלא יבוא לחשוד את הבריות ישתדל".

גינוני כבוד שנינו: "והוי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות".[12] ראוי להקדים ולומר שלום לכל אדם מוכר,[13] ומדת חסידות לומר שלום לכל אדם בשוק.[14]

שנינו: "רבי אליעזר אומר, יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס...".[15]

כיבוד הפרטיות פוסק הלכות קטנות: "שיש איסור לבקש ולחפש מסתוריו של חבירו ומה לי לא תלך רכיל לאחרים או לעצמו".[16] כותב הפלא יועץ: "ויש מין גנבה אחרת שדשו בה רבים, הלוא היא גנבת דעת הבריות, ויש מינים ממינים. הכלל הוא, שכל שמשתדל לידע מה שבלב חברו... - גנבת דעת מקרי ואסור".[17] פוסק הפתחי חושן: "... יש להזהר להתעכב כנגד פתח בית חבירו או חצירו, ולראות אפילו ראיה קלה".[18] פוסק הרב זילברשטין: "הרי שאדם המאזין לשיחות חבירו, עובר בזה משום 'לא תלך רכיל' ".[19]

פוסק ההגהות מימוניות: "מנין לאומר לחבירו דבר שהוא בבל יאמר עד שיאמר לך אמור? תלמוד לומר: 'מאהל מועד לאמר' לך אמור בדברים".[20] החידושים ובאורים מחדש: "ואפילו בדברים שאין בהם גנות וכל אדם מקפיד בדבר... שזהו עיקר הרכילות לגלות דברים שבסוד אצל אחרים".[21]

כותב הרש"ר הירש: "... נצטווינו אפוא לשמור על כבודו של כל אדם ולכבד את ענייניו הפרטיים".[22]

מצוה לכבד כל אדם ואדם ובכלל זה את עם הארץ.[23] באופן מיוחד יש לכבד קרובים,[24] שכנים,[25] זקנים,[26] עושי מצוה,[27] כהנים,[28] פרנסים,[29] חכמים,[30] כל אחד כדינו.[31]

---

12 משנה אבות א טו.

13 ראה בבלי ברכות ו ב: "ואמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל שיודע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום - יקדים לו שלום, שנאמר: 'בקש שלום ורדפהו', ואם נתן לו ולא החזיר - נקרא גזלן, שנאמר: 'ואתם בערתם הכרם גזלת העני בבתיכם' ".

14 ראה משנה אבות ד טו. הערת הרב נבנצל: "שמעתי בשם המהרש"א דהנ"מ בבני אדם העומדים לומר לו שלו' ".

15 משנה אבות ב י.

16 שו"ת הלכות קטנות א רעו. בענין שמירה על הפרטיות ראה סעיף קנח.

17 פלא יועץ ערך גנבה. וראה פתחי חושן נזיקין יד ס"ק נג.

18 פתחי חושן ה יד א. וראה תורת המנחה פרשת יתרו, דרשה כד; שו"ע אבהע"ז עד ט. וראה שו"ע או"ח תרלז ג בהגה שאסור לאדם להכנס ולישב בסוכת חבירו שלא מדעתו, וראה משנה ברורה שם ס"ק ט. וראה חשוקי חמד ברכות עמ' שפד, שאין להאזין לתפילת הזולת.

19 חשוקי חמד בבא בתרא עמ' מו. וראה שם בהמשך שהאיסור הוא רק אם המשוחחים אינם מודעים לכך שמאזינים להם.

20 הגהות מימוניות על הרמב"ם סוף הלכות דעות. וראה שערי תשובה ג רכה הובא בח"ח הלכות רכילות ח ה. וראה במראה הבזק ז קא אות ה.

21 חידושים וביאורים פאה א טז. וראה יעלזו חסידים מאמר הכבוד עמ שפו: "וגם ישמרו לפיהן מחסום מלגלות לבעליהן על הנשים שהיו עמהם בבית הטבילה".

22 פירוש הרש"ר הירש ויקרא יט טז. וראה סעיף קסז. וראה בספר ההגנה על צנעת הפרט.

23 ראה שו"ת משיב דבר ב ט: "וגם אני בעניי הוכחתי מאדר"נ פט"ז דאסור אפילו לשנוא לעמי הארץ...".

24 ראה סעיף קפט.

25 ראה משלי כז י: "טוב שכן קרוב מאח רחוק". וראה בבלי יבמות סב ב: "האוהב את שכיניו, והמקרב את קרוביו, והנושא את בת אחותו, והמלוה סלע לעני בשעת דחקו, עליו הכתוב אומר 'אז תקרא והי' יענה תשוע

מצוה לכבד את הזולת גם אם דרכו אינה נראית. כותב השם משמואל: "והנה במתן תורה כתיב 'ויחן שם ישראל... בלשון ויחן הוא לשון חן שדרכו של חברו מצא חן בעיניו... עוד יש מעלה גדול מזו, והיינו לאהוב לכל איש ישראל אף כשדרכו לא מצא חן בעיניו אחרי שיודע מטרת כוונתו שהיא לטוב אף שתועה מדרך השכל... כי הכל חפצים ליראה את שמך אלא ששאור שבעיסה מעכב...".[32]

מצוה לכבד גם את מי שנכשל בעבירה. אומרים חז"ל: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו",[33] ומפרש המאירי: "אם ראית שבא דבר עבירה לידו... אל תדין אותו לכף חובה... שלפעמים אין אפוטרופוס לעבירה, ושמא אף אתה אלו בא לידך כך, לא היית שולט בעצמך".[34]

לא ראוי לכבד את הכסיל. אומר החכם מכל אדם: "כשלג בקיץ וכמטר בקציר כן לא נאוה לכסיל כבוד",[35] ומבאר הרלב"ג: "לא יאות לכסיל כבוד כי אין מחקו לפי הנהוג לתת לו כבוד ונתינת הכבוד לו הוא דבר מזיק להמון העם יבא לחשוב שאין יתרון לחכם על הכסיל".[36]

אסור לכבד רשעים.[37]

גדול שכרו של המכבד את הבריות. שנינו: "איזהו מכובד המכבד את הבריות".[38]

בית דין אינו כופה קיום מצוה זו.

ראוי לפרנסים לטפח יחסי הכבוד בין אדם לחברו ולהגן על האזרחים מפני פגיעה בכבודם ובזכותם לשמור על פרטיותם.[39]

ויאמר הנני". וראה שו"ע יו"ד רנא ג בהגה: "... ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו... והקרובים קודמים לשכיניו ושכיניו לאנשי עירו...". וראה שו"ע חו"מ קעה נ: "כל הרוצה למכור קרקע ובאו שנים, כל אחד מהם אומר: אני אקח בדמים אלו, ואין אחד מהם בעל המצר... שכן וקרוב, שכן קודם". וראה העמק דבר שמות יב ד; דרש משה על שמות יב ד.

26 ראה שו"ע יו"ד רמד א: "מצוה לקום מפני שיבה, דהיינו בן שבעים שנה", ומוסיף הרמ"א: "אפילו הוא עם הארץ ובלבד שלא יהיה רשע". וראה חפץ חיים פתיחה עשין ח שיש לדבר בדרך כבוד ואדנות גם אל זקן עם הארץ.

27 ראה ארח מישרים ד ג: "יכבד עשירים אם הם גומלים חסד בעשרם וכל מי שרודף צדקה וחסד".

28 ראה סעיף רד.

29 ראה סעיף רה.

30 ארח מישרים ד ד. על המצוה לכבד חכמים ראה סעיף רג.

31 ראה ארח מישרים ד ב: "יכבד לכל אדם לפי מעלתו ולא ישוה קטן וגדול". על עונשה של ירושלים שהשוו בה קטן כגדול ראה סעיף צד.

32 שם משמואל שבועות תרע"ב ד"ה והנה במתן תורה.

33 משנה אבות ב ה.

34 בית הבחירה שם. ראה גם צדקת הצדיק מג וכן אורות התשובה יד יד.

35 משלי כו א. וראה שם כו ח: "כצרור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד".

36 רלב"ג שם. הכונה שלא לתת לו כבוד מופרז אך בודאי אין התר לבזותו וכד'. וראה סעיף קנח הערה 1.

37 על איסור חנופה לרשעים ראה סעיף קעט.

38 משנה אבות ד א.

39 ראה סעיף קנח.

גם כיום תקפה המצוה לכבד את הבריות ולכבד את פרטיותם. פוסק הרב זילברשטיין: "... דכשם שאסור לפתוח מכתב סגור של זולתו, גם הדם וגם מחלותיו הם בגדר מכתב סגור שאסור לפותחו, והדבר ק"ו".[40] פוסק הרב כהן: "ישנם המאזינים לחבריהם בכל מיני 'סקאנרים' ומכשירי ציתות והאזנות למיניהם, או על ידי טלפונים אלחוטיים... יש איסור גמור בדבר... והוא הדין בפורצים לקודי מחשב או לכל מאגר מידע חסוי וכדו' הנקראים 'האקרים' עוונם חמור".[41]

*

אמנות וחוקות רבות קובעות שיש לכבד את פרטיותו של כל אחד וכי כל אחד זכאי להגנה של החוק מפני פגיעה בפרטיותיו.[42]

במדינות המפותחות לא קיימת דרישה חוקתית או חוקית לכבד את הזולת, והן מסתפקות בקביעה שכל אחד זכאי להגנה מפני פגיעה בכבודו או בשמו הטוב.[43]

---

[40] ראה עלינו לשבח במדבר שו"ת נב. וראה שושנת העמקים, ורפא ירפא, הערה על סעיף נח: "ונ"ל שאסור לאדם להסתכל בפנקס זהות של חבירו על מנת לדעת את גילו, אם יש חשש שהלה מתנגד...".

[41] עמק המשפט הלכות שכנים עמ' רג. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' קלב, שאסור להקליט את חברו בלי ידיעתו. וראה עלינו לשבח בראשית שו"ת יב, הדן בשאלה אם מותר למכור מכשירי האזנה.

[42] ראה הכרזה סעיף יב; אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות 17 1 – 2. וראה סעיף קנח.

[43] ראה סעיף קנח הערה 1. וראה סעיף קסו.

קסו. בושה ובזיון

כותב המהרש"א: "לבייש אחד מישראל, לא תהא כזאת עבירה גדולה בישראל".[1]

איסור זה תקף בפני הזולת ושלא בפניו,[2] בחייו ולאחר מותו.[3] המבייש את הזולת עובר על ואהבת לרעך כמוך ועל אל תונו איש את אחיו.[4] המבזה חסרי ישע עובר על איסורים נוספים.[5]

כותב המדרש שמואל: "ואפשר עוד לפרש שאמר 'אל תהי בז לכל אדם'... כי זו היא קלה להכשל בה, כי לעולם האדם נראה בעיניו שחבירו פחות ממנו, ולכך מבזה אותו, ועבירה שהיא קלה בעיני האדם גוררת כל שאר עבירות שבתורה, כי כמו שב'ואהבת לרעך כמוך' תלויה כל התורה כלה, כן המבזה הוא מבטל כל התורה כלה".[6] בנוסף לכך, המבוזה עלול להגיב שלא כדין ונמצא שהמבזה עובר גם על לפני עור לא תתן מכשול.[7]

באופן מיוחד יש להזהר מלבזות את הזולת בפומבי. פוסק הרמב"ם: "המלבין פני חברו ברבים - אין לו חלק לעולם הבא. לפיכך צריך אדם להזהר שלא לבייש חבירו ברבים בין קטן בין גדול".[8] פוסק הבנין ציון: "... דאם יכול להציל עצמו ממיתה ע"י שיבייש גדול או קטן דמרגיש בבושה בפני שני ישראלים חייב למסור עצמו למיתה".[9]

ההולך רכיל והמדבר לשון הרע עובר על לאוים נוספים. פוסק הרמב"ם: "המרגל בחבירו עובר בלא תעשה שנאמר 'לא תלך רכיל בעמיך'... אמרו חכמים שלש עבירות נפרעין מן האדם בעולם הזה ואין לו חלק לעולם... ולשון הרע כנגד כולם".[10] המספר שקרים בגנות חבירו עובר על איסור חמור יותר - איסור מוציא שם רע.[11]

גם בעת קיום מצוה אסור לבייש או לבזות את הזולת. פוסק הרמב"ם: "המוכיח את חבירו תחלה לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו שנאמר ולא תשא עליו חטא...".[12] עוד פוסק הרמב"ם:

---

1 חידו"א בבלי סנהדרין יא א ד"ה אתה שציערת.

2 ראה ספר חסידים (מרג.) תרכח. וראה יפה ללב ד חו"מ תכ ס"ק ו.

3 ראה נשמת אברהם ג סימן שמט. וראה א"ת ערך הלבנת פנים.

4 ראה שערי תשובה לרבינו יונה ג קסה; פתחי חושן ד סימן טו; א"ת ערך אונאת דברים.

5 ראה פתיחה לספר חפץ חיים, דון מינה ואוקי באתרא.

6 מדרש שמואל על אבות ד ג.

7 ראה כיו"ב שו"ע יו"ד רמ כ: "המכה לבנו גדול, היו מנדין אותו, שהרי עובר על לפני עור לא תתן מכשול". הערת הרב נבנצל: "ולפעמים עלול גם לאבד עצמו לדעת רח"ל".

8 רמב"ם דעות ו ח. וראה רמב"ם חובל ומזיק ג ז; רמב"ם תשובה ג יד.

9 שו"ת בנין ציון א קעב. וראה שערי תשובה ג קלט; שו"ת מנחת שלמה ז ד ושו"ת בני בנים סימן מא. וראה שו"ת בנין ציון א קע, שאסור לעשות נתיחת מתים גם לצורך פקוח נפש. הערת הרב נבנצל: "זו מחלוקת ראשונים, אם הילפותא מתמר היא הלכה למעשה. תוס' ורבינו יונה נוקטים כן אך הרמב"ם והמאירי חולקים".

10 רמב"ם דעות ז א - ג. וראה רמב"ם שם: "המרגל בחבירו... גורם להרוג נפשות רבות מישראל... צא ולמד מה אירע לדואג האדומי". ולכאורה דואג האדומי היה מוסר ולא רק בעל לשון הרע, ואכמ"ל.

11 ראה רמב"ם דעות ז ב.

12 רמב"ם דעות ו ח. וראה מתנות עניים י ה. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' רנז – רנח, שאסור לספר את נפלאות ה' אם בעת הסיפור תגרם בושה לחברו.

"כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות ופניו כבושות בקרקע אפילו נתן לו אלף זהובים אבד זכותו והפסידה".[13]

חובה להמנע מכל פעולה שעלולה לבייש את הזולת אפילו באופן עקיף. כותב ספר חסידים: "אם יבא לביתך אורח אל תשאל לו מדברי תורה אלא אם כן תדע שידע להשיב או תשאל בינו לבינך שלא יתבייש".[14] כותב יסוד ושורש העבודה: "הבקר אור והאנשים שלחו את ידם להדר בקיום המצוה של מתנות לאביונים... ויזהר האדם מאד ומאד שלא יבא לאביון ח"ו שום ביוש ובזיון דהיינו שלא יתן לו השליח בפני רבים ויתבייש".[15]

אסור לבייש את הזולת אפילו אם המבויש בייש את עצמו באותו אופן קודם לכן.[16]

אסור לבייש גם את מי שנחשב כפחות ערך. כותב רבינו בחיי: "וכאשר יתיאש היצר מלהכשילך באופנים אשר הזכרנו... יאמר לך: הנך יחיד בדורך ומיוחד באנשי זמנך לפיכך ראוי לך להבליט את יתרונך עליהם בכך שתגנה אותם ותזלזל בהם ותזכיר מגרעותיהם... תשיבהו ותאמר לו: והיאך אגנה ואכלים מי שאיני יודע מצפונו וליבו לפני השם, ואף על פי שבחיצוניותו מגונה? ואם הנביאים הכלימו והוכיחו אנשי דורם הרי זה בהרשות הבורא יתעלה אותם... ושמא תוכיות המגנה... טובה הרבה יותר מנגלהו, ומה יודע אני עליו? ושמא מצפונו טוב ממני לפני השם יתרומם ותהדר ואף שנגלהו רע?"[17] כותב המאירי: "עם הארץ שאינו מלוכלך במדות צריכים אנו להזהר שלא לביישו".[18] שנינו: "אל תהי בז לכל אדם", ומבאר המהר"ל: "ובכל הנבראים בהעולם שיש להם דבר זה בעצמו כי יש לכל אחד מקום מיוחד, לכך אמר 'על תהי בז לכל אדם', לומר כי אדם זה אינו נחשב לכלום והוא נחשב דבר מיותר בעולם, ואין לו חלק בעולם כלל...".[19] פוסק החפץ חיים: "דע דאיסור סיפור לשון הרע הוא אפילו על עם הארץ".[20]

המבזה את הזולת נענש בחומרא בידי שמים. פוסק הרמב"ם: "המתכבד בקלון חבירו אין לו חלק לעולם הבא".[21] כותב הרב שמואלביץ על בר קמצא: "בושתו של אדם מושחת זה בוקעת רקיעים, והיא היא שהחריבה את בית המקדש ושרפה את ההיכל".[22]

---

13 רמב"ם מתנות עניים י ד. וראה שו"ע יו"ד רמ ד.

14 ספר חסידים (וויס.) תתלד. וראה שם תתכח תתלא תתלג.

15 יסוד ושורש העבודה שער השנים עשר - שער המפקד, פרק ששי. וראה מסילת ישרים ב פרק יא: "הונאת הדברים, בכללה הוא לדבר בפני חבירו דבר שיבוש ממנו, כל שכן האמירה בפירוש דבר שיבוש או לעשות לו מעשה שיגרום לו שייבוש". וראה הקדמת פאת השלחן עמ' ה על הנהגותיו של הגר"א. ראה שו"ת משנה הלכות ג ס, שהיה נהוג שילדים המחזרים על הפתחים שמו מסוה על פניהם שלא יכירם. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תד: "נהגו לשלוח מעות (מתנות לאביונים בפורים) על ידי גבאים משום בזיון עניים".

16 ראה א"ת ערך בושת. וראה בבלי בבא קמא צ ב. וראה רמ"א חו"מ רכח א: "ומי שמאנה את עצמו מותר להוניהו". וראה ישי"ש פרק החובל לח, שמחלק בין הנדונים.

17 תורת חובת הלבבות, שער יחוד המעשה פרק חמישי, עמ' קפז – קפח. וראה כתבי רמב"ן א אגרת המוסר של הרמב"ן עמ' שעו; פלא יועץ ערך אהבת רעים.

18 בית הבחירה פסחים מט ב.

19 דרך חיים על אבות ד ג.

20 חפץ חיים, הלכות לשון הרע ח ד. וראה שם רכילות ז ב.

21 רמב"ם דעות ו ג. וראה שם תשובה ד ד.

22 שיחות מוסר תשל"ב לו. וראה הקדמת העמק דבר לספר בראשית על שנאת חנם בימי בית שני.

אמנם מותר לבזות את המבזה[23] אך לא ראוי לעשות זאת. פוסק הרמב"ם: "כללו של דבר יהיה מן הנרדפים ולא מן הרודפים, מן הנעלבים ולא מן העולבים".[24]

מותר ולעיתים מצוה לבזות את מי שאינו מקבל תוכחה.[25] מותר לקרוא לעבריין בשם רשע אם הוא עבר על איסורים מסוימים ומותר אף לפרסם ברבים שהוא רשע.[26] מותר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת.[27] מותר ולעיתים מצוה לומר לשון הרע כדי למנוע פגיעה בזולת.[28]

מותר לתבוע את הזולת לדין למרות שעצם ההעמדה לדין עשויה לגרום לו בזיון.[29]

המבזה את הזולת נענש על ידי בית דין.[30] השלחן ערוך פוסק כמה הלכה בדבר הענשת מי שמבזה את הזולת: "המבייש בדברים, מנדין אותו עד שיפייסנו כראוי, לפי כבודו".[31] "אם חרף תלמיד חכם מנדין אותו... ואם חרף עם הארץ עונשין אותו כפי שהשעה צריכה".[32] "רקק בחבירו חייב. אבל רקק בבגדיו, או שביישו בדברים, פטור. ויש לבית דין בכל מקום ובכל זמן לגדור כפי מה שיראו. ויש אומרים שמנדין אותו עד שיפייס המבוייש", ומוסיף הרמ"א: "ויש אומרים דמכים אותו מכת מרדות".[33]

קיים חרם קדמונים שלא לספר לשון הרע על המתים.[34]

אין הוראה לפרנסים בכל הנוגע לבזוי הזולת.[35]

רבינו תם ובית דינו גזרו: "ויען וביען כי בעלי לשון הרע עושים במחשך מעשיהם גזרנו נדוי אף על ידי גלגול אם לא יפצוהו על פי טובי העיר".[36] פוסק הרא"ש: "נהגו בכל מקומות מושבות ישראל לעשות תקנה וסייג לדבר, להטיל חכה בפי בעלי לשון, ולקנוס המבייש, הכל לפי

---

23 ראה ספר החינוך שלח.

24 רמב"ם דעות ה יג. וראה רמב"ם יסודי התורה ה יא.

25 ראה רמב"ם דעות ו ח; ספר החינוך רמ. וראה סעיף קעד.

26 ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז א צא. וראה שו"ת חוות יאיר סב: "... שאין רשות לאדם לחרף חבירו על חטאו שעבר זה זמן רב אם מתנהג עתה יפה". ראה חשוקי חמד על יומא עמ' צד, שדן בשאלה למה ר' שלמה קלוגר פרסם בספרו שם של עשיר שזלזל בחול המועד.

27 ראה ירושלמי פאה א א (דף ד ב); הגהות מימוניות דעות ז ג אות ג. וראה סעיף קצ וסעיף קצו.

28 ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י.

29 ראה שו"ת תרומת הדשן, פו"כ רסה: "וזה כיון לתועלתו ולהוציא זכותו לאור ומה הוה ליה למיעבד". וראה שו"ת הב"ח ט, שיש להעניש את מי שתבע את חברו בבית דין, וניכר שכל כוונתו לבייש את הנתבע.

30 על הענשה שלא מן הדין ראה בבלי פסחים קיג ב: "... נגדיה לזיגוד". וראה שו"ת ראנ"ח קיא: "ואף על פי שרבי שבתי טוען שאמת הדבר מכל מקום כיון שאינו מברר זה על פי שני עדים חייב לעונש". וראה שו"ת שבות יעקב א קסד: "אחד שתבע לחבירו ששלח שליח עכו"ם לביישו ברבים והלבין פניו ברבים ומברר הדבר בעדים אם קונסין הנתבע... ודינו חמור ומסור לב"ד לקנסו כפי מגדר מילתא". וראה סעיף שלח.

31 שו"ע חו"מ א ו.

32 שו"ע חו"מ כז ב.

33 שו"ע חו"מ תכ לח.

34 שו"ע או"ח תרו ג. וראה שו"ע חו"מ תכ לח.

35 ראה, לדוגמא, שו"ת חוות יאיר סה. וראה פרופ' נחום רקובר, "על לשון הרע ועל הענישה עליה במשפט העברי", סיני כרך נא תשכ"ב עמ' קצז – רט ועמ' שכו - שמה. וראה א"ת ערך בשת.

36 כלבו קיז.

הענין".[37] פוסק החוות יאיר: "... המבייש בדברים פטור, ודאי אמת הוא מצד דינא דש"ס... ונתפשט בכל גבול ישראל לקנוס על זה לפי תואר הענין... ואם חלילה לא יעשו כן ירבו יום יום מחלוקת בישראל ואיש את רעהו חיים יבלעו".[38]

בליטא תקנו: "איזה בית דין שיהיה נגבה בין איש לרעהו, ויהיה נראה מתוכו שאותו עד הוא הולך רכיל אחת דתו להיות פסול לעדות ולשבועה, לפי ראות עיני הב"ד, וזולת שאר עונשים גדולים אשר יושת עליו ביתר שאת".[39]

במשך הדורות התרבו בעלי לשון הרע. כותב הב"ח: "והנה הרב ר"י מינץ ז"ל כתב וז"ל: '... רבו כמו רבו מוציאי דבה...' עכ"ל ואם זה בזמנם, ק"ו בן ק"ו עכשיו בדורותינו זה ששונאים זה את זה ביתר שאת ויתר עז ומוציאי דבה נמצאו בשווקים וברחובות ומטילים מום בקדשים המשפחות הקדושים והמיוחסים ואי אפשר לעשות דין בכל הריקים והפוחזים...".[40]

לפיכך קיים כיום צורך גדול מבעבר להעניש את מי שמבייש את הזולת, בעלי לשון הרע וכד'.

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם והאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעות שלכל אחד זכות אחד לקבל הגנה של החוק מפני פגיעה בכבודו או בשמו הטוב.[41]

חוקות רבות קובעות שלכל אחד הזכות לשמור על כבודו העצמי ולהגן על שמו הטוב.[42]

חוקות רבות מתירות להגביל את חופש הבטוי אם הוא פוגע בכבוד הבריות.[43]

---

37 שו"ת הרא"ש קא ט.
38 שו"ת חוות יאיר סב.
39 פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רצז.
40 שו"ת ב"ח הישנות ק.
41 ראה סעיף קנח.
42 ראה, לדוגמא, ICL חוקת סלובקיה 19 (1).
43 ראה סעיף ריט.

קסז. פגיעה בזולת

אסור לפגוע בזולת בכל צורה שהיא

חיים פוסק הרמב"ם: "אף על פי שיש עונות חמורין משפיכות דמים אין בהן השחתת ישובו של עולם כשפיכות דמים... וכל מי שיש בידו עוון זה, הרי הוא רשע גמור ואין כל המצוות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עון זה ולא יצילוהו מן הדין...".[1]

אסור לקרב קיצו של גוסס.[2] המתת חסד אסורה[3] ואפילו החולה עצמו מבקש למות.[4] אסור להרוג חסר דעה או חולה נפש.[5] הפלות מותרות רק במקרים חריגים.[6]

התורה מחייבת לנקוט באמצעי בטיחות המונעים את סיכון הזולת. פוסק הרמב"ם: "אחד הגג ואחד כל דבר שיש בו סכנה וראוי[7] שיכשל בו אדם וימות, כגון שהיתה לו באר או בור בחצירו... חייב לעשות להן חוליה גבוהה עשרה טפחים או לעשות לה כסוי כדי שלא יפול בה אדם וימות".[8] כותב ספר חסידים: " 'לפני עור לא תתן מכשול' שלא ירחץ אדם שהוא מוכה שחין עם יהודי אחר אלא אם כן יודיענו".[9]

על חומרת איסור שפיכת דמים אומרת הגמרא: "... לקטלוך ולא תקטול. מאי חזית דדמא דידך סומק טפי? דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי".[10] פוסק הרמב"ם: "... שנאמר במצוות 'אשר יעשה אותן האדם וחי בהם' וחי בהם ולא שימות בהם... במה דברים אמורים בשאר מצוות חוץ מעבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכת דמים. אבל שלש עבירות אלה אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תהרג - יהרג ואל יעבור".[11] מבאר הקובץ שיעורים: "מי יודע שנפשך חביבה יותר מנפש חבירך, ואפילו הוא גדול שבגדולים וחבירו קטן שבקטנים".[12]

חירות כותב הרב שמשון רפאל הירש: "... עליך לכבד כל אדם... כבד... את זכותו לחופש... ".[13]

פוסק הרמב"ם: "כל הגונב נפש מישראל עובר בלא תעשה שנ' 'לא תגנוב', פסוק זה האמור בעשרת הדברים הוא אזהרה לגונב נפשות, וכן המוכרו עובר בלא תעשה שזה בכלל לא ימכרו ממכרת עבד".[14]

---

1 רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד ט.

2 ראה סמ"ק פב; שו"ת שבות יעקב א יג; נשמת אברהם יו"ד רנב ב; א"ת ערך גוסס.

3 ראה מנחת שלמה צא כד.

4 ראה שו"ת מהר"ם מרוטנברג פראג לט. וראה שש"כ לב ציון יג בענין הצלת מתאבד בשבת. וראה שו"ת ציץ אליעזר חלק ה - רמת רחל פרק ה, שו"ת אגרות משה חו"מ ב עג; שו"ת אגרות משה ט אגרות השקפה ד; שו"ת תשובות והנהגות ב פב.

5 ראה ספר החינוך לד מנ"ח (א)[ג].

6 ראה אנציקלופדיה רפואית הלכתית ערך הפלה.

7 הערת הרב נבנצל: "כלומר: ואפשר".

8 רמב"ם רוצח ושמירת נפש יא ד.

9 ספר חסידים (מרג.) תרעג.

10 בבלי פסחים כה ב.

11 רמב"ם יסודי התורה ה א - ב.

12 קובץ שיעורים פסחים ה. וראה רש"י סנהדרין עד א ד"ה מאי חזית וכו'; נשמת אברהם ד יו"ד רנא ס"ק א.

13 אגרות צפון אגרת יא.

14 רמב"ם גניבה ט א. וראה א"ת ערך גונב נפש.

אסור לכלוא את הזולת בניגוד לרצונו[15] ואסור להעביד אותו בכפיה בניגוד לרצונו.[16]

כותב רבינו יונה: "'ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך'. לא ישתעבד אדם בחבריו, ואם אימתו עליהם או שהם בושים להחל דברו, לא יצוה אותם לעשות קטנה או גדולה, אלא לרצונם ותועלתם, ואפילו להחם צפחת מים או לצאת בשליחותו אל רחוב העיר לקנות עד ככר לחם...".[17] אין להטריח את הזולת אלא בשעת צורך גדול.[18]

בטחון אישי אסור לחבול בזולת, אפילו אם הלה מבקש זאת.[19] מי שמצווים אותו לחבול בזולת יהרג ואל יעבור.[20]

כותב ספר חסידים: "כל מעשה גרמות שאדם גורם צער לחבירו נענש".[21] פוסק הפלא יועץ: "מה מאד צריך לזהר שלא לצער את חברו לא בדבור ולא במעשה לא בראיה ולא ברמיזה, ולא יעשה ולא ידבר שום דבר שיש לחוש אחד מני אלף שיכול לגרום צער לחברו".[22] כותב הסטייפלר: "עוון גדול וחטא נורא לצער אדם מישראל אפילו צער קל בדיבור בעלמא...".[23]

פוסק רבי יעקב בעל הטורים: "כשם שאסור לאדם שיזיק את חבירו, ואם הזיק חייב לשלם, כך צריך לשמור ממונו שלא יזיק ואם הזיק חייב לשלם".[24]

ממון אסור לפגוע בממון הזולת.[25] גם העוסק במצוה אינו רשאי לפגוע בממון הזולת. אסור לקיים מצוה בחפץ גנוב או גזול כגון מצה,[26] שופר,[27] ארבעה מינים,[28] סוכה,[29] הבאת קרבן[30] וכד'. מי שרץ לקדש את הלבנה והזיק חייב לשלם.[31] המדליק נר חנוכה בחוץ וגרם לשריפה חייב.[32] שיכור שהזיק בפורים חייב בתשלומי נזק.[33]

---

15 ראה חזה התנופה סוף ספר חיים שאל אות יד. ויש לעיין אם אומרים בענין זה יהרג ואל יעבור.

16 ראה גליוני הש"ס גיטין נח א, שגם אם הזולת חייב כסף אין זכות לשעבד את גופו לשלם את החוב.

17 שערי תשובה ג ס. וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שצד; עלינו לשבח דברים ב עמ' תכה – תכו.

18 ראה פתחי חושן ד טו ס"ק טו; משנה הלכות מה"ת ב קלו.

19 ראה א"ת ערך חובל ושם ח. במחילת הניזק.

20 ראה שו"ת הרדב"ז ג תרכז. וראה נשמת אברהם יו"ד קנז ד (2), ומצד הסברא יש לחלק בין חבלה לחבלה. הערת הרב נבנצל: "צ"ע בחבלה שאין בה סכנה".

21 ספר חסידים (מרג.) תרסו. וראה ספר חסידים (מרג.) תרלט: "בעיר אחת באו איש ובנו וציוה האב לבנו כשיקרא בתורה שלא ילך על ברכיו לנשק כי היה הרבה שם שלא היה להם בנים וציוה לבנו כן כי שלא יהא להם עגמת נפש".

22 פלא יועץ, כללות (א) כו. וראה בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית הבושת, דף נט א: "ירגיל אדם עצמו שלא יעשה דבר שחברו מתבייש לומר לו".

23 קריינא דאגרתא א נז. וראה סעיף רפד.

24 טור חו"מ שפט.

25 ראה א"ת ערכים גנב, גנבה, גזל, גזלה ואדם המזיק.

26 ראה רמב"ם חמץ ומצה ו ז.

27 ראה שו"ע או"ח תקפו ב ומ"ב ס"ק ט.

28 ראה שו"ע או"ח תרמט א.

29 ראה שו"ע או"ח תרלז ג.

30 ראה רמב"ם איסורי מזבח ה ז.

31 ראה שו"ת חוות יאיר רז.

32 ראה רמב"ם נזקי ממון יד יג.

33 ראה ים של שלמה בבא קמא ג ג.

פוסק הרמב"ם: "ואסור... לגנוב על מנת לשלם הכל אסור".[34] פוסק השלחן ערוך: "אפילו הוא בסכנת מות וצריך לגזול את חבירו כדי להציל נפשו, צריך שלא יקחנו אלא על דעת לשלם".[35]

פוסק הרמב"ם: "אסור לרמות את בני אדם במקח וממכר או לגנוב את דעתם".[36] אסור להתאוות לממון הזולת ואסור לחמוד אותו.[37] אסור להנות מסעודה שאינה מספקת לבעליה.[38] אסור לערוך תחרות עסקית שאינה הוגנת.[39]

מצוות אסור למנוע את הזולת מלעשות מצוה[40] או להכשילו בעבירה.[41]

גדול שכרו של מי שנזהר שלא לפגוע בזולת. כותב הסטייפלר: "בתהילים קפיטל ט"ו קחשיב חמש עשרה דברים אשר העושה אותם לא ימוט לעולם ואחד מהם הוא 'לא עשה לרעהו רעה' ונאמר עליו: 'מי יגור באהליך' עיין שם".[42]

מותר ואפילו מצוה לפגוע בזולת כדי להפריש אותו מאיסור וכדי למונעו מלפגוע בעצמו או באחרים.[43] הרב זילברשטיין פוסק: "...שאם החולה הסיעודי עלול לגרום צער רב לשאר החולים אין לו להמצא בחברתם, מאחר והוא גוזל מהם את המגיע להם".[44]

פגיעה בזולת מותרת רק בהסכמת בית דין או מורה הוראה. הרב שטרנבוך פוסק: "נדרשתי מיהודי אחד שהיה בסכסוך עם חבירו... ועכשיו נפל לידו מכתב המיועד לבעל דינו וסובר שאם יפתח ויקראנו תהיה לו תועלת מרובה בדין תורה שמתכונן נגד חבירו, ובזה יציל ממונו ויקבל המגיע לו... לא נוכל להתיר ח"ו שכל יחיד יעביד דינא לנפשיה אלא חייב לבוא לפני ג' ת"ח שישמעו דבריו ויסכימו שבזה דוקא יכול להציל ממונו".[45]

בית דין מעניש את מי שפוגע בזולת. פוסק השו"ע: "אף על פי שדיינים שאינם סמוכים בא"י אינן מגבין קנסות, מנדין אותו עד שיפייס לבעל דינו...".[46] בית דין מעניש עבריינים גם על פי

---

34 רמב"ם גניבה א ב.

35 שו"ע חו"מ שנט ד. אולם יש מקום להתיר במקרה שהגזלן מתכון להציל את חיי הנגזל. הערת הרב נבנצל: "ע' ב"ב שהי' איוב גוזל שדה ומשביחה ומחזירה".

36 רמב"ם מכירה יח א.

37 ראה רמב"ם גזלה ואבדה א ט – י יב. וראה שם שלא תתאוה ולא תחמוד הם איסורים שונים. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תעה. וראה שם, שהוא הדין אם מפציר במוכר למכור את החפץ לאחר.

38 ראה רמב"ם תשובה ד ד.

39 ראה א"ת ערך יורד לאומנות חברו. וראה סעיפים רנח – רנט.

40 ראה שו"ע חו"מ שפב א ובאחרונים שם.

41 ראה סעיפים קעא קעב.

42 קריינא דאגרתא א נז.

43 לצורך מניעת הפסד מותר לעיתים לספר לשון הרע, ראה חפץ חיים רכילות ט י ובאמ"ח א. וראה אהבת חסד פתיחה נתיב החסד ס"ק ה. ראה סעיף קעג וסעיף שכו.

44 שושנת העמקים ורפא ירפא הערה בעמ' צה.

45 שו"ת תשובות והנהגות ג שפח. הערת בני הרב טוביה שלמה: "שמעתי כמה פעמים ממרן רה"י, הרב אברהם שפירא, לגבי התר לשון הרע לתועלת במקרים שונים, שיש צורך לקבל על כך התר מב"ד".

46 שו"ע חו"מ א ה.

גדרי הוראת שעה. פוסק ערוך השלחן: "ואם ראו ב"ד לתקן תקונים שלא יתרבו הגנבים יכולים לעשות ליסרם בכל האפשר כדי שישובו מדרך הרעה לדרך הטובה".[47]

לפרנסים סמכות לקבל תקנות להגנת האזרחים. רבינו גרשום תקן: "חרם על המכה חבירו... עד שיקבל כל מה שיגזור בית דין... קנס קצוב למכה חוץ מבית הכנסת ובבית הכנסת הקנס כפול".[48]

גם כיום תקפות כל המצוות שבין אדם לחברו.[49]

*

על כל חברה להגן על זכותו של כל אחד לחיים, לחירות, לבטחון אישי ולקנין.[50]

האמנות למיניהן אינן מביעות עמדה בכל הנוגע להמתת חסד[51] או לגבי זכות עובר לחיים.[52]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת, שכל אחד זכאי לחירות מפחד.[53]

מדינות אחדות קובעות זכות זו בחוקתן.[54]

מדינות אחדות מציינות בחוקתן שגם לעובר זכות לחיים.[55]

ההכרזה, האמנות והחוקות אינן קובעות שחובתו של אדם לסרב להוראה להרוג את הזולת אפילו במחיר חייו שלו.[56]

---

47 ערוך השלחן חו"מ שנח יח. וראה סעיפים שא שלט.

48 באר הגולה שו"ע יו"ד סוס"י שלד.

49 ראה תחוקה לישראל על פי התורה, הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 12: "המדינה תשקוד על קדושת חיי האדם". וראה כתבי אמנה 1040 6: "לכל בן אנוש זכות טבעית לחיים". על זכות טבעית ראה סעיף ג הערה 15.

50 ראה A Theory of Justice עמ' 114.

51 ניתן לטעון שהמתת חסד עומדת בניגוד לזכות לחיים, ראה ההה"מ סעיף 863. בשנים האחרונות כמה מדינות, ביניהן הולנד ושוויצריה, מתירות זאת בתנאים מסוימים.

52 ראה ההה"מ 863: "הזכות לחיים... אף אחד מן המסמכים שהזכרנו אינו מתייחס לבעיה זו, ברם יש להניח כי המתה מתוך רחמים של חולים חשוכי מרפא, תינוקות בעלי מום מילדה, ישישים מופלגים, אנשים בלתי שפויים בדעתם וכיו"ב הנה אסורה".

53 הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם בהקדמה. על חירות מפחד ראה סעיף קנט.

54 ראה ICL חוקת יפן בהקדמה וחוקת דרום אפריקה 198 (a).

55 ראה ICL חוקת סלובקיה 15 (1); חוקת אירלנד 40 (3.3).

56 ראה ההה"מ סעיף 823.

קסח. "בתם לבב וביושר"[1]

כותב המסילת ישרים: "ההליכה בדרכיו כולל כל ענין יושר המדות ותקונם... וכלל כל זה שינהג האדם כל מדותיו וכל מיני פעולותיו על פי היושר והמוסר".[2]

נעים זמירות ישראל אומר: "...אני מישרים אשפט", ומבאר המלבי"ם: "... שהמישרים והיושר הוא היסוד שעליו העולם עומד... אם המישרים והיושר ימעט ויתמוטט ממקומו, ממילא תתמוגג הארץ ממקומה ויכלו כל יושביה".[3] כותב הראי"ה קוק: "התום והיושר הם יסוד האושר".[4]

חשיבות יתירה נודעת ליושר בעניני משא ומתן. אומר המדרש: " 'והישר בעיניו תעשה' - זה משא ומתן. מלמד שכל מי שנושא ונותן באמונה רוח הבריות נוחה הימינו ומעלין עליו כאילו קיים את כל התורה כולה".[5]

תם לבב ויושר באים לידי בטוי באופנים הבאים[6]

אמירת אמת[7] **והודאה על האמת**.[8] אומר הנביא: "דברו אמת איש את רעהו".[9] המשנה אומרת: "רבן שמעון בן גמליאל אומר על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום", ומבאר רע"ב: "ועל האמת" – "שלא ישקרו איש בעמיתו".[10] פוסק הרמב"ם בהלכות דעות: "ולא ישנה את דבורו ולא יוסיף ולא יגרע...".[11] כותב ספר חרדים: "מצות עשה לדבר אמת אפילו במילי דעלמא דליכא בהו דררא דממונא".[12]

זו דרך הבורא. הגמרא אומרת: "... חותמו של הקב"ה אמת".[13]

---

[1] ראה סעיף מ. את הבטוי תם לב מפרש רש"י בראשית כ ו "שלא דמית לחטוא". וראה שיטה מקובצת בבא קמא לח א בשם רבינו יהונתן ד"ה שור של ישראל וד"ה עמד והתיר: "ענש העו"ג כפי אכזריותו ופטר הישראל כפי תום לבבו". וראה שמונה קבצים ז קעח.

[2] מסילת ישרים בהקדמה.

[3] פירוש המלבי"ם לתהילים עה ג – ד. וראה הרב משה צבי נריה, "משפטיו לישראל"; תחומין ב הערה בעמ' 312; חכמה ומוסר ב לח.

[4] שמונה קבצים ז ריח. וראה הקדמת העמק דבר לספר בראשית; שיחות מוסר תשל"א כח.

[5] מכילתא על שמות טו כו. וראה בבלי תמיד כח א: "רבי אומר איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם... ויש אומרים יחזיק באמונה יתירה...", וראה מפרש שם. וראה ליקוטי מוהר"ן א צג ושם רי שהנושא ונותן באמונה מאהיב שם שמים.

[6] ראה מו"נ ג מט: "וזה הוא הצדק אשר נחלוהו מיעקב ויצחק ואברהם שלא לשנות דבור ולא להחליף מועד, וליתן כל החובות בשלמות ובמלואם". וראה סעיפים צ רס.

[7] ראה שערי תשובה ג קעח - קפז. ראה הצבא כהלכה פרק כט על ערך אמירת אמת בצבא.

[8] ראה אורחות צדיקים השער העשרים ושלש

[9] זכריה ח טז.

[10] רע"ב על משנה אבות א יח. וראה ספר החינוך מצוה שלז. וראה ספר הזכרונות, הלכות גמילות חסדים ד: "הכל מודים שאם אין אמת אין העולם יכול להתקיים אפילו שעה אחת".

[11] רמב"ם דעות ה ז. וראה מנחת חינוך על מצוה רנט א ג שראוי לכל אחד לנהוג כן.

[12] ספר חרדים יב כו.

[13] בבלי שבת נה א. וראה פירוש רבינו יונה על אבות א יח.

אסור לשקר גם לצורך קיום מצוה,[14] ובכלל זה כדי להציל עשוק מיד עושקו.[15] לאו מפורש בתורה: "ולא תשבעו בשמי לשקר".[16]

במיוחד יש להתרחק משקר הגורם לזולת טרחה או הפסד. פוסק הרמב"ם: "היו חמרין מבקשין תבואה לא יאמר להם לכו אצל פלוני והוא יודע שלא מכר תבואה מעולם".[17] כותב השל"ה: "ובכלל משא ומתן באמונה אמרו גם כן כשימכור אדם סחורתו לא ישבח אותה יותר מדאי וכשיקנה לא יפליג בגנותה, וכל הדובר אמת בלבבו ואינו רוצה לדבר שקר אפילו דברים שיחשוב וידבר, אף על פי שלא יתכוון להם, מכל מקום דבריו מתקיימין שנאמר: 'ותגזור אומר ויקם לך' ".[18]

המרמה את זולתו במקח וממכר בכל צורה שהיא עובר על לאו מן התורה: "... אל תונו איש את אחיו", ומוסיף החינוך: "כי כמו שהוא לא יונה אחרים גם אחרים לא יונו אותו".[19] פוסק ערוך השלחן: "משא ומתן באמונה אין הכוונה שלא יגנוב ולא יגזול או לעשות מדות ומשקלות שקרים, דדברים אלו אין נכנסין בכלל זה, דהעושה כן הוא רשע גמור... אלא הכוונה שיהא הן שלו צדק ולאו שלו צדק וכשאומר שסחורה זו עולה לו כך וכך ושהיא טובה לא ישקר".[20]

גדול שכרו של האומר אמת. כותב הרב יעקב עמדין: "אמת קנה ואל תמכור כי הוא יקר החפצים הנזהר בו אינו מת בלא זמנו".[21]

גדול עונשו של דובר שקר. מפורש בתהלים: "דובר שקרים לא יכון לנגד עיני".[22] הגמרא אומרת: "אמר ר' אלעזר: כל המחליף בדבורו כאילו עובד ע"ז".[23] כותב החינוך: "כי השקר נתעב ונאלח בעיני הכל, אין דבר מאוס ממנו, והמארה והקללות בבית כל אוהביו".[24] כותב ר' יהונתן אייבשיץ: "ואיש שהוא מרמה ותוך תחת לשונו, גם לעולם הבא לא יזכה, דהוא עלמא דקשוט ואין בו לאנשי מרמה חלק".[25]

עמידה בהתחיבויות[26] כותב השל"ה הק': "תוכחת מוסר שהאדם יהיה נאמן בדיבורו וישמור מוצא שפתיו אף שלא היה בדרך נדר, ולא היה מחויב בדבר, כענין שאמר מרע"ה לבני

---

[14] ראה חידו"א בבלי סוכה כט ב ד"ה ופוסקי צדקה ברבים.

[15] ראה סעיף קצז הערה 3.

[16] ויקרא יט יב. וראה רמב"ם שבועות א ג. וראה סעיף קצז.

[17] רמב"ם מכירה יד יד.

[18] של"ה א דף קיד א על מסכת חולין.

[19] חינוך מצוה שלז. על איסור אונאה בשידוכים ראה שו"ת דברי יציב אבהע"ז יד.

[20] ערוך השולחן אורח חיים קנו ג.

[21] בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית האמונה והאמת, דף נא ב. וראה בבלי סנהדרין צז א "אמר רבא: מריש הוה אמינא ליכא קושטא בעלמא...".

[22] תהילים קא ו.

[23] בבלי סנהדרין צב א.

[24] ספר החינוך עד.

[25] יערות דבש א דרוש ה ד"ה והנה יש כאן שני פנים.

[26] ראה מו"נ ג מט: "ויש ללמוד מפרשת יהודה מדה נעלה וצדק במשפטים... אבל הצדק אשר למדנוהו... שלא לשנות דיבור ולא להחליף מועד וליתן כל החובות בשלמות ובמלואם". וראה שערי תשובה ג קפג; של"ה מסכת חולין ענין משא ומתן באמונה א קיד; פלא יועץ ערך הן צדק וכן ערך אמת; א"ת ערך התחיבות אות ה; שם ערך חזקת כשרות ו וערך הן צדק. וראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "תוקפה המשפטי של הבטחה",

גד וראובן 'והיוצא מפיכם תעשו', פרש"י 'שקבלתם עליכם לעבור למלחמה עד כבוש וחלוק וכו' ' ".[27] כותב הפלא יועץ: "וכן יעשה האדם הטוב שאם הוציא מפיו לעשות טוב עם חברו או שלא לעשות עמו רעה לא יחזור בו בשום אופן ולשום סיבה שבעולם כי בושה גדולה היא".[28]

המקיים הבטחתו הולך בדרך הבורא. כותב השל"ה: " 'ואמת'. מדה שמינית, שמאמת דברו והבטחתו אמת לא ישוב ממנה ריקם".[29] זו מדת החכם המעיד על עצמו: "ולא אמרתי הן וחזרתי בי אפילו אם היתה מאבדת כל ממוני ממני".[30]

באופן מיוחד יש להקפיד על מלוי הבטחות בתחום העסקי. מפורש בגמרא: "מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה הוא עתיד להפרע ממי שאינו עומד בדבורו".[31] פוסק הפתחי חושן: "המבטיח לשלם או ליתן הסחורה לזמן פלוני, ואינו עושה כן, עובר ב'הן צדק', ואם מתחלה לא היה בדעתו לקיים הרי זה מרמה ושקר".[32]

מי שהתחייב בשבועה ועבר על שבועתו עובר על לאו מן התורה.[33]

אומרת הגמרא: "ארבע כתות אין מקבלות פני שכינה: כת ליצים וכת חניפים וכת שקרים...",[34] וכותב רבינו יונה: "וזה דבר כת שקרים. ענין הכת הזו נחלק לתשעה חלקים... והחלק הששי - המבטיח את חברו להיטיב עמו וישקר דבריו וישים לאל מלתו".[35]

איסור ערמה מפורש בתורה: "ולפני עור לא תתן מכשול", ומבאר רש"י: "לפני הסומא בדבר לא תתן עצה שאינה הוגנת לו, אל תאמר מכור שדך וקח לך חמור, ואתה עוקף עליו ונוטלה הימנו".[36]

אומרת הגמרא: "מה תלמוד לומר הין צדק? והלא הין בכלל איפה היה? אלא לומר לך: שיהא הן שלך צדק, ולאו שלך צדק! - אמר אביי: ההוא שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב".[37] פוסק הרמב"ם: "אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי, ולא יהיה אחד בפה ואחד בלב אלא תוכו כברו והענין שבלב הוא הדבר שבפה... ואפילו מלה אחת של פיתוי ושל גניבת

תחומין יג עמ' 371 - 387. אין זה המקום להרחיב את הדבור על ההבחנה בין התחיבות בע"פ ובכתב, וראה תשובת מהרי"א יו"ד שטז.

27 של"ה ב ריש פרשת מטות דף שסז א. וראה של"ה חולין נר מצוה נב.

28 פלא יועץ ערך הן צדק. הערת הרב נבנצל: "וע' כתובות נ"ג. שוי' וכו' ".

29 של"ה שער האותיות אמת ואמונה. וראה רש"י על בראשית כא ז שהקב"ה "מבטיח ועושה".

30 בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית הבחינה פרק ט, דף סז א.

31 בבלי בבא מציעא מד א. הערת הרב נבנצל: "רק בדברים ואיכא בהדיי' מעות, כדאיתא בגמ', דבלא כן הוא רק בכלל אין רוח חכמים נוחה הימנו".

32 פתחי חושן ד פרק י ס"ק א.

33 ראה רמב"ם שבועות א א - ג. וראה בבלי שבת פט א: "מה כתיב בה 'לא תשא', משא ומתן יש ביניכם?"

34 בבלי סוטה מב א.

35 שערי תשובה ג קפג.

36 רש"י ויקרא יט יד. וראה שמו"ר לא יג: "כן אתה לא תראה את העני שיש לו בתים או שדות או כרמים או עבד או אמה ואתה עוקף עליו ונוטלו הימנו, לכך כתיב לא תהיה לו כנושה".

37 בבלי בבא מציעא מט א.

דעת אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עמל והוות".[38] כותב ספר חרדים: "מצות עשה שיהיה פיו ולבו של אדם שוין".[39]

פוסק הרמב"ם: "העושה שליח לקדש לו אשה והלך וקדשה לעצמו הרי זו מקודשת לשליח, ואסור לעשות כן, וכל העושה דבר זה וכיוצא בו בשאר דברי מקח וממכר נקרא רשע".[40] כותב ספר חסידים: "לא יאמר אדם לחבירו מכור לי יין שלשה הינין בפרוטרט מעט מעט אם תתן לי בזול ונותן לו בזול וכשיקח חצי הין לא יאמר איני רוצה יותר...".[41]

כותב רבינו בחיי: "וידוע... שאם אין האדם מתנהג באמונה עם חבירו בכל דבריו או במשאו או במתנו או בשותפות שיש לו עמו הנה חסר האמונה בקב"ה".[42]

מותר לנהוג שלא ביושר מפני דרכי שלום,[43] או להבדיל, בשעה שעוסקים עם רמאים ועם רשעים.[44]

גדול שכרו של הנוהג ביושר. אומרת הגמרא: "... בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו נשאת ונתת באמונה...".[45] הגמרא במסכת תענית אומרת: "ואמר רבי אמי: אין גשמים יורדים אלא בשביל בעלי אמנה, שנאמר: 'אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף' ".[46] כותב ארח מישרים: "לאדם נאמן וישר מעשרין אותו מן השמים שנאמר 'תומת ישרים תנחם', וכתיב 'ואיש אמונות רב ברכות' ".[47]

גדול שכרו של הציבור המקפיד על יושר. כותב הראב"ע: "ובהיותכם ישרים תהיו עוד מושלים על הנכרים".[48] כותב רבינו בחיי: "כל עיר שמתנהגין שם באמונה עונותיה נמחלין...".[49] בגמרא מבואר: "אמר רבא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי אמנה".[50]

---

[38] רמב"ם דעות ב ו.

[39] ספר חרדים פרק יב נט.

[40] רמב"ם אישות ט יז. וראה שו"ת תשובות והנהגות ד רטז שאסור לעשיר להודיע שהוא נותן סכום גדול לצדקה כשהוא אינו מתכון לתת והוא מודיע זאת רק מתוך כונה להשפיע על אחרים לתת.

[41] ספר חסידים (מרג.) אלף סח.

[42] כד הקמח גזל.

[43] ראה א"ת ערך הבאת שלום ג. בשנוי מהאמת.

[44] ראה סעיף קמה שמותר ומצוה לרמות פרנס שיש לו כוונות רעות. וראה שו"ת תורה לשמה שעא שמותר לשקר בשביל למנוע עבירה. על היחס לרשעים ראה סעיף קפא.

[45] בבלי שבת לא א.

[46] בבלי תענית ח א.

[47] ארח מישרים כו ט. וראה בבלי נדה ע ב, שמן השמים מעשירים את מי שנושא ונותן באמונה.

[48] ראב"ע דברים טו ו.

[49] כד הקמח גזל.

[50] בבלי שבת קיט ב.

בית דין אוכף התנהגות ישרה בדרכים הבאות

- ביטול עסקאות שהיתה בהן אונאה[51]
- הפעלת לחץ גדול על אדם לעמוד בדבורו[52]
- ענישה[53] פוסק הרשב"א: "בית דין שזכו לבעל חוב את חובו, וכשבא להגבות מקרקע של לוה, עמד הלוה והקנהו לבנו קטן. אם יש כח ביד בית דין... להוציא מהן?... תשובה: ... זו מצוה רבה... שתורתינו אמתית, ודוחפת בשתי ידים עושה רשעה".[54] פוסק הרמ"א: "וכן בכל דבר שיש לחוש לערמה לדחות בן המצר, מחרימין על כך".[55]
- על בית דין להזהר מאד מפני הערמות. לדוגמא, פוסק השלחן ערוך: "וישבע מקבל המתנה על דעת ב"ד בלא ערמה ומרמה כמה קבל מתנה מראובן".[56]

על הפרנסים לתקן תקנות בעת הצורך למניעת הערמות, להחמרה בענישה וכיו"ב.[57] פוסק ר"ת: "... שעל הדיינים לחקור היאך אינו חייב לו, וכן עיקר בדורות הללו שרבו הרמאים".[58] פוסק הריב"ש: "בעירנו זאת, נוהגין הדיינין לתפוש הלוה בגופו, כשנתחייב כן, והוא מצד תקנת הקהל. ועוד תקנו הקהל, שאף בלא חיוב, יתפש כל אדם, על כל תביעה שיתבעוהו; או יתן ערבים על התביעה, הנקרא: קיום ב"ד. ואני רציתי למחות בידם, על התקנה ההיא, באשר היא שלא כדין תורתינו. ואמרו לי: כי זו תקנת השוק, מפני הרמאין. ושלא לנעול דלת בפני לווין. והנחתים על מנהגם".[59]

זו מדת חכמים. חז"ל תקנו שבועת הסת לכופר הכל,[60] תקנו תקנות בעניני שבועות[61] ועוד.

כך מורים כמה מן הראשונים. פוסק הרשב"א: "... שאם הסכימו בפירוש שכל מי שלא יבא תוך זמן בין שמע בין לא שמע בין יורש בין אחר, ותקנו זה לפי שראו שיש בזה תיקון המדינה להרחיק הערמות מבעלי ערמה, כל מה שתקנו והסכימו והנהיגו בהנהגת כולם מה שעשו עשו ותקנו בין בדין בין שלא בדין רשאים הן...".[62] המהר"ם מרוטנבורג כותב: "מצאתי חרם

---

[51] ראה סעיף רס.

[52] ראה פתחי חושן ז פרק א ס"ק ב. ראה גם א"ת ערך התחייבות ה. במכר. וראה בית הבחירה על סנהדרין נו ב בענין מצוות בני נח: "והדינין הוא מניעת העול והחמס".

[53] ראה סעיף שלח.

[54] שו"ת הרשב"א ב רפג. וראה שו"ת מבי"ט א ב. הבעל התחייב שם שהוא לא ידרוש מהאשה שהיא תמחל לו את הכתובה ולפיכך הערים שתמכור אותה לאביו.

[55] שו"ע חו"מ קעה כח.

[56] שו"ע חו"מ צט ו.

[57] על תקנות כנגד מערימים בעניני מסים ראה סעיף קצט.

[58] הגהות מימוניות, רמב"ם טוען ונטען ו אות א.

[59] שו"ת הריב"ש תפד. וראה סעיף קלט, דוגמאות של חכמים שקבלו בדיעבד מנהגים או תקנות שאינן ראויים.

[60] ראה רמב"ם שבועות יא ז.

[61] ראה רמב"ם סנהדרין כא א וכן רמב"ם טוען ונטען ב ח בענין היפוך שבועה. וראה רמב"ם שבועות ב טז ושם יא יח.

[62] שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן נט.

קדמונים הנושא אשה ומתה תוך שנתה בלא ולד של קיימא מחזיר ליורשיה כל הנדוניא ותכשיטיה ובגדיה בלא ערמה...".[63]

בקהילות רבות תקנו תקנות כנגד פושטי רגל מדומים שהיו גם מכונים בשם בורחים. במעהרין תקנו: "מי שהשיא בתו ונתן לנדן. תוך רביעית שנה אחר הנשואין מגלה חסרונו ופשט רגלו... יוציאו הבית דין מחתנו כל מה שהכניס לו ויחלק בין הבעלי חוב".[64]

כאשר הפרנסים מתקנים תקנה חדשה עליהם למנוע אפשרות שרמאים ינצלו אותה לרעה. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "הנותן מתנה בין בריא בין חולה צריך שתהיה גלויה ומפורסמת. אמר לעדים כתבו בסתר ותנו לו אינה כלום שזה מערים כדי לאבד ממון אחרים שיחזור וימכור אחר שיתן".[65] בעת שתקנו חכמים דינא דבר מצרא שמו לב לכך שלא יתאפשר למצרן להערים.[66] מדברי הגמרא למדנו שחזקה על חכמים שלא יתקנו תקנה שתקל על רמאים.[67]

מורי הוראה מצווים שלא לתת יד לרמאים.[68]

תהליך ירידת הדורות[69] לא פסח על התנהגות ביושר ובתום לב. עוד בזמן הבית היו עבריינים שלא זו בלבד שהיו מרמים את חבריהם אלא שהיו מנסים לרמות גם את ההקדש.[70] לאחר מכן התרבו הרמאים,[71] והם התרבו עוד יותר בזמן הגאונים.[72] המהרי"ק פוסק שבזמנו היו יותר רמאים מאשר בזמן רבינו תם ובענין שר"ת לא חשש לרמאים יש לחשוש בזמנו.[73] בנימין זאב פוסק: "דהאידנא דרבו הרמאים ושקרא שכיחא וקושטא לא שכיחא".[74]

---

63 שו"ת מהר"ם מרוטנברג ד (דפוס פראג) תפג.

64 תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רל. ראה פנקס מדינת ליטא במפתח ערך בורח, וכן בפנקס הכשרים של קהילת פוזנא במפתח באותו ערך. התקנה הראשונה בפנקס של פוזנא היא בענין בורח.

65 רמב"ם זכיה ומתנה ה א.

66 ראה רמב"ם שכנים יג ה.

67 ראה רש"י בבלי בבא מציעא קי ד"ה הכי נמי דמהימן. ראה חידו"א למהרש"א בבלי תענית כ א שרב הונא היה משמיד שיירי ירקות ולא נתן אותן לעניים, ומבאר המהרש"א הטעם לכך: "וגם מאן דאפשר לו לקנות יעשה עצמו עני לסמוך על רב הונא".

68 ראה שו"ת מהרי"ק כט.

69 ראה סעיפים עו קסב קסד.

70 ראה בבלי שבועות מב ב. וראה רמב"ם כלי המקדש ז יב; רמב"ם תמידים ומוספים ד ג.

71 ראה רמב"ם גזלה ואבדה יג ד.

72 ראה רמב"ם מלוה ולוה ב ב והלכה ד.

73 ראה שו"ת מהרי"ק כא: "הנה אמת כי צעקת... באה אלי באומרו כי רבים מבני עמינו מתנשאין ליתן עיניהם בבעלי כיסים להשליכם אל ארץ אחרת ולהזמין אותם לפני רב או דיין אשר מארץ רחוקה... בהיות הדבר ידוע שבטרם שאיש אמיד או הירא ורך הלבב ימלאנו לבו להיות נודד ממקומו שיתן לתובע תביעותו תהיה התביעה ישרה או לא ישרה, וא"כ הוא לקתה מדת הדין ח"ו ולא שבקת חיי לכל עשיר... ואפשר שגם ר"ת היה מודה בדורות הללו דיש לחוש לשמא יתנו עיניהם בעשירים כו' כיון דנפישי רמאי טובא ואפשר שבימיו לא הוו נפישי רמאי כל כך...".

74 שו"ת בנימין זאב תיח.

כותב ר' יוסף קארו: "ומכל מקום נהגו להצריך ביטול כל מודעות לכתחלה מפני קלקול הדור ומפני הרמאין".[75]

מאז נתרבו הרמאים עוד ועוד. כותב היעב"ץ: "ביחוד בדור הזה בעו"ה כשלה אמת ברחוב, ונכוחה לא תוכל לעמוד, אין לה רגל ולא עקב וסנדל ושקר מרבה רגלים כנדל, הולך וחזק וגדל, והתום והיושר חדל...".[76] כותב הפלא יועץ: "ואדם ניכר בכיסו, לפי שנפשו של אדם מחמדתו, בפרט בדורות הללו דור ממון, ודרך איש ישר בעיניו ומורה התרא מ"ט פנים לטהר את השרץ, כגון איסור גנבה וגזלה ואונאה ורבית והשגת גבול וכהנה רעות רבות".[77] כותב הרב שלמה קלוגר: "כי בדורות הראשונים שלא היו קלי הדעת, והיה הכל בחזקת כשרות - לענין ממון גם כן. ולכן מן הסתם שארית ישראל לא יעשו עולה... אבל בימים הללו שרבו בעוה"ר קלי הדעת...".[78]

כיום קיים צורך גדול מבעבר לחזק יושר ותום לב בכל ענין ובמיוחד בתחום הכלכלי.[79]

כותב הרמב"ם: "ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח... וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה' לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה' ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בא המשיח".[80] אומר הנביא: "ואשיבה שופטיך כבראשונה", ומבאר רד"ק: "... וזה יהיה בימות המשיח שיכלו הרשעים כלם, ו'שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב' ".[81]

*

העוסקים בתורת המדינה עומדים על מקומם המרכזי של יושר ותום לב בחיי החברה והמדינה בכל תחום ובעיקר בעסקים.[82]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על האזרחים לנהוג בתום לב.[83]

---

[75] בית יוסף אבהע"ז קלד.

[76] בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית האהבה פרק יג, דף נז ב.

[77] פלא יועץ ערך ממון.

[78] חכמת שלמה על שו"ע חו"מ קנו ז.

[79] ראה רש"י בבלי שבועות לח ב: "ובדורותינו בטלו הראשונים שבועה דאורייתא לפי שענשה גדול ותקנו לגזור עליו ארור בעשרה". עוד על שבועות בימינו ראה סעיף קנא.

[80] משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין א ג.

[81] רד"ק ישעיהו א כו.

[82] ראה The Logic and Limits of Trust עמ' 127 – 130, שיש להקפיד על יושר בעסקים הן מבחינת הנכונות לעמוד בהתחייבויות בכל מחיר והן מבחינת ההתחייבות למכור מוצרים טובים ולהיות אחראים להם.

[83] ראה ICL חוקת שויצריה 5 (3) שעל מוסדות המדינה ואזרחים פרטיים לנהוג בתום לב.

קסט. אחוה[1]

פוסק הרמב"ם: "כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים עשה אתה אותן לאחיך בתורה ובמצוות".[2] כותב רמח"ל: " 'ואהבת לרעך כמוך', כמוך בלי שום הפרש, כמוך בלי חילוקים...".[3] כותב הגר"א "כי תכלית האדם לשני דברים: אחד - לקיים מאמר 'את האלקים ירא ואת מצוותיו שמור'. הב' - שייטיב גם לבני אדם ויעשה חסד עמהם כי 'עולם חסד יבנה' ".[4] כותב הרב ירוחם ליוואוויץ: "אמרו חז"ל, שאחד ממ"ח דברים שהתורה נקנית בהם הוא 'נושא בעול עם חבירו'... ובאמת זוהי מדה בפני עצמה, שאינה נכללת במצות 'ואהבת לרעך כמוך'. ולא עוד, אלא כל מצות התורה כלולים במצוה זו... ".[5]

אחוה שבין אדם לזולתו באה לידי בטוי בדרכים הבאות

חיים פסוק מפורש בתורה: "לא תעמד על דם רעך", ומבאר החינוך: "שלא נמנע מלהציל נפש מישראל כשנראהו בסכנת המיתה והאבידה ויהיה לנו יכולת להצילו בשום צד".[6] פוסק הרמב"ם: "בקור חולים מצוה על הכל... וכל המבקר את החולה כאילו נטל חלק מחליו והקל מעליו, וכל שאינו מבקר כאילו שופך דמים".[7] מצוה לעשות גם למען בריאות נפשו של הזולת.[8]

פוסק ספר נשמת אברהם: "... אמנם אין עליו שום חיוב לתרום כליתו להציל את הזולת, אם בכל זאת הוא עושה את זה, מצוה גדולה יחשב לו".[9] מצוה להרוג את הרודף אחר חבירו להורגו.[10]

חירות מצוה לפדות שבוי,[11] לפדות אסיר היושב בכלא שלא כדין[12] ולסייע לעבד להשתחרר מעבדותו.[13]

---

1 בספר זה מופיע מושג האחוה במובן של גמילות חסדים לזולת. וראה רש"י בראשית מב ח: "והם לא הכירוהו" - כשנפל בידם, לנהוג בו אחוה". וראה שו"ת חתם סופר יו"ד רעא; אהבת חסד חלק א דיני מצות הלואה פרק ראשון י. וראה איש האמונה, קול דודי דופק עמ' 91: "חובת צדקה וגמילות חסד יונקת מחווית האחוה...". על משמעות אחרת למלה אחוה ראה בבלי ב"ק פח א, שלדעת רבי יהודה לעבד אין אחוה, ומפרש רש"י שם ד"ה יצא עבד, שהכונה היא שהוא אינו בא בקהל. לדעת חכמים שם יש לעבד אחוה, והכונה היא: שהעבד הוא אחיו במצוות.

2 רמב"ם אבל יד א.

3 מסילת ישרים א עמ' קכא.

4 פירוש הגר"א לאיוב ו יד. וראה הקדמת נפש החיים.

5 דעת חכמה ומוסר א מאמר יב. על נשיאה בעול ראה משנה אבות ו ו; רש"י בבלי סוטה יג א ד"ה מי לא הוי מיעסקי ביה.

6 ספר החינוך רלז. וראה שו"ת ציץ אליעזר טו לח על המצוות שמקיים רופא. וראה פתחי חושן ה פרק יב. וראה הרב נפתלי בר אילן, "בענין מי שתורם לב או כבד להשתלה", אסיא מז מח, כסלו תש"ן עמ' 131 – 141. וראה א"ת ערך הצלת נפשות וכן ערך אבדה.

7 רמב"ם אבל יד ד.

8 ראה בבלי תענית כב א. וראה חידו"א בבלי נדרים נא א.

9 נשמת אברהם ד חו"מ תכ א. וראה שם דיון בשאלה האם הדברים אמורים גם במי שתורם בעבור תשלום. הערת הרב נבנצל: "אם אין בזה סיכון לעצמו כמו שכתב הרדב"ז". וראה הערה 68.

10 ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א י - יא. וראה חוק לישראל, נזיקין עמ' 117 – 119. וראה סעיף שכו.

11 ראה שו"ע יו"ד רנב א – ב.

בטחון אישי מצוה לסלק מכשולים העלולים לסכן את חיי הזולת.[14] מצוה לחבול במכה כדי להציל את המוכה[15] ולהרוג את הרודף אחרי הערוה לאונסה.[16] מצוה לסייע למי שתועה בדרך למצוא את דרכו.[17]

פוסק השבות יעקב: "... מצוה להצילו מהלבנת פנים דהוא בכלל 'לא תעמוד על דם רעך' ".[18]

ממון מצוות רבות מיועדות למנוע מהזולת הפסד ממון ובכללן מצות השבת אבידה,[19] עזב תעזב, הקם תקים,[20] ועוד.[21]

מצוה לתת לעניים מתנות עניים[22] ובכלל זה צדקה.[23] פוסק הבאר משה: "מחויב אדם לגמול חסד עם חבירו לדבר עם בני אדם שיתנו להעני ששעה דחוקה לו...".[24]

מצוה להעסיק נזקק, לעשות עמו שותפות, לתת לו הלואה[25] ולקנות ממנו.[26] כותב הפלא יועץ: "ובכלל צדקה בסתר הוא, לקנות מעני ביוקר כמה ששואל ולמכור לו בזול, ולהשכירו למלאכתו ולשלם לו יותר מן הראוי לשם צדקה...".[27]

גמילות חסדים פוסק הרמב"ם: "מצות עשה של דבריהם לבקר חולים ולנחם אבלים ולהוציא המת ולהכניס הכלה וללוות האורחים ולהתעסק בכל צרכי הקבורה... ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור".[28] מצוה להכניס אורחים.[29]

---

12 ראה שו"ת שרגא המאיר ד כ א.

13 ראה רמב"ם עבדים א ד.

14 ראה פתחי חושן ה ב ס"ק יב. וראה שם שיש מקום לומר, שמי שאינו מסיר מכשול עובר על עשה ד'השמר לך'. על האיסור לסכן את הזולת ראה סעיף קסז.

15 ראה שו"ע חו"מ תכא יג. וראה סמ"ע שם ס"ק כה; פתחי חשן ה ב ח – יב; חוק לישראל, נזיקין עמ' 109 - 124.

16 ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א י - יא.

17 ראה רמב"ם נזקי ממון ה ג. וראה אהבת חסד ג ענין הכנסת אורחים פרק שני בענין אורחים אך פשיטא שמצוה לסייע לכל מי שאיבד את דרכו. על המצוה ללוות אורחים ראה סעיף רפב.

18 שו"ת שבות יעקב א קסד.

19 ראה רמב"ם גזלה ואבדה פרקים יא – יח; שערי תשובה ג ע; א"ת ערך השבת אבדה.

20 ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש פרק יג.

21 ראה רמב"ם גזלה ואבדה יא. שיטת הרמב"ם בספר המצוות ל"ת רצז, שהלאו 'לא תעמד על דם רעך' כולל הוראה להציל את ממון הזולת, וראה שו"ת דברי חיים א יו"ד ב.

22 ראה רמב"ם מתנות עניים. וראה מו"נ ג לט.

23 ראה צדקה ומשפט; נקדש בצדקה.

24 שו"ת באר משה ה קמט.

25 ראה רמב"ם מתנות עניים י ז. וראה משנה אבות א ה ורע"ב שם; שו"ת חת"ס או"ח קעז. וראה סעיף רסז.

26 ראה אהבת חסד דיני מצות הלואה פרק חמישי ו ז, שמצוה לקנות מישראל דוקא אם ההפרש מועט. הערת הרב נבנצל: "יש שפסקו עד עשרים אחוז. אך נלענ"ד דגם הפסד זמן, אם הישראל רחוק יותר, חשיב הפסד".

27 פלא יועץ ערך צדקה.

28 רמב"ם אבל יד א.

29 ראה א"ת ערך הכנסת אורחים. וראה בבלי סנהדרין קג ב: "רבי נתן אומר: מגרב לשילה ג' מילים והיה עשן המערכה ועשן פסל מיכה מתערבים זה בזה ביקשו מלאכי השרת לדוחפו אמר להם הקב"ה הניחו לו שפתו מצויה לעוברי דרכים". ונראה שהכתוב בסוף ספר שמואל א מתאר את מדת הכנסת האורחים של בעלת האוב כדי להסביר מדוע היא זכתה להנצל בשעה ששאול ביער את האובות. וראה ספר חסידים (מרג.) תרצו: "יש רשע שיש לו פרקליט אחד טוב כגון מקבל אורחים או עוסק במתים". וראה פלא יועץ ערך הצלה.

שנינו במסכת אבות: 'הוי קל לראש וכו' – ומפרש הכנסת ישראל על פרקי אבות: "כאשר יבואו אליך העניים והאומללים ויבקשו אותם שתהיה להם לפה ולמליץ אצל שרי ושופטי העיר אל תשיב את פניהם ריקם, אך הוי 'קל לראש' – הוי קל ללכת אל אדון וראש העיר".[30] מצוה להשאיל כלים ובהמה לזולת.[31] מצוה להעיד בבית הדין, ולסייע לו להצדיק את הצדיק וכו'.[32]

עצה טובה כותב ספר החינוך: "מצוה רלב שלא להכשיל תם בדרך, לא להכשיל בני ישראל לתת להם עצה רעה... שורש המצוה ידוע, כי תיקון העולם ויישובו הוא להדריך בני אדם ולתת להם בכל מעשיהם עצה טובה".[33] כותב השל"ה: "ואם יודע איזה בשורה טובה לבר ישראל או לבת ישראל ירוץ אליו לבשרו... ומכ"ש כשיודע איזה מכשול ח"ו שיגיע לחבירו בדרך או באיזה עסק ירוץ ויזרזו ויאמר לו אחי השמר בזה הענין...".[34] כותב רמח"ל: "זאת היא חובת האדם הישר, כאשר יבא איש להתיעץ בו, ייעצהו העצה שהיה הוא נוטל לעצמו ממש, מבלי שישקיף בה אלא לטובתו של המתיעץ ולא לשום תכלית אחר קרוב או רחוק שיהיה".[35]

תפילה מפורש בגמרא: "כל שאפשר לו לבקש רחמים על חבירו ואינו מבקש נקרא חוטא".[36]

ערבות כותב הרלב"ג: "... שראוי לאדם להישיר האנשים אל הטוב בכל הפנים שאפשר, כי בזה מתיקון המדינה... עם שבזה תגדל האהבה בין האנשים בהראותם זה לזה שהם משגיחים בעניניהם ומשתדלים שיהיו בתכלית התיקון והשלמות".[37]

יש לנהוג באחוה עם כל אחד. אומרת הגמרא: "... מכאן למדה תורה דרך ארץ שיחזור גדול עם קטן בשושבינות".[38] פוסק הרמב"ם: "בקור חולים מצוה על הכל, אפילו גדול מבקר את הקטן...".[39] כותב השל"ה הק': "... אפילו בריה קלה שבקלות תהא מאד חשובה בעיניו ליתן דעתו עליהם ויטיב לכל המצטרך לטובתו".[40]

יש לנהוג באחוה גם עם מי שנכשל בעבירה. הרמב"ם פוסק בפירוש שמצוה להציל את חיי מי שאוכל נבילות לתיאבון[41] ומצוה להשיב לו אבידתו.[42] כותב הרלב"ג: "אם רעב שונאך - לא תמנע מלחון עליו להאכילו לחם ואם הוא צמא השקהו מים כי זאת מדה משובחת מאד להיטיב לכל האנשי' לאוהב ולשונא".[43]

---

30 כנסת ישראל על פרקי אבות ג טז אות שא.
31 ראה רש"י בבלי סוכה מט ב ד"ה ובממונו.
32 ראה סעיף קצז.
33 ספר החינוך רלב. וראה ספר החינוך מצוה רלב; תפארת ישראל פאה א א יכין אות ה; מצות העצה.
34 של"ה א שער האותיות אות ב בריות (דף סב א). וראה פלא יועץ ערך בשורה.
35 מסילת ישרים פרק יא. וראה שערי תשובה ג נד.
36 בבלי ברכות יב ב.
37 הרלב"ג על התורה סוף פרשת ויצא התועלת השלישית. וראה סעיף קעא.
38 בבלי ברכות סא א.
39 רמב"ם אבל יד ד.
40 של"ה א דף ע ב.
41 ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד יב. בענין טעינת שונא ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש יג יד.
42 ראה רמב"ם גזלה ואבדה יא ב.
43 רלב"ג משלי כה כא.

ראוי לנהוג באחוה יתירה עם חכמים, עם בעלי מעשים טובים, עם קרובים, עם שכנים[44] ועם תשושי כח.[45]

אין מצוה לנהוג באחוה, כאשר הסיוע לזולת כרוך בהסתכנות או בנזק לא סביר. אין חיוב לסכן חיים כדי להציל את הזולת.[46] לדעת פוסקים רבים אדם אינו מצווה להוציא את כל ממונו כדי להציל נפש.[47] פוסק הרמ"א: "פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו...".[48] פוסק השו"ע: "אבידתו קודמת לאבידת חבירו...".[49]

אין להחלץ לעזרת הזולת, כאשר ברור שאדם שלישי עלול להפגע באופן לא סביר.[50]

אין מצוה לנהוג באחוה עם רשעים.[51]

בית דין אינו כופה על האחוה. כותב הנצי"ב: "וכופין את האדם שלא להיות רע... ומעולם לא שמענו לכפות לעשות איזה דבר לטובת חברו".[52]

הפרנסים מצווים לחזק אחוה.

בשעה שנכנסו ישראל לארץ תקן יהושע עשר תקנות שכולן ללא יוצא מן הכלל נוגעות ליחסי ידידות ואחוה בין אדם לחברו.[53]

רבינו גרשום מאור הגולה תקן: "ומי שאבדה לו אבידה יש בידו כח להכריח הקהל להושיב החזן עד שיכנסו כלם בחרם, שכל מי שידע ממנה שום דבר יודיע לאחד צנוע מאנשי העיר...".[54]

בקהילות היו מאפשרים לבעל דין להחרים כל מי שיודע לו עדות ואינו בא להעיד.[55]

---

44 ראה סעיף קסה הערה 25.

45 ראה סעיף ער.

46 ראה בבלי בבא מציעא סב א: "חייך קודמים לחיי חברך". וראה משנה ברורה או"ח שכט ס"ק יט; שו"ת ציץ אליעזר חלק ח סימן טו - קוני משיבת נפש פרק י; א"ת ערך הצלת נפשות.

47 ראה נשמת אברהם ג חו"מ תכו ס"ק א שחוכך בענין זה. וראה הרב הרשלר, "חובת האדם בממונו להציל חבירו מסכנה", הלכה ורפואה ג עמ' מה – נא; הרב זילברשטין ופרופ' מתתיהו וייסנברג, "שיקולים כספיים בהצלת חיי אדם", אסיא נה טבת תשנ"ה עמ' 46 – 53; הרב שמואל הלוי ואזנר, "בגדר חובת הצלה לזולת שיגרום לתורם חולשת הגוף וטורח", הלכה ורפואה ד עמ' קלט – קמב; הרב אליעזר יהודה וולדינברג, "בענין חיוב תרומת דם שעלולה לגרום לחלישות", שם שם עמ' קמג – קמו.

48 שו"ע יו"ד רנא ג בהגה. וראה כיו"ב שם יו"ד שה טו; שם יו"ד רמה ב.

49 שו"ע חו"מ רסד א.

50 ראה א"ת ערך אין דוחים נפש מפני נפש.

51 ראה סעיף קפא.

52 שו"ת משיב דבר ב צב. וראה כסף הקדשים שו"ע חו"מ רלז א ד"ה לזכות בהפקר; שו"ת ציץ אליעזר יט סג. עם זאת, קיימות מצוות שענינן עזרה לזולת שכופים על קיומן. ראה רמב"ם אבל יד ג: "כופים ללוייה כדרך שכופין לצדקה". על כפיה על מתן עדות ראה פתחי תשובה שו"ע חו"מ כח ס"ק ה; פד"ר ה עמ' 139. על כפיה שלא לעבור על לא תעמוד על דם רעך ראה פתחי תשובה שם; משנת פיקוח נפש נ.

53 ראה רמב"ם נזקי ממון ה ג; העמק דבר דברים ו יח.

54 ספר כלבו קטז. וראה סמ"ע שו"ע חו"מ רסז ס"ק ד.

55 ראה שו"ע חו"מ כח ב. וראה שו"ת ריב"ש קח; שו"ת הראנ"ח קיא. וראה הערה 52.

בקנדיאה החליטו שעל התושבים להשתתף בהלוויות.[56] בפוזנא תקנו: "הבשמים מה שהקהל צריכין במשך השנה למתנות לגלחות ופריצים ושררות מחוייבים לקנות הבשמים מן היהודים מוכרי בשמים...קנה תקנה מאת עמיתך...".[57]

ראוי לפרנסים לתקן תקנות כדי להבטיח שהנוהג באחוה לא יצא נפסד. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה: "המוצא מציאה לא ישבע מפני תיקון העולם, שאם אתה אומר ישבע יניח המציאה והולך כדי שלא ישבע".[58] פוסק הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק: "מי שרדף אחר הרודף להושיע הנרדף ושבר את הכלים בין של רודף בין של כל אדם פטור, ולא מן הדין אלא תקנה היא שלא ימנע מלהציל או יתמהמה ויעיין בעת שירדוף".[59] מעיקר הדין מי שהיה יכול להציל רודף באחד מאבריו והרגו חייב מיתה אך חכמים הורו לפוטרו. מבאר המבי"ט: "שאם אי אתה אומר כן אין לך כל אדם שמציל את חברו מיד הרודף".[60] הרמ"א פוסק: "הפודה חבירו מן השביה חייב לשלם לו אם אית ליה לשלם... וצריך לשלם לו מיד... ואם אית ליה אחר כך טענה עליו יתבענו לדין, דבלא זה אין אדם פודה את חבירו".[61]

על מורי הוראה לעודד אחוה. השבות יעקב פוסק: "מעשה... באשה מעוברת שנהרגה בר מינן שהתיזו ראשה בסייף ביום השבת וראינו ולדה מפרכס בה ובא אחד וחתך את בטנה ביום השבת כדי להציל הולד חי ואחר שחתך נמצא הולד מת ושאל השואל אי צריך זה שמחתך כפרה... ומה ששאל השואל אי צריך כפרה אין זו צריך לפנים... ואם אתה מצריכו כפרה נמצא אתה מכשילו לעתיד לבא בפקוח נפש...".[62] כיוצא בזה פוסק החתם סופר בדינה של אשה שרצתה להציל משרתת שהתעלפה ובטעות השקתה אותה בנפט שגרם למותה: "... כיון שעסקה בהצלות נפשות... ואם נחמיר נמצא מכשילן לעתיד לבא בפקוח נפש...".[63]

מורי הוראה רשאים להקל בשאלות מסוימות בעניני איסור והתר, כאשר יש לתשובות השלכות על גמילות חסד.[64]

גם כיום תקפות כל מצוות האחוה[65] פרט ללקט, שכחה ופאה.[66]

הפוסקים דנים בשאלה האם ראוי לתקן תקנות המחייבות מתן עדות בבית דין,[67] תרומת דם או תרומת אברים.[68]

---

[56] ראה תקנות קנדיאה כ, מב.

[57] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תנז משנת תמ"א לפ"ק. וראה שו"ת מנחת יצחק ג קכט.

[58] ראה רמב"ם גזלה ואבדה יג ב. וראה רמב"ם שכנים ה ה.

[59] רמב"ם חובל ומזיק ח יד.

[60] קרית ספר על רמב"ם מלכים פרק ט.

[61] שו"ע יו"ד רנב יב בהגה. וראה פרופ' נחום רקובר, הצלת נפש, סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי חוברת נא ירושלים תשל"ז, שיפוי על הוצאות המציל.

[62] שו"ת שבות יעקב א יג.

[63] שו"ת חתם סופר או"ח קעז.

[64] ראה א"ת ערך הפסד מרובה וערך הכנסת אורחים.

[65] במדינת ישראל יש בטוי לאחוה בחוק לא תעמוד על דם רעך, התשנ"ח - 1998.

[66] ראה חזו"א מעשרות ז י.

[67] ראה הרב ד"ר רצון ערוסי, "מצות עדות ואכיפתה", תחומין יח עמ' 55 - 63.

הרב זילברשטין פוסק, שאסור למעביד לפטר איש הצלה בטענה שעיסוקו בהצלה מפריע לו בעבודתו.[69]

*

אחד מעקרונות היסוד של כל חברה הוא עזרה הדדית, כל עוד הדבר אינו כרוך בסיכון יתר או בהפסד גדול מאד.[70] סוציולוגים ומומחי מדעי המדינה תמימי דעות שעקרון האחוה היה אחד מעקרונות היסוד של החברה בימי קדם והוא הולך ונשחק.[71] אין לו כמעט שום בטוי מעשי במשנה המדינית בימינו[72] והיא אינה מציבה חובות אזרחיות בשם עקרון האחוה.[73]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל בני אדם נולדו בני חורין ושווים בערכם ובזכויותיהם... לפיכך חובה עליהם לנהוג איש ברעהו ברוח של אחוה".[74] כמה חוקות מדברות אף הן על אחוה.[75]

---

68 על תרומת כליה ראה שו"ת יחוה דעת ג פד. תתצח; על תרומת דם ותרומת מח עצם ראה שו"ת תשובות והנהגות ה שפז; חכם לב יקח מצוות עמוד עב הערה לט; חשוקי חמד ב"ק עמ' שנד שנה. הערת הרב נבנצל: "נתבקשתי על ידי אמי מורתי זללה"ה לשאול את הגרי"ז זצ"ל אם מותר להשפיע על אדם לתרום דם, וענה שמותר לספר לו שפלוני זקוק למנת דם, בתקוה שיתרום, אבל לא להשפיע עליו יותר מזה".

69 ראה חשוקי חמד על שבת עמ' תרנו - תרנז. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' ריח.

70 ראה A Theory of Justice עמ' 114.

71 ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 146, שהדרישה לאחוה מובנת בחברה קטנה שבה יש קשר של זהות בין בני החברה. לעומת זאת, בחברה גדולה, המורכבת מקבוצות רבות, ולכל אחת השקפות שונות וכו', ניתן לקבל רק חוקים שנוגעים לכל אחד ללא יוצא מן הכלל ולא דרישות לאחוה שמטבען מיועדות רק כלפי הקרוב והזהה. הוא עומד גם על הצורך הנפשי לאחוה, צורך שהחברה הגדולה אינה מספקת. וראה The Logic and Limits of Trust עמ' 166, שבעקבות התפתחות המדע, הכלכלה, הבירוקרטיה והמקצועיות, מדגישה החברה המודרנית את ההשגיות יותר מאשר את האחוה.

72 ראה סוף סעיף קנו, שההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אינה מזכירה כלל את החובות כלפי הזולת. וראה ספרו של פרופ' ריצ'רד מ. טיטמוס, יחסי תשורה, הדן בצורך ובאפשרות לנהוג באחוה בימינו. עיקר הדיון נסוב על השואה בין מדינות שבהן מקובל שתרומת דם נעשית מתוך אחוה ובין מדינות שבהן תרומת דם היא עסק כלכלי לכל דבר. המחבר מסיק מהשואה זו עד כמה חשובה האחוה.

73 ראה A Theory of Justice עמ' 105. עם זאת, לדעתו, רעיון האחוה מצדיק במדה מסוימת כלכלת רווחה.

74 הכרזה סעיף 1. אחוה באנגלית היא Brotherhood. וראה סעיף קנו.

75 ראה ICL חוקת צרפת בהקדמה וכן בסעיף 2 (5) (שם המונח "אחוה" הוא Fraternity); שם חוקת ברזיל בהקדמה; חוקת הודו בהקדמה ושם A51 (e); חוקת פולין בהקדמה; חוקת מקדוניה 39 (2).

קע. תלמוד תורה

פוסק הרמב"ם: "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורין בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר: 'והגית בו יומם ולילה' ".[1] פוסק השלחן ערוך בהלכות תפילת שחרית: "אחר שיצא מבית הכנסת ילך לבית המדרש, ויקבע עת ללמוד, וצריך שאותו עת יהיה קבוע שלא יעבירנו אף אם הוא סבור להרויח הרבה".[2]

נשים מצוות ללמוד את הדינים השייכים למצוות שהן מקיימות.[3]

המשנה אומרת: "תלמוד תורה כנגד כולם",[4] ומבאר הגר"א: "... שכל תיבה ותיבה הוא מצוה גדולה והיא שקולה כנגד כולם. אם כן כשלומד למשל דף א' מקיים כמה מאות מצוות".[5]

תלמוד תורה חיוני להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד

אמונה פסוק מפורש בתורה: "השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים וגו' ", ומבאר רש"י: " 'וסרתם' - לפרוש מן התורה ומתוך כך 'ועבדתם אלהים אחרים' ".[6]

פוסק הרמב"ם: "ומקדימין לקרות פרשת שמע מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו, שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו",[7] ומוסיף הרב סולובייצ'יק: "מכאן שתלמוד תורה פירושו קבלת עול מלכות שמים".[8]

מצוות הגמרא אומרת: "תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה".[9] כותב רב האי גאון לר' שמואל הנגיד: "כי למוד התורה יועיל לעצמו ולאחרים שכמותו, ויועיל לעמי הארץ כי ימשכם לדרכי התורה והמצוה".[10] פוסק ערוך השולחן: "ואם אין ת"ת אין מעשה המצוה דלא עם הארץ חסיד... דע"י שכחת התורה עוברים חוקי התורה וזה רואים בחוש במקומות שלומדים תורה גם מעשה המצות בתקפם וההיפך בהפכו".[11]

---

1 רמב"ם תלמוד תורה א ח. וראה שו"ת שרגא המאיר ז קטז שגם העוסק בצרכי ציבור חייב בתלמוד תורה.

2 שו"ע או"ח קנה א. וראה רש"י בבלי שבת לא א ד"ה קבעת עיתים. על חובת הזהירות מפני מה שגורם לשכחת התורה ראה ערוך השלחן או"ח ב ה - ו. וראה שיח השדה א – ב, קונטרס ספר זכרון.

3 ראה שו"ע יו"ד רמו ו בהגה. וראה סעיף רעא.

4 משנה פאה א א.

5 שנות אליהו על המשנה, פירוש הארוך פאה א א.

6 רש"י דברים יא טז. וראה שם שהכונה ללימוד תורה. וראה רש"י ויקרא כו יד, טו; רלב"ג מלכים א יב כח.

7 רמב"ם קריאת שמע א ב. וראה רש"י דברים ו ו.

8 זה סיני, הרצאה שניתנה בתמוז תשל"ה לועידת הרבנים של אמריקה.

9 בבלי קידושין מ ב.

10 שו"ת הריב"ש מה. וראה הכותב, עין יעקב חגיגה יד.

11 ערוה"ש יו"ד רמו ו.

כבוד שנינו: "אין כבוד אלא תורה שנאמר: 'כבוד חכמים ינחלו' ".[12]

חרות שנינו: "... שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה".[13]

שמחה אומר המשורר האלוקי: "פקודי ה' ישרים משמחי לב".[14] פסוק מפורש במשלי: "עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר".[15]

כותב הרב ווייינברג: "התורה היא אויר הנשימה לנפש הישראלית שממלאת אותה אהבה ושמחה ואושר אין קץ".[16] כותב הראי"ה קוק: "התורה מורידה למטה את העולם הרוחני אל האדם ובזה כל התענוגים העליונים פתוחים לפניו, וזהו אושר האדם ותכלית יצירתו".[17]

פיתוח האישיות כותב המסילת ישרים: "... שנתן לנו את תורתו הקדושה וצונו לעסוק בה להשיג על ידה שלמותנו".[18] כותב הבני יששכר: "כי על ידי התורה, הגם שהנשמה קטנה בערכה מאד, עכ"ז על ידי התורה יוכל להגביה אותה לאין משער".[19] כותב המשך חכמה: "דע כי התורה היא משלמת את הישראלי, ומכשרתו ברמ"ח איבריו ושס"ה גידיו – נפש, רוח, נשמה - ומעלתו אל תכלית השלמות האפשרי".[20] כותב הראי"ה קוק: "... אין אדם מישראל מוציא את סגולותיו הרוחניות כי אם על ידי התורה...".[21] כותב הרב סולובייצ'יק: "על ידי לימוד התורה שב האדם אל אישיותו העצמית; הוא מגלה את עצמו ומתקדם לעבר מציאות האני".[22]

טובת הכלל

אחוה שנינו: "רבי מאיר אומר כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה... אוהב את הבריות... משמח את הבריות... ונהנים ממנו עצה ותושיה בינה וגבורה".[23]

אחדות ושלום כותב ר' יעקב מונציה: "והתלמוד מחבר כל לבות בני ישראל ביחד והיו לעם אחד, מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד ממזרח וממערב, מצפון ומדרום ומחמת ומשנער ומאיי הים ויהי תורה אחת וחקה אחת להם ודין אחד ומשפט אחד ישפטו בשעריהם".[24] כותב הראי"ה קוק: "הרי החכמות רבות הן ורחוקות אשה מאת רעותה, כל אחד מדורשי החכמה... רוצה ביותר להנות משיחה באותו המקצוע שהוא מומחה בו... על כן השלימה אותנו תורתנו הקדושה, תורת אמת הנתונה ממלך שהשלום שלו, שיהיה המקצוע היותר חביב על האומה

---

[12] משנה אבות ו ג.

[13] משנה אבות ו ב. וראה בבלי קידושין ל ב: "אם פגע בך יצר הרע משכהו לבית המדרש".

[14] תהילים יט ט. וראה בבלי ערכין יא א.

[15] משלי ג יח. וראה פירוש רש"י שם. וראה בבלי נדרים סב א. על השמחה ראה סעיף רס.

[16] שו"ת שרידי אש ד הערה בעמ' שו. הערת הרב נבנצל: "והברכת שמואל אמר שהתורה אינה כאויר, אשר הוא רק מכשיר כדי לחיות, אלא היא עצם החיים".

[17] אורות התורה יא ד.

[18] מסילת ישרים יא.

[19] בני יששכר מאמרי חדש סיון ה ו.

[20] משך חכמה בראשית כב יט.

[21] אורות התורה יב ז.

[22] דברי הגות והערכה עמ' 269. על פיתוח האישיות ראה סעיפים ריג - רטז.

[23] משנה אבות ו ב. וראה דרך חיים שם.

[24] אגרת ר' יעקב מוויניציאה, ישראל בגולה ב (3) ב. וראה ילקוט ריש פרשת משפטים.

כולה בדרישת חכמתה המיוחדת לה, בידיעת תורתה... ובזה ימצאו כל האחים בני המשפחה הגדולה הזאת יכולה להיות נזונים משלחן רוחני אחד״.[25]

טובת המדינה

הראי״ה קוק כותב: ״... שהחכמה האלקית העולה למעלה בראש הסולם יש לה מבוא גדול בחכמה המדינית היורדת למטה בסופו״.[26]

קידוש השם

כותב רבינו יונה: ״שיקבע עצמו ללמוד תורה כדי שידע להשיב על דברי האפיקורס שאם לא ישיבוהו כי טענותיו ושקריו ילמדו העולם מהם וישתו מים הרעים בראותם כי נוצח אותו ונמצא שם שמים מתחלל...״.[27]

הפוסקים דנים בשאלה כמה זמן חייב אדם מישראל ללמוד מדי יום. יש סוברים שמעיקר הדין מצווה כל אחד ללמוד בכל רגע פנוי.[28] ויש סוברים שיוצאים ידי חובה בקריאת שמע בבקר ובערב.[29] ערוך השלחן מכריע: ״יעשה תורתו קבע ומלאכתו עראי וזה וזה יתקיים בידו. ויראה לי דזהו בתלמיד חכם שעיקר עיסקו בתורה... ועל סתם בעל בית אין מוטל חיוב רק לקבוע עיתים לתורה... דתלמיד חכם שעיקר עיסקו בתורה... החיוב עליו ללמוד תמיד כל היום וכל הלילה לבד מה שמוכרח לפרנסתו״.[30]

---

[25] תעודת ישראל ולאומיותו עמ׳ עא.

[26] עין איה שבת א פרק ראשון לג. וראה את המבוא לספר.

[27] רבינו יונה משניות אבות ב יד.

[28] הרמב״ם בהלכות תלמוד תורה א ח פוסק שכל אחד צריך לקבוע לו זמן ללמוד תורה ביום ובלילה. לעומת זאת בהלכות מלכים ג ה – ו פוסק הרמב״ם: ״דבקו הכתוב בתורה יותר משאר העם שנאמר כל ימי חייו״. מבאר אבן האזל על אתר, שאסור למלך לשתות דרך שכרות ואסור לו להיות שטוף בנשים משום ביטול תורה, ואילו להדיוט אין איסור אלא לבטל תורה בלי כל סיבה. וראה שו״ת ציץ אליעזר יט כו שנו״נ בדבריו.

וראה שו״ת אגרות משה יו״ד ד לו: ״אבל אף שמצווה זו דלימוד התורה היא גדולה ביותר, איכא בה קולא גדולה, שחיוב ממש ליכא לכל אחד ואחד מישראל במידה גדולה כזו שיהיה חכם בתורה, אלא שיצא גם בפרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית אף שלא שייך שידע מזה כל התורה״. הערת הרב נבנצל: ״צע״ג לענ״ד, דהא לכל א׳ נאמר ׳ושננתם׳, דהיינו לחדד ד״ת בפיך, שאם ישאלך אדם דבר לא תגמגם וכו׳, א״כ חייב כל א׳ לידע כל התורה, מברכות עד עוקצין, ולידע לענות על כל שאלה שתתעורר. ולכן יחיד שעשה בהוראת ב״ד הגדול חיי׳ (לדעת הרמב״ם) דהי׳ לו להיות מחכמי הדור והי׳ משיב ב״ד מטעותם״. בני הרב טוביה שלמה העיר שע״כ צריכים לומר לשיטת המקלים שכונת ׳ושננתם׳ היא, שמה שתלמד תדע טוב כך שלא תגמגם.

[29] ראה ובתורתו יהגה פרק ה ושם מילואים סימן ד. הערת הרב נבנצל: ״ע׳ במכתבו של הברכת שמואל בסוף הברכת שמואל על קידושין״. פשיטא שגם הסוברים שכל אחד חייב ללמוד תורה בכל רגע פנוי מודה שבנסיבות ובתנאים שבהם מותרים רדיפה אחר העושר ועיסוק במותרות מותר גם לבטל תורה, ראה סעיף רכו הערות 9 - 11.

[30] ערוך השלחן או״ח קנו ב. על החילוק בין תלמיד חכם ובין שאר כל אדם ראה גם העמק דבר דברים יא יט. מערוה״ש ניכר שהוא פוסק הלכה כרבי ישמעאל, וראה שו״ע או״ח קנו; משנה ברורה קנו ביאור הלכה ד״ה סופה; משך חכמה דברים יא יג ד״ה בכל לבבכם ובכל נפשכם; חדושי מרן רי״ז הלוי על התורה פרשת חיי שרה.

לכל הדעות, העוסק בתורה, אינו פטור ממצוות שאינן סובלות דיחוי,[31] ואינו פטור מקיום התחייבויות שקיבל על עצמו. כותב המהר"ל: "אבל אם יתן כל ענינו לתורה, אף על גב שהתורה היא המעלה מהכל אין הדבר הזה ראוי לאדם במה שהוא אדם, כי מצד שהוא אדם יש לנהוג בדרך ארץ".[32]

גדול שכרם של לומדי תורה. הגמרא אומרת: "אמר ריש לקיש: כל העוסק בתורה בעולם הזה שהוא דומה ללילה הקב"ה מושך עליו חוט של חסד לעולם הבא שהוא דומה ליום".[33] פוסק הרמב"ם: "תחילת של אדם אינו נדון אלא על התלמוד ואחר כך על שאר מעשיו... אמרו חכמים כל המבטל את התורה מעושר סופו לבטלה מעוני".[34]

בית דין אינו כופה על לימוד תורה ואינו מעניש.

טיפוח תלמוד תורה הוא אחד מתפקידיהם העיקרים של הפרנסים. הבית יצחק כותב: "ארבע הנה החובות, העמוסות על ראש גבר הוקם על לראש ומנהיג בעדה... החובה השלישית עומד העמוסה על שכם ראש העדה, להורות דעת את העם וללמדו תורת ה' ".[35] כותב המשך חכמה: "על תלמוד תורה דרבים צריך למסור עצמו למיתה".[36]

גדול שכרו של העם שלימוד תורה נפוץ בו. פסוק מפורש בדברי הימים: "וילמדו ביהודה ועמהם ספר תורת ה' ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם ויהי פחד ה' על כל ממלכות הארצות אשר סביבות יהודה ולא נלחמו עם יהושפט".[37] אומר המדרש: "כך אמר הקב"ה למשה אמור לישראל בני עסקו בתורה ואין אתם מתייראים משום אומה".[38]

מכלל הן אתה שומע לאו. אומרת המכילתא: "אין השונא בא אלא על רפיון ידים מן התורה".[39] אומר הירושלמי: "ויתר הקב"ה על ע"ז ג"ע וש"ד ולא ויתר על עוון ביטול תורה".[40] אומר המדרש: "... ושמא תאמר אותן שבעים אלף שנהרגו בגבעת בני בנימין מפני מה נהרגו, היה להן לסנהדרין גדולה שהניח משה ויהושע ופינחס בן אלעזר עימהם, שיקשרו חבלים של ברזל במתניהם, ויגביהו בגדיהם למעלה מארכובותיהם, ויחזרו בכל עיירות ישראל, יום אחד בבית

---

31 ראה אור שמח הלכות תלמוד תורה פרק א.

32 נתיבות עולם נתיב דרך ארץ א.

33 בבלי חגיגה יב ב.

34 רמב"ם תלמוד תורה ג ה - יג. וראה בבלי שבת לג ב שאסכרה באה בעוון ביטול תורה.

35 שו"ת בית יצחק יו"ד א בסוף. על שאר חובות הפרנסים ראה סעיף קסא הערה 15 ומ"מ שם. וראה ספר חסידים (מרג.) תתקצו. על חובת הפרנסים לפעול להחדרת ערך לימוד התורה ראה רש"י בבלי בבא מציעא פה ב ד"ה שלא ברכו בתורה תחילה: "... וכיון דלא מברכי – גליא דעתייהו שאינה מתנה חשובה להם". וראה ר"ן בבלי נדרים פא א ד"ה דבר זה.

36 משך חכמה שמות כז יא - טו.

37 דברי הימים ב יז ט – י. וראה פירוש רש"י על פסוק י: "בזכות שלמדו תורה".

38 ויקר"ר כה א.

39 מכילתא על שמות יז ח. וראה שמות יז ח: "ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים", ומבארת הגמרא בבלי סנהדרין קו א: "מאי לשון רפידים... רבי יהושע אומר שריפו עצמן מדברי תורה...". וראה בבלי תענית ז ב: "אין הגשמים נעצרים אלא בשביל ביטול תורה". וראה תורת משה על התורה סוף פינחס ד"ה מאחז"ל, שהארץ אבדה משום שהציבור הרחב לא עסק בתורה.

40 ירושלמי חגיגה א ז.

אל, יום אחד לחברון, יום אחד לירושלים, וילמדו את ישראל דרך ארץ... וכשעשו בגבעת בני בנימין דברים מכוערין ודברים שאינן ראויין, באותה שעה ביקש הקב"ה להחריב את כל העולם כולו, אמר: ... אף על פי שאין בהן דברי תורה אלא מדרך ארץ – 'ורדפו מכם חמשה מאה', אבל אם תעשו את התורה ותעדיפו עליה, 'איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה'. לפיכך נתקבצו ויצאו למלחמה ונהרג מהן שבעים אלף".[41]

על הפרנסים לטפח תלמוד תורה על פי העקרונות של זכויות תביעה[42]

א. כל אחד כותב האבות דרבי נתן: "בית הלל אומרים לכל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים".[43]

ב. תושב חוץ[44]

ג. שויון כל אחד חייב בתלמוד תורה ולכן לכל זכות שוה ללמדה.
המדרש אומר על שמואל הנביא: "... היה מהלך מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמדנו תורה".[45] פסוקים מפורשים בדברי הימים: "ויהי ה' עם יהושפט... ובשנת שלש למלכו שלח לשריו... וילמדו ביהודה ועמהם ספר תורת ה' ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם".[46]

ד. במעהרין החליטו: "וכל קהילה קטנה המחזיקים מלמד... ואין מחזיקים ישיבה, מחוייבים לקבוע עיתים לתורה וללמד יחד איזה דבר אשר ייטיב בעיני ה' בבית המדרש דבר יום ביומו".[47]

ה. ללא דרישות שרירותיות בימי המהר"ם מרוטנבורג תקנו: "וכל אדם יקבע זמן ללמוד אם אין יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכלתו אחד המרבה ואחד הממעיט רק שלא יהא אנוס".[48]

ו. ללא דרישות מכבידות פוסק הרב מונק: "... והרי בתורה כתיב בה 'מה אני בחנם אף אתם בחנם', וכן הוא הדין באמת, שאומן רשאי ליטול שכרו משלם על שמלמד אומנותו לשוליא דיליה אבל החכם אסור לו ליטול כלום על שמלמד תורה לתלמידו".[49]
בפוזנא קבלו החלטה מפורשת: "ושלא יקחו שום שכר מהבאים ללמוד".[50]

ז. זמינות

○ שיעורים יומיים מעיד היון מצולה: "לא יצא אדם משם למשא ומתן שלו עד ששמע דברי תורה מפי שום חכם או פרש"י על התורה או נביאים או כתובים או משניות

---

41 תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) יב.
42 ראה סעיף צח. וראה שו"ת משיב דבר א מד.
43 אבות דרבי נתן ב ט. וראה סעיף קעז. על חובת עמי ארצות ללמוד תורה ראה ראב"ע על התורה הקדמה לתורה הדרך החמישית.
44 מצות ערבות היא כלפי כל אדם מישראל, ראה סעיף קעא. וראה סעיף רלא.
45 כלה רבתי ו.
46 דהי"ב יז ג - ט.
47 תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק טז.
48 שו"ת מהר"ם מרוטנברג דפוס פראג אלף כב.
49 פאת שדך א סימן קנח.
50 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' ט משנת תע"ז לפ"ק.

או דינים, מה שלבו היה חפץ ללמוד...״.[51] בוירונה החליטו: ״יחוייב הגאון הנ״ל ללמד בכל יום כמו חצי שעה איזה ספר יראה בעיני מעלתו יהיה לתועלת הבעלי בתים, תכף אחרי תפילת ערבית״.[52] הגאון ר׳ מאיר שפירא מלובלין הנהיג את לימוד הדף היומי.[53]

- שיעורים ליליים בפוזנא החליטו: ״והאלופים הקהל יצ״ו ישמרו לקיים התקנה קודמה להניח לעשות נדבה בכל הבתי כנסת... שיהא הנדבה סיוע להספיק נרות ועצים בבית המדרש, לא יכבה בלילה נרה של אור התורה״.[54]
- שיעורים בשבת ובחג אומר הילקוט: ״ויקהל משה... אמר הקב״ה עשה לך קהלות גדולות ודרוש לפניהם ברבים הלכות שבת כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקהיל קהלות בכל שבת ושבת״.[55] השלחן ערוך פוסק בהלכות שבת: ״אחר סעודת שחרית קובעים מדרש לקרות בנביאים ולדרוש בדברי אגדה״.[56] מנהג ישראל לומר בקיץ פרקי אבות בין מנחה לערבית.[57]

אומר המדרש הגדול: ״... שהיה דוד הצדיק מעמיד את הבימה בבית המדרש ויושב לדרוש לישראל... הלכות הפסח בפסח והלכות עצרת בעצרת והלכות החג בחג״.[58]

- שיעורים שוים לכל נפש הגמרא אומרת: ״ ׳ואזן וחקר תקן משלים הרבה׳, ואמר עולא א״ר אלעזר: קודם שבא שלמה, היתה תורה דומה לכפיפה שאין לה אזנים, עד שבא שלמה ועשה לה אזנים״,[59] ומבאר המהר״ל: ״שקודם שבא שלמה היתה הבנת התורה קשה ושלמה עשה התורה יותר קלה להבין״.[60] כותב ספר חסידים: ״... מר יהודאי גאון, כיון שראה שהלבבות מתמעטין, עשה הלכות גדולות בקוצר... כי אדם שעוסק בתלמוד ושוכח, טוב שילמד ׳הלכות גדולות׳ ויחזור, שידע המצוות...״.[61]

בוירונה החליטו: ״יוטע אשל... בית מדרש כללי... ובו יהיו ששה חדרים... יהא פתחם פתוח לרוחה בעת למדם לתלמידיהם בכל יום בימות הקיץ שעה אחת ובימות החורף שתי שעות בלילה, והיה כל מבקש ה׳ קטון וגדול, והיה כל בטלני דשוקי ועושי מלאכה ועוסקי סחורה ומשא ומתן, בעלי חנויות וסרסורים, משרתי ומנהיגי חנויות ובעלי בתים, כל ירא ה׳ באנשים ובבחורים... יקובצו אל עתים מזומנים האלה ללמוד כל א׳ וא׳ כפי מדרגתו, למוד אשר לבו חפץ, לדעת חכמה ומוסר ויראת ה׳ ״.[62] בוורמייזא החליטו: ״כל בעל בית... מחויב בכל יום לקבוע עת לתורה, דהיינו שכתות כתות יתאגדו וכל כת תברור לה למדן אחד ובר אוריין שיגיד לפניה שיעור בכל יום באיזה ספר שיהיה״.[63]

---

[51] יון מצולה עמ׳ 88.

[52] פנקס קהל וירונה א תכו החלטה משנת שמ״ד לפ״ק. הגאון הנ״ל הוא מרא דאתרא הרב מנחם פורט.

[53] ראה אגרות משה יו״ד ב קי.

[54] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ נ החלטה משנת תפ״א לפ״ק.

[55] ילקוט שמעוני ויקהל תח.

[56] שו״ע או״ח רצ ב.

[57] ראה שו״ע או״ח רצב ב בהגה.

[58] מדרש הגדול שמות לה א.

[59] בבלי יבמות כא א.

[60] חידושי אגדות יבמות כא א.

[61] ספר חסידים (וויס.) תשמה.

[62] מקורות לתולדות החינוך אסף ב תל אביב תרצ״ה עמ׳ קמז. התקנה לפני שנת תמ״ה לפ״ק.

[63] מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ׳ 237 תקנה משנת ת״א לפ״ק.

- ○ שיעורים פרטיים בפוזנא החליטו: "למי שיבקש מדיינים להגיד לו שיעור כאשר נפשו חשק וחפץ מחויבים להגיד לו בתמידות כדי להרבות תורה בישראל".[64]

ח. לימוד תורה ברמה גבוהה

- ○ כל מקצועות התורה כותב הראי"ה קוק: "על כן מוכרח הדבר שכל הככר הגדול של הרחבתה של תורה יהיה נגול לפנינו בכל רחבו, בכל מקצעותיו השונים והמרובים, למען נוכל להיות מוכנים לכון את הזמן והנטיה לפי החפץ הפנימי לרוות צמאוננו בערך המכוון בנטיותינו פנימה".[65]
- ○ אספקת ספרי קדש הפרי מגדים כותב: "אמנם ראוי היה שישגיחו בעין חמלה ולזכות הדור... ולצוות להדפיס ספרים שיהיו מצויים לעניי ישראל שמהם תצא תורה".[66]

כותב הפלא יועץ: "... ולו חכמו ישכילו כי טוב מאד למכור הספרי תורה היתרים שהם מתעפשים בהיכל ולקנות במקומם ספרים, וליזהר בבני עניים שמהם תצא תורה, הרי זה כמחליף זהב על מרגליות יקרות אשר אין ערוך להן".[67]

בפוזנא החליטו לספק גמרות לכל מי שקובע ללמוד בקביעות,[68] וכן לספק ספרים במחיר זול.[69] בליטא החליטו: "כל קהילה וקהילה מחויבים לקנות קונטרסים... ויחלוקו ללומדי תורה שאין ידם משגת לפי ראות עיני הרב יצ"ו".[70]

יא. בני כל עדה זכאים ללמוד תורה מתוך ספרי חכמיהם וללמוד הלכה למעשה לפי מנהגם.[71]

יב. יש לפרסם את כל המידע הדרוש הנוגע לאפשרויות לימוד תורה.

יג. אזרח רשאי לתבוע לדין את הקהילה כדי לממש את זכותו ללימוד תורה.

יד. כל אחד רשאי שלא להשתתף בשיעורי תורה של הקהילה ובלבד שילמד תורה במסגרות אחרות.

מלבד זאת על פרנסים לחזק לימוד תורה באופנים הבאים

- • תקנות חכמים תקנו שלא לקבוע סעודה בשבת בשעה ששומעים דרשה בבית המדרש,[72] ואף אסרו ללמוד כתובים באותה שעה.[73]

על כתיבת תורה שבע"פ אומרת הגמרא: "ר' יוחנן ור"ש בן לקיש מעייני בספרא דאגדתא בשבתא. והא לא ניתן ליכתב? אלא כיון דלא אפשר 'עת לעשות לה' הפרו תורתך' ".[74]

---

[64] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשעה החלטה משנת תמ"ה לפ"ק.

[65] אדר היקר ועקבי הצאן, הענג ושמחה עמ' קיח. וראה בבלי בבא בתרא ח א: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה".

[66] שו"ע או"ח פרי מגדים חלק ראשון, אגרת המחבר.

[67] חסד לאלפים אורח חיים קנ א. וראה פלא יועץ ערך לעז: "הן רבים עתה עם הארץ שאין מבינים בלשון הקדש... הרוצה לזכות את ישראל ימלא ידו לכתב סדרי תפילות וקיצורי דינים ותוכחות מוסר השכל בלעז, וזה יותר טוב מלהוציא ספרי פלפולים או דרושים". וראה שם ערך מזכה.

[68] ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשע משנת תט"ו לפ"ק.

[69] ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תלה משנת תמ"א לפ"ק.

[70] פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תקפט.

[71] אין אדם לומד תורה אא"כ במקום שלבו חפץ, ראה סעיף קנט. חיוב מיוחד יש ללמוד הלכה למעשה ולפיכך צריך כל אחד לדעת את מנהגי אבותיו ועדתו. וראה סעיף ריא.

[72] ראה שו"ע או"ח רצ ב.

[73] ראה רמב"ם שבת כג יט.

הנצי"ב מתיר להדפיס ספרי קדש למרות שבשל כך יהא צורך להכין דפי הגהות אותם יצטרכו אחר כך לשרוף, ונימוקו עמו: "... כיון שאי אפשר להדפיס בלי קארעקטין שרי משום 'עת לעשות לה' וכו' ".[75] כותב החזו"א: "והנה הותרת לדידן כתיבת... תורה שבכתב שלא בספר על הדיו משום עניות שאי אפשר לנו להשיג כתובות כהלכתן ללמוד בתוכן".[76]

במעהרין תקנו שבכל המדינה ילמדו אותה מסכת.[77] בליטא תקנו: "כל הנסמך לחבר יקבע עתים לתורה בכל יום".[78]

- עידוד חכמים ועידוד השוקדים על התורה ותמיכה בהם[79]
- עידוד הציבור הרחב להשתתף בשיעורי תורה. בוורונה החליטו: "מעלת הממונים יבקשו וימצאנו איש ראוי להגון לשמש לתלמוד תורה... יקום ויתהלך מבחוץ בשווקים וברחובות בקיץ ובחורף יומם ולילה לא ישבות, והיה כל אשר ימצא בטל, מתעצל ומתעכב בכל פתח חנויות וחצרות והמבואות... ידריך ויריץ אותו לבית הכנסת ולבית המדרש לברוח מהבטלה המביאה את האדם לידי שעמום וזימה".[80]

על הפרנסים לבחון את ההשלכות של כל תקנה חדשה על לימוד תורה. במעהרין החליטו: "אין רשות להתוועד ועד קטן בחורף קודם ר"ח טבת, ובקיץ קודם ר"ח תמוז מפני ביטול תורה...".[81]

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "אמר רב נחמן: לא יהבינן זמנא לא לבני כלה בכלה, ולא לבני ריגלא בריגלא", ומבאר רש"י: "באין לשמוע הדרשה בכל שבת אין אומרים לו בא ביום שני לדין, דממנע ולא אתי לכלה".[82] פוסק השו"ע: "אוצר של תבואה או של כדי יין, אף על פי שמותר להסתפק ממנו אסור להתחיל בו לפנותו אלא לדבר מצוה, כגון שפינהו להכנסת אורחים או לקבוע בו בית המדרש".[83] פוסק השו"ע: "רב היושב בעיר ולומד לרבים יכול חכם אחר לבא וללמוד גם כן שם אפילו מקפח קצת פרנסת הראשון".[84]

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על תלמוד תורה. פוסק ר' אליהו מזרחי: "על אודות החרם... להחרים שלא ילמדו את הקראים משום למוד שבעולם לא מקרא ולא משנה לא תלמוד ולא הלכות ולא אגדות לא פירושי המקרא הדורכים דרך הפשט ולא פירושי המקרא הדורכים דרך הקבלה ולא שום חכמה מהחכמו' שחברו חכמי היונים יש"ו לא הגיון ולא טבע ולא מה שאחר הטבע לא מספר ולא תשבורת ולא תכונה ולא מוסיקה ולא מדות ולא שום אחד מסעיפי אלו החכמות... על דברי הרשות שאין בהם שום מצוה אסור לאדם להחרים על אחרים שיעשו או שלא יעשו... אנחנו ראינו בעינינו ואין שום אדם יכול להכחיש

---

[74] בבלי גיטין ס א. וראה פסקי רי"ד גיטין ס ב; חזו"א יו"ד קסז ח - י.

[75] שו"ת משיב דבר ב פ. על גדרי הוראת שעה ראה סעיף פא.

[76] חזו"א יו"ד קסז י.

[77] ראה תקנות מדינת מעהרין ועד קרעמזיר תמ"א לפ"ק שצ(ג).

[78] פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קלה.

[79] ראה סעיפים רג רמח רמט.

[80] מקורות לתולדות החינוך בישראל ב תל אביב תרצ"א עמ' קמח תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

[81] ראה תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ תכ"ה לפ"ק שנה (א), וראה הערת המהדיר שם.

[82] בבלי ב"ק קיג א ורש"י ד"ה לבני כלה בכלה.

[83] שו"ע או"ח שלג א. וראה א"ת ערך בית המדרש, ביטול בית המדרש.

[84] שו"ע יו"ד רמה כב.

בזה כי מאז שנמנעו המלמדים מללמוד הקראים נמנע גם הלימוד מהרבנים, ונתמעט עד שלא נשאר מאומה כי בהיות התלמידים מן הקראים עוסקים במדרשי הרבנים היו גם התלמידים מן הרבנים מתקנאים בהם ומשתדלים בלמודם כי קנאת סופרים תרבה חכמה וכאשר נמנעו מללמד הקראים סרה הקנאה ונתמעטה התורה בינינו...״.[85]

לאור ירידת הדורות ולאור רבוי הזמן הפנוי כיום יש לחזק את לימוד התורה בכל דרך אפשרית. כותב הנצי״ב: ״כך עלינו לעשות להחזיק הדת להרבות תורה בבתי מדרשים ולעשות כל תחבולות שאפשר שיתעסקו בתורה ברבים״.[86]

כותב ספר פאר הדור המוקדש לדמותו של החזו״א: ״ר׳ אברהם יהודה ליכט, שערך קיצור מספר ׳מנורת המאור׳ שאל מפיו: אם מותר לשנות את לשונו של המחבר כדי להתאימו לסגנון הנפוץ בזמנו, ואם מותר להשמיט מאמרים קשי הבנה שדורשים ביאור מרחיב ומעמיק, ואם הרשות בידו להוסיף ביאור עברי קל בשולי הדפים? והתיר לו כל שלושת הדברים״.[87]

תקנת חכמים שלא לקרוא בכתובים בשבת אינה תקפה כיום. מבאר התפארת ישראל: ״האידנא שכבר השתרש ופשט המנהג שהכל באים לשמוע הדרשה בשבת וכל שכן במקומות שאין דרושים בשבת מותר לקראות בכתובים בשבת״.[88]

בדורות האחרונים התקבלו הוראות שלא מן הדין שנועדו לחזק תלמוד תורה. הרמ״א פוסק: ״ונהגו שלא לקבוע מדרש בין מנחה למעריב״,[89] ופוסק המשנה ברורה: ״נראה דבזמנינו אין למנוע זה כידוע שמצוי בעו״ה באיזה מקומות שעוסקין אז כמה אנשים בבהמ״ד בשיחה בטלה ובודאי טוב יותר לשמוע אז דברי מוסר כדי שלא יבואו לזה״.[90] המשנה הלכות מתיר ללמוד תורה כנגד הערוה בשעה שנוסעים בתחבורה ציבורית או כאשר שומעים קולות של נשים ברדיו.[91]

פוסק הרמב״ם: ״ומפני זה נתאוו כל ישראל נביאיהם וחכמיהם לימות המשיח כדי שינוחו ממלכיות שאינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצות כהוגן וימצאו להם מרגוע וירבו בחכמה כדי שיזכו לחיי העולם הבא״.[92]

---

85 שו״ת ר׳ אליהו מזרחי נז.

86 שו״ת משיב דבר א מד. וראה את ההסכמות לש״ס שוטנשטיין.

87 פאר הדור ד עמ׳ רב.

88 תפארת ישראל משנה שבת טז א יכין ה.

89 שו״ע או״ח רצב ב.

90 מ״ב שם ס״ק ט.

91 שו״ת משנה הלכות ו כא.

92 רמב״ם תשובה ט ב. וראה רמב״ם מלכים יב ד; אורות התשובה ו ג. לדעת המלבי״ם בימות המשיח תהא הלכה כרשב״י, ראה סעיף עד הערה 45. על איכות לימוד התורה באותם ימים ראה אורות, אורות התחיה נ.

פרק לג. "ישראל ערבים זה בזה"

קעא. סיוע לשמירת מצוות

פוסק המהר"ם שיק: "הרי לסייע את חבירו לדבר מצוה הוא בכלל גמילות חסד, ואם בחסד הגוף מצוה לסייע לו מכ"ש שמצוה לסייע לו לעשות מצוה שזוכה על ידה בעוה"ז ובעוה"ב...".[1] פוסק המשנה ברורה: "אנו מצווים מטעם ערבות לראות שגם חבירו בן ישראל יעשה מצות התורה, ואם יחסר לו הרי הוא כאילו חסר לי...".[2] כותב האדמו"ר מליובאוויטש בשם הבעש"ט: "... נשמה מתייגעת בגוף במשך שבעים – שמונים שנה, כדי לעשות ליהודי טובה בגשמיות ובפרט ברוחניות".[3]

בדרכים הבאות יש לסייע לשמירת מצוות של הזולת

- פוסק הרמב"ם: "מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אע"פ שאינן בניו".[4] כותב הרמב"ם במורה: "שהצו האלקי מחייב בהחלט לכל מי שהשיג שלמות מסוימת שיאצילנה על זולתו".[5]
- כותב רבינו יונה: "ודע כי נתחיב הנברא להיות ציר נאמן ועבד משכיל בכל מלאכת עבודת אדוניו... וישגיח על מלאכת הפועלים חבריו, ועיניו על דרכיהם לראות אם באמונה הם עושים, ויזהירם ויודיעם את המעשה אשר יעשון, כי חפצו ורצונו אשר תעשה מלאכת אדוניו בלא רמיה, על כן יחזיק ידי עושי המלאכה...".[6] פוסק המהרש"ך: "... ומדרך האהבה הוא להזהיר את חבירו ואוהבו שלא יכשל בדבר אסור...".[7]
- אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "כל המעשה את חברו לדבר מצוה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאה".[8] הריטב"א כותב: "כל ברכות המצות אף על פי שיצא מוציא שאף על פי שהמצוות מוטלות על כל אחד, הרי כל ישראל ערבין זה לזה וכולם כגוף אחד, וכערב הפורע חוב חבירו...".[9] פוסק הרב קפלן: "הערבות מכילה בתוכה סוגי ודרכי ערבות שונים... אופן הג' לדאוג בעד זולתנו על קיום המצות על ידם באם אינם בקיאים או אינם ביכולת לקיימם בעצמם".[10]

---

1 שו"ת מהר"ם שיק או"ח שכב. וראה מהרי"ל הלכות פסח, שלשים יום קודם לפסח שואלים בהלכות פסח.

2 משנה ברורה תרנה שער הציון ס"ק ה. על מצות ערבות ראה בבלי סנהדרין כז ב; בבלי שבועות לט א; רמב"ם שבועות יא טז. וראה הרב נחום אליעזר רבינוביץ, "כל ישראל ערבים זה בזה", תחומין יא עמ' 41 - 72; צניף מלוכה, תורת הערבות עמ' 56 – 74; אנציקלופדיה תלמודית ערך כל ישראל ערבים זה לזה.

3 תורת מנחם, התועדויות ג שנת תשי"א חלק שני עמוד 117.

4 רמב"ם תלמוד תורה א ב.

5 מו"נ ב כט.

6 שערי תשובה ג יט.

7 שו"ת מהרש"ך ב קמט. וראה שו"ת שיבת ציון סז. וראה חבש פאר פרק ט: "חוב המוטל על כל איש שרואה שחברו מניח תפליו שלא כדת תורתנו הק', שלא לזוז משום עד שיתקן המעוות".

8 בבלי סנהדרין צט ב. ראה הקדמה קרית ספר פרק ז.

9 ריטב"א ראש השנה כט א.

10 מצות התוכחה פרק יז, עמ' פז - פט.

- פוסק המגן אברהם: "אדם שיש לו אתרוג מיוחד ובעיר אחרת אין להם כלל, מוטב שישלחנו לשם והוא יברך על של הקהל".[11] הפעולת צדיק פוסק: "שאלה: בעיר שיש בה מנין לתפלה ואין להם ס"ת מהו ליפרד יחידים מהם לילך לעיר שיש בה ס"ת בתוך התחום. תשובה: ... אם הם מנין מצומצם... דאינו יכול ליפרד מבני עירו כדי שלא לבטל התמיד... ואם רובן רוצין לילך אצל ס"ת, המועטין נמשכין אחריהם".[12]
- הצלת אדם מישראל משמד כמוה כהצלת נפשות הדוחה שבת.[13]
- כותב הרמב"ם: "... ושבח הצדיקים ורוממותם אין הכוונה בהם אלא כמו שאמרתי לך, כדי שילכו בני אדם בדרכם של אלו ויתרחקו מדרכם של אלו".[14] כותב האורחות צדיקים: "יש עוד שמחה ושחוק רע מאד, כגון מי שמשחק במי שזהיר בעבודת השם יתברך ומקיים מצוותיו".[15]
- הגמרא אומרת: "מפרסמין את החנפין מפני חילול השם", ומבאר רש"י: "אם יש מכיר במעשיו - מצוה לפרסמו מפני חילול השם, שבני אדם למידין ממעשיו, שסבורין עליו שהוא צדיק, ועוד, כשבא עליו פורענות בני אדם אומרים: מה הועיל לו זכותו".[16]
  כותב הרמב"ם: "... קללת בעלי המגרעות וגינוי זכרם, אם היתה המטרה בכך להשפילם בעיני בני אדם כדי שיקחו בהם תוכחות ולא יעשו כמעשיהם הרי זה חובה וזו מעלה".[17]
- הפרשה מאיסור[18]
- תוכחה[19]
- סיוע למערכת אכיפת החוק[20]

יש לסייע לכל אחד לקיים מצוות, קרוב או רחוק, אזרח או תושב חוץ.

מי שבידו לסייע לקיים מצוה ולא סייע נענש בידי שמים. כותב הנצי"ב: " 'ארור אשר לא יקים' - ועל זה עיקר כריתת ברית בערבות מואב, והיינו אשר לא יקים - לא ישתדל להקים עשית התורה על ידי אחרים וכל שאפשר להגיע על ידו באיזה אופן שיהיה".[21]

---

[11] מגן אברהם על שו"ע או"ח תרנח ס"ק ט.

[12] שו"ת פעולת צדיק א קעח. וראה שם שאם הרוב נוסע לל"ב. וראה מ"ב תרעא ס"ק ו: "ואם יש לו שמן בצמצום על כל השנה ימים ולחבירו אין לו כלום מוטב שידליק בכל לילה אחד ויתן גם לחבירו...".

[13] ראה שו"ע או"ח שו יד ומ"ב שם ס"ק נו. וראה פרופ' נחום רקובר, "חילול שבת לשם הצלה משמד", תחומין יז עמ' 25 - 39. וראה סעיף קעג הערה 1.

[14] משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה למסכת אבות ה. וראה בבלי מגילה כה ב: "אמר רב אשי... האי מאן דשפיר שומעניה שרי לשבוחיה ומאן דשבחי ינוחו לו ברכות על ראשו". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א פ: "שודאי מותר לפרסם איך שלוה מפלוני סך כך וכך אף אם יהיה מזה להמלוה הנאה ממה שנתפרסמו חסדיו כי מצוה לפרסם עושי מצוה". וראה סעיף קעח.

[15] אורחות צדיקים השער התשיעי.

[16] רש"י בבלי יומא פו ב ד"ה מפרסמין את החנפין. וראה מעלת המדות המעלה השתים עשרה.

[17] ראה משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה למסכת אבות ה. וראה בבלי מגילה כה ב: "אמר רב אשי האי מאן דסנאי שומעניה שרי ליה לבזוייה".

[18] ראה סעיף קעג.

[19] ראה סעיף קעד.

[20] ראה סעיפים קפ קצז.

[21] העמק דבר דברים כז כו. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קעז.

אין חובה להוציא ממון כדי לסייע לזולת לקיים מצוה או למנוע אותו מלעבור עבירה.[22] אין חובה להפסיד מצוה כדי לאפשר לזולת לקיים מצוה. פוסק הרב שפרבר: "... שהרי מקרא מלא הוא 'וחי אחיך עמך' - חייך קודמים לאחיך ואין דוחין נפש מפני נפש, ומהיכ' תיתי שמי שיש בידו כדי לעשות מצוה יתננה לחברו?!"[23]

בית דין אינו כופה קיום מצות ערבות. פוסק המהר"ם שיק: "המצוה שאינה מונחת אקרקפתא דגברא, אלא שמצוה לסייע לחבירו משום ערבות דהוי גופיה למשמרת ולסייג לתורה לא מצינו שכופים".[24]

על הפרנסים להחדיר בקרב הציבור את ההכרה באחריות לקיום המצוות של הזולת.[25]

גם כיום תקפה המצוה המוטלת על כל אחד להיות ערב למצוות הזולת.

*

חכמי מדעי המדינה וחכמי המשפט אינם מרחיבים את הדבור על חובת האזרח לפעול בקום עשה למניעת עבירות של הזולת,[26] אלא אם כן מדובר בעבירות חמורות.[27]

האמנות והחוקות למיניהן אינן דנות על חובת כל אזרח לסייע לזולתו למלא את חובותיו או למנוע מן הזולת מלעבור עבירות.[28]

---

[22] ראה הצבא כהלכה פרק לא יא. וראה משך חכמה השמטות לספר שמות, שמות יג י, שאין מצוה לתת צדקה כדי למנוע אנוס מלעבור על ל"ת. וראה חידושי הגרז"ר א ד יח; צניף מלוכה עמ' 59.

[23] שו"ת מכתם לדוד או"ח ו. וראה שערי תשובה על שו"ע או"ח תרנח ס"ק יב.

[24] שו"ת מהר"ם שיק יו"ד שכב. וראה שו"ת מהרש"ם ח צו; ספר המצוות לרס"ג עם פירוש הרב פרלא, ח"ג פרשה נז דף רו א.

[25] ראה צניף מלוכה עמ' 16, שיש ערבות לערבות.

[26] על משמעות התגברות האינדיבידואליזם ראה EB (2008), individualism.

[27] ראה חוק העונשין 1977 – התשל"ז סעיף 262: "מי שידע כי פלוני זומם לעשות מעשה פשע ולא נקט כל האמצעים הסבירים למנוע את עשייתו או את השלמתו, דינו - מאסר שנתיים". "פשע" היא עבירה שנקבע לה עונש מאסר של שלש שנים ויותר.

[28] ראה סעיף קסט. וראה Law's Empire דיון על ה"integrity" של החוק ובין השאר הוא דן בעמ' 189 על העקרון שקיימת אחריות הדדית של האזרחים שהחוק יתקיים, ושעליהם להגיב לעבירות שכבר נעשו.

קעב. "ולפני עור לא תתן מכשול"

פסוק מפורש בתורה: "ולפני עור לא תתן מכשול".[1] הרמב"ם לומד מפסוק זה שני איסורים.

א. "... כל המכשיל עור בדבר והשיאו עצה שאינה הוגנת או שחיזק ידי עוברי עבירה שהוא עור ואינו רואה דרך האמת מפני תאות לבו הרי זה עובר בלא תעשה...".[2]

ב. "אסור לקנות דבר הגזול מן הגזלן ואסור לסעדו על שינויו כדי שיקנהו, שכל העושה דברים אלו וכיוצא בהן מחזק ידי עוברי עבירה ועובר על 'ולפני עור לא תתן מכשול' ".[3]

חמור במיוחד דינו של מסית. פוסק האגרות משה: "ואף שאיסור מסית לחיוב סקילה הוא רק מסית לעבוד עכו"ם, מ"מ לענין האיסור ועונש כלפי שמיא בכל החומר שאין טוענין למסית יש בכל האיסורים".[4]

המסית והמכשיל את חבירו באיסורים עובר גם על מצות ערבות[5] ומבטל מצות ואהבת לרעך כמוך.[6]

על עונשו של מסית פוסק הרמב"ם: "ארבעה ועשרים דברים מעכבין את התשובה, ארבעה מהן עון גדול והעושה אחד מהן אין הקב"ה מספיק בידו לעשות תשובה לפי גודל חטאו ואלו הן (א) המחטיא את הרבים ובכלל זה המעכב את הרבים מלעשות מצוה. (ב) והמטה את חבירו מדרך טובה לרעה כגון מסית ומדיח...".[7]

פוסק השו"ע: "על כ"ד דברים מנדים את האדם... י"ז) המכשיל את העור. (י"ח) המעכב את הרבים מלעשות מצוה".[8]

---

1 ויקרא יט יד.

2 רמב"ם רוצח ושמירת נפש יב יד. וראה רש"י במדבר ל טז: "... שהגורם תקלה לחברו הוא נכנס תחתיו לכל עונשין". אסור להכשיל גם במדות. על האיסור לעורר תאוה ראה שו"ע או"ח תקעד ב - ג. על האיסור לעורר קנאה ראה תורת חובת הלבבות שער הבטחון פרק רביעי; אורחות צדיקים שער הקנאה; מנורת המאור, הקדמה לנר ראשון. על האיסור לעורר כעס ראה שו"ת תורה לשמה שע בעקבות בבלי קידושין לב א, וראה מוסר אביך עמ' עד. נראה שאין חולק על כך, שמי שהשפיע על אישיותו של חברו וגרם לו להיות כעסן הכועס לעיתים תדירות עובר על לפני עור. וראה ספר לפני עור.

3 רמב"ם גזלה ואבדה ה א. וראה רמב"ם גניבה ה א. וראה לפני עור, כללי לפני עור סימן ז ג. וראה נפש הרב עמ' רסט בשם הרב סולובייצ'יק: "... שאם האדם יש לו ידיעה שבחנות פלוני אין משלמים מס מכירה למדינה, שאסור לקנות אצלם מדין לפני עור". וי"ל לשם מה יש צורך בדרשה מיוחדת בבלי שבועות מז ב: "אזהרה לעוקב אחר הנואף וכו' ". ושמא הדרשה מלמדת שעוברים מדאורייתא גם בחד עברא דנהרא. וראה א"ת ערך אין מחזקים ידי עוברי עבירה.

4 שו"ת אגרות משה או"ח א צט. וראה רמב"ם תשובה ד א; שו"ת שבט הלוי ב קיא יא. אחרונים מעירים שאיסורי מסיח ומדיח באים להרחיב את איסורי לפני עור, הן מבחינת האיסור והן מבחינת העונש, ראה ביאור הרב פרלא לספר המצוות, לאוין ל"ת נג נד נה ד"ה עוד נראה.

5 ראה הרב פרלא, ביאור על ספר המצוות לרס"ג מנין שישים וחמש הפרשיות פרשה נז ד"ה אלא דאכתי. וראה שו"ת ציץ אליעזר יא סא; א"ת ערך כל ישראל ערבים זה לזה.

6 של"ה ב דף שמה א ד"ה שלא להכשיל תם.

7 רמב"ם תשובה ד א.

8 שו"ע יו"ד שלד מג. וראה ספר החינוך רלב, שלמרות שהמכשיל עובר על לאו הוא אינו לוקה, וראה לפני עור מבוא ב.

לבית הדין סמכות להעניש גם שלא מן הדין. פוסק הרשב"ץ: "ומה ששאלת על הפרוצה שיצאה מהכלל והיא נכנסת לבתי ישראל להסית אותן לעשות כמעשיה אם יש לאסור בתי ישראל עליה משום גדר, הדבר פשוט שצריך לעשות גדר גדול בזה... ראוי לקהל לעשו' בו גדר וסייג ולשמת ולהחרים ולקנוס ממון דב"ד מכין ועונשין משום מיגדר מילתא".[9]

כיוצא בזה לבית דין סמכות להעניש שלא מן הדין גם מסייע לדבר עבירה. פוסק הריב"ש: "כי אותו הנפח שעשה לה שני מפתחות בהסתר פנים מן הבעל, ולקח בערכם ממנה כפולה אחת, ראוי ליענש על בלי הגיד לבעל. שכבר היה לו להבין, שלא לחנם רבתה במחיר המפתחות, אלא שהיתה כונתה לגנוב מנכסי בעלה, והנה הוא מסייע ידיה בזה; דלא עכברא גנב אלא חורא גנב".[10] פוסק הרמ"א: "וכן היו מחרימין המחזיק ביד ההולך לפני עובדי כוכבים...".[11] החתם סופר פוסק בדין אשה שיצא עליה קול שהיא ילדה בן לנכרי וכעת רוצה להנשא לכהן: "ומה טוב להטיל חרם בפני אבותי' של הנטענת שכל מי שיודע שילדה ואפ"ה מוסר בתו לנישואי' יצוד בחרם".[12]

אין הוראה לפרנסים בענין לפני עור.

ראוי להם לתקן תקנות שימנעו את הכשלת הזולת. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "בארבעה פרקים בשנה המוכר בהמה לחבירו צריך להודיעו ולומר לו כבר מכרתי אמה או בתה לאחר לשחוט כדי שימתין זה האחרון ולא ישחוט עד למחר".[13]

*

במדינות המפותחות, הרשויות מענישות את המסית לעבירות חמורות ואת השותפים להן גם אם הם לא נטלו חלק בפועל במעשה העבירה.[14] עבירות אלו אינן נזכרות בחוקות.[15]

---

[9] תשב"ץ ג צ. וראה שו"ת שבות יעקב ג קסח, שמסית לגניבה פסול לעדות.

[10] שו"ת הריב"ש סימן קח. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק: "... גם שאר האנשים אשר נתחברו עם האיש אשר העיז... וסייעו למחרף הנזכר היו חייבים עונש כמוהו שכבר אמרו חז"ל שהנטפל לעושה עבירה הרי הוא כאלו עשאה...".

[11] שו"ע חו"מ כו א בהגה.

[12] ראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז א ח. וראה שם סימן כב.

[13] רמב"ם שחיטה יב יד. וראה גם רמב"ם מעשר י א; שו"ע יו"ד נז כא.

[14] ראה חוק העונשין 1977 – תשל"ד סעיף 29 (תיקון משנת תשנ"ד), שמבצע עבירה נחשב גם מי שמבצעה באמצעות אחר, או שיש כמה משתתפים וכל אחד מהם עושה את כל המעשים או מקצתם. בסעיף 30 (תיקון משנת תשנ"ד) נדון דינו של משדל, שהוא "המביא אחר לידי עשיית עבירה בשכנוע, בעידוד, בדרישה, בהפצרה או בכל דרך שיש בה משום הפעלת לחץ". בסעיפים 31 32 (תיקון משנת תשנ"ד) נדון דינו של מסייע לעבירה, המוגדר בחוק: "מי אשר, לפני עשיית העבירה או בשעת עשייתה, עשה מעשה כדי לאפשר את הביצוע, להקל עליו או לאבטח אותו, או למנוע את תפיסת המבצע, גילוי העבירה או שללה, או כדי לתרום בדרך אחרת ליצירת תנאים לשם עשיית העבירה, הוא מסייע". בסעיף 33 נדון העונש על נסיון לשידול. בסעיף 34 ג נאמר שהן סיוע והן שידול הן עבירה פלילית רק בעוון ופשע. הגדרת עוון: עבירה שנקבע לה עונש מאסר לתקופה העולה על שלושה חדשים, ושם גם חישוב הקנס שעל "עוון".

[15] על הגבלות על חופש הבטוי במקרה כזה ראה סעיף ריט.

קעג. "אפרושי מאיסורא"

כותב השל"ה: "שכל ישראל ערבים זה לזה... ואם נתחייבנו בהצלת הגוף כל שכן בהצלת הנפש, שאם יראנו עובר עבירה שמאבד עולמו יצילהו. ואמר 'לא תעמד' שלא יתעכב כיון שהוא רעך בתורה ובמצות".[1] פוסק ר' יצחק אלחנן: "היכא דיש בידו להשתדל אחר איזה עצה להצילן מן מכשול איסור דג"כ זהו בכלל חיוב הערבות".[2] ופוסק הרב וולדינברג: "וכלול בזה גם למנוע מאחרים מעשיית עול, שהמנעו מעשות זאת נקרא שגם הוא עצמו עושה בזה עול".[3]

כל אחד מצווה להפריש את הזולת מכל עבירה,[4] וגם את אלה שחייבים בכבודם.[5] פוסק השו"ע: "... שבכל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב".[6] מצוה להפריש מאיסור אפילו מלך.[7]

בהלכות פסח ובהלכות אבלות מצאנו שהשו"ע פוסק שיש להפריש מאיסור. "ישראל שהיה בידו חמצו של ישראל אחר בפקדון... ימכרנו לא"י ואם לא מכרו חייב לבערו בזמן איסורו אפילו אם אינו חייב באחריותו".[8] "כהן שהוא ישן ומת עמו באוהל צריכין להקיצו ולהגיד לו כדי שיצא".[9]

במקרה שרק בית דין יכול להפריש מאיסור, יש לידעו על העבירה.[10]

יש סוברים, שהמפריש מאיסור מקיים מצות תוכחה מדאורייתא.[11] ויש סוברים שזו מצוה מדרבנן.[12] לכולי עלמא, הוא מקיים ואהבת לרעך כמוך ופועל מכח הערבות.[13] יש סוברים, שכל מי שיכול להסיר מכשול מהזולת ואינו עושה כן עובר על לפני עור.[14]

במקרה שאי אפשר להפריש מאיסור בעת מעשה מצוה להוכיח את החוטא לאחר מעשה[15] ואסור להחניף לו.[16]

---

1 של"ה ב דף שמה ב. וראה א"ת ערך אפרושי מאסורא.

2 שו"ת עין יצחק א אבהע"ז א. וראה הרב אברהם שרמן, "חובת החקיקה הדתית וישומה על פי ההלכה", תחומין ה עמ' 366 - 376. וראה סעיף קעג.

3 שו"ת ציץ אליעזר טז נה.

4 יש להפריש גם מאיסורים דרבנן, ראה שו"ת תרומת הדשן מג.

5 על הפרשת רב מאיסור ראה שו"ת תרומת הדשן מג. וראה שו"ת בנימין זאב א עא. על הפרשת אב ואם מאיסור ראה קיצור שו"ע ילקוט יוסף יו"ד פרק י.

6 שו"ע יו"ד רמב יא. וראה ש"ך יורה דעה סימן שג ס"ק א.

7 ראה סעיף קעד הערה 9. פשיטא, שאין חילוק בין תוכחה ובין הפרשה מאיסור.

8 שו"ע או"ח תמג ב.

9 שו"ע יו"ד שעב א. וראה רמב"ם טומאת צרעת י ח; שו"ע או"ח תסז א. וראה הליכות שלמה תפלה מילואים עמ' שלז, שיש להעיר אדם ישן כדי שיספיק לקרוא קריאת שמע בזמנה. הערת הרב נבנצל: "צ"ע לענ"ד דבהיותו ישן הוא פטור ממ"ע".

10 ראה חשוקי חמד על עבודה זרה עמ' סג.

11 ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה א א.

12 ראה א"ת ערך אפרושי מאיסורא.

13 ראה סעיף קעא.

14 ראה לפני עור סימן יד. וראה הצבא כהלכה פרק לא ציון 19.

15 ראה סעיף קעד.

16 ראה סעיף קעט.

מניעת עבירות חיונית להגשמת יעודי התורה[17]

טובת היחיד

בריאות הגוף והנפש

- אומר המדרש: "א"ר תנחום ברבי ירמיה: ארבעה דברים מתישין כחו של אדם... עון... וכן הוא אומר: 'כשל בעוני כחי'".[18]
- כותב הר"ן: "נאמין שכל מה שמנעתהו התורה ממנו, מזיק אלינו, ומוליד רושם רע בנפשותינו".[19]
- כותב המשך חכמה: "שגוף העבירה... אמנם היא מחלה בנפש, וזה 'אבני ביתו (וקורות ביתו של אדם) מעידים בו'[20] - הוא על הגזל והחמס שהוא בקניני האדם. ועל עבירות שעל ידי חימום ופעולות האברים - אבריו מעידים עליו שנטמאו על ידי העון. והעבירות שבמידות - היינו כעס נקימה וכיו"ב - (דבי רבי שילא אמרי) שני מלאכים המלוים לו לאדם - המה יצר הטוב ויצר הרע - נטמאו. ועל העבירות שהן בשכל - המה דעות כוזבות - נשמתו של אדם... כי כולם נטמאו ונטמטמו על ידי עונות, והיה כמו שלא מועיל מחילת הרופא לסלוח להחולה שיאכל דברים המזיקים לחיותו".[21]
- כותב הרב סולובייצ'יק: "החטא אף הוא מחלה – ואף הוא מגיע לתודעת האדם בלשון הייסורים, בכאבים עמוקים ונוקבים, כאבים רוחניים שלעיתים הם אפילו יותר חדים ויותר ללא נשוא מאשר ייסורי הגוף".[22]

פיתוח האישיות כותב הראי"ה קוק: "כשנעשה האדם מדרס לצד העיוור שבו... לא רק חלק אחד מחלקיו ירד ונשתקע... לא כן הדבר. פניו כולם שונו, אור השכל המבוסס, המתאחד בעומק ההויה הנשמתית עם כל כחות החיים, הארוג בחוברת עם כל הסידור המוסרי, הרוחני, הממשי, של כל מה שהוא מסביב, ממטה וממעל, זה האור נכהה".[23]

טובת הכלל המדרש אומר: " 'האיש אחד יחטא' תני רשב"י: משל לבני אדם שהיו יושבין בספינה. נטל אחד מהן מקדח והתחיל קודח תחתיו. אמרו לו חבריו: מה אתה יושב ועושה? אמר להם: מה אכפת לכם, לא תחתי אני קודח? אמרו לו: שהמים עולים ומציפין עלינו את הספינה".[24] כותב המהר"ל: "כל ישראל ערבים זה בזה בשביל שהם עם אחד... ודומים לאדם אחד שאם יש מכה באחד מאבריו שכולם מרגישים בעבור שהם גוף אחד, וכן כאשר אחד מישראל עובר עבירה מרגישין בחטא זה כל ישראל שהם כמו אדם אחד כי הם עם א'".[25] כותב

---

17 ראה סעיפים כז – לא.

18 איכה רבה א מג.

19 דרשות הר"ן הדרוש האחד עשר.

20 ראה בבלי חגיגה טז א.

21 משך חכמה דברים י יז. וראה רש"י בבלי יומא לט א ד"ה מטמטמת: "אוטמת וסותמת מכל חכמה".

22 על התשובה עמ' 110.

23 שמונה קבצים ד יד. וראה שם ד כד.

24 ויקר"ר ד ו.

25 נתיבות עולם ב נתיב התוכחה ב. וראה בבלי ברכות לה ב, שהנהנה מעוה"ז ללא ברכה גוזל להקב"ה ולכנסת ישראל; וראה שו"ת משיב דבר ה צ שהכוונה היא, שהנהנה וכו' מונע השפעה שהקב"ה רוצה להשפיע על ישראל. על הקשר שבין ערבות ובין הכלל שכל ישראל הם נפש אחת ראה ספר המגיד לבעל הפמ"ג, ח"ג קונטרס מתן שכרן של מצוות, חקירה ד. וראה סעיף קסא.

המשך חכמה: "... מצד שכל ישראל ערבים זה בזה, ואם יעבור אחד הוא מזיק לחבירו ולהכלל כולו... שהעובר מצות ה' הוא גדר בין אדם לחברו שמזיק להכלל".[26]

טובת האנושות הגמרא אומרת: "רבי אלעזר ב"ר שמעון אומר: העולם נידון אחר רובו והיחיד נידון אחר רובו. עשה מצוה אחת אשריו שהכריע את עצמו ואת כל העולם לכף זכות. עבר עבירה אחת אוי לו שהכריע את עצמו ואת כל העולם לכף חובה".[27] כותב המהר"ל: "הרשעים כאשר הם יוצאים מן התורה ועוברים את הסדר שסידר השם יתברך, בזה מחריבין כל העולם, כי כל העולם הוא אחד מקושר ומסודר, ושנוי הסדר שסדר השם יתברך דבר זה הוא שנוי אל הכל".[28] כותב נפש החיים: "על ידי מעשיו או דבריו ומחשבותיו אשר לא טובים, הוא מהרס ר"ל כמה כוחות ועולמות עליונים הקדושים".[29]

קידוש השם המדרש אומר: "... ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום כביכול מתישין כח גדול של מעלן".[30] הדברים אמורים בעיקר בעבירות הנעשות בשאט נפש, להכעיס וכד'.[31]

בנסיבות מסוימות מצוה להפריש מאיסור תוך כדי פגיעה קשה בחוטא

פוסק השו"ע: "אדם הרואה אחד מישראל מכה חבירו, ואינו יכול להצילו אם לא שיכה המכה, יכול להכותו, כדי לאפרושי מאיסורא".[32] יש הסוברים שמותר להכות מי שאינו רוצה לקיים מצות עשה המוטלת עליו.[33]

פוסק השו"ע: "הרואה כלאים של תורה על חברו אפילו היה מהלך בשוק קופץ לו וקורעו מעליו מיד ואפילו היה רבו שלמדו חכמה, שאין כבוד הבריות דוחה איסור לא תעשה המפורש בתורה".[34]

---

[26] משך חכמה שמות כד ג.

[27] בבלי קידושין מ ב.

[28] נתיבות עולם נתיב התורה פרק א. וראה משנה אבות ה א: "בעשרה מאמרות נברא העולם... להפרע מן הרשעים שמאבדין את העולם שנברא בעשרה מאמרות...".

[29] נפש החיים שער א ג.

[30] איכר"ר א לג.

[31] ראה רמב"ם יסודי התורה ה י. על עובר עבירות להכעיס ראה סעיף רצט.

[32] שו"ע חו"מ תכא יג. יש דיונים בראשונים ובאחרונים אם מותר להכות במקרים נוספים, ראה רמב"ם עבדים ג ה ובאחרונים, ראה לדוגמא מרומי שדה בבא קמא כח א.

[33] ראה קצוה"ח שו"ע חו"מ ג אות א; נתיבות המשפט שם ביאורים אות א; משובב נתיבות שם; מנחת חינוך ח ס"ק י; אמרי בינה ב דיני דיינים ט; אור שמח ממרים ד ג; שו"ת משנת יעבץ חו"מ סימן ע.

[34] שו"ע יו"ד שג א. וראה תורת היולדת פרק נט ציון ה, הדן בשאלה האם המפריש מאיסור צריך לשלם את הנזק הממוני שהוא גרם, ובסיום דבריו כותב: "וכך שמענו בשם ה'חזון איש' שהורה לשרוף ספרי מינים השייכים לאחרים, ואין לחוש לאיסור גזל". וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' רא. וראה שו"ת שרגא המאיר ג קה שפשיטא לו שמי שעושה כדין פטור מלשלם.

הפרשה מאיסור שיש בה גם פגיעה בזולת מותרת רק בתנאים הבאים[35]

א. חיזוק הדת ותיקון העולם כותב ספר חרדים: " 'אל תצא לרב מהר', ואמרו 'מתון מתון ארבע מאות זוזי שויה', ופרי המהירות חרטה".[36] פוסק המחנה חיים: "... שמי שרוצה לעשות עבירה במזיד אין ישראל חבירו צריך להפרישו... דדגול מרבבה מודה דבית דין בוודאי מכין אותו כדי להפרישו מעבירה אבל מי שאינו דיין ושופט אסור להכות...".[37]

ב. הפגיעה מונעת את העבירה פוסק המנחת חינוך: "... לאפרושי מאיסורא הוא קצת מצוה אבל אם אינו מכשיל בידם - אינו עושה שום איסור אם יודע שאינו מקבל תוכחה, או שהוכיח אותו ולא קיבל לא עבר כלל".[38] פוסק הפתחי חושן: "... להזיק מבלי שימנע האיסור... אסור בכל אופן".[39] הרב ישראלי סובר שיש מצוה להפריש מאיסור רק אם יש להניח שכתוצאה מכך ימנע העבריין מלעבור אותה עבירה גם בעתיד.[40]

ג. המפריש ראה במו עיניו שנעשית עבירה[41] או שהוא יודע זאת בודאות.[42]

ד. החוטא יודע מה חטאו.[43]

ה. אין דרך אחרת למניעת העבירה.[44]

ו. הפגיעה היא סבירה ואינה קשה יותר ממה שבית דין היה פוגע בו.[45]

ז. הפגיעה אינה יתר על הנחוץ. פוסק הפתחי חושן: "אם יכול להציל עצמו בהכאה מועטת אסור להכותו יותר, וכן אם חירפו אסור להכותו".[46]

ח. ההפרשה לשם שמים פוסק המהרי"ט: "רשע כמותו אינו רשאי להכותו".[47] כותב החפץ חיים: "צריך לחקוק בנפשו .. דאפלו אלו שמצוה להורגן כמו הרודף אחר הזכור ואחר נערה המארסה ואחר חברו להורגו, זה שהורגן צריך להזהר אחר כך מאבק שלהם. כי אם חס ושלום, יכשל ההורגם בעברה כיוצא בהם, יחשב לו אותו הנהרג לדם נקי...".[48]

---

35 ראה סעיף פא. וראה סעיף צט.

36 ספר חרדים מז ג. וראה הערה 61.

37 שו"ת מחנה חיים או"ח יו"ד ב, או"ח כב.

38 מנחת חינוך מצוה ח אות י. וראה אור שמח ממרים ד ג; שו"ת אגרות משה או"ח ה כ ח.

39 פתחי חשן ה א ס"ק א.

40 ראה שו"ת עמוד הימיני סימן י. הערת הרב נבנצל: "צ"ע לענ"ד".

41 ראה בבלי ברכות כ א.

42 ראה שו"ת שער אפרים סה. וראה חכמת שלמה על שו"ע חו"מ שמח סעיף א.

43 ראה מנחת חינוך מצוה ח אות י.

44 ראה שו"ע חו"מ תכא יג.

45 ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע י ב.

46 פתחי חושן ה פרק ב ט. וראה שם ס"ק כח מה נ"מ אם מכים את המכה מדין אפרושי מאיסורא או מדין הצלת המוכה. וראה שו"ת מהר"י אסאד ב קסד, שהפוסקים האוסרים על הבעל להכות את אשתו כדי להפרישה מאיסור סוברים שניתן ליסרה באופנים אחרים.

47 שו"ת מהרי"ט ב אבהע"ז מג. וראה תורה תמימה על שמות ב יג ס"ק לח.

48 שמירת הלשון שער התבונה פרק יז בשם ר"פ. וראה סמ"ק הגהות ר"פ מצוה פב אות ו. וראה מכתב מאליהו ג עמ' 139: "אם אדם מעניש את חברו, והוא אינו זך ונקי עתיד ליתן את הדין על שציער את חברו". וראה חשוקי חמד שבת עמ' רח: "שנקמה צריכה להיות כולה לשם שמים... וברוב צדקתו וענוותנותו חשש יעקב

ט. "והייתם נקיים"[49] פוסק המהרש"ל: "... כל בר ישראל יכול להכות חבירו, כדי לאפרושי מאיסורא... ודוקא באדם מוחזק לכשרות, שידוע שלשם שמים עשה, והוא אדם חשוב ומופלג, אבל בסתמא דאינשי לאו כל כמיניה דאם כן לא שבקת חי לכל בריה וכל אדם ריק ילך ויכה חבירו על דבר הוכחה..."[50]

אין מצוה להפריש מאיסור אם יש חשש סביר שהמפריש ינזק.[51]

אסור להפריש מאיסור אם עשוי להגרם נזק לצד שלישי,[52] אם עלולים להתעורר מריבה, מחלוקת[53] או שעלול להגרם חילול השם.[54]

מי שהתכוון להפריש מאיסור, ואחר כך התברר כי הוא פגע בזולתו שלא כדין, יצטרך לפצות את הניזק כמקובל בדיני נזיקין.[55]

בית דין אינו כופה הפרשה מאיסור.

על הפרנסים לעודד עושי מצוה ולתת גבוי למי שמפריש את הזולת מאיסור. כותב הרב הרצוג: "מסופר בקידושין ס"ו על מעשה של ינאי המלך בענין אלעזר בן פועירה שדבר קשות כנגד המלך, ונאמר בספרו של יוסף בן מתתיהו שהמלך מסר דינו לחכמים... ולפי שלא דנוהו אלא למלקות בעט בחכמים... וקשה באמת למה לא דנו אותו למיתה?... אך זה אפשר לישב... אלעזר זה... דימה שאמת בפי השמועה, והרי היה מקום לחשוב שכיוון לאפרושי מאיסורא, שלא יהיה כהן גדול פסול משמש במקדש, ולא כיון לביישו".[56]

גם כיום מצוה להפריש מאיסור.[57] האגרות משה כותב: "הנה בדבר האשה שניסת בערכאות קודם שנתגרשה בגט פטורין כדת, והשתדל כתר"ה אשר בעלה הראשון יתן גט ושהאשה תקבל הגט, דבר גדול עשה כתר"ה לסלק איסור אשת איש ממנה".[58] הרב אויערבך פוסק: "ונראה שאם אחד רואה בחברו ששותה יין של ערלה, ואינו יכול בשום אופן למונעו אלא ע"י זה שיחליף אותו ביין של טבל, או של סתם יינם, דמסתבר דאין כאן שום איסור בזה שעושה מעשה בקום

שבנקמו בזיון בתו אולי תתערב ח"ו מחשבת נגיעה עצמית על זלזול כבודו וטובתו ולא תהיה כוונתו בלתי לה' לבדו... לכן 'ואיש תבונות יחריש' ". וראה כיוצא בזה סעיף קפא בענין מי שמתפלל למות רשע או פוגע ברשע.

[49] ראה סעיף נ.

[50] ים של שלמה בבא קמא ג ט.

[51] ראה עמוד הימיני סימן י סעיף יא.

[52] ראה סעיפים שמה - שמז. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' עח, שאסור לגזול מאחד כדי למנוע חטא מן השני.

[53] ראה סעיף שב.

[54] ראה הערה 61.

[55] ראה בבלי ברכות כ א בענין רב אדא בר אהבה. וראה ים של שלמה בבא קמא ג כז. וראה הערה 37.

[56] תחוקה לישראל על פי התורה ג' עמ' 302.

[57] ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה א א, שהטענה שאין בדור הזה מי שיודע להוכיח, אמורה ביחס לתוכחה לאחר מעשה, אך תמיד קיימת מצוה להפריש מאיסור בשעת מעשה.

[58] ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ג נ. וראה שיעורי תורה לרופאים רפח.

ועשה, ונותן לו יין של טבל, כיון דלא קעביד שום מכשול, אלא אדרבה מציל אותו בכך ממכשול יותר גדול".[59] כותב הרב זילברשטין: "ומעשה היה אצל הגר"י אברמסקי זצ"ל שסירב לסדר קידושין למי שלא נימול... והסביר... שיש חיוב לגלגל עליו כדי להכריחו שימול, וזהו שמעכב סידור קידושין".[60]

גם כיום מותר להפריש מאיסור רק כאשר ההפרשה היא לתקנה. הרב משה שטרנבוך פוסק: "הנה האיסור להסתכל בטלויזיא הוא חמור מאד, ומאביזרייהו דעריות הוא, שעל ידי הסתכלות בכלי טמא זה גורם לו להמשך אחריהם ובודאי חייבין להפריש אדם מלהסתכל בטלויזיא וגם לפעול בכל מיני דרכים לשם כך... וראוי לדבר ולהסביר להורים שהכלי הזה טלויזיא גורם צרות רבות, ואם נהנין בשעתו בדברי הבל, סופו שמושך המשפחה כולה לבאר שחת, ואין לך עון ומשחית כמוהו, אבל לענין לקלקלו ולהשחיתו אף אם משלם ראוי לשאול מקודם שאלת חכם, והנוהג ע"פ חכמים זוכה להצלחה תמיד".[61]

*

כמה מדינות קובעות בחוקותיהן שמותר לפלוש לבית הזולת כדי למנוע פשע.[62]

---

[59] ראה שו"ת מנחת שלמה לה א. וראה א"ת ערך הלעיטהו לרשע וימות.

[60] חשוקי חמד בבא מציעא עמ' שכב.

[61] שו"ת תשובות והנהגות א שסח. וראה זהר בראשית קסד ב, המובא במחזיק ברכה על שו"ע יו"ד רמא ד, שרחל נענשה על שציערה את אביו בשעה שגנבה את התרפים. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תשל: "שאלה: אם מותר לזווג לאחותו שאינה שומרת מצוות עם חילוני לנישואין... שידוע בגוונא שבשום אופן לא תנשא לאדם דתי ואם אחיה לא ישדך אותה עלולה היא להתחתן עם גוי ר"ל... נראה שהכל תלוי בכוונה, ושומר מצוה לא ידע דבר רע...". וראה שו"ת תשובות והנהגות ב קלח: "שאלה: פועל דורש לאכול ולשתות ולא יברך אם מותר לתת לו... העיקר נראה שאם יש כאן דרכי שלום אם לא יתנו לו לאכול או לשתות אז מותר ליתן לו... וטעם הדבר נראה שהאיסור כמו מכשיל עור שמריע לו בזה, אבל כאן מכוון לטובתו שיתקרב ולא ישנא יהדות...".

[62] ראה ICL חוקת ברזיל 5 XI. נזכר שם הבטוי הלטיני in flagrante delicto, שפירושו בעצם עשיית העבירה. ראה כיו"ב גם חוקת ספרד 18 (2).

קעד. "הוכח תוכיח"

פסוק מפורש בתורה: "הוכח תוכיח את עמיתך",[1] ופוסק הרמב"ם: "הרואה חבירו שחטא או שהלך בדרך לא טובה מצוה להחזירו למוטב ולהודיעו שהוא חוטא על עצמו במעשיו הרעים".[2] כותב השל"ה: "על כן ראוי לכל אחד להאריך במילי דהוכחה כפי יכלתו... מכל מקום נלמד מזה גם כן לעמוד ולהזהיר על להבא, להודיע הדרך הטוב והישר, וירא שמים יוצא ידי שניהם, כי תוכחה על העבר, וללמד מוסר וההנהגה אלהבא, כולם בחדא מחתא מחתינהו...".[3]

כותב הפרי מגדים: "הנה הוכח תוכיח מצות עשה בפני עצמה היא ואם לא מוכיח לחבירו ביטל מצות עשה מלבד זה יש לו עונש מטעם ערבות...".[4] תוכחה עשויה לתרום לשמירה על יחסים טובים שבין אדם לחברו.[5] כותב ספר החינוך: "לפי שיש בזה שלום וטובה בין אנשים כי כשיחטאו איש לאיש ויוכיחנו במסתרים יתנצל בפניו, יקבל התנצלותו וישלים עמו. ואם לא יוכיחנו ישטמנו בלבו ויזיק אליו לפי שעה או באחד מן הזמנים".[6]

כותב ספר החינוך: "אפילו הקטן חייב להוכיח הגדול, אם יראה הגדול הולך בדרך לא טוב".[7] כותב הרב חיים מוולוז'ין: "אפילו עם הארץ שרואה בחבירו דבר מגונה חייב להוכיחו".[8] מצוה להוכיח אפילו מלך.[9]

מצוה תוכחה מוטלת באופן מיוחד על כל מי שדבריו נשמעים. פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם... אם רואה שדבריו מועילים ונשמעים אומר ואם לאו שותק".[10]

מצות תוכחה מותנית בתנאים הבאים

א. חיזוק הדת ותיקון העולם"[11] כותב הכתב סופר: "במצות התוכחה צריך להתבונן בשכלו ולשקול בשקל הקודש על מה יוכיח ולמי יוכיח ובאיזה אופן יוכיח, ודבר זה קשה על האדם מאוד יותר מקיום כל המצוות".[12] כותב הראי"ה קוק: "יש לעיין בדרכי בני אדם,

---

1 ויקרא יט לב. וראה ספר מצות התוכחה.

2 רמב"ם דעות ו ז. וראה הערות במסכתות ערכין ותמורה על ערכין טז ב, עמ' נט. הרב אלישיב מפרש שההולך בדרך שאינה טובה הוא מי שעשה דבר שאינו איסור גמור, כעין המפורש במסכת יומא (פו א) ה"ד חילול השם. ויתכן לומר, שהמדובר במי שזומם לעשות עבירה, ראה ספר המצוות עשין רה, או שמדובר במי שסוטה, ולו גם פעם אחת, מדרך הישר והטוב, ראה סעיף לט.

3 של"ה תולדות אדם פתיחה.

4 ספר המגיד ח"ג, קונטרס מתן שכרן של מצוות, חקירה ד. על הקשר בין תוכחה וערבות ראה בבלי סנהדרין כז ב. אחרונים רבים דנים בנושא זה, ואכמ"ל.

5 ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה ב, שיש בתוכחה משום "ואהבת לרעך כמוך".

6 ספר החינוך רלט.

7 ספר החינוך רלט.

8 רוח חיים על אבות ב א.

9 ראה סעיף קנ הערות 49 - 52; סעיף ראה הערה 49 - 51.

10 רמב"ם דעות ה ז.

11 ראה סעיף מו.

12 דרשות כת"ס דרוש לש"ש שנת תרט"ו.

כשרוצים להוכיח איזה איש להסירו מדרכו, אולי זה הדרך לפי ענינו טובה היא אעפ"י שיש בה חסרונות, אבל בחסרונותיה מגינות עליו בעד חסרונות יותר עצומות".[13]

ב. תוכחה המועילה[14] הגמרא אומרת: "... כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע",[15] וכותב השל"ה: "... אני אומר שזהו ענין בפני עצמו ומיירי בדבר שהחוטאים אינם יודעים שזה אסור... ועל כל פנים יעברו, על כן מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים".[16]

פוסק הרמב"ם: "וידבר לו בנחת ובלשון רכה".[17] הגמרא אומרת במסכת ערכין: "עד היכן תוכחה רב אמר עד הכאה ושמואל אמר עד קללה ורבי יוחנן אמר עד נזיפה",[18] ופוסק המהרש"ל: "נראה דלא פליגי הני אמוראי ארב אלא בסתם אדם בינוני... אכן בתלמיד חכם ותיק... שהוא בחזקת הנשמע למוכיחים - מודים כו"ע... ד'הוכח תוכיח' אפילו מאה פעמים עד שיכנו ולא עד בכלל".[19]

לפיכך מוטלת מצות תוכחה רק על מי שבעצמו נותן דוגמא אישית למופת. כותב ספר הישר: "כי לא נכון לאדם ליסר לזולתו במה שאינו עושה וללמד מה שאינו מאמין בו, כי כל דבר שיצא מן הלב יכנס בלב, וכל אשר לא יצא כי אם מן הפה לא יעבור האזן...".[20]

מאותו נימוק יש להזהר שלא להרבות בתוכחות בבת אחת. כותב ספר חסידים: "אם ראה החכם את חבירו או אחיו או קרובו שעושה עשרה דברים שאינם הגונים, והחכם יודע שאם יוכיחו על כולם אפילו באחת לא ישמע, ואם יוכיחנו בחמישה - יקבל... יוכיחנו בחמישה... שאם יגער בכולם אפילו המעט לא יעשה... תפסת מרובה לא תפסת".[21]

ג. כותב הרב אשכנזי: "... דבמצות תוכחה אינה כשאר מצוות אלא תלוי בראיה".[22]

ד. פוסק הרמב"ם: "מצוה עליו להודיעו ולומר לו למה עשית לי כך וכך, ולמה חטאת לי בדבר פלוני".[23]

---

13 מדות הראיה עמ' קנ. דוגמא נפלאה לעקרון זה ראה ספר חסידים (וויס.) ה - ו. וראה שמונה קבצים ו נז.

14 ראה מצות התוכחה, מצות התוכחה א א. וראה קובץ הערות יבמות תרנה: "דכל האיסורין שבין אדם לחבירו אינן איסורין אלא דרך קילקול והשחתה שלצורך... בלאו דלא תלך רכיל מותר לספר לשון הרע על בעלי מחלוקת כדי להשקיט המריבה, וכן בלאו דאונאת דברים מותר להקניטו בדברים דרך תוכחה, וכן מותר להלבין פנים דרך תוכחה אם לא חזר בו אחרי שהוכיחו בסתר, ומותר גם לקללו בשביל זה... דכל האיסורין האלו הותרו לצורך תועלת".

15 בבלי יבמות סה ב.

16 של"ה א דף א ב. וראה רמב"ם שביתת עשור א ז; שו"ע או"ח שלט א ושם תרח ב בהגה. וראה שו"ת הרלב"ח עז: "... כשודאי אינו יכול למחות אינו נענש על עון אחרים".

17 רמב"ם דעות ו ז. וראה מזרחי על התורה במדבר יב ו.

18 בבלי ערכין טז ב.

19 שו"ת מהרש"ל נה. ונראה לומר שמעיקר הדין כל אחד מצוה להוכיח כל עוד לא הוברר שאין להוכיח ואילו ראב"ע חידש שאין מצוה להוכיח כל עוד לא הוברר שיש סכוי שהתוכחה תשפיע.

20 ספר הישר השער הי"ג.

21 ספר חסידים (וויס.) תתתשעג. ספר חסידים מביא לכך ראיה מדברי אליהו הנביא בהר הכרמל.

22 מעשה אברהם או"ח כז דף כד א. נראה שהו"ה אם המוכיח יודע בודאות שנעשתה עבירה.

23 רמב"ם דעות ו ו.

ה. כבוד המוכח פוסק הרמב"ם: "המוכיח את חברו תחילה לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו, שנאמר: 'ולא תשא עליו חטא'".[24] כותב ספר חסידים: "אם שמעת איש אחד מלמד טעות לתלמידו לא תאמר טעות אתה אומר אם הוא מתבייש בזה אלא תודיעהו לאחד מקרוביו או לאוהבו ואל תשפוך דמו".[25] כותב הרב משה פינשטיין: "... שאם אפשר להוכיח את האדם ברמז אין להוכיחו בדברים קשים...".[26]

ו. פוסק הרמב"ם: "... ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו להביאו לחיי העולם הבא".[27]

אין להוכיח במקרים הבאים

חשש מתגובה קשה כותב המאירי: "לעולם לא יהא המוכיח כועס בתוכחותיו כל כך עד שיהא דוחה את הנוכח מלפניו מכל וכל, שכל שהוא עושה כן גורם לו שיטרד ויצא לתרבות רעה...".[28] כותב המסילת ישרים: "וכמה פעמים יכנס אדם להוכיח חוטאים במקום או בזמן שאין דבריו נשמעים וגורם להם להתפרץ יותר ברשעם ולחלל ה' ולהוסיף על חטאתם פשע".[29]

המוכיח עלול להפגע פוסק הרמב"ם: "... וכן תמיד חייב אדם להוכיחו עד שיכהו החוטא ויאמר לו איני שומע".[30] כותב המאירי: "תלמיד חכם, אף על פי שתורתו מכעיסתו בשעה שרואה מעשי בני אדם מכוערים ראוי לו למעט בכעסו כמה שאפשר לו וללמדם בנחת כדי שיערבו דבריהם על שומעיהם ויקבלו דבריו, וכדי שלא לגרום בעצמו שום נזק".[31]

המוכיח יפסיד ממון פוסק הרמ"א: "אף על פי שחייב אדם למחות בעוברי עבירה, וכל מי שאינו מוחה, ובידו למחות, נתפס באותו עון, מכל מקום אין אדם חייב להוציא ממונו על זה. ולכן נהגו להקל מלמחות בעוברי עבירה, שיש לחוש שיהיו עומדין על גופנו ומאודנו".[32] פוסק הרב זילברשטין: "חייב כל אדם להתריע על עוול שהוא רואה אבל אם יודע הוא מראש שמחאתו לא תשא פרי והמצב לא יתוקן אינו חייב להפסיד את פרנסתו".[33]

---

[24] רמב"ם דעות ו ח. וראה אורחות צדיקים שער לשון הרע: "פעמים אפילו כשהחוטא רשע גמור, אין להכלימו ברבים במקום שיש לדאוג שמא יצא לתרבות רעה".

[25] ספר חסידים (מרג.) קלט.

[26] דרש משה ריש פרשת דברים.

[27] ראה רמב"ם דעות ו ז. וראה משך חכמה במדבר טז יז ד"ה וקחו איש מחתתו.

[28] בית הבחירה סוטה מז א. וראה רש"י דברים א ג: "מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה. ממי למד מיעקב שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה. אמר: ראובן בני, אני אומר לך מפני מה לא הוכחתיך כל השנים הללו כדי שלא תניחני ותלך ותדבק בעשו אחי". ראה סעיף קפו בענין מכה בנו גדול.

[29] מסילת ישרים פרק כ.

[30] רמב"ם דעות ו ז. וראה ספר החינוך רלט: "עד כדי שיהיה קרוב החוטא להכות את המוכיח", וראה ביאור הלכה סימן תרח ב ד"ה עד שיכנו.

[31] בית הבחירה תענית ד א. וראה מגן אברהם שו"ע או"ח תרח ס"ק ג.

[32] שו"ע יו"ד שלד מח בהגה. וראה שו"ע יו"ד קנז א בהגה; שו"ע חו"מ יב א בהגה.

[33] ראה הרב יצחק זילברשטיין, "היש חובה להתריע על חריגות בטיפול בחולה הטרמינלי", אסיא מ תמוז תשמ"ה עמ' 43 - 44.

תגרם מריבה ומחלוקת כותב בעל הפלא יועץ: "והחכם עיניו בראשו, וישית עצות בנפשו: איך ראוי ליסר ובמה ראוי ליסר ואת מי ראוי ליסר... ושלא יצא מחלוקת בעירו... הכל לפי המקום ולפי הזמן ולפי מה שהוא אדם ו'לשון רכה תשבר גרם' ".[34]

הציבור עלול להנזק פוסק הצמח צדק: "ברופא מומחה שאם יוכיחו אותו ודאי יסע מן העיר, ודאי יהי' חשש סכנה לכמה אנשים, י"ל אינו מחויב למחות".[35]

גדול שכרו של מי שקיים מצות תוכחה. אומרת הגמרא: "אמר רבי... שכל זמן שיש תוכחות בעולם נחת רוח באה לעולם, טובה וברכה באין לעולם ורעה מסתלקת מן העולם. שנאמר 'ולמוכיחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב' ".[36] אומר המדרש: "ר' ירמיה אמר בשם ר' חייא לא למד אדם ולא עשה ולא שמר ולא לימד לאחרים ולא היתה ספק בידו להחזיק והחזיק ולא למחות ומיחה הרי זה בכלל ברוך".[37]

גדול עונשו של מי שהיה בידו להוכיח ולא הוכיח. אומר המדרש: "א"ר אחא בשם ר' תנחום ב"ר חייא למד אדם ולימד ושמר ועשה והיתה ספק בידו למחות ולא מיחה להחזיק ולא החזיק הרי זה בכלל ארור הה"ד ארור אשר לא יקים".[38] פוסק הרמב"ם: "כל שאפשר בידו למחות ואינו מוחה הוא נתפש בעון אלו כיון שאפשר לו למחות בהם".[39] כותב המאירי: "לעולם אל יתרשל אדם בתוכחת הרעים והרקים, ואל ידון בעצמו מכיון שהטובים הולכים בישרת לב מה לנו ולרקים, שאין פורענות באה לעולם אלא בשביל הרעים וכשהיא באה אינה מתחלת אלא בצדיקים".[40]

על חורבן בית ראשון אמרו חכמים: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה".[41]

בתנאים ובנסיבות שאין אפשרות להוכיח את העובר יש למחות על העבירה שנעשתה ולבטא מורת רוח מהמעשה.[42] כותב החתם סופר: "קיום חוקים ומצות כל ישראל ערבים זה בזה ונכנס מי שאינו מוחה ויש בידו למחות בכלל אשר לא יקים את דברי תורה הזאת כפי' רמב"ן פ' תבוא עפ"י ספרי, ומ"ש אשר לא יקים זה ב"ד שלמטה לאו דוקא ב"ד אלא כל אדם מישראל קטן וגדול שם הוא אם יש בידו לעשות...".[43]

בית דין אינו כופה קיום מצות תוכחה.[44]

---

[34] פלא יועץ ערך ענש. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תפא שאין לריב עם כהן מחלל שבת שעולה לדוכן משום איבה.

[35] צמח צדק החדש על שו"ע יו"ד קנז אות ז.

[36] בבלי תמיד כח א.

[37] ויקרא רבה כה א. וראה תוס' בבלי בבא בתרא י ב ד"ה עליונים למטה.

[38] ויקרא רבה כה א. וראה בבלי סוכה כט א: "ובשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים נמסרין למלכות: על משהי שטרות פרועים ועל מלוי ברבית, ועל שהיה ספק בידם למחות ולא מיחו...".

[39] רמב"ם דעות ו ז. ראה בבלי שבת נד ב.

[40] בית הבחירה בבלי בבא קמא ס א. וראה בבלי מגילה יג ב: "אמר רבא ליכא דידע לישנא בישא כהמן... אמר ליה: ישנו מן המצות. – אמר ליה: אית בהו רבנן. – אמר ליה: עם אחד הן". וראה ספר חסידים (מרג.) ריג.

[41] בבלי שבת קיט ב.

[42] ראה שערי תשובה ג קצז; ארחות צדיקים כד ח; משך חכמה ויקרא יט לב.

[43] שו"ת חתם סופר חו"מ קעז.

[44] ראה ספר החינוך מצוה רלט. וראה ספר המגיד ח"ג קונטרס מתן שכרן של מצוות חקירה ד: "במצות עשה תוכחה דהוה דיבור בעלמא יש לומר אין מכין ומענישין עליה בבית דין של מטה וה"ה בבית דין של מעלה כי אם בעידן ריתחא...".

על הפרנסים לעודד עושי מצוה ולתת גבוי למי שמקיים מצות תוכחה כדין.[45] החתם סופר כותב: "הובא בספר יוסף אומץ שעשו תקנה בשעת הגזירה שיוכיחו אחד את חבירו מה שיודע בו וזה לא ישיב לו שום תשובה שלא יעשה סנגורין לדבריו...".[46]

בכל מקרה של ספק יש לפרש את תקנות הקהילה באופן שלא באו למנוע תוכחה. פוסק השבות יעקב: "ק"ק שהסכימו בכח חרם על בני קהלת' לבל ירימו את קולם בבית הכנסת וכל המרים קולו יתן קנס חמשים זהובים ויעבור על החרם הן עתה ראובן החכם ראה לשמעון שהי' מרגן נגד דין אחד מהחכמים ומזלזל בכבודם ולכן חרה אפו ויקנא לאלהיו ולתורתו והרים קולו כדי להשתיק רנון שמעון ואמר לו שתוק כי הדין דין אמת והתורה מחייבת אותך נידוי... ראובן זה שבתם לבבו עשה זאת וקינא קנאת ה' צבאות ותורתו ומיחה בו וגער בנזיפה ודאי דשפיר עבד... כי לא על דעת זה תקנו מעולם...".[47]

לאור ירידת הדורות[48] קשה יותר מבעבר לקיים מצות תוכחה כראוי. כותב הפלא יועץ: "ועתה בעוונותינו רבו עזי פנים שבדור, וזהו גם כן הטעם שאין בדור הזה מי שיוכיח, לפי שאין מי שיקבל תוכחה, כי בן לא יכבד אב ועבד אדוניו בת קמה באמה כלה בחמתה ופני זקנים לא נהדרו ואם יאמר אחד לחברו דבר מה של תוכחה אף הוא ישיב אמריו בגאוה ובוז דברים קשים כגידים אמרים הממררים...".[49] כותב הכת"ס: "הנה כבר נמצא בספרן של גדולי האחרונים בכמה דברים שאי אפשר להעמיד הכל על דברי תורה בעת הזאת ואנן מה נענה בתריי' יתמי דיתמי אנן בדור שהעמיד ה' אותנו לשמור כרמו ולגדור פרצות התורה בכמה דברים 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. כמה פעמים צריך להעלים עין וכחרש לא ישמע ולהאטים אזנים וטוב לשתוק מלומר דבר שלא נשמע וצריך לשקול בפלס פעמים רבות אם לא יהי' קלקולו יתר על תקונו, ועל כזה אמר החכם 'אל תצדק הרבה' בפרט במקום שיש לחוש שמתעורר עי"ז מצה ומריבה, וגדול השלום ובפרט ובכלל אמרו מתון מתון וכו' ".[50]

דוקא בשל ירידת הדורות ראוי לעודד יותר מבעבר את אלו המוכיחים כדין.[51]

---

[45] ראה שו"ת בנימין זאב רמג: "צורבא מרבנן דהיינו בחור חריף מרבנן עומד בפרץ נגד עובר עבירות ומדריכו מדרך רעה לדרך טובה ובאותו קהל יש זקן קרוב לשבעים שנה ורוצה להשתרר עליו כגון לקרות בתורה קודם לו ושאלת מי יהיה מהם קודם הזקן בשביל זקנותו או היניק וחכים בשביל ידיעתו יראה מדרך התלמוד ומהפוסקים דהדין עם יניק וחכים".

[46] תורת משה פרשת דברים ד"ה בפרש"י. לפי שעה לא מצאתי את מקורו ביוסף אומץ.

[47] שו"ת שבות יעקב א יא. מעין זה ראה פנקס קהל וירונה א קעט שהוחלט לאסור כל דיבור בבית הכנסת, וראה שם א קצד, שהתקבלה תוספת לתקנה הראשונה: "אם ידבר איש אל רעהו מדברי תורה או מצרכי ציבור לא יובן בזה הפרט".

[48] ראה סעיפים עו קסב קסד.

[49] פלא יועץ ערך עזות. וראה סעיף פו.

[50] אגרות סופרים, אגרות בעל הכתב סופר אגרת ו.

[51] ראה שו"ת בנימין זאב רמג: "וכיון דהאידנא לא אכשור דרי ראוי לנו להחזיק ידי העומדים נגד רשעי אומתינו ולהקדימם בכל דבר מצוה... ".

פרק לד. טיפוח המון העם וקירוב רחוקים

קעה. טיפוח המון העם

כותב התולדות אדם: "הנה בימי חז"ל נחלקו המון אומה הישראלית לשתי חלוקות. הא', ת"ח גמורים אשר תורתם אומנתם וגובה שכלם עד השמים הגיע. והב', היו אנשים עובדי האדמה אשר פי חז"ל יקבם בשם עמי הארץ...".[1]

לדעת חז"ל, המון העם מתחלק לשתי קבוצות - בורים ועמי הארץ.[2] הרמב"ם מבאר את ההבדל ביניהן: "בור, הוא האדם שאין בו מעלות הגיוניות ולא מעלות מדותיות כלומר לא תורה ולא מוסר, וגם טרם נקנו לו תכונות רעות, אלא כאילו הוא ריק מן הטובות והרעות... דומה לקרקע שאין זורעים בה שום דבר והיא נקראת בור... ועם הארץ הוא האדם שיש בו מעלות מדותיות אבל אין בו מעלות הגיוניות כלומר שיש בו דרך ארץ ואין בו תורה, זהו הנקרא עם הארץ...".[3]

---

[1] תולדות אדם עמ' קצט. וראה בבלי ברכות נז א: "... אם תלמיד חכם הוא... ואם עם הארץ הוא...". וראה בבלי עירובין לט א: "... אי צורבא מרבנן הוא... ואי עם הארץ הוא..."; וראה בבלי שבועות יז ב - יח א: "ובמאן? אילימא בתלמיד חכם... ואי בעם הארץ...". מדרש ויקר"ר ל יב מחלק את כל הציבור לארבעה סוגים, יש בו טעם ויש בו ריח וכו'. מסילת ישרים ד מחלק את כל הציבור לשלמי הדעת, לפחותים מהם ולהמון. וראה העמק דבר בראשית ט יט: "... רצון הקב"ה היה שהעולם יתנהג על פי שלשה אופני בני אדם, היינו אנשים פשוטים עובדי אדמה... אנשים אפרתים מרגישים בשכל אנושי הרבה ואנשים אלקיים דבקים בה' ".

החכמים הם רק מיעוט. ראה משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה עמ' כד: "לפי שבעלי החכמה מעטים מאד, שכך חייבה החכמה האלקית". וראה שם הקדמה לפרק חלק, שמבין בעלי החכמה רק מעטים עד מאד זוכים לשלמות. וראה מסילת ישרים בעריכת אברהם שושנה סדר ויכוח עמ' סד': "רוב האנשים בעולם הם האוילים וחסרי המדע והמיעוט אנשי השכל בטבע". וראה שמונה קבצים א רסו: "רוב בני אדם חיים הם את חייהם הרוחניים, וממילא גם חלק גדול מהמעשים, על פי השפעת הדמיון".

[2] חכמים מחלקים את כל מי שאינו חכם או תלמיד חכם לשלש קבוצות - בור, עם הארץ וגולם, ראה, לדוגמא, מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ פרק רבי שמעון: "קרא ולא שנה הרי זה בור, שנה ולא קרא עם הארץ, קרא ושנה ולא פירש חכם, קרא ושנה ופירש נבון, לא קרא ולא שנה נוח לו שלא נברא".

[3] משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה ט. וראה רש"י יומא לז א ד"ה הרי זה בור: "אפילו בדרך ארץ אינו בקי". וראה רש"י חולין צא א ד"ה הרי זה בור. וראה רש"י בבלי סוטה כב א ד"ה בור: "גרוע מעם הארץ". וראה רבינו יונה משנה אבות ב ה: "ועל זה נקרא עם הארץ מפני שהוא עמהם בדרך ארץ, ולפי שרוב בני העולם כמותו".

על פי ההגדרות ההלכתיות המון העם ברובו אינו בור אלא עם הארץ, ראה רמב"ם קדוש החדש ב ב: "שכל ישראל בחזקת כשרות עד שיודע לך שזה פסול", ומבאר הלחם משנה שם: "מסתמא אין אנו מחזיקים לשום אדם מישראל שהוא עם הארץ דהיינו שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ דעל הסתם כל ישראל בחזקת כשרים הם והם בדרך ארץ לפחות". על הבורים כותב שו"ת שבות יעקב ב נח: "מלתא דלא שכיחא למצוא כי האי". לעומתו, התולדות אדם, שדבריו הובאו בהערה 1, כותב על עמי הארץ: "והיו נעדרים מכל חכמה ומזימה ממדות ומדרך ארץ", ומכאן שלדעתו רוב עמי הארץ הם בורים.

ראוי להעיר, שבדברי חז"ל לא תמיד קיימת הבחנה חד משמעית בשימוש במונחים עם הארץ ובור. לעיתים מכנים חז"ל גם את הבור בשם עם הארץ. לפיכך מצאנו מקומות שבהם נחלקו הראשונים מה כוונת חז"ל, ראה בבלי פסחים מט ב, ובשיטות הראשונים שם. בלשון התורה והנביאים עם הארץ הוא לעיתים כנוי דווקא למכובדים שבעם, ראה ספורנו בראשית כג ז; מצודת דוד מלכים ב כה יט.

על ההבדל בין גולם, בור ועם הארץ ראה פירוש המשניות לרמב"ם על אבות ה ט ובית הבחירה להמאירי שם ועל המשנה אבות ב ו. וראה בבלי חולין צב א שיש להבחין בין עם הארץ ובין ריקנים שבישראל. וראה בבלי ברכות כב א על ריקא, וראה המאירי שם.

התורה נתנה גם להמון העם

כולם קדושים[4] כותב הראי"ה קוק: " 'ולא עם הארץ חסיד', אבל מה שהוא למעלה מחסידות, כמו קדושה וענוה ותחית המתים וגילוי אליהו ורוח הקדש, מפני גודל קדושתם הם שוים לכל נפש, כי כל לבבות דורש ה', ואחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכון לבו לשמים".[5] הרב סולובייצ'יק כותב: "נוסף לקדושה שאדם מישראל מקבל בירושה מאבותיו, יש בו קדושה שהקב"ה מקדש בה כל אחד ואחד מישראל בכל דור ודור. כאן אין הבדל בין תלמיד חכם לעם הארץ, בין איש מידות לאיש פשוט, בין יהודי עובד ה' לבין יהודי מגושם - כולם שוים בקדושת ישראל".[6]

כולם קבלו את התורה כותב הלבוש: "והתורה בפומבי ניתנה לכל ישראל לקטנים ולגדולים לחכמים ולעמי הארץ".[7] כותב המהר"ל: "כי התורה לא ניתנה רק לגדולי החכמים שהם רחוקים מן הטעות אבל התורה נתנה לכל".[8] כותב הרב יוסף דב סולובייצ'יק: "המטרה של ההלכה היא דימוקרטית מתחילתה ועד סופה. ההלכה אומרת כי כל דתיות המצטמצמת בקרן זוית של חבורה, כתה או סיעה, ונעשית חלקם של אנשי סגולה בלבד – שכרה יוצא בהפסדה. האידיאולוגיה הדתית הקובעת תחומים והמציבה גבולות בין בני אדם ביחסם אל האלקים, קוצצת בנטיעות".[9]

כולם קבלו את המצוות כותב בעל התניא: "ובזה יובן חומר עונש איסור מלאכה בשבתות וחמץ בפסח השוה לכל נפש לפי שאף בנפש בור ועם הארץ גמור מאיר אור קדושת שבת ויום טוב... ולכן חייבו רז"ל לקום ולעמוד מפני כל עוסק במצוה אף אם הוא בור ועם הארץ, והיינו מפני ה' השוכן ומתלבש בנפשו בשעה זו".[10] כותב הכתב והקבלה: "כי החסיד שבחסידי ישראל והנביא אשר בתורה שוה במעשה התורה והמשפט... עם האזרח בישראל מדלת עם הארץ...".[11]

כולם שותפים ליעוד האומה כותב הראי"ה קוק: "נאה עד אין חקר הוא האידיאל של הקמת עם סגולה, ממלכת כהנים וגוי קדוש... והחיים הקבוציים צריכים להכליל את הכל, מראש הפסגה של טהורי רוח ועדיני נשמה רוממה עד שפל התחתית של פחותי נפש, הנועדים להתעסקות השפלה של הצדדים הנמוכים שבחיים".[12]

---

[4] ראה סעיף כז.

[5] פנקסי הראי"ה ג ליקוטים מכת"י הראי"ה עא.

[6] על התשובה עמ' 132. וראה שמות יט ו. וראה משך חכמה שמות יג ט.

[7] לבוש יורה דעה סימן קס יג.

[8] תפארת ישראל, הקדמה. וראה דרשות חתם סופר ב דף רצו ב.

[9] איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 45.

[10] תניא מו. וראה רמב"ם מעשר יב א: "אימת שבת על עמי הארץ ואינו עובר בה עבירה".

[11] הכתב והקבלה שמות יח כ. וראה רש"י בבלי מנחות מג ב ד"ה כולי האי נמי; רש"י בבלי שבת לב ב ד"ה ונמסרו לעם הארץ.

[12] אורות, זרעונים ז.

הרמב"ם מציין ארבעה חסרונות של המון העם

- שמירת מצוות מיראה ולא מאהבה[13]
- "... רוב להיטות ההמון והתפקרותם אינה אלא בזלילה במאכל ובמשתה ובתשמיש...".[14]
- "... כי מאד נוטה ההמון להאמין בשגעונות".[15]
- "מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ הרי זה בחזקת רשע ופסול לעדות מדבריהם, שכל מי שירד עד כך חזקה שהוא עובר על רוב העבירות שיבואו לידו".[16]

הרמב"ן כותב שהמון העם מואס במצוות שטעמן אינו ידוע.[17]

למרות חסרונותיו, להמון העם חלק נכבד בהגשמת יעודי התורה[18]

תרומה לכלל ולמדינה

חיוני לאומה[19] כותב אם הבנים שמחה: "אף שיש אנשים רמי השגה ובדעת שלימה, וישנם אנשים קטני הדעת ופחותי ערך, אבל כולם נצרכים לאומה, ומשלימים אלו את אלו וצריכים להיות באגודה אחת".[20] כותב השיחות מוסר: "וכן בד' מינים שבלולב, 'הללו עושים פירות והללו אין עושים פירות', וצריכים אלו לאלו, ואם יחסר האחד לא יועיל ולא ירצה כי אין זה 'כלל', וכדכתי' 'יחלק לבם עתה יאשמו' ".[21]

ישוב העולם הרמב"ם כותב בפירוש המשניות למסכת אבות: "וזה יקרא עם הארץ, כלומר שהוא מתאים לישוב הארץ וקיבוצי המדינות, לפי שיש לו מדות תיטב בהן חברתו עם זולתו...".[22]

כותב הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות: "כי אילו היו כל בני אדם למדנים מתפלספים היה העולם אבד, והיה האדם כלה ממנו בזמן קצר, לפי שהאדם חסר מאד זקוק לדברים רבים, והיה מוכרח ללמוד חרישה וקצירה ודישה וטחינה ובשול ועשיית כלים לכל אלה עד שיושג לו המזון וכן היה צריך ללמוד טויה ואריגה כדי לארוג מה שילבש ובנין כדי לבנות לו מקום לחסות, ויעשה כלים לכל אלה, ולא יספיקו חיי מתושלח כדי ללמוד כל המלאכות שאדם זקוק

---

13 ראה רמב"ם תשובה י א. וראה ספר העיקרים מאמר שני יד.

14 מו"נ ג לג. וראה שם א מו: "כי לא יבין ההמון דבר שמציאותו ודאית אמת שאין בו פקפוק כי אם הגוף". וראה חידושי אגדות למהר"ל בבא בתרא ח א ד"ה אין פורענות: "עמי הארץ... אין בהם שכל רק הם בעלי חומר בלבד".

15 מו"נ ג כט. וראה רמב"ם יסודי התורה ז א; שם דעות ה ה. וראה כתבים רפואיים א עמוד 62: "ובכלל רוב מה שאומר העם שהוא טובה, הוא רעה באמת ורוב מה שיחשבו שיהיה רעה, הוא טובה באמת".

16 רמב"ם עדות יא א.

17 ראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כו טו.

18 על יעודי התורה ראה סעיפים כז – לא.

19 ראה סעיפים כז - לא.

20 אם הבנים שמחה עמ' רסח בשם הדברי חיים על התורה.

21 שיחות מוסר תשל"א מאמר יב.

22 משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה ו. וראה בראשית יח ב: "וישא עיני וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו...", וראה בר"ר מח ט: "... ואם אני רואה אותן חולקים כבוד אלו לאלו אני יודע שהם בני אדם מהוגנים...".

להם בהכרח למען קיומו ואם כן מתי ילמד אותו אדם חכמה ויבין במדע, לפיכך נמצאו כל אלה כדי לעשות את העבודות הללו, שהעולם צריך להם...״.[23]

כותב הסמ״ג: ״אלמלי הבעלי בתים... שמפזרין ממונם למלכות ולתלמידי חכמים, ועמי הארצות חורשים וזורעים לא היו תלמידי חכמים יכולים ללמוד תורה״.[24]

גמילות חסדים כותב הפלא יועץ: ״כי יש רבים מבני ישראל שנראים לפנים כלים ריקים אבל יש בידם מצוה זו של הצלת ישראל שבזה הם מכריעים ועוברים את החכמים והגדולים שבישראל״.[25] כותב הנצי״ב: ״ידוע מאמרם בברכות דאפילו ריקנים שבישראל מלאים מצות כרימון, ועל כרחך אין הפירוש מצות חוקיות, דאם כן אינו ריקם אלא מצוות גמ״ח וצדקה...״.[26] מבאר הבן איש חי: ״אפילו ריקנים שבה, רוצה לומר ריקנים מן התורה, דאין מן הראוי לקרותם בנים, עם כל זה הם מלאים מצות, אלו הצדקות שנקראים מצוות בסתם, כרימון, ואז על ידי הצדקה נמצאו מלאים תורה ומצוות משל העניים המקבלים הצדקה״.[27]

סיוע לחכמים הראי״ה קוק כותב בקובץ הראשון מבין שמונה קבצים: ״האינטלגנציה חושבת שיכולה היא להפרד מעל ההמון, שאז תהיה יותר בריאה ברוחה, יותר אצילה במחשבתה. זוהי טעות יסודית, טעות שאינה מכרת את הצדק הבריא שיש בההכרות הטבעיות, בהרגשות הטבעיות, ובחושים הטבעיים שלא נתתקנו, אבל גם לא נתקלקלו על ידי שום השפעה קולטורית. הצד הבריא של היושר מצוי הוא באנשים גסים יותר ויותר ממה שהוא מצוי במלומדים... ולאו דוקא בהרגשת המוסר השרשית עולה ההוא ההמון על אנשי הסגולה, גם בהרגשת האמונה, הגדלות האלקית, היופי החושיות... הוא יותר בריא וטהור בההמון״.[28] כותב הראי״ה קוק בקובץ השני מתוך שמונה קבצים: ״ראוי להשתוקק להיות מחובר עם כל כלל ישראל. וכל מה שיזקק יותר את דעותיו ומעשיו, כן יוכל להיות מתחבר עם הדרגות היותר גדולות ועם הדרגות היותר קטנות שבכלל... וכל מה שיחסר חיבור עם הדרגא היותר ירודה, לעומתו חסר החיבור עם הגדולה שבמדריגות״.[29]

על הפרנסים לפעול למען המון העם. כותב הראי״ה קוק: ״וצריכים המנהיגים, הדואגים לטובת הכלל, לשום אל לב איך לחנך את הדור ביחש לכל חלק וחלק בפני עצמו״.[30] כותב הרב זילברשטיין: ״דמותו של מנהיג אמיתי נמדדת ברצונו העז לסייע לכל בר ישראל באשר הוא, ובמיוחד לפשוטים שבהם...״.[31]

---

[23] משנה עם פירוש הרמב״ם, הקדמה עמ׳ כג.

[24] סמ״ג עשין סוף מז.

[25] פלא יועץ ערך הצלה. וראה תוס׳ בבלי שבועות טז א ד״ה אלא, ודבריהם מובאים בסעיף עט.

[26] רנה של תורה מיטב שיר, שיר השירים ד יג. וראה העמק דבר דברים כט ט. וראה כלי חמדה ריש פרשת ניצבים: ״... אמנם לאחר חטא העגל נתחלקו ישראל לשלש מחנות כהנים, לוים וישראלים. כהנים ולוים הי׳ שרי התורה ועבודה וישראל הם עמודי גמ״ח ועל ידי כולם יתקיים הלאום הישראלי...״.

[27] בניהו מגילה ו א. על צדקה של המון העם ראה שו״ת שבות יעקב א עד.

[28] שמונה קבצים א קמ. וראה שם א תתה; שם ב סז; שם ב פו; שם ג עט; שם ח י.

[29] שמונה קבצים ב קכח.

[30] שמונה קבצים א סא.

[31] עלינו לשבח בראשית עמ׳ קד.

על פרנסים לפעול למען המון העם בדרכים הבאות

חיזוק אמונה ויראת שמים כותב רבינו בחיי: "אבל ההמונים כמה זקוקים הם להערה עליהם ולהדרכה אליהם, וכל שכן המוני אנשי זמננו זה, אשר הזניחו הידיעה והמעשה ברב חובות האיברים, קל וחמר לחובות הלבבות".[32] הרמב"ם כותב: "המצוות התלויות באיסור עבודה זרה... כולם לקביעת ההשקפות האמיתיות והשרשתן בהמון במשך השנים".[33]

אומרת הגמרא: "עלמא אמאי קא מקיים אקדושא דסידרא", ומבאר רש"י: "... וכיון שנוהג בכל ישראל בתלמידים ובעמי הארץ ויש כאן שתים קדושת השם ותלמוד תורה חביב הוא וכן יהא שמיה רבה מברך שעונין אחר הגדה שהדרשן דרש ברבים בכל שבת היו נוהגים כך...".[34]

סיוע בקיום מצוות הרמב"ם כותב: "כיון שגלו ישראל בימי נבוכדנאצר הרשע התערבו בפרס ויון ושאר האומות ונולדו להם בנים בארצות הגויים, ואותם הבנים נתבלבלו שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת בלשונות הרבה וכיון שהיה מדבר אינו יכול לדבר כל צרכו בלשון אחת אלא בשיבוש... ומפני זה כשהיה אחד מהם מתפלל תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקב"ה בלשון הקדש... וכיון שראה עזרא ובית דינו כך עמדו ותקנו להם שמונה עשרה ברכות על הסדר... כדי שיהיו ערוכות בפי הכל וילמדו אותן ותהיה תפלת אלו העלגים תפלה שלימה כתפלת בעלי הלשון הצחה, ומפני ענין זה תקנו כל הברכות והתפילות מסודרות בפי כל ישראל כדי שיהא ענין כל ברכה ערוך בפי העילג".[35]

כותב האבודרהם: "... ור"י פירש טעם אחר לקדיש בלשון ארמית מפני שהיו רגילין לומר אותו אחר הדרשא... והיו שם עמי הארץ שאינם מכירים אלא ארמית שהוא לשונם לכך תקנו לאמרו בלשון ארמית שהכל מבינים אותו".[36]

ר' יעקב בעל הטורים פוסק: "הלכות ברכות השחר... ולפי סדר הגמרא היה ראוי לברך על כל אחת ואחת בשעתה ולפי שאין הידים נקיות תקנו לסדרן בבית הכנסת וגם מפני שרבים מעמי הארצות שאין יודעים אותן תקנו שיסדרום בבית הכנסת ויענו אמן אחריהם ויצאו ידי חובתן".[37]

פוסק התשב"ץ: "שאלת במה שנהגו בכמה מקומות להוציא בשבת חתונה שתי תורות והחתן קורא באחת פרשת ואברהם זקן בא בימים מאין מוצא המנהג... ונראה שנהגו כן מפני... שרוב חתנים הם עמי הארץ ואינם יודעים לקרו' והרגילו אותם לקרו' פרשה ידועה אפילו לעמי הארץ...".[38]

חיזוק לימוד תורה הגמרא מעידה שחזקיה המלך טיפח את המון העם. "... בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטיפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה,

---

[32] תורת חובות הלבבות, הקדמה עמ' ז. וראה רש"י דניאל יא לג.

[33] מו"נ ג לה. וראה רמב"ם עבודה זרה א ג, שהתורה ניתנה כדי למנוע מהמון העם מלהגרר אחרי עבודה זרה.

[34] רש"י בבלי סוטה מט א ד"ה אקדושא דסידרא.

[35] רמב"ם תפילה א ד.

[36] אבודרהם, הקדיש ופירושו. וראה טור או"ח נו.

[37] ראה טור או"ח מו.

[38] שו"ת תשב"ץ ב לט.

שלא היו בקיאין בהלכות טומאה וטהרה...״.[39] אומרת הגמרא: ״בתורה אחד קורא ואחד מתרגם...״, ומבאר רש״י: ״שהתרגום אינו אלא להשמיע לנשים ועמי הארץ שאינן מכירין בלשון הקודש... ובתרגום של תורה צריכין אנו לחזור שיהו מבינין את המצוות״.[40]

מספר ר׳ פתחיה מרגנשבורג: ״ואין עם הארץ בכל ארץ בבל ובארץ אשור ובארץ מדי ופרס שלא יודע כל עשרים וארבעה ספרים וניקוד ודיוק וחסרות ויתרות...״.[41]

מניעת עבירות

לפני עור פוסק הרמב״ם בהלכות מעשר: ״מי שהיה נושא ירק וכבד עליו משאו ורצה להשליך ממנו על הדרך כדי להקל ממשאו, לא ישליך עד שיעשר כדי שלא תהא תקלה לעמי הארץ, שאוכלין אותו דמאי״.[42] בהלכות שמיטה ויובל פוסק הרמב״ם: ״... שאין מוסרים דמי שביעית לעם הארץ, ואפילו כל שהוא, שמא לא יאכל אותן בקדושת שביעית״.[43]

סייג לתורה כותב הכתב סופר: ״הנה כמה פעמים עקרו החכמים בתקנתם מצוה דאורייתא כגון שלא לתקוע בראש השנה שחל בשבת וכדומה... רוב המון עם אינם נזהרים בכל זה והיו מוכרחים חז״ל לעקור להרוס הדת על מנת לבנות...״.[44]

תקנות מבאר התשובה מאהבה: ״... שהבקיאים בדיני שמיטה לא היו צריכין שום תקנה, כי בקל אפשר להם להפקיע עצמם משמיטה, שימסרו שטרותיהם לבית דין וכיוצא בהן. אלא המון עם לא בינות לא ידעו כדת מה לעשות. וזהו שדקדקו ׳ראה את העם נמנעו מלהלוות זה את זה׳ ר״ל עם הארץ לחברו עם הארץ, שאינם יודעים היתר, והיו מונעים מלהלוות זא״ז, ולכך תיקן הלל פרוזבול...״.[45] כותב הרב זילברשטיין: ״... העירוב הוא לא מצות עשה... וגם מדאורייתא לא איכפת לן שלא יעשו עירוב ולא יטלטלו. אלא שאנו רוצים להתחכם, ולכן עושים צורת הפתח כדי שלא יכשלו בזה עמי הארץ...״.[46]

הגנה עליהם על הפרנסים להגן על המון העם[47] ולהשריש בקרב הציבור את המצווה לנהוג עם כל אחד באחוה[48] ובערבות.[49]

---

[39] בבלי סנהדרין צד ב.

[40] רש״י בבלי מגילה כא ב ד״ה ובנביא אפילו אחד קורא ושנים מתרגמים. וראה רש״י בבלי שבועות טז א ד״ה הכי גרסינן לה בתוספתא.

[41] סיבוב רבי פתחיה מרעגנשפורג, עמ׳ 8.

[42] רמב״ם מעשר יא ז. וראה א״ת ערך אין מחזיקין ידי עוברי עבירה.

[43] רמב״ם שביעית ח י.

[44] כתב סופר על התורה, מגילת אסתר על הפסוק כי מרדכי היהודי עמ׳ קנד. וראה משנה עדיות א יד ופירוש הרע״ב. וראה סעיף שלז הערה 38.

[45] שו״ת תשובה מאהבה א עב. וראה חידושי הרשב״א בבלי שבת יח ב: ״ולי נראה דמשום הפקר בית דין נגעו בה דלב בית דין מתנה עליהם להפריש העם מאיסור ״. וראה שו״ת נשמת חיים ק: ״... דכדי להפריש העם מאיסור, לב בית דין מתנה עליהם שיהא החמץ הפקר, ושתהא ההלואה באופנים המועילים להיתר״. וראה חשוקי חמד פסחים עמ׳ קמב: ״בכל מה שהעם נוהג להנצל מאיסורים מחזקים אותם בית דין על ידי הפקרם, כדי שלא יעברו על איסור״.

[46] ראה חשוקי חמד פסחים עמ׳ שכב.

[47] ראה סעיפים קסה – קסז קצד. וראה רש״י ביצה יא ב ד״ה אף הפותח: ״חבר כשהתחיל למכור יינו או ככרו לעולי רגלים ברגל, וממשמשי בה יד הכל, וטומאת עם הארץ ברגל טהורה... דכל ימות הרגל אשתראי, שלא לביישם״.

[48] ראה סעיף קסט.

דאגה לצרכיהם הרשב"א פוסק: "... הואיל ותקנ' העיר ומנהגם הוא בכך. דלא גרע משטר העולה בערכאות הנכרים, שהוא כשר, דלא מרעי נפשייהו. וכ"ש סופר העיר שהעמידוהו לכך, והתקינו שיהיו עושין כן, משום עמי הארץ שאינן יודעין לחתום".[50]

התחשבות ברצונם אין גוזרים גזירה על הציבור, אלא אם כן גם עמי הארץ יכולים ורוצים לעמוד בה.[51]

שויון[52] זו מדת חכמים. הגמרא אומרת: "אמר רבי יוסי: מפני מה הכל נאמנין על טהרת יין ושמן כל ימות השנה - כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ובונה במה לעצמו, ושורף פרה אדומה לעצמו",[53] ופוסק הרמב"ם: "כבר ביארנו שעמי הארץ נאמנים הן על טהרת פרת החטאת מפני חומרתה אין מזלזלין בה, וכן נאמנים הן על טהרת יין ושמן של נסכים אם אמר טהור הוא הרי זה בחזקת טהרה מפני חומרתו נזהרין בו, וכן נאמנים הן על התרומה בשעת הגיתות והבדים מפני שכל העם מטהרין עצמן וכליהן כדי לעשות יינם ושמנם בטהרה, עברו הגיתות והבדים אינן נאמנים".[54]

פוסק הרמב"ם: "טומאת עם הארץ ברגל כטהורה היא חשובה... לפיכך הן נאמנים כל ימות הרגל בין על הקודש בין על התרומה, משעבר הרגל חוזרין לטומאתן",[55] וכותב המהרי"ץ חיות: "והיה עיקר הסיבה לעליית רגל משום לחבר את לבות ישראל זה לזה אבל עדיין לא תושג המטרה אם לא יהי' נאמנים זה לזה לטהרות, וראו חז"ל עצות מרחוק... שלא יבא השטן לרקד ביניהם בימים הקדושים הללו, לגרום שנאה ופירוד הלבבות ועשאו כל ישראל חברים בשעת הרגל ואף עמי הארץ נאמנים אז על יינם ועל שמנם, ומפני זה הרשות לחבר ועם הארץ לאכול יחד לחם, ולהיות יחד בסעודת מרעים ועל זה תגדל האהבה ויתחברו הלבבות זה לזה".[56]

תוספות חדשים אומר: "... ומעולם לא שמענו שכהן עם הארץ לא יעבוד במקדש".[57]

ר' יהודה בן הרא"ש פוסק: "עתה נוהגין לקבל עדות כל אדם כל זמן שלא נפסל באחד מן הדרכים הפוסלים אותו וסמכינן על הא דגרסינן בחגיגה בפ' חומר בקודש אמר רב פפא כמאן מקבלינן האידנא סהדותא מע"ה כר' יוסי...".[58]

לדעת רבים מן הפוסקים יש לתת לעמי הארץ זכות בחירה.[59]

---

[49] ראה סעיפים קעא – קעד; א"ת ערך כל ישראל ערבין זה לזה. המגן אברהם שו"ע או"ח קלט ס"ק מתיר להעלות עם הארץ לתורה.

[50] שו"ת הרשב"א ב קיא. וראה סעיף רמה על זכויות עם הארץ במערכת המשפט וההוראה.

[51] לדוגמא, למרות שהמון העם הוא בחזקת טמא, לא אסרו עליו לגור בירושלים, ראה רמב"ם בית הבחירה ז יג - יד. וראה סעיפים שז שי.

[52] ראה סעיפים קסה – קעד קצד.

[53] בבלי חגיגה כב א.

[54] רמב"ם מטמאי משכב ומושב יא א.

[55] רמב"ם מטמאי משכב ומושב יא ט.

[56] הגהות מהרי"ץ חיות בבלי נדה לד א.

[57] תוספות חדשים, משנה חלה ד ח. וראה רש"י חגיגה כו א ד"ה ואומרים להם, תוס' חגיגה כו ב ד"ה שלא. וראה תוי"ט תמיד רפ"ז ד"ה להשתחוות, בסופו, וצ"ע.

[58] שו"ת זכרון יהודה נח.

[59] ראה סעיף קיח.

עם זאת, המון העם אינו מקפיד בשלמות על קיום כל המצוות ולפיכך הוא אינו נאמן בעניני תרומות ומעשרות,[60] טומאה וטהרה[61] ושביעית.[62] לעם הארץ אין זכות להבחר ולהתמנות.[63]

גדול שכרם של פרנסים המטפחים את המון העם. הגמרא אומרת: "וכל המלמד את בן עם הארץ תורה אפילו הקדוש ברוך הוא גוזר גזירה מבטלה בשבילו, שנאמר 'ואם תוציא יקר מזולל כפי תהיה'".[64]

כותב הרש"ר הירש: "הצדיקים והחסידים שלנו חיו בתוך ההמון, עם ההמון ולמען ההמון. הם ראו את תפקידם להעלות את ההמונים אליהם".[65] כותב הרב ווינברג על הבעש"ט: "... גואלם של המדוכדכים, גואל נפשם השסועה והמעונה, הבעש"ט. הוא ירד אל עמק הבכא של חיי העם הפשוטים, וזרה סם מרפא על פצעיהם השותתים דם... הוא הופיע כמפיץ אור לפזורים, לנדחים ולטועים".[66]

החובה לטפח את המון העם באה לידי בטוי בפסיקה ובהוראה. המשנה ברורה פוסק: "דאפילו ע"ה גמור שאין בו מקרא ומשנה מזמנין עליו בזמן הזה שאם היו פורשין מהם היו גם הם פורשין מן הצבור לגמרי".[67]

על השינויים בקרב המון העם מאז ימי חז"ל ועד ימיו כותב התולדות אדם: "בדורות רבות שאחר חכמי התלמוד... נתמעט חכמת החכמים ובינת הנבונים, וגם נתמעט מהסכלות והפחיתות ומגרעון המדות מן עמי הארץ...".[68] כותב הראי"ה קוק: "... מספר היחידים הגדולים הענקיים אנשי קדש הולך ומתמעט ולעומת זה הכלל כולו הולך ומשתכלל ומתפתח".[69] פוסק הרב שנבלג: "... אין ת"ח גמור בזמן הזה... אבל עם הארץ גמור גם כן אין בזמן הזה".[70]

לשינוי לטובה ברמה הרוחנית של המון העם כמה הבטים הלכתיים. פוסק השו"ע: "מבטלים תלמוד תורה להוצאת המת... למאן דלא קרי ותני, כיון שיש לו מי שיתעסק עמו אין צריך

---

60 ראה א"ת ערך דמאי.

61 ראה רמב"ם טומאת מת כג א. וראה שם אבות הטומאה יג א שהם בחזקת זבים לגבי טהרות; שם מטמאי משכב ומושב י א; שם תרומות ו ב. וראה עינים למשפט סנהדרין צ ב ד"ה שאין נותנין תרומה לכהן ע"ה.

62 ראה רמב"ם שמיטה ויובל ח י - יב.

63 ראה סעיפים קב - קו וסעיף קמח.

64 בבלי בבא מציעא פה א. וראה בדומה לזה רש"י על ירמיה טו יט.

65 הרש"ר הירש בראשית ה כד.

66 שו"ת שרידי אש ד עמ' רפב. וראה שמונה קבצים ז קלח: "נטתה החסידות האחרונה כלפי הכמותיות, חפצה להכניס את עמי הארץ כולם, על ידי התגברותה של התפילה על התורה, של האמונה הדבקותית בצדיקים על יסוד השימוש של תלמידי חכמים ותמיכתם הרציונלית. יש בזה קצת פסיעה כלפי בר, דוגמת החפץ של התפשטות הכמותית העולמית, דוגמת הכנסת ערב רב בתוך המחנה...".

67 משנה ברורה סימן קצט ס"ק ב.

68 תולדות אדם עמ' קצט. ראה תוס' מגילה לב א ד"ה גוללו מבחוץ וכו': "... אבל בדיעבד אין לחוש שהרי לא שכיחי עמי הארץ כל כך עתה". וראה ב"ח על טור חו"מ לד: "... אבל כל שאינו לא בתורה ולא בדרך ארץ פסול הוא אפילו האידנא... ואין לחוש מהן שיבנה במה לעצמן דלא נמצאו מהם רבים כל כך".

69 מאמרי הראיה א עמ' 30. וראה עקבי הצאן, מאמר הדור עמ' קיא; בפנקס יג עט; אגרות הראיה א שלב.

70 שו"ת שרגא המאיר ז קי. הערת הרב נבנצל: "בחינוך הממלכתי כיום רוב התלמידים אינם יודעים אפילו הפסוק שמע ישראל. כמדומני זו ירידה ולא עלי' לעומת הדורות הקודמים". נראה להעיר על דבריו שחילונים דידן אינם שייכים לקטגוריה של המון העם.

להתבטל בשבילו, והוא שיש שם עשרה", ומוסיף הרמ"א: "וי"א דעכשיו מן הסתם מבטלין, שאין לך אחד מישראל בזמן הזה שאינו במקרא או במשנה".[71] פוסק החוות יאיר: "... לענד"נ דאין לנו ע"ה שדברו חכמים פה כמו שאין ע"ה שאמרו בו ששה דברים בפסחים פ"ג יע"ש".[72]

למרות השיפור שחל ברמה של המון העם, גם כיום על הפרנסים להמשיך ולטפחם בכל המובנים.[73]

פסוק מפורש בספר ירמיהו: "ולא ילמדו עוד איש את רעהו ואיש את אחיו לאמר דעו את ה' כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם נאם ה' ".[74] כותב הראי"ה קוק: "אותה הערה השכלית, שהיא בעת ירידת הרוח נחלה רק לחלק קטן מבני אדם, מחסידים וחכמים נישאים שבהם, תהיה דרך הרבים כשיתקיים מה שכתוב: 'וכל בניך למודי ה' ".[75] כותב האדמו"ר מליובאוויטש: "מעלת המשיח שיהיה עניו, דהגם שיהיה בתכלית הגדלות, וילמוד תורה עם האבות ומשה רבנו ע"ה, בכל זה יהיה בתכלית הענוה והביטול ללמוד גם עם אנשים פשוטים".[76]

*

המדינות המפותחות שמות דגש רב על שויון הזדמנויות[77] המאפשר לכל השכבות להגיע להשגים חינוכיים ותרבותיים, ולרמת השכלה גבוהה יותר.

חוקת פאראגוואי קובעת, שיש לפעול לקידום החינוך של עובדי האדמה המתגוררים באיזורים הכפריים, כדי לאפשר גם להם להיות שותפים בהתפתחות הלאומית.[78] חוקת הודו קובעת שיש לקדם את האינטרסים הכלכליים והחינוכיים של השכבות החלשות ושל כל הכתות שבתחתית המעמד החברתי.[79]

---

[71] שו"ע יו"ד שמא א. הערת הרב נבנצל: "אין כל זה נכון בחילונים דידן".

[72] שו"ת חוות יאיר ע. וראה סעיף עו הערות 61 63.

[73] ראה מפניני הרב עמ' שיח: "לעת עתה אי אפשר שיהיו המונים גדולים ברמה גבוהה של אמונה". וראה קריינא דאגרתא א קצח: "חלילה לחניכת בית יעקב שתנשא לע"ה".

[74] ירמיהו לא לג.

[75] חזון הצמחונות והשלום, אפיקים בנגב ג. וראה פינקס יג עט. גם בימות המשיח יהיה מיעוט של עמי הארץ. ראה הקדמת עץ הדר עמ' ו: "הכתוב אומר גם על העתיד המזהיר... '... ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה וגו' '... הרי אפילו המעלה היותר עליונה של הכלל אינה יכולה להתכונן כי אם כשימצא בקרבו – עד אשר יתעלה העולם ורוח הטומאה יבוער מן הארץ - אנשים פחותים ומגושמים, שסוף כל סוף אפילו מקרה רצח בשגגה איננו עלול לבא על ידי אנשים רוחניים ומופלגים מההמוניות...".

[76] היום יום, א' מנחם אב.

[77] ראה סעיף צג.

[78] ראה ICL חוקת פאראגוואי 115 13).

[79] ראה שם חוקת הודו 46.

קעו. האמצעים לטיפוח המון העם

על הפרנסים להעלות את הרמה של המון העם בכל התחומים וזאת בהדרגה, בהתאם ליכולותיהם, לתפיסתם ולדרך החשיבה שלהם.[1]

אמצעים המושכים את הלב

כותב השבט יהודה: "כתבו קצת מנבוני לב, שהקדמונים היה מנהגם כשירצו לקרב העם שישמעו דבריהם היו לוקחים נבל ומנגנים וכשהעם קרב לערבות הניגון אז היו אומרים מה שנראה להם לתקון הסדר המדיני והישרת הנשמה".[2] פוסק הבן איש חי: "אמנם הדבר ידוע כי לדרוש בהלכות בלבד אין לב המון העם נמשך אחריהם אלא צריך שיהיה עיקר הדרש ורובו בדברי אגדה ומוסר ויזכור ג"כ הדרשן באמצע פסקי הלכות ע"י הקשר שיקשרם בדרשה שדורש על המקרא כדי למשוך לב העם אל הדברים האלה בחכמה ודעת".[3]

אמצעי המחשה

כותב הכוזרי: "והנה בני ישראל אף הם הובטח להם כי יורד אליהם מעם האלוק דבר מה אשר יראו ויכוונו אליו, כשם כוונו, בצאתם ממצרים, אל עמוד הענן ועמוד האש, שהיו מסתכלים בהם ומכבדים אותם ופונים אליהם ומשתחוים נכחם לאלוק יתב'... וכששמעו בני העם את הדבור האלוקי בעשרת הדברות, ומשה עלה אל ההר מתוך צפיה ללוחות הכתובים אשר יוריד אל העם ולארון... והיה להם דבר נראה לעין אליו יכוונו...".[4]

כותב הרמב"ם: "... צוה יתעלה לעשות על הארון צורת שני מלאכים לבסס מציאות המלאכים בדעת ההמון, שהיא השקפה אמיתית שניה לדעה במציאות ה', והוא המקור לנבואה ולתורה".[5]

כותב הרמב"ם: "ולפיכך תארוהו בתארים המורים על גשמות כדי להורות עליו שהוא יתעלה מצוי כי אין ההמון משיג בעיון ראשון מציאות אלא לגוף דוקא... לפיכך כל מה שההמון מבין שהוא חסרון או העדר לא יתואר בו".[6]

חינוך ופסיקה בהתאם לתפיסות העולם המשובשות

פסוק מפורש בתורה: "לא ימצא בך... קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף",[7] ופוסק הרמב"ם: "ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן... אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת

---

[1] ראה סעיף ס.

[2] שבט יהודה השמד הל"ב עמ' פז. וראה שם משמואל קרח תרע"ד ד"ה והנה אמרו: "והנה כך היתה עבודת משה ואהרן בבחינת מוח ושכל לבד ולא היתה נראית בהם לא תנועה ולא התפעלות... והנה נדב ואביהוא חשבו שלהנהגת הדור יותר טוב שהמנהיג תהי' עבודתו בהתפעלות נרגשת למען שהרואים נמי יתפעלו ויעשו עבודתם בהתלהבות יותר...". וראה א"ת ערך אמונת ה' שבענין זה נחלקו הראשונים.

[3] בן איש חי שנה ראשונה, הלכות, הקדמה. וראה רש"י בבלי שבת ל ב ד"ה מוטב תכבה נרו. וראה ביאור הגר"א משלי טו כג: "... וכאשר ראה ר' תנחום ששואלים אותו על פיקוח נפש אמר: מסתמא העם אינם יודעים שפיקוח נפש דוחה שבת, ואז פתח באגדה למשוך כל העם, כדי שישמעו כולם וידעו".

[4] כוזרי א צז.

[5] מו"נ ג מה.

[6] מו"נ א כו. וראה שם א מז; רמב"ם יסודי התורה א ט; פירוש האברבנאל על התורה ויקרא כו א.

[7] דברים יח י.

ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזהירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלהיך".[8]

כותב הרמב"ם במורה: "ונתיחדו הכהנים והלוים, ונעשה לכהנים הלבוש היותר נכבד נאה ויאה, בגדי קדש לכבוד ולתפארת, ושלא ישמש בעבודה בעל מום, ולא בעל מום בלבד, אלא אף הכיעורים פוסלים בכהנים כמו שנתבאר בדיני מצוה זו לפי שאין האדם מכובד אצל ההמון בצורתו האמתית אלא בשלמות אבריו ויופי בגדיו...".[9]

בעלי התוספות מבארים כיצד מברך העולה לתורה: "... ואח"כ פותחו למקום שירצה לקרות בו וקורא כהן ולכתחילה הוא גוללו וסותמו קודם שיברך כדי שלא יאמרו ההמון שהברכות כתובות בו".[10]

כותב המאירי: "יש בני אדם שרגילים בדבריהם דרך שבועה לומר הימנותא וביאור ענינה כלומר באמונה או במי שהוא נאמן ומלה זו הואיל ואין גופה מיוחד לאחד משמותיו של הקב"ה מותר לאמרה אף בבית הכסא ואע"פ שהוא נגזר ממלת האל הנאמן אין מלת נאמן אמורה אלא דרך תואר מושאל אצלו ית' כמו שנודע למבינים ואע"פ שרוב שמות בדרך זה מ"מ יש מהן שנתייחדו בפי ההמון יותר ונאסרו על פי יחודם".[11]

כותב הרשב"ץ: "רצית לעמוד על דעתי במה שנהגו בארצות אדום להשביע העדים... עוד אני מוסיף לומר שיכולים בית דין לחייבים להשבע אם רואים הדור מקילים בעדות שקר... ודורשים היתר לעצמם שעדות שאין בה שבועה אין בה איסור, אנו חייבין לדון על פי טעותם".[12]

פוסק הרב הילדסהיימר: "... אם לקרות לתורה בר מצוה שאינו נימול... בעוה"ר אין אנו מקפידין לקרוא לתורה כיאות רק שומרי תורה ומצוה, וגם יש חשש גדול שעמי הארץ יחשבו שמפני שלא עלה עוד לתורה הוא עוד כקטן ופטור מכל המצות ועכ"ז נראה נכון להחזיק בדור יתום הלזה... כי מי שלא נכנס לברית קודש אינו כשאר עוזבי הדת".[13]

הצבת דרישות כפי יכולתו

כותב הפלא יועץ: "וכמו שהרועה בחיקו ישא את החולים ואת הקטנים שאינם יכולים להלך כך הרועה ישראל צריך לסבל עם קטני הערך, חסרי מדע, ולשא אותם על פי מדותם כאשר ישא האומן את היונק".[14]

---

8 רמב"ם עבודה זרה יא טז. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יח ט, החולק על הרמב"ם.

9 מו"נ ג מה.

10 תוס' בבלי מגילה לב א ד"ה גוללו. וראה מעין זה שו"ת אהל יהושע ב עו.

11 בית הבחירה שבת י ב.

12 תשב"ץ ג טו. וראה שו"ע חו"מ כח ב ובאחרונים שם. וראה שו"ת בית יוסף דיני כתובות יד: "... דאע"פי שר"ג לא גזר אלא עד סוף האלף החמישי אין זה ידוע להמון העם והם חושבים כי עדיין היא קיימ' ומפני כך כתב מה שכתב בתשובות ההם... דדומה להם שהעובר עליה כעובר על דברי תורה אעפ"י שלפי האמת עכשו ליתא לגזירת רבינו גרשום". וראה שו"ע אבהע"ז א יא. וראה העמק דבר שמות לה ב: "משום הכי החרים יהושע את יריחו לפי שכבשה בשבת וכתיב: 'כי קודש היא לכם' והרי קיי"ל דמעשה שבת אפילו בעבירה מותר מהתורה אלא עם הארץ הבינו כך עוד בימי יהושע ולא הניאן מלחשוב כך".

13 שו"ת רבי עזריאל חלק א או"ח ד. שו"ת חתם סופר חו"מ קפב.

14 פלא יועץ ערך רועה.

אומר המדרש: "א"ר אחא, עם הארץ שקורא לאהבה איבה כגון ואהבת ואייבת, אמר הקב"ה ודילוגו עלי אהבה..."[15] ופוסק ערוך השלחן: "אע"פ שנתבאר שצריך לדקדק באותיותיה... יצא כיון שמדבר לפי דיבורו..."[16].

כותב הרשב"א: "חס ושלום למנוע מהתפלל כל מי שאינו יודע לכוון בכוונות שמכונים אליהם גדולי החכמים... שאם אתה אומר כן נמצאו הקטנים והנשים ועמי הארץ נמנעים מן התפלה ומן המצות ולא אלו בלבד אלא אפילו כל המון ישראל זולתי אחד או שנים בדור וכבר אמרו חכמי האמת ז"ל כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא"[17].

פוסק ערוך השלחן: "... עם הארץ ששומע המגילה הכתובה בלשון הקדש אע"פ שאינו מבין כלל בלשון הקדש יצא בשמיעתו מלה במלה..."[18].

זו דרך הבורא. "דריש רבי יהודה ברבי אלעאי: מאי דכתיב 'הגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם'? 'הגד לעמי פשעם' - אלו תלמידי חכמים ששגגות נעשות להם כזדונות. 'ולבית יעקב חטאתם' - אלו עמי הארץ שזדונות נעשות להם כשגגות"[19].

"שלא נאמר בפירוש דבר שיקשה על ההמון להבינו"[20]

כותב הראי"ה קוק: "דע יקירי שאין לך דבר המפסיד את יסוד השלמת החברה האנושית, כהשפעת ענינים נעלים בהמון שאינו ראוי לקבלם"[21].

כותב הרמב"ם במורה נבוכים: "וזוהי הסבה שהתורה דברה כלשון בני אדם... והטעם מפני שהיא מוצעת שיתחילו בה וילמדוה הנערים והנשים וכלל האדם, ואין ביכלתם להבין הדברים כפי אמתתם, ולפיכך הסתפקו להם בהאמנת כל השקפה נכונה שראוי לאמתה, ובכל תיאוריה המישבת את הדעת כלפי מציאותה, לא כפי אמתת מהותה..."[22] מבאר המהר"ל: "... אמרו חכמים ז"ל 'לעולם ילמד אדם לתלמידו דרך קצרה'. ואם כתב הכל בתורה, אף דברים שבעל פה, והתורה היא נתנה לכל אדם, קטן וגדול, לא היה אפשר לאדם ללמוד - מי שאינו משיג כל כך - אם נכתבו כל הדברים שבעל פה בתורה. ולכך כתב בתורה עיקרי המצות, ודבר זה ילמוד

---

15 שיר השירים רבה ב א ד.

16 ערוך השולחן או"ח סב א.

17 שו"ת הרשב"א א תכג. וראה סעיף שה.

18 ערוך השולחן תרצ יג. ראה הגרז"נ גולדברג, בגדרי גרימת הריגה ודחיית נפש מפני נפש, הלכה ורפואה ב עמ' קעד: "... לדיני תורה קבעה התורה מה שנראה לעיני העם ולא מה שיודעים גדולי החכמים". נלענ"ד, שחכמים קבעו את ברכת החמה לפי התקופה של שמואל למרות פסק הרמב"ם קדוש החדש י ו, משום שהחישוב של שמואל היה ידוע ומפורסם להמון העם ופשוט לביצוע. וראה חזו"א או"ח קלד ד, ואכמ"ל.

19 בבלי בבא מציעא לג ב. וראה מרומי שדה יומא לה ב על נוסח הודוי של הכהן הגדול על השעיר המשתלח.

20 מו"נ א יז. וראה אגרת תימן קאפח עמ' כד'; מו"נ ב לא; שם ג כז; שם ג מא; ספר החינוך סט תצא והקדמת תפארת ישראל למהר"ל. וראה ילקוט שמעוני יתרו רפו.

21 אגרות הראיה א פט. וראה אפיקים בנגב, הפלס יא, עמ' 656. וראה שמונה קבצים א תקסז: "גדולי הדעה מלאים הם יסורים על שאין ההמון נותן להם את האפשרויות להביע את מחשבותיהם הגדולות... יראים הם שלא יזיקו את ההמון הכללי, שלא יפסידו את מוסרו ושלא יהרסו את קיבוצו, בזה שיתנו לו טוב גדול כזה שאינם יכולים לקבל אותו ולא להנות מאורו".

22 מו"נ א לג.

קטן וגדול. ותורה שבעל פה נתן לחכמים הגדולים, ולהם ימסרו לכל אחד ואחד כפי חכמתו; לרב תרבה, ולמעט תמעיט״.[23]

כותב הרמב״ם בפירוש המשניות: ״ולכן התירו להמון שישארו כפי דעתם לעשות הטוב לתקות הגמול ולהתרחק מן הרעות מיראת העונש, ומעודדים אותם על כך ומחזקים מחשבתם בו, עד שישיג המשיג וידע את האמת והדרך המושלמת מה היא״.[24] המלאכת מחשבת כותב: ״שאין לאדם לצפה תשלום גמול על מעשיו ולא ישמש על מנת לקבל פרס אלא יהיה מורא שמים על פניו... אמנם הדבר הזה אין לדרוש להמון כי רבים מעמי הארץ בשמעם יאמינו שאין עוד להם שכר בעמלם ויצאו למינות״.[25]

החזקוני מבאר: ״ומה שלא בירר להם בהרבה מקומות אלא הארץ ושלות העולם הזה, היינו כדי להשמיעם דבר השוה לכל לאנשים ולנשים ולטף לחכמים ולשאינם חכמים כדי להמשיך לבם ליראה. וכמו כן מטעם זה לא הזהיר משה רבנו לישראל עונש גיהנם אם לא ישמרו מצות התורה אלא הזהירם עונש חיי העולם הזה כמו שמפורש בפרשת בחוקותי ובפרשת תבא ובכמה מקומות אחרים״.[26]

פסקי הלכה המנוסחים באופן ברור, מובן וחד משמעי

כותב השפת אמת: ״... דבפני עם הארץ צריכין לפרש ולא לומר בלשון סתום שיכולין לטעות״.[27]

פוסק המנחת יצחק: ״והיוצא לנו מכ״ז דעכ״פ בסתם בני אדם אף שהמה מעוטי הבנה יש עוד מצוה בלמודם, אבל בודאי יש להזהר להסביר אותם שלא יבואו לידי טעות, וכמאמר המשנה הזהרו בדבריכם עפ״י פירוש הפשוט״.[28]

שלא יזלזלו בתורה ובמצוות

פוסק הרמב״ם: ״דחויה היא שבת אצל הצלת נפשות... לפיכך חולה שיש בו סכנה עושים לו כל צרכיו בשבת... כשעושים דברים האלו אין עושין אותן לא על ידי נכרים ולא על ידי קטנים ולא על ידי עבדים ולא על ידי נשים כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם״.[29]

הרמב״ם כותב: ״ולא מצאנו חכמם מן החכמים שמצבם דחוק מגנה אנשי דורו על שלא הטיבו לו חלילה להם... ולא התירו לעצמם את זה, והיו רואים בכך חילול ה׳ בעיני ההמון, שיחשבו שהתורה מלאכה ככל המלאכות שמתפרנסים בהן ותזדלזל בעיניהם...״.[30]

שנינו במסכת חגיגה: ״אין דורשים... במעשה בראשית בשנים...״, ומבאר הרמב״ם: ״... וכבר ביארנו טעם זה בהקדמתנו לחיבור זה, והוא שההמון אי אפשר להם להבין אותם הענינים

---

[23] תפארת ישראל פרק סט.

[24] משנה עם פירוש הרמב״ם הקדמה לפרק חלק ד״ה ואתה המעיין. וראה רמב״ם תשובה י א; העמק דבר שמות כד ז ולב כז.

[25] מלאכת מחשבת פרשת יתרו (דף עח א).

[26] חזקוני דברים ז כד. וראה ראב״ע דברים לב לט; פירוש הרמב״ן על התורה דברים ו כד; ספר העיקרים ג כה.

[27] שפת אמת פסחים מב א. וראה סעיף שג.

[28] שו״ת מנחת יצחק ט קא.

[29] רמב״ם שבת ב ג.

[30] משנה עם פירוש הרמב״ם אבות ד ז.

ואינם נמסרין אלא מאחד לאחד, ונזהרים בהם כי מעט מאד יבין בהם ההמון, וכשישמעם הפתי תשתבש אמונתו ויחשוב שהם סותרים את האמת, והם האמת״.[31]

פוסק הרמב״ם: ״ולא כל המקראות מתרגמינן בצבור. מעשה ראובן וברכת כהנים ומעשה העגל מן ויאמר משה אל אהרן עד וירא משה את העם וגו׳... כולם נקראין ולא מתרגמין״.[32] מבאר הרמב״ם בפירוש המשניות: ״ולא תתורגם ברכת כהנים לפי שנאמר בה ״ישא ה׳ ״ ויחשבו ההמון שזה סותר מה שנאמר אשר לא ישא פנים״.[33]

כותב ספר חסידים: ״אין מגלים הגדה תמוה לקטנים פן יאמרו אין בו ממש ומדהא ליתא שאר דברים נמי אינם וכן לעמי הארץ שלא יאמינו וכן לכל מלעיגים עליהם״.[34]

פוסק הבנימין זאב, שאסור להורות לעם הארץ הוראה שהיא תמוהה בעיניו.[35] פוסק הרמ״א: ״כי היה דרכם ז״ל להשוות מדותיהם כדי דלא ליתי ההמון למיטעי להשוות לקולא״.[36] פוסק הש״ך: ״אשכחן טובי שמן התורה מותר אלא שחז״ל צוו שלא לפרסם הדבר בפני עם הארץ שלא יבאו להקל ולזלזל יותר...״.[37]

פוסק החיי אדם: ״כל מיני קטניות וזרעונים כגון ׳רייז׳ ׳הירז׳ ׳גריקע׳ וכל דבר שבעולם, בין הם עצמם שלימים ובין הקמח שלהם, אפי׳ כשיניחו אותם זמן מרובה וישרו במים, לא יבואו לידי חימוץ אלא לידי סרחון, ולכן מן התורה מותר לאכלם ולעשות מהקמח כל מה שירצו. אך הגאונים שהיו כמה מאות שנה לפנינו נהגו לאסור, מפני העמי ארצות שיבאו לטעות ויאמרו מאי שנא קמח קטניות או קמח ה׳ מיני דגן״.[38]

שלא יזלזלו בחכמים

פוסק הרמב״ם: ״ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול השם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, ואע״פ שאינן עבירות הרי זה חילל את השם כגון שלקח ואינו נותן דמי המקח לאלתר, והוא שיש לו ונמצאו המוכרים תובעין והוא מקיפן, או שירבה בשחוק או באכילה ושתיה אצל עמי הארץ וביניהן... ולא ירבה באריחות עמי הארץ וישיבתן, ולא יראה תמיד אלא עוסק בתורה עטוף בציצית מוכתר בתפילין ועושה בכל מעשיו לפנים משורת הדין״.[39]

---

[31] משנה עם פירוש הרמב״ם חגיגה ב א. וראה מו״נ ב כט. וראה מורה נבוכים א יז: ״אל תחשוב כי מדעי האלוקות בלבד הם שאנו שומרים עליהם מפני ההמון אלא אף רוב מדעי הטבע״. וראה בית הבחירה חגיגה יא ב.

[32] רמב״ם תפילה ונשיאת כפים יב יב.

[33] משנה עם פירוש הרמב״ם מגילה ד ח. הרמב״ם מבאר שמעשה העגל הראשון לא מתרגם משום כבודו של אהרן, ואילו רש״י בבלי מגילה כה א ד״ה ומעשה עגל הראשון, מבאר: ״פן יטעו עמי הארץ ויאמרו ממש היה בו שיצא מאליו״.

[34] ספר חסידים (מרג.) רצז. וראה יעלזו חסידים תק – תקכ: ״אין דורשין להמון העם טעמי תורה, משום דאתו לאורויי התרא...״.

[35] ראה שו״ת בנימין זאב קיב.

[36] שו״ת הרמ״א כה. וראה סעיף סא.

[37] ש״ך שו״ע יורה דעה סימן קס ס״ק כב. וראה שו״ע יו״ד קכד כד; שם קס טז. וראה בבלי חולין טו א: ״וכי דריש בפירקא דריש כר׳ יהודה משום עמי הארץ״. וראה רש״י חולין יב א ד״ה פסח.

[38] חיי אדם קכז א. וראה הליכות שלמה מועדים ניסן - אב פרק חמישי ארחות הלכה 29.

[39] רמב״ם יסודי התורה ה יא. וראה שו״ע או״ח צ יח בהגה: ״וי״א דאפילו בלא י׳ עדיף להתפלל בבית המדרש הקבוע לו... ואפילו הכי לא ירגיל עצמו לעשות כן שלא ילמדו עמי הארץ ממנו ויתבטלו מבית הכנסת...״.

הגמרא אומרת: "דאמר רב יהודה לוליבא דקרא בסילקא, לוליבא דכיתנא בכותחא, ודבר זה אסור לאמרו בפני עם הארץ", ומבארים בעלי התוספות: "... שמלעיגים עלינו ואומרים שאנו קובעים מילי דחוכא והיטלולא בהש"ס...".[40] הרא"ש מבאר את הגמרא: "לוליבא דכיתנא – נותנים אותו במים עד שמלבלב ונעשה רך ואחר כך נותנים אותו בכותח. אסור לאומרו בפני עם הארץ שילעיגו על דברינו שדברים אלו אפילו הנשים יודעות אותן...".[41]

השבות יעקב פוסק: "ראוי לכל מי שהגיעו להוראה שלא יורה שום הוראה בלתי עיון תחלה בספר... ובר מן דין ראוי לעשות כן במקום שאין בני תורה שלא יחשדו ויאמרו עמא דארעא שמחמירין עליהם שלא כדין מפני חסידות וכהאי גוונא ואין חושש להפסיד ממונם שהרי הורה כן מבלי עיון בספר...".[42] כותב מהר"ם חגיז: "וכיוצא בלומדי תורה, אחרי שמעם מפיהם ומפי כתבם לאמר על כוכבי אור ומלאכי צבאו-ת רבותינו בעלי ההוראה כן כתב הקארו כן כתב הבוטון...! ואילו היו החכמים חכמי הזמן היו ממעטים בכבוד עצמן ומרבים בכבוד רבניהם וחבריהם גם כן העמי ארצות היו מתנהגים על האופן האמור".[43]

שלא יזלזלו בפרנסים

פוסק הרמב"ם: "כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה כדי שלא יתבזה בפניהם, אם המלאכה ברבים אסורה עליו קל וחומר לאכול ולשתות ולהשתכר בפני רבים ובכניסת עמי הארץ ובסעודת מרעות, אוי להם לאותן הדיינים שנהגו בכך מעלבון תורת משה שבזו דיניה והשפילוה עד ארץ והגיעוה עד עפר וגרמו רעה להן ולבני בניהם בעולם הזה ולעולם הבא".[44]

פרנס שאינו מביא בחשבון את תפיסת המון העם עלול להענש בידי שמים. הנצי"ב כותב: "ונמצא שהיה אהרן במעשה העגל מחטיא את קלי הדעת ועל זה נענש במיתת נדב ואביהוא... ואע"ג שכוון אהרן לשם שמים מכל מקום נענש".[45]

ענישה המותאמת לתפיסותיו

מבאר הרמב"ם במורה: "ודרגת הלאו שאין בו מלקות הוא כל לאו שאין בו מעשה... חוץ מנשבע... ומקלל חבירו בשם, מפני שנזק הקללה אצל ההמון חמור מנזק הנעשה בגוף".[46]

כותב הרמב"ם: "כבר נתברר לך הטעם בחומרת מצות השבת שהיא בסקילה כי ההשקפות אם לא יהיו להם מעשים לבסס ולפרסם ולהנציחם בהמון לא יתקיימו ולפיכך נצטוינו בקידוש היום הזה כדי שיתבסס יסוד חידוש העולם...".[47]

---

40 תוס' בבלי נדרים מט א ד"ה ודבר זה.

41 פי' הרא"ש בבלי נדרים מט א ד"ה אסור לאמרו בפני ע"ה. וראה חשוקי חמד סנהדרין עמ' נג; א"ת ערך הלכה ואין מורין כן.

42 שו"ת שבות יעקב ב סד.

43 שו"ע יו"ד לקט הקמח מודפס אחרי הלכות נדוי וחרם.

44 רמב"ם סנהדרין כה ד. וראה פרק כ.

45 העמק דבר שמות לב ה. וראה בבלי מגילה כה ב "לעולם יהא אדם זהיר...".

46 מו"נ ג מא, ראה ספר החינוך מצוה רלא: "שאין בנו כח לדעת באי זה ענין תנוח הקללה במקולל ואי זה כח בדבור להביאה עליו". וראה שם מצוה סט, שהאיסור לקלל מנהיגים הוא סיג שמא יבואו למרוד בהם. וראה בבלי עירובין יט א, שמלכים היו שמים חכה בפיו של מי שנתחייב מיתה וזאת כדי שלא יוכל לקלל את המלך. וראה ספר החינוך מצוה קכט בענין עונשו של מי שבא על שפחה חרופה.

לא תמיד יש אפשרות להתחשב בעמי הארץ. לדוגמא, התורה מתירה נדרים לצורך חיזוק הדת, למרות שהם עלולים להוות מכשול להמון העם.[48] האגרות משה פוסק: "נראה ברור שמחוייבין לברר הדין אף אם יש לחוש ליציאת איזה מכשול לאיזה טועים ושוטים...".[49]

גם כיום יש לטפח את עמי הארץ על פי דרכם והבנתם. פוסק הרב דבליצקי: "ואין לתקוע לפני זמן יציאת יום הקדוש היות והנשים והמון עם מתחילין לעשות מלאכות בשמעם את קול השופר".[50] פוסק הרב משה מרדכי פרבשטין: "יתכן מצב שהציבור מתייחס אליו כאל מצב מסוכן, ואף על פי שבאופן אובייקטיבי אחוזי הסיכון במצב זה אינם גבוהים יחסית, יוגדר כמצב פיקוח נפש".[51]

גם כיום יש להתעלם במצבים מסוימים מתגובות אפשרויות של המון העם.[52]

בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג. פשיטא שלא הכל יזכו לדרגה הרוחנית הגבוהה ביותר ופרנסי ישראל ימשיכו להיות מחויבים להמון העם.

כותב הרב משה ליב שחור: " 'כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים'. המים אינם מכסים את כל המקומות שבים במדה שוה; יש מקומות שבהם הם רדודים, ויש מקומות שבהם הם עמוקים, ועמוקים ביותר. כך גם מלוי הארץ בדעת ה', כל אחד ואחד כפי מדתו, לפי שורש נשמתו, תמלא נפשו בדעת ה' ".[53]

*

המומחים למדעי המדינה סוברים שעל השלטון לפעול בענינים רבים באופן שיהיה מובן להמון ומתאים לתפיסותיו. במדינות אחדות השופטים מפרשים את החוקים על פי מה שמכונה השקפת האדם הממוצע.[54]

---

47 מו"נ ב לא. וראה שם ג לז.

48 ראה רוח חיים אבות ג יג.

49 שו"ת אגרות משה יו"ד ב מה.

50 קיצור הלכות מועדים חלק א להרב שריה דבליצקי, דיני יום הכפורים, דיני תפילת נעילה כב. וראה שו"ת אחיעזר ג כח בנוגע לגיור ילדים ביחד עם אמם: "הצדק עם רומעכ"ת שאין לבי"ד התר להזדקק בעניני גרות כאלה אך אין אני מוצא לנכון שירעישו על זה רבני הדור ולצאת במחאה גלוי' נגד הגרות, כי בעיני עמי הארץ זהו כחילול השם שאינם מניחים הנשים להתגייר ובפרט הילדים שבאמת על פי דין אפשר לגיירם". וראה אחיעזר, קובץ אגרות א אגרת ה; אחיעזר, קובץ אגרות ב רי; נימוקי אורח חיים רמג א ס"ק א; שו"ת אגרות משה או"ח ג כה.

51 הרב משה מרדכי פרבשטין, "גדרי 'ספק פיקוח נפש'", אסיא נג - נד אלול תשנ"ד עמ' 103. וראה שו"ת מנחת שלמה ב – ג לז; עלינו לשבח בראשית, שו"ת כז.

52 ראה פסק הלכה של הרש"ז אויערבאך, נעם א עמ' קנז. הפסק מובא בנשמת אברהם אבהע"ז עמ' ז.

53 אבני שהם במדבר יד יד.

54 "The average person". ראה בענין זה EB (2008), Obscenity. במדינת ישראל מפרש בית המשפט את החוקים על פי מה שמכונה השקפות האדם הנאור או הציבור הנאור. וראה מש"כ השופט מנחם אלון, ע"א 506/88 יעל שפר נ' מ"י, פד"י מח(1), עמ' 87, וכן השופט ד"ר גרשון גרמן, "מדינה יהודית ודמוקרטית", תחומין יח עמ' 479.

קעז. קירוב רחוקים

מצוה לקרב רחוקים לאמונה ולשמירת מצוות. כותב רבינו בחיי: "מעלות המאמין – ואפילו אם יגיע עד התכלית הקיצונית בתיקון נפשו לשם יתעלה... אינו כמעלת מי שהכשיר בני אדם והנחה את אנשי הרשע אל משמעת השם יתרומם ויתהדר כי זכויותיו נכפלות כפי זכיותיהם במשך הימים והשתלשלות הזמנים".[1] פוסק הרמב"ם: "אבל בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותם ונולדו בין הקראים וגדלוהו ואינו זריז לאחוז בדרכי המצות, שהרי הוא כאנוס. ואע"פ ששמע אחר כך שהוא יהודי וראה היהודים ודתם הרי הוא כאנוס שהרי גדלוהו על טעותם. כך אלו שאמרנו האחוזים בדרכי אבותם הקראים שטעו, לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשכם בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה".[2] כותב סידור תיקון שבת: "וכמו שעבד נאמן שאוהב את המלך משתדל ומתאמץ להכניע אומות אחרים ולהכניסם תחת ממשלתו של מלך כן איש הישראלי החרד לדבר ה' אל יקטן בעיניו להשתדל תמיד ולהכניס רבים מבני ישראל תחת כנפי השכינה ובזה מכניע כח הסט"א ומרחיב גבול הקדושה".[3]

פסוק מפורש בקריאת שמע: "ואהבת את ה' אלוקיך", וכותב הרמב"ם: "וכבר אמרו שמצוה זו כוללת גם שנקרא את כל בני האדם לעבודתו יתעלה ולאמונה בו... כי אם אהבת את ה' באמת במה שהושג לך מהכרת אמתתו, הרי אתה בלי ספק תקרא את הפתאים והסכלים לידיעת האמת אשר אתה ידעתה".[4] מצות הערבות[5] ומצוות ואהבת לרעך כמוך[6] מחייבות אף הן קירוב רחוקים.

זו דרך הבורא. אומר דוד המלך: "טוב וישר ה' על כן יורה חטאים בדרך... ",[7] ומבאר הרמב"ם: "זה ששלח נביאים להם מודיעים דרכי ה' ומחזירין אותן בתשובה".[8] הנביא ישעיה אומר: "פרשתי ידי כל היום אל עם סורר ההלכים הדרך לא טוב אחר מחשבתיהם".[9]

---

[1] תורת חובות הלבבות שער אהבת השם פרק ששי.

[2] רמב"ם ממרים ג ג. וראה שם תשובה ב א: "אפילו עבר כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עונותיו נמחלין...". על היחס לקראים ראה שו"ת הרמב"ם מהדורת בלאו תמט; שו"ת ר' אליהו מזרחי נז. על קירוב רשעים לעבודת ה' ראה ליקוטי מוהר"ן א רפב.

[3] סידור תיקון שבת, בהקדמה. וראה הקדמת הכתב סופר "פתוחי חותם", שו"ת חתם סופר יו"ד.

[4] ספר המצוות מצות עשה ג. וראה ספר החינוך מצוה תיח; נתיבות עולם נתיב אהבת השם ב; א"ת ערך אהבת ה'.

[5] ראה הרב נחום אליעזר רבינוביץ "כל ישראל ערבים זה בזה", תחומין יא תש"נ עמ' 41 – 72.

[6] ראה סעיף קעא.

[7] תהילים כה ח.

[8] רמב"ם תשובה ו ה.

[9] ישעיהו סה ב.

מצוה לקרב רחוקים בדרכים הבאות

דוגמא אישית[10]

תלמוד תורה פוסק הרב וייס: "אם מותר ללמוד תורה עם בניהם של נשואי התערובת... ויל"ע לפי"ז מה יהי' הדין בבני מומרים... בעיקר הדברים נראים לכאורה דברי התוס'... דהיכא דהכוונה להחזירם בתשובה ליכא איסור".[11]

הסברה כותב הרב הרצוג: "וחובתנו תהא לפעול על ידי הסברה והשפעה להשיב לב בנים אל אביהם שבשמים... ולהחזיר את העם בתשובה...".[12]

עידוד לקיום מצוות[13] כותב הרמב"ם באגרת השמד: "אין ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם אלא לקרבם ולזרזם לעשיית המצוות, וכבר פירשו רבותינו זכרונם לברכה שהפושע אם פשע ברצונו כשיבוא לבית הכנסת להתפלל מקבלים אותו ואין נוהגים בו מנהג בזיון וסמכו על זה מדברי שלמה עליו השלום: 'לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב'. אל יבוזו לפושעי ישראל שהם באים בסתר לגנוב מצוות".[14] כותב הרב נבנצל: "מסופר שהגר"א אמר למומר לברך קודם שישתה".[15]

החדרת דמוי עצמי חיובי[16] כותב ר' נחמן מברסלב: "ואפילו מי שהוא רשע גמור, צריך לחפש ולמצוא בו איזה מעט טוב, שבאותו המעט אינו רשע, ועל ידי זה שמוצא בו מעט טוב ודן אותו לכף זכות, על יד זה מעלה אותו באמת לכף זכות, ויוכל להשיבו בתשובה".[17]

תפילה בעבורם כותב רמח"ל: "ותראה שזהו רצונו של מקום, שיהיו חסידי ישראל מזכים ומכפרים על כל שאר המדרגות שבהם... שאין הקב"ה חפץ באבדן הרשעים אלא מצוה מטלת על החסידים להשתדל לזכותם ולכפר עליהם, וזה צריך שיעשה בכונת עבודתו וגם

---

10 ראה סעיף נ.

11 שו"ת מנחת יצחק ג צח. וראה דברי האבדר"נ המובאים בסעיף קע הערה 43. וראה שו"ת דברי יציב יו"ד קלז, שדן בהא דחולין קלג א, שאין לשנות לתלמיד שאינו הגון, ומחלק בכמה אופנים. א. האבדר"נ מורה לקרב פושעים והגמרא בחולין מלמדת שאין ללמדם ביחד עם ההגונים כדי שהפושעים לא ישפיעו לרעה על ההגונים. ב. האבדר"נ סובר שיש לקרב פושעים והגמרא במסכת חולין מלמדת שאם הם למדו קצת ולא חזרו למוטב – אין לשנות להם עוד. ג. האבדר"נ סובר שיש ללמד תורה לכל מי שרוצה ללמוד ובמסכת חולין נאמר שהדברים אינם אמורים לגבי מי שידוע עליו שהוא תלמיד שאינו הגון. ד. ראה עיון יעקב על עין יעקב מכות י א, שאין מלמדים תורה לתלמיד שאינו הגון כשהוא בפני עצמו, אך מלמדים אותו כשהוא בין תלמידים הגונים.

12 תחוקה לישראל על פי התורה א 52.

13 ראה סעיף ס וסעיף קעד.

14 אגרות הרמב"ם עמ' קכ. וראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים טו ו (אם כי שם לא מדובר על רשע). וראה בבלי כריתות ו ב: "א"ר חנא בר ביזנא א"ר שמעון חסידא: כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית, שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתוב עם סממני קטרת. אביי אמר, מהכא: 'ואגודתו על ארץ יסדה' ". לעומת זאת ראה ויקר"ר טז ד: "א"ר לוי מצינו בתורה בנביאים ובכתובים שאין הקב"ה חפץ בקילוסו של אדם רשע". ואולי יש לחלק בין תענית שהיא חובה ובין קילוסים שהם רשות.

15 הערת הרב נבנצל.

16 ראה סעיף קנז.

17 ליקוטי מוהר"ן רפב.

בתפלתו בפעל, דהיינו שיתפלל על דורו לכפר על מי שצריך כפרה ולשיב בתשובה מי שצריך לה וללמד סנגוריא על הדור כלו״.[18]

פעילות הנוגעת לקירוב רחוקים צריכה שיקול דעת רב

קירוב הראויים בלבד הרמב״ם פוסק כיצד יש לנהוג עם קראים: ״ראויים הם לחלקם מחלקי הכבוד להתקרב אצלם במעשה יושר ולהתנהג עמהם במדת הענוה ובדרך האמת והשלום כל זמן שגם הם ינהגו עמנו בתמימות ויסירו מהם עקשות פה ולזות שפה מלדבר תועה על חכמי הרבנים שבדור, וכל שכן כשישמרו לשונם מלהתלוצץ ומלהלעיג בדברי רבותינו ע״ה הקדושים התנאים חכמי המשנה והתלמוד שבדבריהם והמנהגים הקבועים לנו מפיהם ומפי משה מפי הגבורה אנו הולכים״.[19]

כותב הראי״ה קוק: ״והשי״ת יודע, שלא את כל הפושעים אני מקרב, כי אם אותם שאני מרגיש, שכח סגולי גדול מונח בפנימיותם...״.[20]

קירוב באמצעים ראויים פוסק המשנה הלכות: ״אפילו אי כוונתו לשם שמים אסור לעשות ולהתחשב על פי ההרגש אלא לעשות רק מה שנצטוינו״.[21] פוסק הרב שטרנבוך: ״... ואם מחפשים דרכים לקרב הנוער באופן שזהו התרחקות מדרך אבותינו ונגד התורה, לא יצליחו... וקיום המשך היהדות לדורות הוא רק בשמירת דקדוקי המצוות בקיצוניות, אנו ובנינו, ודרך פשרות כדי לקרב רחוקים תביא בסוף רק חורבן ח״ו, ויש לנהוג בדרך ׳שמאל דוחה וימין מקרבת׳, ובדרך חכמים נזכה לאור במושבותינו״.[22] כותב הרב נבנצל: ״חישובים בקשר לקירוב רחוקים ועשיית קידוש השם – מותר לעשות אך ורק בתוך המסגרת של עשיית דבר ה׳ ״.[23]

פוסק הרב סולובייצ׳יק: ״... ועדיף טפי שלא להתעסק בענייני קירוב, מאשר לעבור אחוק הממשלה״.[24]

המקרב לא ינזק כותב העיון יעקב: ״ר׳ זירא בתר דמסיים צלותיה... לפי שהיתה מדתו לקרב רשעים ובריוני... לכך התפלל לתפלה זו שלא יחטיאו אותו גם כן ללמוד ממעשיהם בהתחברו לרשעים...״.[25] כותב ספר חסידים: ״מעשה אחד אמר לבנו: מדוע הלכת אחרי הבחורים הפריצים? אמר לו: לקחתי חבלי חכמים ומשכתים אל תחת כנפי השכינה, כי ראיתי שהיו חפצים לשחוק בקוביא אמרתי להם תשחקו בפסוקים... אמר לו אביו: עד שבאת למשוך ונמשכת ונלכדת בחבלי שוא ובעבותות החטאת כי למדתם ד״ת להתלוצץ בהם ולשחוק...״.[26] כותב ר׳ נחמן מברסלב: ״מי שמשתדל תמיד לקרב בני אדם לעבודת הש״י, צריך לשמור את

---

[18] מסילת ישרים פרק יט.

[19] תשובות הרמב״ם פריימן שעא. וראה המספיק לעובדי ה׳, הבטחון עמ׳ 138: ״והאפיקורסין ודומיהם, דינם כדין הגויים הגוזרים על הדת, אם אפסה תקוה להחזירם למוטב...״.

[20] אגרות הראיה ב תקנה. וראה ליקוטי מוהר״ן א ו, שיש רשעים שאסור לקרבם.

[21] שו״ת משנה הלכות מה״ת ג קנא.

[22] אורחות הבית עמ׳ רנח.

[23] שיחות לספר בראשית שיחה ז.

[24] ראה מפניני הרב עמ׳ רכד.

[25] עיון יעקב, עין יעקב על ברכות טז א ד״ה ר׳ זירא.

[26] ספר חסידים (מרג.) תרמד. וראה ליקוטי מוהר״ן א נט.

עצמו שלא יתאחזו בו הקליפות והרע של אלו בני אדם״.[27] כותב הראי״ה קוק: ״מי שחסר לו החוש של שנאת הרשעים יוכלו התכונות המעשים והדעות הרעות להדבק בו ולפגמו...״.[28]

הציבור לא ינזק כותב החתם סופר: ״לעולם תהא שמאל דומה וימין מקרבת... אמנם אם יש לחוש שאותם אנשים רשעים יוכלו לתעתע ולהסיר לב שאר אנשים יראים יש אז חיוב להסיר קוצים מן הכרם ואינו ראוי משום ספק רחוק אולי יוכל להשיבם יכניסו או יניח כולם בספק״.[29]

גדול שכרו של הפועל לקרב רחוקים. כותב רס״ג: ״ומי שמתקן בני אדם לעבודת אלקים וילמדם מה שיגיעו בו אליה יהיה ממצדיקי הרבים כמ״ש והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד. ובעבור זה יצוה כל חכם על ההשגחה ובלמוד בני אדם והישירם״.[30]

מי שבידו לקרב ואינו עושה כן עונשו בידי שמים. אומרת הגמרא: ״שלשה חלאים חלה אלישע... אחד שדחפו לגחזי בשתי ידים״.[31]

בית דין אינו כופה לקרב רחוקים.

מן הראוי, שפרנסים יעודדו ויחזקו את כל העוסקים במצות קירוב רחוקים.

לקירוב רחוקים משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב ווייינברג על אודות שירה בצבור בתנועות נער מעורבת בצרפת: ״מכל מקום יש לומר, כיון שהמזמרים זמירות קודש גם כן מתכוונים לשם שמים, כדי לעורר רגשות דתיים אצל הבנות ולטעת בלבם חיבה לקדשי ישראל יש לסמוך על המקילים, וע׳ במס׳ יומא סט א גבי שמעון הצדיק: ״עת לעשות לה׳ הפרו תורתך״, ואמרו: ׳מוטב תיעקר אות אחת מן התורה ולא תשתכח תורה מישראל׳״.[32] בתשובה לשאלה אם מותר להתארח באולפנא של בנות ובעת הסעודה שומעים את שירת הבנות השיב רש״ז אויערבאך: ״למטרת ׳קירוב רחוקים׳... יש מקום להקל ולעבור על איסור קל כדי לזכות אחרים בדבר גדול״.[33] עוד כותבים בשמו: ״וכן הורה רבנו להעוסקים בקירוב רחוקים בחוגי בית וכדו׳ דשרי ליתן לפניהם דבר מאכל כפי הנימוס כדי לקרב הלבבות אף שאינם מברכים, אולם מן הראוי

---

27 ליקוטי מוהר״ן תורה נט א.

28 שמונה קבצים א תעג. וראה שמונה קבצים ז קס.

29 תורת משה אמור ד״ה אמר אל הכהנים בני אהרן וכו׳. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ׳ פ.

30 המבחר מאמונה ומדעות סוף מאמר ט.

31 בבלי סוטה מה א. וראה חסרונות הש״ס, ש״ס מהדורת אל המקורות ירושלם התש״י, שם מז א: ״ולא כיהושע בן פרחיה שדחפו להנוצרי בשתי ידיו״.

32 שו״ת שרידי אש ב ח, ושם הוסיף המחבר וכתב שרק לחז״ל נמסר להכריע מתי הוא העת לעשות ומה מותר להפר, והוא מקל רק משום שאין איסור גמור. וראה רבותינו עמ׳ קיא, על יחס החזו״א לתנועת עזרא, בה פעלו במשותף צעירים וצעירות: ״הישוב החרדי היה כל כך מבודד, כאשר היתה פינה אחת שבאו לשאול, לא רציתי לפגוע. בס״ד, היהדות החרדית באה״ק התחזקה (על ידי עליה) ועכשיו רציתי בעצם לצוות על הפרדה בכל מחיר. אבל ׳נתרככתי׳ (בין געוואערען וויכער), וכל עוד ש׳עזרא׳ שולח לישיבות - מובן, ישיבות ממש בלי יתר אשר כנטול דמי - יש לפעול הכל למען הפרדה, פרט לחיסול״. על גדרי הוראת שעה ראה סעיף פא.

33 ועלהו לא יבול 60, עמ׳ עב.

לשדלם בדרכי נועם לברך על אכילתם״.[34] פוסק הרב זילברשטין: ״הננו צריכים להתנהג עם הבריות בנימוס ובסלחנות... יש לקרבם ולעודדם, לדברי אליהם במתון מתון, לפתוח בשיח של אהבה וריצוי, אולי ירחם עליהם השם ובדיוק ברגע ההוא תכנס בלבם... רוח של תשובה ופיוס״.[35]

גם כיום מצוה לקרב הרחוקים. כותב הראי״ה קוק באגרת: ״על כן צריכים למשוך את הכל בעבותות אהבה והחסד ולהחזיק בכל עז בדרך ה׳ הטובה הזאת, ולא להתפעל מכל אלה החפצים להגביר סיטרא דדינא, אפילו אם יהיו צדיקים וגדולים בתורה. כי בדורנו, דור עת קץ מגולה, אור בוקר דאברהם זורח, המביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה. ועל שלומי אמוני ישראל החובה והמצוה להרחיב את הרעיון והמחשבה בעבודת הקדש הזאת, של הארת חסד ואהבה על כל אשר בשם ישראל יכונה״.[36] כותב הרב אויערבאך :״במצוה נשגבה זו... תלויה גאולתן של ישראל, וכמו שאמרו חז״ל: אין ישראל נגאלים אלא בתשובה״.[37] במקום אחר הוא כותב: ״וגם בזמן הזה שהשגחת השי״ת בהסתר מאד סמוך לביאת משיח צדקינו, שכר יותר למצוה, וקל יותר לתקן חטאים״.[38]

הרב נבנצל עומד על הצורך בהקמת גופים וארגונים שיעסקו בהחזרה בתשובה: ״הושע הנביא אומר בשם ה׳ ׳בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה׳, מצוה לקרבם אל ה׳ בדרכי אהבה, למצוא מסילות אל לבם, להקים גופים וארגונים על מנת להחזיר תינוקות אלה לחיק האמונה ממנה נותקו, ולהתפלל עליהם יום יום מעומק הלב״.[39]

קירוב רחוקים חייב להעשות בחכמה.[40] פוסק האגרות משה: ״החיוב לראות על כל אדם אף על עוברי עבירה שיקיימו מה שאפשר ללמדם שיקיימו אף שאין יכולים להשפיע עליהם שיקיימו כל התורה״.[41] פוסק הרב שטרנבוך: ״הכלל הראשון הוא שבעל תשובה מתחילים עמו כמו עם ילד קטן, שבתחילה שוכב, אחר כך יושב, לאחר מכן עומד, אחר כך זוחל, ואחר כך הולך ורץ וכדומה, כך בעל תשובה מרגילים אותו כפי שיכול לקבל, ואין כאן דין של מאכילין הקל הקל תחילה, מאחר שכאן הדין שמלמדין אותו לפי שיוכל לקבל ולהחזיק בזה, ועל כן נראה דהואיל

---

[34] הליכות שלמה ב מועדים פרק תשעה עשר ציון 31. וראה סעיף עח הערה 59. וראה חזו״א או״ח טז יא המתיר לומר דברי תוכחה ברבים גם כאשר יושבות נשים פרועות ראש כנגד הדורש. וראה חשוקי חמד עבודה זרה עמ׳ קפה שמותר לתת שיעור לקירוב רחוקים בפני נשים לא צנועות.

[35] עלינו לשבח בראשית עמ׳ תקל. וראה חשודי חמד על שבת פז א שאין לדחות מינים שהם בגדר תינוק שנשבה הרוצים להשתתף בשיעור הדף היומי. וראה חשוקי חמד פסחים עמ׳ רפט - רצ, שאם בן התחתן עם נכריה ומבקש ממשפחתו להתארח לפסח מוטב שלא להזמינו ו״הלעיטהו לרשע וימות״. ויש לעיין למה אין מצוה לקרבו כדרך שמצוה לקרב כל עבריין, מה עוד שהוא מבקש לעשות מצוה?

[36] אגרות הראיה ב שעה. בעקבות דברי הראי״ה קוק נ״ל שאולי יש קשר בין שיטת ר״ע בבלי מכות ז א, שאילו היה בבית דין לא היה אדם נהרג לעולם, ובין השקפתו שבר כוכבא הוא המשיח.

[37] הליכות שלמה ב מועדים פרק רביעי ציון 13, עמ׳ נד. וראה שם: ״ופעם שח רבנו אודות דברי רבי אהרן ׳הגדול׳ ז״ל מקארלין בצואתו על עצמו ׳אשר לפי האמת אין אני יודע אם יש גרוע ממני׳... נראה שבהכירו גדולת נשמתו ידע שבכוחו היה להחזיר את כל ישראל בתשובה ואילו זכינו לכך היתה באה עי״ז הגאולה...״.

[38] הדרך לתשובה על פרק א ד.

[39] שיחות לראש השנה שיחה ה. וראה שו״ת משנה הלכות ג כט.

[40] ראה סעיפים ס קעד.

[41] שו״ת אגרות משה יו״ד ב לג.

ומאכלות אסורות קל לו יותר להזהר, כשיש במקום מאכלות כשרים, על כן יתחילו בזה, אף ששבת יותר חמור, שבסקילה״.[42]

לקירוב רחוקים משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב הרצוג: ״... ואפילו ישראל מומר לעכו״ם צ״ע אם אינו מצטרף לעשרה מאחר שבכל רשעותו עדיין הוא בכלל ישראל. ומה שנפסק בשו״ע... שמנודה אינו מצטרף לעשרה אין ראיה, דאפשר שזהו מעצם דין הנידוי... משא״כ מחלל שבת בפרהסיא הבא באקראי להתפלל בציבור, שברור לנו שעי״ז שלא נצרפנו לא ישוב לשמור שבת מחללו, ואדרבא נדחנו בשתי ידים״.[43] הרב ואזנר פוסק: ״בבטול מנין תפלה דרבנן בשבת ושב ואל תעשה ודאי אמרינן בזה חטא בשביל שיזכה חברך גם אם קרוב דחבירו פשע בעיקר חטאו״.[44] הרב שטרנבוך פוסק: ״שאלה: יש מנין מצומצם ואחד מחליט לעזוב ולהתפלל במקום אחר אם מותר... להתפלל בציבור הוא מצוה דרבים... ומקבל על כך גופא שכר רב שמזכה אנשים להתפלל בציבור... ויש לי בזה עוד טעם, שאנשים כאלו עיקר יהדותם תפלה בציבור... ובביטול תפילה בציבור מתרופף אצלם עיקר היהדות, ולכן מוטב שיעבור עשה זוטא ולבטל תפלה בציבור ויקיים מצוה רבה דרבים להצטרף ולזכות אחרים בקדושה וברכו ויש״ר יום יום ויתקרבו בכך בס״ד ליהדות״.[45]

גם כיום יש לשקול היטב את האמצעים בהם משתמשים לקרב רחוקים. כותב הסטייפלר: ״וגם על ידי מודעות שהודבקו בתל אביב מודיעים שבין מקבלי פניהם של הילדים יהי׳ ׳קוסס׳ ׳כוכבי הליגה הלאומית׳ והם יהי׳ הדוגמא לילדי ישראל, אשר צריכין להתחנך לתורה וליראה ולדרך ארץ, מראים להם דוגמא אשר אף ההסתכלות בו אסורה כי טמא טמא יקרא, וכל זה נעשה בחסותם של שומרי מצוות אוי לעינים שכך ראוי, ואוי לנו שכך עלתה בימינו״.[46]

התורת כהנים אומר: ״ ׳והבאתי אותם בארץ אויביהם׳ זו מדה טובה לישראל שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו לבין א״ה נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם אלא אני מעמיד נביאיי עליהם ומחזרין אותם למוטב תחת כנפי״.[47]

---

[42] שו״ת תשובות והנהגות א שנ.

[43] שו״ת היכל יצחק או״ח ב. והאחרונים האריכו בסוגיה זו ראה הצבא כהלכה השלמות א.

[44] שו״ת שבט הלוי ו לו.

[45] שו״ת תשובות והנהגות ב סב. וראה שו״ת תשובות והנהגות א שנח.

[46] קריינא דאגרתא ב קסט. וראה דברי חכמים עמ׳ רסו: ״שאלה: כבר מקובל היום, בישיבות ובבתי כנסיות כשרוצין להרויח כסף בעד הישיבה, מכבדים אנשים שעובדים politics or actors וכדומה, האם זה מותר לעשות כזה, או זה נחשב כביזוי התורה? תשובה: שמעתי מהגרי״ק (הרב יעקב קמנצקי), שאפילו מדינא אין איסור בזה כלל, אבל מדין המסורה אין לנו דבר כזה בדור הקודם...״.

[47] תורת כהנים על ויקרא כו מא. וראה דרשות בית ישי חלק א א ג שלעתיד לבא הגאולה החמרית תהא בחינת קימעא קימעא ואילו הגאולה הרוחנית תהיה מהר.

קעח. חיזוק בעלי תשובה

כל אדם מישראל מצווה לחזק בעלי תשובה[1] ומוזהר באזהרה חמורה שלא לפגוע בהם. פוסק הרמב"ם: "כשם שהונייה במקח ממכר כך יש הונייה בדברים שנאמר 'ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלוהיך אני ה' ', זה הוניית דברים. כיצד היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך, היה גר ובא ללמוד תורה לא יאמר לו פה שאכל נבילות וטריפות יבא וילמוד תורה שניתנה מפי הגבורה, היו חלאים ויסורים באין עליו או שהיה מקבר את בניו, לא יאמר לו כדרך שאמרו חבריו לאיוב הלא יראתך כסלתך זכור נא מי הוא נקי אבד".[2]

בית דין אינו מעניש על אונאת דברים לבעלי תשובה.[3]

על הפרנסים ועל מורי הוראה לחזק בעלי תשובה בדרכים הבאות

כבוד והערכה לחוזר בתשובה אומרת הגמרא: "אמר רבי יוחנן: כל האומר מנשה אין לו חלק לעולם הבא מרפה ידיהן של בעלי תשובה".[4]

פוסק הבנימין זאב: "רבינו גרשום מאור הגולה החרים על כל איש ואשה שיקרא לבעל תשובה משומד".[5] בקנדיאה החרימו את מי שמכנה אנוסים שחזרו בתשובה בשם משומד.[6]

הקלות על החוזר בתשובה פוסק הרמב"ם: "אפילו גזל קורה ובנה אותה בבירה, הואיל ולא נשתנית דין תורה הוא שיהרוס את כל הבנין ויחזיר קורה לבעליה, אבל תקנו חכמים מפני תקנת השבים שיהיה נותן את דמיה ולא יפסיד הבנין, וכן כל כיוצא בזה".[7] מאותו נימוק ראוי להקל על גרי צדק.

השלחן ערוך פוסק: "כהן שהרג את הנפש אפילו בשוגג לא ישא את כפיו אפילו עשה תשובה", ומוסיף הרמ"א: "ויש אומרים דאם עשה תשובה נושא כפיו ויש להקל על בעלי תשובה שלא לנעול דלת בפניהם והכי נהוג".[8] פוסק הרמ"א בשו"ע אורח חיים: "מי שאביו מומר לעבודת כוכבים קורין אותו בשם אבי אביו, אבל לא בשמו לבד שלא לביישו ברבים".[9] פוסק הרמ"א בשו"ע יורה דעה: "מומרים שהיו ממירים עצמם לאנסים ומטמאים עצמן בין העובדי כוכבים

---

1 ראה סעיף קעז.

2 רמב"ם מכירה יד יב - יג. וראה רמב"ם תשובה ז ח.

3 על עונשו בידי שמים ראה שו"ע חו"מ רכח א: "... והצועק על אונאת דברים נענה מיד".

4 בבלי סנהדרין קג א. ראה תוס' בבלי סוטה לט א ד"ה וכי מהדרא אפיה מציבורא מה אמר.

5 שו"ת בנימין זאב רפז. וראה התקנות בישראל עמ' צא צב קכב קכג - קכו.

6 ראה תקנות קנדיאה קיב – קיד.

7 רמב"ם גזלה ואבדה א ה. וראה דוגמאות נוספות שם ב ב; ב ד; ב ו; ב ח. וראה שו"ת הרמב"ם ריא.

8 שו"ע או"ח קכח לה. בענין כהנים מחללי שבת ראה אחיעזר קובץ אגרות א סימן ס; שו"ת תשובות והנהגות ב קו. למרות הרצון להקל על בעלי תשובה הרי שמי שעבר עבירות חמורות פסול מלהתמנות לפרנסות, ראה סעיף קה. וראה שם הערות 12 13.

9 שו"ע או"ח קלט ג.

לעבוד עבודת כוכבים כמותם, הרי הם כמו מומרים להכעיס... ומכל מקום אם בא לשוב, לא מחמירין עליו, שקשה לפרוש מהם וחיישינן שמא יחזור לסורו״.[10]

פוסק מהרי״ו: ״על דשאילנא על האשה המנאפת תחת אישה. גדול כים שברה, מי ירפא לה: אם באנו לדקדק אחריה, לא תהא מספקת לעשות תשובה שלימה על כל פשעיה... והדבר צריך עיון לחזר על כל צדדיה, למושכה בחבלי אהבה, בדברי ריצויים ופיוסים, שתהא מקבלת מאהבה, שלא תהא פורקת מעליה להיות בועטת לשוב, ואיש תבונות ידלנה, ועל כל כיוצא בזה אין לחכם אלא מה שעיניו רואות״.[11] פוסק האגרות משה: ״... דבעל הרוקח... תיקון תשובת המשקל... ויסד מספר תעניות על כל חטא וחטא וגם שאר ענינים, אבל לא תיקנה לחייבו לבעלי תשובה עשה זה, כי בגמרא מצינו שהקלו כמה דברים משום תקנת השבים...״.[12]

הגנה על החוזר בתשובה אומרת הגמרא: ״... ואמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי״.[13]

פוסק הרלב״ח: ״... שהיה איש אחד קורע בחמתו סדור בשבת... ואם ימצאו שני עדים כשרי׳ שיעידו על העובר ההוא שראה אותו כשעבר ראוי היה להענישו עונש גדול אבל כפי הזמן נראה שהעונש יהיה שיעמוד ז׳ ימים שלמים בביתו בחרם כדי שיעבור עליו שבת אחד ותענישו אותו בממון לקופ׳ הענים כפי כחו... ואחר יבא לבית הכנסת ויבקש מחילה מאלקינו יתברך ומתורתו... ואחר כל זה ראוי לכל שיזהרו בכבודו ולא יזלזלוהו ויחזיקוהו בחזקת כשרות כבראשונה״.[14]

לחיזוק בעלי תשובה משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק האגרות משה: ״בדבר השאלה המוזרה אשר אחד שמתמחה באומנות המשחק בתיאתריאות יחשוב שהוא לשם שמים, מטעם שאם יהיה מומחה בזה יוכל להדריך את הנוער יותר שיהיו שומרי תורה, שהוא לפי השכל דבר רחוק... אבל ודאי צריך כתר״ה לקרב אף איש כזה כי מסברא לא יועיל מה שנאמר לו שיתרחק לגמרי מאומנות זו מאחר שחושב להיפוך וצריך כתר״ה לקרבו לפי דרכו כדי שיקיים לכה״פ עיקרי התורה והאמונה בה׳ ובתורתו כיון שחזינן שמדקדק שמירת שבת כהלכתה״.[15]

לאור ירידת הדורות היום יותר מבעבר מצוה לחזק בעלי תשובה ולהקל עליהם. כותב הפלא יועץ: ״אבל אני אומר שבדור יתום זה אם יארע שיבוא איש יהודי אצל חכם שיתן לו תיקונים וילמדנו דרכי תשובה ראוי לחוש לתקנת השבים וספרים כאלה המדברים בתקוני התשובה במספר תעניות וסיגופים אסור לקרותם בפני המון העם... ולכן לא יבוא שום אדם לדרוש

---

[10] שו״ע יו״ד קנח ב בהגה.

[11] שו״ת מהרי״ו יב.

[12] שו״ת אגרות משה ט או״ח ו מ.

[13] בבלי עבודה זרה יז א.

[14] שו״ת הרלב״ח עט. וראה בית דוד להרב יוסף דוד בן שבתי, חו״מ ב.

[15] שו״ת אגרות משה או״ח ב׳ עט. וראה שו״ת תשובות והנהגות א רעו (ב). וראה דברי חכמים עמ׳ רנב, שהרב אלישיב פוסק שאם אין לו ברירה מותר לזמר להמשיך לעבוד באופרה לצורך פרנסה.

אלקים ולבקש תיקוני תשובה... וכבר אמרו משם האר״י ז״ל שהמעט שעושים בדורות הללו חשוב כהרבה שהיו עושים בדורות ראשונים״.[16]

הרמב״ם פוסק: ״מדרכי התשובה... וגולה ממקומו שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להכנע ולהיות עניו ושפל רוח״,[17] ופוסק הרב שטרנבוך: ״אבל בזמן הזה שהגלות מטריד מעבודת השם יתברך, יגלה לבתי כנסיות ובתי מדרשות ורגליו ירוצו לדבר מצוה וגמ״ח, ואפילו ביום קר וייחשב לו לגלות״.[18] באחת מתשובותיו פוסק הרב שטרנבוך: ״יש להקל היום בבעלי תשובה שלא להחמיר עליהם בתיקוני תשובה כמו בדורות הקדמונים, שלא לנעול דלת מפני שבין, וגם דברי הקדמונים עיקרים למזידין, והיום רובם ככולם כתינוקות שנשבו״.[19]

פוסק הרב אדלר: ״... יש מצדדים להקל בזמנינו להתחתן עם בני ובנות הורים חפשים שלא שמרו על טהרת המשפחה, אם הבנים בעלי מדות טובות ויראי שמים, כדי שלא לנעול דלת בפני בעלי תשובה רבים הבאים ממשפחות חפשיים״.[20] פוסק הרב משה שטרנבוך: ״בעל תשובה רוצה להיות חזן בבית הכנסת אם מותר, ויש מערערים שאינו ראוי למנותו לש״ץ... נראה ברור שאם עכשיו במעשיו עדיף מאחר הוא קודם, אף שאין לו זכות אבות לסייעו, יש לו זכות ששב לקונו, וח״ו להרהר עליו ולהזכיר לו שהוא בעל תשובה ולביישו בכך שאין לך חטא כמוהו... ובזמנינו סמוך לביאת המשיח בדור האחרון, מתנוצץ אור התשובה, ועלינו לקרבם ולא לרחקם ח״ו״.[21] הרב זילברשטין כותב: ״מעשה באדם שראה את חבירו מכה את אביו ללא רחם, ורצחו נפש. הוא נחבש בכלא לשנים מספר ושם חזר בתשובה. לאחר שחרורו הוא ביקש להתקבל לישיבה של בעלי תשובה, וסרבו לקבלו... האם ההנהלה צודקת? תשובה. הצעתי את השאלה לפני מו״ח מרן הגרי״ש אלישיב שליט״א והשיב לי שאין הישיבה רשאית לסגור את דלתותיה בפני אדם המבקש ללמוד תורה״.[22]

---

16 פלא יועץ ערך תשובה. על תעניות של בעל תשובה ראה שו״ע או״ח שלד כו; יו״ד קפה ד; יו״ד קכג כו; מג״א או״ח סוס״י תרג.

17 רמב״ם תשובה ב ד.

18 הדרך לתשובה על הלכות תשובה ב ה. וראה שו״ת אגרות משה או״ח א קעה: ״... שאר עניני תשובה שאינו חיוב גמור אין ראוי להחמיר בדורנו שהם תשושי כח״.

19 שו״ת תשובות והנהגות א שנא. וראה שו״ת חוות יאיר קמו: ״... ובתחילה נתעורר לעשות תשובה ובאשר קצב לו אחד מן הגדולים תשובה הראוי לו פרק עול ונעשה ריש בריוני וחברי גנבים ונתפס על גניבה בקהילה גדולה״.

20 הנשואין כהלכתם פרק ב סעיף לג. וראה שו״ת זקן אהרן א סה; אגרות משה אבהע״ז ד יד; שו״ת מנחת יצחק ז כז; שו״ת חלקת יעקב אבהע״ז יא בסוף; שבט הלוי הלכות נדה קצו יב ס״ק ד; שו״ת תשובות והנהגות א תשלב תשלג; דברי חכמים עמ׳ רעו.

21 שו״ת תשובות והנהגות א צט. וראה שו״ת תשובות והנהגות ב תרפא, החוכך בדעתו אם להתיר להשיא בעל תשובה כהן שהתחתן לפני חזרתו בתשובה בנישואים אזרחים עם גיורת וזאת כדי שלא יחזרו לסורם. וראה שו״ת אגרות משה או״ח ה ג, הדן בשאלה דומה.

22 חשוקי חמד פסחים עמ׳ תקצ – תקצא.

פרק לה. היחס לעוברי עבירה

קעט. איסור חנופה

פסוק מפורש בתורה: "ולא תחניפו את הארץ", ומבאר הספרי: "הרי זו אזהרה לחנפים".[1] מבאר רבינו יונה: "החנף אשר הכיר או ראה או ידע כי יש עול בכף חברו וכי החזיק בתרמית או כי יחטא איש בלשון הרע או באונאת דברים, ויחליק לו לשון הרע לאמר: לא פעלת און!... החנף אשר יהלל רשע לפני בני אדם...".[2]

אחדים מן הראשונים סוברים שאיסור חנופה הוא מדאורייתא.[3] המהר"ל כותב: "הפך מדת התוכחה היא החנופה".[4] כותב האורחות צדיקים: "וזה שהחניף לו ברבים ואמר לו זך וישר אתה, אז חלל השם יתברך וביזה דת ודין".[5]

כותב רבינו יונה: "וחייב האדם למסור עצמו לסכנה, ואל ישיא את נפשו עון אשמה כזאת".[6] כותב רבינו בחיי: "וידוע כי החנף קשה יותר מן העובד כוכבים ומזלות בארבע ענינים...".[7] כותב הראשית חכמה: "לעולם יפרוש אדם מן החנופה לפי שהיא שקולה כנגד ע"א וג"ע וש"ד".[8]

אסור להחניף לאף אחד. כותב הבינה לעיתים: "... כי נמצא בדור ההוא חילול השם גדול ועצום, במה שהת"ח והשרים המוכיחים, בהיותם מנהיגי הדור, היו תוכחותם ליסר את כל העם מסביב, בעבור היותם קטנים מהם לא יגורו מפניהם, אבל כשהת"ח היו יודעים או רואים איזה דבר מגונה ובלתי ראוי בת"ח אחרים שכמותם, לא היו מוכיחים אותם, אבל היו מחפים עליהם ונושאים פנים אלו לאלו, כדי שיהיה הדבר מתהפך גם עמהם".[9]

ככל שהעבירה חמורה יותר, ככל שהחוטא חשוב יותר, ככל שהמחניף חשוב יותר, ככל שהחנופה ניכרת יותר וככל שהחנופה מפורסמת יותר כך האיסור חמור יותר.[10]

חנופה פוגעת ביעודי התורה

טובת היחיד כותב אורחות צדיקים: "כשאומר לו לא חטאת לא ישוב מרעתו ויוסיף עוד לחטוא... רבים נמשכים אחריהם ועושים כמעשיהם ומקבלים פורענות".[11]

---

1 ספרי על במדבר לה לג.

2 שערי תשובה ג קפז. וראה שם קפט. וקצת צ"ע מפני מה כל הדוגמאות בסימן קפז שם הן לעבירות שבין אדם לחברו. על סוגים שונים של חנופה ראה שם סימנים קפז - קצט. וראה ספר יראים רמח; כד הקמח ערך חנופה; ארחות צדיקים שער כד; מעלות המדות מעלה יב.

3 א"ת ערך חנפה. וראה שם שיש המונים איסור זה במנין המצוות.

4 נתיבות עולם נתיב התוכחה פרק א. וראה שערי תשובה ג קפז. וראה סעיף קעח.

5 ארחות צדיקים, השער העשרים וארבעה.

6 שערי תשובה ג קפח.

7 כד הקמח ערך חנופה.

8 ראשית חכמה, אור עולם טז בשם מדרש.

9 בינה לעיתים ב דרוש מז.

10 ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר לה לג ד"ה ולא תחניפו את הארץ.

11 ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה.

טובת הכלל פסוק מפורש בספר איוב: "כי עדת חנף גלמוד...",[12] ודורשת הגמרא: "וא"ר אלעזר: כל עדה שיש בה חנופה - מאוסה כנדה, שנאמר: 'כי עדת חנף גלמוד', שכן בכרכי הים קורין לנדה גלמודה. מאי גלמודה? גמולה דא מבעלה".[13] כותב הרלב"ג בפירושו לאותו פסוק: "הנה קבוץ החנפים סופו להיות גלמוד לפי שישחיתו קצתם קצת ולא ישלם הקבוץ ביניהם".[14] אומרת הגמרא: "ואמר רבי אלעזר כל אדם שיש בו חנופה אפילו עוברין שבמעי אמן מקללין אותו".[15]

טובת המדינה הגמרא אומרת: "אמר ר' שמעון בן חלפתא: מיום שגבר אגרופה של חנופה - נתעוותו הדינין ונתקלקלו המעשים, ואין אדם יכול לומר לחבירו מעשי גדולים ממעשיך".[16] כותב המסילת ישרים: "ותראה זה הדבר בבירור כי רוב השרים והמלכים או כל בעלי היכולת יהיו באיזו מדרגה שיהיו נכשלים ונשחתים בעבור חנופת משרתיהם".[17]

טובת האנושות אומר החכם מכל אדם: "אומר לרשע צדיק אתה יקבהו עמים יזעמוהו לאומים".[18] אומרת הגמרא: "אמר רבי אלעזר: כל אדם שיש בו חנופה - מביא אף לעולם, שנא': 'וחנפי לב ישימו אף...' ".[19] כותב רבינו בחיי: "מי שהוא חנף מחריב את כל העולם כולו".[20]

גדול עונשו של החנף. אומרת הגמרא: "כל אדם שיש בו חנופה - נופל בגיהנם".[21] המדרש אומר: "אמר רבי אלעזר כל המחניף לרשע סוף נופל בידו ואם אינו נופל בידו נופל ביד בנו ואם אינו נופל ביד בנו נופל ביד בן בנו".[22] כותב הפלא יועץ: "האומר לרע טוב אתה, ואינו מוכיח ואינו מוחה במי שבידו למחות מלבד שהוא נתפס על הרעה כאילו הוא עשאה ונוסף גם הוא ענוש יענש על גדל עון החנפה".[23]

מנימוקים של חיזוק הדת ותיקון העולם יש מקום להקל באיסור חנופה. אומרת הגמרא: "דרש ר' יהודה בר מערבא, ואיתימא ר' שמעון בן פזי: מותר להחניף לרשעים בעולם הזה, שנאמר: 'לא יקרא עוד לנבל נדיב ולכילי לא יאמר שוע', מכלל דבעולם הזה שרי. ר' שמעון בן לקיש אמר, מהכא: 'כראות פני אלהים ותרצני' ".[24] כותב הרלב"ג: "... כי האדם, כשיראה כוונת האנשים לעשות רעות וידע שאם יוכיחם על זה לא יקבלו ממנו הנה ראוי לו שיראה להם שהוא מסכים עמהם ואז יוכל להתחכם למנוע הרע ההוא בכל פנים שאפשר...".[25]

---

[12] איוב טו לד.
[13] בבלי סוטה מב א.
[14] רלב"ג איוב טו לד.
[15] בבלי סוטה מא ב. נראה שרבי אלעזר רוצה לומר שלעיתים נזקי חנופה ניכרים רק כעבור זמן ארוך מאד.
[16] בבלי מסכת סוטה מא ב.
[17] מסילת ישרים כג. וראה סעיף ריח.
[18] משלי כד כד.
[19] בבלי סוטה מא ב.
[20] כד הקמח ערך חנופה.
[21] בבלי סוטה מא ב.
[22] ילקוט שמעוני ירמיה שח.
[23] פלא יועץ ערך חנפה.
[24] בבלי סוטה מא ב. וראה מג"א שו"ע או"ח קנו ס"ק ב: "ומיהו אם מתירא שלא יהרגנו מותר לומר לו יפה עשית אפי' עבר עבירה...". וראה סעיף מה בדיון על דבר ה'.
[25] פירוש הרלב"ג על התורה א, פרשת כי תשא התועלות, התועלת הג'. וראה ארחות צדיקים, השער העשרים וארבעה, שער החניפות: "ויחניף לאשתו משום שלום בית, לבעל חובו שלא ילחצנו, לרבו שילמדנו תורה,

בשום מקרה אין להחניף לעוברי עבירה יתר על מה שצריך. מובא בשם החפץ חיים: "אם לא מחינו נגד עוברי עבירה יש לנו אולי איזה תירוץ לעתיד לבוא, אבל לכבד אותם ח"ו לזה אין שום תירוץ".[26] פוסק הרב זילברשטיין: "וכמדומה ששמעתי ממו"ח מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א שיש למחות ביד מחללי השבת בפרהסיא, אף על פי שאין ידינו תקיפה, ובלאו הכי לא ישמעו לדברינו... אלא כדי שחומר שמירת השבת והמצוות לא יפגמו בלבנו... ואם יהיה חשש סכנה, לפחות יעשו מחאה שקטה".[27]

על חנופה אין עונש בידי אדם. על הפרנסים להחדיר בקרב הציבור את ההכרה בנזקי החנופה, במיוחד כאשר ציבור שלם נגוע בה. אומרת הגמרא: "אמר ר' אלעזר: כל עדה שיש בה חנופה - לסוף גולה".[28] פוסק המגן אברהם: "בשעה שקרא אגריפס המלך 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי וגו' ' זלגו עיניו דמעות, מפני שלא היה מזרע ישראל. אמרו לו: אחינו אתה, ובאותה שעה נתחייבו ישראל כליה על שחנפו לאגריפס דאע"פ שלא היה בידם למחות מ"מ היה להם לשתוק ולא להחזיקו בכך".[29]

עם ירידת הדורות חל תהליך של התרבות החנופה.[30] ר' יוסף קארו כותב: "וכן הוא שבעונותינו כמעט כלינו בארץ בתגבורת חנופה וניצוח או שכחה וטעות. וידוע לכל משכיל שיותר ויות' מהשוחד מעור עיני פקחים הנצחון והחנופה".[31] כותב החוות יאיר: "אז"ל קמאי הוו מסרי נפשייהו כו' לאפרושי מאסורא. בעובד' דמתון מתון ת' זוזי שויא כו' משא"כ בדורותינו אומרים לרשע צדיק אתה. ומיום שגברה אגרופה של חנופה כו' אין גודר גדר ולא עומד בפרץ. והלואי לא יחזיקו ידי עוברי עבירה".[32]

לפיכך, כיום ראוי לפעול ביתר שאת למניעת חנופה.[33]

*

באמנות ובחוקות לא מצאנו אזהרה שלא להחניף לעוברי עבירה.

ומצוה גדול להחניף לתלמידיו ולחבריו, כדי שילמדו ושישמעו לדבריו לקבל תוכחתו". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב נא, לגבי כבוד שנותנים בבית הכנסת לרופא הנשוי לנכרית.

[26] שו"ת תשובות והנהגות א קיג. וראה בית לחם יהודה על שו"ע סוף סימן שלה, שאין מברכים את מי שנודה על ידי הקהל וחלה.

[27] חשוקי חמד סוכה עמ' מא.

[28] בבלי סוטה מב א.

[29] מגן אברהם שו"ע או"ח קנו ס"ק ב.

[30] ראה הערה 16. וראה סעיף מז הערה 30.

[31] שו"ת אבקת רוכל יח.

[32] שו"ת חוות יאיר סו.

[33] ראה שו"ת אבני נזר או"ח ל, שמי שמחפה על עבריינים אינו ראוי לעבור לפני התיבה בתענית.

קפ. נדוי וחרם

עונשן של עבירות מסוימות הוא נדוי או חרם. המיוחד בעונשים אלו הוא שלא רק בית דין אלא כל אחד ואחד מצווה לנדות או להחרים את מי שעבר עבירות אלו.[1] בנוסף לכך על כל אחד ואחד להיות שותף לנדוי או לחרם ולנהוג כלפי מנודה או מוחרם כדינו.[2]

לנדוי הבט חברתי, עליו כותב רבי יצחק עראמה: "כי אחר שהוא חוטא בנפשו ראוי להבדילו שלא יחשב מכללם כדי שלא יחשבו כולם כאיש אחד".[3] פוסק השו"ע: "אין יושבים בד' אמותיו... ואין אוכלן ואין מזמנין עליו ואין כוללין אותו לכל דבר שצריך עשרה... ואסור בתכבוסת ובתספורת ובנעילת הסנדל כאבל".[4] מלבד זאת, המנודה נענש עונש בידי שמים.[5]

חרם חמור מנדוי בשני המובנים. כותב הרא"ש: "... יש בו נידוי ויש בו קללה ויש בו איסור הנאה מבני אדם חוץ מכדי חייו בלבד".[6] כותב הכלבו: "והחרם נכנס לו ברמ"ח אבריו וכלתו את עציו ואת אבניו".[7] פוסק השלחן ערוך: "והמוחרם לא שונה ולא שונין לו, לא נשכר ולא נשכרין לו, וכן אסור להנותו יותר מכדי חייו".[8]

החובה לנדות עוברי עבירה מוטלת בעיקר על הפרנסים ועל הרבנים.[9] כותב כנסת הגדולה: "תלמיד שנידה ליחיד מהקהל שהגדול מרביץ תורה שם פוגם בכבוד הגדול הוי, כי מי יחוש ומי קפיד יותר ממנו".[10]

במקום שאין גדולים כל מי שיודע דיני נדוי מצווה לנדות.[11] פוסק ר' אליהו מזרחי: "לאפרושי איסורא... יש יכולת למאן דהו ואפילו לקטן שבישראל לנדות ולהחרים ואינו צריך לא עצת הרב

---

1 ראה שו"ע יו"ד שלד מג; שיירי כנסת הגדולה טור יו"ד שלד סימן פז – צ; א"ת ערך חרם ג. לכך יש להוסיף גם שיש לנדות גם את מי שעובר על תקנות המדינה והעיר שנקבע מראש שהעובר עליהן נענש בעונשים אלה. ראוי לציין כי מצאנו בדברי חז"ל שהם אומרים על עבירות מסוימות שהעבריין ראוי לנדוי אך הכונה רק לנדוי בידי שמים, ראה שו"ת באר משה ה יט. דיון בשאלה האם נדוי מדרבנן או מדאורייתא ראה שו"ת יביע אומר חלק א יו"ד טז (ו). על מחלוקת דומה בכל הנוגע לחרם ראה א"ת ערך חרם. הראשונים חולקים בשאלה האם שמתא היא נדוי או חמורה מנדוי, ראה טור יו"ד שלד, ואכמ"ל.

2 על יוצאים מן הכלל ראה לדוגמא שו"ע יו"ד שלד כב. וראה סעיפים שכו שנט.

3 עקידת יצחק פרשת קרח שער שמונה ושבעים.

4 שו"ע יו"ד שלד יא - יב. וראה שו"ע או"ח רמ ג על חסרונות של בנים שנולדו למי שהוא בנדוי, וראה משנה ברורה שם ביאור הלכה ד"ה בני נידוי. וראה שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא ל העמק שאלה אות א. וראה חזו"א סנהדרין כ י: "אם אדם עובר עבירה במזיד שמותר לנדותו - מותר לקללו".

5 ראה בבלי שבת קי א: "בר קשא דפומבדיתא דטרקיה חיויא. הוה תליסר חמרי חיורתא בפומבדיתא, קרעינהו לכולהו ואישתכחו טריפה. הואי חדא בההוא גיסא דפומבדיתא, עד דאזלי מייתי לה - אכלה אריה. אמר להו אביי: דילמא חיויא דרבנן טרקיה, דלית ליה אסותא", וראה פירוש רש"י שם שנחש נשך אותו משום שעבר על נידוי חכמים.

6 רא"ש בבלי מועד קטן פרק שלישי ח.

7 כלבו קמח.

8 שו"ע יו"ד שלד ב.

9 כל האמור מכאן ואילך לגבי נדוי נכון גם לגבי חרם.

10 שיירי כנסת הגדולה יו"ד שנד הגהות הטור מג. מרביץ תורה הוא מרא דאתרא, ראה סעיף כא.

11 ראה ר"ן בבלי נדרים ז ב ד"ה או מיתה או עוני. כן הכריע שיירי כנסת הגדולה יו"ד שלד הגה"ט ס"ק ג. וראה תשב"ץ א לג: "... שמי שאינו יודע דיני נדוי אין נידויו כלום".

המנהיג ועצת טובי הקהלות ולא רוב הצבור משום דבמקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב ונדויו וחרמו נוהג לכל ישראל ואפילו הנשיא שבישראל חייב לנהוג בו״.[12]

מותר להטיל נדוי וחרם אך ורק בתנאים הבאים[13]

א. הנדוי והחרם הם לחיזוק הדת ולתיקון העולם.[14]

ב. המנדה ראה במו עיניו שנעברה עבירה.[15]

ג. המנדה וידא שהמנודה יודע על מה הוא נענש.[16]

ד. המנדה והמנודה יודעים שעונשה של עבירה זו הוא נדוי.[17]

ה. הנדוי נעשה לשם שמים. פוסק ר׳ יוסף קארו: ״טעם הדבר שצריך המנדה שיתכוין לשם שמים כדי לעשות גדר לתורה ולכבוד לומדיה ולא יכוין כלל לעצמו לשום הנאה ותועלת ואם לא כן אין ממש באותו נידוי״.[18]

ו. הציבור הרחב משוכנע שהמנדה פועל לשם שמים.[19]

כשם שמצוה לנדות את הראוי לנדוי כך אסור לנדות את מי שאינו ראוי לכך.[20] המנדה ללא הצדקה ראוי בעצמו לנדוי.[21]

בית דין אינו מעניש את מי שאינו מנדה או את מי שמתעלם מחובתו לנדות את העבריין, אך יש לו סמכות להענישם שלא מן הדין. פוסק השו״ע: ״אם ראו בית דין קושי האיסור והעבירה, מחרימין גם האוכל ושותה עמו והיושב בד׳ אמותיו״.[22]

על הפרנסים לודא שעבריינים שנודו יקבלו על עצמם את דינם. כותב ספר חסידים: ״ורוב גזירות באות על הציבור מפני שמחניפים ואין עושים עונש גדול על עוברי חרם והקב״ה מקבץ על עוונות של חרם ולבסוף מביא גזירה״.[23]

---

[12] שו״ת ר׳ אליהו מזרחי נז. ושם מדובר בנדוי שמטרתו להרחיק את הקראים.

[13] ראה סעיפים פא קעג קעד ש.

[14] ראה ברכי יוסף על שו״ע אורח חיים סימן תעו: ״וכתב עוד... שלפעמים אף מי שראוי לנדותו מותר לשאת לו פנים שלא לנדותו אם הוא גדול בתורה, או שמטיל מלאי לכיס תלמיד חכם, או אפילו גברא אלמא״.

[15] ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י ב. פשיטא שאין להקל בנדוי יותר מאשר באמירת לשון הרע. וראה, לדוגמא, תשב״ץ ג קטו.

[16] ראה רש״י במדבר יב ט: ״ ׳ויחר אף ה׳ בם וילך׳ - מאחר שהודיעם סרחונם גזר עליהם נדוי, קל וחומר לבשר ודם שלא יכעוס על חבירו עד שיודיענו סרחונו״.

[17] ראה שו״ע יו״ד שלד לח: ״אבל אם היה שוגג, ולא ידע שזה אסור, אסור לנדותו״. וראה שו״ת ההרלב״ח ל: ״... שהמנדה לאי זה איש הרי הוא כמורה הוראה כמו המצוה להלקותו... גם מותר לנדות על דבר איסור אפי׳ בפני רבו משום דאין חכמה כו׳... הני מילי כשנדה על דבר איסור מבורר והנדוי היה כדין אבל בכאן שהנדוי הי׳ שלא כדין כנזכר למעלה א״כ פשיטא שהמנדה חצוף מיקרי וראוי הו׳ לעונש המורה הוראה בפני רבו״.

[18] בית יוסף יורה דעה שלד. וראה שו״ת תרומת הדשן רעד והובאו דבריו בשו״ת אבקת רוכל ר; שו״ע יו״ד שלד יט בהגה.

[19] ראה סעיף נ.

[20] ראה שו״ת מים עמוקים ב סט: ״אבל לנדות מי שאינו חייב נדוי אסור מדאורייתא״.

[21] ראה רמב״ם תלמוד תורה ו יד (כד).

[22] שו״ע יו״ד שלד ט.

בליטא החליטו: "ראשי כל קהלה וקהלה יתנו עיניהם ולבם על האנשים הנלכדים במצודות החרם, שישב פנימה ואל יתערב בין הבריות, שלא יכשלו בו רבים".[24]

הנסיון מלמד שהתרבו המקרים שבהם נדויים של יחידים גרמו לתקלות

נידויים לא מוצדקים כותב מהרשד"ם: "כי רבו היום המתעטפים בטלית שאינה שלהם וזה גורם להם למהר ולהוציא מפיהם נדוי וחרם על אנשים טובים וישרים ואינם מבחינים בין טוב לרע...".[25]

תגובות קשות פוסק מהר"ם מינץ: "הרי המנדין אדם קרוב כמו 'לפני עיור לא תתן מכשול' ודומה למכה בנו גדול. על כן יש לכל אשר רוח בו להיות מתונים מאד קודם שינדה אדם מישראל...".[26]

המנודה חזר ונידה את המנדה[27]

נידויים לא שויוניים[28]

נדויים לא יעילים[29]

מריבה ומחלוקת כותב השאילת דוד: "בוא וראה החרם לכבוד התו"ח עיקרו נתקן לגדור הדעת שלא להרבות מחלוקת בישראל ובדור הזה רואים אנחנו בעוה"ר אשר החרם הוא ראשית מדון ועי"ז נתרבה מחלוקות גדולות בישראל...".[30]

חילול השם[31]

משום כך הורו כמה פוסקים שיש למעט בהטלת נדוי. פוסק הט"ז: "דבזמן הזה שהנדויים מקולקלים אין מנדים כל מי שראוי לנדות, אף בעבירות גדולות. דאפילו בשורת הדין לא החמירו חכמים פן ימנענו מלעשות תשובה, כל שכן שבדורינו, שנבלים מביישים את האדם... ולפעמים אין האדם מושל ברוחו ויבא לידי שפיכות דמים".[32]

---

23 ספר חסידים (וויס.) תתתקפו.

24 פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפ"ג לפ"ק כ. וראה שו"ת מהריט"ץ א ד: "גם מה שהסכימו עמו טובי העיר וחתמו יפה עשו הגם כי לא להם משפט הנדוי כי אם לת"ח מ"מ כוונתם היא לאשר ולקיים שפיר גזרת החכם ואם יתן כתף סוררת ירדפוהו".

25 שו"ת מהרשד"ם יו"ד צט. וראה בבלי מועד קטן יז א: "... אמר: להוי ההוא גברא בשמתא. אמר ליה: אדרבא, ליהוי ההוא גברא בשמתא. אם ממון נתחייבתי לך - נידוי מי נתחייבתי לך? אתא לבי מדרשא. אמרו ליה: שלו נידוי, שלך אינו נדוי". וראה שו"ת ריב"ש סא, על ההשלכות השליליות שתהיינה אם תנתן לתלמידים רשות לנדות על דעת עצמם את הפוגע בכבוד רבם.

26 שו"ת מהר"ם מינץ נו א. וראה ספר החפץ חיים ע מו. דיון בשאלה מתי יש להמנע מלנדות בגלל חשש לתוצאות ומתי אין להמנע ראה שו"ת חתם סופר יו"ד שכב.

27 ראה שו"ת הרשב"ש רלא; שו"ת הרא"ם מה; שו"ת אבקת רוכל קצד; מדבר תהפוכות עמ' 39.

28 ראה שו"ת אבקת רוכל ר. וראה ט"ז יו"ד שלד ס"ק כג. וראה סעיף רמד.

29 ראה סעיפים פו שב.

30 עמק ברכה מאמר ב. וראה שו"ת תרומת הדשן פסקים וכתבים רנג; שו"ת מהרשד"ם יו"ד פב.

31 ראה הערה 40.

32 ט"ז יו"ד שלד ס"ק כג.

בקהילות רבות קיבלו תקנות, על פי גדרי הוראת שעה,[33] שנועדו לצמצם נדויים וחרמים ולהבטיח שהטלתם תהיה לחיזוק הדת או לתיקון העולם.[34]

נדוי רק לאחר התראה פוסק הש"ך: "בקונטרסים שהביא ב"י משמע דאפי' לדבר איסור לא נהגו לנדות אלא לאחר התראה".[35]

נדוי רק לאחר הכרזה פוסק השו"ע: נהגו שלא לנהוג נידוי בעובר על גזירת הקהל בחרם ונידוי עד שיכריזו עליו".[36]

בהסכמת מרא דאתרא פוסק הריב"ש: "יכולין הקהל לתקן, למען לא תגדל המריבה ומפני דרכי שלום, ולהסכים על כל אדם ואפילו התלמידים שלא ינדו שום אדם אם לא בהסכמת הרב שבעיר או הדיין או אנשים מיוחדים וחשובים אוהבי החכמים".[37] בפוזנא החליטו: "לא ניתן רשות להכריז חרם יהושע בן נון בבתי כנסיות על שום דבר רק על פי ידיעת הגאון אב"ד יצ"ו".[38]

בהסכמת חכמי העיר הקהלה הפורטוגזית בתוניס החליטה: "... שלא לעשות שום הכרזה לשום אדם שנתחייב על פי הדין לעשות לו חרם אלא דוקא בועד כל דייני הק"ק הנז' ובהזמנת שלשה יחידים מראשי בית אבות מהק"ק הנז'...".[39] כותב השאילת דוד: "אשר בזה"ז, אשר רבו זחוחי הלב וכל אחד כייל לעצמו בכיילא רבתא ולחבריה בכיילא זוטרתא... מהנכון שיתקנו כל גדולי דורינו היושבים בקדש, רבני אשכנז וספרד, ורבנינו השרידים אשר ה' קורא... לא להחרים שום איש אם לא בהסכמם כל הרבנים הנמצאים בעיר הקדש רבני אשכנזים וספרדים ויצרפו עמהם גם הזקנים ויראי ה' הנכבדים שרוח הבריות נוחה מהם, וישקלו בדעתם עד מאד, ויהיו מתונים בדין לעשות מעשה... והדרך להחרים ולנדות הוא דרך מסוכן מאד בעוה"ר בדורנו זה... ומוטב שיעקר אות אחת מהתורה ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא, ושב ואל תעשה עדיף".[40]

בהסכמת פרנסי העיר בקראקא החליטו: "והנה הותנה בינינו שאין בידו להחרים שום אחד מקהילתנו יצ"ו הן איש והן אשה הן בסתר הן בפרהסיא הן בכתב והן בעל פה, הן יחידים והן רבים, וגם שלא לקנוס בלי ראשים וטובים".[41]

---

[33] ראה שו"ת הריטב"א סימן קמא: "אין הקהל יכולים להתנות על נדוי כדין שלא יהא נדוי, כמו שאינם יכולים להתנות על האיסור שיהא התר". וראה שו"ת הריב"ש סא; תשב"ץ א לג; שו"ע יו"ד שלד יח בהגה. וראה הערה 45.

[34] ראה יעלזו חסידים ד: "... והיה אותו חסיד מנדה אותו... ותכף מתיר לו בינו לעצמו". וראה פנקס רומא תקנה 976 משנת הת"מ, שמי שאינו מוכן להתמנות לתפקיד ציבורי יענש, ועל הציבור להתרחק ממנו בכל המובנים אך הם אינם גוזרים עליו חרם.

[35] ש"ך על שו"ע יו"ד שלד ס"ק ב.

[36] שו"ע יו"ד שלד כב.

[37] שו"ת הריב"ש סימן סא. משמע מדבריו שמעיקר הדין ניתן להתנות תנאי כזה. על תקנה זו ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד פב,. וראה שו"ת הריטב"א קמא.

[38] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' פ החלטה משנת תכ"ח לפ"ק

[39] פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימנים סא סב משנת תר"ה עמ' 156 157.

[40] עמק ברכה מאמר ב'.

[41] יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 490. וראה שו"ת שבות יעקב ג קכא: "בכן החרים הרב בחרם הגדול עם הסכמת פ"ו מדינה". וראה פנקס קהל וירונה א תכו ז: "הושם פארט מצד שני הפרנסים לקחת

בהסכמת הקהילה פוסק המהר״ם מרוטנבורג: ״והפרנס אין לעשות בחשאי או להתיר חרם בלא דעת כל הקהל ולא הרב ברבנותו לא ישים חרם על שום אדם ולא יתיר חרם הקהל כ״א במעמד כולם״.[42] כותב המהר״י ברונא: ״ובמלכותנו הוא חרם הקדמונים שלא ינדה לא פרנס ולא רב בלא דעת קהלו לפי שכמה פעמים ראוי שבאו לידי מכשול וראו שאין הדבר עומד״.[43]

בליטא תקנו: ״אין להטיל חרם בבית הכנסת על שום דבר זולת על ענינים גדולים... גם זה דווקא על פי דעת האב״ד עם הקהל״.[44]

היו קהילות שלא בצעו עונשי נדוי או חרם על מי שעבר על תקנות הקהילה.[45] מעיד הרשב״א: ״שראיתי בהנהגת הקהלות שמחרימין על שאר תיקונין ולא ראיתי לעולם שנוהגין עם העובר כדין מנודה ומוחרם״.[46] בוירונה החליטו: ״... להתיר כל חרמות ונדוין ושמתאות אשר נתקבלו בכל תקנות הק״ק לעובר, אשר הושמו בהק״ק בתקנת הק״ק מעולם עד היום הזה...״.[47]

כיום ממעטים לנדות או להחרים גם כאשר אין ספק שראוי היה לעשות כן.[48]

עם זאת, אסור לציבור להחניף לעבריינים ואם אין אפשרות מעשית לנדותם או להחרימם מן הראוי להענישם באופן אחר ולפחות להביע מחאה. פוסק השרידי אש: ״... בנושא נכרית, שבוודאי מחוייבין עפ״י דין לנדותו משום מיגדר מילתא ולכן יש לו דין מנודה ואסור לצרפו לעשרה״.[49] פוסק המנחת יצחק: ״מה שאפשר לעשות לו מדיני הנידוי, לגרשו מביהכ״נ, ושלא למול את בנו, וכל הנראה לב״ד... יש לעשות לו עד שיקיים ככל חומר הדין דלהלן״.[50]

מהר״ר מנחם פורט... ובתנאי שיאשר ויקיים כל הקאפיטולי אשר נזכיר... לא יוכל להשים בחרם או נדוי או נזיפה לשום אדם מדרי הק״ק, אם לא בהסכמת הפרנסים או רובם״. וראה שם ב תקיב ז.

42 שו״ת מהר״ם מרוטנברג דפוס פראג אלף כב. וראה תקנות קנדיאה קכ יד: ״שמעלת הרבנים נר״ו לא יורשו ולא יוכלו... לנדות ולהחרים שום אדם שיהיה, לאיזו סיבה שיהיה, אם לא שילך ראשונה אל הקונדושטבלו, והוא יקרא חשבניו (!), ואז הרבנים יפסקו למוחרם העבריין ההוא...״. וראה הערת המהדיר לשורות 112 – 117, שהיו רבנים שהתנגדו לסעיף זה בחריפות. הקונדושטבלו היה ראש הפרנסים בעיר. וראה סעיף כא.

43 שו״ת מהר״י ברונא קפט. וראה שו״ת מהר״ם מינץ סג וכן שם בהרחבה בתקנות ר״ג מאור הגולה סימן קב. וראה תקנה המיוחסת לרבינו גרשום, א״ת, נספח לערך חדר״ג ה נז, עמוד תשסט. וראה שו״ת הרא״ש מג ט: ״דע כי מימי לא הלכתי בגדולות לגזור נדוי בלי הסכמת הרבים כל שכן בארצות הללו״.

44 פנקס מדינת ליטא, ועד שפ״ח לפ״ק ריב.

45 ראה שו״ת מהרשד״ם יו״ד פב, שכדי למנוע מריבה ומחלוקת מותר לקבל תקנה שאפילו למרא דאתרא אסור לנדות.

46 שו״ת הרשב״א א תרצז. וראה שו״ת הר״ן סה.

47 פנקס קהל וירונה ג החלטה קיב משנת שס״ה לפ״ק.

48 ראה סעיפים פו שנט. וראה שו״ת תשובות והנהגות ה שח.

49 שו״ת שרידי אש א ז. וראה שו״ת תשובות והנהגות א קיג.

50 שו״ת מנחת יצחק ג קיב. וראה הגהות שיורי ברכה על שו״ע יו״ד שלה ס״ק ג: ״יש מי שכתב דאדם שהוא מנודה בהסכמת הקהל, אם חלה אין לברך אותו״. וראה ערוך השלחן חו״מ לד כה. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שמח משנת שמח: ״... להודיע אל השמש מי הם אשר לא פרעו... ולא יטה אזן להם אם ירצו לקנות מצוות בב״ה להעלותם לשמם אם לא יפרעו בתחילה מה שחייבו...״.

קפא. רשע[1]

התורה מכנה בשם רשע אחד מארבעה סוגי עברינים

- פוסק הרמב"ם: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים: המינים והאפיקורוסין והכופרים בתורה והכופרים בתחיית המתים ובביאת הגואל המורדים ומחטיאי הרבים והפורשין מדרכי צבור והעושה עבירות ביד רמה בפרהסיא כיהויקים והמוסרים ומטילי אימה על הצבור שלא לשם שמים ושופכי דמים ובעלי לשון הרע והמושך ערלתו".[2]
- כותב הרמב"ם: "אבל עושה ביד רמה הוא המזיד המתחצף ומתפרץ ועובר בפרהסיא וכאילו אינו עובר לעצם התאותנות או להשגת מה שמנעה אותו התורה מלהשיגו מחמת רוע מדותיו בלבד, אלא מפני שהוא מתנגד לתורה ומתקומם נגדה...".[3]
- כותב רבינו יונה: "הוזהרנו... שלא לחמול ולרחם על המחטיאים והמכשילים בני אדם...".[4]
- כתוב באבות דרבי נתן: "... אהוב את כולם ושנוא את... המסורות".[5] פוסק הרמב"ם: "המוסרין... היה דין לאבדן ביד ולהורידן עד באר שחת מפני שהיו מצירים לישראל...".[6]

החלטת בית דין,[7] הסכמה בין אנשי העיר[8] ועדות אישית קובעים שאדם הוא רשע.[9]

לקביעה שאדם הוא רשע ההשלכות הבאות

דוד המלך אומר: "משנאיך ה' אשנא".[10] רבינו בחיי כותב: "כי מי שיש בו יראת השם יתעלה ישנא איש רע... כי כיון שהוא איש רע מצוה לשנאתו".[11] מצוות האחוה אינן תקפות לגביו.[12] אין

---

1 יש להבחין בין רשע חמור ורשע קל, ראה שו"ע יו"ד שסב ה. עיקר הדיון שלפנינו נוגע לרשעים בדרגה החמורה ביותר, אם כי כמה מן הכללים נכונים גם לגבי רשעים פחות גדולים. לא נדון בכל ענין האם ההוראה היא מדאורייתא, מדרבנן, או אם זו רק מדה ראויה. וראה חשוקי חמד על יומא עמ' תקלו – תקמא, המונה את אלו שמותר לכנותם בשם רשע למרות שהם אפילו אינם פסולים לעדות.

2 רמב"ם תשובה ג ו.

3 מו"נ ג מא. וראה שו"ע יו"ד רנא ב וש"ך שם ס"ק ג. וראה שו"ת חת"ס ו סז, שאפשר לומר בדעת הרמב"ם שרשע להכעיס הוא דוקא אם חטא שתים ושלש פעמים. וראה סעיף רצט.

4 שערי תשובה ג לז.

5 אבדר"נ טז ה.

6 רמב"ם עבודה זרה י א. ובקרית ספר שם מבואר שהעונש מדאורייתא, וראה גם רמב"ם תשובה ג ו וכן אגרות הרמב"ם (קאפח) אגרת תחית המתים עמ' לט.

7 ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ו י בהערה.

8 ראה ב"י שו"ע חו"מ שפח: "... מסור... מי שהוחזק בכך... ואיזה מוחזק כל שנודע לרבים שהוא כן לא שהוחזק בבית דין...". וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ח ז: "... הוסכם בפני אנשי העיר לרשע עד שלא יפל להם בו ספק". וראה באר מים חיים שם. וראה שו"ת מנחת יצחק ב סו, שכאשר דנים על קידושי רפורמים אנן סהדי שהעדים פסולים ואין צורך בבית דין וזה בבחינת דבר הידוע לבית דין.

9 ראה שו"ע חו"מ לד א: "... עד כשר, שיודע בחבירו שהוא רשע, ואין הדיינים מכירים רשעו, אסור לו להעיד עמו, אף על פי שהוא עדות אמת". וראה סעיף שכו.

10 תהילים קלט כא. וראה רמב"ם אבל א י שהפסוק עוסק בנדונים למות. וראה קיצור שולחן ערוך כט יג.

11 כד הקמח גאוה.

12 ראה סעיף קסט. הערת הרב נבנצל: "בחייבי מיתת ב"ד יש 'ברור לו מיתה יפה'".

מצוה להצילו אפילו אם הוא שרוי בסכנה.[13] אין מצוה לתת לו את שכרו ביומו.[14] אין ללמד עליו זכות.[15] אין להתפלל בעבורו.[16] אין להתעסק בקבורתו[17] ואין להתאבל עליו לאחר מותו.[18]

אין איסור לצער רשע,[19] לבזותו, לומר עליו לשון הרע[20] או לקללו.[21] מותר לתת לו הלואה ברבית.[22]

אין חובת ערבות לרשע.[23] אין מצוה להוכיחו[24] ואין מצוה להפרישו מאיסור.[25]

רשע אינו שותף לדבר שבקדושה ולכל ענין הנוגע לעבודת הבורא.[26] הוא אינו מצטרף למנין,[27] אינו רשאי להיות שליח צבור[28] ואינו עולה לתורה.[29] כהן אינו עולה לדוכן.[30] הוא אינו רשאי לשחוט[31] ואינו רשאי לכתוב ספר תורה.[32]

כל אחד מצווה להתרחק מחברת רשעים.[33] אומר האבות דרבני נתן: "ואל תתחבר לרשע. מלמד שלא יתחבר אדם עם אדם רע ולא עם אדם רשע... דבר אחר, אל תתחבר לרשע ואפילו לתורה".[34] רבינו יונה פוסק: "אסור להתחבר אל הרשע בעסקי העולם".[35] אסור לכבד רשע.[36] אין קמים לפני זקן רשע.[37]

---

13 ראה שו"ע יו"ד רנא ב שאסור לפדותו אם הוא נשבה. וראה ש"ך שם ס"ק ג. וראה שו"ע חו"מ תכה ה.

14 ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשל.

15 ראה שערי תשובה ג ריח.

16 ראה ספר חסידים (מרג.) תרפח.

17 ראה שו"ת שרגא המאיר ד כה בשם האור זרוע. הערת הרב נבנצל: "לקוברו צריך רק לא לכבדו".

18 ראה רמב"ם אבל א י.

19 ראה שו"ע חו"מ רכח א: "יש אומרים דאין מצווים על אונאת דברים אלא ליראי השם".

20 ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ח ה.

21 ראה ספר החינוך רלא מנ"ח (א) [ד] ובעיקר הערות שם אות ב; שו"ת הרב"ז ג ז. לרשימה של המתירים לקלל רשע לכתחילה יש להוסיף משנה ברורה סימן שכט ביאור הלכה ד"ה אלא לפי.

22 ראה שו"ע יו"ד קנט ב.

23 ראה שו"ת רדב"ז א קפז; צמח צדק החדש על שו"ע יו"ד קנז ז; אבני נזר יו"ד קכו. לעומתם פוסק שו"ת עין יצחק אבהע"ז א אות י, שיש ערבות גם למומרים ומביא ראיה מעכן. וראה שו"ת מנחת יצחק ב פג.

24 ראה משנה ברורה סימן תרח, ביאור הלכה ד"ה אבל אם. לעומתו, ראה ספר המגיד לבעל הפמ"ג, ח"ג קונטרס מתן שכרן של מצוות חקירה ד: "אפילו רשע גמור מצוה להוכיחו". וראה מעלות המדות המעלה העשירית: "אמנם לעמוד בעזות מצח נגד הרשעים ועוזבי התורה כדי ליסרם ולהוכיחם, דבר זה טוב עד מאד".

25 ראה ש"ך שו"ע יו"ד קנא ס"ק ו ובאחרונים שם. וראה שערים המצוינים בהלכה קיד אות כג. ויש לעיין בראה רסיסי לילה מח: "והרי מצווין להפריש מאיסור אף לרשעים...".

26 ראה משנה ברורה סימן שפה ס"ק ה, שהוא אינו מבטל רשות בשבת.

27 ראה משנה ברורה סימן נה ס"ק מו.

28 ראה שו"ע או"ח נג ד ושם כה. וראה שו"ת אורח משפט הלכות ש"ץ יד.

29 ראה שו"ת אגרות משה או"ח ג כב.

30 ראה שו"ת אגרות משה או"ח א לג.

31 ראה יו"ד שו"ע יו"ד ב ה. הערת הרב נבנצל: "ע' רמב"ם דשחיטת צדוקי כשרה אם ראוהו שוחט כדין [שחיטה ד טז]. ומקורו לענ"ד מכה"ג שמשביעים אותו על הקטרת, ומה יעזור זה אם שחיטת פרו פסולה?"

32 ראה שו"ע יו"ד רפא א ושם ג.

33 ראה רמב"ם תשובה ד ה. וראה אגרא דפרקא אות שלה: "אין לבקש מהרשע שיעשה לו טובה".

34 אדר"נ ט ד.

35 שערי תשובה ג נא. וראה שו"ת אגרות משה אורח חיים ג לו: "אבל איסור ממש על כל פנים לא נאמר בזה". וראה הערה 77.

ראוי שלא להסתכל בפני אדם רשע[38] ולא לגור בישוב בו מתגוררים רשעים רבים.[39]

רשע פסול לעדות,[40] אינו זכאי להבחר ולהתמנות[41] ואין לו זכות בחירה.[42]

פגיעה של יחידים ברשע מותרת רק בתנאים הבאים[43]

א. **לחיזוק הדת ולתיקון העולם** פוסק הרב שטרנבוך: "לא הותר סתם לספר רע על חבירו אפילו הוא רשע כשכוונתו רק לפטפט...".[44]

ב. **לא יתר על הנדרש** מעיד החתם סופר על עצמו: "גם כי הארכתי קצת בדברים פשוטים רק לדחות האפיקורס ואמנם נזהרתי מאד שלא ללחום עם שום אדם ולא נזכר שום אדם באגרות שלי כלל ולא יראה החוצה שום התגרות אדם באדם כי אם האמת לוחם עם השקר".[45] כותב הרב זילברשטיין: "מעשה כעין זה אירע אצל הגרי"ח זוננפלד זצ"ל שמת רשע מפורסם, ואמר שיש להשתדל בהלויתו ואעפ"י שבחייו יש להלחם בו, כעת הפסיק קלקולו ויש להתעסק בו".[46]

ג. **לשם שמים** כותב רבינו יונה: "אף על פי שהיא מצוה לפרסם את החוטאים בנפשותם ואת החנפים אבל החוטא, אם לאיש כמוהו רשעו, ולבן אדם חטאותיו, אין לפרסמו כי אין כוונתו בגלותו מסתריו לטובה כי אם לשמוח לאיד".[47] על בני לוי אשר הרגו את עובדי העגל כותב הנצי"ב: "ומזה יש ללמוד דהבא לרדוף את הרשע על דבר שחייב באמת מכל מקום יש להזהר שלא ירדפנו מי שהוא שונאו ומבקש רעתו... ואם הרדיפה באה בהנאת עצמו גם כן - גם הוא לא ינקה".[48]

ד. **"והייתם נקיים"**[49]

גם רשע הוא יהודי. פסוק מפורש בתורה: "בנים אתם לה' אלקיכם",[50] ומבאר התנא רבי מאיר שהדברים אמורים גם לגבי רשע גמור,[51] והלכה כמותו.[52] דורשת הגמרא: "חטא ישראל... אף על

---

36 ראה ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה שער החניפות: "בכיבוד הרשעים משפל כבוד הצדיקים".

37 ראה שו"ע יו"ד רמד א.

38 ראה מג"א שו"ע או"ח רכו ס"ק כ. הרמב"ם לא הזכיר איסור זה וכנראה שהוא סובר שזו רק מדת חסידות.

39 ראה רמב"ם דעות ו א. מקרית ספר שם משמע שההוראה אינה מדאורייתא. וראה ספר חסידים (מרג.) קו.

40 ראה שו"ע חו"מ שו"ע חו"מ לד א. וראה שו"ת אגרות משה אבן העזר פב יא.

41 ראה סעיפים קב – קה וסעיף קמח.

42 ראה סעיף קיח.

43 ראה סעיפים פא צט. כאן אין מקום לתנאי שאין מנוס משום שאין איסור הלכתי לפגוע ברשע

44 שו"ת תשובות והנהגות ג תעח. בעקבות הכלי חמדה ריש מצורע נ"ל שדוד המלך חידש: "מי האיש החפץ חיים וכו' ", שאסור לומר לשון הרע שלא לצורך אפילו על אפיקורסים, והטעם לכך מבואר בהמשך אותו מזמור: "בקש שלום ורדפהו". וראה תוס' בבלי פסחים קיג ב ד"ה שראה; בירור הלכה פסחים קיג ב ציון ב ג ד איסור לא תשנא.

45 שו"ת חתם סופר ליקוטים פה. וראה מה שמעיד עליו בנו אגרות סופרים ו.

46 חשוקי חמד שבת עמ' רנב. וראה סעיף רנז שלרשע זכות הקנין וחופש הקנין.

47 שערי תשובה ג ריט.

48 הרחב דבר, שמות לב כז אות א. וראה דברות משה בבא מציעא פרק ב הערה עז, עמוד שנו.

49 ראה סעיף נ.

50 דברים יד א.

פי שחטא ישראל הוא״.[53] אסור להרוג רשע, לפגוע בחירותו, לפגוע בבטחונו האישי או בממונו.[54] אסור לתבוע אותו בערכאות.[55]

ראוי לרחם עליו[56] ולקרבו לתורה ולמצוות.[57] מצוה להתפלל שהוא יחזור בתשובה,[58] ולהשתדל שתהא לו כפרה.[59] אסור להכשיל אותו בעבירות.[60]

אין מצוות מפורשות לפרנסים בנדון דידן, ועליהם להחדיר בקרב הציבור את ההכרה שיש להתרחק מרשעים. עליהם אף למצוא את האיזון בין החובה להשפיע על הציבור להתרחק מרשעים ובין חובתם לשמור על אחדות הציבור ולקרב רחוקים.[61] אומר הרב מאיר שפירא מלובלין: ״... לצד התקיפות שעלינו לנהוג כנגד פורקי העול, אסור לשכוח גם לחמם אותם באמונתם תום ובהתקרבות לאלוקים״.[62] כותב הרב וולבה בשם הסבא מקלם: ״אשר על זה יסוב וילך כל הכנת האלול הקדוש היינו שנכין עתה איך לחיות אף בין אנשים שרחוקים אנחנו מדעותיהם ואנחנו צריכים לחיות עמהם באהבה ואחוה, ועם כל זה בלבינו ודעותינו צריכים אנחנו להיות רחוקים מהם״.[63]

---

51 ראה בבלי קידושין לו א.

52 ראה שו״ת הרשב״א א קצד; שם א רמב. וראה עינים למשפט קידושין שם; עינים למשפט סנהדרין מד א. וראה בבלי עירובין סט א, שר״מ ור״י נחלקו בשאלה אם מומר לחלל שבת בפרהסיא מבטל רשות, ולכאורה ר״מ לשיטתו בקידושין ור״י לשיטתו, אך להלכה שם קיי״ל בקידושין כר״מ ובעירובין כר״י, וצ״ע. וראה הליכות שלמה ב מועדים פרק שנים עשר אורחות הלכה ציון 5 שדורש את הפסוק אליבא דר״מ: ״בנים אתם לה׳ אלוקיכם - אתם אפילו מזידים...״.

53 בבלי סנהדרין מד א. וראה כלבו קמו: ״המומר אף על פי שחטא ישראל הוא וקדושיו קדושין״; מרגליות הים בבלי סנהדרין מד א ציון א וראה שם באחרונים.

54 ראה סעיף שכו. וראה רמתים צופים, אליהו רבא יב ס״ק לא: ״אם אומרים לי הרוג אחד מישראל אף שהוא חשוד על כל עבירות רק שהוא מאותן שאין אתה רשאי להורגו אף שהוא רשע בוודאי מחויב אני למסור את עצמי למיתה ולקיים יהרג ואל יעבור. ועל כרחך צריך לומר הטעם כמ״ש רש״י ז״ל מאי חזית שנפשך חביבה לפני המקום כו׳. ונמצא יש ספק גמור על זה שיכול להיות שנפשו יותר חביבה ואף על פי שאינו מוחזק לצדיק יוכל להיות שיהיה לו יותר עולם הבא ממנו״. אחרונים העירו, שבבבלי ב״ק לז ב דרשו חכמים: ׳שור רעך׳ - ולא שור של הקדש או של גוי, ולא מיעטו שור של ישראל מומר, ודנים באבחנות שבין ״רעך״, ״עמיתך״ וכד׳.

55 ראה שו״ת אגרות משה חו״מ א ח.

56 ראה תומר דבורה פרק ראשון המדה הי״ב: ״אף אם יפגע ברשעים אל יתאכזר כנגדם או יחרפם וכיוצא אלא ירחם עליהם ויאמר: סוף סוף הם בני אברהם יצחק ויעקב... ומכסה עלבונם ומתקנם כפי כוחו״. וראה יעלזו חסידים שטו – שכ: ״אבל אם יש לך הטוב לך שתתן קצת גם לרשע... וצריך האדם שיהא בו מדעת קונו שהוא זן ומפרנס לכל, ומה גם שצריך לרחם גם על הרשע בעבור ילדיו ובני ביתו״. וראה אורות, אורות ישראל ד ד - ה.

57 ראה כל בו על אבלות עמ׳ 22 בשם החכמת שלמה: ״יש כאן שני חולים אחד צדיק או בינוני ואחד רשע מפורסם, ונקרא הרב לשניהם להתוודת עמהם... ילך אל הרשע... דהרשע צריך ודאי תשובה...״.

58 ראה ספר חסידים (מרג.) רכה, מקור החסד אות ב.

59 ראה בבלי פסחים נו א. וראה רש״י שם ד״ה גירר עצמות אביו: ״משום כפרה״.

60 ראה לפני עור ליקוטים פרק א.

61 ראה סעיף קעז.

62 עלינו לשבח בראשית עמ׳ תיח.

63 עלי שור ב עמ׳ תקמה. המחבר מעיר שם שמדובר באנשים שאינם בני תורה כלל.

"זאת התורה לא תבטל",[64] אולם על אף ירידת הדורות[65] יש לנהוג עם רשעים באחוה ובערבות בשל הטעמים הבאים.[66]

- "עלית הדורות"[67] כותב התניא: "דורות האחרונים דור אחר דור אין בהם רשעים כל כך ולא צדיקים כל כך טובים".[68]
- תום לב פוסק החזו"א: "ותינוק שנשבה מביא קרבן כדאמר ר"פ כלל גדול, ומצווין אנו להחיותו ואף לחלל עליו השבת בשביל הצלתו, ובהגה"מ פ"ו מהלכות דעות כתב דאין רשאין לשנאתו אלא אחר שאינו מקבל תוכחה, ובסוף ספר אהבת חסד כתב בשם הגר"י מולין דמצוה לאהוב את הרשעים מה"ט והביא כן מתשובת מהר"מ לובלין כי אצלנו הוא קדם תוכחה, שאין אנו יודעין להוכיח, ודיינין להו כאנוסין ולכן אי אפשר לנו לדון בזה לפטור מן היבום, וכן לענין שאר הלכות".[69] פוסק הרב ואזנר: "מה יעשה תינוק שנשבה שלא למד ולא ראה ואין בו שום אשמה, שאבותיו קלקלו אותו, אף על פי שבמעשיו רשע הוא מכל מקום כיון שאינו נענש על זה כיון שתינוק שנשבה הוא, הוא הדין דאסור להונותו".[70]
- הכרת תודה כותב הראי"ה קוק: "בנינו אלה, אם כי נדחים הם, דחיון רוח נורא מאד, הם נכנסין בכל מלא נשמתם בצרתם של הציבור, הצרה האומית נוגעת עד נימי לבם היותר פנימיים".[71] השרידי אש כותב: "כלום אפשר לנו ורשאים אנו לדחות את היהודי החדש הזה? כלום רשאים אנו להציג למפלצת את באי כוחה אלה של היהדות הלאומית, ולהגיד לבנינו: פושעים ועבריינים הם התרחקו מעליהם? גם מצד היושר וגם מצד האמת אסור לנו לדבר כן. מצד היושר כי 'בורא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא' (ב"ק צב ב). כולנו נהנים מעמלם, מזעתם ודמם. להם אנו אסירי תודה אם יש לנו עכשיו בארץ ישראל מקום מקלט לעמנו המורדף בלי חשך... ומצד האמת - בני אדם שהשקיעו את חייהם הצעירים הבריאים ומלאים לשד בביצות המלריה למען הפוך אותן לגן עדן פורח וכל זה לא בשביל עצמם אלא בשביל כלל ישראל".[72]

---

[64] ראה סעיף עג הערה 3.

[65] ראה סעיפים קסב קסד.

[66] על חילול שבת להצלתם ראה נשמת אברהם או"ח שכח ס"ק ו. על מילת ילדיהם בשבת ראה שו"ת מנחת יצחק א קלו. וראה מקראי קודש הלכות פורים עמ' רמה, שהרב חיים קניבסקי פוסק שמחלל שבת שאינו עושה להכעיס מצטרף למנין לקריאת פרשת זכור. וראה שו"ת שבט הלוי ו לו; תשובות והנהגות ג תע ו. וראה סעיפים פו שב.

[67] ראה סעיף קעה, שבזמן הזה יש פחות מעמי הארץ מאשר בימי קדם.

[68] תורה אור פרשת מקץ דף מא א.

[69] חזו"א יו"ד ב כח. וראה מרגניתא טבא יז, נדפס אהבת חסד להחפץ חיים בסופו. וראה אם הבנים שמחה פרק ראשון (עמ' עג); שו"ת ציץ אליעזר ט יז - קונ' רפואה בשבת פרק ב; חול המועד כהלכתו עמ' רנט בציונים והערות.

[70] שו"ת שבט הלוי ה קונטרס המצוות נא.

[71] "על במותינו חללים", מאמרי הראיה א עמ' 92.

[72] לפרקים, עמ' תנו. וראה אגרות ראי"ה ב תקמא: "התיאוריה האחרונה של הלאומיות הכפרנית... הכח המוסרי היסודי שצפון בקרבה... הנותן לה את העצמה של צפור זו שישבה על איקונין של מלך שאי אפשר לזרוק בה חץ גם לא לידות בה אבן שלא יהיה כרוגם איקונין של מלך - הוא האומר 'כללות האומה'...". וראה שו"ת יביע אומר ח אבהע"ז יב י: "כי ידוע שכמה מהקראים וראשיהם חתרו בכל עוז למען מדינת ישראל, גם בהיותם בגולה, ומהם שנמסרו בידי שלטונות מצרים, והוציאום להורג, על מה שפעלו במסירות נפש למען ישראל, ואף בבואם לארץ ישראל, הם מתגייסים לצבא ישראל, ומגינים עלינו בכל כחם מידי המחבלים הרשעים שונאי ישראל, אשר כל יום יגורו מלחמות... ומה יאמרו עלינו החפשים שאינם שומרי

- מצוה לקרב אותם ואת בני משפחתם לאמונה ולשמירת מצוות.[73]
- הרחקות יתירה עלולה לגרום להשחתת המדות.[74]
- התרחקות יתירה עלולה לגרום למריבה[75] ולחילול שם שמים.[76]

אם הבנים שמחה מתיר לפעול בשיתוף פעולה עם רשעים בעניני ציבור: "האם תחשוב שבימי מרדכי הצדיק היו כולם בדעה אחת, הלא גם אז היו בדעות שונות, והרבה מהם היו מהמתבוללים... על כן אמרה לו: 'לך כנוס את כל היהודים', דוקא 'כל היהודים' מבלי משים שום חילוק בין ישראל לישראל".[77]

למרות החובה לנהוג באחוה ובערבות אין מצרפים רשעים למנין,[78] אין הם מבטלים רשות בשבת,[79] אין מבשלים בעבורם ביום טוב[80] ויינם אסור בשתיה.[81] לדעת הרב שטרנבוך, חלב של מחלל שבת דינו כחלב נכרים,[82] וכן בישוליהם.[83] לדעת פוסקים רבים, רשעים פסולים לעדות.[84]

תורה ומצות, בראותם שאנו מרחיקים את אלה שמוסרים עצמם בשביל ישראל, ומבדילים אותם מזרע ישראל, וכן לא יעשה". וראה בעקבי הצאן לב ט, ש"הציבור" הם אלו א. מקיימים מצות מילה. ב. לא נשאו נשים נכריות. ג. מאמינים שארץ ישראל היא ארץ מולדתנו. ד. הדרים בארץ ישראל, ש"הם הם המהווים 'כלל ישראל' ".

[73] ראה אגרות הראיה ד אגרת א' קפב: "האמן לי יקירי, שאלמלי מצאתי מהמשפיעים על חיי הצבור בארץ ישראל, כאלה שהם עוסקים בימין המקרבת, יוכל להיות שאנכי דוקא הייתי עוסק בשמאל הדוחה... אבל מאחר שמצאתי את הדחיה נהוגה במדה מרובה הנני מוכרח לתבל אותה על ידי הימין המקרבת". וראה מכתם לדוד על התורה חלק ב, דברי תורה וברכה מאת בן המחבר, המוציא לאור, בשם אביו: "... ומנפלאות תמים דעים הוא, אשר בכל דור ודור ישנם חכמים צדיקים אשר ידם פשוטה לקרב פריצי הדור, והן המה הימין עוז, ימין מקרבת, וישנם לעומתם המרחקים ומקפידים, והן המה השמאל דוחה, ותרוייהו צריכי ושניהם לשם שמים מתכוונים, וא"א לאלו בלא אלו... ורק מבין שניהם יצא לצורף כלי ויש תקוה לאחריתם, אם במוקדם אם במאוחר... אבל זהו רק באם שתי כתות הצדיקים אוהבים זה את זה, ואין לוחמים זה מול זה, אלא שכל אחד על משמרתו יעמוד, כי כל א' למלאכותו נוצר, והשוער ששורר חייב מיתה...". וראה סעיף פט וסעיף קעז.

[74] ראה משנה ברורה שו"ע או"ח א ס"ק ה. וראה סעיף פח הערה 25; סעיף רח הערות 72 - 73.

[75] ראה שו"ת נשמת חיים כ: "כבר ביארתי למעלה אות א', שמחלל שבת בפרהסיא דינו כעכו"ם לכל דבריו, ואין מצרפין אותו לשום דבר שבקדושה, לא למנין עשרה לקדיש ולקדושה... אך עלינו להזהר שלא לגרום איבה ושנאה ומחלוקת ח"ו בשביל זה, ומחלוקת אחת דוחה מאה תפילות".

[76] ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשל.

[77] אם הבנים שמחה עמ' שיב. וראה שמונה קבצים א תשלג: "ואפילו ההסתכלות בפני אדם רשע שאסורה, אם יש בו צדדים של טוב, ומתכוין בההסתכלות רק לקלוט את הטוב, נראה שיש בזה דרך מצוה... ואמר אלישע ליהורם בן אחאב, לולא פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך ואם אראך, משמע הא על ידי נשיאת פנים של יהושפט מלך יהודה שנלוה עמו הביט גם אליו וראהו, ולא חשש לאיסור ההסתכלות בפני רשע, דמהאי קרא ילפינן ליה". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט: "א"כ עם רשעי ישראל שאין עובדין ע"ז אין שום איסור לעשות שותפות עמהם וכדחזינן מעשים בכל יום שמשתתפין עמהם במסחר, וא"כ בצרכי העיר כ"ש שאין לאסור". וראה סעיפים פט קצ.

[78] ראה שו"ת אגרות משה או"ח א כג. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב יט.

[79] ראה שו"ע יו"ד שפה ג מ"ב ס"ק ה.

[80] ראה שמירת שבת כהלכתה ב ו.

[81] ראה נשמת אברהם ב על שו"ע יו"ד קכג ס"ק א. וראה שו"ת משנה הלכות תניינא ב לו שאם מחלל שבת הוא תינוק שנשבה לכו"ע אינו מנסך.

[82] ראה שו"ת תשובות והנהגות א תפ.

על חברתם כותב אם הבנים שמחה: "ננסה נא אך הפעם לקיים את דברי חז"ל כפשוטם, שהודיעו אותנו פעמים אין מספר, שכל תקותינו היא רק באופן שנתאחד באחדות גמורה בלי פירוד... אבל מבפנים יהיה כל חרד וחרד נוהג כחפץ לבבו וכגון בחינוך הבנים... ורק בבנין ובישוב הארץ נהיה אגודים וקשורים יחד".[85] פסוק מפורש בספר תהילים: "תכלית שנאה שנאתים לאויבים היו לי",[86] ומוסיף הרב ש"ך: "אם כי אין בדורנו בידינו להתנהג בצורה זאת, וגם אין התועלת יוצא בהם בהתנהגות בצורה זו, אבל ודאי הפילוג והריחוק בצורה המתאימה נחוצה היא".[87] כותב הרב שטרנבוך: "דאף שתינוק שנשבה אינו אשם מכל מקום עצם הקירוב עמהם מזיק ולא חילקו חז"ל ועשאום תמיד כעכו"ם להתרחק מהם, אף שבודאי היה ראוי לקרבם".[88] האגרות משה אוסר להיות חבר במוסד שמחללים בו את השבת,[89] ואף מורה שראוי להתרחק מארגונים ואיגודים שלהם.[90]

לעיתים מצוה להאבק ברשעים המחטיאים ומסיתים.[91] כותב החפץ חיים: "אם הוא עומד במקום שיש אפיקורסים המתקוממים על התורה ורוצים לעשות איזה תקנות בעניני העיר ועי"ז יעבירו את העם מרצון השם, ופתח בשלום ולא נשמעו דבריו... מצוה לשנאתם ולהתקוטט עמהם ולהפר עצתם בכל מה דיוכל, ודהמע"ה אמר: 'הלא משנאיך השם אשנא ובמתקוממיך אתקוטט תכלית שנאה שנאתים וכו' ".[92]

כותב אם הבנים שמחה: "ברור לי, שגם עתה בעת שנזכה לגאולה בב"א, בודאי לא תדחה שום נפש מישראל, אפילו מן הפושעים והמורדים היותר גדולים הנמצאים בזמנינו".[93]

---

83 ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רמז.

84 ראה הרב נחום נריה, "עדות של מי שאינו מקיים תורה ומצוות", תחומין יג עמ' 417 - 421.

85 אם הבנים שמחה עמ' שכא שכב. על חילוקי דעות באשר לשאלה אם ראוי ליראי ה' לשתף פעולה עם הקק"ל ראה להכות שורש, הראי"ה קוק והקרן קיימת לישראל פרק ג. וראה אי של אפשר עמ' 227 – 228.

86 תהילים קלט כב.

87 הגדה של פסח אבי עזרי עמ' רלו.

88 שו"ת תשובות והנהגות א תתטז. וראה שם סימן שסז.

89 ראה שו"ת אגרות משה או"ח ב סא.

90 ראה שו"ת אגרות משה או"ח ב סא שאסור להיות חבר במוסד שמחללין שם שבת. וראה שם יו"ד א שם קמט, שאסור להיות חבר באגודת צדקה משותפת ליראי השם עם רפורמים וכד'. בענין שותפות עמם בענינים ציבוריים ראה גם שו"ת אגרות משה יו"ד ב ק.

91 ראה קבצים מכתב יד קדשו פנקס הדפים ד 95. וראה שו"ת בנימין זאב תו, שמבחין בין מינים (קראים) המנסים להשפיע על אחרים ללכת בדרכם ובין אלו שאינם מנסים להשפיע. כיו"ב כותב הרב זילברשטין, ודבריו מובאים בעתון יתד הנאמן מוסף שבת קדש וירא תשנ"א עמ' 3, שמי שמלמד את הזולת דרכים נלוזות הוא בבחינת רודף אך מי שאינו מלמד את הזולת מאומה, רק שעצם המצאותו מהוה דוגמא שלילית אינו בבחינת רודף. לעומתם ראה נפש הרב עמ' קסז בשם ר' חיים שמחלל שבת בפהרסיא יש בו משום מסית. וראה שו"ת דברי יציב יו"ד א מט בדבר תינוקות שנשבו המסיתים. ואכמ"ל.

92 משנה ברורה סימן א ביאור הלכה ד"ה ולא יתבייש. וראה שו"ת ציץ אליעזר יג סג; שו"ת ציץ אליעזר יז לו.

93 אם הבנים שמחה עמ' ע. וראה בבלי מגילה יז ב: "וכיון שנתקבצו גליות - נעשה דין ברשעים...", ואכמ"ל. וראה שמונה קבצים קובץ ב' לה: "בני החוצפנים פורצי הדרכים והגדרים, עתידים להיות נביאים מהמדריגה היותר עליונה, ממדריגתו של משה רבנו ומזיהרא עילאה דאדם הראשון".

פרק לו. המשפחה

קפב. זכות לנשואין

פוסק השלחן ערוך: "מצוה על כל אדם שישא אשה בן י"ח, והמקדים לישא אשה, מצוה מן המובחר, אבל קודם י"ג לא ישא... ובשום ענין לא יעבור מעשרים שנה בלא אשה".[1] מוסיף הרמ"א: "וכל מי שאין לו אשה שרוי בלא ברכה, בלא תורה כו' ולא נקרא אדם. וכיון שנשא אשה עונותיו מתפקפקים, שנאמר: 'מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מאת ה' ' ".[2] גם מי שאינו מסוגל להוליד מצווה לשאת אשה.[3] גם אשה מצווה להנשא.[4]

הראי"ה קוק כותב: "המשפחה שלנו היא לנו קדושה בצורה הרבה יותר עמוקה ממה שהיא בכל העולם המודרני".[5]

הפוסקים דנים בשאלה האם בית דין כופה להנשא. השלחן ערוך פוסק: "ומי שעברו עליו כ' שנה ואינו רוצה לישא, בית דין כופין אותו לישא כדי לקיים מצות פריה ורביה".[6] הרמ"א פוסק: "ובזמן הזה נהגו שלא לכוף על זה".[7]

בדרכים הבאות על הפרנסים לסייע במימוש הזכות לנשואין[8]

מציאת בן זוג חכמים לא ביטלו את מנהג בנות ירושלים לצאת לכרמים ביום הכפורים, ומבאר הבן יהוידע: "משום חיבוב מצות הנשואין, וגם להודיע כמה גדולה ויקרה היא, דאפילו ביום קדוש כזה פונים לדבר זה להתעסק בכך".[9]

תמיכת הורים חכמים ציוו על אב לסייע לילדיו להנשא[10] וציוו על בנים שירשו את אביהם לתת מהירושה לאחותם העומדת להנשא.[11] אומרת הגמרא: "מפני מה התקינו כתובת בנין דכרין כדי שיקפוץ אדם ויתן לבתו כבנו".[12]

השו"ע מביא תקנות, שהתקבלו בתפוצות ישראל ואשר נועדו לעודד את האבות לתת נדוניא נאה לבנות כגון תקנות טוליטולה,[13] שטר חצי זכר[14] והסדרי ירושה למקרה שהאשה מתה זמן קצר לאחר הנשואין.[15]

---

1 שו"ע אבהע"ז א ג.
2 שו"ע אבהע"ז א א בהגה. יש לציין כי הרמ"א גורס את הפסוק ממשלי יח כב בנוסח שונה משלנו.
3 ראה שו"ע אבהע"ז שם.
4 ראה שו"ת יביע אומר ח יו"ד כב. וראה סעיף קפה.
5 מאמרי הראיה א עמ' 192. וראה שם: "וזהו היסוד של אושרה וכבודה של האשה בישראל".
6 שו"ע אבהע"ז א ג. וראה סעיף שנג הערה 10.
7 שו"ע אבהע"ז א ג בהגה. וראה שם שם קנד י בהגה. וראה סעיף שב. וראה אוצר הפוסקים שם.
8 ראה סעיפים צח קעא.
9 בן יהוידע תענית ל ב. וראה שו"ע או"ח שו ו.
10 על המצוה לסייע לבת להנשא ראה רמב"ם אישות כ א. וראה שו"ת מהרי"ט ב יו"ד כז.
11 ראה רמב"ם אישות כ ג - ו.
12 בבלי כתובות נב ב. וראה רמב"ם אישות יט א – ב.
13 ראה שו"ע אבהע"ז קיח א שם.
14 ראה שו"ע אבהע"ז קח ג; שו"ע אבהע"ז צ א. וראה סעיף שטז הערה 40.

תמיכת הציבור פוסק השו"ע: "גבאי צדקה שיש בידם מעות צדקה, ישיאו בהם בתולות עניות, שאין צדקה גדולה מזו".[16] הרמ"א פוסק, שהקהילה רשאית להטיל מסים למימון מגורים לזוגות צעירים.[17]

הרב ענתיבי כותב: "ידוע ומפורסם מה שנהגו פה צובא יע"א שלא ליקח עריכה מהבחורים כל זמן שלא נשאו נשים... משום שמניחים אותם להרויח עד שיהיה בהם יכולת כדי להנשא".[18] קהילות אחדות נתנו הקלות במס לזוגות צעירים.[19]

מניעת עגינות דוד המלך הנהיג שהיוצא למלחמה כותב לאשתו גט כריתות.[20] חז"ל תקנו שדי בעד אחד להתיר עגונה.[21] קהילת יוצאי קסטליה המתגוררים בפאס תקנה: "מי שיהיה חולה ויראה שהוא מסוכן יהיה חייב לתת גט כשר לאשתו אם ישאלו ממנו, באופן שלא תשאר זקוקה ליבם".[22] ים של שלמה כותב: "אשר ראינו תקנת גאוני עמודי עולם, ואנו מסכימים לכל דבריהם, ולכל עונשים אשר כתב נח"ש אלה על היבם, שאין רשאי לעגן יותר מג' חדשים כדברי חכמים אחר מות הבעל".[23] ועד ג' ארצות שלח משולח מיוחד לחפש בעלים שעגנו את נשותיהם.[24]

הגנה על זכות הנשואין[25] השו"ע פוסק: "צריך להטיל חרם על כל העומדים בשעת נתינת הגט, שלא להוציא לעז על הגט".[26] בליטא החליטו: "שדכנים שיעלו מום במשפחות וביחידים להבאיש ריח הבריות יעמידו על פי תיקון מדינות פולין ודתו".[27]

פרנסים ואפילו מלך אינם רשאים לפגוע באופן שרירותי בזכות הנשואין.[28]

רק לבית דין סמכות לשלול את זכות לנשואין מאדם מסוים.[29]

---

15 ראה שו"ע אבהע"ז נג ג. וראה ערוה"ש אבהע"ז סימן נג ובאוצר הפוסקים שם.

16 שו"ע יו"ד רמט טו. וראה מועדים וזמנים השלם ד ש, שהמסייע לחתן ולכלה להנשא מקיים גם מצות לשבת יצרה. הערת הרב נבנצל: "וכאילו בנה [חורבה אחת מחורבות ירושלים] וכו' ". ראה א"ת ערך הכנסת כלה.

17 ראה שו"ע חו"מ קסג ג בהגה.

18 שו"ת מר ואהלות חו"מ ו. על פטור ממס לנשים רווקות ראה שו"ת הרא"ש ו טו.

19 פנקס קהלת ברלין 286 החלטה משנת תקל"ה; פנקס קהילת שנייטאך עמ' 171.

20 ראה בבלי כתובות ט ב. וראה ריטב"א שם. וראה נחלת שבעה שטרות ח, נוסח שטר תנאים: "... גם ישתדל שטר חליצה מכל בניו קודם החופה בחנם".

21 ראה מהרש"א חידושי אגדות סוף יבמות. וראה משך חכמה דברים ה יז – יח, שבעדות מיתה עד אחד נאמן מן התורה. הערת הרב נבנצל: "וכן הוא ברמב"ם סוף הלכות גירושין".

22 כרם חמר ב יד. משמע שתקנה זו נתקבלה לפני גירוש ספרד.

23 ים של שלמה יבמות ד יח.

24 ראה שו"ת פני יהושע אבהע"ז סג, עדות ר' מנחם מנדל בן שלמה.

25 ראה סעיף שטז הערות 16 – 18.

26 שו"ע אבהע"ז קנד כב. וראה סדר הגט שם סעיף עח. וראה התקנות בישראל ד עמ' קס ואילך. וראה התקנות בישראל ד עמ' קצא, שבקהילות רבות תקנו לקרוע את הגט מיד עם קבלתו.

27 פנקס מדינת ליטא לב תקנות ועד שפ"ג לפ"ק.

28 על בת יפתח ראה רלב"ג ספר שופטים יא לא; פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט. וראה כסף משנה על הרמב"ם מלכים ז ז, שרק בזמן מלחמה אין רשות לאדם להתארס. על פגיעה בזכות הנשואין מנימוקים של גיל ראה סעיף קפד.

29 ראה סעיף צח.

על פרנסים ומורי הוראה לשקול את ההשלכות שעשויות להיות להחלטותיהם על זכות הנשואין.

חכמים אסרו מכירת ספר תורה ויציאה לחו"ל אלא אם כן לצורך נשואין.[30]

פוסק הרא"ש: הרי אתה רואה, שכמה קולות הקלו חכמים משום תקנת עגונות... וכן ראוי לכל מורה לחזור על כל צדדין להתיר".[31] הרמ"א פוסק: "... כמו שרגילין שלפעמים שלא היו יכולים להשוות עם הנדוניא ביום ו' עד הלילה, דעושין החופה והקידושין בליל שבת...".[32] על קבלת עדות כדי להתיר עגונה פוסק השבות יעקב: "ואל יתעצלו בדב' כמו שאין להתעצל בפקוח נפש".[33] פוסק הרב יצחק אלחנן על פצוע דכא: "הרי מבואר דהיכא דאינו ראוי לבא בקהל טוב לו יותר שימות, ועד היכן הדברים מגיעים, ועל כן אין לנו לבקש חומרות בזה רק להדר ולהקל".[34]

כיום תקפות תקנות חכמים הנוגעות לזכות הנשואין, פרט לכתובת בנין דכרין.[35] פוסק הרמ"א: "ויש אומרים דאין כתובת בנין דכרין נוהגת האידנא, דעיקר התקנה היתה כדי שיתן אדם לבתו כבנו, ועכשיו נוהגים ליתן לבת יותר ויותר, וכן נוהגין במדינות אלו".[36]

הפוסקים דנים בשאלה האם ראוי לקבל תקנות הנוגעות לסרבני גט.[37] כותב הרב ווייינברג: "אמנם ידוע כי בדור שלפנינו... יצאו גדולי הגאוני הדור ז"ל לאיסור גמור של הטלת תנאי בקידושין ובנישואין. אבל המחבר דידן מדגיש... שהמצב הוגרע מאד ובעיות חדשות חמורות השתרגו ועלו על הפרק... ובכן יש להכריע מה להעדיף... אם לשמור על קדושת ונצחיות חיי הנשואין... ולשים לב שגם בחוגי שלומי אמוני ישראל... שלא לגרום אצלם למין זעזוע וצינון של קדושת חיי האישות על ידי חו"ק, או להתחשב עם רוע המצב המקולקל שהתפשט בדורנו זה... הריבוי וההתפשטות העצומה של מקרי זוגות המתחברים שלא כדין ושלא כתורה שוב עם בן זוג אחר... והחידוש בדורנו הוא הפשיון והריבוי של הנגע הזה שהפך כבר לצרת רבים ולקלקול הדור חו"ש ויש נימוקים ושיקולים לתרי עברי דנהרא".[38]

פוסק המנחת יצחק: "איסור שבויה חומרא בעלמא, ומוטל על דייני ישראל לחפש אחרי היתר בכל האפשרות".[39]

הוא הדין בענין קביעת מעמד אישי בעקבות נשואין אזרחיים.[40]

---

30 ראה ערוך השלחן אבהע"ז א ט. וראה רמב"ם מלכים ה ט.

31 שו"ת הרא"ש נא ב. וראה שו"ת ר' אליהו מזרחי לז לח. וראה אוצר הפוסקים ח עמ' קב – קו, קב.

32 שו"ע או"ח שלט ד. וראה שו"ת הרמ"א קכה.

33 שו"ת שבות יעקב א יד. הערת הרב נבנצל: "מרן הרב אלישיב שליט"א הורה לזק"א שלא לקבל עדות בשבת אלא לשמוע את הסיפור, ואחר השבת יעידו בפני בית דין כדין עד מפי עד שכשר לעדות עגונה".

34 שו"ת עין יצחק אבהע"ז י. וראה שו"ת ציץ אליעזר ט מט. וראה ט"ז שו"ע אבהע"ז קיט ס"ק יד.

35 הזכות לנשואין אינה נזכרת בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16.

36 שו"ע אבהע"ז קיא טז בהגה.

37 ראה שו"ת תשובות והנהגות ה שמד.

38 תנאי בנישואין ובגט, הקדמה. וראה הרב צבי גרטנר והרב בצלאל קרלינסקי "אין תנאי בנשואין", ישורון ח עמ' תרפא – תש; ישורון ט עמ' תרסט – תשי; ישורון י עמ' תשיא – תשנ.

39 שו"ת מנחת יצחק א פח. וראה חשוקי חמד בבא בתרא עמ' תקסו.

אומר הנביא ירמיה: "כה אמר ה' עוד ישמע... בערי יהודה ובחצות ירושלם... קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה...".[41]

*

כמעט בכל החברות ובכל התקופות נודעה חשיבות רבה להשפעת חיי נשואין על היחיד,[42] על החברה ועל המדינה כולה.[43]

כותב פרופ' דינשטיין: "... מסתבר כי מותר לדין הלאומי להגביל את זכות הנישואין של אסירים או של אנשי צבא ואף לאסור לחלוטין על נישואין מטעמי... אי שפיות או תכונות תורשתיות מסויימות".[44]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל איש ואשה שהגיעו לפרקם רשאים לבא בברית הנשואין...".[45]

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "המשפחה היא היחידה הקיבוצית הטבעית והיסודית של החברה, והיא זכאית להגנה מטעם החברה והמדינה. הזכות לשאת בן זוג ולכונן משפחה תהיה מוכרת לגבר ולאשה שבגיל הנשואין".[46]

חלק מן החוקות מתיחסות למרכזיות המשפחה ולהיותה המסגרת הטבעית והיסודית של החברה,[47] וקובעות כי משפחה זכאית להגנה מיוחדת של המדינה.[48] חוקתיהן של מדינות אחדות קובעות שהמדינה מכירה במשפחה, רק אם היא במסגרת נשואין.[49] חוקות אחדות קובעות בפירוש שמשפחה מורכבת מאיש ומאשה.[50]

כמה מן החוקות קובעות שלכל אחד זכות לנשואין.[51]

---

40 ראה שו"ת שרידי אש ג כב.

41 ירמיהו לג י – יא.

42 מחקרים מוכיחים שתוחלת החיים ואיכות החיים של גברים שאינם חיים בגפם ארוכה יותר וטובה יותר, ראה The Psychology of Happiness עמ' 80 - 82.

43 ראה Liberal Purposes עמ' 281 – 288, שגם מנקודת השקפה ליברלית פוליטית יש לתמוך במבנה המסורתי של המשפחה שכן תרומתה לבני המשפחה ולחברה כולה מוכחת בעין.

44 ההה"מ 887. על הגבלה של זכות הנשואין מטעמי גיל ראה סעיף קפד.

45 הכרזה טז. וראה כתבי אמנה 1040 23 2; ההה"מ 888.

46 כתבי אמנה 1040 23 1 - 2. וראה ההה"מ 887, שהזכות לא מוקנית בדרך כלל לשנים מבני אותו המין. כך גם משמע בכתבי האמנה. וראה ההה"מ 865, שהועדה האירופית לזכויות האדם לא מצאה פסול בחוק הגרמני האוסר משכב זכר. וראה סעיף קפג הערה 27.

47 ראה ICL חוקת אירלנד 41 (1.1); חוקת טורקיה 41.

48 ראה ICL חוקת גרמניה 6 (1); חוקת פורטוגל 67 (1).

49 ראה ICL חוקת איטליה 29 (1); שם פארגוואי 52.

50 ראה ICL; חוקת פולין 18; שם חוקת ברזיל 226 (3).

51 ראה ICL חוקת בלרוס 32 (2); חוקת שויצריה 14.

קפג. חופש בחירת בת זוג

פוסק כנסת הגדולה: "לישא אשה שלבו חפץ דבר מצוה מיקרי".[1]

לכתחילה ראוי לכל אחד לקחת אשה הגונה. פוסק ערוך השלחן: "מאד מאד צריך האדם להשתדל ליקח לו אשה הגונה ולא ישא אותה שיש בה שמץ פסול... אמרו חז"ל לעולם ישתדל אדם לישא בת ת"ח לא מצא בת ת"ח ישא בת גדולי הדור צדיקים ואנשי מעשה. לא מצא בת גדולי הדור ישא בת ראשי כנסיות לא מצא בת ראשי כנסיות ישא בת גבאי צדקה לא מצא בת גבאי צדקה ישא בת מלמדי תינוקות וכן ישתדל להשיא בתו לת"ח ואל ישיא בתו לע"ה שאינו מדקדק במצות. ואמרו חז"ל שמצוה לאדם לישא בת אחותו... וה"ה לבת אחיו... לא ישא בחור זקנה שהרי אינה מולדת ויבטל מפו"ר וזקן לא ישא ילדה שדבר זה גורם לזנות".[2] מדין תורה מצוה לשאת יבמה.[3]

עם זאת, כל אחד זכאי לשאת אשה כלבבו[4] גם אם היא זקנה,[5] חולה,[6] אלמנה, גיורת,[7] גרושה ואפילו אשה אשר בגדה בבעלה הקודם.[8] מותר לאדם לחלוץ ולא ליבמה.[9] מותר לאדם לשאת את בחירת לבו גם ללא רשות הוריו[10] או רבותיו.[11]

גם אשה זכאית להנשא למי שלבה חפץ. פוסק הרמב"ם: "אין האשה מתקדשת אלא לרצונה והמקדש אשה בעל כרחה אינה מקודשת".[12] עוד פוסק הרמב"ם: "ואף על פי שיש רשות לאב לקדש בתו כשהיא קטנה וכשהיא נערה לכל מי שירצה אין ראוי לעשות כן אלא מצות חכמים שלא יקדש אדם את בתו כשהיא קטנה עד שתגדיל ותאמר בפלוני אני רוצה".[13] אם ואח אינם רשאים להשיא קטנה בלא הסכמתה.[14] אשה אינה חייבת להתיבם בניגוד לרצונה.[15]

---

[1] שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק קיט. וראה שו"ע יו"ד רמ כה; שו"ת משפט כהן קמז. וראה הנשואין כהלכתם פרק ב.

[2] ערוך השלחן אבהע"ז ב א - ו.

[3] ראה רמב"ם יבום וחליצה א ב. וראה א"ת ערך יבום ב.

[4] דיון בשאלה עד כמה מותר לאחר את הנשואין ראה שו"ת תשובות והנהגות ג שצ.

[5] ראה שו"ת הריב"ש טו. לכתחילה רשאי לישא זקנה רק מי שקיים פריה ורביה, כמבואר בהערה 3, וראה סעיף קפה. על נשואי קטנה עם זקן ראה שו"ת שארית יוסף מב.

[6] ראה חורב עמ' 382: "עליך להביט על בריאות גופה, למען תהיה מוכשרת, לשאת ולסבול את כובד הליכות הבית ותוכל להיות נושאת עמך בעול החיים", אך פשיטא, שאין זו אלא עצה טובה ולא הוראה מחייבת.

[7] ראה הנשואין כהלכתם חלק א ב לה.

[8] ראה בבלי גיטין צ א בביאור דרשת ב"ה. וראה בבלי סוטה ו א: "מי קא רמינן לה עליה בעל כרחיה?" וראה שו"ע אבהע"ז קיט ה: "אשה שנתגרשה משום פריצות, אין ראוי לאדם כשר שישאנה".

[9] ראה רמב"ם יבום וחליצה א ב: "לא רצה ליבם או שלא רצת היא הרי זה חולץ לה".

[10] ראה שו"ע יו"ד רמ כה בהגה. וראה שו"ת משיב דבר ב נ, על נשואין עם מי שגורמת בזיון למשפחה.

[11] ראה מפניני הרב עמ' ריב.

[12] רמב"ם אישות ד א. וראה רש"י בראשית כד נז: "אין משיאין את האשה אלא מדעתה". וראה בראשית כד נח: "ויקראו לרבקה ויאמרו אליה התכלי עם האיש הזה ותאמר אלך", ומבאר רשב"ם: "דרך ארץ הוא כן, כלומר אעפ"י שהק' חפץ בזיווג זה אעפ"י כן אמרי לנו התלכי מיד עם האיש הזה או עם אדם אחר לאחר ימים או עשור". וראה ספר חסידים (מרג.) תקיא: "אחד היה עשיר וע"י שרים לקח בת טובים בכח שלא ברצון אשה ולא ברצון אביה ואמה ועשה נשואין וקראו לחכם להיות בסעודה עמהם. אמר בקהלם אל תחד כבודי כי איך יאמרו שהשמחה במעונו?"

[13] רמב"ם אישות ג יט. וראה שם עבדים ד ח וכס"מ שם, שאמה העבריה אינה מתיעדת אלא מדעתה.

[14] ראה רמב"ם אישות ד ז.

אשה רשאית להנשא לזקן, לחולה ולעם הארץ.[16] היא אינה חייבת לציית להוריה בענין בחירת בן הזוג.[17]

לבני זוג זכות להפרד בהסכמה הדדית. גירושים בניגוד לרצון הבעל אינם תקפים בשום מקום ובשום זמן.[18] קהילות רבות קבלו על עצמן את חרם דרבינו גרשום האוסר על בעל לגרש את אשתו בניגוד לרצונה.[19]

אסור להנשא למי שהתורה או חכמים אוסרים.[20] אסור לשאת קרובות המשפחה[21] או אשה שאינה יהודיה.[22] אסור להנשא לבן זוג אם יש חשש שיולדו ילדים חולים.[23] כהן אינו רשאי להנשא לגרושה, לחללה[24] או לזונה.[25] התורה מגבילה ממזר וסריס בכמה מובנים.[26] להתקשרות עם בני אותו מין אין תוקף.[27]

על בית דין לאכוף את ההלכות הנוגעות לבחירת בן או בת הזוג.

פרנסים מוזהרים שלא למנוע בני זוג מלהנשא כרצונם. הם אינם רשאים לטעון שבחירת בן הזוג נעשתה רק משיקולים כלכלים[28] או בטענה שבן הזוג אינו ראוי להם.[29] אין להם סמכות לתקן תקנה שלפיה זוג העומד להנשא צריך להביא אישור הנוגע לבריאות הגוף והנפש.[30]

אפילו מלך אינו רשאי לקחת אשה נשואה ולדעת פוסקים רבים, גם אינו רשאי לשאת אשה בניגוד לרצונה.[31] מלך אינו רשאי להכתיב לבנו יורש העצר עם מי להנשא[32] ואינו רשאי להכתיב לבנות משפחתו או לכל אשה אחרת עם מי להנשא.[33]

---

15 ראה רמב"ם יבום וחליצה א ב. וראה א"ת ערך יבום ב. ראה שו"ע אבהע"ז קסו ג שגם המאמר שחכמים תקנו ליבמה צריך להעשות מדעתה.

16 ראה הערות 4 – 8.

17 ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד צה; שו"ת יביע אומר ח יו"ד כב ד. וראה הערה 10.

18 וראה מל"מ רמב"ם גירושין י כא שיש הסוברים שאין איסור לגרש ללא עילה, אך הוא חולק עליהם וחוכך בדעתו אם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן. וראה ערוה"ש אבהע"ז קיט ו, שמכריע שיש בזה משום איסור תורה. לכו"ע לא ראוי לעשות כן, בפרט בזיווג ראשון, ראה שו"ע אבהע"ז קיט ג.

19 ראה א"ת ערך חרם דרבנו גרשום.

20 ראה שו"ע אבהע"ז סימנים ד - טז.

21 ראה שו"ע אבהע"ז טו.

22 ראה סעיף שכ.

23 ראה שו"ע אבהע"ז ב ז.

24 ראה א"ת ערך חלל.

25 ראה א"ת ערך זונה. על האיסור על כהן להנשא לגיורת ראה א"ת ערך גיורת.

26 ראה מנחת חינוך מצוה א ס"ק כב. על מעמדו של ממזר ראה סעיף קפז הערה 25.

27 על היחס למשכב זכר ראה שמונה קבצים ו צט; שו"ת אגרות משה או"ח ד קטו. ראוי לציין, שמי שמבסס את זכויות האזרח על זכויות טבעיות עשוי לטעון שיש להתחשב בזכותו של מי שמרגיש שהוא נמשך רק לבני מינו. לעומת זאת מי שמבסס את זכויות האזרח על מצות התורה יאמר שעל מי שנמשך לבני מינו להתגבר על יצרו. וראה סעיף קפב הערה 46. על זכות טבעית ראה סעיף ג הערה 15.

28 ראה שו"ע אבהע"ז ב א בהגה.

29 ראה בבלי יבמות קיח ב: "... וכולן מזנות ותולות בבעליהן". למרות זאת חכמים לא אסרו עליהם להנשא. וראה שו"ת אגרות משה אבן העזר ד פג.

30 מצות העצה, בהקדמה. ראה גם נשמת אברהם ג אבן העזר ז.

31 ראה סעיף שכד הערה 21.

לאף אחד אין סמכות לבטל קידושין שנעשו כדת וכדין,[34] או להכריח בני זוג להתגרש בניגוד לרצונם.[35]

קהילות אחדות קבלו תקנות המיועדות למניעת נישואים אסורים. בליטא תקנו: "אין לסדר קידושין לשום אורח או אשה שאין להם מכירין עד שיתבררו מי ומי הם, שלא יבא ח"ו לידי מכשול. וכן שלא יבא כהן לישא גרושה או חלוצה".[36] ועד ד' ארצות תקן: "... ושלא יקח איש את אחותו חשו חכמים... עשו תיקון כזריזין מקדימין, שיכתוב כל אב לבנו קמיע... ולפרוש בו שם אביו ואמו".[37]

בעת הצורך ביד הפרנסים לקנוס את הנישאים באיסור. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "והנושא אשה שאינה הוגנת לו קנסו אותו שלא יחלוק בבית הגרנות עד שיגרשנה".[38]

רק בית דין רשאי לכוף בעל לגרש את אשתו.[39]

גם כיום תקפות כל המצוות הנוגעות לחופש בחירת בן הזוג.[40]

מועצת הרבנות הראשית קבלה בשנת תש"י שתי תקנות שיש להן השלכות על חופש בחירת בן זוג. א. "אסור לאיש ואשה מישראל לארס או להתארס עם אשה שניה על אשתו הראשונה, אם לא בהיתר-נישואין מאושר בחתימת הרבנים הראשיים לישראל".[41] ב. "גוזרים על תושבי ארץ-ישראל, ועל אלה שיעלו ויתיישבו מעתה והלאה, לאסור עליהם מצוות ייבום לגמרי. וחייבים לחלוץ, וחייבים במזונות יבמתם, כפי מה שיפסקו עליו בי"ד עד שיפטרו את יבמתם בחליצה.

---

32 ראה אלשיך שמואל ב פרק יב: "ורצה דוד להפשיט את גלית כל לבושי שריונו... ולא ידע מהיכן יפתח... אמר לו אוריה אם אגיד לך תתן לי אשה מישראל אמר לו הן, אז הגיד לו... אז אלקי עולם ה' הקפיד על תתו במתנה בת ישראל". שבמשך מאות שנים עבדיהם, משרתיהם ואנשי החצר של מלכי אומות העולם יכלו לשאת אשה רק בהסכמת מלכם. וראה הערה 48.

33 ראה מלחמה ושלום ביחסי ישראל – יהודה עמ' 163.

34 ראה שו"ת תשובה מאהבה קיז. וראה בבלי סנהדרין יט ב.

35 ראה רמב"ם גירושין ב כ. פשיטא, שאין חילוק לענין זה בין מלך עכו"ם ובין מלך ישראל העושה שלא כדין. וראה רד"ק שמואל א כה לט ששאול כפה את דוד לגרש את מיכל כדי שלא תשב עגונה. וראה משך חכמה שמות כא יד ד"ה וכי יזיד איש על רעהו וכו'. וראה דברים כד ד: "לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחרי אשר הֻטַּמָּאָה". ויתכן שטעמא דקרא הוא למנוע אפשרות ששליט ילחץ על נתיניו לגרש את נשותיהם כדי לאפשר לו להנשא להן, על דעת לגרשן כעבור זמן מה ולהחזירן לבעליהן.

36 פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט שסא.

37 פנקס ועד ארבע ארצות סימן רט. וראה הערת המהדיר שם.

38 רמב"ם תרומות יב כב. אשה שאינה הוגנת היא אשה הפסולה לו כמוכח מדברי רש"י יבמות צט ב ד"ה שאינה הוגנת. וראה א"ת ערך יוחסין.

39 ראה רמב"ם גירושין ב כ. וראה א"ת ערך גרושין.

40 על חרם דרבינו גרשום שלא לשאת שתי נשים ראה סעיפים קפד קצב. וראה ספר החינוך תקסא, שבימינו אין איסור להתחתן עם גר צדק מצרי מואבי ועמוני. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תרפ, שאין לחשוש שמא כושים הם צאצאי המצרים הקדמונים. ראה הנשואין כהלכתם ב מו: "אמרו חז"ל שצריך להזדווג בבני משפחה וקרובים... אולם בדורות שלאחר התלמוד יש שנמנעו מכך".

41 ראה ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טז עמ' 108. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 160.

איסור זה אפשר להתירו רק במסיבות מיוחדות, ועפ"י החלטת המועצה המורחבת בחתימת הרבנים הראשיים לישראל".[42]

*

ההכרזה העולמית לכל באי עולם קובעת: "כל איש ואשה שהגיעו לפרקם רשאים לבא בברית הנשואין... ללא כל הגבלה מטעמי גזע אזרחות או דת".[43]

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לא ייערכו נישואין בלא הסכמתם החופשית והמלאה של בני הזוג המיועדים".[44]

אמנה זו וכן ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם מתעלמות מהזכות לגירושין.[45]

חוקות אחדות קובעות שאין לערוך נשואין ללא הסכמת שני בני הזוג.[46]

כותב פרופ' דינשטיין: "... מסתבר כי מותר לדין הלאומי... לאסור לחלוטין על נישואין מטעמי קירבת דם (עריות)...".[47]

במדינות אחדות בעלות משטר מלוכני מוטלות על המלך ועל יורש העצר הגבלות חוקתיות על חופש בחירת בן זוג.[48]

---

42 ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טז עמ' 110. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 159 – 160.

43 הכרזה טז. בסוף האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כתבי אמנה 1040, הצהירה ממשלת ישראל לגבי חוק נשואין וגירושין: "במדה וחוק כזה אינו עולה בקנה אחד עם התחייבויותיה לפי האמנה, ישראל שומרת לעצמה את הזכות להחיל את החוק". וראה פרופ' יהודה בלום, "דיני הנשואין בישראל וזכויות האדם", הפרקליט כב תשכ"ו 1966 עמ' 214 – 231, 361 - 372.

44 כתבי אמנה 1040 23 3.

45 ראה ההה"מ 887, שההשמטה נעשתה כדי שלא להרגיז את הכנסיה הקתולית האוסרת גירושין.

46 ראה ICL חוקת רומניה 44 (1); שם חוקת בולגריה 46 (1);

47 ההה"מ 887.

48 ראה ICL חוקת בלגיה 85 (2) שבן המלך לא ירש את אביו אם הוא לא קיבל את הסכמת המלך לנשואיו. וראה שם חוקת הולנד 28 (1) שהמלך מודח אם לא קיבל את הסכמת בית הנבחרים לנשואיו. וראה חוקת נורבגיה 36 (1). הבטוי "יורש עצר" בעקבות שופטים יח ו תי"י ורד"ק שם.

קפד. חובות הדדיים

חובות הבעל

חובות ממוניות פוסק השלחן ערוך: "כשנושא אדם אשה מתחייב לה... מזונותיה, וכסותה... ועיקר כתובתה, ורפואתה, ולפדותה אם נשבית, וקבורתה, ולהיות ניזונת מנכסיו ויושבת בביתו אחר מותו כל זמן אלמנותה, ולהיות בנותיו ניזונות אחר מותו עד שיתארסו, ולהיות בניה הזכרים ממנו יורשים כתובתה יותר על חלקם בירושה שעם אחיהם".[1]

עונה פוסק הרמב"ם: "התנה עם האשה שאין לה עליו עונה תנאו בטל וחייב בעונתה".[2] פוסק השלחן ערוך: "כל איש חייב בעונה כפי כחו וכפי מלאכתו".[3]

כותב הראב"ד: "... עלינו לדעת ולהבין אי זו היא המחשבה הנכונה באותו המעשה... והשלישית... שהיא משתוקקת אליו והוא מכיר בה שהיא משדלתו ומרצה אותו ומתקשטת לפניו, כדי שיתן דעתו עליה".[4]

כבוד ואהבה פוסק הרמב"ם: "צוו חכמים שיהא אדם מכבד את אשתו יותר מגופו ואוהבה כגופו, ואם יש לו ממון מרבה בטובתה כפי ממונו".[5] כותב הפלא יועץ: "אהבת איש ואשה הוא דבר שבחובה שיהא ביניהם אהבה עזה".[6]

איסור שררה פוסק הרמב"ם: "ולא יטיל עליה אימה יתירה ויהיה דבורו עמה בנחת ולא יהיה עצב ולא רגזן".[7] כותב המאירי: "... כשהאדם מכעיס אשתו ביותר מדאי היא מתרשלת בשמירת נכסיו והממון מתנונה והולך עד שכלו כלה".[8]

פוסק ערוך השלחן בהלכות ליל הסדר: "... נראה כרמות רוחא לצוות לאשתו שתמזוג ואין הבעל עדיף ממנה ולכן נוהגים למזוג בעצמו".[9]

אסור הכבדה בעל רשאי להדר במצוות ולנהוג במדת חסידות רק כאשר קיימת מדתיות בין הבסיס ההלכתי של ההידור ובין העול המוטל בגינו על האשה.[10] בעל אינו רשאי לדרוש מאשתו לקבל על עצמה מנהיגי חסידות ופרישות.[11]

---

1 שו"ע אבהע"ז סט ב.

2 ראה רמב"ם אישות יב ז.

3 שו"ע אבהע"ז עו א.

4 בעלי הנפש שער הקדושה, עמ' קלב. וראה שו"ע או"ח רמ א. וראה בבלי שבת קנב א: "משים שלום בבית בטל" ורש"י שם. וראה ויקר"ר יח א: " 'ותפר האביונה' זו התאוה שהיא מטילה שלום בין איש לאשתו".

5 רמב"ם אישות טו יט. ראה גם שם דעות ה י.

6 פלא יועץ ערך אהבת איש ואשה.

7 רמב"ם אישות טו יט. וראה שו"ע או"ח רס ב ומ"ב שם ס"ק י. וראה עיון יעקב, עין יעקב בבלי גיטין ו ב ד"ה לעולם לא יטיל: "אפילו רואה בהם דבר שאינו הגון אפילו הכי לא היה לו להטיל עליה אימה יתירה". עוד על אימה בבית ראה זהר דברים דף רסט א. על נזקי אימה יתירה ראה בבלי סוטה ו ב.

8 בית הבחירה סוטה ג ב.

9 ערוך השלחן תעג ו. הערת הרב נבנצל: "צ"ע דמזיגת הכוס היא מחיוב אשה להבעלה להביא קירוב הדעת. אכן לפעמי' היא נד' ואסו' למזוג, ואולי לכן כדאי שלעולם לא תמזוג בפני אחרים, שלא לפרסם טהרתה".

10 ראה בבלי נדרים נ א. וראה הליכות שלמה א תפלה פרק רביעי ציון 95.

11 וראה תחומין א, עמ' 10 שאלות ותשובות של הראי"ה קוק שהתפרסמו מכת"י. וראה הקדמת נכדי המחבר לאגרות משה ח עמ' 19. וראה אגרות משה אבהע"ז ב יב; שם אבהע"ז ד ק. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' תקטו. וראה סעיף רטז.

איסור אונאה פוסק הרא"ש: "שלא ישאל ממנה דבר של צער דשמא אף על פי שנותנת לו רשות על ידי פיוסו או על ידי שמתבישת ממנו, לבה מצטער..."[12] פוסק בנו רבי יעקב בעל הטורים: "וגם צריך ליזהר באונאת אשתו לפי שדמעתה מצויה ועונש אונאתה קרובה לבוא".[13] כותב הפלא יועץ: "מכלל האהבה שלא ירחיק נדוד בדרך רחוקה זמן וזמנים".[14]

פוסק השלחן ערוך: "האומר אי אפשי אלא אני בבגדי והיא בבגדה יוציא ויתן כתובה וכל שכן אם אינו נזקק לה כלל".[15]

ערבות לשמירת מצוות פוסק הרמב"ם: "וכל מי שאינו מקפיד על אשתו ועל בניו ובני ביתו ומזהירן ופוקד דרכיהן תמיד עד שהן שלמין מכל חטא ומעון ה"ז חוטא".[16] כותב הפלא יועץ: "ועיקר האהבה היא אהבת הנפש, ועליו מוטל להוכיחה בנעם שיח, ולהדריכה בדרכי הצניעות, ולהרחיקה מלשון הרע וכעס וקללות והזכרת השם לבטלה וכהנה סדר נשים סדר נזיקין, ולהזהירה בדקדוקי המצוות... רק בפה רך וחך מתוק יוכיחנה".[17] הרב ש"ז אויערבאך פוסק בהלכות יום הכפורים: "... שאם על ידי הטיפול בילדים בבית יש לחוש שתזדקק האשה לשתות, על הבעל להשאר בבית ולעזור בטיפולים אם אין אחר שיעשה כן, כדי שתוכל האשה להתענות".[18]

בעל אינו רשאי לפגוע בזכויות אשתו

חיים בעל אינו רשאי לדרוש מאשתו לעלות לארץ ישראל בזמן שיש בכך סכנה.[19] אשה זכאית לסרב לעבור לגור בעיר שאין בה רופא[20] וזכאית לבחור לעצמה רופא.[21]

חירות אסור לבעל לשלול מאשתו באופן שרירותי זכויות או חופשים. אומרת הגמרא: "... פפוס בן יהודה שהיה נועל בפני אשתו ויוצא...", ומפרש רש"י: "בעלה של מרים מגדלא נשייא היה וכשיוצא מביתו לשוק נועל דלת בפניה שלא תדבר לכל אדם ומדה שאינה הוגנת היא זו שמתוך כך איבה נכנסת ביניהם ומזנה תחתיו".[22] פוסק הרמב"ם: "המדיר את אשתו שלא תלך לבית האבל או לבית המשתה או יתיר את נדרו או יוציא ויתן כתובה שזה כמי שאסרה בבית הסוהר ונעל בפניה".[23]

---

12 רא"ש בבלי כתובות פרק חמישי כט.

13 טור חשן משפט רכח. ראה בבלי יבמות סג א, שרב סבל מאשתו שציערה אותו ולמרות זאת הוא לא התיר לבנו לרמות אותה. הערת הרב נבנצל: "אבל אמר שהוא עצמו רשאי לרמותה בצורה זו".

14 פלא יועץ ערך אהבת איש ואשה. וראה שם ערך עניות.

15 שו"ע אבהע"ז עו יג. וראה פירוש רמב"ן על התורה שמות כא ט.

16 רמב"ם סוטה יד יט. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר ל טז; שו"ע אבהע"ז כ ב. וראה שו"ת תורה לשמה ת, שהבעל רשאי לשרוף בגדים לא צנועים של אשתו. על ערבות ראה סעיפים קעא – קעד קפט.

17 פלא יועץ ערך אהבת איש ואשה. וראה שם ערך נשים.

18 ראה הליכות שלמה ב מועדים, פרק רביעי, ארחות הלכה ציון 24.

19 ראה שו"ת הרשב"ש א. וראה שו"ע אבהע"ז עה ה.

20 ראה באר היטב, שו"ע אבהע"ז עה ס"ק יא. וראה נשמת אברהם אבהע"ז עה ס"ק א.

21 ראה שושנת העמקים ורפא וירפא ציון טז עמ נה.

22 רש"י בבלי גיטין צ א. על מרים מגדלא נשייא ראה שו"ת ציץ אליעזר יד צח.

23 רמב"ם אישות יג יג. יש להעיר כי הרמב"ם אינו מזכיר כאן השתתפות האשה בהלוויה. וראה רמב"ם אישות יג יא. על כל כבודה בת מלך פנימה ראה סעיף שיז.

בטחון אישי פוסק השלחן ערוך: "איש המכה את אשתו עבירה היא בידו כמכה חבירו".[24] עוד פוסק: "הבעל שחבל באשתו חייב לשלם לה מיד כל הנזק וכל הבשת והצער, והכל שלה... והבעל מרפא אותה כדרך שמרפא כל חוליה".[25] פוסק המהרש"ל: "אסור לאדם להכות את אשתו שאפילו אם על מנת כן נשאה, מתנה הוא על מה שכתוב בתורה".[26] פוסק השלחן ערוך: "המזיק את אשתו בתשמיש המטה חייב בנזקיה".[27]

פוסק הרמב"ם: "ולא יאנוס אותה ויבעול בעל כרחה אלא לדעתה ומתוך שיחה ושמחה".[28]

כבוד אסור לבעל לומר לשון הרע על אשתו[29] או לבזותה בכל דרך שהיא.[30]

קנין הבעל אינו רשאי להזיק לרכוש אשתו או להשתמש בו ללא רשותה. הפתחי חושן פוסק: "פשוט שאין שום צד היתר לגנוב מקרובים".[31]

מצוות הבעל אינו רשאי לחייב את האשה לצאת לרחוב[32] או לעבוד מחוץ לבית.[33] מן הראוי שהבעל לא ימנע מאשתו לקיים מנהגי פרישות שנהגה בבית אביה.[34]

חובות האשה

חובות ממוניות פוסק השו"ע: "כשנושא אדם אשה... וזכה בה בד' דברים... ואלו הם הארבע: מעשה ידיה, ומציאתה, ופירותיה וירושתה".[35]

עונה אשה משועבדת לבעלה לחיי אישות,[36] והיא אינה רשאית לצער את בעלה או לפגוע בו בשום צורה.[37]

---

24 שו"ע אבהע"ז קנד ב. על ההתר לבעל להכות את אשתו להפרישה מאיסור ראה רמב"ם אישות כא י ובראב"ד שם; שו"ע אבהע"ז קנד ג. וראה סעיפים קעג קעד. וראה שו"ת תרומת הדשן ריח. מסתבר שגם לאשה יש התר להכות את בעלה על פי אותם גדרים.

25 שו"ע אבהע"ז פג א.

26 יש"ש בבא קמא פרק המניח כא.

27 שו"ע אבהע"ז פג ב.

28 רמב"ם אישות טו יז. וראה שם דעות ה ד. וראה ספר חרדים נא ב: "אסור לבא על אשתו שלא ברצונה". וראה בהגהות וחידושים של היעב"ץ, בבלי עירובין ק ב, שאסור לאדם לבא על אשתו שלא ברצונה אפילו אם הוא רוצה לקיים מצות פרו ורבו. וראה הערה 36.

29 ראה יש"ש בבא קמא פרק החובל נא. וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע א באר מים חיים יג, שדן בדברי הגמרא בבלי ברכות ח א שלפיה שואלים את הבעל אם הוא בבחינת 'מצא' או 'מוצא'.

30 ראה טור חשן משפט תכד. וראה רמב"ם אישות יג י: "הדירה שלא תשאל ולא תשאיל מכלי הבית שדרך כל השכנות לשאול אותן ולהשאילן... יתיר את נדרו או יוציא ויתן כתובה מפני שמשיאה שם רע בשכונתיה". וראה שם אישות יד ה: "הדירה שתעשה מעשה שוטים ודברים שאין בהן ממש אלא כשטות, הרי זה יוציא ויתן כתובה". וראה פלא יועץ ערך זלזול: "והאיש הישר לא יזלזל בכבוד שום נברא, וכל שכן באשתו...". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קמג שהבעל מצווה לתת מזון לאשה כדי שתוכל לתת לעניים, ולא תתבייש כשפונים אליה ואין בידה לתת.

31 פתחי חושן ד פרק א ס"ק ב.

32 ראה סעיף שיז.

33 ראה בכורי גשן עמ' רמג: "אין הבעל יכול לכוף האשה לעשות מלאכה בחוץ אף שנהגו נשים לעשות".

34 ראה שו"ת תשובות והנהגות א דש; שו"ת תשובות והנהגות ב רלא.

35 שו"ע אבהע"ז סט א - ג.

שאר חובות פוסק הרמב"ם: "וכן צוו חכמים על האשה שתהיה מכבדת את בעלה ביותר מדאי ויהיה לו עליה מורא ותעשה כל מעשיה על פיו".[38]

אשה מצוה להוכיח את בעלה אם הוא חוטא או שהולך בדרך לא טובה.[39] כותב הרב ישראל יעקב פישר: "... דחרה יעקב על רחל... על מה שאמרה 'ואם אין מתה אנכי'... כי האשה לא נבראה רק לקיום המין, אלא להשלמת נפשו ונפשה, ושיעזרו בזה כל אחד לחברו...".[40]

בית דין כופה את בני הזוג למלא את התחיבויותיהם ההדדיות ולחילופין לאכוף מתן גט.[41] כאשר אחד מבני הזוג מתקשה בדבר עליו לבקש את מחילת בן זוגו, או לחילופין לפנות למורה הוראה או לבית דין, שיפטרו אותו ממלוי חובותיו.[42]

לבית דין סמכות להטיל עונשים כבדים על הפוגע בבן זוגו. פוסק הרמ"א: "איש המכה אשתו, עבירה היא בידו כמכה חבירו ואם רגיל הוא בכך, יש ביד בית דין ליסרו ולהחרימו ולהלקותו בכל מיני רדוי וכפייה, ולהשביעו שלא יעשה עוד...".[43] ספר חרדים כותב: "מעשה היה פה צפת... באה אשה ואמרה שבעלה היה בא עליה שלא כדרכה ונדוהו וחרפוהו... וסוף גרשוהו מארץ ישראל".[44]

על הפרנסים לסייע למשפחה בדרכים הבאות

מתן עדיפות בתעסוקה לבעל משפחה[45]

הגנה על זכויות האשה כותב הרב יוסף אנגל: "נכון לומר שתקנת רבינו גרשום שלא לישא שתי נשים... כי חששו ושקדו על בנות ישראל בהיותנו בגולה אשר ירבה לו נשים ויוליד בנים הרבה לא יוכל להספיקן".[46] פוסק השו"ע לבני קהילות שלא קבלו על עצמם את חרם דרבינו גרשום: "טוב לעשות תקנה בחרמות ונידויים על מי שישא אשה על אשתו".[47]

---

[36] ראה אגרות משה ט או"ח ו ב ה: "... דמן התורה הא ליכא שום שעבוד על האשה לבעלה חוץ מתשמיש, ולענין תשמיש הוא משועבד לה יותר...". וראה "מצות עונה", נהלך ברגש עמ' 17 – 58.

[37] ראה באר היטב שו"ע או"ח רמ ס"ק כד: "ואשה שמאחרת טבילתה לצער בעלה עבירה גדולה בידה...". וראה בענין זה בבלי נדה סז סוף עמוד ב ורש"י שם ד"ה דאיקוט; שו"ת משנה הלכות יב צב.

[38] רמב"ם אישות טו כ.

[39] על ערבות האשה לקיום מצוות של בעלה ראה ר"ן ריש פ"ב דקידושין. וראה ערוך השלחן יו"ד רמח יג ושם או"ח רעא ו. הערת הרב נבנצל: "נשים אינן בכלל ערבות, כדהוכיחו מדברי רש"י נדה יג: ועוד. לדעת רעק"א הנ"מ במצוות שהן עצמן אינן מצוות, כגון תקיעת שופר". על תוכחה ראה בבלי עבודה זרה יח א. וראה יום תוכחה פרק ח דף יב ב: "ואף אם אשתו של אדם מוכיחתו על פניו צריך לקבל".

[40] אבן ישראל על התורה בראשית ל א ד"ה הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי. ויחר אף יעקב ברחל.

[41] ראה א"ת ערך גרושין יח. הכפייה בגרושין.

[42] ראה הערה 48. טובי העיר פועלים כאן כבית דין, ראה סעיף כה.

[43] שו"ע אבהע"ז קנד ג בהגה. על סמכות בית הדין לגזור עונשי גוף ראה סעיף שמט.

[44] ספר חרדים השלם פרק סד. הערת הרב נבנצל: "הם ראו בזה עבירה שבין אדם למקום". וראה סעיף שנג.

[45] ראה שו"ת חתם סופר חו"מ סא, שפרנסת אדם נשוי קודמת לפרנסת בחור. וראה שו"ת שרידי אש ב א.

[46] גליוני הש"ס יבמות סה א. וראה שו"ת שאילת יעב"ץ ב טו שחרם דר"ג נתקבל כתוצאה מדרישה של הנכרים. וראה א"ת ערך חרם דרבינו גרשום עמ' שעט.

[47] שו"ע אבהע"ז א יא.

רבינו תם ובית דינו תקנו: "... שלא יניח את אשתו שלא מדעתה... יותר משנים עשר חדש... ולא יהא אדם רשאי לשהות שלא מדעת אשתו אם לא בהתרת ז' מטובי העיר אשר תבוא זעקתם... ובחזרתו צריך להיות עמה ששה חדשים... ועוד גזרנו שישלח האדם לביתו ולבניו די מחסורם לפי השגת ידו מדי חדשים ששה...".[48]

בליטא התקבלה תקנה: "חרם דאורייתא לעשות חתונה לזכר עד שיהא בן י"ג שנה, ויום א' ולנקבה י"ב שנה ויום א'...".[49]

הגנה על בטחון האשה כותב הפלא יועץ: "וכן ראוי לכל מנהיגי הערים ליסר את אנשי זרוע ובפרט לאנשים בני בליעל שמכים את נשותיהם מכת אכזרי תפח רוחם של עושי אלה שמחזיקים את בנות ישראל כשפחות ודורסים ומכים ובועלים ואין להם בשת פנים. וראוי למי שיש יכלת בידו ליסרם כאשר יוכלו, ואם יוכלו להוציא נשותיהם מתחת ידם... מצוה רבה עבדי להציל עשוק מיד עושקו".[50]

בליטא החליטו: "איש אשר יעשה הרע הזה לשעבד את אשתו... בידי גויים מחמת חובו, דמו בראשו, ולהיות דמו מותר כדין מוסר כדי לבער הקוצים מן הכרם, וכל הקודם לפגוע בו ישא ברכה מאת ה' ".[51]

השכנת שלום בית[52]

על פרנסים ומורי הוראה לבחון היטב את השלכות החלטותיהם ופסקיהם על מלוי החובות המשפחתיים. כותב ספר חסידים: "אחד היה נואף ובאו קרוביו לבקש מן החכם שיעשה תקנה שלא ינאף יותר. אמר הייתי נותן לו לאכול שלא יהיה לו תאוה רק איני רשאי שהרי אף לאשתו לא היה יכול ליזקק".[53]

בליטא החליטו: "אין לשום איש לשכור משרתת או מינקת יהודיה שיש לה זיקת בעל, ואם ירצה ליתן הילד לבית המינקת או להחזיק בביתו היא ובעלה, והמינקת תתקשר עצמה בשבועה או בתקיעת כף שלא לטבול לבעלה... הננו מבטלין התקיעת כף והרשות לה או לבעלה לבטל הקשר...".[54]

גדול עונשם של פרנסים הפוגעים בחיי המשפחה באופן שרירותי. פסוק מפורש בספר שמואל: "ועלי זקן מאד ושמע את כל אשר יעשון בניו לכל ישראל ואת אשר ישכבון את הנשים הַצֹּבְאוֹת פתח אהל מועד",[55] ומבארת הגמרא: "... מתוך ששהו את קיניהם, שלא הלכו אצל בעליהם מעלה עליהם הכתוב כאילו שכבום".[56]

---

48 שו"ת בנימין זאב סד. על תקנה דומה ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג עא. וראה תקנות קנדיאה קט. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 420 תקנה דומה מאמשטרדם משנת תצ"ה לפ"ק.

49 פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א תתקסח (יא).

50 פלא יועץ ערך הכאה.

51 פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג מד. על דין מוסר ראה סעיף שכו.

52 ראה סעיף קצב

53 ספר חסידים (מרג.) תרכ.

54 פנקס מדינת ליטא, תקנות ועד שצ"ז שכו.

55 שמואל א ב כב.

56 בבלי שבת נה ב.

גם כיום תקפים החובות ההדדים של בני זוג. עם זאת, פוסק השדי חמד: "דבזמן זה אינו רשאי להכות אשתו אף מפני דברים שמותר להכותה".[57]

הרבנות הראשית לישראל קבלה תקנה שלפיה אסור לגבר לקדש אשה שהיא פחות מבת שש עשרה.[58]

גם כיום על מורי הוראה לבחון היטב את השלכות ופסקיהם על המשפחה. פוסק הרב זילברשטין: "... עלינו לדון באשה... שבעלה מבקש שתפסיק עבודתה... והנה, אם מבקש זאת כיון שעובדת עם גברים, ובפרט באינם הגונים, עליה להשמע לו... ואם עובדת עם נשים ומשכורתה מספקת לשכור עוזרת, ולדבריה העבודה נותנת לה סיפוק ומועילה לבריאותה, וכאשר תשאר בבית ישפיע עליה הדבר לרעה, ועצביה יחלשו, יש בדבריה ממש".[59]

*

כותב פרופ' דינשטיין: "... קביעת הגיל המותר לנישואין מסורה על ידי כל המסמכים לשיקול דעתו של הדין הלאומי...".[60]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל איש ואשה... זכאים לזכויות שוות במעשה הנשואין, בתקופת הנשואין ובשעת ביטולם".[61]

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו ינקטו את הצעדים המתאימים כדי להבטיח שוויון בזכויותיהם ואחריותם של בני הזוג לענין נישואין, במשך הנישואין ובפירוקם".[62]

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שיש להקפיד על שויון בין בני הזוג באופן כזה שלא יפגע שלום הבית.[63] מדינות אחדות מדגישות בחוקתן את חשיבות שיתוף הפעולה בין בני הזוג.[64]

בימינו הולכת וגוברת המודעות למקרים של אלימות במשפחה.[65] בכמה מדינות קובעת החוקה שחובת המדינה לפעול למניעת תופעה זו.[66]

---

57 שדי חמד מערכת ההא הכאה ד"ה ואשר כתבתי בשם מהר"ח פאלאג'י. וראה סעיף קפו שבימינו אין להכות ילדים למעלה מגיל שלש וממילא פשיטא שאין להכות אשה.

58 ראה ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טז עמ' 106. וראה שיעורי תורה לרופאים ב עמ' 521: "מאחר ועצם הענין טוב הוא, ויש בהם קיום מצוה, לכן אין להגבילם מעל גיל י"ג".

59 שיעורי תורה לרופאים ה. וראה סעיף קס הערה 22. וראה סעיף שיז.

60 ההה"מ 887.

61 הכרזה טז.

62 כתבי אמנה 1040 23 4.

63 ראה ICL חוקת איטליה סעיף 29 2.

64 ראה ICL חוקת יפן 24 (1).

65 ראה Human Development Report 2000 טבלה בעמ' 36.

66 ראה ICL חוקת פאראגוואי 60 שעל המדינה לקדם מדיניות המיועדת למנוע אלימות במשפחה ולמנוע גורמים אחרים המערערים את האחווה במשפחה. וראה חוקת ברזיל סעיף 226.

קפה. זכות להקמת משפחה

פוסק השולחן ערוך: "חייב כל אדם לישא אשה כדי לפרות ולרבות...".[1]

הרמב"ם פוסק: "האיש מצווה על פריה ורביה אבל לא האשה... כמה בנים יהיו לאיש ותתקיים מצוה זו בידו - זכר ונקבה... אף על פי שקיים אדם מצות פריה ורביה הרי הוא מצווה מדברי סופרים שלא יבטל מלפרות ולרבות כל זמן שיש בו כח, שכל המוסיף נפש אחת בישראל כאילו בנה עולם".[2] הפוסקים תמימי דעים, וכל אחד נימוקו עמו, שלמרות שאשה פטורה ממצוה זו מן הראוי שתשתדל במדת יכולתה לקיימה.[3]

כותב ספר החינוך: "משרשי מצוה זו שיהיה העולם מיושב, שה' ברוך הוא חפץ בישובו כדכתיב 'לא תהו בראה לשבת יצרה' והיא מצוה גדולה שבסיבתה מתקיימות כל המצות בעולם...".[4] פוסק השו"ע: "כל מי שאינו עוסק בפריה ורביה כאילו שופך דמים, וממעט את הדמות וגורם לשכינה שתסתלק מישראל".[5]

רק מורה הוראה רשאי להתיר שימוש באמצעי מניעה או הפלה.[6]

המחבר פוסק, שבית דין כופה על קיום מצות פרו ורבו[7] והרמ"א חולק.[8] בית דין אינו רשאי להשתמש בסירוס כאמצעי ענישה.[9]

מן הראוי, שהפרנסים יתמכו בבני זוג נצרכים כדי להקל עליהם את קיום מצות פרו ורבו.[10] כמו כן, ראוי לתמוך בזוגות הנזקקים לטיפולי פוריות.[11]

פרנסים אינם רשאים למנוע ילודה משום סיבה שהיא.[12]

מלך אינו רשאי לסרס את עבדיו.[13]

---

1 שו"ע אבהע"ז א א.

2 רמב"ם אישות טו ב - טז. וראה אוצר הפוסקים אבן העזר א.

3 ראה אוצר הפוסקים אבן העזר א אות פד. וראה משך חכמה בראשית ט ז. וראה סעיף שיז. על זכות האשה לתבוע גט מבעל שאינו מוליד ראה שו"ע אבהע"ז קנד ו. הערת הרב נבנצל: "רק בטענת חוטרא לידא או כיו"ב".

4 ספר החינוך מצוה א. וראה בבלי יבמות סב א: "אין בן דוד בא עד שיכלו כל נשמות שבגוף".

5 שו"ע אבהע"ז א א.

6 ראה נשמת אברהם ג אבהע"ז ה ס"ק יג; אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך הפלה.

7 ראה שו"ע אבהע"ז א ג.

8 ראה שם בהגה.

9 ראה שו"ע אבהע"ז ה יא – יב. על המנהג בימי קדם להעניש בסירוס ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך סריס עמ' 25 – 26. על העונשים למיניהם ראה סעיפים שמח – שנד.

10 ראה סעיף קפב.

11 ראה הערות 21 22.

12 ראה שמו"ר א יב, שפרעה חיפש דרכים להרחיק את העובדים מבתיהם כדי להקטין את הילודה. וראה Constitutional Law 14.28, שדן בשאלה האם ניתן על פי החוק בארצות הברית למנוע נשואי בני זוג שאינם מסוגלים לזון את ילדיהם. שאלה דומה עשויה להתעורר אם השלטון חושש שיולדו ילדים בעלי מום שאינם מסוגלים לפרנס את עצמם.

13 ראה רש"י מסכת סנהדרין צג ב: "... שכן דרכן של מלכים לסרס את האדם כדי שלא ישא אשה ויהא פנוי לעבודת המלך". וראה הערה 9.

על הפרנסים לשקול את ההשלכות שעשויות להיות להחלטותיהם על מצות פריה ורביה. הגמרא אומרת: "... אמר רבי אבא בר פפא: לא נענש יהושע אלא בשביל שביטל את ישראל לילה אחת מפריה ורביה".[14] חכמים אסרו מכירת ספר תורה אלא אם כן לצורך מימון נשואין עם אשה בת בנים.[15]

לילודה ולעידוד ילודה משקל רב בפסיקה ובהוראה. מצאנו הלכות ופסיקות שמטרתן להקל על נשים בהריון,[16] על יולדות[17] על מניקות[18] ועל משפחה המגדלת ילדים.[19]

גם כיום תקפות כל ההלכות הנוגעות למצוות פרו ורבו, אולם אין יד ישראל תקיפה לכפותן.[20]

הרב נבנצל כותב על הפריה מלאכותית: "מן הראוי להזכיר שאם באנו לאסור את ההפרייה הזאת אנו גורמים לפחות לאחד משני דברים: או שהאיש ודאי לא יקיים פריה ורביה וכו' ויתכן מאד שתשרור עצבות ומרירות בבית הזוג לעולם, או שיפרדו ונמצאנו הורסים בנין וכו' ".[21] הרב זלמן נחמיה גולדברג פוסק, שמותר לגבר המקבל טיפולים כימיים והקרנות להקפיא מזרעו אם זו הדרך היחידה בה יוכל להביא צאצאים לעולם.[22]

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "אמהות וילדים זכאים לטיפול מיוחד ולסיוע".[23]

האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה מפרטת כיצד ראוי להגן על נשים.

"כדי למנוע אפליה נגד נשים מטעמי נישואין או אמהות ולהבטיח את זכותן הממשית לעבוד, ינקטו המדינות, שהן צד באמנה אמצעים מתאימים על מנת: א) לאסור, אף בהטלת עונשים,

---

[14] ראה בבלי עירובין סג ב. וראה משך חכמה דברים לא ז ד"ה כי אתה תבא.

[15] ראה שו"ע אבהע"ז א ח. ויש סוברים שמותר למכור ספר תורה למטרת נשואין גרידא, ראה ערוה"ש אבהע"ז א ט. וראה בבלי נדה ג ב: "... אמר ליה אם כן בטלת בנות ישראל מפריה ורביה". על האיסור המוטל על מי שאין לו ילדים לשאת אשה שאינה בת בנים ראה רמב"ם אישות טו ז.

[16] ראה שו"ע או"ח תקנ א; שו"ע או"ח תרפו ב.

[17] ראה שו"ת מהרש"ל מה. וראה דרכי משה פרשת תזריע: "וראוי גם כן בקהלות הקדש להשגיח על היולדות ולהעמיד אנשים של צורה העומדים על הפקודים להיות משגיחים בצרכי היולדות...".

[18] ראה שו"ע אבהע"ז פ יא; שו"ע או"ח תקנ א; שו"ע או"ח תרפו ב.

[19] ראה עמק המשפט ג, הלכות שכנים סימן לח: "אין השכנים יכולים למנוע גן ילדים או פעוטון לתינוקות בבנין מגורים".

[20] ראה סעיף פו. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 24: "ינתנו חוקים בישראל לשם... הגנת האם והילד...". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. בהצעת החוקה לא נזכר תכנון המשפחה.

[21] נשמת אברהם אבהע"ז א ה 3. על הזרעה מלאכותית ראה שם אבן העזר א ה 1. על הזרעה מלאכותית מאיש זר ראה שם א ה 2.

[22] ראה הרב ז. נ. גולדברג, "על תרומת ביצית, פונדקאות והקפאת זרעו של רווק ונטילת זרע מן המת", אסיא ס"ה ס"ו אלול תשנ"ט עמ' 49. וראה שם עמ' 47, שבנסיבות מסוימות מותר ליטול זרע מבעל שמת.

[23] הכרזה כה 2.

פיטורים מסיבת הריון או חופשת לידה, ואפליה בפיטורים על יסוד מעמד נשואין. (ב) להנהיג חופשת לידה בתשלום או בהטבות סוציאליות שוות ערך, ללא אבדן של תעסוקה קודמת, זכויות ותק ותוספות סוציאליות. (ג) לעודד מתן שירותי סיוע סוציאליים חיוניים, על מנת לאפשר להורים לשלב התחיבויות משפחתיות עם אחריות בעבודה והשתתפות בחיי ציבור... (ד) לספק הגנה מיוחדת לנשים בעת ההריון בסוגי עבודה שהוכחו כמזיקים להן".[24]

"... יבטיחו המדינות שהן צד באמנה לנשים שירותים מתאימים בקשר להריון, ללידה ולתקופה שלאחר הלידה, בהעניקם, במקום שנחוץ, שירותי חינם, וכן הזנה מתאימה במשך ההריון וההנקה".[25]

"המדינות שהן צד באמנה... יבטיחו, על בסיס של שויון בין גברים ונשים... זכויות שוות להחליט באורח חפשי ואחראי לגבי מספר הילדים ומרווח הזמן שביניהם, ולהשיג גישה לידע, לחינוך ולאמצעים אשר יאפשרו להם להשתמש בזכויות אלה".[26]

האמנות אינן מזכירות כלל את נושא ההפלות ומכאן משמע שאין הם מכירות בזכות אשה לבצע הפלה.

החוקה של מדינות אחדות קובעת שעל המדינה לסייע לנשים לפני הלידה ולאחריה.[27] במדינות אחרות דורשת החוקה להגן על זכויות העבודה של נשים בהריון ולאחר הלידה.[28]

בכמה מדינות דורשת החוקה שהמדינה תסייע להורים בגידול ילדיהם בדרכים שונות, כגון סיוע כספי,[29] הקמת מעונות[30] והנחות במסים.[31]

בסלובניה קובעת החוקה כי כל אחד זכאי להחליט אם הוא רוצה בילדים, והמדינה מתחייבת ליצור את התנאים שיאפשרו לכל אחד להחליט על כך באופן חפשי.[32]

בכמה מדינות מעניקה החוקה לבני זוג את הזכות לתכנון המשפחה ולשימוש באמצעי מניעה ומחייבת את המדינה לפרסם הוראה חוקתית זו בציבור.[33]

---

[24] כתבי אמנה 1035 11 2. לאור המלצת רופאים שהנקה תמשך ארבעה – ששה חדשים, מן הראוי להוסיף דרישה שמעביד חייב לאפשר לאם מניקה להניק את ילדיה למשך תקופה זו.

[25] כתבי אמנה 1035 12 2.

[26] כתבי אמנה 1035 16 1 (ה). וראה עוד שם 10 (ח) ; 12 1 ; 14 2 (ב).

[27] ראה ICL חוקת הונגריה 66 (2) על סיוע והגנה לנשים לפני הלידה ולאחריה.

[28] ראה ICL חוקת סלובקיה 41 (2) וחוקת פורטוגל 59 2 c). וראה שם חוקת ברזיל 7 (0) XVIII ושם XIX.

[29] ראה ICL חוקת איטליה 31 (1) ; L חוקת סלובקיה 41 (5) ; חוקת פולין 71 (1) ; חוקת פאראגוואי 53.

[30] ראה ICL חוקת פורטוגל 67 (2) (b. וראה שם חוקת ברזיל 208 IV.

[31] ראה ICL חוקת פורטוגל 67 (2) (e.

[32] ראה ICL חוקת סלובניה 55 (1) (2).

[33] ראה ICL חוקת ברזיל 226 (7) ; חוקת טורקיה 41. וראה שם חוקת פאראגוואי 61.

קפו. חובות הורים לילדיהם

מזונות פוסק השו"ע: "חייב אדם לזון בניו ובנותיו עד שיהיו בני שש".[1]

ביגוד ומגורים פוסק השו"ע: "חייב ליתן להם כסות וכלי תשמיש ומדור".[2]

בריאות פוסק ר' יוסף אנגל: "... כיון דאם מתו הבנים לא קיים פריה ורביה אם כן הרי מחויב מכח המצוה לראות ולעשות כל הנצרך לשיחיו הבנים...".[3] פוסק המנחת יצחק: "חייב האב בריפוי בניו ובנותיו הקטנים, דרפואה בכלל מזונות".[4]

אמונה כותב הכתב סופר: "דהנה התורה הטילה החיוב על האבות שילמדו בניהם ויחנכם בתורה אבל לא די שיהיו משגיחים עליהם ללכת בדרכי השם ויעשו מחמת מורא כמצות אבותם, כי זה אינו מועיל רק כל זמן שהאבות אצל בניהם אבל כשאינם רואים מעשיהם כשהם בדרך או אחר אריכת ימיהם יעשו מה שלבם חפץ, לכן החיוב שידברו האבות על לב בניהם דברים המתקבלים על לב ויחקקו בהם אמונה ודעת שבעיניהם יראו ולבבם יביטו כי זה כל האדם לעבוד ה' ולשמור מצותיו ואז לעולם לא ינטה מדרך החיים וישמור מצות ה' עד אחריתו".[5]

תלמוד תורה פוסק השלחן ערוך: "מאימתי מתחיל ללמד לבנו משיתחיל לדבר מתחיל ללמדו... מיד שיהיה בן ג' שנים שלימות מלמדין אותו אותיות התורה, כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה".[6]

אב מצווה ללמד את בנו תורה, גם כאשר בנו לומד בבית ספר. כותב האומר מיהודא: "... הירא דבר ה' יהיה זריז במצוה זו וילמוד עם בנו או ב"ב לפחות שעה א' בכל יום, ומי שאין ידו משגת ללמוד לכל הפחות יאמר לבנו בבואו כל יום מבית הספר: בני, מה למדת היום?"[7] כותב הרב שטרנבוך: "... "המלמד אינו מוטל עליו בפרט כל תלמיד, רק כלל הכתה, וההורים חייבים על כל בן בפרט לחשוב ולחנכו כפי דרכו".[8]

---

[1] שו"ע אבהע"ז עא א. וראה שו"ע אבהע"ז פב ה. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו, שאב אינו רשאי לפטור עצמו מחובה זו בטענה שהוא לומד תורה.

[2] שו"ע אבהע"ז עג ו.

[3] אתוון דאורייתא סוף כלל כב. וראה שו"ת אגרות משה ט אבהע"ז יט ז; נשמת אברהם ה או"ח של אות א. ראה מנורת המאור להרב ישראל אלנקוואה פרק יא: "ואם יארע לאב שום מריבה עם אדם ויחרפוהו, יסבול ויכסה הדבר, שמא ישמע בנו ויבא לידי סכנה".

[4] שו"ת מנחת יצחק ו קח. וכיו"ב פוסק שו"ת ציץ אליעזר כ מז. וראה של"ה שער האותיות, דרך ארץ דף סג ב: "ובודאי עתידים האבות ליתן את הדין על מיתות יונקי שדים שלא חטאו... שמתו בחולי זה [אבעבועות שחורות] ולא חשו אביהם להבריחם". וראה סעיף רעט הערה 54.

[5] כתב סופר פרשת עקב ד"ה ולמדתם.

[6] שו"ע יו"ד רמה ה - ח. דיון בשאלה עד איזה גיל נמשך החיוב ראה עינים למשפט קידושין כט א. וראה חידו"א שבת קיט ב ד"ה ורב כהנא אמר. וראה הגדה של פסח עם ביאור מועדים וזמנים הוספות ותיקונים עמ' קמו: "ולענ"ד נראה שהגיל למצות האב להגיד לבנו... הוא עד שיגדיל, ואינו צריך עוד הסברה, שמבין מעצמו...". וראה קובץ שיעורים ב מז: "... דחייב אדם ללמד את בנו אומנות, אלא שזהו לכלל העולם, אבל אם רואה אדם בבנו שנפשו חשקה בתורה והוא מוכשר להיות גדול בתורה, בזה אמר ר' נהוראי מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה".

[7] אומר מיהודא הערה על סעיף ב.

[8] ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רפ.

שמירת מצוות אומרת הגמרא: "קטן היודע לנענע – חייב בלולב. להתעטף – חייב בציצית, לשמור תפילין – אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר – אביו לומדו תורה וקריאת שמע".[9]

התרחקות מעבירות פוסק הרמב"ם: "אע"פ שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנאמר 'חנוך לנער על פי דרכו וגו' ' ".[10] כותב הרב כלפון משה הכהן: "... ובפרט בהגיע לו איזה תרעומת ותלונה על בניו ובנותיו... ראוי לו לחקור ולדרוש ע"ז, ולא יחניף כלל את בניו ובנותיו לאמר כי בני ובנותי לא יעשו כזאת... מלבד שהוא עושה עול בזה עוד בה שהוא מחזיק ידי עובדי עבירה...".[11]

פוסק הרמב"ם: "ארבעה ועשרים דברים מעכבים את התשובה. ארבעה מהם עוון גדול והעושה אחד מהם אין הקב"ה מספיק בידו לעשות תשובה לפי גודל חטאו. ואלו הן: ... ג. הרואה בנו יוצא לתרבות רעה ואינו ממחה בידו הואיל ובנו ברשותו אילו מיחה בו היה פורש ונמצא כמחטיאו".[12]

דרך ארץ שנינו: "האב חייב בבנו... להשיטו במים", ומפרש רש"י: "שמא יפרוש בספינה ותטבע ויסתכן אם אין יודע לשוט".[13] אומרת הגמרא: "דרך ארץ שלא ילמד אדם את בנו בשר ויין".[14] המאירי כותב: "מגדולי החכמי' היו מזהירים את בניהם ומודיעים אותם דברים שמהם היו למדים מוסר ותועלת ושמירת נזק".[15]

מקצוע הגמרא אומרת: "לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה".[16] כותב סדר היום: "אף על פי שיש לו ממון הרבה לתת לבנו לא ימנע מפני זה מללמדו אומנות, כי הבטלה מביאה לידי שעמום, אלא אם כן הוא דבק בתורה...".[17] ר' פנחס אליהו מווילנא כותב: "בלי ספק שכל העובר על דברי חכמינו ז"ל בדבר הזה ואינו מלמד את בנו אומנות עתיד ליתן את הדין לפני בית דין של מעלה וענוש יענש, גם ענוש לצדיק אשר יעשה כזאת לבניו לשם שמים".[18] הבן יהוידע כותב: "אפילו אם רואה שיש לו עושר רב אשר יוכל לפרנס מאה בני אדם בכל יום מן העושר שלו לא יסמוך על עושרו אלא ילמדהו אומנות אולי יצטרך לה באיזה זמן".[19]

---

[9] בבלי סוכה מב א. וראה שו"ע או"ח יז ג; שו"ע או"ח לז ג; שו"ע או"ח תרנז א; ב"ח טור או"ח סוס"י קסז; מ"ב סימן רכה ס"ק ז. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קג, שאסור להורים לצוות על ילדיהם לומר לשון הרע; שו"ת תשובות והנהגות ד רחצ; א"ת ערך חנוך. וראה סעיף רעב. על חינוך בנות ראה שו"ע יו"ד רמו ו.

[10] רמב"ם מאכלות אסורות יז כח. וראה שו"ע או"ח שמג א; מג"א שם ס"ק א וערוה"ש שם ס"ק א; סעיף קעג.

[11] דרכי משה ויצא. וראה ספר חסידים (וויס.) תתתתרלא. וראה סעיף קעט.

[12] רמב"ם תשובה ד א. וראה משנה ברורה סימן רכה ס"ק ז. וראה דברות משה שבת כו הערה פב.

[13] רש"י בבלי קידושין כט א ד"ה אף להשיטו בנהר. הרי"ף והרא"ש הביאו הלכה זו והאחרונים דנים מפני מה גם הרמב"ם השמיט אותה.

[14] בבלי חולין פד א. וראה רש"י שם ד"ה תן חיים לנערותיך.

[15] בית הבחירה פסחים קיב א.

[16] בבלי ברכות סג א. וראה בית הבחירה למאירי בבא בתרא קלט א: "... הניח בנים גדולים וקטנים והרי שהגדולים צריכים פרנסה... וכן הקטנים... צריכים להוציא בצרכי למוד או אומנות".

[17] סדר היום, פירוש משנת בן חמש למקרא ד"ה בן י"ח לחופה. וראה שאילתות פרשת צו עז; רש"י בבלי שבת קנ א ד"ה ללמדו אומנות; ערוך השלחן אורח חיים קנו א; שו"ע או"ח שו ו ומ"ב שם ס"ק ל, וראה סעיף רעא.

[18] ספר הברית חלק ב מאמר יב פרק י.

[19] בן יהוידע על ברכות סג א.

כותב הפלא יועץ: "וגם על הבנות חיובא רמיא לחנכן ולהרגילן בכל מלאכות".[20] הרש"ר הירש כותב: "כמו כן בעד הבנות, עוד דרוש לאמן את ידיהן במלאכות היד ולהרגילן בעבודת הליכות הבית...".[21]

הצפנת פענח מסיק מדברי הרמב"ם שעל אב ללמד את בנו חכמה.[22] הרב שמואל לנדא כותב: "והחיוב מוטל על כל איש ואיש ללמוד את בנו הלשון ונימוסי מדינה אשר הוא דר שם וישגיחו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ... כשיגיע לשנים עשר שנים יתנכר הנער במעלליו ואם נראה בו שהוא ראוי ללמוד עוד אז יבחנו במה שירצה ובמה שיבחר אם בלמוד שאר החכמות או בלמוד גפ"ת כדי שיגיע להוראה ואם אינו נראה בן שיצליח בלמוד אז יתנו ללמדו אומנות או משא ומתן כל אחד לפי דרכו ואת אשר יבחר בו יקרב...".[23]

סיוע לנשואין[24]

רוב החובות בקום עשה מוטלות על האב אך כמה חובות מוטלות על האם.[25] פסוק מפורש בספר משלי: "צופיה הליכות ביתה", ומבאר רש"י: "נותנת לב על צורכי בני ביתה איך ינהגו באמת וצניעות".[26] ספר החינוך כותב: "ראוי לכל אשה להשתדל שלא יהו בניה עמי הארץ, אף על פי שאינו מצווה מדין התורה, ושכר טוב יש לה בעמלה".[27] כותב השל"ה: "החיוב מוטל על הנשים ללבוש כלי גבר ר"ל להיות לה אביר לב להוכיח בשבט מוסר ולהכות אותו הכאות בטוב גם כי ישוע ויזעק לבלתי שמוע אליו עד שיסור מדרך הרע וילך בדרך הטוב והישר".[28] היערות דבש כותב: "אזהרה לנשים להדריך בניהם לתורה ומעשים טובים, כי עיקר תלוי בהם".[29]

---

[20] פלא יועץ ערך חנוך. וראה שו"ת מהר"ם שיק או"ח קסג.

[21] חורב עמ' 400. וראה שו"ת מהר"ם שיק או"ח קסג. וראה שו"ת משנה הלכות ז עט, המתיר ללמד אומנות סריגה ורקמה לבנות גם בתשעת הימים זולת בשבוע שחל בו תשעה באב. וראה הרב א. בר שאול, "חובת האב ללמד בנו ובתו אומנות", שנה בשנה תשכ"ה עמ' 161 - 169.

[22] ראה שערי תלמוד תורה עמ' שנ. הרוגאצ'ובר מביא ראיה לחידושו מדברי הרמב"ם רוצח ושמירת נפש ה ה. נראה שחכמה היא חכמת הפילוסופיה, ראה מו"נ ג נד, וראה סעיף רכד.

[23] אהבת ציון דרוש יב. ראה מכילתא על שמות יג יג בשם רבי, שעל האב ללמד את בנו לא רק אומנות כי אם גם ישוב מדינה. וראה בבלי עבודה זרה יח ב שישוב מדינה הוא הצלת אנשים בנמצאים במצוקה. מתשובת הרוגאצ'ובר המובאת בסוף ספר שערי תלמוד תורה עמ' שנ עולה שהוא פוסק הלכה כהמכילתא.

[24] ראה סעיף קפב.

[25] ראה ערוה"ש או"ח שמג א: "... וגם האם חייבת בחינוך". וראה א"ת ערך חנוך עמ' קסה – קסו.

[26] פירוש רש"י על משלי לא כז.

[27] ספר החינוך תיט.

[28] של"ה א דף סד א. וראה דרשות חתם סופר ב דף שפא א.

[29] יערות דבש חלק ב דרוש יב ד"ה כמה גדול כוחה של תורה.

יחס ההורים לילדיהם

בנחת אומר החכם מכל אדם: "חושך שבטו שונא בנו",[30] אולם אב רשאי להשתמש בשבט רק בתנאים ובנסיבות שהתורה מתירה לו לעשות כן. כותב הגר"א: "ולמען השם תדריכם בטוב ובנחת... ואל יכביד עליהם כי אם בנחת כי הלימוד אינו נקבע באדם, כי אם בישוב ונחת".[31]

דרכי יושר כותב הפלא יועץ: "וכבר הזהירו רבותינו זכרונם לברכה דלא לימא איניש לינוקא לעשות לו או לקנות לו שום דבר ולבבו לא כן יחשב כדי שלא ילמדו לשקר.[32]

אין להעניש ילד על חטא זולתו.[33]

דרכי נעם פוסק הרמב"ם: "האב שאמר לבנו הקטן הרי אתה נזיר... ושתק הבן הרי זה נזיר... לא רצה הבן ומיחה בדבר זה... הרי זה אינו נזיר".[34] פוסק השלחן ערוך: "אסור לאדם להכביד עולו על בניו".[35] כותב הפלא יועץ: "מוטב שיטרח הוא מעט, ולא יהא עליהם לטרח".[36] אב אינו רשאי לחייב את בנו לנהוג במדת חסידות או פרישות,[37] ואינו רשאי להחמיר ולנהוג בעצמו במדת חסידות אם נגרם כתוצאה מכך צער לבניו.[38]

הפלא יועץ כותב: "ולפעמים יבטל רצונו מפני רצונם...".[39]

שויון פוסק הרמב"ם: "צוו חכמים שלא ישנה אדם בין הבנים בחייו אפילו בדבר מועט שלא יבואו לידי תחרות וקנאה".[40]

זכויות הילד פוסק הרב רבינוביץ: "אב המכה את בנו הכאה סתמית, אי משום רוב שיחו וכעסו או מטעם אחר, הוי הכאה זו הכאה דעבירה".[41] אסור להורים למכור את ילדיהם.[42] אסור להם לבייש את ילדיהם[43] או לספר עליהם לשון הרע.[44]

---

30 משלי יג כד. וראה שמו"ר א א: "... דוד שלא ייסר לאבשלום בנו ולא רידהו יצא לתרבות רעה...". וראה דברים כא יח, בפרשת בן סורר: "ויסרו אותו ולא ישמע אליהם". לפי פשטו של מקרא משמע כאילו ההורים הם המייסרים. אמנם חז"ל פרשו, ודבריהם מובאים גם ברש"י על אתר, שהכונה שבית דין מייסר במלקות.

31 אגרת הגר"א.

32 פלא יועץ ערך שקר. וראה בבלי סוכה מו ב.

33 ראה תורת אמך עמ' 127.

34 רמב"ם נזירות ב יד - טו. וראה שו"ת שבט הלוי ט קצג.

35 שו"ע יו"ד רמ יט.

36 פלא יועץ ערך טרח.

37 ראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט.

38 ראה שו"ת משנה הלכות יב קנו; שם יב שפה.

39 פלא יועץ ערך אהבת הבנים והבנות.

40 רמב"ם נחלות ו יב. וראה שו"ע או"ח שכב ו: "המחלק לבני ביתו מנות בשבת, יכול להטיל גורל לומר: למי שיצא גורל פלוני יהיה חלק פלוני שלו; והוא שיהיו החלקים שוים, ואינם עושים אלא כדי להשוותם שלא להטיל קנאה ביניהם". ראה של"ה שער האותיות דרך ארץ א דף סד ב, שאל ישנה בין הבנים. וראה ראשית חכמה פרק גידול בנים וכן פלא יועץ ערך אהבת הבנים והבנות. וראה משך חכמה בראשית כד ז שאברהם אבינו נזהר בענין זה. בענין האיסור לעבורי אחסנתא ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב נ. על אי שויון כשיש ילד חריג ראה ספר חסידים (וויס.) תתתקג.

41 הרב ג. א. רבינוביץ, "תקנת בנים מוכים", הלכה ורפואה א שלו – שמב, שלח. ראה בבלי ב"ק פז א ורש"י ד"ה לא מצי חביל בה, שהחובל בבנו או בבתו עובר בלאו מדאורייתא. וראה רמב"ם חובל ומזיק ד יט; פנינים משלחן הגר"א על דברים כה ג; פתחי חושן ה ב ס"ק כז. אב חולה אינו יכול להכריח את בניו לתרום

פוסק הרב זילברשטין: "שאלה: לעיתים קורה בעת טיול שבני משפחה מכריחים אחד מבניהם שיסע ברכבת כבלים על פי תהום, למרות שהבן פוחד... תשובה: נראה שאין לעשות כך...".[45]

במקרים שבהם מותרת פגיעה במבוגר המסכים לכך, אין תוקף להסכמתו של ילד.[46]

פגיעה בילד כאמצעי חינוכי מותרת רק בתנאים ובנסיבות הבאים

א. לחיזוק הדת ולתיקון העולם שלמה המלך אומר: "יסר בנך כי יש תקוה...", ומבאר הגר"א: "הכה בנך ויסרהו כאשר אתה רואה שיש תקוה בזה שתייסרהו שייטיב דרכיו".[47]
אומרת הגמרא: "... תינוק... תהא שמאל דוחה וימין מקרבת".[48] אומר המדרש: "ושוב מעשה בתינוק אחד מבני ברק ששיבר צלוחית, והראה לו אביו באזנו, ונתיירא ממנו, והלך ואיבד עצמו בבור".[49]
פוסק המחבר: "המכה לבנו גדול היו מנדים אותו שהרי עובר על 'לפני עור לא תתן מכשול' ".[50]

ב. ידוע בודאות שהילד חטא או שהוא הולך בדרך לא טובה.[51]

ג. הילד מבין במה הוא חטא.[52]

ד. אין מנוס מענישה כותב הנוהג כצאן יוסף: "יש בן כסיל שצריך ליסר אותו דוקא בשוטים... ויש בן חכם ומבין... וצריך האב להשכילו כפי מזגו".[53]

לו כליה, ראה חשוקי חמד על מגילה קצד - קצה. אסור לנתח תינוק שיש לו כתם לידה, אם אין לכך הצדקה ענינית, ראה שושנת העמקים, ורפא ירפא עמ' עא. וראה שם ציון יז בעמ' נז, בענין ניתוח תינוק הסובל מהידרוצפלוס (hydrocephalus).

42 ראה רמב"ם ערכין וחרמין ו כא; א"ת ערך גונב נפש. אמנם יש התר לאב למכור את בתו לאמה העבריה ראה א"ת ערך אמה העבריה, אך חזקה על אב שהוא מוכר את בתו רק כשאין מנוס מכך ושהמכירה היא לטובתה. דין אמה העבריה אינו נוהג בזה"ז כמבואר שם. וראה סעיף קפז הערה 16.

43 ראה תוס' נזיר כח ב ד"ה קסבר. וראה פלא יועץ אהבת הבנים והבנות: "ולא יקל בכבודו בפני אחרים למען לא יבאיש את ריחו". וראה דינים והנהגות ממרן החזון איש חלק שני ט כא: "שלא לתת לנולד שם משונה כדי שלא יתבייש בו".

44 ראה יש"ש פרק החובל נא; חפץ חיים לשון הרע ח ג ושם רכילות ז א. וראה אור החיים בראשית כז מו.

45 חשוקי חמד ברכות עמ' מג.

46 ראה שו"ת הרשב"א ג צט; ועלהו לא יבול ב עמ' קסח; שו"ת תשובות והנהגות א תתכה; נשמת אברהם ה יו"ד קנה ס"ק ג.

47 ספר משלי עם ביאור הגר"א, משלי יט יח. וראה ספר חסידים (וויס.) צט: "שלא יתכן אפילו האב להיות רוקק על בתו בכעסו...". וראה קובץ שיעורים כתובות צב מה, שעונשי בית דין הן על לשעבר ואילו עונשי הורים ומורים הם לצורך תיקון להבא. וראה שו"ע הרב נזקי גוף ונפש ד: "ואם אין בניו שומעים בקולו מותר להכותם אפילו לטובת עצמו ולא לטובתם כי יכול הוא לכופם שישמעו בקולו", וי"ל.

48 סוטה מז א.

49 שמחות ב ה.

50 שו"ע יו"ד רמ כ. וראה שדי חמד מערכת ואו כלל כו אות יד, שחוכך לומר שהדברים אמורים גם בתוכחה של מצוה. וראה קצור שלחן ערוך קסה ז; חידושי רעק"א שו"ע יו"ד רמ כ.

51 ראה סעיף ערה בענין יחסי מורה תלמיד ופשיטא שהוא הדין לגבי הורים ובנים.

52 ראה הערה 47.

53 נוהג כצאן יוסף למוד אות י, עמ' ק.

ה. הענישה סבירה ולא יתר על הנצרך כותב הפלא יועץ: "שלא ימנע מהנער מוסר ולא ייסרו יותר מדי, ולא יקצר במקום שראוי להאריך ולא יאריך במקום שראוי לקצר".[54]

השו"ע פוסק כמה פסקים בדבר חובת בית דין לכוף הורים למלא את חובותיהם כלפי ילדיהם:

- "חייב אדם לזון בניו ובנותיו עד שיהיו בני שש... משם ואילך... אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן צדקה המספקת להם מוציאים ממנו בעל כרחו".[55]
- "היו כופים ליה לשכור מלמד לבנו".[56]
- "מי ששלחו לו שהוציאו בתו מביתו בשבת להוציאנה מכלל ישראל מצוה לשום לדרך פעמיו להשתדל בהצלתה, ויוצא אפילו חוץ לשלש פרסאות, ואי לא בעי כייפינן ליה".[57]

פוסק הנשמת אברהם: "ילד או תינוק שהובא לבית חולים עם תסמונת של 'הילד המוכה'... אסור... להחזיר אותו לביתו...".[58]

ספר חסידים כותב: "בית דין רשאין לעשות לשם שמים גדרים שיהא כל אדם מוכיח את בניו ואת בנותיו".[59]

ראוי לפרנסים לתקן תקנות המבטיחות הגנה על זכויות ילדים. חכמים תקנו גזירת מינקת.[60] הרשב"ש פוסק שמי שאין ידו משגת לפרנס את בניו זכאי להנות ממתנות עניים.[61]

בליטא החליטו: "איש אשר יעשה הרע הזה לשעבד את... בנו או בתו בשום חוב נגד גוי... דמו בראשו".[62] במיץ תקנו: "כל ילד צריך ללמוד כל היום בחדר עד מלאת לו יד' שנים תמימות... האב שיעבור על זה גורם לבנו שיאבד את חזקת הישוב בקהילה".[63]

לפרנסים יש סמכות להרחיב את חובות ההורים כלפי ילדיהם. כותב הרב אנקאווא: "אם מתה אם הולד... זה הדין לא הוזכר בשום פוסק... ואני ראיתי הסכמה אחת בספר ההסכמות של הקהילות... שמחייבין לאב לשכור מינקת לבנו עד עשרים חדש".[64]

אסור לפרנסים לשלול מהורים את זכותם לגדל את ילדיהם אלא על פי הוראת בית דין. פוסק הרב זילברשטיין: "להורים יש זכות על ילדם, ולא ניתן להפקיעה אלא על פי הוראת בית דין".[65]

---

[54] פלא יועץ ערך בן. וראה יעלזו חסידים מט.

[55] שו"ע אבהע"ז עא א.

[56] שו"ע רמה ד. וראה שם גם בדברי הרמ"א.

[57] שו"ע או"ח שו יד. וראה שם בשער הציון אות מד שאמנם כל אדם חייב לחלל שבת כדי להציל אך רק את האב כופים להציל את בנו. וראה שו"ת תשובות והנהגות א שנח. וכן שו"ת אגרות משה או"ח ה על סימן שו סעיף יד.

[58] נשמת אברהם ד חו"מ שפה א.

[59] ספר חסידים (מרג.) תקמט. ספר חסידים מביא לכך ראיה מהקנס שקנסו חכמים את משמרת בילגה, ראה בבלי סוכה נו ב. וראה שו"ע או"ח שמג א שיש מחלוקת בענין זה. וראה מ"ב שם ס"ק ג; א"ת ערך חנוך.

[60] ראה סעיף סא הערה 22; סעיף עא הערה 40.

[61] ראה שו"ת הרשב"ש שסא. וראה נקדש בצדקה קס – קסב.

[62] פנקס מדינת ליטא מד תקנה משנת שפ"ג לפ"ק. וראה סעיף קפד הערה 50.

[63] מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 244 תקנה משנת ת"ן לפ"ק.

[64] כרם חמר ב ספר התקנות קט.

[65] שיעורי תורה לרופאים סימן רעא.

גם כיום תקפות כל ההוראות בנוגע לחובות ההורים לילדיהם. ראוי לציין, שבדורות האחרונים חשופים הילדים לסכנות נוספות רבות, שלא היו קיימות בתקופות קודמות, הן מבחינה גשמית והן מבחינה רוחנית. על ההורים לחנך איפוא את ילדיהם מתוך מודעות לשינויים אלו. פוסק ערוך השלחן: "... וק"ו בזמן הזה דיש ליתן לב לקטנים שלא יפרוצו פרצות דאם יניחום בקטנותם בודאי יעשו כן בגדלותם בדורינו השפל שאין בידינו למחות וכשהוא קטן ביכולת שישמע לדברינו וממילא גם אח"כ ירגיל את עצמו בדרך הטוב והישר".[66]

התפתחויות חברתיות ופסיכולוגיות מחייבות נקיטת אמצעים חינוכיים שונים מאלו שהורו חכמים. כותב הפלא יועץ: "בפרט בזמן הזה אפילו הבנים קטנים אינם מקבלים כל כך גערה מאביהם ואמם, לכן זו דרך ישרה שיבר לו המוכיח לדבר בלשון רכה וחך מתוק חלק משמן ולא ידבר קשות אלא יהיה חכו ממתקים ובפרט אם הוא בפני אחרים ובפני רבים...".[67] כותב הרב וולבה: "במציאות של היום, אם מרביצים לילד בן שלוש - כבר עוברים על 'לפני עור'. כבר רואים שהילד מתמרד נגד האבא".[68]

השינויים החברתיים באים לידי בטוי לא רק בפסיקה אלא גם בתקנות. בשנת תש"ד תקנה מועצה הרבנות הראשית, שאב חייב לזון את ילדיו עד גיל חמש עשרה ובשנת תשל"ו תקנה שאב חייב לזון את ילדיו עד גיל שמונה עשרה.[69]

*

האמנה בדבר זכויות הילד קובעת: "המדינות החברות יכבדו את זכויות ההורים וחובותיהם".[70]

חוקת ספרד קובעת שעל ההורים לספק לילדיהם הקטינים כל תמיכה מכל סוג שהוא.[71] באחרות מנסחת החוקה הוראה הקובעת שחובת ההורים לסייע לילדיהם הקטינים, לגדלם לחנכם.[72] חוקת קרואטיה אף מוסיפה שההורים אחראים לדאוג לפיתוח מלא והרמוני של אישיות ילדיהם.[73]

---

66 ערוך השולחן אורח חיים שמג ג. וראה מאיר נתיבים עמ' 213: "חובה על כל אב הורה ומחנך לחנך ולהדריך את הנתונים להדרכתו לזהירות בדרכים". וראה "מפניני רבינו", בית יצחק, קובץ חידושי תורה יו"ל על ידי הסתדרות תלמידי ישיבת רבינו יצחק אלחנן, חוברת לה תשס"ד עמ' 10, שלדעת הרב סולובייצ'יק בזמן הזה על אב ללמד את בנו נהיגה.

67 פלא יועץ ערך גערה. וראה הרב נריה גוטל, "חוסך שבטו שונא בנו", שנה בשנה תשס"ב, עמ' 169 – 190.

68 זריעה ובנין בחינוך עמ' כה. וכ"כ עלינו לשבח דברים א עמ' רסח – רעג, ער. וראה שם באותו עמוד: "הגה"צ רבי אליהו לאפיאן זצ"ל היה אומר לנו תמיד: עם ילדים – רק בדרך טובה".

69 ראה ד"ר זרח ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 101 - 104.

70 כתבי אמנה 1038 14 2.

71 ראה ICL חוקת ספרד 39 (3). וראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) L הקובעת שיש לאפשר לנשים הנתונות במאסר להניק את ילדיהן.

72 ראה ICL חוקת ברזיל 229. וראה חוקת פאראגוואי 53.

73 ראה ICL חוקת קרואטיה 63 (2).

קפז. חובות החברה והפרנסים לילדים

חובות החברה

דורש הרב קלנברג: "הבנים הן השתות ויסודות של האומה הישראלית והם קיומנו העתיד, וכל המרבה לדאוג למען קיום הילדים הרי זה משובח".[1]

כאשר ילד נמצא במצוקה מצוה לבא לעזרתו.[2]

כל מצוות עשה ולא תעשה שבין אדם לחברו תקפות גם לגבי ילדים.[3] יתירה מזו. אסור לפגוע בילד גם בהסכמתו.[4]

ראוי להפריש ילדים מאיסור. פוסק החיי אדם: "ראוי לכל אדם להפרישם בדברים שבין אדם לחברו כגון על הגניבות ועל הנזקין ולהכותם על זה".[5] פוסק המשנה ברורה: "דכיון דהגיע לחינוך מוטל על כל אדם להפרישו מאיסורא כמו על אביו...".[6]

חובות בתי הדין

הגנה על ילדים כותב הפלא יועץ: "אפילו להכות ילדים קטנים אין רשות לשום אדם... איתא בתשובת מוהרשד"ם שאם אחד הכה לקטן ותבעו לדין נזקקין לו וקוצבין לו קנס".[7]

קביעת משמורת פוסק הרדב"ז: "כללא דמלתא הכל תלוי בראות בית דין באי זה מקום יש תקנה לולד יותר".[8] פוסק הראי"ה קוק: "... וכשהדבר ביחוד מגיע לילד בן שש שנים ומעלה, הוא צריך להיות דבר המסור לבית דין לפי ראות עיני הדיינים".[9]

מנוי אפוטרופוס[10]

פיקוח על תנאי העבודה[11]

הגנה על הציבור פוסק השלחן ערוך: "ראוי לבית דין להכות הקטנים כפי כח הקטן על הגניבה, כדי שלא יהיו רגילים בה. וכן אם הזיקו שאר נזקים".[12]

---

1 ידי משה עמ' 135. המחבר, הרב קלנברג, היה רב קהל היראים במץ ונהרג באושביץ הי"ד.

2 ראה קובץ תשובות ג רלא.

3 ראה לדוגמא רמב"ם חובל ומזיק ג ד; אנציקלופדיה תלמודית ערך בושת כרך ג עמ' מה.

4 ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתכה: "וכן שמעתי בשם רבינו החזו"א זצ"ל שלצער קטן חמור מלצער גדול שגדול יכול למחול אבל קטנים לאו בני מחילה נינהו".

5 חיי אדם סו ה.

6 משנה ברורה שו"ע או"ח שמג ס"ק ז. וראה שם שיש להפריש מאיסורי תורה ולא מאיסורי חכמים.

7 פלא יועץ ערך הכאה. וראה רמב"ם סנהדרין כו א לענין מקלל קטן. וראה החפץ חיים למהר"ח פאלאג'י ע כג: "נראה לומר דכל שיכולין בית דין לעונשו במיני עונשים אחרים אינן יכולים לענוש בקיפוח פרנסתו שיש משום פיקוח נפש בניו ובנותיו". וראה עלינו לשבח בראשית עמ' רלו: "אין מקדשין שם שמים על חשבונו של ילד קטן...".

8 שו"ת הרדב"ז א קכג. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תשפג. וראה שם ג תכט. וראה פרופ' אליאב שוחטמן, "למהותם של כללי ההלכה בסוגיית החזקת הילדים", שנתון המשפט העברי ה עמ' 285 - 320. וראה ד"ר ישראל צבי גילת, "טובת הילד שיקול - על לפי המשפט העברי", מחקרי משפט ח עמ' 297 - 349.

9 שו"ת עזרת כהן נז.

10 ראה סעיף ער.

11 ראה צפנת פענח על הרמב"ם מתנות עניים ח יג.

חובות הפרנסים

על הפרנסים במדת התורה ובמדת חכמים ולתקן תקנות המיועדות להגן על זכויות הילדים ולקדמם

חיים פוסק ערוך השלחן: "... גזרו חכמים שכל אשה שנתגרשה או נתארמלה ונשארה מעוברת או מניקה הרי זו אסורה להנשא... עד שיהא להולד כ"ד חדש שזהו הזמן שרוב ולדות יונקים וטעם גזירה זו מפני שירדו חכמים לדעתן של נשים שבהולות לינשא לאיש ואם נתירנה להנשא קודם הזמן הזה תעשה כל טצדקי לגמול הולד שלא בעונתו ויבא הולד לידי סכנה וגם אם תנשא שמא תתעבר ויקולקל החלב שלה ותגמול הולד שלא בזמנו ויבא לידי סכנה".[13]

חירות פוסק הרמב"ם: "כל הגונב נפש מישראל עובר בלא תעשה שני לא תגנוב... אחד הגונב את הגדול או הגונב את הקטן בן יומו שכלו לו חדשיו בין זכר בין נקבה בין שהיה הגנב איש או אשה...".[14] פוסק הרב זילברשטיין: "מי שלוקח ילד מחזקת משפחתו, ללא הסכמתם, עלול להכשל בעוון חמור מאד של גונב נפש".[15]

בטחון פוסק הרמב"ם: "... ומפני מה תקנו נשואין לקטנה... כדי שלא ינהגו בה מנהג הפקר".[16]

קנין פוסק הרמב"ם: "קטן עד שש שנים אין הקנייתו לאחרים כלום. ומשש שנים עד שיגדיל אם יודע בטיב משא ומתן מקחו מקח וממכרו ממכר ומתנתו קיימת... ודבר זה מדברי חכמים כמו שבארנו, כדי שלא יבטל ולא ימצא מי שימכור לו ולא יקח ממנו, והכל במטלטלים...".[17]

פוסק הרמב"ם: "כל שכיר ששכרו בעדים ותבעו בזמנו ואמר בעל הבית נתתי לך שכרך והשכיר אומר לא נטלתי כלום... אפילו היה השכיר קטן השכיר נשבע ונוטל...".[18]

חירות ממחסור בליטא תקנו: "על אודות נערי בני ישראל עם ה' אלה מארצם יצאו, העולים ובאים ממרחקים ערומים מבלי לבוש והולכי יחף... עלה ונגמר לקבל שבעה וחמישים נערים אל תוך מדינתנו לחסות תחת כנפינו... להאכילם ולהלבישם ולהנעילם...".[19] בתוניס החליטו: "... נראה לנו... כדבר מועיל ביותר לבריאות ילדי תלמוד תורה המסכנים לספק להם ארוחה יומית מורכבת ממרק בשר פשוט...".[20]

---

[12] שו"ע חו"מ שמט ה. וראה מ"ב סימן שמג ס"ק ט.

[13] ערוך השולחן אבן העזר יג יא. וראה בבלי מועד קטן ב א: "ומתקנים את הדרכים ואת הרחובות", ומבאר נמוק"י דף א ב מדפי הרי"ף ד"ה הרחובות, שגם במועד מותר לתקן רחובות אשר ניזוקו בתקופת החורף וקיים חשש שילדים המשחקים בהם עלולים להפגע.

[14] רמב"ם הלכות גניבה ט א – ו.

[15] חשוקי חמד בבא קמא עמ' רעז.

[16] רמב"ם אישות יא ו.

[17] רמב"ם מכירה כט ו.

[18] רמב"ם שכירות יא ו.

[19] פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנא.

[20] פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימן עז משנת תכ"ז עמ' 187. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 714, שבוילנא נוסדה בשנת תקפ"ג אגודה המטפלת בילדי עניים ובשנת תקפ"ד החליטו

חינוך פוסק הרמב"ם: "מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע לפי כח הבן ובנין גופו".[21]

כותב הפלא יועץ: "... כי יש רבים שאין אביהם יכולים להשגיח עליהם מחמת שהם טרודים... ויש שאין להם אב וגם הרב אינו יכול להשגיח עליהם כל כך, ומתוך כך הילדים הן בהם כל מום ויוצאים לתרבות רעה... ועל כל אלה ראוי להשגיח ולמנות בכל עיר פרנסים שיהיו משגיחים על התינוקות... וייסרו לעושה הרעה כרעתו, כל אחד כפי הראוי לו... וכן ישגיחו עליהם על כל דבר של יראת שמים... וראוי לתקן תקנה בכל עיר, שיהא הפרנס רשאי להכות את הילדים וליסר אותם כפי ראות עיניו, ואנש לא ימחא בידה...".[22]

במקומות רבים נתקבלו תקנות הקובעות שאסור להעסיק ילדים שאינם בני מצוה.[23]

חובות החברה, הדיינים והפרנסים חלות גם על ילדים שנולדו מחוץ לנשואים. השרידי אש מורה לראשי הקהל למול תינוק שנולד לנערה שהרתה לזנונים ומתה, ופוסק: "... הנה אף שיכולים אנחנו להבין רגשות לבבם של אלופי העדה, החרדים ודואגים לכבוד עדתם המפוארה, ויראים שלא ימיטו קו קלון וחרפה על עדה קדושה בישראל... ועל ראשי העדה לבטל דעתם מפני דעת תורה. וזהו כבודם ותפארתם, שבטלו רצונם מפני רצונו של אביו שבשמים, אשר ברחמיו המרובים עיניו פקוחות עלינו לשמור עמו ישראל לבל ידח ממנו נדח לטפל בו לגדלו ולחינוכו".[24] החובות כלפי ממזר אינן שונות מהחובות כלפי שאר ילדים.[25]

על פרנסים ומורי הוראה לשקול את ההשלכות שעשויות להיות להחלטותיהם על ילדים.[26] זו מדת חכמים. הגמרא אומרת: "לא ממטינן ינוקא ממתא למתא", ומפרש רש"י: "ללמוד מיום ליום שמא יוזק בדרכים שהשטן מקטרג בשעת הסכנה... אלא יוכל לכוף בני אותו מתא להושיב מלמדי תינוקות".[27] פוסק השו"ע: "כל המתייחד עם אשה שאסור להתייחד עמה... מכים את שניהם מכת מרדות... חוץ מאשת איש שאף על פי שאסור להתייחד עמה אם נתייחד

הגבאים בין השאר: "עלה בהסכם אלופי הגבאים... היות שאנשים המכירים את אשת הרבני... המליצו עבורה שראויה לשרת בכל הצריך לעבודת הילדים הנמצאים בחדר הת"ת הסכמנו כולנו למנותה ולעשותה עקרת בית שתשגיח על הילדים הנ"ל בטרפם ובלבושם, וזאת תהי' שירותה לבשל להם לילדים מזונם בכל יום ויום, ולתקן להם בכל הצריך לבגדיהם מכף רגלם ועד ראשם ולהשגיח עליהם בכל הצריך כאם על הבנים לנקות ולסרוק ראשם".

21 רמב"ם תלמוד תורה ב ב.

22 פלא יועץ ערך ילדות. וראה סעיף רעד.

23 ראה סעיף רעד. וראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת מ כה.

24 שו"ת שרידי אש ב צז. ראה מהרי"ל הלכות מילה יט עמ' קל. וראה מנהגי אמשטרדם ד ב ד ח.

25 על זכות הממזר לחיים ראה משך חכמה דברים כב כב ד"ה ומתו גם שניהם; שו"ת משנה הלכות ה קפא; שו"ת ציץ אליעזר ח טו סוף פ"ג; חשוקי חמד מגילה עמ' רצג - רצד. על זכות הממזר ללמוד תורה ראה משנה עם פירוש הרמב"ם סוף הוריות. על המצוה לסייע לממזר לקיים מצות ראה שו"ע או"ח רפב ג. על זכות ממזר לגור בירושלים ראה שו"ת ציץ אליעזר י ג ושו"ת משנה הלכות ב כו. על צדקה לממזר ראה הרב שלמה דיכובסקי, "מזונות הבנים - תקנת חכמים מיוחדת בדיני צדקה", תחומין טז עמ' 79.

26 בדרך כלל ילדים הם פחות מגיל מצוות אך לעיתים יש צורך להגן גם על ילדים שהם בני מצוה. וראה שו"ע חו"מ רלה ט, שנער רשאי למכור קרקעות רק לאחר גיל עשרים.

27 רש"י בבלי בבא בתרא כא א. וראה שו"ע יו"ד רמה ז.

אין לוקין שלא להוציא לעז עליה שזינתה ונמצא מוציאין לעז על בניה שהם ממזרים״.[28] השו״ע פוסק: ״תענית אלו שמתענים על הצרות, אין מתענים בהם... קטנים״, והמג״א מוסיף: ״וכן נוהגים שאין גוזרים על פחותים מי״ח לזכר וט״ו לנקיבה״.[29]

החלטות ציבוריות הכרוכות בפגיעה בילדים צריכות להתקבל בנוהל מיוחד.[30]

החלטה הפוגעת בקטין מסוים מתקבלת רק על ידי בית דין.[31]

גם כיום תקפות כל מצוות התורה ותקנות חכמים הנוגעות למחויבות לילדים.[32] לא זו בלבד אלא שהפוסקים בדורות האחרונים אף הוסיפו חיובים הנוגעים למצבים ונתונים שהתחדשו, כגון החיוב לידע כל ילד מאומץ מי הם הוריו הביולוגים,[33] וההוראה שמותר לבצע מחקר רפואי בילדים אך ורק בתנאים מחמירים.[34]

פוסק הרב שטרנבוך: ״ונוכח הייתי כשבא בעה״ב אחד להגאון מטשעבין ושאל שיש לו בית חרושת גדול במקום שרובם ככולם חפשיים והפועלים שמה הם מחללי שבת, ורוצה להעתיקו לבני, והפועלים יהיו שומרי שבת כולם ויפטר כל הפועלים בבית חרושת שלו עכשיו ומרן זצ״ל השיב: ׳פרנסה פוגע בפיקוח נפש ואם הם מחללי שבת בניהם הקטנים אינם מחללי שבת ואין דוחין נפשות בשביל נפשות וצריך להתיישב הרבה אם כדאי לפגוע בהם״.[35]

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: ״כל הילדים, בין שנולדו בנשואין או שלא בנשואין, יהנו במדה שוה מהגנה סוציאלית״.[36] באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות מופיעות גם זכויות ילדים,[37] אולם כעשרים שנה לאחר קבלתה נוסחה אמנה בדבר

---

[28] שו״ע אבהע״ז כב ב. על חשש חכמים מפני לעז ראה שו״ע שם י ה; שו״ע שם קנ א; שו״ע שם קמח א; טור אורח חיים ג.

[29] מג״א שו״ע או״ח תקעו ס״ק י.

[30] ראה סעיפים צט ק קלז.

[31] ראה שו״ת תשובות והנהגות א תתכה; קובץ תשובות ג רלא; הרב גדליה אהרן רבינוביץ, ״תקנת בנים המוכים על ידי ההורים״, הלכה ורפואה א עמ׳ שמב; הרב צבי גרטנר, ״קונטרס ׳דם רעד׳ ״; ישורון טו עמ׳ תרלד – תרלט. וראה ישורון שם פסקי הרבנים עמ׳ תרמ – תרסד.

[32] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ׳ 5 – 16 סעיף 24: ״ינתנו חוקים בישראל לשם... הגנת האם והילד...״. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

[33] ראה שו״ת אגרות משה אבהע״ז ד סד; שו״ת משנה הלכות תניינא ב קצא; קריינא דאגרתא ב קכא; הליכות שלמה א תפלה פרק שנים עשר יח; שו״ת קנין תורה בהלכה א מח; נשמת אברהם ה חו״מ מב (א) 2; חשוקי חמד ברכות עמ׳ רכד.

[34] ראה נשמת אברהם ה יו״ד קנה ס״ק ג. וראה שיעורי תורה לרופאים סימן קמ שאסור לכרות כלית קטן להצלת אחיו אפילו בהסכמת הוריו.

[35] שו״ת תשובות והנהגות ג תעו.

[36] הכרזה כה 2.

[37] ראה כתבי אמנה 1040 10 2 (ב); שם 10 3. שם סעיף 14 ו; שם 23; שם 1040 24 1 – 2. וראה ההה״מ 888.

זכויות הילד המוקדשת כולה לזכויות ילדים.[38] הגדרת ילד לפי אמנה זו: "כל יציר אנוש מתחת לגיל שמונה עשרה".[39]

רוב הזכויות שקבעה האמנה בדבר זכויות הילד הן זכויות שקבעה התורה, שתקנו חכמים, או שהם ממדת התורה.

"המדינות החברות ינקטו בכל האמצעים המתאים להבטיח כי הילד מוגן מפני כל צורה של אפליה או ענישה על יסוד מעמדם, פעילויותיהם, השקפותיהם או אמונותיהם של הורי הילד, אפוטרופסיו החוקיים, או בני משפחתו".[40]

"בכל הפעולות הנוגעות לילדים... תהא טובת הילד שיקול ראשון במעלה".[41]

"המדינות החברות מכירות בזכותו הטבעית של כל ילד לחיים. המדינות החברות יבטיחו עד מירב המידה האפשרית את הישרדות הילד והתפתחותו".[42]

"הילד ירשם תכף לאחר לידתו ותהיה לו מלידתו הזכות להקרא בשם,[43] הזכות לקבל אזרחות וככל האפשר הזכות להכיר את הוריו ולהיות מטופל על ידם".[44]

"המדינות החברות מקבלות על עצמן לכבד את זכותו של הילד לשמור על זהותו, לרבות אזרחות, שם וקשרי משפחה כמוכר בחוק...".[45]

"המדינות החברות יבטיחו כי ילד לא יופרד מהוריו בניגוד לרצונם אלא רק כאשר קובעות רשויות מוסמכות הכפופות לביקורת משפטית... מדינות חברות יכבדו את זכות הילד המופרד מהורה אחד או משניהם לשמור על יחסים אישיים ומגע ישיר עם שני ההורים על בסיס סדיר, זולת אם מנוגד הדבר לאינטרסים של הילד".[46]

"מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל ענין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד".[47]

"... תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין באמצעות נציג או גוף מתאים בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי".[48]

"המדינות החברות מכירות בזכותו של ילד להנות מבריאות ברמה הגבוהה ביותר הניתנת להשגה... משום ילד לא תישלל הגישה לשירותי טיפול ובריאות".[49]

---

[38] כתבי אמנה 1038. ראה Human Development Report 2000 עמ' 51, ש 191 מדינות אישרו אמנה זו.

[39] כתבי אמנה 1038 1. על היחס לילד החריג ראה סעיף ער.

[40] כתבי אמנה 1038 2 2. וראה סעיף שמו.

[41] כתבי אמנה 1038 3 1.

[42] כתבי אמנה 1038 6 1 – 2.

[43] הערת הרב נבנצל: "אין כן מנהג ישראל, כידוע".

[44] כתבי אמנה 1038 7 1. Human Development Report 2000 מדווח בעמ' 75 שבמדינות הבלתי מפותחות רבים מן הילדים אינם רשומים כלל ברישומי הרשויות, בסך הכל כארבעים מיליון ילדים ברחבי העולם, ומשמעות הדבר היא שהם אינם מקבלים שירותי בריאות וחינוך.

[45] כתבי אמנה 1038 8 1.

[46] כתבי אמנה 1038 9 1 9 3

[47] כתבי אמנה 1038 12 1.

[48] כתבי אמנה 1038 12 2.

"המדינות החברות מכירות בזכות של הילד להיות מוגן מפני ניצול כלכלי ומפני ביצוע עבודה העלולה להיות הרת סכנות או לפגוע בחינוך הילד או להזיק לבריאותו או להתפתחותו הגופנית, הנפשית, הרוחנית, המוסרית או החברתית".[50]

"לא יוטל עונש מות, אף לא מאסר עולם בלא אפשרות שחרור, עבור עבירות שנעברו על ידי אנשים שטרם מלאו להם שמונה עשרה שנה".[51]

"ילד שהחופש נשלל ממנו ינהגו בו באנושיות ותוך כיבוד אישיותו כבן אדם ובאופן המתחשב בצרכיהם של בני גילו. במיוחד, ילד שהחופש נשלל ממנו יופרד מן המבוגרים, אלא אם כן מצריכה טובת הילד שלא לעשות כן...".[52]

בחוקות המדינות השונות בדרך כלל לא מופיעה רשימה מפורטת של זכויות הילדים[53] אך כמה מן העקרונות הנזכרות באמנה נזכרות גם בהן. כמה מן החוקות קובעות שיש להבטיח לילד כבוד עצמי וכבוד, וכן להבטיח לו משפחה וחברה,[54] שתהא לו זכות לברר מי הוריו,[55] שתהא לילד, בהתאם לגילו, אפשרות להשפיע על החלטות הנוגעות לו.[56] חוקות אחדות קובעות שיש להגן על ילדים מפני אלימות, אכזריות, ניצול ופעולות החותרות תחת הרגש המוסרי;[57] שאסור להעסיק ילד קטן,[58] שאסור להעסיק נערים עובדים בלילה, ואסור לתת להם עבודה מסוכנת או המזיקה לבריאותם.[59]

בכמה מדינות מורה החוקה שעל המדינה לדאוג לילדים שהוריהם אינם מסוגלים לטפל בהם.[60] באחרות קיימים סעיפים האוסרים על אפלית ילדים שנולדו מחוץ לנשואין.[61]

מדינות אחדות מדגישות כי החלטות הפוגעות בילדים יתקבלו על ידי בית משפט.[62] בפולין קיימת הוראה חוקתית למנות נציב תלונות הציבור לענין זכויות הילדים.[63]

---

[49] כתבי אמנה 1038 24 1. יש לציין שמדינת ישראל מממנת תחנות לאם ולילד הנותנות שירותי טיפול ומעקב הן לנשים בהריון והן לילדים.

[50] כתבי אמנה 1038 32 1.

[51] כתבי אמנה 1038 37 א. וראה סעיף שנב.

[52] כתבי אמנה 1038 37 ג.

[53] ראה ICL חוקת ברזיל סעיף 227 (0).

[54] ראה ICL חוקת ברזיל 227 (0) שזו חובת המשפחה, החברה והמדינה.

[55] ראה ICL חוקת פאראגוואי 53.

[56] ראה ICL חוקת פינלנד 5 ; שם חוקת פולין 72 (3).

[57] ראה ICL חוקת פולין 72 (1).

[58] ראה ICL חוקת פולין 65 (3) ; וראה שם חוקת קרואטיה 64 (2) ; חוקת הודו 24.

[59] ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) XXXIII. וראה שם חוקת איטליה 37 (3) בענין הגנה מיוחדת על נערים עובדים.

[60] ראה ICL חוקת איטליה 30 (2)

[61] ראה ICL חוקת איטליה 30 (1) ; חוקת גרמניה 6 (5).

[62] ראה ICL חוקת פורטוגל 27 (3) (d.

[63] ראה ICL חוקת פולין 72 (4).

קפח. חובות ילדים להוריהם[1]

- פסוק מפורש בתורה: "כבד את אביך ואת אמך למען יארכון ימיך על האדמה אשר ה' אלקיך נתן לך",[2] הירושלמי אומר: "... הקיש כיבוד אב ואם לכיבוד המקום".[3]
  פוסק השו"ע: "איזהו כבוד? מאכילו ומשקהו, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא, ויתננו לו בסבר פנים יפות...".[4] ופוסק השו"ע: "חייב לעמוד מפני אביו".[5] כותב ספר חרדים: "שידמה בלבו שהם גדולים ונכבדי ארץ שזהו עיקר כיבודם ומתוך כך ודאי יכבדם בדבור ובמעשה".[6]
  הגמרא אומרת: "מכבדו בחייו ומכבדו במותו".[7]
- פסוק מפורש בתורה: "איש אמו ואביו תיראו",[8] ופוסק השו"ע: "איזה מורא? לא יעמוד במקומו המיוחד לו לעמוד שם בסוד זקנים עם חביריו, או מקום המיוחד לו להתפלל; ולא ישב במקום המיוחד לו להסב בביתו; ולא סותר את דבריו ולא מכריע את דבריו בפניו... ולא יקראנו בשמו... ".[9]
  הירושלמי אומר: "הקיש מורא אב ואם למורא שמים...".[10]
  פוסק השו"ע: "אחד האיש ואחד האשה שוין במורא ובכבוד של אב ואם, אלא שהאשה אין בידה לעשות, שהיא משועבדת לבעלה, לפיכך היא פטורה בכבוד אב ואם בעודה נשואה ואם נתגרשה או נתאלמנה חייבת".[11]
- בכל מצוות האחווה יש קדימות להורים על פני כל אדם אחר.[12]
- נוסף לכל האיסורים הנוגעים לפגיעה בזולת מוסיפה התורה איסורים מיוחדים הנוגעים לפגיעה בהורים בכל צורה שהיא – "מכה אביו ואמו מות יומת",[13] "מקלל אביו ואמו מות יומת",[14] "ארור מקלה אביו ואמו".[15]
  פוסק השו"ע: "המקלל אביו או אמו, אפילו לאחר מיתתן, חייב סקילה...".[16]

כל החובות תקפות גם כאשר ההורים הם שוטים,[17] חולי נפש[18] ובענינים מסוימים גם אם הם רשעים.[19]

---

1 ראה א"ת ערך כבוד אב ואם.
2 שמות כ יא.
3 ירושלמי פאה א א.
4 שו"ע יו"ד רמ ד.
5 שו"ע יו"ד רמ ז. וראה ערוך השלחן יו"ד רמ כד: "וזהו בכלל כיבוד". ויש לדון בדבריו ואכמ"ל.
6 ספר חרדים פרק ט לה.
7 בבלי קידושין לא ב. וראה שו"ת שרגא המאיר ד ג בענין גדרי חובת אמירת קדיש ביום הזכרון.
8 ויקרא יט ג.
9 שו"ע יו"ד רמ ב.
10 ירושלמי פאה א א.
11 שו"ע יו"ד רמ יז.
12 ראה שו"ע יו"ד רנא ג; גליון מהרש"א על שו"ע יו"ד רמא ה בשם שו"ת שבות יעקב.
13 שמות כא טו. וראה שו"ע יו"ד רמא א בהגה.
14 שמות כא יז. וראה שו"ע יו"ד רמא א.
15 דברים כז טז. וראה שו"ע יו"ד רמא ו. וראה חפץ חיים פתיחה ארורין ג.
16 שו"ע יו"ד רמא א.

מצות כבוד הורים אינה מחייבת ציות מוחלט להורים בכל מקרה. פוסק הרמב"ם: "מי שאמר לו אביו לעבור על דברי תורה בין שאמר לו לעבור על מצות לא תעשה או לבטל מצות עשה אפילו של דבריהם, הרי זה לא ישמע לו שנאמר איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו כולכם חייבין בכבודי".[20] פוסק הרמ"א: "אם האב מוחה בבן לישא איזו אשה שיחפוץ בה הבן אין צריך לשמוע אל האב".[21]

בן פטור מלהענות לדרישת ההורים לספק להם את צרכיהם מכספו שלו אלא אם כן הם נזקקים.[22]

כאשר הורים חוטאים הבנים מצווים להוכיחם,[23] ובלבד שהתוכחה תהיה בכבוד הראוי.[24] אם הורים גורמים נזק לילדיהם מותר לתבעם לדין.[25]

בית דין אינו כופה בנים לכבד את הוריהם,[26] אך הוא מעניש בחומרא בן המבזה את הוריו. פוסק המחבר: "ויש לבית דין להכות על זה מכת מרדות ולענוש כפי מה שראוי".[27]
אין מצוה לפרנסים זולת חובתם לעודד עושי מצוה.

חובות הילדים להוריהם תקפות גם כיום.

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם והאמנות השונות אינן מזכירות כלל את חובות בנים להוריהם, אולם במספר מדינות קיימות הוראות חוקתיות שעל ילדים בוגרים שמצבם הכללי מאפשר להם זאת לסייע להורים נזקקים.[28]

---

17 ראה ספר חינוך לג מנחת חינוך (א)[ה].

18 ראה שו"ע יו"ד רמ י.

19 ראה שו"ע יו"ד רמ יח ורמ"א שם. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקכח. על מקלל ומכה הורים רשעים ראה שו"ע יו"ד רמא ד - ה. וראה סעיף רב.

20 רמב"ם ממרים ו יב. וראה שו"ת מעשה אברהם יו"ד מג שבן אינו צריך להענות להוראת אב לעבור על מצות שבין אדם לחברו. וראה שו"ת חיים שאל ה.

21 שו"ע יו"ד רמא כה בהגה. ראה תורה לשמה רע, שבן פטור מלעשות מעשה שוטים שהוריו דורשים ממנו לעשות. וראה פרי יצחק סוף סימן נו. וראה חשוקי חמד שבת עמ' תרסט – תרע, שבן אינו צריך ללכת בשליחות הוריו למקום מסוכן. וראה א"ת ערך כבוד אב ואם. ב. הכיבוד.

22 ראה שו"ע יו"ד רמ ה. על תחרות עסקית בין אב ובין בנו ראה חשוקי חמד פסחים עמ' תיב – תיג. וראה מנחת אשר ויקרא סימן נט א. וראה חשוקי חמד ב"ק עמ' תב שמותר לבן להצביע נגד דעת אביו, באסיפת אגודה שיתופית בה הם חברים.

23 ראה חשוקי חמד שבת עמ' רצב – רצד.

24 ראה שו"ע יו"ד רמ יא. וראה ספר החינוך מח: "שלא יכה הבן האב והאם ואפילו אם הם יכו אותו הכאה רבה בכל זמן שלא ישאו נפשם להמיתו". ושמא מקורו מבבלי מכות ח ב "ואף על גב דגמיר מצוה קעבידי", וי"ל ואכמ"ל.

25 ראה שו"ת מהר"ם מרוטנברג דפוס פראג רמה; שו"ת שלמת חיים תע.

26 ראה שו"ע יו"ד רמ א בהגה.

27 שו"ע יו"ד רמא ו. וראה משא חיים מערכת ד כב; שו"ת יביע אומר ב חו"מ ד, דוגמאות לפסיקות המתיחסות למצות כבוד הורים במכלול השיקולים של הפסיקה.

28 ראה ICL חוקת ברזיל 229; חוקת סין 49 (3); חוקת פאראגוואי 53; חוקת קרואטיה 63 (4).

קפט. חובות לקרובים

כבודם ראוי לכבד בני משפחה יותר מאשר שאר כל אדם,[1] ולהזהר מאד מלבזות את המשפחה.[2]

קירובם הגמרא אומרת: " 'וחרפה לא נשא על קרובו' - זה המקרב את קרוביו".[3] כותב היעב"ץ: "כל הקרוב קרוב יותר תהיה האהבה פרטית וגדולה להם".[4]

כותב הרמב"ם: "ומדה זו מאמצת אותה ומקפידה עליה תורת האמת הזו מאד, כלומר העדפת הקרובים וההתאגדות עמהם, כבר ידעת דבר הנביא 'ועוכר שארו אכזרי', ולשון התורה בצדקות, 'לאחיך לעניך' וגו'. והחכמים ז"ל מחבבים מאד מדת האדם שהוא מקרב את קרוביו ונושא את בת אחותו. וכבר למדה אותנו תורה במדה הזו הפלגה גדול מאד, והיא שראוי לו לאדם לקרב את קרוביו ולהעדיף הענקת המשפחה מאד...".[5]

סיוע אומר החכם מכל אדם: "הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם".[6] פוסק הרמב"ם: "עני שהוא קרובו קודם לכל אדם".[7] כותב הפלא יועץ: "והאיש הישר ביותר ראוי לו לקרב את קרוביו העניים ולבקרם ולהביאם לביתו ולכבדם ולנשאם...".[8]

יש לסייע באופן מיוחד לקרובים בהכנסת כלה,[9] בביקור חולים,[10] בגמילות חסדים,[11] בקבורה,[12] וכד'.[13]

פוסק הרמב"ם: "הנמכר לעכו"ם אם לא השיגה ידו לגאול קרוביו פודין אותו וקרוב קרוב קודם שנאמר או דודו או בן דודו יגאלנו".[14]

---

1 מסתבר שכשם שמצוה להעדיפם בצדקה וכד' כך מצוה להעדיפם בכבוד. על מצוה לנהוג כבוד בחמיו ובחמותו ראה שו"ע יו"ד רמ כד. על מצוה לנהוג כבוד באח גדול ראה שו"ע יו"ד מב כב. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה י: "ובשביל זה כתבתי דמוכרחין ליתן שם הילדים על שם הזקנים והזקנות שהוא כבוד המשפחה".

2 ראה בבא בתרא קנד ב. וראה רשב"ם שם ד"ה לינוול ולינוול.

3 בבלי מכות כד א. הפסוק מתהילים טו ג וראה פירוש רש"י שם. ויש לחלק בין קרוב לקרוב ובין קירוב לקירוב ואכמ"ל.

4 בירת מגדל עוז, בית מדות, עלית האהבה, פרק יב ב, דף נז א.

5 מו"נ ג מב. וראה גם שם ג מט.

6 ישעיהו נח ז. וראה רש"י על אתר: "מבשרך – מקרובך". וראה ש"ך שו"ע יו"ד רמז ס"ק א.

7 רמב"ם מתנות עניים ז יג. וראה שם מתנות עניים ו יא; נקדש בצדקה פרק יד. וראה רמב"ם נזירות ב טו, שיש תוקף למחאת קרובים במקרה שאב מדיר את בנו נזיר. מסתבר שללמד על הכלל כולו יצא, ועל קרובים לסייע ולהגן באופן מיוחד על בני משפחה השייכים לשכבות החלשות.

8 פלא יועץ ערך קרובים.

9 ראה שו"ת מהרש"ך ב קפא; הנשואין כהלכתם א יב.

10 ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עד ג.

11 ראה עלינו לשבח בראשית שו"ת יח.

12 ראה גשר החיים ב פרק יב ג.

13 ראה רמב"ם שכנים יד ה. וראה העמק דבר ויקרא יט יח על ואהבת לרעך כמוך: "אי אפשר לפרש כמשמעו, כידוע דחייך קודם לחיי חבירך, אלא הרמב"ם פירש בהלכות אבל פי"ד כמו שאתה חפץ מחברך, והדבר מובן שלא יסכל האדם שחבירו יאהבהו כמו נפש עצמו, אלא בגדרי הראוי לפי הקורבה ודרך ארץ, באותו אופן עליך לאהוב בני אדם...".

פוסק הרמב"ם: "מצוה ביד גואל הדם להמית את הרוצח, וכל הראוי לירושה הוא גואל הדם".[15]

ערבות פוסק החכם צבי: "דבכל מצוה שיכול לזכות את קרובו או אחרים, קרוביו קודמים".[16]

על תוכחה לקרובים כותב רבינו בחיי: "שאם רואה אדם בקרובו שהוא עושה עברה ראוי לו להכלימו לבא כנגדו ושתהיה בו ידו בראשונה, ושלא יחוס על כבודו ושלא יחפה עליו, כענין שכתוב: 'וחרפה לא נשא על קרובו' ".[17] כותב הפלא יועץ: "אם רואה ומבין שקרובו עשה שלא כהגן שראוי לו להיות ראשון להכות על קדקדו לבל תהיה האמת נעדרת...".[18] אדם מישראל עלול להענש על חטא קרוביו יותר ממה שהוא נענש על עבירה של שאר כל אדם.[19]

מן הראוי לקרב קרובים גם אם הם אינם מתנהגים כיאות. כותב הרמב"ם במורה: "... ואפילו הרע לו קרובו ועשקו, ואפילו היה אותו הקרוב בתכלית השחיתות, הכרח שיביט הקרוב על המשפחה בעין החמלה; אמר יתעלה 'לא תתעב אדמי כי אחיך הוא' ".[20] פוסק הרב שטרנבוך: "... דאף שבעלמא במחלל שבת בפרהסיא שאינו עושה מעשה עמך פטורין להוכיחו... מכל מקום באביו שנטמע בין העכו"ם חייב לגואלו, וסיבת החיוב אינו רק מצד צדקה שחייבין לכל עניי ישראל, אלא דין גאולה לקרובים ואפילו מחללי שבת צריך להשתדל לפי כחו לגואלם שזהו הלכה מיוחדת".[21]

גדול שכרו של המקרב את קרוביו. פסוקים מפורשים בתהילים: "מזמור לדוד ה' מי יגור באהלך מי ישכן בהר קדשך הולך תמים ופעל צדק... לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרבו... עשה אלה לא ימוט לעולם".[22] אומרת הגמרא: "האוהב את שכניו והמקרב את קרוביו... עליו הכתוב אומר 'אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני' ".[23]

יש לשקול בזהירות התקרבות יתר לקרובים רשעים. רבי שלמה אלעמי כותב באגרת המוסר: "קרב את קרוביך... אבל לא תשא ותתן עם הרעים ממשפחתך כי סרבים וסלונים הם אותך".[24]

אין לסייע לקרובים באופן האסור על פי התורה והחוקים. מזהיר הכלבו: "ואין לאיש לעזור לקרובו להחליש כח בית דין ואם עשה כן מה כתיב שם? 'ואם העלם יעלימו וגומר וכו' ... ואם הגביה יד בית דין והחליש כח קרוביו מה שכרו: 'יורו משפטיך ליעקב וגו' ברך ה' חילו' ".[25]

---

[14] רמב"ם עבדים ב ז.

[15] רמב"ם רוצח ושמירת נפש א ב.

[16] שו"ת חכם צבי ע. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קיג.

[17] פירוש רבינו בחיי על התורה דברים יז ב.

[18] פלא יועץ ערך קרובים.

[19] ראה בבלי שבועות לט א. וראה חשוקי חמד יומא עמ' קנה.

[20] מו"נ ג מב. וראה רש"י על התורה בראשית לז ב: "לפי שהיו אחיו מבזין אותו והוא מקרבן".

[21] שו"ת תשובות והנהגות א שנח.

[22] תהילים טו א. וראה פירוש רד"ק שם. וראה בבלי מכות כד א.

[23] בבלי יבמות סב ב. על יחס מיוחד לשכנים ראה סעיף קסה.

[24] אגרת המוסר דף יב ב.

[25] כלבו קמב. וראה רש"י תהלים טו ג ד"ה על קרבו. וראה רש"י בבלי סנהדרין מה ב ד"ה אין דנין שנים ביום א': "... ודן את כולם ביום אחד מפני קרוביהם שלא יתקשרו להצילן".

כותב הפלא יועץ: "צריך שלא יצא מן השורה בשביל קרוביו ולא ייפה להם את השקר ולא יעזרם על השקר... אין ראוי לאדם שיעזר את אחיו ואת קרוביו במחלוקתם עם אחרים אפילו על דבר אמת".[26]

בית דין כופה לפדות קרוב שמכר את עצמו לעבד לעכו"ם כדי שלא יטמע בגויים.[27] לדעת הצפנת פענח כופים קרובים לתת צדקה לקרובם.[28]

ראוי לפרנסים לעודד אחוה וערבות בין קרובים.[29] העקידת יצחק מחדש: "שהעָוֶל המגיע מהקרוב והאח הוא יותר רע ומגונה מהנעשה בין הרחוקים כי על כן שמו מסדרי הדתות העונשים יותר קשים לחוטאים אצל הקרובים".[30]

הציבור מצווה לסייע רק לעניים שאין להם קרובים בעלי יכולת המסוגלים לסייע להם. פוסק המחבר: "עני שיש לו קרובים עשירים שיכולים לפרנסו אין גבאי העיר חייבים לפרנסו אף על גב דקרוביו גם כן נותנים בכיס".[31]

החובות כלפי קרובים תקפות גם כיום.

*

בדורות האחרונים המשפחה תופסת מקום פחות מרכזי.[32] בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם או באמנות אין הוראה לנהוג כלפי בני משפחה בשונה משאר כל אדם[33] אך האמנה האפריקאית בדבר זכויות האדם והעמים קובעת שכל אחד חייב לכבד את בני משפחתו.[34]

כמה מדינות קובעות בחוקתן שהשלטון אינו חייב לתמוך בנזקקים שיש להם קרובים עשירים.[35] בספרד קובעת החוקה שכל אזרח יקבל סיוע מבלי להתחשב בתמיכת הקרובים.[36]

---

[26] פלא יועץ ערך קרובים. וראה שם גם ערך משפט ודין. הערת בני הרב טוביה שלמה: ראה חפץ חיים שההדיר הרב משה קאופמן, הלכות רכילות כלל ט ס"י זרע חיים, שהריטב"א על כתובות נב ב סובר, בלשון שניה, שהאיסור אל תעשה עצמך כעורכי הדינים לא נאמר לקרוב, ובלבד שהוא לא ילמד את קרובו לטעון טענת שקר.

[27] ראה רמב"ם עבדים ב ז.

[28] ראה צפנת פענח מתנות עניים ז א. וראה נקדש בצדקה סעיפים שכא שכב.

[29] ראה ערוה"ש אבהע"ז ב ג. וראה סעיפים קנו קסד.

[30] עקידת יצחק שער שלשה ועשרים. וראה ספר הברית א טז ג. וראה סעיף רצט.

[31] שו"ע יו"ד רנז ח. וראה כעי"ז רמב"ם עבדים ב ז.

[32] ראה EB (2000), family, The modern family, Forms of family organization.

[33] ראה סעיפים קסט קעא.

[34] ראה AFRICAN CHARTER ON HUMAN AND PEOPLES' RIGHTS 29 1.

[35] ראה ICL חוקת בולגריה 51 (3); שם חוקת ברזיל V 203. וראה סעיף ער.

[36] ראה ICL חוקת ספרד 50.